

महाराजा सयाजीराव गायकवाड
यांचा
पत्रसंग्रह
खंड-१

खंड

३

महाराजा स्याजीराव गायकवाड

यांचा

पत्रसंग्रह

भाग १

संपादक

डॉ. ऐकनाथ पगार

सत्यमेव जयते

उच्चशिक्षण विभाग

महाराष्ट्र शासन

२०१७

महाराजा सयाजीराव गायकवाड
पत्रसंग्रह : भाग १
संपादक
डॉ. ऐकनाथ पगार

पहिली आवृत्ती : २०१७
प्रतींची संख्या : ५०००

प्रकाशक :
सचिव,
महाराजा सयाजीराव गायकवाड
चरित्र साधने प्रकाशन समिती,
११५, म. गांधीनगर,
औरंगाबाद - ४३१ ००५

करिता

©

प्रधान सचिव,
उच्च व तंत्रशिक्षण विभाग,
महाराष्ट्र शासन,
मंत्रालय,
मुंबई - ४०० ०३२

मुख्यपृष्ठ :
चंद्रमोहन कुलकर्णी

छपाई साहाय्य:
महाराष्ट्र राज्य पाठ्यपुस्तक निर्मिती व
अभ्यासक्रम संशोधन मंडळ, पुणे ४

मुद्रक :
प्रिंटवेल इंटरनेशनल प्रा.लि.
जी-१२, एम.आय.डी.सी.,
चिकलठाणा, औरंगाबाद.

Maharaja Sayajirao Gaekwad
Selected Letters : Vol. 1
Edited by
Dr. Eknath Pagar,
Original English Letters Translated
into Marathi
For Maharaja Sayajirao Gaekwad
Source Material Publication
Committee, Higher Education,
Govt. of Maharashtra,
Mumbai - 32

प्रस्तुत प्रकाशनाचा हेतू महाराजा सयाजीराव गायकवाड
यांचे व यांच्याविषयीचे विविध विषयांवरचे लेखन
एकत्रित करून प्रकाशित करणे हा आहे.

Books available at :

- The Directorate of Government Printing, Stationary and Publications, Maharashtra State, Netaji Subhash Road, **Mumbai** - 400 004.
Phone - (022) 23632693, 23630695, 23631148, 23634049.
- **Pune** : Phone - (020) 26125808, 26124759, 26128920.
- **Nagpur** : Phone - (0712) 2562615, 2562815, 2564946.
- **Aurangabad** : Phone - (0240) 2331468, 2343396, 2344653.
- **Kolhapur** : Phone - (0231) 2650402, 2650395, 2658625.

C. Vidyasagar Rao
GOVERNOR OF MAHARASHTRA

RAJ BHAVAN
Malabar Hill
Mumbai 400 035
Tel. : 022-2363 2660
Fax.: 022-2368 0505

१८ ऑगस्ट २०१७

शुभेच्छा

महाराजा सयाजीराव गायकवाड हे कल्याणकारी राज्य करणारे कुशल प्रशासक होते. त्यांनी स्वातंत्र्यपूर्वकाळात बडोदे राज्यात आधुनिक लोकतंत्री शासनपद्धतीचा अनोखा प्रयोग केला. राज्य चालविणे हे शास्त्र आहे आणि त्यासाठी राजा ज्ञानी असला पाहिजे, या भूमिकेतून त्यांनी जगभरातील शासनपद्धतीचा अभ्यास केला. स्वतःच्या राज्यात सुशासनाचे अनेक प्रयोग राबविले.

आज जगभर 'गुड गवर्नन्स' साठी विविध पातळ्यांवर प्रयोग आणि प्रशिक्षणाचे काम चालू आहे. आपणही देशभरात त्या दृष्टीने प्रयत्न करीत आहोत. या पार्श्वभूमीवर महाराष्ट्र शासन महाराजा सयाजीरावांच्या चरित्र साधने खंडांचे प्रकाशन करून त्यांच्या सुप्रशासनाच्या कार्याची ओळख करून देत आहे, ही समाधानाची बाब आहे.

काळापुढे दृष्टी असलेल्या आणि आयुष्यभर जनकल्याणाचा ध्यास घेतलेल्या युगपुरुषांची ओळख त्यांच्या साहित्यातून होत जाईल, असा मला विश्वास वाटतो. हे अक्षरधन आपापल्या क्षेत्रात चांगले काम करणाऱ्यांना आणखी प्रेरणा देऊ शकेल. मी प्रकाशन समितीचे तसेच सर्व संबंधितांचे मनःपूर्वक अभिनंदन करतो आणि खंडांच्या प्रकाशनासाठी शुभेच्छा देतो.

(चे. विद्यासागर राव)

देवेंद्र फडणवीस

मुख्य मंत्री
महाराष्ट्र

मंत्रालय
मुंबई-४०० ०३२
१० जुलै २०१७

शुभेच्छा

स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुता या जीवनमूल्यांची आपल्या राज्यकारभारासह लोकव्यवहारात रुजवण करणाऱ्या महाराजा सयाजीराव गायकवाड यांच्यावरील चरित्र साधने खंडांचे प्रकाशन राज्य शासनाच्या महाराजा सयाजीराव गायकवाड चरित्र साधने प्रकाशन समितीच्या वर्तीने प्रकाशित करण्यात येत आहे, ही समाधानाची बाब आहे.

महाराजा सयाजीरावांनी कल्याणकारी राज्याचा एक अनोखा आदर्श घालून देतानाच सामाजिक सुधारणा प्रत्यक्ष कृतीत उतरविष्ण्यासाठी निषेने प्रयत्न केले. मोफत व सक्तीचे प्राथमिक शिक्षण, शेतीतील सुधारणा, जलसिंचन, शुद्ध जलपेय, दुष्काळग्रस्तांसाठी कृतिनियोजन, देशी भाषांमधून ज्ञानसंवर्धन, ग्रंथसंस्कृतीची प्रतिष्ठापना, आदिवासी बांधवांसाठी शिक्षणाच्या सोयी, आदर्श न्यायव्यवस्था, सत्तेच्या विकेंद्रीकरणासाठी स्थानिक स्वराज्य संस्था, कला-संस्कृतीचे संवर्धन यासारख्या विविध कामांतून महाराजांचे लोकोत्तर व्यक्तिमत्त्व दिसून येते.

महाराजांच्या प्रशासकीय, सामाजिक आणि सांस्कृतिक कार्याचा मार्गदर्शक ऐवज म्हणून त्यांची भाषणे, पत्रव्यवहार, दैनंदिनी, हुजूरहुकूम, इतिहासग्रंथ, ग्रंथमाला, कामकाजाचे अहवाल अशा विविध माहितीने परिपूर्ण असलेले हे खंड सामाजिकशास्त्र, इतिहास आणि राज्यशास्त्राच्या अभ्यासकांसाठी निश्चित उपयुक्त ठरतील.

(देवेंद्र फडणवीस)

विनोद तावडे
मंत्री
शालेय शिक्षण, क्रीडा व युवक कल्याण,
उच्च व तंत्र शिक्षण, मराठी भाषा, सांस्कृतिक कार्य,
अल्पसंख्याक विकास व वक्फ
महाराष्ट्र राज्य
मंत्रालय, मुंबई ४०० ०३२
www.maharashtra.gov.in

दिनांक : ०३ JUL 2017

शुभेच्छा

भारताच्या इतिहासात महाराजा सयाजीराव गायकवाड यांचे बडोदे संस्थान हे आधुनिक भारताच्या ‘लोकशाहीची प्रयोगशाळा’ म्हणून ओळखले जात होते. शेतकी कुटुंबातून राजपद प्राप्त झालेल्या महाराजा सयाजीराव गायकवाड यांनी १८७५ ते १९३९ या चौसष्ट वर्षांच्या कारकिर्दींत सामंतशाही राजवटीच्या परंपरेला छेद देऊन लोकतंत्री शासनपद्धतीचा अनोखा प्रयोग राबविला. भारतात सर्वप्रथम सक्कीच्या प्राथमिक शिक्षणाचा कायदा, जातिनिर्मूलन, विधवापुनर्विवाह, अस्पृश्यताबंदी, यासारखे प्रगत कायदे करून त्यांनी सुधारणावादी राज्यपद्धतीचा नमुनादर्श घालून दिला. राज्याचा आर्थिक विकास साधण्यासाठी १९ व्या शतकात रेल्वेचे आणि सडकांचे जाळे उभारणे, सहकारी बँका आणि कारखाने काढणे, शेतकऱ्यांच्या मुलांना प्रगत शेतीशिक्षणाच्या सोयी, गाव तिथे ग्रंथालय उपलब्ध करून देण्यावर त्यांनी भर दिला होता. अद्यावत तंत्रशिक्षण, वैद्यकीय सेवकांचे प्रशिक्षण, स्नियांसाठी व्यायामशाळा आणि सक्स आहारनिर्मितीचे शिक्षण अशा कितीतरी प्रागतिक गोष्टींचे पायाभूत नमुनादर्श महाराजांनी घालून दिले. वाढमय, कला, इतिहास, संशोधन, प्राच्यविद्या, शास्त्रीय ग्रंथांची भासांतरे करवून घेणारे महत्वाकांक्षी प्रकल्प उभे केले. महाराष्ट्राच्या शैक्षणिक, प्रबोधनात्मक व सुधारणावादी चळवळीत महाराजा सयाजीराव गायकवाड यांचे महत्वाचे योगदान राहिले आहे. महात्मा फुले, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे, कर्मवीर भाऊराव पाटील, न्या. रानडे, लोकमान्य टिळक आणि भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यातील क्रांतिकारक या सर्वांची पाठराखण करणारा द्रष्टा राजा म्हणून त्यांची आपणा सर्वांना ओळख आहे.

महाराजांच्या योगदानाचा हा वारसा राज्याच्या भविष्यकालीन वाटचालीलाही प्रेरणादायी ठरणारा आहे. म्हणून ‘महाराजा सयाजीराव गायकवाड यांची भाषणे, पत्रवाडमय, कायदे

व राज्यप्रशासनाचे महत्त्वाचे दस्तऐवज, महाराजांचे लेखन, त्यांच्या कारकिर्दीचे मूल्यमापन करणारे लेख व अन्य संदर्भसामग्रीचे संकलन, संपादन व प्रकाशन करण्याचा व्यापक कार्यक्रम' महाराष्ट्र राज्याने हाती घेतला आहे. महाराजा सयाजीराव गायकवाड यांचे चरित्र आणि कार्य नव्या पिढीला आणि राज्यकर्त्त्यांना प्रेरणादायी आहेच; परंतु राज्यप्रशासनातील सनदी कर्मचारीवर्गाला, व्यवस्थापनविद्येच्या प्रगत अभ्यासकांना, कायदेपंडितांना आणि अर्थतज्ज्ञांना महाराजांच्या राजकीय कारकिर्दीतील अनुभवांचा, प्रयोगांचा आणि दस्तऐवजांचा खूप उपयोग होऊ शकतो, हे लक्षात घेऊन महाराष्ट्र शासनाने हा प्रकल्प हाती घेतला आहे.

विनोद तावडे

(विनोद तावडे)

रविंद्र दत्ताराम वायकर

पालकमंत्री - रत्नागिरी जिल्हा

राज्यमंत्री

गृहनिर्माण, उच्च व तंत्र शिक्षण

महाराष्ट्र शासन

मंत्रालय, मुंबई ४०० ०३२

www.maharashtra.gov.in

ई-मेल : stateminer.housing@gmail.com

२३ ऑगस्ट २०१७

शुभसंदेश

महाराष्ट्र शासनाने महाराजा सयाजीराव गायकवाड यांची चरित्र साधने प्रकाशित करण्याचा निर्णय घेतला, ही बाब निश्चितच त्यांच्या अद्भुत कार्याचा गौरव करणारी आहे.

बडोदा संस्थानचे अधिपती म्हणून १८७५-१९३९ पर्यंत सयाजीरावांनी आपल्या अंगी असलेल्या उल्लेखनीय कर्तृत्वगुणांचा स्पर्श त्यांनी सर्वच क्षेत्रात केलेल्या अद्वितीय कामगिरीमुळेच प्रकाशझोतात आहे. प्रजेच्या कल्याणासाठी त्यांनी केलेले कार्य आज दीपस्तंभासारखे नवीन पिढीस नक्कीच मार्गदर्शन करणारे ठरत आहे.

राज्यकारभार कसा करावा? याचे शिक्षण दिवाण सर टी. माधवराव यांच्याकडून घेतल्यानंतर १८८१ साली सयाजीरावांनी राज्याची आर्थिक परिस्थिती सुधारण्यासाठी विविध उपाययोजना करून त्या प्रभावीपणे अमलातदेखील आणल्या. न्यायव्यवस्थेत सुधारणा, ग्रामपंचायतीचे पुनरुज्जीवन तसेच सक्तीच्या प्राथमिक शिक्षणाच्या माध्यमातून साक्षरतेवर विशेष भर दिला.

शैक्षणिक क्षेत्रातील त्यांचे कार्य त्यावेळी राज्यास एक नवीन उमेद, नवीन दिशा देणारेच ठरले. गरीब-गरजू विद्यार्थ्यांना शिष्यवृत्ती केवळ पुस्तकीज्ञानावर अवलंबून न राहता प्रत्येकाकडे कलागुण असावेत म्हणून कला शिक्षणासाठी उभारलेले कलानुभव आजही त्यांच्या पुरोगामी विचारांचे साक्ष देणारे आहे.

सामाजिक क्षेत्रात पडदापद्धती बंदी, बालविवाह बंदी, कन्या विक्रय बंदी, स्त्रियांना वारसा हक्क मिळवून देण्यात त्यांचे योगदान मोलाचे होते इतकेच नव्हे, तर त्यांनी त्यावेळी हरिजनांसाठी १८ शाळा प्रस्थापित करून जातिभेदाची भिंतच नष्टच केली. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांना शिक्षणासाठी शिष्यवृत्ती देण्याचा मानदेखील सयाजीरावांकडे छोटा होता.

कलात्मक व दर्जेदार सुविधांचा नेहमीच पुरस्कार करणारे, स्वातंत्र्यासाठी झटणाच्या शूरवीरांना सन्मान देणारे, शेती व्यवसाय समृद्ध करण्यासाठी सयाजीरावांनी घेतलेले परिश्रम या आधुनिक तंत्रज्ञानाच्या युगात चमत्कारिक वाटत आहे.

सर्वकलागुण संपन्न सयाजीराव अशीच त्यांच्या कार्याची ओळख त्यांच्याच चरित्र साधने साहित्य प्रकाशनातून राज्यातील तमाम साहित्यप्रेमी-रसिक-वाचकांसमोर आणत आहोत. या स्तुत्य उपक्रमास मी सुयश चिंतितो व हा संग्रह येणाऱ्या काळात युवकांना दीपस्तंभासारखा मार्गदर्शन करीत राहील, अशा शुभेच्छा व्यक्त करीत आहे.

७६।५८
(रविंद्र दत्ताराम वायकर)

महाराजा स्याजीराव गायकवाड

पत्रसंग्रह

भाग १

अनुवाद

सौ. आराधनाताई कुलकर्णी

पत्र क्रमांक १ ते २८२

श्री. श्रीनाथ तिवारी

पत्र क्रमांक २८४ ते ६१२

(जानेवारी १८८६ ते डिसेंबर १९०१)

महाराजा सयाजीराव गायकवाड

चरित्र साधने प्रकाशन समिती

(१)	मा. विनोद तावडे मंत्री, उच्च व तंत्रशिक्षण	अध्यक्ष
(२)	मा. रवींद्र वायकर राज्यमंत्री, उच्च व शिक्षण विभाग	उपाध्यक्ष
(३)	मा. सीताराम कुंटे अपर मुख्य सचिव, उच्च व तंत्र शिक्षण	सदस्य
(४)	डॉ. धनराज माने संचालक, उच्चशिक्षण	निमंत्रक
(५)	संचालक, शासन मुद्रण, लेखन सामग्री प्रकाशने, मुंबई	सदस्य
(६)	डॉ. रमेश वरखेडे, नाशिक	अशासकीय सदस्य
(७)	सौ. मंदाताई हिंगुराव, बडोदा	अशासकीय सदस्य
(८)	डॉ. अशोक राणा, अमरावती	अशासकीय सदस्य
(९)	डॉ. अंकनाथ पगार, नाशिक	अशासकीय सदस्य
(१०)	श्री. बाबा भांड, औरंगाबाद	सदस्य सचिव

महाराजांची पत्रे मौल्यवान खजिना!

इतिहासाचार्य विश्वनाथ काशीनाथ राजवाडे यांनी महाराष्ट्रातील शंभर वर्षातील कर्तृत्ववान व्यक्तींची मोजदाद घेणारा एक बहुमोल लेख चाळीस वर्षांपूर्वी प्रसिद्ध केला. त्यात पहिले नाव महाराजा सयाजीराव गायकवाड यांचे आहे.

शिवाजी महाराजांनी आयुष्यभर निरनिराक्ष्या शांत्रू पक्षांशी गनिमीकाव्याने मुकाबला केला. तशाच प्रकारचे भिन्न मार्ग हुडकण्याचे काम सयाजीरावांनी केले. मी या मंडळींना आर्य संस्कृतीचे पुण्यश्लोक समजतो. सयाजीरावांनी शाहतर वर्षाच्या आपल्या हयातीत एवढे पराक्रम करून दाखविले की, इंग्रजी सत्तेच्या एका शतकात अशी व्यक्ती निर्माण झाली नाही.

लोकमान्य टिळक किंवा गोखले, लाला लजपतराय किंवा सुरेंद्रनाथ बँनर्जी अथवा शेवटचे महात्मा गांधी - या सर्व राष्ट्रपुरुषांना पहिली स्वातंत्र्याची स्फूर्ती सयाजीराव यांनी आपल्या उदाहरणार्थ पुरविली.

एका शतकाच्या काळात पाच-सहाशे संस्थानिकांपैकी एकटे सयाजीराव गायकवाड हिंदी राजकारणात क्रांतिकारक ठरले. एका अर्थाने ते इतर संस्थानिकांचे गुरु ठरले. एवढेच नाहीतर क्रांतिकारकांचे पाठीराखे होऊन सार्वभौम ब्रिटिश सत्तेविरुद्ध आयुष्यभर संघर्ष करत राहिले.

रियासतकार गोविंद सखाराम सरदेसाई या मराठीतील ज्येष्ठ इतिहासकारांची वरील चार बोलकी अवतरणे महाराजा सयाजीराव गायकवाड या युगपुरुषाच्या कर्तृत्वाची झालक दाखविण्यास पुरेशी आहेत. रियासतकार हे गेल्या शतकातील इतिहासाचे गाढे अभ्यासक, संशोधक म्हणून महाराष्ट्रास परिचित आहेतच. गोविंदराव सरदेसाई यांनी सदतीस वर्षे बडोद्यात महाराजांचे रीडर, लेखनिक, मुलांचे शिक्षक,

अकाउंट विभाग आणि चरित्र शाखा विभागाचे प्रमुख अशा विविध पदांवर जबाबदारीने साठाऱ्या वर्षापर्यंत काम केले. सरदेसाई दीर्घकाळ सयाजीराव महाराजांच्या पदरी नोकरीवर राहिल्याने महाराजांच्या प्रशासकीय आणि कौटुंबिक सुख-दुःखाचे ते एक जवळचे साक्षीदार होते. प्रत्येक गोष्टीत महाराजांची शिस्त असायची आणि सदतीस वर्षे ते महाराजांचे विश्वासू अधिकारी म्हणून राहिले, यातच त्यांची निष्ठा व महाराजांसंबंधी प्रेम दिसून येते. महाराजांच्या वेगवेगळ्या विभागात त्यांनी नोकरीची जबाबदारी पार पाडताना स्वतःचा लेखन-वाचनाचा व्यासंग वाढविला. एवढेच नाही तर त्यांनी लिहून ठेवले आहे की, मी आज जो एक रियासतकार म्हणून मिरवतो त्याचे मुख्य श्रेय महाराजा सयाजीराव यांचेच आहे. मॅकिव्हली या जगप्रसिद्ध लेखकाच्या 'द प्रिन्स' या इंग्रजी पुस्तकाचा मराठी अनुवाद करण्याचे काम महाराजांनी सरदेसाई यांच्याकडे सोपविले. महाराजांच्या आज्ञेने त्यांच्या लेखनाचीही सुरुवात झाली; आणि पुढे ते एक नामवंत लेखक, इतिहासकार, संशोधक तसेच रियासतकार म्हणून आपणास परिचित झाले.

२.

महाराजा सयाजीराव यांनी १८८७ ला पहिला विलायत-परदेशाचा प्रवास केला. मूठभर इंग्रजी सत्तेची अर्ध्या जगावर हुक्मत आहे, या त्यांच्या सामर्थ्याचे रहस्य काय, हे समजून घेण्याचे महाराजांना कुतूहल होते. एका जिज्ञासू विद्यार्थ्याच्या शिस्तीत त्यांनी पहिल्या युरोप प्रवासात इंग्लंडमधील संस्था, शाळा, कॉलेजेस, उद्योगांदे बघितले. समाजजीवनाचा अभ्यास केला. प्रशासनातील वेगळेपणा जाणून घेतला. कामातील शिस्त अभ्यासली. शिक्षण आणि त्याच्या माध्यमातून विज्ञान-उद्योगाची कास धरून केलेली प्रगती हेच परिवर्तनाचे एकमेव साधन आहे, हे त्यांनी ओळखले. विलायतेतील चांगल्या गोष्टी बडोद्यात आणणे सुरु केले. पुढे आयुष्यभरात त्यांनी सव्वीस वेळा परदेश प्रवास केला. या प्रवासात तेथील वस्तुसंग्रहालये, इमारती, शिल्पे, बागबगीचे, ग्रंथालये, अभिलेखागारे, दप्तरखाने बघितले. आपला इतिहास जतन करावयाचा झाल्यास वर्तमान कागदपत्रांची शिस्तशीर मांडणी करणे गरजेचे आहे, हे ओळखून पुढे बडोद्यात १९१६ साली 'चरित्रसंग्रह' नावाची स्वतंत्र शाखा काढली. स्वतःच्या लेखनाने इतिहासकार, रियासतकार, लेखक म्हणून परिचित झालेल्या गोविंद सखाराम सरदेसाई यांना चरित्रसंग्रह खात्याचे प्रमुख नेमले.

बडोदा सरकार दरबारातील सगळी खासगी व इतर सर्व पत्रे, जुन्या बारनिशा, कौटुंबिक समारंभांचे वृत्तांत, महाराजांनी वेळोवेळी केलेली भाषणे, राजपुत्रांची कागदपत्रे, हिशेब, नेमणुका यांची नीट मांडणी करण्याचे काम सरदेसाईच्या चरित्रसंग्रह शाखेकडे सोपविले. तीन-चार वर्षे सरदेसाई यांनी काही कर्मचाऱ्यांच्या मदतीने या सर्व कागदपत्रांची विषयानुसार जुळवणी-संपादनाचे काम करून बडोदा चरित्रसंग्रह खात्यात साधनांची पुढीलप्रमाणे वर्गवारी केली.

१. महाराजांनी लिहिलेली समस्त खासगी पत्रे.
२. महाराजांची भाषणे
३. राजपुत्रांची कागदपत्रे, हिशेब, नेमणुका
४. कौटुंबिक व इतर छायाचित्रांची कालानुक्रमे मांडणी
५. महाराजांनी दिलेले खाजगी आणि राज्याचे हुजूर हुक्म
६. महाराजांची व मुलांची हस्ताक्षरे, टिपणे, वस्तुसंग्रहाची यादी.

वरील विषयवार साहित्याची निवड करून त्यांच्या वीस वीस प्रती सरकारी छापखान्यातून छापून घेतल्या. ग्रंथालय, राजवाडा दप्तरखाना, पॅलेस लायब्ररी, अभिलेखागारात ठेवल्या.

रियासतकार सरदेसाई यांनी वरील कामाबोरबर बडोदा प्रशासन आणि महाराजांच्या कारभारातील अनेक महत्वाच्या घडामोडींच्या नोंदी करून ठेवण्याचे शिस्तशीर कामही केले आहे. राज्यारोहणानंतर महाराजांचे राज्यप्रशासन व अक्षर-अंकज्ञानाचे शिक्षण अहवाल, यात महाराजांच्या स्वान्या, त्यांचे देशातील व परदेशातील प्रवास, त्यांनी केलेल्या मुख्य सुधारणा, त्यांचे दरबार व समारंभ, मुलांचे जन्मोत्सव व विवाहादी प्रसंग, खुद महाराजांचे दत्तविधान व शिक्षण, त्यांच्या आवडी-निवडी, त्यांची काम करण्याची पद्धत, त्यांनी बांधलेल्या इमारती अशा अनेक विषयांचे वर्णन करणारे लहान-मोठे लेख-टिपणे, पुस्तिका सरदेसाई यांनी मराठीत लिहिले. त्याच्या प्रत्येकी वीस प्रती छापून घेतल्या. या प्रती पुस्तिकेच्या स्वरूपात छापून घेण्याचा उद्देश पुढील काळात बडोद्याचा इतिहास-चरित्र लेखनास अभ्यासक, संशोधक, प्रकाशनास या संदर्भ साहित्याची मदत क्वावी.

३.

महाराजांचा पत्रव्यवहार

महाराजांच्या चौसष्ट वर्षांच्या राजकारभाराचा पत्रव्यवहार हा फार मोठा विषय होता. प्रामुख्याने त्यात खासगी पत्रे, कौटुंबिक पत्रे, प्रशासकीय पत्रे, मित्र-स्नेहांची पत्रे, अशा प्रकाराची इंग्रजी-मराठीतील हजारो पत्रे बडोदा दप्तरात विखुरलेली होती. ही सर्वच पत्रे एकदम प्रकाशित करण्याजोगी नव्हती. जुन्या बारनिशा फाटत चालल्या होत्या. त्यातून निवडक आणि महत्वाची पत्रे सरदेसाई यांनी निवडली. त्यांचा एकत्र संग्रह केला. या कामाबद्दल एके ठिकाणी सरदेसाई लिहितात, “महाराजांच्या पत्रव्यवहारातील काही पत्रे त्यावेळी अडचणीची वाटत होती. ती पत्रे बाजूला काढून महाराजांचे जिवलग स्नेही-अधिकारी श्री. खासेराव जाधवांडे सुरक्षित ठेवण्यासाठी दिली.” या महत्वाच्या पण त्या काळात अडचणीच्या वाटणाऱ्या पत्रांचे पुढे काय झाले माहीत नाही; पण ही पत्रे नक्की ब्रिटिश सरकारविरुद्ध, क्रांतिकारकांशी असलेला महाराजांचा संबंध या स्फोटक विषयांसंबंधी असावीत आणि त्या काळात महाराजांस ती पत्रे अडचणीची ठरू शकली असती.

सरदेसाईंनी खासेराव जाधव यांच्याकडे दिलेली महाराजांची अडचणीची पत्रे बडोदा-पुणे येथे शोधण्याचा मी प्रयत्न केला. खासेरावांचे नातू सुव्रत जाधव, मराठा समाज बडोदा, नानासाहेब शिंदे यांचे आताचे वंशज यांच्याकडे पत्रांचा शोध घेतला; पण बहुजन समाजाच्या मंडळींना आपला इतिहास, आपली कागदपत्रे जतन करून ठेवण्याची शिस्त नसल्याने आणि आपल्या ऐतिहासिक-सांस्कृतिक इतिहासाचे महत्त्व नसल्याने हा मौलिक वारसा काळाच्या ओघात नष्ट होऊन गेला असावा. एकेकाळचा सयाजीराव महाराजांचा मौल्यवान स्फोटक पत्रांचा पुरावा हाती आला नाही, याची आज रुखरुख वाटते.

चौसष्ट वर्षाच्या प्रदीर्घ काळात महाराजांनी वेगवेगळ्या प्रसंगी हजारे पत्रे लिहिली आहेत. त्यातील सुरुवातीच्या अनेक पत्रांच्या स्थळप्रती ठेवल्या नसल्याने ती पत्रे सरदेसाई यांनी निवडलेल्या पत्रसंग्रहात उपलब्ध होण्याची शक्यताही नव्हती. ज्या पत्रांच्या स्थळप्रती दफ्तरात आढळल्या, त्यातील पत्रांची निवड करणे शक्य झाले. महाराजांचा सर्व जीवनप्रवास अनेक संकटे, कौटुंबिक ताणतणाव आणि राजकीय पेचप्रसंगांनी भरलेला आहे. कौटुंबिक दुःखांनी त्यांचे जीवन व्यापून टाकलेले असताना जनकल्याणाच्या ध्यासामुळे चोवीस तास एका शिस्तीत सतत कामात डुंबून जाणे हा मार्ग त्यांनी निवडला. त्यामुळे मानसिक स्तरावरचा त्यांचा कोंडमारा, आणि सगळे असूनही एकलेपणाच्या भावनेतून व्यक्त होण्यासाठी स्वतःची रोजनिशी अन् मित्र, गुरुवर्य यांना लिहिलेली पत्रे हा एक भावनिक मुक्तीचा मार्ग असल्याने, अंतःकरणातील कोंडमान्यावर आधार मिळत गेला. इलियट या आपल्या गुरुवर्याना आणि जवळच्या मित्रांना लिहिताना महाराजांच्या मनातली घुसमट, मानसिक कुचंबणा आपल्या पत्रातून व्यक्त होई.

महाराजांची पत्रे निवडताना सरदेसाई यांनी प्रामुख्याने कौटुंबिक, प्रशासकीय आणि सामाजिक विषयांवरच्या पत्रांची निवड केली आहे. महाराज रोजनिशी (DIARY) नियमित लिहीत असत. बरेचदा डायरीत काही पत्रांचा कच्चा आराखडा असे. पुढे पुढे ते सांगत आणि लेखनिक किंवा सचिवांकडून पत्रे लिहून घेत. जी पत्रे महाराजांनी सांगून इतरांनी लिहिली आणि पत्रांवर महाराजांची सही आहे, अशाच पत्रांची निवड या संग्रहात केली आहे. महाराजांच्या वतीने दिवाण, त्यांचे सचिव यांनी लिहिलेल्या पत्रांचा समावेश येथे केली नाही. महाराजांनी लिहिलेल्या एकूण पत्रांपैकी केवळ एकचतुर्थांश पत्रांचा हा संग्रह असावा, असे सरदेसाई यांनी म्हटले आहे.

महाराजांच्या निवडक पत्रव्यवहाराचे मूळचे चार खंड इंग्रजीत प्रकाशित झाले आहेत. पहिला खंड २५ ऑक्टोबर १९२३ साली प्रकाशित असून यात इ.स. १८८६ ते १९०१ पर्यंतच्या ६१२ पत्रांचा समावेश आहे. दुसरा खंड १९२४ साली प्रकाशित झाला असून त्यात इ.स. १९०१ ते १९१५ सालातील ६१३ ते

१२६३ पत्रांचा समावेश आहे. तिसरा खंड १९३५ सालचा असून त्यात इ. स. १९१६ ते १९२० सालातील १२६४ ते १८१० पत्रे आहेत. चौथा खंड इ. स. १९३६ साली प्रकाशित झाला असून इ. स. १९२१ ते १९३३ सालातील १८११ ते २१९५ पत्रे आहेत. खंड पाचवा हा चौथ्याचाच पुरवणी खंड असून तो इ. स. १९३९ ला प्रकाशित झाला. यात इ.स. १८७५ ते १९१५ सालातील १८११ ते २०७३ पत्रे आहेत. अशी या पाच खंडांत एकूण २४५८ पत्रे आहेत.

पत्रसंग्रहाचे भाग १ ते ४ प्रकाशित झाले होते. यात २१९५ पत्रे आली आहेत. त्या काळात पत्रे निवडताना काही पत्रे राहून गेली होती. ती पत्रे पुरवणी खंडात आली आहेत. चौथ्या भागात पत्र १८११ ते २१९५ पर्यंत क्रमांक आहेत. राहिलेल्या पत्रांना भाग चौथ्याचा पुरवणी खंड म्हटला आहे. तेव्हा पुरवणी खंडाचा पत्र क्रमांक २१९६ पासून सुरू करावयास हवा होता; पण तो १८११ पासून सुरू करून २०७३ क्रमांकाने संपला आहे. पुरवणी खंडात २६३ पत्रे आली आहेत; पण क्रमांक मात्र चौथ्या भागाची ही पुनरावृत्ती त्या काळात नजरचुकीने झाली असावी. एक ते चार भागांचे २१९५ व पुरवणी खंडातील २६३ पत्रे अशी एकूण २४५८ पत्रे निवडली गेली आहेत. या सर्व पत्रांचा मराठी अनुवाद करताना काही पत्रांतील विषय, आशय सारखा असल्याने अनुवादकांनी त्या पत्रांचा अनुवाद केला नाही.

ही सर्व पत्रे मराठीत अनुवाद करताना सौ. अनुराधा कुलकर्णी, विशाल तायडे, विलास गीते आणि प्रा. सुनीता बोर्डे-खडसे, श्रीनाथ तिवारी यांची मदत झाली आहे. महाराजांच्या या मराठी व इंग्रजी पत्रांच्या संपादनाची जबाबदारी डॉ. ओकनाथ पगार यांनी स्वीकारली; अभ्यासपूर्ण प्रस्तावना, विषयसूची ही कामे करून दिली आहेत. या सर्वांच्या सहकार्यामुळे हे काम होऊ शकले आहे. या मित्रांचे आभार.

महाराजा सयाजीराव गायकवाड यांनी आयुष्यभर जनकल्याण आणि लोकसेवेचा ध्यास घेऊन सुप्रशासनाचा आदर्श निर्माण केला. जनसेवेतच आपला मोक्ष शोधला. याबरोबरच साहित्य, कला, संस्कृतीच्या कामी मदत करून ते सर्वांचे पोशांदे झाले. गरीब-वंचितांचे आधारवड बनले. त्यांचे व त्यांचे संबंधीचे हे अक्षरधन आपल्या राष्ट्राची संपत्ती आहे. या ऐतिहासिक सांस्कृतिक वारसाचे संरक्षण आणि संवर्धन करणे हे राष्ट्रीय सांस्कृतिक कार्य ओळखून महाराष्ट्र शासनाने महाराजा सयाजीराव गायकवाड चरित्र साधने प्रकाशनाचे काम सुरू केले आहे. या कामात मा. विनोदजी तावडे, उच्च व तंत्र शिक्षण मंत्री; मा. रवींद्र वायकर, राज्यमंत्री, उच्च व तंत्र शिक्षण; श्री. सीताराम कुंटे, अपर मुख्य सचिव; श्री. सिद्धार्थ खरात, सहसचिव; डॉ. शैलेंद्र देवळाणकर, विशेष कार्य अधिकारी; डॉ. धनराज माने, संचालक, उच्च शिक्षण; डॉ. सुनील मगर, संचालक, महाराष्ट्र राज्य पाठ्यपुस्तक निर्मिती व अभ्यासक्रम संशोधन मंडळ; श्री. विवेक गोसावी, नियंत्रक; सर्व शासकीय अधिकारी, प्रकाशन समितीचे सर्व सदस्य, या प्रकल्पात

मदत करणारे सर्व संपादक-अनुवादक यांच्या मदतीमुळेच पहिल्या टप्प्यातील तीस खंडांचे एकाच वेळी प्रकाशन होऊ शकले. आपल्या साहित्य आणि संस्कृतीच्या अक्षरधनाच्या या अनमोल खजिना प्रकाशन प्रकल्पात मला खारीचा वाटा उचलण्याची संधी महाराष्ट्र शासनाने दिली. या कामात मला खूप आनंद मिळाला. या ग्रंथाच्या वाचनातून जनकल्याणाचा ध्यास घेतलेले कारभारी, अंमलबजावणी करणारे प्रशासक आणि जनसामान्यांना आपापल्या कर्तव्यात प्रेरणा मिळू शकेल.

दि. २७ ऑगस्ट, २०१७.

- दुसरी जागतिक सर्वधर्मपरिषद,
- शिकागो दिन, २७ ऑगस्ट, १९३३
- महाराजा सयाजीराव या परिषदचे अध्यक्ष होते.

- बाबा भांड

सचिव,

महाराजा सयाजीराव गायकवाड
चरित्र साधने प्रकाशन समिती, औरंगाबाद.

संपादकीय प्रस्तावना

प्रास्ताविक

महाराजा सयाजीराव गायकवाड यांचा हा पत्रसंग्रह आपणास सादर करताना अतीव आनंद होत आहे. महाराजांच्या चरित्रलेखनाच्या निमित्ताने ही पत्रे १८७५ ते १९३३ या काळातील संगृहित केली गेली होती. रियासतकार गो.स.सरदेसाईनी आपल्या ऐतिहासिक दृष्टीने आणि महाराजांच्या आस्थेपोटी हे प्रचंड संग्रहणाचे काम संशोधकीय शिस्तीत केलेले होते. आज त्या साऱ्या कार्याला पत्रसंग्रहाच्या पुनर्निर्मितीतून प्रकाशमान करीत आहोत.

पत्रवाड्मय म्हणजे संपर्काचे साधन होय. ज्ञान, माहिती, भावना, कल्पना, स्वप्ने, अपेक्षा, आदेश, विनवणी यांची देवघेव करण्याचे माध्यम म्हणून ‘पत्रवाड्मय’ उदयाला आलेले दिसते. सयाजीराव महाराजांच्या पत्रलेखनामागे आविष्कार आणि संदेशन या प्रेरणा आधिक्याने दिसतात. लिखित नोंद, त्यांच्या स्थळप्रती, संदेशपत्रांचा पाठपुरावा अशी खास प्रशासकीय व्यवस्था महाराजांनी निर्मिलेली होती.

महाराजांच्या पत्रवाड्मयात कालिक आणि सांस्कृतिक-सामाजिक घटितांचे, भाषिक अभिव्यक्तींचे, आत्माविष्कारात्मक जाणिवांचे दर्शन घडते. नातेवाईक, स्थानिक वा परदेशस्थ मित्र, बुद्धिवंत, ब्रिटिश भारतातील सर्वोच्च स्तरावरील अधिकारी, इतर ब्रिटिश, देशी-परदेशी प्रशासकीय अधिकारी, संस्थानाचे अधिकारी, इतर संस्थानिक, राजे व महाराजे यांच्याशी साधलेला हा पत्रसंवाद आहे. महाराजांनी पाठवलेली पत्रे, दैनंदिनीतील एखाददुसरा उत्तरा, न्या. रानडे यांचे पत्र यांचा समावेश येथे आहे.

‘महाराजा’, ‘कुशल प्रशासक’, ‘लोकांच्या कल्याणाची आस्था असणारा’, ‘प्रोत्साहक आणि विनम्र जाणता राजा’ म्हणून हे पत्रलेखन झालेले दिसते.

महाराजांच्या व्यक्तिमत्त्वाचा आविष्कार या पत्रांमधून होतो, तसेच महाराजांच्या काळाचे, तत्कालीन समाजसंस्कृतीचे अस्सल आविष्करणही होते. महाराजांच्या कृतियोजना, प्रजेसंबंधीची कळकळीची भावना, स्वातंत्र्याकांक्षा, स्वाभिमानी बुद्धिमत्ता, कार्यप्रणाली आणि कार्यफलित असे मौलिक कालदर्शन येथे घडते. हे पत्रवाडमय म्हणजे महाराजांचे अंशदर्शन आहे. ऐतिहासिक-सामाजिक-शैक्षणिक-राजकीय आणि सांस्कृतिक जीवनक्षेत्रातले कालसंबद्ध भान, विश्वभान आणि आत्मभानही या अस्सल कागदपत्र, दस्तऐवजी संचित म्हणून आपणांस सादर होत आहे.

पत्रलेखन ही कला आहे, पत्रलेखन कौशल्यपूर्ण रीतीने लिहिले जावे अशी महाराजांचीच ‘शास्त्र व कला’ अशी पत्रलेखनास मान्यता होती.

विद्याव्यासंग

कवळाणे येथील बारा वर्षाचा काळ महाराजांचा शेतीमातीतला, दत्याडोंगरातला होता. त्यांना अक्षरओळख नव्हती. २७ मे १८७५ गुरुवार रोजी बडोदा येथे दत्तकविधान झाले. राज्यारोहण समारंभ झाला. गोपाळ हे त्यांचे पूर्वीचे नाव. दत्तकविधी होऊन सयाजीराव तिसरे असे नामकरण झाले.

महाराजांचे रीतसर शिक्षण सुरु झाले. वळाड प्रांतातील शिक्षण खात्याचे संचालक मि. एफ. एच. इलियट या तरुण आय.सी.एस. अधिकाऱ्याची १० डिसेंबर १८७५ ला तज्ज्ञ इंग्रज शिक्षक म्हणून नेमणूक करण्यात आली. इलियट यांनी ब्रिटिश पब्लिक स्कूलप्रमाणे इमारतीचा आराखडा तयार केला. मराठी, गुजराथी, इंग्रजी, उर्दू या भाषा, तसेच इतिहास, भूगोल आणि गणित यांचे शिक्षण दिले जाऊ लागले. इलियट यांनी इतर शिक्षकांच्या मदतीने अभ्यासक्रम आखला. अध्ययन - अध्यापनपद्धती निश्चित केल्या. कला, क्रीडा, पोहणे, व्यायाम यांचे संस्कार करण्यात आले. इलियट या विद्याव्यासंगी आणि कुशल प्रशासक गुरुंच्या मार्गदर्शनाने महाराजांचे विद्याप्रेम बहरले. जिज्ञासातृप्तीचे, कार्यकौशल्याचे विविध उपक्रम त्यांनी आखले.

रेसिडेंट मेलविल यांनी महाराजांच्या शिक्षण व्यवस्थेचा अहवाल नोंदवताना म्हटले की, ‘महाराजांकरिता अर्थशास्त्र, रसायनशास्त्र, इंग्रजी, गुजराथी, मराठी या भाषा, इंग्लंड व हिंदुस्थानचा इतिहास, संभाषणात्मक इंग्रजी या विषयांचा अभ्यास आखला आहे. इंग्रजी सुधारण्यासाठी मधून मधून इंग्रजी निबंध लिहवून होण्यात येतात. महाराजांचे गणित मात्र अतिशय कच्चे आहे.’ यावरून महाराजांचे अध्ययनविषय लक्षात येतात. जवळपास ६ वर्षे महाराजांना शालेय शिक्षण, राज्यव्यवहाराचे प्रशिक्षण देण्यात आले.

प्रौढ राजा, प्रत्यक्ष राज्यकारभार प्रारंभ यासाठी २८ डिसेंबर १८८१ रोजी राज्याधिकार सोपवण्याचा निर्णय झाला होता. त्याआधी दिवाण सर टी. माधवराव यांनी तीन महिने १५० तज्ज्ञांची व्याख्याने आयोजित केली होती. प्रजाकल्याणहितदक्षराजा, राज्यकारभार, राज्यशास्त्र, राजधर्म, जमीन महसूल, न्यायदान-

न्याय व कायदे, हिंदू व्यवहार आणि धर्मशास्त्र, पोलिस खाते, जमिनीचे तंटे, लष्कर अशा राज्यव्यवहारासाठी उपयुक्त विषयांवर तज्जांची व्याख्याने झाली. या व्याख्यानांचा फार मोठा संस्कार महाराजांवर झाला. ‘मायनर हिंट्स’ या ग्रंथात या व्याख्यानांचा समावेश झाला आहे.

सर टी.माधवराव, इलियट व इतर अनेक विद्वानांचे सान्तिथ्य महाराजांना मिळाले. अध्ययनशील वृत्तीमुळे जगाचे आकलन, लोकव्यवहारांचे आकलन त्यांनी करून घेतले. अरविंद घोष यांचेही ज्ञानस्पर्शी सान्तिथ्य महाराजांना मिळाले. इतिहासकार गो. स. सरदेसाई दीर्घकाळ महाराजांच्या सेवेत होते. महाराजांचे ते रीडर होते.

‘माझी संसारयात्रा’ या आत्मपर लेखनात गो. स. सरदेसाई म्हणतात, ‘...महाराजांचे रोजचे टपाल व वर्तमानपत्रे पाहून ती त्यांच्या सवडीप्रमाणे वाचून दाखविणे, खासगी पत्रांची उत्तरे लिहिणे, महाराज पुस्तके वाचीत, त्यांतले कठीण शब्द काढून टिपणे करणे असे हे सामान्य कारकुनी काम फार तर दोन-तीन तास पुरे. बाकीचा वेळ रिकामा जातो हे तात्काळ महाराजांच्या नजरेस आले. मॅकिअॅवेलीचे ‘प्रिन्स’ व सीलीचे ‘एक्सपॅन्शन ऑफ इंग्लंड’ही पुस्तके त्यांनी वाचली. मराठीत त्यावेळी ह्या नवीन पुस्तकांचे भाषांतर करण्याचे काम दिले...’ (पृ. ९५)

‘...एक क्षणही फुकट जाऊ न देण्याची महाराजांची वृत्ती असल्यामुळे शमशू करतानादेखील ते मला वाचण्याचे किंवा पत्रलेखनाचे काम जवळ बसवून करवीत... रात्री महाराजांच्या पलंगाजवळ बसून तासन्तास वाचावे लागे. रात्री दहा-अकरा वाजता सुरुवात करून पहाटे तीन-चार वाजेपर्यंत वाचण्याचे काम मी कैक दिवस केले आहे. इंग्रजी, मराठी ग्रंथ, कादंबन्या, तुकारामांचे अभंग असे प्रकार मी त्यांस वाचून दाखवत असे...’ (पृ. १०२)

‘आपण हरएक विषय परिश्रमाने शिकावा, आपणांस कोणी नावे ठेवू नयेत, आपले व्यंग लोकांना दिसू नये अशी दक्षता महाराज विशेष बाळगीत. अठरा वर्षे होताच अधिकारसूत्रे हाती आली तेव्हा त्यांना व्यावहारिक गोष्टी मोठेपणी शिकाव्या लागल्या. स्वीत्झार्लडच्या डोंगरांत बसून अपूर्णांक गणित, काशिमरातील गुलमर्ग येथे मराठी व्याकरण, नैनिताल येथे भाषांतर पाठमाला, मसुरी येथे Kale's Lessons in English Translation असे विषय मी त्यांस शिकविले. (पृ. १०३)

महाराजांनी प्रजाहितदक्षतेने लोककल्याणकारी राज्यव्यवहार केला. शैक्षणिक, सामाजिक सुधारणा केल्या. यामागे महाराजांचा विद्याव्यासांग होता.

नवे ज्ञान, नवे विषय, ग्रंथ यांचे महाराजांना मोठे आर्कर्षण होते. देशी भाषांमध्ये भाषांतरे यावीत असा आग्रह ते करीत आणि भाषांतरेही उत्तमोत्तम, ज्ञानसंवर्धक ग्रंथांची ते करवून घेत. भाषांतर विभागच महाराजांनी स्वतंत्रपणे निर्माण केला होता.

मुंबईत स्थापन झालेल्या मानववंशशास्त्र समितीचे महत्त्व त्यांना वाटले. ते सभासदही झाले. पुढील पिढ्यांसाठी अमूल्य माहितीचा संग्रह केला जाईल आणि

ज्ञानाचे भांडार त्यांच्यापर्यंत पोहोचेल, असे मानववंशशास्त्र समितीला त्यांनी कळविले आहे (पत्र क्र. १३). विविध जीवनक्षेत्रे, समाज यांचा खरा इतिहास लिहिला जावा. संस्कृतीशोध, चिकित्सा माहिती संकलन असे कार्य मानववंशशास्त्र समितीचे असल्याचे त्यांचे मत आहे (पत्र क्र. १३). वस्तुतः मानववंशशास्त्र, मानववंशशास्त्रातील संशोधन हे विषय भारताच्या दृष्टीने नवे होते, पण महाराज अशा नवविषयांचा संकल्पनात्मक अभ्यास करीत असे दिसते.

विविध विषयांतील तज्ज्ञांना बडोदा राज्यात सेवेत आणण्याचे प्रयत्न महाराज करीत. उदा. जनरल वॉट्सन यांना उद्यानशास्त्रातील तज्ज्ञ व्यक्ती शोधण्यास सांगितले होते (पत्र क्र. २०). किंवा खाशेराव जाधव यांना लिहिलेल्या पत्रात (पत्र क्र. २२). संस्थानात कृषी विद्यालय स्थापन करण्याचा मनोदय व्यक्त केला असून कृषी शास्त्रातील पदविका पूर्ण केल्यावर लगेचच संस्थानात बोलावले आहे.

पुस्तके उपलब्ध व्हावीत म्हणून महाराज अक्षरशः धडपड करीत. उदा. इंग्लंडमध्ये कायद्याचा अभ्यास करणाऱ्या गणपतरावास (पुतणे) त्यांनी कळविले आहे की, ‘गायकवाडवंश’ हे संस्कृत भाषेतील पुस्तक मिळवण्यासाठी मॅक्समुल्लर यांच्याकडे चौकशी करावी. हिंदुस्थान सेक्रेटरींच्या ग्रंथालयात असल्याचे मॅक्समुल्लर यांनी महाराजांना सांगितले होते (पत्र क्र. ४०). किंवा बंधू संपतराव यांना कोके खेळासंबंधीचे भाषांतर करवून घेतल्याबदल आभाराचे पत्र (पत्र क्र. ५३) पाठवले आहे. गोल्फ, लेस ग्रेसेस, ल क्रॉस, फुटबॉल, बॅडमिन्टन, लॉन टेनिस, क्रिकेट या खेळांवरील पुस्तकांची मराठी व गुजराथी भाषेत भाषांतरे व्हावीत अशी अपेक्षा व्यक्त केली आहे. पुस्तक विकण्याजोगे असावे हा व्यवहारही सांगतात. मिस्टर ओझान यांनी पुस्तक पाठवले म्हणून त्यांचे आभारही मानले आहेत (पत्र क्र. ७६).

वनसंवर्धनशास्त्र हा विषय नवा असताना महाराजांनी शिष्यवृत्ती देऊन काही विद्यार्थ्यांना युरोपमध्ये शिकायला पाठवण्याचे ठरवले होते (पत्र क्र. ९५). अशी नवनवीन शास्त्रे शिकून तयार झालेले देशी तज्ज्ञही महाराजांना बडोद्याच्या विकसनात सहभागी करून घ्यायचे असत.

महाराज समकालीन किंवा पूर्वकालीन ऐतिहासिकदृष्ट्या महत्वाच्या ठरणाऱ्या घटनांचे आकलन करून घेत असत. युरोपातल्या राजकीय किंवा सांस्कृतिक घटितांचे अर्थनिर्णयन करण्यात रस घेत. उदा. कर्नल ब्रॅडफोर्ड, पॉलिटिकल अँड सिक्रेट सेक्रेटरी, इंग्लंड यांच्याशी झालेल्या पत्रव्यवहारातील पुढील भाष्य पाहू.

प्रिन्स बिस्मार्कच्या पदत्यागाचे आणि त्यांच्या वारसदाराविषयीच्या तर्काचे व अपेक्षांचे तपशीलवार वर्णन मी वाचून काढले. युरोप खंडातील राजकीय नेतृत्वातील हा खूप महत्वाचा बदल आहे. त्याचा वारस म्हणवून घेणाऱ्या व्यक्तीची कारकीद कशी असेल हे बघणे काही काळ तरी फार उत्सुकतेचे असणार आहे (पत्र क्र. ९८).

प्रिन्स बिस्मार्कने पदत्याग केल्यानंतर उद्भवणाऱ्या राजकारणाबद्दल महाराजांचे स्वतंत्र आणि परिस्थितीचा अंदाज व्यक्त करणारे आकलन येथे आले आहे. भारत ही ब्रिटिशांची वसाहत ठरल्याने भारताचा युरोपशी असणारा संबंध हा गुंतागुंतीचा बनलेला होता. युरोपच्या राजकारणाचा प्रभाव तत्कालीन भारतीय राजकारणावर पडत असे.

विशिष्ट पुस्तके वाचण्याचा सल्ला महाराजांना इष्टमित्र देत. त्यांच्या सूचना सल्ल्यानुसार महाराज पुस्तके उपलब्ध करीत. काही खास पुस्तके भाषांतरित करवूनही घेत. ज्ञानलालसेतून ग्रंथसहवास आणि ग्रंथविचार प्रसार महाराज करीत होते. उदा. लॉर्ड हॉटन (Lord Haughton) यांचे चरित्र आणि मि.स्मॉलिंगचे लंडन लेटर्स ही पुस्तके लेडी रे यांनी सुचवली होती. (पत्र क्र. १०७). महाराजांनी ती पुस्तके मिळवून वाचनाचा संकल्प केला होता (पत्र क्र. १०७).

महाराजांच्या व्यक्तिमत्त्वावर ‘थिअरी ऑफ लेजिस्लेशन’ या बेन्थमच्या पुस्तकाचा मोठा प्रभाव होता (पत्र क्र. २०३). या पुस्तकाची टिपणे त्यांनी काढली होती. त्यांना या टिपणांना ग्रंथरूप द्यावे असेही वाटत होते. कायदेविषयक ग्रंथांचे वाचन आणि अभ्यास हा तत्कालीन कोणत्याही संस्थानिकापेक्षा महाराजांचा मोठा होता. प्रत्यक्ष राजकीय-सामाजिक कृती करताना महाराजांना त्यांच्या वाचनाच्या व्यासंगामुळे अधिक गुणवत्तापूर्ण करणे शक्य झाले होते. रोमन इतिहास, ग्रीसचा इतिहास यांच्या वाचनाचे संस्कार महाराजांवर झाले होते. ‘स्टोरी ऑफ नेशन सिरिज’मधील काही खंडांचे अनुवाद करण्यास त्यांनी गती दिली. (पत्र क्र. २५१) परकीयांचे ज्ञान अस्पर्श मानणे, ज्ञान-धर्मविचार याबाबतीत भेदभाव करणे त्यांना अमान्य होते. परधर्मीयांचे ग्रंथ देशी भाषेत आल्याने ज्ञानसंवर्धन, तुलना, विश्लेषण यांना महत्त्व येते. उचित आणि ज्ञानसंवर्धक ग्रंथांची भाषांतरे व्हावीत, अशा ग्रंथांमधले ज्ञान प्रसारित व्हावे, असा महाराजांचा ध्यास होता. त्यांच्या मते, ‘प्रत्येकाने खूप ज्ञान मिळवावे, गरीब व प्रतिकूल परिस्थितीतील लक्षावधी लोकांमध्ये त्याचा प्रसार करावा हीच योग्य प्रवृत्ती आहे. प्रसार केल्याने ज्ञान अपवित्र होते, असे मानणारे काही लोक माझ्याकडे तुच्छतेने पाहतील अशी भीती मला वाटते’ (पत्र क्र. २५१). महाराज कोणती वाचनसंस्कृती, वाचकसमाज घडवू इच्छित होते, हे येथे लक्षात येते. बडोद्यात त्यांनी रोमविषयी खूप वाचन केले होते. उदा. ब्रायसीचे ‘रोमन एम्पायर’ (पत्र क्र. २४९).

इंग्लंडमध्ये कृषी महाविद्यालयाची पदविका मिळवून बारच्या परीक्षेची तयार करणाऱ्या यशवंतराव पांढरे यांना ज्ञानसंग्रहणाचा सल्ला देणारे पत्र महाराजांच्या विचारप्रगल्भतेची साक्ष देणारे आहे (पत्र क्र. ३६३). ते लिहितात की, ‘इंग्रजी वाचनाचा-लेखनाचा सराव वाढवावा, इंग्रजी भाषेची कौशलत्ये मिळवावीत. युरोपच्या इतिहासाची तोंडओळख करून घ्यावी, जर्मनी आणि इटलीचा इतिहास अभ्यासावा,

‘आर्ट ऑफ डिप्लोमसी’च्या प्रशिक्षण वर्गाना जावे, ‘इंगलंडचा विस्तार’ (प्रो. सीले) हे पुस्तक वाचावे. कृषी व कायद्याचा अभ्यास करणाऱ्या होतकरू व्यक्तीचे जगाचे आकलन वाढवण्याचा महाराजांचा हा सल्ला त्यांच्या अनुभवाचा-व्यासंगाचा आणि दूरदृष्टीचा सूचक आहे. ‘वाचनाने भाषा व शैली प्रगत होते’, हे मौलिक मत या पत्रात महाराजांनी मांडलेले आहे.

महाराजांचे वाचनाचे प्रयत्न सदैव त्यांना नैतिक व्यग्रतेत ठेवत. चिंतनाच्या कक्षा विस्तारण्यासाठी, नवे जग - विचार - अनुभव यांची पुनर्मार्डणी करण्यासाठी ज्ञानाचा ध्यासच त्यांनी घेतलेला होता. लेडी टिक्केल यांना ९ मे १८९९ च्या पत्रात महाराज लिहितात -

‘...मी धूसर दिशा असणाऱ्या तत्त्वज्ञानाच्या सागरात शिरण्याचे धाडस करत आहे... युरोपियन तत्त्वज्ञानाचा इतिहास व त्यातील विविध प्रवाहांचे ओळखरते दर्शन झाले असे मला वाटत आहे. सध्या मी कायद्याच्या अभ्यासात गढून गेलो आहे...’ (पत्र क्र. ४००)

किंवा वीडेन यांना लिहिले आहे की, गिब्बनच्या वाचनाने भूतकाळाशी परिचय होतो, वर्तमानाचे - परिणामाचे आकलन होते, तुलनाक्षमता वाढते. ऐतिहासिक परिप्रेक्ष्य प्राप्त होतो. इतिहासाच्या वाचनातून वर्तमानाचा अर्थ लावता येतो असे ते सुचवतात. महाराजांचे ‘वाचनाचे वेड’ या काळात वाढले होते. कामाच्या रेट्यामुळे नियमित वाचनास जास्त वेळ मिळत नाही. ‘मी खरोखर खूप काम करत आहे. काम जर आवडीने केले तर ते वाढतच जाते आणि परिश्रम करणे हा माझा स्वभावच आहे...’ (पत्र क्र. ४०८)

वाचन, आकलन, अर्थनिर्णयन, सिद्धांतन यांना मूर्त स्वरूप देणारी टिप्पे महाराज लिहीत असत. आपल्या वाचन प्रतिसादाला लिखित रूप देत. दैनंदिनी, हिशोब, पत्रे असे लेखनकार्य करीत. राजकीय-सामाजिक-सांस्कृतिक व्यवहारात त्यांनी विद्याव्यासंगाला मोठे स्थान दिले होते. ‘ज्ञानसाधनेची मला खूप आवड आहे’ (पत्र क्र. ४६६) असे त्यांनी ग्रॅंट मेडिकल कॉलेजच्या निमंत्रक प्राचार्यांना कळविले होते, तर महाराज मदनसिंग बहादूर, किशनगड यांना लिहिले की, ‘आपण सध्या इतर गोष्टी सोडून आपल्या शिक्षणाकडे पूर्ण लक्ष द्यावे. ज्ञान ही खरी शक्ती आहे हे आपणास कालांतराने लक्षात येईल (पत्र क्र. ५६५).

किंवा गुरु इतियट यांना लिहिलेल्या पत्रात महाराज म्हणतात - ‘... जर आपणास काही चांगली पुस्तके सापडली तर ती आमच्या ग्रंथालयासाठी घ्यावीत, पण त्यांची किंमत साधारण १०० पाऊंडस् इतकी असावी. आपण मला ‘राष्ट्राचा उदय व विकास’ या विषयावरील लेखन पाठवाल का? राष्ट्र या संकल्पनेचा भारतीय संदर्भात मला अभ्यास करायचा आहे. भारताचे सामाजिक प्रश्न या विषयावरील काही व्याख्याने आहेत, ती मी आपणास टपालाने पाठवीन...’ (पत्र क्र. ५६७/५ जून १९०१)

महाराजांनी व्यक्तिगत ग्रंथसंचयन फार मोठ्या प्रमाणावर केले आहे. विविध विषयांवरील मौलिक बीजग्रंथांना, तत्कालीन जीवनासंदर्भाना कवेत घेणाऱ्या ग्रंथांना त्यांनी ग्रंथालयात आणि स्वतःच्या जीवनात मोठे स्थान दिले होते. अभ्यासशीलतेतून स्वतंत्र विचारनिर्मितीपर्यंत पोहोचणारी ज्ञानसाधना महाराजांनी केली. ज्ञाननिष्ठ भारतीयत्वाची, राष्ट्रवादाची उभारणी करताना सामाजिक प्रगमनशीलतेला त्यांनी महत्त्व दिले होते. धार्मिक कर्मकांड, अज्ञान, अंधश्रद्धा व बुरसटलेल्या परंपरांना त्यांनी नाकाराले होते. हिंदू कायदा अस्तित्वात आणण्याचा त्यांचा विचार होता, त्यासाठी अभ्यासही ते करीत होते (पत्र क्र. ५६७). राजकारण, इतिहास, धर्म, शिक्षण, तत्त्वज्ञान अशा विचारप्रवर्तक जीवनक्षेत्रासंबंधीचा त्यांचा विद्याव्यासंग होता. बडोद्याचे एकेकाळी प्रमुख न्यायाधीश कर्शेटजी यांनी त्यांना ‘वर्ल्ड पॉलिटिक्स’ हा ग्रंथ वाचण्यासाठी दिला होता, त्याबद्दलचे आभारप्रदर्शक पत्र महाराजांनी लिहिले होते (क्र. ५७९).

जन्मजात ज्ञानलालसेतूनच महाराजांचे रसायनशास्त्र, आरोग्यशास्त्र, औषधोपचार, वैद्यकी, तंत्रज्ञान, रेल्वे, कृषी, जलसिंचन, उद्यानविद्या, वास्तुरचना, कलासंग्रहालये, ग्रंथप्रकाशन, भाषांतरविद्या, प्राथमिक शिक्षण व विश्वविद्यालयीन शिक्षण, राजकारण, इतिहास अशा चौफेर विद्यांचे अध्ययन-आकलन झाले व त्यातूनच बडोद्याची, प्रजेची प्रगती झाली.

महाराज विद्वान मित्र, ब्रिटिश अधिकारी, समकालीन संस्थानिक यांना ग्रंथ पाठवत, तसे त्यांना लेखक किंवा समकालीन संस्थानिकांकडून ग्रंथ वाचनासाठी आलेले दिसतात. महाराज श्री. नृपेन्द्रनारायण भूप बहादूर (कुचबिहार महाराज) यांनी ‘हिस्ट्री ऑफ कुचबिहार स्टेट व ‘लॅड रेव्हेन्यू सेटलमेंट्स’ ही पुस्तके पाठवली होती (पत्र क्र. ७८३/जून १९०४). बनारसच्या महाराजांनी ‘हितोकी’ (पत्र क्र. ९१२/मार्च १९१०), अजयगडच्या महाराजांनी छत्रकुल वंशावळ (पत्र क्र. ९४५/डिसेंबर १९१०), सर ह्यूथ डॅली (पत्र क्र. १०४२), पालनपूरचे नवाबसाहेबांनी ‘पालनपूर संस्थानचा इतिहास’ (पत्र क्र. १०६६/ऑक्टोबर १९१२), भावनगरच्या नंदकुवरबा महाराणीसाहेब यांनी ‘ब्रिटिश अँड हिंदी विक्रम’ (पत्र क्र. १४११/फेब्रुवारी १९१७), कोल्हापूरच्या महाराजांनी ‘नेटिक्स स्टेट्स अँड पास्ट वॉर रिफर्म्स’ (पत्र क्र. १५५६/डिसेंबर १९१७) ही पुस्तके महाराजांच्या वाचनासाठी आलेली होती.

मि. वुड (पॉलिटिकल सेक्रेटरी, सिमला) यांना श्री.आर. सी. दत्त यांनी लिहिलेली तीन पुस्तके पाठवली होती (पत्र क्र. १५२०/ऑक्टोबर १९१७). आर.सी.दत्त हे भारताच्या आर्थिक इतिहासाचे विद्वान इतिहासकार म्हणून ओळखले जात. भारताच्या आर्थिक शोषणाचे सिद्धांतन त्यांनी ऐतिहासिक परियेक्ष्यातून केले होते. पॉलिटिकल सेक्रेटरींना आर्थिक इतिहासाच्या बाबतीत महाराज काही ध्वनित करीत असावेत. महाराज या ग्रंथांतील विचारांशी परिचितही होते.

‘ए इयर वुईथ दी गायकवाड ऑफ बडोदा’ या ग्रंथाचे लेखन अत्यंत साक्षेपी वृत्तीने एडवर्ड क्लेअर विडन यांनी केले होते (१९११). तपशिलाच्या व इतर काही चुका असल्याचे पत्र त्यांनी विडेन यांना पाठवले. (पत्र क्र. १९५/मार्च १९१२) विडेनचे बडोद्याचे आकलन महाराजांना सखोल वाटले नाही, पुस्तकाम राणीसाहेबांचा फोटो हवा होता असे आवर्जून सुचवतात. ‘तुम्ही माझ्याबरोबर माझ्या जिल्ह्यांचा दौरा करून त्याचे लेखन केले पाहिजे. त्यावर ‘एका राजाचे व त्याच्या प्रजेचे जीवन’ असे एक चांगले पुस्तक लिहिता येईल’ (पत्र क्र. १९५) असेही सुचवतात. लेखकाशी साधलेला हा संवाद महाराजांच्या कल्पक विचारदृष्टीचे उदाहरण ठरला आहे.

ज्ञानप्रसारासाठी बडोदा राज्यात ग्रंथालये सुरु करण्यात आली. त्यापूर्वी महाराजांनी ग्रंथालयांची विस्तृत आणि सूत्रतपशिलांसह नियमावली सिद्ध केली. पत्र क्र. ८३९ मध्ये या नियमावलीच्या प्रारंभीच ‘लहान गावात आणि खेड्यात ज्ञानाचा प्रसार करण्यासाठी व वाचनाची आवड निर्माण करण्यासाठी ग्रंथालये सुरु करावयाची आहेत’ असे उद्दिष्टनिर्देशक विधान आले आहे. मोफत वाचनालयांची निर्मिती, त्यांना अनुदान, पुस्तके व नियतकालिकांची भेट, स्थानिक संचालक मंडळ, रचना, कार्यपद्धती या संबंधीची ही नियमावली महाराजांच्या ग्रंथप्रेमाची, ग्रंथप्रचाराची, ज्ञानविस्ताराची तळमळ प्रकट करणारी ठरते.

प्रजाजन असोत वा नोकर, यांच्या बाबतीत महाराज ज्ञाननिष्ठेला, सांस्कृतिक शहाणपणाला महत्त्व देत होते. पत्र क्र. १९९ मध्ये त्यांनी म्हटले आहे की, अलीकडच्या काळात आपल्या विषयाच्या ज्ञानाव्यतिरिक्त प्रत्येकाला जगाची प्रगती मजून घेण्यासाठी विस्तृत ज्ञान हवे. संस्कृतीचीही जाणकारी हवी, खन्या ज्ञानामुळे बिनचूकपणे गुणवत्तापूर्ण कर्तव्ये बजावता येतात. शिष्टाचार, सहसंवादी वृत्ती, आत्मनियंत्रण, इतरांच्या मतांचा आदर राखण्याची वृत्ती, सहिष्णुता अशा गुणवत्तेची आवश्यकता असते.

नियतकालिके, वर्तमानपत्रे, ललित-वैचारिक साहित्य, राजकीय-ऐतिहासिक अहवाल असे महाराजांचे चौफेर वाचन होते. ‘ईंडिया’ मासिकाची पाच वर्षांची वर्गणी पाठवीत असल्याचे पत्र (पत्र क्र. १४७) उपलब्ध आहे. पत्र क्र. १४५३ मध्ये ‘मी स्कॉटची कादंबरी वाचत आहे’, असा उल्लेख आहे.

देशी भाषांमध्ये ज्ञानाचे आदान क्वावे, भाषा-भाषांमध्ये ज्ञान, माहिती यांची देवघेव क्वावी म्हणून भाषांतरांची त्यांना आवश्यकता वाटत होती.

आपले अधिकारी आंबेगावकरांना त्यांनी कळविले होते की, भाषांतराचा अग्रक्रमाने प्रश्न सोडवावा, भविष्यकाळासाठी मार्गदर्शक नियम व तत्त्वे ठरवावीत. खर्च, तरतूद करावी. अधिकाधिक उपयुक्त व्यावसायिक तत्त्वांवर जनतेच्या हितासाठी अनुदानित क्वावीत वगैरे सूचना पत्र क्र. १३२३ मध्ये आल्या आहेत. दिवाणसाहेब मनुभाई यांना भाषांतराचे काम ‘एज्युकेशन कोड’मध्ये समाविष्ट करण्यास सांगितले आहे.

‘दरवर्षी किमान दहा ते पंधरा पुस्तकांचा सोप्या गुजराती भाषेत अनुवाद व्हायला हवा... A Short History of Natural Science हे A.B. Buckle या लेखकाचे पुस्तक अनुवाद करून घ्यावे... जेव्हा मी एखादे पुस्तक अनुवादासाठी सुचवतो तेव्हा मी माझ्या मर्यादित ज्ञानानुसार सुचवलेल्या पुस्तकापेक्षा अधिक चांगले पुस्तक परभाषेत आहे का आणि मी सुचवलेले पुस्तक अनुवादासाठी योग्य आहे का? हे पाहणे शिक्षणमंत्रांचे कर्तव्य आहे. खासगी लोकांच्या रुचीची पुरेशी दखल सरकारने अनुवादकार्य करवून घेताना ठेवावी, म्हणजे सरकारकडून बिनफायद्याची कामे हाती घेतली जाणार नाहीत...” (पत्र क्र. १३४०) लोकरुची, लोकेच्छांबरोबरच लोकांपर्यंत कोणते ज्ञान पोहोचावे याचा विचारही अनुवाद निवडीत गृहित होता असे दिसते. महाराज अनुवादासाठी पुस्तक सुचवत, ते कोठून मिळेल वगैरे तपशील देत. महत्वाचे म्हणजे पूरक आशय-ज्ञान-माहिती काय समाविष्ट करावा, हेही सांगत. मूळ पुस्तक आपल्या देशी परंपरा व देशी लोकांच्या गरजा पाहून संस्कारित करून ‘आपलेसे’ करणारे हे अनुवाद धोरण असल्याचे दिसते. उपयुक्त पुस्तकांचे भाषांतर कार्य वेगाने व्हावे म्हणून अधूनमधून दिवाणांना स्मरण देत. ‘लोकांच्या फायदासाठी काही उपयुक्त लोकप्रिय पुस्तकांच्या मालिकांचे अनुवाद व्हावेत,’ ‘पुस्तके स्वयंस्पृष्ट, सोपी आणि व्यावसायिक उपयोजित स्वरूपाची असावीत’ अशा सूचना १४६३ मध्ये दिल्या आहेत. भाषांतरासाठी व्यक्तीही महाराज सुचवीत. ग्रंथमाला कोणत्या विषयांची घ्यावी? उपयुक्त ज्ञान व संस्कारशीलता हे ग्रंथनिर्मितीचे, भाषांतर कार्याचे महाराजांचे सूत्र होते. शिक्षण आयुक्त क्लार्क यांनाही ‘पुस्तक-अनुवादक- विषय’ भाषांतरासाठी निर्देशित केले आहेत (पत्र क्र. १४६५). सामान्य लोकांसाठी ‘नीतिशास्त्र’ विषयाकरील ग्रंथाची आवश्यकता त्यांनी मांडली होती. मनुभाई दिवाणांना वारंवार आठवण देताना (पत्र क्र. १४७०) महाराजांचा अनुवाद कार्यामागील ज्ञानसंप्रेषणा-ज्ञानविस्ताराचा हेतू लक्षात येतो.

भाषांतरकार्य चांगले चालल्याचे कळल्यावर आनंद प्रकट करणारे पत्र (क्र. १६९६) त्यांनी शिक्षण आयुक्त क्लार्क यांना पाठवले होते. या पत्रात ‘धर्माबदलचा तुलनात्मक व आधुनिक दृष्टिकोन लोकांपर्यंत पोहचावा म्हणून मिसेस स्ट्रॉँग यांची भाषणे भाषांतरित व्हावीत असा सल्ला दिला आहे. लोकांना हे साहित्य पुरवून विचार करायला लावणे व हे ज्ञान रोजच्या समस्या सोडवण्यासही वापरायला लावणे ही मोठी गोष्ट असल्याचा निर्वाळा भाषांतरासंबंधी दिला आहे. दिवाण, खासगी अधिकारी, विद्याखात्याचे प्रमुख आदींना भाषांतर कार्याच्या बाबतीत सजग करण्याचे महाराजांचे धोरण होते. भारतीय महाकाव्ये रामायण व महाभारत यांची इंग्रजी भाषांतरे महाराजांनी द प्रिन्स ॲफ वेल्स यांना पाठविली होती (पत्र. १८५७).

इतिहास, राज्यशास्त्र आणि नीतिशास्त्र हे महाराजांचे चिंतनविषय असल्याने या विषयांकरील वैचारिक चिकित्सेच्या ग्रंथांचे वाचन महाराजांनी नियमितपणे केलेले

होते. इतिहास आणि राज्यशास्त्राच्या ज्ञानामुळे व्हॉईसरॉय, रेसिडेंट, ब्रिटिश अधिकारी वर्ग, जगभराचे विद्वान स्नेही यांच्याशी पत्रसंवाद करताना महाराजांचा ज्ञान व अनुभव यांमधून आलेला आत्मविश्वास व विनम्रता यांचे दर्शन घडते. ब्रिटिश अंमलापूर्वीचे राज्याचे दंडक, ब्रिटिशांच्या आगमन-आक्रमणानंतर झालेले करार, जगभरातले सत्तासंबद्ध कायदे, लिखित-अलिखित नियम महाराजांना माहीत होते, त्यांचा त्यांनी परिश्रमपूर्वक अभ्यास केलेला होता. ‘इंडियन कॉन्स्टिट्यूशनल प्रॉब्लेम’ (शिवस्वामी अय्यर) ‘राज्यनीतिशास्त्रांची मूलतत्त्वे’ (बी.टी.काळे) या देशी विद्वानांच्या ग्रंथांबदलचे अभिप्राय, चर्चा, उल्लेख (पत्र क्र. २०९१, २१०१) पाहता महाराजांच्या वैचारिक प्रगल्भतेचा प्रत्यय मिळतो. पत्र क्र. १९०० मधील पुढील अंश पाहू.

“...रोममध्ये मी इंग्लिश राजदूत, इटलीचे राजा आणि श्री. मुसोलिनी यांची भेट घेतली. त्यांना भेटून मला आनंद वाटला. अशा गोष्टी मी या आधीच मोठ्या प्रमाणावर करायला हव्या होत्या, असे मला वाटते. मात्र मी फिरण्यामध्ये आणि निसर्गसौदर्य घेण्यात आतापर्यंत रस घेतला आहे. तथापि, निसर्गाचे पूर्ण विकसित अपत्य म्हणजे माणूस. या माणसाचा पुरेसा अभ्यास केला नाही. तो अभ्यास मी आता करणार आहे. वास्तविक मी हे बन्याच उशिरा करतोय, पण कधीच न केल्यापेक्षा उशिरा का होईना ते केलेले बरेच...”

महाराज साठीत पोहोचल्यावर ‘माणसाचा अभ्यास’ करू इच्छित होते. जगभर विद्वान, सत्ताधारी, कर्मयोगी असे व्यासंगी कर्ते पुरुष महाराजांच्या अनुभवविश्वात समाविष्ट झालेले होते. युरोप, अमेरिका, चीन, जपान असे जगभर ते वावरले. ग्रंथप्रेमातून ज्ञानाच्या कक्षा विस्तारत राहिल्या. महाराजांचा ‘माणसाचा अभ्यास’ आयुष्यभर सुरु राहिला. राजा असूनही ‘मानव्य- सामान्यत्व- कल्याणकारकत्व’ यांची पूजा-आराधना त्यांनी केलेली होती. स्वतः ज्ञानी होत-होत विश्वकल्याणकारी ज्ञानाचा ध्यास त्यांनी घेतला होता. राजा हा ईश्वरी अंश असतो, हा समज त्यांना मान्य नक्ता. (पत्र क्र. १९१५) राजाच्या जबाबदाऱ्या त्याचे लोकहितदक्ष पांडित्य सामान्यत्वाकडून असामान्यत्वाकडे घेऊन जाते, हे महाराजांच्या बाबतीत सहज लक्षात येते.

विविध पत्रांमधून विद्याव्यासंगी व प्रजाहितदक्ष ही महाराजांची प्रतिमा उत्तरोत्तर ठळक होत जाते.

माय डियर सर

महाराजांचे शिक्षक एफ.एच.इलियट यांना लिहिलेल्या पत्रांचा प्रारंभ ‘माय डियर सर’ अशा संबोधनाने झाला होता. इलियट सरांचे शिक्षण, प्रशिक्षण, मार्गदर्शन व प्रत्यक्ष बडोद्यातील सेवा महाराजांना निरंतर ज्ञानसंस्कार मिळवून देणारी होती. इ.स. १८८१ ते १८९५ या दीर्घ काळात महाराजांची प्रत्यक्ष घडण पाहण्याचे व बडोद्याचा विकास करण्यात सहभागी होण्याचे भाग्य इलियट यांना मिळाले होते. ब्रिटिश

सरकारचे हित इलियट यांच्यामार्फत साधले जात नव्हते, म्हणून त्यांना पुन्हा ब्रिटिश सेवेत मागे बोलावण्यात आले.

राज्यकारभार हाती आल्यावर महाराजांनी इलियट यांना जमिनीसंबंधीचे सेटलमेंट कमिशनर म्हणून नेमले होते. इलियट यांची ब्रिटिशांनी पदावनती केली, पुढे ते सेवानिवृत्तीनंतर युरोपात परतले. महाराजांचा या काळात इलियट यांच्याशी मोठा पत्रसंवाद घडलेला आहे. पुढेही इलियट कुटुंबाशी महाराजांचे स्नेहसंबंध होते.

इलियट यांच्याशी विविध विषयांसंबंधी राज्यव्यवहार, ब्रिटिश सरकारचे हस्तक्षेप, अधिकारीवर्गाची कामकाज पद्धती, नवमतवादी विचार, नवसुधारणा, नवे संकल्प यासंबंधीचा हा पत्रसंच दिसतो. महाराजांना इलियट यांच्यासंबंधी आदरभाव व सल्ला-मार्गदर्शनाची अपेक्षा दिसते; परंतु इलियट हे राज्यात सेवक आहेत, त्यांनी अधिकारी म्हणून करावयाची कामगिरी निश्चित करण्यात आलेली होती. ‘संस्थानी राज्ये सध्या प्रचंड गतिमान बदलांच्या प्रक्रियेतून जात आहेत’ (पत्र क्र १८३० पुरवणी) अशी निरीक्षणे महाराज मांडत आणि ‘हे बदल सकारात्मक नाहीत, निरुपयोगी आहेत’ असे आपले स्पष्ट मत नोंदवत.

महाराज इलियट यांना राजकीय, सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक घटना, प्रश्न, समस्या कळवत. उदा. सुधारित आणि समान नवीन स्टॅम्प ॲक्टच्या विरोधात महाजन व छोटे-मोठे व्यापारी यांनी घडवून आणलेला हरताळ (ॲगस्ट १८८९/ पत्र क्र. १ ८५० पुरवणी) किंवा जकातीचा प्रश्न (पत्र क्र. १८५०), बारखळी जमिनींचा प्रश्न, बापट प्रकरण इ.

महाराजांचे पत्रलेखन हे इलियट यांच्या बाबतीत बरेचसे आत्मकथनपर बनले आहे. इलियट यांच्याकडे महाराज व्यक्तिगत, कौटुंबिक अशा घटनांचाही उल्लेख करतात. उदा. हर हायनेस जमनाबाईसाहेब यांनी स्वतंत्र होउन काही मागण्या केल्या होत्या (फेब्रुवारी १८९०/पत्र क्र. १९०२ पुरवणी). त्या मागण्या म्हणजे १) दागदागिन्यांचा प्रश्न, २) त्यांच्याकडून झालेल्या खर्चाबाबतचे प्रश्न, ३) त्यांना द्याव्या लागणाऱ्या रकमेचा प्रश्न महाराजांचा अत्यंत खाजगी प्रश्न आहे. महाराजांचे दत्तकविधान जमनाबाईनी केलेले होते. त्यानंतर वर्षभराने शिक्षक म्हणून इलियट सर आले होते. महाराजांचे खाजगी किंवा घरगुती प्रश्न इलियट यांना माहीत असत. स्वतःचे लहान-मोठे व्यवहार महाराज इलियट यांना कळवत होते. मते-प्रतिक्रिया-भावना व्यक्तिगत असोत वा सार्वजनिक असोत, महाराज इलियट यांना मनमोकळेपणाने सांगत होते. यामागचे कारणी महाराज एका पत्रात नमूद करतात. त्या पत्रात ते म्हणतात, ‘माझ्याशी संबंधित बाबींची तुम्हाला जितकी आत्मीयता आणि आवड आहे तितकी इतर कुणालाच नाही’ (पुरवणी/पत्र क्र. १९११/जुलै १८९०)

ब्रिटिश सरकार महाराजांच्या विकासकामात आणि व्यक्तिगत युरोप दौऱ्यात अडथळे निर्माण करीत होते. उदा. १८९२च्या सुमारास सत्तेची संपूर्ण सूत्रे कौन्सिलच्या

हाती घावीत असे सुचवण्यात आले. या सूचनेला महाराज मान्यता घायला तयार नक्हते. बडोदा संस्थानच्या हिताला त्यामुळे बाधा निर्माण होणार होती. महाराजांना सरकारला आव्हान घायचे नक्हते, आज्ञाभंगाही करायचा नक्हता, तसे कोणी सुचवलेले नक्हते. महाराज या प्रकरणाबदल इलियट यांचे मत जाणून घेऊ पाहत होते.

(पत्र क्र. १९२०/पुरवणी/एप्रिल १८९२)

ब्रिटिशांनी महाराजांची कोंडी केली, “आपण खरेच स्वातंत्र्याच्या युगात जगते आहोत की नुसतेच त्याच्या कल्पनेत आहोत? खरेच आपण किती असहाय आहोत? ...अशा अतिरेकी सत्तेच्या सक्तीखाली एखादा हतबल होतो.” अशी हतबलता इलियट यांच्याशी संवादात ते प्रकट करीत (पुरवणी/पत्र क्र. १९४२/जुलै १८९४). इलियट यांना पुन्हा बडोद्याला सेवेत पाठवावे अशी तारही गव्हर्नर जनरल यांना महाराजांनी केली होती. अनेक सहकाऱ्यांवर बालंट आणले गेल्याने इलियट बडोद्यात असणे महाराजांना उचित वाटत होते (पुरवणी/पत्र क्र. १९६३/ऑक्टोबर १८९४). रेसिडेंट कर्नल बिडुल्फ यांनी महाराजांना व्यक्तिशः त्रास देण्यासाठी, स्वतःचे प्रभुत्व प्रस्थापित करण्यासाठी चुकीची प्रकरणे-खेंकटी काढली होती. कर्नल बिडुल्फ हे समंजस आणि मायाळू नक्हते, त्यांनी राजकीय वातावरण दूषित करून ठेवले होते (पुरवणी/पत्र क्र. १९६८/फेब्रुवारी १८९५). बापट प्रकरणाचा अहवाल पाहून अंतिम निर्णय घेण्यापूर्वी महाराजांनी अहवाल इलियट यांना अवलोकनार्थ पाठविला होता, त्यांचेही मत मागविले होते (पत्र क्र. १९७२/पुरवणी).

बडोदा राज्यातील काही जमिनी इनाम म्हणून जहागीरदार, देवस्थाने यांच्याकडे होत्या. त्यांचा शेतसाराही मिळत नक्हता. महाराजांनी या जमिनीचे पुनर्व्यवस्थापन करण्यासाठी इलियट यांना सेटलमेंट कमिशनर म्हणून नेमले होते. जमिनींची पाहणी, वहिती, मालकी, कागदपत्रे यांची काटेकोरपणे तपासणी इलियट यांनी केली, कठोर निर्णय केले. जहागीरदार, मानकरी व देवस्थाने दुखावली. या जमिनींना बारखळी जमिनी असे म्हणत. या तपासणी कामात वासुदेव बापट यांची मोठी मदत इलियट यांना झाली होती. असंतुष्ट असलेले कर्नल बिडुल्फ व दिवाण यांनी बापटांविरुद्ध कारस्थान रचले. बारखळी जमिनीचे निर्णय करताना बापटांनी लाच घेतली असे आरोप झाले. बिडुल्फ यांनी दिवाणांमार्फत चौकशी सुरू केली, नाराजीतून इलियट रजा घेऊन युरोपात गेले. बापटांविरुद्ध आयोग नेमला गेला. वासुदेव बापट यांचा लोकमान्य टिळकांशी स्नेह होता. रेसिडेंटने अधिकार-अतिक्रमण करून बापट प्रकरणाला वेगळाच रंग दिला. मूळ उद्देश इलियट आणि महाराज यांना त्रास देण्याचा होता. फिरोजशहा मेहता हे सरकारचे वकील होते. यातील निरर्थकता त्यांच्याही लक्षात आली. त्यांनी हे कारस्थान ओळखून दावा चालवण्यास नकार दिला. बापटांच्या बाजूने लो. टिळक उभे राहिले. महाराज युरोपातून परतल्यावर चौकशी समिती नेमली. महाराजांना हे सारे प्रकरण खोटे व त्रास देण्यासाठी रचल्याचे

लक्षात आले होते. म्हणून चौकशीचा अहवाल महाराजांनी इलियट यांना पाठवला होता.

या बारखळी जमिनीच्या संदर्भातील भ्रष्टाचार व फसवणूक यांना प्रतिबंध करण्यासाठी माहिती गोळा करण्याचे काम संपूर्ण प्रदेशात त्वरेने आणि एकाच वेळी सुरु करण्याचे आदेश महाराजांनी इलियट यांना दिलेले होते (पत्र क्र. १/जानेवारी १८८६). इलियट यांच्या सर्वेक्षण कार्यालयाचे कामकाज पाहून महाराजांनी समाधानही प्रकट केले होते (पत्र क्र. १७/सप्टेंबर १८८६).

युरोप प्रवासात इलियट आपल्या समवेत असावेत, असे महाराजांना वाटत असायचे. ब्रिटिश सरकार मात्र अडथळे निर्माण करीत होते (पत्र क्र. ४४/जून १८८८). महाराजांचा इलियट यांच्यावर विश्वास होता. महाराजांमध्ये विवेकी धाडस, आत्मविश्वास इलियट यांच्या संपर्कातून वाढीस लागला होता. सल्ला, मार्गदर्शन व स्नेह मिळाल्याने इलियट हे त्यांचे 'प्रिय सर' बनलेले होते.

इलियट यांच्या कार्यपद्धतीत संयम, काटेकोरपणा, नियम-शिस्त, प्रामाणिक प्रयत्न ही गुणवैशिष्ट्ये दिसतात. महाराजांना काय अपेक्षित आहे आणि काय आदर्श प्रारूप असावे, याचा अंदाज इलियट यांना आलेला असायचा. महाराजांचे इलियट यांच्याशी असलेले स्नेहबंध अनौपचारिक होते. सांत्वन-आनंद प्रकट करणारे तपशील अनेक पत्रांमध्ये आलेले आहेत. महाराज इलियट व कुटुंबाच्या सुख-दुःखात सहभागी असायचे, स्नेहबंध वाढीस लागण्याचे हे एक कारण दिसते. अधिकारी-वरिष्ठ-सत्ताधारी महाराज हे महाराजांचे स्थान इलियट पुरेपूर जाणून होते. महाराजांची घडण करताना, संस्कारित करताना इलियट यांनी महाराजांना व महाराजांनी इलियट यांना सन्मानाचीच वागणूक दिलेली दिसते. उदा. पत्र क्र. ५५ मधील पुढील तपशील पाहू -

“...बारखळी नियमांमध्ये कोणतेही बदल करण्याची माझी इच्छा नाही; आणि तुम्ही ज्या पद्धतीने त्याविषयी लिहिले आहे त्याचे मला आश्र्य वाटले. तसे करणे चांगले होईल, असा जर तुमचा अनुभव असेल तर काही बदल करून घ्या. त्या विषयीचे मुद्दे केवळ तुमच्याकडूनच माझ्याकडे येणे मला अपेक्षित आहे. दुसऱ्या कुणाकडूनही नाही...”

किंवा पत्र क्र. ५८ मधील उल्लेख

“...तुम्ही मला सोडून जात आहात याचे फार दुःख वाटते आहे. माझ्याविषयी तुम्ही खूप प्रेमळ आस्था बाळगलीत याबाबत मी तुमचा खरेच मनःपूर्वक आभारी आहे. जेव्हा माझ्या प्रजेला तिच्या हितासाठी तुम्ही केवढी दक्षता बाळगली आहे हे कळेल तेव्हा तिलादेखील तुमच्या जाण्याचे अतिशय दुःख होईल...”

बारखळी जमिनीच्या निर्णयाबद्दल नाराज झालेल्या स्वार्थी जमीनदार व करबुडव्या लोकांनी इलियट यांच्याविरुद्ध काहूर उठवलेले होते. इलियट यांच्या प्रामाणिक व न्याय्य निर्णयांबद्दल महाराज समाधानी होते. इलियट रजा घेऊन कामापासून दूर

जात आहेत हे पाहून महाराज एकप्रकारे कर्तव्यनिष्ठा आणि नियमबद्धता हे इलियट यांचे गुण लक्षात घेऊन त्यांना पुन्हा परत बोलावत होते, येथे मनधरणी, विनंती व विश्वास असे सारे आलेले दिसते. ‘येथे मात्र मला तुमची उणीव फार जाणवत आहे, असेही महाराजांनी इलियट यांना कळवलेले होते (पत्र क्र. ६७/मे १८८९).

इलियट यांच्याशी झालेल्या पत्रसंवादात आजारपण, सुख-दुःखे, व्यक्तिगत भावभावना, ब्रिटिश हस्तक्षेपाबद्दलची मते प्रामाणिकपणे व आस्थेने कळवीत. महाराजांच्या विश्वसनीय व्यक्तींमध्ये इलियट यांना विशेष स्थान होते. हळवेपणा, गोंधळलेपणा, अस्वस्थता, दुःखव्याकुळता या भावनांचे प्रकटीकरण इलियट यांना लिहिलेल्या पत्रांमध्ये दिसते.

नवी सुधारणा, योजना सुरु करताना, महत्त्वाचा निर्णय घेताना महाराज इलियट यांना माहिती देत, स्वमत मांडत, अपेक्षा व्यक्त करीत. इलियट यांचेही त्या योजनेबद्दलचे मत जाणून घेत. उदाहरणार्थ -

“धर्मादाय रकमेची आणि मी अल्पवयीन असतानाच्या काळातील ‘पुढील आदेश येईपर्यंतच्या’ स्वरूपात अनिर्णीत पडून राहिलेल्या देवस्थान प्रकरणांची व्यवस्था कशी लावणार आहात याविषयीच्या काही नियमांचा प्रस्ताव माझ्याकडे पाठवा.” (पत्र क्र. १०९/ मार्च १८९१)

किंवा

“बापट आयोगाशी संबंधित असलेली काही पुस्तके मी या टपालासोबत तुम्हाला पाठवत आहे. तुमच्या इच्छेनुसार तुम्ही तुमचे अभिप्राय देऊ शकता. आवश्यकतेनुसार मी तुमच्या अभिप्रायाचा उपयोग निश्चितच करून घेणार आहे” (पत्र क्र. १४७/ एप्रिल १८९५).

ब्रिटिश सरकारच्या उचापती अधिकाऱ्यांबद्दलची मतेही महाराज इलियट यांना कळवीत असत. संस्थानी कारभारात तापदायक लोकांनी काही चुकीच्या कृती केल्या, की ब्रिटिश अधिकारी आडमार्गाने महाराजांना संशयाच्या फेन्यात टाकत. उदिवग्नता आल्यावरही महाराज इलियट यांच्याशी पत्रसंवाद साधत. “राज्य सरकारात कोणत्याही प्रकारे सहभागी होण्यास मला खरेच भीती वाटते. तसेच विलक्षण वीटही आला आहे. माझा माझ्यावरचा विश्वास उडाला आहे... नेटिव संस्थानास मिळणाऱ्या कडक वागणुकीमुळे चांगल्या शासनाच्या हेतूस बाधा पोहोचते. बापट केसची गंभीर जबाबदारी माझ्याकडे आहे हे मला गव्हर्नर जनरलच्या एजंटकडून वारंवार सांगण्यात येत आहे” (पत्र क्र. १९३/ऑगस्ट १८९५).

महाराजांनी विविध घटना, व्यक्ती, स्वभावघटिते याबद्दल आपल्या सुख-दुःखात, स्वप्नात आणि आशापूर्तीमध्ये इलियट यांना पत्रसंवादातून सहभागी करून घेतलेले होते.

दिवाणांना लिहिलेली पत्रे

ब्रिटिशकालीन संस्थानात दिवाण हे महत्वाचे प्रशासकीय पद होते. राजानंतरचे कार्यकारी अधिकार राजाकडून दिवाणांना दिलेले असत. सल्ला देणे आणि नोकरवर्गाकडून राजाने सांगितलेले कार्य घडवून आणणे असे कार्यकारी पद दिवाणाचे असायचे. एक प्रकारे पंतप्रधानासारखे अधिकार दिवाणांना होते. ब्रिटिश सत्ताधाऱ्यांचा काही एक अंकुश दिवाणावर असायचा. ब्रिटिशांचा प्रतिनिधी रेसिडेंट वा त्याच्या वरचे अधिकारी किंवा थेट गव्हर्नर जनरलशी दिवाणांचा संबंध-संपर्क असायचा. राजांचे सर्व विभाग दिवाणांच्या मार्फत काम करीत. अंतिम निर्णय, कृती कार्यक्रम राजा ठरवून देत असे. दिवाणाची निवड व नेमणूक राजा करीत असे, अर्थात त्यात ब्रिटिश सत्ताधाऱ्यांचा सहभाग असायचा.

महाराजांच्या राजकीय-प्रशासकीय कारकीर्दीत महाराजांचा मोठा पत्रसंपर्क दिवाणांशी आहे. सरे आदेश, कार्यप्रस्ताव, राजकीय-खाजगी कृती कार्यक्रम दिवाणांशी केलेल्या पत्रसंपर्कात आले आहेत. महाराजांच्या कार्यकाळात जवळपास १४ दिवाणांनी काम केलेले आहे. राजा सर तंजावरकर माधवराव (१८७५-१८८२) ७ वर्षे, खानबहादूर शाहबुदीन काझी (१८८२-१८८६) ४ वर्षे, बहादूर लक्ष्मणराव ज. वैद्य (१८८६-१८९०) ४ वर्षे, बहादूर मणीभाई जसाभाई (१८९०-१८९५) ५ वर्षे, बहादूर श्रीनिवास अच्युंगार (१८९६-१९०१), ५ वर्षे, जयसिंहराव (तात्पुरते), बहादूर रामचंद्र व्ही. धामणस्कर (१९०१-१९०४) ४ वर्षे, केरशापजी रुस्तम दादाचानजी (१९०४-१९०९) ५ वर्षे, रमेशचंद्र दत्त (१९०९) अर्धे वर्ष, सी.एन.सेडन (१९०९-१९१२) ३ वर्षे, बिहारीलाल गुप्ता (१९१२-१९१४) २ वर्षे, व्ही.पी. माधवराव (१९१४-१९२६) १२ वर्षे, गणपतराव (प्रभारी), व्ही.टी. कृष्णमाचार्य (१९२७-१९४३)

या सर्व दिवाणांशी झालेला पत्रसंवाद म्हणजे महाराजांच्या कारकीर्दीतील प्रशासकीय, खाजगी, लौकिक घटनांची इतिहासदृष्ट्या महत्वाची सामग्री म्हणावी लागेल. महाराजांचे मुत्सदीपण, सत्तासंप्रेषण, आदेशात्मक आणि आत्मगतकथन या पत्रांमधून प्रकटते. खाजगी जीवनातील घटना, बडोदा संस्थानातील घटना, अधिकारी-कर्मचारी, कारभारीविषयक घटना, ब्रिटिश रेसिडेंट व ब्रिटिश शासनविषयक घटना, नैसर्गिक घटना-संकटे, सामाजिक, शैक्षणिक व राजकीय सुधारणाविषयक घटना, समकालीन संस्थानिकांशी संबंधित घटना, महाराजांच्या बौद्धिक संवादासाठी भेटलेल्या व्यक्तीविषयक घटना अशा साच्यांच्या संदर्भात हा पत्रसंवाद विशेष महत्वाचा ठरतो.

महाराजांनी आपल्या प्रतिक्रिया, प्रतिसाद, मानसिक हालचाली, स्व-स्वेतरविषयक मते मनमोकळेपणाने, तपशिलाने दिवाणांकडे प्रकट केली आहेत. दिवाणांना जबाबदारीची जाणीव करून देताना पदाची प्रतिष्ठाही महाराजांनी राखली आहे. स्वामीनिष्ठा, सत्यप्रियता, लोकांबद्दलचे-प्रजेबद्दलचे ममत्व, लोकहितकारिणी दृष्टी दिवाणांमध्ये

असावी, दिवाणांनी हाताखालच्या अधिकान्यांमार्फत उत्तम कामगिरी करून घ्यावी. सत्तेचे विकेंद्रीकरण करून अनेकांना चांगल्या कामात सहभागी करून घ्यावे, असे महाराजांचे हेतू या पत्रांमधून स्पष्ट होतात. दिवाणांनी राजकीय-सांस्कृतिक-सामाजिक-कृषी-विज्ञान-ज्ञान विषयक उत्तर कृतींना मूर्त रूप घ्यावे ही धारणा सर्वच दिवाणांना पाठवलेल्या पत्रांमध्ये दिसते.

दिवाणपदावरून निवृत्त झालेल्या दिवाणांशीही महाराजांनी पत्रसंबंध ठेवलेले होते. आपल्या मनातील तळमळ, व्याकूळता, जनकल्याणाचा ध्यास प्रकट करण्यासाठी पत्रसंवादाचा मार्ग त्यांनी अनुसरला होता. दिवाणांना सल्लागार, कार्यकारी अधिकारी अशा भूमिका निभवाव्या लागत, महाराज त्या भूमिका करवून घेत आणि मित्र म्हणूनच स्थान देत.

शहाबुद्दीन काळी हे निवृत्त झालेले होते. बडोद्याच्या सेवेत नव्हते. त्यांनी सद्हेतूने पत्र पाठवले, काळी मार्गदर्शन केले असावे. महाराजांनी ४ जुलै १८९५ रोजी उटीहून उत्तर पाठवले. बापट कमिशनचा अहवाल महाराज वाचत, अभ्यासत होते. रेसिडेन्सीकडून काही कागदपत्रांची मागणी झालेली होती. महाराजांचे अधिकारी भित्रे-दुबळेपणाने वागत होते. महाराज शहाबुद्दीन यांना लिहितात,

“अशा वेळी संस्थानिकांनी ब्रिटिश सरकारला विरोध करण्यासाठी दसपटीने अधिक धैर्य आणि इच्छाशक्ती एकवटायला हवी आहे. ब्रिटिशांविषयी एक असमाधानी राजा या नात्याने मी हे लिहीत नसून त्यांनी मला ज्या कठीण परिस्थितीत लोटले आहे, त्याविषयीची माझी मते मी माझ्या मित्राजवळ व्यक्त करीत आहे” (पत्र क्र. १७१).

“बापट आयोगावर खर्च होणारे राज्याचे दोन लाख रुपये वाचले असते. माझे विचार व्यक्त करण्याची संधी मला क्वचित मिळते आणि म्हणून ती संधी आता घेतली आहे. आम्हाला नेहमी वाईट पद्धतीने वागवले जाते; पण प्रत्युत्तर देण्याची संधी अभावानेच मिळते. संस्थानिक हे दुर्गुणी, राक्षस आणि कमकुवत माणसे आहेत असे नेहमी रंगवले जाते; परंतु त्यांचे नुकसान करण्याचा समान उद्देश बाळगणांच्या उच्चपदस्थ अधिकान्यांचे वागणे आणि त्यांच्या चांगल्या कामांचा फायदा इतर कसे उपटतात याविषयी सरळपणे सत्य बोलण्याची उदारता कुणामध्येच नाही. आपल्याच माणसांना बदनाम व दुर्बल करण्यासाठी ते त्यांची प्रतिमा वापरतात...” (पत्र क्र. १७१).

बडोद्याच्या सेवेतून निवृत्त होऊनही काळीसाहेबांशी महाराजांचे मैत्रीपूर्ण संबंध होते हे येथे दिसते. बापट प्रकरणात संस्थानचे अधिकारी, दिवाण यांचे वर्तन कटकारस्थानी करण्यांसारखे होते. रेसिडेंट किंवा ब्रिटिश अधिकान्यांना बापट प्रकरणात शिरण्याचा चौकशीचा अधिकार नसताना महाराजांच्या अनुपस्थितीत हे सारे घडवून आणलेले होते. महाराजांना त्रास देण्यासाठी ब्रिटिश अधिकान्यांना बापट प्रकरणाचा वापर करायचा होता, हे महाराजांच्या लक्षात आले होते. मनावरचा ताण कमी होण्यासाठी माजी दिवाणांना हे मन सोकळे करणारे पत्र महाराजांनी

पाठवले होते. बापट प्रकरणाच्या काळातील महाराजांच्या मनोवस्थेचे चित्रण या पत्रातून झाले आहे. संस्थानिकांना ब्रिटिश सरकार बदनाम करण्यासाठी टपून बसलेले असते, हेही महाराजांनी ओळखलेले होते.

महाराजांचा दिवाणांवर विश्वास असायचा. दिवाणांच्या सदसद्विवेक बुद्धीस आणि नैतिक आचरणाला आवाहन करीत ते त्यांना कार्यप्रवण करीत. काही प्रकरणांचा निर्णय दिवाणांनी घ्यावा, आर्थिक बाबी, असाधारण खर्च याबाबतीत स्वतः निर्णय घ्यावा, अशी व्यवस्था करीत (पत्र क्र. १८). काही बाबतीत आदेशाला विनवणीचे, अपेक्षांचे रूप देत. उदा. लक्ष्मण जगन्नाथ यांना इलियट यांच्या वेतनवाढीसंबंधी कळवलेली अपेक्षा -

“अनेक योग्य कारणांमुळे मि. इलियट हे बढती मिळण्यास पात्र आहेत, असे मला वाटते आणि त्यांच्या सध्याच्या वेतनात २०० रुपयांची वाढ करणे आणि त्यांच्या निवृत्तीवेतनातही तेवढ्या प्रमाणात हिस्सा वाढवणे या दृष्टीने तुम्ही आवश्यक ती पावले उचलल्यास मला आनंद होईल” (पत्र क्र. ४२/एप्रिल १८८८).

‘मला आनंद होईल’, ‘पात्र आहेत’ अशी क्रियारूपे विनंतीवजा आदेश ठरतात. दिवाणजींचा मानही राखला जातो आणि अपेक्षांची पूर्तीही करवून घेतली जाते. या पत्रात (क्र. ४२) महाराजांनी प्रारंभी मानसिक त्रासाची स्थितीही सांगितली आहे. पण पत्र क्र. ५४ मध्ये ‘आपल्या कारभार व्यवस्थेमध्ये विलंब होण्याचे प्रमाण फार मोठे आहे... काही अधिकाऱ्यांच्या विरोधातली दोन-तीन प्रकरणे दीर्घ काळ अनिर्णीत अवस्थेत आपल्या स्टेटमध्ये पडून राहू शकतात ही अतिशय खेदजनक बाब आहे.’ (पत्र क्र. ५४/जानेवारी १८८९), असे स्पष्ट मत नोंदवले आहे, तर मंत्री म्हणून लक्ष्मण जगन्नाथ यांना महाराज लिहितात, ‘प्रशासन चालवण्यासाठी एका अतिशय खंबीर नेतृत्वाची गरज असल्यामुळे तुम्ही निवृत्तीचा विचार करावा, अशी माझी स्वतःची इच्छा नाही. आणि तशा प्रकारची व्यक्ती मिळवणे किती अवघड आहे हे तुम्ही जाणता...’ (पत्र क्र. ५७/मंत्री लक्ष्मण जगन्नाथ). या विधानातून ‘खंबीर नेतृत्व’ आणि ‘निवृत्ती’ हे उल्लेख पाहता, महाराजांची कार्यपद्धती सहज लक्षात येते. ‘खंबीर नेतृत्व दाखवले नाही तर निवृत्ती स्वीकारा’ असेच महाराज सुचवत होते. बारखळी जमिनींच्या बाबतीत अनेक तंटे उद्भवलेले होते, कायदा आणण्याची तयारी चालली होती, संभाव्य संघर्ष प्रसंगासाठी लक्ष्मण जगन्नाथ यांना ‘तयार’ राहण्याचा चतुर आदेश या पत्रातून दिलेला आहे. महाराज प्रवासात, युरोपात कोठेही असले तरी चाललेल्या कामकाजाची माहिती घेत होते, काही आदेश द्यावे लागतील का हेही विचारत होते. दिवाणांमार्फत प्रशासकीय व्यवस्था शिस्तीत गतिमान राहावी असा त्यांचा प्रयत्न असायचा (पत्र क्र. ६२, ६९, ७४, ८४ अशी अनेक पत्रे).

प्रसंगी एखाद्या अधिकाऱ्याने चूक केली, दुराग्रही वर्तन केले, शिस्तभंग केला तर स्वतःच अशा अधिकाऱ्याचा ‘निर्णय’ करीत (पत्र क्र. ८४). दिवाणांच्या शिफारशींचा

स्वीकार करतानाही चिकित्सक वृत्तीने पूर्ण घटना-प्रकरण, पूर्वघटना यांची विश्लेषक बुद्धीने चर्चा करीत असत (पत्र क्र. ८४). व्यक्तिगत जीवनातल्या घटनाही मित्र मानून दिवाणांना सांगत असत. दिवाणांच्या सुख-दुःखाच्या घटनांबदल संवेदनशीलतेने भावना प्रकट करीत असत.

वेगवेगळ्या दिवाणांच्या काळात उद्भवलेल्या घटना व महाराजांचे निर्णय, मनःस्थिती, तत्कालीन परिस्थिती दिवाणांना लिहिलेल्या पत्रांमध्ये अनुभवता येते. उदा. मणिभाई जसाभाई यांनी खिचडी बंद केल्याने ब्राह्मणांनी दया व सुरक्षेच्या मागणीसाठी रेसिडेन्सीकडे धाव घेतली. रेसिडेन्सीला आमच्या कारभारात हस्तक्षेप करू देऊ नका असा सल्ला महाराजांनी दिला (पत्र क्र. १३३, १४०).

१०० खेड्यांमध्ये स्थानिक पंचायत संस्थाचा प्रारंभ करण्याचा प्रस्ताव, संपूर्ण राज्यासाठी योजना लागू करण्याची आस्था, योग्य सुधारणा, राज्याच्या विकासाची आधारभूत गोष्ट, लोकांचे अधिकार काढून घेण्याच्या धोरणामुळे राजा दुर्बल होत जातो (पत्र क्र. १४०), खिचडीचा जाहीरनामा, अंबालालभाईनी ब्रिटिश सेवेचा राजीनामा देऊन त्यांची बडोदा राज्याचे मुख्य न्यायाधीश म्हणून नेमणूक व्हावी, कायदेशीर बाबी, वेतन, निवृत्तीवेतन याबदलची माहिती काढावी (पत्र क्र. १३०), युरोप प्रवासात राजकीय अधिकाऱ्यांचा खर्च महाराजांनी उचलावा, ब्रिटिशांनी गरज नसताना असा राजकीय अधिकारी कशासाठी नेमावा? अशा विषयांवरही त्यांनी भावना व्यक्त केल्या आहेत.

तसेच ‘सक्तीचे शिक्षण’ योजना, त्यासाठी अंदाजपत्रक, योजनेच्या अटी, शैक्षणिक साहित्य, प्रत्येक जाती-जमातीच्या मुला-मुलींना शैक्षणिक साहित्य, संपूर्ण राज्यास शैक्षणिक खर्च बागा ते पंधरा लाख रुपये, सुशिक्षितांना बढकट व खंबीर सरकारची गरज असते, सक्तीच्या शिक्षण योजनेस मंजुरी (पत्र क्र. १२६), भाषांतराचे काम कंत्राटी पद्धतीने द्यावे, बापट प्रकरणाबदल कोण स्पष्टीकरण देणार? (पत्र क्र. १७५) अशा धोरणांवरही त्यांनी मत प्रकटन केले आहे.

दिवाण, हुजूर, कामदार आणि खातेप्रमुख यांच्या समितीमार्फत दाव्याचे अर्ज करावेत असा आदेश बारखळीचा अर्ज व अपिलाबाबत दिल्याचे स्मरण, हा आदेश लेखी काढला आहे का? तपशिलांची मागणी (पत्र क्र. १७६), बापटांच्या वर्तनासंबंधी सावध का केले नाही याची विचारणा (पत्र क्र. १६४), एक महिन्याची तुमची रजा मंजूर करता येईल, निवृत्तीबदल अप्रत्यक्ष सूचना (पत्र क्र. १६५) अशा विविध खात्यांवर त्यांची बारीक निरीक्षणासह टिप्पणी असे.

श्री. हरगोविंददास यांची बदली सैन्य दलात/विभागात करण्यासंबंधीच्या बोलण्याचे स्मरण, हरगोविंददास यांनी शिक्षण विभागात संचालक म्हणून उत्तम कामगिरी केली, हा माणूस कार्यतत्पर, कर्तव्यागार व विश्वासपात्र असल्याने जरी त्यांनी सैन्य सचिवाचा कार्यभार स्वीकारलेला असला तरी नवीन शिक्षण संचालक रुजू होण्यापूर्वी शिक्षण

आयोगाच्या शिफारशीसंबंधी निर्णय घ्यावेत, असे आदेश त्यांनी दिल्याचे दिसून येते.

आता नवीन उमेदवाराने शिक्षण विभागाचे मंत्री म्हणून काम करावे, नवीन उमेदवार कोण असावा, याचा गांभीर्याने विचार क्वावा (पत्र क्र. १४९), विशेष बाब म्हणून भारत सरकारने मुंबईमध्ये घर विकत घेण्याची परवानगी दिली, बापट केसच्या अभ्यासाची गती वाढवावी म्हणून अंबालालभाई व श्री. पंडित यांच्याशी बोलणे झाले, प्रकृतीची विचारपूस (पत्र क्र. २०६), रेसिडेन्सीकडे तक्रार करणाऱ्या सरदारांची नावे व चळवळीचे कारण कळवावे, एका प्रभावशाली युरोपियन अधिकाऱ्याने फूस दिली असावी (पत्र क्र. १८८), पुणे विशेष आवडले नाही. पुण्यापेक्षा बडोद्यात अधिक आकर्षणे आहेत. दोघांमध्ये वैचारिक देवघेवीची आवश्यकता, हुकुमांमध्ये चुका असतील तर पुनर्विचारासाठी लक्षात आणून घाव्यात, ही अपेक्षा, चुका वेळीच लक्षात आणून घावात (पत्र क्र. १८७), हुजूर कामदार कार्यालयात सुनावणीसाठी आलेल्या अर्जांची साद्यांत नोंद बांधीव पुस्तकात करावी, अशा विविधविषयक सूचना त्यांनी दिल्याचे दिसून येते.

हुजूर कामदार वर्ष-अखेरीस सुनावणीच्या निकालाची माहिती देतील. या कामाची सर्व जबाबदारी हुजूर कामदाराची, चुकांची दुरुस्ती, सुधारणा हे त्यांचे कर्तव्य, बहुधा लिखित स्वरूपात मुद्दे दिलेले असतात, टपाल आल्यावर हुजूर कामदाराने समोर उपस्थित राहावे, याबाबतीत उणिवा राहू नयेत, प्रत्येक अर्जांचे वाचन व स्पष्टीकरण देण्यासाठी स्वतः प्रत्यक्ष उपस्थित राहावे. टपालाने वा अन्य पद्धतीने आलेल्या सर्व अर्जांची नोंद हुजूर कामदारांनी घ्यावी (प्रशासनपद्धतिदर्शक पत्र/पत्र क्र. १८६).

व्हॉइसरॉय यांच्या दौऱ्याचा कार्यक्रम वाचला. ते बडोद्यास भेट देतील का, ही माहिती कर्नल मार्टेल्ली काढतील, तसेच फतेसिंहाचा आज वाढदिवस (२३ जुलै), त्यांना तेरावे वर्ष लागत आहे, बुद्धिमान चुणचुणीत मुलाबद्दल खूप आस्था आहे, उत्तराधिकारी फतेसिंहांनी व्हावे, निश्चित व कायमस्वरूपी असे कल्याणकारी काही करण्याची संधी आपणासाठी फारच मर्यादित आहे.

प्रतिकूल राजकीय परिस्थिती सध्या आहे भावना टिकवून ठेवण्यासाठी मानसिक संघर्ष करावा लागतो आहे (पत्र क्र. १८४). बापट प्रकरणाची स्पष्ट व अचूक कल्पना आली आहे. विचारविनिमयासाठी विश्वसनीय व्यक्ती आढळली नाही. व्यक्ती एक तर बापट पक्षाची असते किंवा फिर्यादी पक्षाची. निःपक्षपातीपणे बापटप्रकरणी विचार करणारी व्यक्ती मिळणे कठीण झाले आहे. या बापट प्रकरणाचा अभ्यास श्री. पंडित व श्री. अंबालाल यांच्याकडे सोपवला आहे (पत्र क्र. १८१).

वर दिलेल्या अनेक पत्रांतील मजकुरावरुन दिवाण मणिभाईंना पाठवलेल्या विविध तऱ्हेच्या ठळक घटना, ऐतिहासिक वातावरण, महाराजांची विकासकार्याची धडपड, प्रशासकीय कामकाजाची पद्धती लक्षात येते.

महाराज लिखित आदेश काढत, लिखित टिपणींना महत्व देत. राजकीय असो वा व्यक्तिगत प्रश्न असो, विवेकाचे मोल महाराजांना होते. न्याय, सत्य, तटस्थ प्रशासक आणि खंबीर आज्ञाकर्ता ही महाराजांची प्रतिमा या पत्रव्यवहारातून दिसते. दिवाणींना सारखे कामाला लावले जात होते, महाराजांना स्वस्थता नव्हती, दिवाणींनाही राज्याच्या कामात उसंत मिळत नसे. कामकाजाची एक खास पद्धती, कार्यशैली महाराजांनी बडोद्याच्या राज्यकारभारात निश्चित केलेली होती. कामगार, अधिकारी, वरिष्ठ अधिकारी, खातप्रमुख, दिवाण सारेच सुतासारखे सरळ करण्याची कार्यकुशलता महाराजांच्या व्यक्तित्वात होती.

दिवाण अव्यंगार यांना लिहिलेली जवळपास ३७ पत्रे उपलब्ध आहेत. त्यातील महत्वाचे मुद्दे पाहा -

पाटण पाणीपुरवठा योजना मंजूर करून घेण्यासाठी पाठवलेली आहे. योजनेच्या योग्य-अयोग्यतेची मान्यता एखाद्या तज्ज्ञ पाणीपुरवठा अभियंत्याकडून करून घ्यावी. संखेडा, बहादूरपूर पाणीपुरवठा योजना मान्य करून कार्यान्वित करावी. शुद्ध जलपेय नागरिकांना उपलब्ध व्हावे, मुख्य अभियंत्याने योजना तपशीलवारपणे खर्च वगैरे मंजुरीसाठी पाठवावी. शक्यतो एकाच आस्थापनेअंतर्गत हे सर्व काम व्हावे. सिनोरसाठी पाणीपुरवठा योजना सादर व्हावी. हिशोबाचे तक्ते सार्वजनिक बांधकाम विभागाने सुलभ संदर्भ व मार्गदर्शनासाठी तयार करावेत (पत्र क्र. २६८/डिसेंबर १८९६). जवळपास सर्वच तालुके, शहरे व सरकारी इमारतींची प्रत्यक्ष पाहणी करीत आहे. सर्व इमारती, वास्तू, स्थळे यांची निगा राखलेली नाही, इमारती सुस्थितीत नाहीत. झालेल्या खर्चाचा विचार करता सारे अतिशय असामाधानकारक स्थितीत आहे. उदा. सिधपूरची धर्मशाळा. खर्च व विनियोग-परिणाम यांच्यातील संबंध शोधावेत. (पत्र क्र. २७६/जानेवारी १८९७)

दिवाणींच्या कार्यालयातील कामाची गती सुलभरीत्या कशी वाढवता येईल, यावर समक्ष चर्चा करता येईल. सेवेतील लोकांना कृतिकार्यक्रम देता येईल. कार्यनियोजन आणि व्यवस्थापन महत्वाचे आहे. (पत्र क्र. २७८/जानेवारी १८९७)

धामणस्कर कडीचे सुभा म्हणून जात आहेत. विस्तारित अधिकार तात्पुरते दिले आहेत. धामणस्कर चातुर्याने, दूरदर्शित्वाने, न्यायबुद्धीने आणि कडकपणे अधिकार वापरतील. कोणते विशेष अधिकार राखीव ठेवावेत, याबद्दलचे टिपण तातडीने पाठवावे. (पत्र क्र. २७९/जानेवारी १८९७)

तुमच्या कार्यालयाची पुनर्रचना करण्याविषयीची योजना दोन दिवस आधी पाठवावी. पुनर्रचनेची योजना, बलस्थाने, दोष, खर्च वर्गीकरण हे तपशील त्यात असावेत. मंत्री कार्यालयाचे कामदेखील वर्गीकृत व सुलभ स्वरूपात दाखवता आल्यास फायदेशीर ठरेल. (पत्र क्र. २८०/जानेवारी १८९७)

मुख्य वैद्यकीय अधिकाऱ्यांनी त्यांच्या विभागाशी संबंधित तक्रारी पाहता हे प्रकरण कसोशीने व कडकपणे तपासावे. (पत्र क्र. २८२/जानेवारी १८९७)

कनिष्ठ न्यायालयाच्या खटल्यांचे काही अधिकार हे न्यायालयाच्या नाजर किंवा शिरस्तेदार किंवा मुन्सफ यांना द्यावेत, हे अधिकार तांत्रिक व औपचारिक असतील-लवकर आदेश काढावेत.

न्यायालयांवरील, न्यायाधीशांवरील कामकाजाचे पुनःव्यवस्थापन होऊन वेळ वाचेल.

ग्रामपंचायतीबाबतचा श्री. पंडितांनी बनवलेला मसुदा वाचला आहे. (पत्र क्र. २९८/एप्रिल १८९७)

प्रिन्स फत्तेसिंहराव यांच्या आरोग्याशी सुसंगत अशा प्रकारे त्यांचे शिक्षण जोमदारपणे असेच पुढे सुरु राहावे, हे धोरण ठेवावे. इंडियन कॉलेजमध्ये प्रवेशास पात्र होता येईल असे त्यांचे शिक्षणाचे उद्दिष्ट असावे. अनावश्यक गोष्टींमध्ये मराठा मुलांचा वेळ वाया जातो, तो जाऊ नये म्हणून काळजी घ्यावी. फत्तेसिंहराव यांच्या शिक्षणाबदलची तळमळ (पत्र क्र. २७२/डिसेंबर १८९६).

औद्योगिक उत्तेजनार्थ कर्जवाटप्रकरणी दोषी अधिकाऱ्यावर त्वरेने कारवाई करावी.

पाश्चिमात्य विचारसरणी व व्यावसायिक तत्त्वांची अर्धवट माहिती असणाऱ्या लोकांचे वर्तन योग्य नाही. ‘न्याय’ व ‘दयालूपणा’ची अपेक्षा करतात, इतरांशी स्वतः तसे वागत नाहीत (पत्र क्र. २७४/डिसेंबर १८९६).

खेरालू हा पेटा महाल, त्यात २९ खेडी आहेत. वडनगरचा शहरी भाग सोडून व खेरालू एकत्र करून एक तालुका निर्माण करावा. तेथील लोकांना भेटून संवाद साधला, तळ्यातील पाणी पाईपद्वारे त्यांना पुरवले जावे, अशी त्यांची अपेक्षा आहे. पाणीपुरवठा योजना जलप्रवाहास उतार देऊन नैसर्गिकरीत्या किंवा विहिरी खोदून करता येईल.

यावर्षी दुष्काळी काम म्हणून आर्थिक तरतूद केल्याचे सुभांनी सांगितले आहे, लालफितीचा त्रासदायक कारभार असू नये. दोष कार्यपद्धतीचा नसतो, माणसांचा असतो.

वडनगरला पाणीपुरवठा योजना सुरु घ्यावी. आर्थिक तरतूद व अंदाजपत्रक सार्वजनिक बांधकामखात्याने करून घ्यावे. आवश्यक ती यंत्रे व पाईप मुंबईत मिळतील का? योजना खर्चात लोकसहभाग घेतला पाहिजे. दरडोई पाण्याची किमत काढून लोकांना लक्षात आणून घ्यावी.

अभियंते व पाणीपुरवठ्याच्या अन्य आस्थापना या स्थानिक स्वराज्य संस्थेचे नोकर मानावे. सिध्धपूर योजनेतून वडनगर, मेहसाणा, चानसामार्पयत शुद्ध पेयजल पाठवता येईल. या भागात शुद्ध पाण्याची टंचाई आणि श्रीमंत शहरवासीय यामुळे पाणीपुरवठ्याचा प्रश्न कठीण बनला आहे (पत्र क्र. २७५/डिसेंबर १८९६).

महिला रुग्णांसाठी १५ खाटांचा एक वॉर्ड डफरीन हॉस्पिटलमध्ये बांधण्यास मंजुरी देत आहे. ‘क्हिक्टोरिया वॉर्ड’ या नावाने तो ओळखला जाईल. ५ खाटांचा वापर सन्माननीय व्यक्तींसाठी केला जाईल, त्याची फी वेगळी असेल. बांधकामात स्वच्छतेकडे लक्ष दिले जावे. (पत्र क्र. ३१२/जुलै १८९७).

नवा खाजगी अधिकारी नेमायचा आहे. तो सबळ, स्वतंत्र बुद्धीचा, आज्ञाधोरणांची कडक अंमलबजावणी करणारा असेल. निष्क्रिय, मूक संमती देणारा नसावा. खाजगी कारभारी जर खंबीर आणि विशाल दृष्टी ठेवून व्यवहार करणारा नसेल, तर राज्याची ध्येयधोरणे अपयशी होतील. श्री. केशवराव पंडित यांची खाजगी अधिकारी म्हणून नियुक्ती करायची आहे. काम समाधानकारक नसल्यास कायम नेमणूक करायची नाही (पत्र क्र. ३१७/ऑक्टोबर १८९७).

या पत्रांतून खाजगी अधिकारी व त्याच्या नायब कारभान्याच्या कर्तव्यांबद्दलचा महाराजांचा खास दृष्टिकोन लक्षात येतो.

काही अधिकाऱ्यांवर प्लेगचे काम लादले गेले आहे, त्यामुळे नुकसान होत आहे, त्यांना कार्यमुक्त करावे किंवा इतर ठिकाणी काम घावे. (पत्र क्र. ३२१/जानेवारी १८९८).

कामकाज वेगात व्हावे, लवकर निर्णय घ्यावेत, लक्ष वेधण्यासाठी पत्र (पत्र क्र. ३२४/जानेवारी १८९८).

हुजूर कामदारांनी पाठवलेल्या अपिलांचे काम नायब दिवाण श्री. पंडित यांच्याकडे हस्तांतरित करावेत, आपल्यावरील कामाचा ताण कमी होईल. आदेशाचे नीट पालन व्हावे. (पत्र क्र. ३२८/मार्च १८९८).

सर्वच दिवाणांशी महाराज पत्राने संवाद साधत कामात ठेवत. आदेश, सूचना देत. कामकाजात त्रुटी आढळल्या तर अप्रत्यक्षपणे दाखवून देत. आजारपणात विश्रांतीसाठी गेलेल्या दिवाणांना महाराज पत्र पाठवत, घटना-तपशील-निर्णय कळवीत असत.

महाराजांच्या प्रशासनाची शिस्त, कार्यनियोजन व गुणग्राहकता यामुळे दिवाणांचे कामकाज शिस्तबद्ध पद्धतीने होत असे. दिवाणांमार्फत सर्वांनाच प्रशासकीय जबाबदान्यांची जाणीव करून दिली जाई. चुका करणाऱ्यांना क्षमा केली जात नव्हती. स्वतः महाराज सतत प्रजा, बडोदा राज्याचा विकास, ब्रिटिशांशी संबंध यांचे चिंतन करीत आणि महत्वाचे म्हणजे आपल्या चिंतनात दिवाणांपासून स्नेहयासोबत्यांपर्यंत सर्वांनाच सहभागी करून घेत असत.

राज्यव्यवहारातील बेशिस्त कधीही त्यांनी खपवून घेतली नाही. विविध प्रकारे चुका शोधण्याचे काम ते करायचे आणि उणिवा संपवण्याचे काम दिवाणांच्या लक्षात आणून घ्यायचे.

“राज्यातील कुठल्याही दर्जाच्या प्रत्येक कर्मचाऱ्याचे वर्तन हे सर्व बाबतीत योग्यच आहे याकडे लक्ष देणे हे तुमचे व राज्यातील वरच्या दर्जाच्या अधिकाऱ्याचे काम आहे” (पत्र क्र. १२७९).

जुन्या काळातील परिस्थिती, राजाची जीवनशैली वेगळी असायची, कर्मचाऱ्यांची माहिती राजाला असायची. बदललेली परिस्थिती, प्रशासन हे अधिक सुस्थिर, संवैधानिक व विकेंद्रित झाल्याने राजाला सगळी माहिती असतेच असे नाही (पत्र क्र. १२७९) असे जेव्हा महाराज दिवाणांना कळवतात, तेव्हा ते दिवाणांना अधिक कृतिशील करण्याचाच प्रयत्न करीत होते, असे दिसते. दिवाणांशी संवाद साधताना कामकाज, प्रशासन, राज्यव्यवहार याबाबतीत सुधारणांचा आग्रह महाराज करीत. कर्मचारी, अधिकारी यांचे गोपनीय अहवाल मागवीत. उदा. अबकारी रिपोर्ट वाचून दिवाण मनुभाईना महाराजांनी प्रतिबंधक खात्यात सुधारणा करण्याचे आदेश दिले आहेत. सक्षम व्यक्तींची नेमणूक करून अबकारी खात्यातील अकार्यक्षम अपात्र कर्मचाऱ्यांची यादी मागवली होती (पत्र क्र. १३२९). विशिष्ट पदावर काम करण्यास नेमणूक घायची असेल तर मानसिक क्षमता, शारीरिक क्षमता, कर्तव्यक्षमता आणि निष्कलंक चारित्र्य यांसारख्या निकषांची अपेक्षा असायची (पत्र क्र. १३२९). तज्ज्ञ व्यक्ती, सहाय्यक म्हणून नेमताना करार केला जावा असेही महाराजांनी दिवाणांना सुचवलेले आहे. खरेदी-विक्री व्यवहारात सरकारला जास्तीत जास्त फायदा व्हावा, आर्थिक नुकसान होऊ नये असा दंडक महाराजांनी घालून दिलेला होता.

वर्तमानपत्रातील तक्रारी, उणिवार्दशक बातम्या वाचूनही महाराज त्या विशिष्ट घटनेची दखल दिवाणांमार्फत घेत. उदा. ‘सयाजी विजय’मधील वृत्तांत (सट्टेंबर १९१६). कडी प्रांतातील रेल्वेच्या तिसऱ्या वर्गाच्या डब्यातील शौचालयांच्या व्यवस्थेबदलच्या तक्रारी, वेळेच्या बाबतीत अनियमितता, डब्यांची अपुरी संख्या वगैरे उणिवा कळल्यावर महाराजांनी दिवाण मनुभाईना सर्व तक्रारी पूर्णपणे दूर करण्यास सांगितले, टिपणीही मागविले. (पत्र क्र. १३४६)

महाराज सट्टेंबर १९१६ मध्ये श्रीनगर येथे होते. वार्ता, तक्रारी वाचून व्यक्तिगत पातळीवर दिवाणांना दखल घ्यायला लावणे, यामागे महाराजांच्या संवेदनशील प्रेरक स्वभावाचा बोध होतो. तिसरा वर्ग, रेल्वेतले शौचालय, तेथील अव्यवस्था याबाबतीत ‘महाराजांनी’ दखल घेणे ही वस्तुतः आश्वर्यकारक घटना आजच्या काळात वाटू शकेल. ‘प्रजा सुखी तर राजा सुखी’ ही महाराजांची विचारधारणा असल्याने दिवाणांसारख्या उच्च पदावरील व्यक्तीस कार्यशील करण्यातील प्रजानिष्ठा दिसून येते.

कामात चुका करणारा अधिकारी असो वा कर्मचारी असो, त्याच्या चुकीबद्दल दंडात्मक कारवाईही केली जात होती. के.बी. देसाईनी काही विशिष्ट कागदपत्रे तयार करून ठेवली नाहीत. महाराजांनी दिवाणांना कळविले की ‘त्यांना रु. १०/- चा दंड

करण्यात आला आहे' (पत्र क्र. १४०४). प्रत्येक खात्याचे पर्यवेक्षण कामकाज महाराज करवून घेत. पाहणी अहवाल, टिपणी, अभिप्राय, मते ही सारी लिखित सामग्री महाराजांना तपशीलवार पद्धतीने उपलब्ध करून घावी लागत असे. दिवाणांनी कार्यक्षमता खात्याच्या कामाचे निकष, व्यवस्था ठरवली पाहिजे असेही महाराजांनी एका पत्रात सुचवलेले होते.

महाराज अधिकाऱ्यांकडून, दिवाणांकडून आलेले सर्वेक्षण, पाहणी अहवाल यावरच विसंबून नसायचे. प्रजेत जाऊन त्यांची परिस्थिती पाहणे, त्यांच्याशी संवाद साधणे त्यांना आवडायचे. प्रत्यक्ष भेटी दिल्यावर त्रुटीपूर्ती, सुधारणा याबदलचे आदेश ते देत असत. कर्मचाऱ्यांनी कामात निष्ठापूर्वक सहभाग घ्यावा असे त्यांचे मत होते. दिवाण मनुभाई यांना मेहसाणा कडी विभाग येथून पाठवलेले पत्र (क्रमांक १७२०/दिनांक १७ जानेवारी १९१९) महत्वाचे आहे. महाराजांनी कडी विभागात प्रत्यक्ष परिस्थितीची पाहणी केली. मेहसाणा व इतर गावांच्या लोकवसाहत वाढवण्यासाठीच्या सुखसोयी मिळाल्या नव्हत्या, कागदपत्रांचे केवळ स्थलांतर केले गेले, 'वेळ घालवणे' हा प्रशासनातला दोष महाराजांना दिसून आला. 'कामात रुची घेतल्याने व योग्य ते पर्यवेक्षण करण्याने हा दोष दूर करावा' हा आदेश त्यांनी दिला होता. पोलिसांनी अबकारी कायद्याचा भंग करणाऱ्यांना वठणीवर आणावे, दारुच्या दुकानांची पाहणी करावी. पोलीस कमिशनरलाही कल्पना घावी. पोलिसांच्या वसाहती, निवासस्थाने उत्तम आहेत; पण काम अपूर्ण असल्यास पूर्णत्वाच्या हमीने गती दिली जावी. राजस्व विभागात नायब सुभ्यांची वाढवले पाहिजेत. व्यक्तिगत नायब सुभा अधिकाऱ्याच्या हाताखाली पुरेसे, पात्र लिपिक असावेत. 'माझ्या भेटी अधिक दीर्घ, अधिक वारंवार व फलदायी करण्याचा प्रयत्न करणे मला आवडेल. तेही बरेचसे प्रश्न तिथल्या तिथे निकाली लावण्यासाठी अधिकाऱ्यांनी कार्यतत्पर राहिले पाहिजे. माझा वेळ तमाशांमध्ये वाया न घालवता समस्या काय आहेत हे माझ्यासमोर मांडले पाहिजे.'

तात्काळ पाहणी आणि लगेच समस्यासमाधान असे महाराजांचे कार्यक्षम गणित होते. महाराज आल्याबरोबर स्वागत वगैरे दिखावू गोष्टींमध्ये वेळ दवडता कामा नये, हे सांगणे फारच मार्मिक आहे. महाराजांच्या आगमनाचा, स्वागताचा देखावा करण्यापेक्षा 'खरी परिस्थिती' दाखवली जाणे त्यांना अगत्याचे वाटत होते. 'आपली ऊर्जा किरकोळ गोष्टींकडे लक्ष देण्यात वाया जाते किंवा उपयुक्त काम विलंबाने करण्यामुळे किंवा वस्तुस्थिती आपल्यासमोर अपूर्ण व असमाधानकारक पद्धतीने मांडल्यामुळे आपला हेतु साध्य होत नाही' असा सल्लाही महाराजांनी मनुभाईना दिला आहे. १) ऊर्जा किरकोळ गोष्टीत वाया घालवावी लागते, २) कामे विलंबाने होतात, ३) वस्तुस्थिती दडवली जाते, या प्रशासनातल्या त्रुटी दिवाणांच्या लक्षात आणून दिल्या आहेत. महाराजांनी प्रशासकीय कामकाजातल्या त्रुटी दाखवण्यासाठी दिवाणांना हे

पत्र (क्र. १७२०) पाठवले मात्र ‘मी आधीच तुम्हाला खूप लिहिले आहे व माझ्या भावनांना वाट करून दिली आहे’ असा भावस्पर्शी समारोपही केला आहे. भावनांचे अस्सल प्रकटीकरण प्रशासकीय पत्रव्यवहारातून करण्याचा महाराजांचा हा स्वभावच अधिकारी, मानकरी, दिवाण यांना सतत कामाला लावणारा ठरला होता. मनुभाईंनाच एका पत्रात (पत्र क्र. १७४३) म्हटले होते की, ‘कुठल्याही कार्यक्षम महाराजांबरोबर त्याचा मंत्री (दिवाण) हा महाराजांचा सचिव म्हणून काम करीत असतो व जवळच्या संपर्कात असतो’ ही जाणीव करून दिली होती. ‘कार्यालयीन पत्रव्यवहाराची भाषा आता बदलत आहे’ असा या पत्राचा समारोप आहे. महाराजांना मनुभाईंच्या कार्यपद्धती, अकार्यक्षमता, दिरंगाई दिसू लागली होती. दिवाणांनी आपले खाते दुसऱ्याकडे सोपवावे असे सुचवले होते. या सूचनेचा गर्भितार्थ ‘कार्यालयीन पत्रव्यवहाराची भाषा बदलत आहे’ मध्ये उमटला आहे. पत्रातील इंग्लिश भाषेतील चुकांबदल माफ करा असेही ते म्हणत होते. इंग्रजी भाषेचा आदेशात्मक वापर महाराज करू इच्छितात, असे दिसते. मनुभाईंची प्रशासकीय कारकीर्द घसरणीला लागल्याचे महाराजांना दाखवून द्यायचे असावे!

नोकरवर्ग, अधिकारी, सुभे, सरसुभे यांच्या प्रशासकीय कामकाजाबदल, नियोजन व व्यवस्थेबदल दिवाण मनुभाईंना महत्वाचे पत्र महाराजांनी पाठवलेले होते (पत्र क्र. १८२४/मे १९२१). अधिक कार्यक्षमतेने कामे होण्यासाठी विविध विभागांच्या जबाबदाऱ्यांचे विकेंद्रीकरण त्यांनी अपेक्षिले होते. ‘कोणत्याही प्रकरणात परिपूर्ण टिपण सादर झाल्यानंतर वरिष्ठ अधिकाऱ्यांनी त्यावर सविस्तर शेरा लिहून ते सरसुभ्यांच्या शाखांना व विकास अधिकाऱ्यांना सादर करावे’ अशी टिपणी, लेखनाची व प्रशासकीय निर्णयप्रक्रियेची रीत महाराजांनी सांगितली होती. पूर्ण प्रकरणाचा गोषवारा, नियम व्यवस्था, आशयाचे तपशील, कुटी या आधारे टिपणीलेखन करावे, वरिष्ठांनी पूर्ण प्रकरणाचा गाभा कळवल्यावर त्यावर शेरा मारावा, शिफारस करावी, नियम-अटी पाहून कोणता निर्णय घेता येईल? काय शिफारस करता येईल? प्रकरण मान्य करता येईल किंवा कसे? हे टिपणीत लिहावे. शासकीय प्रकरणांमध्ये याच तन्हेने टिपणी लेखनाचा सध्याच्या काळात पायंडा पडलेला दिसतो. नोकरीत बढती देताना गुणवत्तेला सर्वाधिक महत्व असावे. वरिष्ठांचा सातत्याने कामकाजाशी संबंध यावा, नोंद घेण्यासारखी चांगली कामे कर्मचाऱ्यांनी केलेली असावीत, उत्तम कामांची शिफारस करावी, शासकीय खर्चात काटकसर सुचवावी, अधिक प्रभावी कार्यपद्धती सुचवावी... असे वेतनवाढीचे प्रशासकीय निकष महाराजांनी या पत्रात मांडले आहेत. विषय मांडणी ज्या भाषेत केली असेल त्याच भाषेत सही करावी असा नियमही महाराजांनी केलेला होता. ‘राज्याच्या हिताला प्रथम प्राधान्य देऊनच आपल्या कोणत्याही कृती व्हाव्यात. व्यावसायिक दृष्टिकोन दाखवावा, कार्यक्षमतेच्या योजना सुचवाव्यात आणि कृतीत आणाव्यात’

अशा सूचना पत्र क्र. १८२५ मध्ये आल्या आहेत. ‘आपल्या सगळ्या शासकीय विभागांमध्ये कार्यक्षम व्यक्तीची आवश्यकता आहे, कार्यक्षम व्यक्तीना अधिक आर्थिक लाभ मिळावेत’ (पत्र क्र. १८३१) असे जेव्हा महाराज सुचवतात तेव्हा त्यांच्या प्रशासकीय कार्याची वैशिष्ट्ये लक्षात येतात.

महाराजांनी सर्वच दिवाणांशी संवाद साधलेला दिसतो. प्रत्येक दिवाणाच्या पात्रतेचा, कार्यक्षमतेचा अंदाजही त्यांनी घेतलेला आहे, त्यामुळे प्रशासकीय कामकाजात गुणवत्ता, कार्यक्षमता आणि लोककल्याण यांना महत्त्व आलेले दिसते.

प्रत्येक लहानमोठ्या प्रश्नाचा, योजनेचा, कार्यपद्धतीचा आणि कृती कार्यक्रमाचा अभ्यास करून महाराज दिवाणांशी पत्रसंवाद करीत असत. दिवाणांशी झालेल्या पत्रसंवादात प्रेरकता, कृतिप्रवणता आणण्याचा प्रयत्नही लक्षात येतो.

ब्रिटिश अधिकाऱ्यांशी पत्रसंवाद

महाराजांना बडोदा राज्याचे महाराजे म्हणून रेसिडेंट, गव्हर्नर जनरल व व्हाईसरॉय भारतमंत्री, गव्हर्नर जनरल यांच्या कार्यालयातील अधिकारी, ब्रिटिशांचे विविध सरकारी अधिकारी, इतर संस्थानिकांच्या राज्यातील रेसिडेंट, लष्करी अधिकारी, द ड्यूक ऑफ कॅनॉट, दुष्काळनिवारणाचे विशेष अधिकारी, ब्रिटिश सरकारचे सचिव अशा विविध अधिकाऱ्यांना पत्रांमधून संवादी व्हावे लागले होते. महाराज या सर्वांना सन्माननीय मित्र म्हणून संबोधत.

विशेष घटनांच्या संदर्भात पत्रे, नैमित्तिक व औपचारिक पत्रे, परवानगी-मान्यता मिळण्यासंबंधी पत्रे, खुलासे, निवेदने अशा स्वरूपाची ही पत्रे आहेत. बडोद्यात राहून गेलेल्या अधिकाऱ्यांशी, निवृत्तीनंतर इतरत्र गेलेल्या अधिकाऱ्यांशी महाराजांचा दांडगा पत्रव्यवहार होता. बडोद्याच्या रेसिडेंट अधिकाऱ्यांशी महाराजांचे कायमस्वरूपी ऋणानुबंधाचे दर्शन काही पत्रांमधून घडते. भावना व विचार यांची महाराजांची अभिव्यक्ती अत्यंत नीटनेटकी, शिस्तबद्ध आणि अभिजात शिष्टाचारांची होती, असे दिसते.

प्रजाहिताची कामे, प्रजेसाठी सामाजिक सुधारणांचे मनोदय, प्रत्यक्षानुभवातील घटनांचे तपशील असा आशय असणाऱ्या पत्रांमध्ये महाराज आग्रही विचारप्रतिपादन करीत. स्वसमर्थनपर काही पत्रे महाराजांना लिहावी लागलेली दिसतात. आपली बाजू किंवा भूमिका मांडताना सुप्त अभिनवेश असायचा. दिल्ली दरबारप्रसंगी महाराजांवर झालेली टीका, लॉर्ड कर्झनने काढलेले परिपत्र, संस्थानिकांच्या स्वातंत्र्यावरील आघात, बापट प्रकरणातील कुटिल डाव, बिडुल्फ या रेसिडेंटने केलेले राज्यव्यहारातील-प्रशासनातील हस्तक्षेप अशा घटनांच्या बाबतीत महाराजांनी तर्कशुद्ध भूमिका मांडलेली दिसते. परमतखंडन करताना सात्त्विक संताप आला असताना महाराज संतुलितपणे-नप्रतेने आणि खुलेपणाने आपली रास्त बाजू मांडत असत. चतुर-मुत्सदीपणा

महाराजांमध्ये होता. वरिष्ठ पातळीवरच्या ब्रिटिश अधिकाऱ्यांशी संवाद साधताना महाराज 'मैत्री'चे मोल सुचवत. 'अधिसत्ता' दडपण न वाढू देता आपला प्रतिसाद, ठाम प्रतिक्रिया याच स्वरूपात मांडत. व्हाईसरॉय यांच्याशी विशेष घटना-अभिमतमांडणी करायची असेल तर प्रसंगी सल्लाही घेत. गंभीरपणे आपली रास्त बाजू मांडत.

इम्प्रियल सिस्टिमचे तत्त्व व व्याप्ती या संदर्भात महाराजांनी अत्यंत अभ्यासपूर्ण लिहिलेले पत्र महत्वाचे आहे (पत्र क्र. ७८७).

लॉर्ड कर्झन यांना हे पत्र लिहिताना (१ ऑगस्ट १९०४) आपण राज्यकर्ता आहोत, राज्याचे हितावर निर्णयाचा अनुकूल परिणाम व्हावा, अशी दक्षता घेतलेली दिसते. ब्रिटिश सरकारला मदत व्हावी आणि बडोदा संस्थानालाही श्रेयस्कर राहावे ही भूमिका असल्याचे महाराजांनी प्रारंभीच सांगितले आहे. इम्प्रियल सर्किंस टूप्स ह्या पद्धतीचा महाराज इतिहास सांगतात. लॉर्ड कर्झन ६ जानेवारी १८९९ ते १८ नोव्हेंबर १९०५ या काळात गव्हर्नर जनरल आणि भारताचे व्हाईसरॉय होते. रशियाच्या आक्रमक धोरणांमुळे (१८८५) इम्प्रियल सर्किंस टूप्स ही पद्धती १८८९ मध्ये सुरु झाली. संस्थानिकांनी ब्रिटिश सरकारला लष्करी मदत देऊ केली होती. भारतावर आक्रमण झाल्यास लष्करी मदत संस्थानिक करतील. ही पद्धत उत्सूर्त, वैयक्तिक व ऐच्छिक होती. ब्रिटिश सरकारवर निष्ठा असून मैत्रीच्या भावनांची अभिव्यक्ती म्हणून तात्पुरती स्वीकारली गेली होती. 'विशिष्ट परिस्थितीत' 'ऐच्छिकता' यांनाच गृहीत धरलेले होते. सक्तीचा भाग अजिबात नव्हता. हा इतिहास महाराजांनी लॅन्सडाऊन यांच्या वक्तव्यातून (१८९०) उद्धृत केला आहे. अडचणीच्या काळात लष्करी सहकार्य करण्याचा संस्थानांना 'इम्प्रियल डिफेन्स सेस' द्यावा लागणार नव्हता, ही आठवणही महाराजांनी करून दिली आहे.

बडोदा संस्थानाची लष्करी सहकार्याबदलची कार्यवाही, संस्थानिकांना युनिव्हर्सल जबाबदारी स्वीकारण्यासाठी प्रस्ताव, करार, ऐच्छिक प्रस्ताव व नातेसंबंधाची नवी पद्धत या तीन कारणांसाठी मदत करण्यास सांगितले जाईल, बडोदा राज्याची कर्तव्यसिद्धता व कर्तव्यसज्जता, नैतिक कर्तव्याचे तत्त्व, नैतिक बंधनामागील कारणे (ब्रिटिशांकडून शांतता, सुरक्षितता आणि समृद्धीचे वचन, स्थानिक संस्थाने व ब्रिटिश सत्तेखालील प्रदेश यांच्यातील जबाबदारीची असमानता, राज्यांमधील जबाबदाऱ्यांची असमानता, विदेशी सत्तेची भारतीय सीमेजवळील उपस्थिती), बडोदा सरकारचे योगदान, गौण सैन्यदले व हक्काचा त्याग, बडोदा लष्कराचा इतिहास, संस्थाने व ब्रिटिश प्रदेश यांच्यातील असमानता, रशियाची भीती बाळगावी अशी परिस्थिती नाही, प्रस्तावातील बदललेला आक्षेप, स्वयंसेवक प्रणालीची आवश्यकता, नवे धोरण विश्वसनीय हवे, सैन्य सुधारणेचे उपाय, जर्मनीतील संस्थाने आणि भारतातील संस्थानांची तुलना इत्यादी सत्तावीस मुद्यांची सखोल चर्चा महाराजांनी या पत्रात केली आहे.

भारतातील संस्थानिक मित्र राज्ये आहेत, त्यांच्यावर दबाव आणला जाऊ नये, हे महाराजांनी मोठ्या क्लॅप्टीने मांडले आहे. कर्झनच्या धोरणातील उणिवा आणि अनावश्यकता युक्तिवाद कौशल्याने महाराजांनी सिद्ध केली आहे. ब्रिटिश धोरणांचा आणि कृत्यांचा इतिहास सांगून संस्थानिकांच्या मैत्रीपूर्ण स्वातंत्र्याची मागणी या पत्रातून प्रकट होते.

सर जॉन मोर्ले (पत्र क्र. ८४२/ सप्टेंबर १९०६), लॉर्ड मिंटो (पत्र क्र ८४३, ८६५, ८८३, १९०) यांना लिहिलेल्या पत्रांमध्येही संस्थानांची स्वायत्तता राखली जाऊन सरकारी हस्तक्षेप कमी झाला पाहिजे असे मत महाराजांनी मांडले आहे. राज्यातील शांतता आणि सुव्यवस्था राजाच्या जबाबदारीत त्यांनी अंतर्भूत केलेले होते. रेसिडेंट किंवा त्यांच्या वरिष्ठांना, थेट व्हाईसरॉय यांनाही राज्यविषयक जबाबदारीची जाणीव महाराजांनी नप्रतेने करून दिलेली होती असे दिसते. राजद्रोही लोकांच्या चळवळी बढोद्यात सुरु असल्याचे आक्षेप घेतल्यावर महाराजांनी लॉर्ड मिंटो यांना कळविले की, सरकारशी या समस्येसंदर्भात विचारविमर्श करण्याची संधी स्वागतार्ह ठरते (पत्र क्र. ८६५).

महायुद्धाच्या काळात युद्धासंदर्भातील घडामोडींवर महाराजांचे लक्ष होते. व्हॉईसरॉय लॉर्ड हार्डिंज यांना हवाईदलातील विमानांची संख्या वाढवण्यासाठी त्यांनी पाच लाख रुपयांची रक्कम पाठवली. व्यापारउदीम आणि मानवी जीवन यांचा विध्वंस करणारे युद्ध थांबावे, अशी अपेक्षा व्यक्त केली होती (पत्र क्र. १२३३/ऑगस्ट १९१५). ‘दोस्तराष्ट्रांचा विजय व्हावा’ ‘जर्मन लोक फार क्रूर वाटतात’ अशी विधाने महाराजांनी केली आहेत. दोस्तराष्ट्रांचा विजय अपेक्षिताना जर्मन लोकांचा क्रूरपणाही ते एकाच वेळी व्हॉईसरॉय यांच्या लक्षात आणून देतात. जर्मन लोक क्रूर आहेत हा प्रतिपक्षच यातून पुढे येतो, प्रभावशाली बनतो. महायुद्धात इंग्रजांच्या बाजूने आपण उभे आहोत, संकटात मदत करीत आहोत, हे सिद्ध करूनही महाराज जर्मन लोकांच्या क्रूरपणाचे आक्षान असल्याचे भयही घालतात.

व्हाईसरॉय लॉर्ड चेम्सफोर्ड यांनाही महाराजांनी पत्रे लिहिलेली आहेत (१६६३, १६६४, १६६५, १६७०, १६७४, १७४१, १७४४, १७४६, १७९१). चेम्सफोर्ड यांच्या धोरणांशी महाराजांनी सहमती दर्शविलेली आहे, पण प्रत्येक धोरण किंवा कृती-घटना याबद्दल महाराजांनी आपले स्वतंत्र मतही मांडले आहे. भारतीय संस्थानांमध्ये वारसांना मान्यता देण्याचे नियम चेम्सफोर्ड यांनी पाठवल्यावर महाराजांनी त्या नियमांची चिकित्सा करून सकारात्मक अपेक्षा व्यक्त केल्या होत्या (पत्र क्र. १६६५/ऑक्टोबर १९१८). सिमल्यात काही जमीन विकत घ्यायची असल्याने अनुमती देताना बंधने येतील का असा प्रश्न एका पत्रात (पत्र १६७०) केला. अशी बंधने चेम्सफोर्ड यांच्या काळात संपतील अशी अपेक्षा यांनी व्यक्त केली.

प्रत्येक व्हॉईसरॉय यांच्याशी झालेल्या पत्रव्यवहारात महाराजांनी बडोद्यातील परिस्थिती, सुकाळ-दुष्काळ, रोगराई, लोकांतील शांतता आणि सुव्यवस्था यांचे उल्लेख हमखास केलेले दिसतात. आपल्या राज्यास व्हॉईसरॉय यांनी भेटी घाव्यात, परिस्थितीचा आणि केलेल्या चांगल्या सुधारणांचा वसा घ्यावा, असे महाराजांना वाटत होते. महाराज परदेशप्रवासात असोत, बडोद्यात असोत किंवा देशांतर्गत थंड हवेच्या ठिकाणी असोत, व्हॉईसरॉय, रेसिडेंट किंवा बडोदा राज्याचे दिवाण यांच्याशी संपर्क ठेवून असत. प्रकृती, उपचार, तब्येतीची स्थिती आणि भावस्थिती ते प्रकट करीत. माहितीपरता, भावनिक बांधिलकी, प्रजाकल्याणाचा ध्यास, संस्थानाचे स्वायत्त स्थान या तळेचे उल्लेख ब्रिटिश वरिष्ठ अधिकाऱ्यांना लिहिलेल्या पत्रांमध्ये आलेले आहेत.

व्हॉईसरॉय लॉर्ड आर्थर्विन यांच्याशी महाराजांचे राजकीय संबंध सलोख्याचे राहिलेले होते (पत्र क्र. १९८२, २००२, २०३०, २०३९, २०४०, २०५७, २०६३, २०९०, २०९४, २१०३, २११२, २११३, २१२७, २१२८). सैन्याचे पुनर्संघटन, संस्थानिकांची स्वायत्तता आणि ब्रिटिश सरकार, पूरग्रस्तांना बडोद्यात तातडीने झालेली मदत, भारतीय संस्थानांचे हक्क व करारांचे स्वरूप, बडोदा राज्याशी संबंधित प्रश्न, बडोद्याला भेटीचे निमंत्रण, परदेश व्यास्तव्याच्या काळातील बडोद्याची चांगली परिस्थिती अशा तळेचा आशय या पत्रांमध्ये आहे. ‘भारतात ब्रिटिश साम्राज्यातील राज्यांना स्वसत्ताक राज्यांचा दर्जा देण्याचे धोरण आहे,’ ही योग्य गोष्ट महाराजांना आवडल्याचे दिसते (पत्र क्र. २०९०/जानेवारी १९३०). लॉर्ड आर्थर्विन या भूमिकेला उचितपणे राबवतील असे महाराजांना वाटत असावे. संस्थानांना ‘स्व-सत्ता’ असावी, ब्रिटिशांचा हस्तक्षेप नसावा हे अगदी प्रारंभापासूनच महाराजांना हवे होते. लॉर्ड आर्थर्विन यांच्या या धोरणावर झालेल्या टीकाटिपणीचा परामर्शही महाराजांनी घेतलेला होता. लॉर्ड आर्थर्विन यांनी बॉय स्काऊट ऑर्गनायझेशनची केंद्रीय नियंत्रण यंत्रणा उभारली, तेहा महाराजांनी इंडियन बॉय स्काऊट सेंट्रल असोसिएशनसाठी सहा हजार रुपयांचा धनादेश लॉर्ड आर्थर्विन यांच्याकडे पाठवला होता (पत्र क्र. २०९४/४ फेब्रुवारी १९३०). गुजरात आणि काठियावाडमधील पोर्टचे अधिकार आणि गुजरातमधील मिठाचे अधिकार या मुद्यांवर लॉर्ड आर्थर्विन यांच्याकडे धोरणाबद्दलची मागणी मात्र महाराजांनी केलेली होती. दि. २४ मार्च १९३० रोजी लिहिलेल्या पत्रात महाराजांनी कळविले होते की, मिठाच्या संदर्भात बडोदा केवळ आपला हक्क मागत आहे. मिठावरील कराला सविनय कायदेभंगाने म. गांधींनी याच काळात उत्तर दिले होते! म. गांधींनी दि. १२ मार्च १९३० ते ६ एप्रिल १९३० दांडीयात्रेचे आंदोलन सुरु केले होते. दांडी येथे हा मिठाचा सत्याग्रह करण्यात आला मिठावरील कर रद्द क्वावा म्हणून ही यात्रा काढण्यात आली. दांडीयात्रेचा प्रवासमार्ग बडोदा राज्यातून गेलेला होता. म. गांधीजींनी १२ मार्च

१९३० रोजी यात्रा आरंभ केली. महाराजांनी मिठावरील कराबद्दलचा प्रश्न २४ मार्च १९३० च्या पत्रात छेडला आहे. सामान्यतः बडोदा राज्याच्या हिताच्या अनुषंगाने लॉर्ड आयर्विन यांना लिहिलेल्या पत्रांचा विचार करता येतो.

प्रसंगोपात लिहिलेल्या पत्रांमधून व्हाईसरॉय यांच्याकडे बडोद्याचे प्रश्न आणि बडोद्याची भूमिका महाराज मांडत. ब्रिटिश उच्च अधिकाऱ्यांशी केलेल्या पत्रव्यवहारातही प्रलंबित प्रश्नांची सोडवणूक व्हावी, हा आशय येतो. उदा. व्हाईसरॉय लॉर्ड विलिंग्डन यांना पाठवलेली पत्रे पाहता येतील.

ब्रिटिश सरकार आणि भारतीय संस्थानिक राजे यांचे मिळून एक राज्यसंघ निर्माण करण्याबाबतच्या चर्चेच्या पार्श्वभूमीवर महाराजांनी हे पत्र (क्र. २१३८) लिहिले आहे.

ईस्ट इंडिया कंपनी आणि गायकवाड महाराज यांच्यामध्ये इ.स. १८०२ मध्ये सामंजस्य करार झालेला होता. हा करार पायाभूत करून महाराजांनी तैनाती फौजेचा खर्च, शिपाई-तोफखाना, अनुदान याबद्दलचे सगळे कायदेशीर तपशील उद्धृत केले आहेत. त्यावेळच्या संस्थान प्रदेशाचा नकाशाही जोडलेला असावा. त्या करारात पत्रास हजार किमतीची जायदाद प्रतिवर्षी आणि रोख रक्कम सात लाख तीस हजार इतके नेमून देण्यात आलेले होते. पुढे अशा प्रकारच्या तरतुदीनंतर इ.स. १८०५ मध्ये पुन्हा संरक्षण करार करण्यात आला. त्यानुसार तीन हजार पायदळ आणि एक युरोपियन तोफखाना तुकडी यांच्या खर्चासाठी एका निश्चित अनुदानाची व्यवस्था केली गेली. काही ठरावीक जिल्हे आणि करारात निश्चित केलेली रक्कम फौजेला देण्यासाठी ते प्रदेश तोडून देण्यात आले. इ.स. १८१७ मध्ये कराराता एक पुरवणी जोडण्यात आलेली होती. तैनाती फौजेत संस्थानातील पायदळ शिपायांची एक बटालियन वाढवण्यात आली आणि स्थानिक शिपायांच्या दोन घोडदळ फलटणींचा त्यात समावेश करण्यात आला. खर्च रक्कम व काही प्रदेश वाढवून दिले गेले, आदी तपशिलांच्या पार्श्वभूमीवर बडोदा सरकारच्या प्रशासकीय कार्यात उद्भवलेल्या अडचणी महाराजांनी दाखवलेल्या आहेत. बडोदा सरकारचा प्रदेश, मध्येच ब्रिटिश क्षेत्रातील जिल्हांचा प्रदेश, अशी प्रादेशिक विखुरलेपणाची स्थिती निर्माण झाली होती.

महाराजांनी करारातील व्यवस्थेनुसार तैनाती फौजेची उद्दिष्टे कोणती यांची आठवणही करून दिली आहे. उदाहरणार्थ : फौजेने गायकवाड राजवंशातील व्यक्तींचे संरक्षण करणे, राज्यात शांतता आणि सुव्यवस्था राखणे, बंडखोरांचा बंदोबस्त करणे, खंडणीची वसुली करणे, भारतातील कोणत्याही सत्तेच्या राज्यावरील हल्ल्याला संयुक्तपणे प्रतिकार करणे इत्यादी.

इ.स. १८३०-१८४१ पर्यंतच्या घडामोडीच्या स्मरणाने, कागदपत्रातील दस्तऐवजाप्रमाणे महाराज बडोदा राज्याच्या होत असलेल्या नुकसानीचे चित्र उभे करताना दिसतात. १८५७च्या स्वातंत्र्ययुद्धानंतर, राणीच्या जाहीरनाम्यानंतर कंपनी सरकार गेले. महाराज मूळ इ.स १८०२ च्या कराराला प्रमाण मानत होते. इतर

संस्थानांपेक्षा बडोदा संस्थानचे ब्रिटिश सरकारशी संबंध वेगळे आहेत, करार हा दोन मित्रांमधला असल्याचे महाराज सुचवत होते. प्रदेश-फौजेची संख्या व महसूल यांच्यातील वस्तुनिष्ठता महाराज मांडत होते. ब्रिटिश भारतात संस्थानी राज्यांचा नेमका दर्जा काय राहील हा प्रश्न नवीन विकास धोरणात सोडवला जावा, ही त्यांची अपेक्षा होती. लॉर्ड विलिंग्डन यांना १४ मे १९३१ रोजी हे पत्र पाठवलेले होते. राजकीय, प्रशासकीय आणि आर्थिक दृष्टीचा प्रगल्भ आविष्कार म्हणून हे पत्र वैशिष्ट्यपूर्ण ठरते. तपशील, वस्तुनिष्ठता, दस्तऐवजीकरण आणि तर्कुशल मांडणीतून महाराजांच्या राजकीय मुत्सदीपणाचे दर्शन घडते. वस्तुस्थिती, इतिहास मांडून महाराज व्हाईसरॉय यांच्याशी चर्चेसाठी कसे तयार असत याचा प्रत्यय या महत्त्वपूर्ण पत्रातून येतो. व्हाईसरॉय किंवा अन्य अधिकारी वर्गांपेक्षा महाराजांचा प्रशासकीय आणि राजकीय अनुभव मोठा होता. बौद्धिकता, विश्लेषण दृष्टी आणि अपेक्षित परिणामांचा अंदाज घेण्याची वृत्ती अशा पत्रांमधून प्रकर्षने जाणवते. भारताला स्वयंशासनाचा अधिकार पूर्णपणे दिला तर तो संपूर्ण भारताच्या हिताचा ठरेल, असेही महाराजांनी विलिंग्डन यांना कळविलेले होते (पत्र क्र. २१४१/१ जुलै १९३१).

अर्ल ऑफ रिडिंग (व्हाईसरॉय आणि गवर्नर जनरल) यांच्याशीही महाराजांचे स्नेहसंबंध होते. प्रकृती, कामकाज, प्रवास आणि धोरणे याबद्दलची माहिती महाराजांनी रिडिंग यांच्याकडे वेळेवेळी पाठवलेली दिसते. रिडिंग यांच्या कलकत्ता येथील राणी व्हिक्टोरिया मेमोरियलला महाराजांनी मदत केली होती (पत्र क्र. १८५२). ‘मी नुकताच काठियावाड प्रदेशातून दौरा करून परतलो आहे. गेल्या आठवड्यात मी द्वारका येथे एक मोठा सिमेंटचा कारखाना सुरू केला’ (पत्र क्र. १८५२/डिसेंबर १९२१) किंवा ‘रेसिडेन्सीचा पदभार धारण करणारे श्री क्रम्प हे सर्वांशी अतिशय चांगले संबंध निर्माण करून आपले काम करीत आहेत ...गेल्या काही वर्षात या पदावर अनेक व्यक्ती येऊन गेल्या. यामुळे श्री क्रम्प हे आणखी काही काळ या पदावर राहावेत’ (पत्र क्र १८५९/ मार्च १९२२). व्हाईसरॉय यांना आपल्या कामकाजाबद्दल माहिती देताना ठळक गोष्टी आणि अपेक्षित गोष्टी पत्राद्वारे कळवीत. उदाहरणार्थ,

‘मी सर्व दुष्काळग्रस्त जिल्हांना भेट दिली आहे व सुरू असलेल्या कामांची पाहणी केली आहे. तसेच आवश्यक ती मदत करण्याचेही आदेश दिले आहेत’.

(लॉर्ड हार्डिंग्ज/पत्र १०२०/जून १९१२)

‘आपल्यावर दिल्लीत झालेल्या प्राणघातक हल्ल्यानंतर आता आपली प्रकृती जवळजवळ बरी झाली आहे असे वृत्तपत्रातून समजल्याने मला आंनंद झाला आहे’.

(लॉर्ड हार्डिंग्ज/ पत्र ११०३/ जानेवारी १९१३)

‘युरोपला जाण्यापूर्वी आपणांस भेटण्याची माझी इच्छा होती; पण प्रकृतीमुळे मला ती रद्द करावी लागली’.

(लॉर्ड हार्डिंग्ज/ पत्र क्र. ११२२/ एप्रिल १९१३)

‘सध्या चालू असलेल्या महायुद्धाशी संबंधित तुमच्या काळज्या कमी होतील, अशी आशा... आम्ही सुदैवाने युद्धाच्या संकटांमधून व काळज्यांमधून वाचलो. राणीसाहेब ऑस्ट्रियामध्ये अडकून पडल्याने मी काळजीत होतो; पण सुदैवाने स्थानिक अधिकाऱ्यांच्या मदतीने त्या सुरक्षितपणे इंगलंडला पोहोचल्या...’

(लॉर्ड हार्डिंग्ज/पत्र क्र १२०७/डिसेंबर १९१४)

महाराजांचा स्थानिक रेसिडेंटशीही राज्यव्यवहार व प्रशासनविषयक पत्रव्यवहार मोठ्या प्रमाणावर झालेला आहे. राज्यग्रहण केल्यानंतर कितीतरी रेसिडेंटशी महाराजांचे संबंध आले, कितीतरी रेसिडेंट महाराजांच्या सान्निध्यात विकसित झाले. दिवाण आणि रेसिडेंट हे राज्याच्या दृष्टीने महत्वाचे अधिकारी असत. रेसिडेंट हा ब्रिटिश सरकारचा राजकीय अधिकारी असायचा. ब्रिटिश सरकार आणि संस्थानिक यांच्यातील मध्यस्थाची भूमिका त्याला निभवावी लागे. संस्थानात त्याला मोठा मान असायचा. ब्रिटिशांचे आदेश, धोरणे संस्थानांत तो रुजू करीत असे. महाराजांचे स्थानिक रेसिडेंटशी चांगले संबंध होते. महाराजांच्या राज्यव्यवहारात-निर्णयात, कार्यप्रणालीत रेसिडेंटचा हस्तक्षेप होऊ नये अशी दक्षता घेतली जाई. बरेचदा कर्नल - मेजर असे लष्करी सेवेतून आलेले अधिकारी बडोदा राज्यात रेसिडेंट म्हणून नेमले गेलेले होते. स्नेहशीलता आणि प्रजाहितदक्षता महाराजांच्या या पत्रांमधून दिसते. रेसिडेंटशी पत्रव्यवहारात औपचारिकता आणि मैत्री कायम राखलेली असायची.

कर्नल जे.बी. बर्कले, कर्नल एफ.एच जॅक्सन, कर्नल मार्टेल्ली, कर्नल इम्पे, गार्डीन, रसेल, विल्किन्सन, एल.एम.क्रम्प, कर्नल रिचर्ड बर्क इत्यादी रेसिडेंटशी महाराजांचा संबंध आला होता. मुंबईच्या गव्हर्नरांशीही मैत्रीपूर्ण संबंध असायचा. शेजारील प्रदेश म्हणून मुंबईचे गव्ह. जनरल लॉर्ड रे यांच्याही संपर्कात महाराज असायचे. महाराजांच्या युरोप दौऱ्याच्या काळात रेसिडेन्सीने आपल्या मर्यादित राहावे, असा प्रयत्न महाराज करीत.

ब्रिटिश प्रतिनिधींनी त्याचा दर्जा व पद यांना साजेशी वर्तणूक घावी आणि मैत्रीपूर्ण संबंध ठेवावेत अशी महाराजांची इच्छा असायची (कर्नल मार्टेल्ली/पत्र क्र. १५३/मे १८९५). स्थानिक संस्थानांची स्वायत्तता आणि अधिकार यांना संरक्षण देण्याची भूमिका रेसिडेंट यांनी घेतली पाहिजे, याची जाणीवही ते करून देत. महसूल, प्रजास्वास्थ्य, कृषी, रेल्वे, पाणीपुरवठा, वित्तीय सक्षमता, प्रजासंरक्षण आणि शांतता, सामाजिक विकास आणि शिक्षण याकडे महाराजांची काटेकोर कृतिशीलता दिसते. यासंबंधाने निर्माण झालेल्या उणिवांचे निराकरण महाराज करवून घेत. अशा बाबींमध्ये रेसिडेंटचे धोरण विधायक - होकारात्मक राहील असा प्रयत्न ते करीत. सामान्यतः अशा प्रयत्नांमध्ये रेसिडेन्सीचे लक्ष वळवीत होते. बिडुल्फसारख्या खटपट्या रेसिडेंटला चातुर्यने त्यांनी दूर ठेवले होते. रेसिडेंट हा आदेशात्मक, सत्ताप्रभावी होऊ नये हेही महाराज पाहत. प्रजेचा नैतिक पाठिंबा

मिळवण्यातही आपल्या कृतीनी, धोरणांनी महाराज यशस्वी होत. रेसिडेंट यांना प्रसंगी भेटीस बोलवत किंवा स्वतः फेरफटका मारण्याच्या निमित्ताने बरोबर घेत. खास गोपनीय चर्चेसाठी अशा फेरफटक्यांचा वापर करीत. रेसिडेन्सीचा कडवट अनुभव महाराजांना आलेला दिसत नाही. रेसिडेंटवर महाराजांच्या स्नेहशीलतेचे आणि नैतिकतेचे दडपण असावे, असे या पत्रांमधून प्रत्ययास येते.

कर्नल मार्टेल्ली यांना जवळपास तीसहून अधिक पत्रे लिहिलेली दिसतात. ‘उत्कृष्ट सहकार्याची अपेक्षा, पिलवार्ड प्रकरणी धोरण व कृती, मार्टेल्ली यांच्या सोबत येणाऱ्या लोकांची व्यवस्था, मिसेस मार्टेल्ली यांच्यासाठी घोडागाडी आणि शिंगरू पाठवले, शाही सैनिक तुकड्यांचा प्रश्न, रेसकोर्स भेटीस यावे, काही प्रकरणांची टिपणी पाठवण्याचा संकेत पाळावा, निवासस्थानी भेटीस येईन, बांडोलीस जाणार असल्याची माहिती व शुभेच्छा स्वीकृती, सरकारची काळजीपूर्वक सेवा करणाऱ्या अधिकाऱ्यांची मान-सन्मान देण्यासाठी शिफारस केली जाते, प्रत्यक्ष चर्चेत नाव नसलेल्या अधिकाऱ्यांची शिफारस कशी केली? प्लेगसंबंधीच्या उपाययोजना काळजीपूर्वक राबवल्या आहेत, गरीब लोकांना त्रास होणार नाही अशा योजना स्वीकारल्या जातील, सर इ. बक यांच्या भेटीचे आयोजन, कारकुनाने पत्रात गंभीर चूक केली आहे, त्याला शिक्षा केली आहे, धोलपूरच्या महाराणांना बांधकाम करण्यास परवानगी देण्यात येईल, महाराणांना राहण्याची व्यवस्था करीत असल्याचे कळवावे, महाराणीच्या वाढदिवसासाठी आयोजित दरबारात उपस्थित राहत आहे. महाराजांनी राजकीय अधिकाऱ्यांना भेटवस्तू देऊ नये असा नियम असूनही गुलाबदाणी आठवण-भेट म्हणून पाठवली आहे... असा सामान्यतः आशय आहे. पुढे लंडन येथे गेले, त्यानंतरही महाराजांचा त्यांच्याशी पत्रसंपर्क होता. दुष्काळी कामे सुरु असल्याचेही महाराजांनी कळविले आहे (पत्र ४२९/सप्टेंबर १८८९). रेसिडेंट यांचा हस्तक्षेप महाराजांना चालत नसे. सहजपणे माहिती मागवत राहिल्याने ठेहळणी वगैरे केली जाते आहे, अशी शंका येते. वारंवार माहिती मागवली की सरकारी आज्ञापालन करण्यात कुचराई येते असे निरीक्षण महाराजांनी कर्नल मार्टेल्लींना कळविले होते. पत्र ३५३ मध्ये हा उल्लेख आला आहे. आपण व रेसिडेन्सी यांनी मर्यादा-अतिक्रमण न करता सामंजस्य व विश्वास ठेवावा असे महाराजांना सांगायचे होते.

रेसिडेंट व ब्रिटिश अधिकाऱ्यांशी असलेल्या पत्रांमध्ये परस्परमैत्री, प्रेम, सामंजस्य या भावनांचे आविष्करण झाल्याचे दिसते. महाराजांच्या या पत्रलेखनाचे आणखी एक वैशिष्ट्य म्हणजे प्रशासकीय पत्रांमध्ये कुटुंबियांचे उल्लेख, अधिकाऱ्यांच्या मुला-मुलींचे कौतुकाने स्मरण, कुटुंबियांना सदिच्छा असा जिव्हाळाही दिसतो. अधिकारी कितीही वरिष्ठ असो, महाराजांच्या पत्रसंपर्कामुळे त्यांचा भाव-अंकित होऊन जात असावा.

महाराजांच्या युरोप दौऱ्यात सहभागी झालेल्या अधिकाऱ्यांशी महाराजांचे स्नेहाचे संबंध प्रस्थापित होत. कर्नल फिट्झे जेराल्ड यांच्याशी असा स्नेहसंबंध निर्माण झालेला दिसतो. महाराजांना अनिच्छेने असे अधिकारी बरोबर ठेवावे लागत. युरोप प्रवासात महाराजांच्या समवेत ब्रिटिश सरकार स्वतःचे अधिकारी नेमत असे; परंतु महाराजांनी हे 'टेहल्णी' साठी आहेत असे मानून त्यांना चुकीची वागणूक दिली नाही. फिट्झे जेराल्ड यांना निरोपाचे पत्र महाराजांनी पाठवले होते (पत्र क्र. १२५/ डिसेंबर १८९२). त्यात त्यांच्या युक्तिपूर्णतेचा आणि निर्णयक्षमतेचा गौरवाने उल्लेख केला आहे. त्यांना महाराजांनी मित्रच मानले होते. फिट्झे जेराल्ड यांनीही महाराजांना पत्रे पाठवलेली होती (पत्र क्र. २१८/नोव्हेंबर १८९५). व्हाईसरॉय लॉर्ड एल्जिन यांची भेट झाल्याचे त्यांनी कळविलेले होते. लॉर्ड एल्जिन बुद्धिमान, दयाशील, शिष्टाचाराचे पालन करणारे आणि मृदुभाषी असल्याचे भाष्य फिट्झे जेराल्ड यांना लिहिलेल्या पत्रात केले आहे (पत्र क्र. २१८). बापट केसचा निर्णय केल्याचेही कळविलेले दिसते. कर्नल फिट्झे जेराल्ड यांनी मार्च १८९७ मध्ये महाराजांना पत्र लिहून एका व्यक्तीच्या भेटीची शिफारस केली होती. महाराजांनी लगेच भेटीस बडोदा वास्तव्यास यावे असेही कळविले (पत्र २९३/मार्च १८९७). फिट्झे जेराल्ड यांनी शिफारस केलेल्या व्यक्तीने यावे, स्वतः फिट्झे जेराल्ड यांनीही बडोदाभेटीस यावे असा आशय आहे. मात्र 'दुष्काळ आणि साथीच्या रोगांनी भारतात दयनीय परिस्थिती निर्माण झाल्याचा' उल्लेखही येतो. भारतीय प्रदेशात प्लेगची साथ पसरलेली होती. ब्रिटिश पोलिसांचे- सरकारचे लोकांशी वागणे दमन-दडपण अशा स्वरूपाचे झाले होते. अशांत परिस्थिती व भय जनतेत निर्माण झालेले होते. या परिस्थितीचे संक्षिप्त संसूचन महाराजांनी या पत्रातून केले आहे. म्हणजेच तुमचे जे कोणी पाहुणे बडोदास भेटीस येत आहेत, त्यांचे स्वागत केले जाईल; पण येथील रोगराई, दुष्काळ, सामाजिक असंतोष यांची पूर्वकल्पना संबंधितास द्यावी असे महाराज सांगत असावेत. 'स्टेट गेस्ट' म्हणून वरिष्ठ अधिकारी आपल्या नातेवाईक मित्रांना महाराजांच्या ओळखीमुळे पाठवत. महाराजही स्वागतास उत्सुक असत. भेटवस्तू, सदिच्छा यांची देवघेवही करीत, राजकीय वातावरणाचा आणि केलेल्या कामांचा ऊहापोहही करीत. प्रजाहितचिंतक, उदार मनाचा पण शिस्तप्रिय महाराजा वरिष्ठ ब्रिटिश अधिकाऱ्यांना लिहिलेल्या पत्रांमधून सुशोभित झाल्याचे दिसून येते.

समकालीन राजे-संस्थानिकांशी संवाद

महाराजांच्या काळातील संस्थानिक व राजांपेक्षा महाराजांचे राज्यव्यवहारविषयक विचार व कृती याबाबतीतले वेगळेपण या पत्रसंवादांतून दिसते. काही राजांशी-महाराजांशी नातेसंबंधही होते. राज्य, प्रजा, ब्रिटिशांशी संबंध, शिक्षण, समाजसुधारणा याबद्दल महाराजांची स्वतंत्र दृष्टी होती.

या पत्रसंवादातून महाराजांच्या व्यक्तिमत्त्वाचे अनेकविध पैलूही प्रकट होतात. समकालीन संस्थानिकांशी त्यांचे संबंध स्नेहाचे, मार्गदर्शनाचे, प्रसंगी सल्लागाराचेही असल्याचे दिसते. औपचारिक-अनौपचारिक, खाजगी असे विविध प्रकारांचे हे संवाद आहेत. ब्रिटिश सत्ताधारी हे सर्वच राजांना-संस्थानिकांना मांडलिक मानत, सत्ताधारी हे आपल्या सत्तेत, व्यक्तिगत जीवनात, प्रजाविषयक कामांमध्ये अडथळा निर्माण करू पाहत आहेत, अशी सर्वसाधारण भावना महाराज उघड करीत होते. ब्रिटिशांच्या सत्तावर्चस्वाखाली स्थानिक राजांना दडपणूक झाल्याची भावना वाटत होती. संस्थानिक आणि ब्रिटिश, संस्थानिक आणि समकालीन संस्थानिक, आणि त्यांची प्रजा यांच्यातील संबंधाच्या आधारे संस्थानिकांचे, राजांचे अस्तित्वविषयक- सत्ताविषयक प्रश्न निर्माण झाले होते. महाराजांच्या ‘राज्य-राजा’ यांच्याबद्दलच्या प्रतिक्रियावर त्यांच्या शेक्षणिक-ज्ञानात्मक संस्कारांचा पगडा होता. स्वयंअध्ययन, विशेष स्नेहांशी संवाद, वाचन, इलियटसारख्यांचे संस्कार महाराजांना विचारवान-कृतिवान आणि ज्ञानवान बनविणारे ठरले होते. निकोलो मॅकियावेली प्रिन्स - ‘राजा’ या पुस्तकाचा मराठी अनुवाद गो.स सरदेसाई यांच्याकडून ‘राजधर्म’ (१८९०) या नावाने करवून घेतला होता. राजा-राज्याची कर्तव्ये, राज्यशासनपद्धती, राज्यतंत्र, अधिराज्य चालविषयाचा मार्ग, राज्याच्या सामर्थ्याचे मोजमाप, धर्माधिष्ठित वरिष्ठ सत्ता, सेना, सेनाविषयक कर्तव्ये, राजाचा वर्तनव्यवहार अशा राज्यशास्त्रीय संकल्पना, राज्यनीतिशास्त्राची तत्त्वे निकोलो मॅकियावेलीच्या पुस्तकात सांगितली आहेत. या पुस्तकाच्या काहीएक प्रभावातून महाराजांची राजकीय चिंतनशीलता, प्रजाविषयक संवेदनशीलता आणि ब्रिटिश शासकांसंबंधीची प्रतिसादशैली घडलेली होती.

‘सर्वांच्या हिताकरिता आवश्यक तेथे व्यक्तीने आपल्या स्वतंत्र संकल्पांचे विसर्जन केले पाहिजे. दैवगतीच्या स्वैर क्रोधाला काहीएक प्रतिबंध करण्याकरिताच राज्यरूपी समाज विकास पावला आहे. राज्याच्या गरजांच्या विरुद्ध व्यक्तीची कृती कधीही घडू नये. व्यक्तीच्या अहंकाराने समाजाच्या श्रेष्ठ हिताच्या विचारापुढे शरण गेलेच पाहिजे’ असा मॅकियावेलीचा आग्रह होता. (राजा/निकोलो मॅकियावेली/अनु.अरुंधती खंडकर/ साहित्य अकादेमी/प.आ. १९६३/पुनर्मुद्रण २०१५/प्रस्तावना पृ. सहा).

महाराजांच्या पत्रसंवादात, प्रजाहितदक्षता, प्रजाकामास अग्रक्रम, प्रजेसमोर विनय, प्रजाविषयक कळवळा यांची वारंवार आवृत्ती होते. प्रजाकल्याणात ‘राजा’ने हा अहंकारातून नाही तर सहयोगातून कल्याण करणे त्यांना अपेक्षित होते. इतर राजांशी असलेल्या संवादांत अप्रत्यक्षपणे ‘स्व’ स्थानापेक्षा प्रजेच्या संदर्भात ‘राजा’चे अस्तित्वभान ते प्रकट करताना दिसतात.

धारचे राजे, म्हैसूरचे महाराज, इंदोर, भावनगर, ग्वालहेर, टिहरी येथील राजे, धौलापूरचे राणा, नांदोदरचे किरीटसिंह, गोंडलचे ठाकूर, जुनागढचे प्रिन्स, कपूरथलाचे महाराज, रामपूरचे नबाब, वाढवणचे ठाकूरसाहेब, जुनागढचे नबाब, पलितानाचे

ठाकूर मानसिंह, किशनगडचे मदनसिंग बहादूर, इंदूरचे प्रतापसिंह, काशमीरचे महाराज, जामनगर-पतियाला, कोल्हापूरचे महाराज, साताच्याचे महाराज, कपूरथळाच्या महाराणी, राजपिपलाचे कीर्तीसिंह, कोलोनगोडचे महाराज, जंजिच्याच्या बेगमसाहिबा, भोपाळचे नबाब, देवास-पंजाब, ओरछा, बनारस, कोटा येथील महाराज, मोरवीचे ठाकूरसाहेब, हैदराबादचे निजाम, अलवारचे महाराज, जयपूर-बिकानेरचे राजा अशा समकालीनांशी महाराजांचे निकटवर्ती संबंध होते. संस्थानिक वा महाराजे यांच्याशी प्रसंगोपात संवाद साधताना प्रासंगिकतेला भावपूर्ण अनौपचारिकतेचा, विनय-सन्मानाचा स्पर्श त्यांनी पत्रसंवादांतून केलेला दिसतो. महाराजांच्या प्रकृतीबदल-प्रवासाबदल, बडोद्यात घडलेल्या एखाद्या प्रसंगाबदलची पृच्छा होते आणि मैत्रीपूर्ण संवाद घडून येतो. उदाहरणार्थ पत्र क्र. ३६.

महाराजांनी विश्रांतीसाठी कोलंबोला भेट दिली. धारच्या महाराजांनी प्रकृतीच्या काळजीतून विचारपूस केली. महाराजांनी पत्रोत्तर कळविले की, काळजीचे काहीही कारण नाही. उच्चपदस्थ राजाच्या प्रत्येक बाबीशी सर्वांचा संबंध असतो. क्षुल्लक गोष्टी अतिशयोक्त करून सांगितल्या जातात. राजाचे खाजगीपण राहत नाही असे महाराज सुचवतात (२५ मार्च १८८७/महाबळेश्वर).

म्हैसूरच्या महाराजांशीही त्यांचे निकट स्नेहाचे संबंध होते. उटी येथे महाराज विश्रांतीसाठी बरेचदा जायचे, त्यामुळे त्यांच्या भेटीगाठी होत. सण-उत्सवासाठी निमंत्रणे दिली जात, शिकारीसारखे खेळ असत. महाराज आपल्या कुटुंब जीवनातील लहानग्यांच्या प्रकृतीबदल, व्यक्तिगत घटनांबदलही म्हैसूरच्या महाराजांना अवगत करीत (पत्र क्र. ४६, ११२, १७७). म्हैसूरच्या महाराजांनी त्यांच्या राज्यात केलेल्या सुधारणांचा गैरवाने उल्लेख करीत. परस्परांच्या राज्यातील पाऊसपाण्याच्या माहितीची देवघेव करीत. ‘यंदा येथे पाऊस मोठ्या प्रमाणात झाला असून आमचा अजवा तलाव पाण्याने भरून गेला आहे, म्हैसूरलादेखील चांगला पाऊस झाला असेल’ (पत्र क्र. ११२/ सप्टेंबर १८९१). यात पावसापाण्याची महाराजांची आस्था महत्वाची आहे. समर्पक भेटवस्तूंची देवाणघेवाणही केली जायची. म्हैसूरचे भूतपूर्व महाराज चामराजेंद्र यांच्यासाठी वाद्य भेटीदाखल पाठवले होते. चामराजेंद्र यांचा घटसर्प होऊन मृत्यू झाला. महाराजांचे वाद्य नव्या महाराजांना पोहोचले, त्यांनी आभार प्रकट करीत छान पत्र पाठवले. महाराज त्या पत्राला उत्तर देताना म्हणतात, ‘ते वाद्य वाजवण्यास तुम्ही लवकर शिकणार आहात याचा मला आनंद आहे. स्त्री-पुरुषांनी शिकावी अशी संगीत ही उत्तम कला आहे’ (पत्र क्र. १७७/जुलै १८९५). चामराजेंद्र यांना संगीताची आवड असल्याने महाराजांनी वाद्य भेट म्हणून पाठवलेले होते. संगीत, सौदर्य, कला यांच्या आवडीस प्रोत्साहन देणे, कलाप्रेम-अभिमुखी वाढवणे, कलासाधकांचा उचित गैरव करणे हा महाराजांचा स्वभावधर्म होता, हे या पत्रातून लक्षात येते. म्हैसूर राज्यातील उपयुक्त संस्था पाहून त्यांनी आनंद व्यक्त केला आणि उत्तम

प्रशासनाबद्दल कौतुकही केले. ‘या संस्था म्हणजे आपल्या निःस्वार्थी व प्रगतिशील सरकारची प्रतीके आहेत,’ असे लिहीत म्हैसूरच्या महाराजांच्या प्रशासकीय कार्याची उचित दखल घेतली (पत्र क्र. ६४१/जून १९०२). म्हैसूरच्या महाराजांनी सांबंशिव अव्यय हे भूगर्भशास्त्रज्ञ बडोद्याला पाठवले होते. त्यांनी चांगले काम केल्याचेही महाराजांनी कळविले होते (पत्र क्र. ९५४/फेब्रुवारी १९११). देशांतर्गत संस्थानिकांकडे काही चांगले काम होत असेल तर ते बडोद्यात घडवून आणण्याची महाराजांची अपेक्षा असायची. बडोद्यातील एखादे चांगले काम-व्यक्ती इतरांपर्यंत पोहोचावे म्हणून महाराज तसे कळवीत. मिस कॅरी यांना ‘कलकत्ता हिंदू मरेज रिफॉर्म लीग’ या संस्थेच्या शाखा वाढवायच्या होत्या. बालविवाहाच्या प्रथेविरुद्ध त्या भाषणे देत. त्यांच्या भाषणाचे - जनजागृतीचे उपक्रम बडोद्यात झाल्यावर महाराजांनी म्हैसूरच्या महाराजांनाही मिस कॅरी यांच्यासाठी शिफारशीचे पत्र पाठवले (पत्र क्र ९६८/एप्रिल १९११). महाराजांही बालविवाह प्रतिबंधनासाठी कटिबद्ध झालेले होते. जातिप्रथेला महाराजांनी मूठमाती दिली होती. म्हैसूरच्या महाराजांनी दक्षिण भारतातील एका परिषदेसाठी वीस शास्त्री पाठवण्याचे ठरवले. महाराजांनी म्हैसूरच्या महाराजांना ‘आपण शहाणपणाचे वर्तन करीत नाही’ असे रोखठोक कळवले. ‘जातिप्रथेचा त्याग करावा आणि प्रजाजन सुशिक्षित व्हावेत’ असा शहाणपणाचा सल्ला महाराजांनी दिला (पत्र क्र १०७५/नोव्हेंबर १९१२) आणि पुढे ‘आपण जानेवारीस माझ्याकडे पाहुणे म्हणून यावे,’ असे निमंत्रणही दिले (पत्र क्र. १०९२/डिसेंबर १९१२). म्हैसूरच्या महाराजांना ते आपले कुटुंबीय मानत होते (पत्र क्र. १११४). भेटींची देवघेव म्हैसूरचे महाराज आणि सयाजीराव महाराज यांच्यात अनेकदा झाली. म्हैसूरच्या महाराजांनी सुंदर बैलजोडी भेट म्हणून पाठवल्यावर सयाजीराव महाराजांनी आदराचे प्रतीक म्हणून जपानी फुलदाणी पाठवली (पत्र क्र. १२०३/डिसेंबर १९१४). प्रत्यक्ष परस्पर संबंध अत्यंत सौजन्याचे आणि सहकार्याचे असायचे (पत्र क्र १२३०/जुलै १९१५). बडोदा-मुंबई येथे घरी रहिवासाचे, आतिथ्याचे निमंत्रणही दिले जायचे (पत्र क्र. १२५२/डिसेंबर १९१५). महाराजांना म्हैसूरच्या महाराजांचे भव्य स्वागत करावेसे वाटत असायचे, मात्र युद्धकाळात सर्व स्वागत समारंभ साधेपणानेच करण्याचे त्यांनी कळविले होते (पत्र क्र. १२७६/जानेवारी १९१६). सहलीसाठी म्हैसूरचे महाराज बाहेर जाणार असल्याच्या वृत्तांताची दखल घेऊनही त्यांना निमंत्रित केले जायचे (पत्र क्र. ४४४/डिसेंबर १८९९). संपर्कात कालावधी वाढला तरी प्रसंगोपात महाराज आठवण काढत. ‘पेपरमधून अनेकदा उद्योग आणि इतर क्षेत्रातील आपल्या विकासकामाबद्दल मी वाचत असतो, याबाबत आपण स्वतः वैयक्तिक लक्ष घातले हे वाचून आनंद वाटला’ (पत्र क्र. १८३३/जून १९२१), अशी म्हैसूरच्या विकासकामांची दखल घेत. म्हैसूरच्या राजघराण्याशी महाराजांचा हा पत्रप्रपंच निकटवर्ती नातलगांपेक्षाही अधिक लोभस होता असे दिसते.

काशमीरच्या महाराजांशी १९०३ च्या सुमारास महाराजांची दिल्लीत भेट झाली. भेटीचे स्नेहात रूपांतर झाले. काशमीरला भूमीवरचा स्वर्ग म्हणूनच महाराज संबोधत. काशमीरच्या महाराजांच्या विनंतीवरून गीरमधून गाई आणि म्हशी मिळवून देण्याची व्यवस्थाही महाराजांनी केली होती (पत्र क्र. ६८२). एप्रिल १९०३ मध्ये काशमीर भेटीचा संकल्प महाराजांनी केला व पूर्वतयारीसाठी-चौकशीसाठी काही अधिकारी काशमीरच्या महाराजांकडे पाठवले होते. त्या संबंधीच्या पत्रातच महाराजांनी पुण्यात मुलासाठी वधू संशोधन करण्यासाठी जाऊन आल्याचे कळवले. ‘मी त्याला सर्व मुली दाखवल्या-त्याने निवडीत काही चूक काढू नये यासाठीच जुन्या रिवाजापेक्षा ही गोष्ट वेगळी होती आणि बन्याच जणांना कदाचित हे आवडणार नाही’ (पत्र क्र. ७०३/एप्रिल १९०३). वस्तुत: वधुसंशोधनविषयक घटना काशमीरच्या महाराजांना कळविण्याची आवश्यकता नसताना खाजगी तपशील त्यांनी दिला आहे. मुलाच्या पसंतीने वधू निवडण्याचा नवा पायंडा राजघराण्यात पाडला जात असल्याचा विचार त्यांना कळवावासा वाटला असावा. महाराजांनी नवन्या मुलाची पसंती जाणून घेण्याचे ठरवले होते, एकदे मात्र खरे! जुलै १९०३ मध्ये महाराज काशमीरला असताना प्रचंड पूर आला आणि महाराजांनी पूरग्रस्तांसाठी लगेच आर्थिक मदतही पाठवली होती. पूरग्रस्त सहाय्यता निधी उभारण्याचा सल्लाही दिला (पत्र ७२५). ‘आपण माझ्या वडीलभावाप्रमाणे आहात आणि एक वडील बंधू म्हणून माझ्या दोषाचा तुम्ही उल्लेख करणे खरोखर योग्य आहे, येथून पुढे काळजी घेर्ईन’ (पत्र ७३२/ऑगस्ट १९०३), अशी समंजस भूमिकाही महाराजांनी घेतलेली दिसते. काशमीरच्या महाराजांशी असलेले जिह्वाळ्याचे संबंध इतरही पत्रांमधून (पत्र क्र ७३६, ७३८, ७५७, १०३० इत्यादी) दिसतात. काशमीर परिसरातील वास्तव्यातील अनुभव, निसर्ग, लोकजीवन याबदलचे कौतुक महाराजांनी कळविले. पुढे राजपुत्राच्या विवाहाचे निमंत्रणही दिले (पत्र क्र. ६३८). ख्यालीखुशालीची पत्रेही काशमीरच्या महाराजांना पाठवीत. मित्रत्वाचे हे संबंध प्रेमळपणाचे निर्दर्शक आहेत. एक पत्र महाराजांनी हिंदीत लिहिले आहे, ‘आप कभी बडोदेकुं आयंगे तो मेरेकु बहुत खुशी होगी. आप हमेशा कुशल पत्र लिखते रहेंगे, ऐसी मै उमेद रखता हूं. आप मिलेंगे जब आपके साथ मेरेकु बहुत बात करने की है’. महाराजांचे हे मराठी वलणाचे हिंदी पत्र खास पद्धतीचे आहे. काशमीरच्या महाराजांशी खूप अनौपचारिक बोलायचे आहे, मन मोकळे करायचे आहे असे या पत्रातून दिसते. दोघातल्या स्नेहबंधातील निरागस जिह्वाळाही जाणवतो. बडोदा आणि काशमीर हे जुने मित्र असल्याचा उल्लेख पत्र क्र. ११२१ मध्ये आला आहे. ‘आपली व काशमीरच्या निसर्ग सौंदर्याची आठवण येत असते’ असेही एका पत्रात (पत्र क्र. ११५०) महाराजांनी लिहिले आहे. शुभेच्छांची देवाणघेवाणही महाराज करीत (पत्र ११६३). ‘मुंबईहून परतताना आपण बडोद्यास उत्तरून काही दिवस माझ्या राजधानीला भेट द्याल का!’ अशी आर्जवी इच्छा महाराजांनी (पत्र क्र.

१२८०) प्रकट केली होती. मैत्री पक्की करण्यासाठी महाराज पत्रे लिहीत. स्वागतासाठी सज्जता दर्शवीत. प्रतापसिंहजी महाराज काशमीर यांनी मार्च १९१४ मध्ये एक दिवसाची भेटही दिली होती (पत्र १२८७). महाराजांच्या काशमीर भेटीत, वास्तव्यात, प्रवासात काशमीरचे महाराज मोठी बडदास्त ठेवत असत. महाराजांनी एका पत्रात (१३०८) 'चांगल्या पुलांमुळे विकासाला भविष्यात अधिक गती मिळेल' असा सल्ला दिला होता. काशमीर सहल विश्रांतीसाठी असली तरी तेथील निसर्ग सौंदर्याचा आनंद घेताना विकासाच्या योजनाही त्यांना दिसत होत्या. काशमीरच्या विकासाबद्दल काशमीरच्या महाराजांना अप्रत्यक्ष सल्लाच त्यांनी दिलेला दिसतो. केवळ ख्यालीखुशाली एवढ्यापुरतीच ही पत्रमैत्री मर्यादित नव्हती, असे म्हणावे लागेल. उदाहरणार्थ, 'आपल्या समाजाच्या हितासाठी व विकासासाठी धार्मिक संस्थांची काळजी घेणे आणि त्या संस्थाचे प्रशासन ज्या व्यक्ती करतात, त्यांची निवड चांगल्या प्रकारे करणे हे फार महत्वाचे आहे' (पत्र क्र. १४०३/जून. १९१७) असा सल्ला महाराजांनी काशमीरच्या महाराजांना दिला होता. समाजहित व समाजविकास या हेतूने धार्मिक संस्था उन्नत करणे, धार्मिक संस्थांचे प्रशासन करणे महाराजांना आवश्यक वाटत होते. उचित व्यक्ती धर्म-प्रशासनाच्या शीर्षस्थानी असाव्यात असा महाराजांचा योजक विचार महत्वाचाच म्हणावा लागेल. धर्मप्रशासनाचे नेतृत्व करण्याच्या कामासाठी योग्य माणसे उपलब्ध होत नाहीत असा महाराजांचा अनुभव होता. काशमीरच्या महाराजांसंबंधीची आस्था आणि धर्म-समाज यातील सहसंबंध या पत्रातून व्यक्त झाल्या आहेत. तसेच युरोप भेटीच्या दरम्यान आपली प्रकृती, युरोपातील सुंदर स्थळे, औषधेपचाराच्या पद्धती, कौटुंबिक जीवनातील हकिगती महाराजांनी कळवलेल्या दिसतात. (पत्र क्र. १८३२/जून १९२१, पत्र क्र. १८९२/मार्च १९२३, पत्र क्र. १९०६/जून १९२३)

महाराजांचे वास्तव्य वारंवार आणि अधिक काळ युरोपात असताना काशमीरच्या महाराजांनी काही एक सल्ला-सूचना दिल्यावर महाराजांनी त्यांना स्व-समर्थनपर पत्र (क्र. १९१२/ऑगस्ट १९२३) पाठवले. 'तुम्ही वयाने माझ्यापेक्षा लहान असले तरी मी तुम्हाला मोठा भाऊच समजत आलेलो आहे. त्यामुळे तुमच्याशी चर्चा करणे आणि आवश्यक तेव्हा सल्ला घेणे मला योग्य वाटते' असे जेव्हा महाराज म्हणतात, तेव्हा काशमीरच्या महाराजांशी असलेल्या संबंधातील निकटता, मनमोकळेपणा लक्षात येतो. एरव्ही महाराजांच्या स्वभावात बन्याच गोष्टी उघड न करणाचा दोष दिसतो. सर्वच व्यक्ती आणि महाराजे, शासकीय अधिकारी किंवा कुटुंबीय यांच्यासमोर महाराज मन मोकळे करीत नसत. काशमीरचे महाराज सामाजिक सुधारणा करीत असल्याचे अगत्याही त्यांना होते (पत्र क्र. १९१०/जून १९२७). बडोद्यात जुन्या चाली-रीतींना फाटा देऊन नवे घडवताना विरोध झाल्याचेही ते सांगतात. परंपरावाद्यांना बदल नको असतो, समाजविकासासाठी बदल करण्यास प्रत्यवाय नसतो, असाच

महाराजांचा अनुभव होता. काश्मीरमध्ये काही सामाजिक परिवर्तन घडू लागल्याचे महाराजांच्या लक्षात आल्यावर त्यांना बरे वाटले होते. प्रगतिशील दृष्टिकोन हा दोन्ही महाराजांमधील मैत्रीचा समान दुवा होता.

भारतीय संस्थानिकांनी 'चेंबर ऑफ प्रिन्सेस' ही संघटना स्थापन केल्यावर संघटनेचे सभासदत्व न स्वीकारता महाराजांनी दोन वर्षांसाठी मासिक रु. १००० देण्याची इच्छा प्रकट केली होती. चेंबरशी संलग्न होणे न होणे यासंबंधीचा तपशील काश्मीरच्या महाराजांना मात्र कळविलेला दिसतो (पत्र क्र. २११६/ऑगस्ट १९३०). अविवेकी लोकांनी काश्मीरमध्ये राजकीय महत्वाकांक्षेतून जातीय तणाव निर्माण केला होता. काश्मीरच्या महाराजांनी खंबीर राहून गंभीर परिस्थितीला तोंड दिले होते. महाराजांना हे कळल्यावर त्यांनी काश्मीरच्या महाराजांना कौतुक करणारे पत्र लिहिलेले दिसते (पत्र क्र. २१४७). कश्मीरच्या सुख-शांती-समृद्धीसाठी, सौंदर्य संवर्धनासाठी, समाजाच्या निकोप विकासासाठी काश्मीरचे महाराज प्रयत्नशील होते आणि त्यातूनही महाराजांना काश्मीरच्या महाराजांबदल जिव्हाळा निर्माण झालेला होता.

कोल्हापूरच्या महाराजांशी स्नेहाचे संबंध पुढे नातेसंबंधात परिवर्तित झालेले होते. प्रवास, प्रवासाचे बेत, बडोद्याची हालचाल, समकालीन राजकीय-सामाजिक घटिते, कौटुंबिक जीवनातील घटना या विषयावरील ही पत्रे आहेत. कोल्हापूरच्या महाराजांनी १८९६ मध्ये दक्षिण भारत व सिलोनच्या सहली केल्या होत्या व त्या सुखकारक ठरल्याचे कळवल्यावर महाराजांनी सिलोनच्या सहलीच्या वर्णनातून पुनःप्रत्ययाचा आनंद मिळाल्याचे कळविले (पत्र २७०). महाराजांनीही आपल्या प्रवासानुभवाचे त्रोटक वृत्तांत कोल्हापूरच्या महाराजांना पाठविलेले दिसतात. व्यक्ती, भेटवस्तू, विचार, माहिती यांची देवघेवही दोषा महाराजांमध्ये झालेली दिसते. उदा. बडोदा राज्यातील एक तरुण सरदार ढमढेरे कोल्हापूरला पाठवलेले होते, त्यांचा रहिवास महिनाभर वाढवण्याची मान्यताही महाराजांनी दिली, पण ढमढेरेबदल एक निरीक्षणही नोंदवले की, तरुण ढमढेरे अभ्यासाकडे दुर्लक्ष करतो. त्याला अभ्यासासाठी जास्त काळ राहवे लागते! एक प्रकारे महाराज ढमढेरेच्या वागण्याबदल सूचक भाष्य करून कोल्हापूरच्या महाराजांना सावध करतात (पत्र क्र. ४१६/जुलै १८९९). कोल्हापूरच्या महाराजांनी एका सद्गृहस्थाबदल रदबदली केली, त्याला पाठवले. महाराजांनी संयमाने त्यांचे सारे ऐकून घेतले. 'या प्रकरणाकडे आपण कसे पाहता हे मी समजावून घेईन', असे सावधगिरीचे विधान करणारे पत्र लिहिले (पत्र क्र. ५४९/मार्च १९०१).

परस्परांना आपल्या राज्यात भेटी देण्याचा आग्रही काही पत्रांतून दिसतो (पत्र क्र. ५८९/ऑगस्ट १९०१). विवाहसंबंधाने पृच्छा करणारे पत्र क्र. ७०१ वैशिष्ट्यपूर्ण आहे. महाराज फत्तेसिंहरावासाठी वधू संशोधन करीत होते. कोल्हापूरच्या महाराजांनी त्यांची कन्या सुचवली असावी. महाराजांनी त्यांना कळविले की कन्या काही वर्षांनी

मोठी असायला हवी होती! बालविवाह होऊ नयेत हे महाराजांचे धोरण होते. मात्र 'आपण आपली कन्या माझा दुसरा पुत्र जयसिंहराव याला देण्याचे ठरवले आहे का?' असा प्रश्न विचारून कोल्हापूरच्या महाराजांचा मान राखतात. हुंडा-आर्थिक मागण्या याबाबतीतही महाराजांचा आक्षेप सूचित होतो. महाराज खंडेराव यांच्या उपवर नातीसाठी कोल्हापूरच्या राज्यातील कायिसकरांकडे जहागीरदार शिंके प्रयत्न करीत होते. कोल्हापूरच्या महाराजांनी या संबंधात शब्द टाकावा असे सयाजीराव महाराजांना वाटत होते. 'शिंके हे आर्थिकदृष्ट्या संपत्र नसले तरी ते राज्याचे जहागीरदार आहेत. हे मी आर्थिक मागण्यांवर प्रतिबंध घालण्यासाठीच लिहीत आहेत, कारण त्या शिंकेकडून पूर्ण केल्या जाणार नाहीत' (पत्र क्र. ७०१/एप्रिल १९०३). विवाहसंबंधात आर्थिक मागण्या महाराजांना आवडत नसत, हे या घटनेवरून लक्षात येते. 'राजकन्येचा (इंदुमती देवी) विवाह ती १२ वर्षांची झाल्याशिवाय मी करून देऊ शकत नाही. कारण १२ वर्षे वयाआधी मुलीचे लग्न करून देण्यास बडोद्याच्या कायद्यान्वये मनाई आहे' (पत्र क्र. ९६६/मार्च १९११) असे जेव्हा कोल्हापूरच्या महाराजांना कळवतात, तेव्हा बालविवाहबंदी कायद्याचे आपण स्वतःच पालन करीत असल्याचे सुचवतात. प्रजेला जो कायदा तोच राजालाही बंधनकारक असल्याचे महाराजांचे हे धोरण व कार्यवाही अधिक ठळकपणे समोर येते. यात उभयतांचा सन्मान राखला गेला आहे. विविध बाबतीत कोल्हापूरच्या महाराजांच्या इच्छांचा सन्मान महाराज करीत. उदा. फडणवीस-हेरवाडकर मँचला संमती (पत्र क्र. ११४५/डिसेंबर १९१३), बाबासाहेब खानविलकरांना ५ वर्षांसाठी नोकरीतून सूट (पत्र क्र. ११२३/एप्रिल १९१३).

पण काही बाबतीत महाराज आपले स्वतंत्र मत बिनदिक्कतपणे कोल्हापूरच्या महाराजांना सांगून टाकत. फेब्रुवारी १९१७च्या सुमारास इंदुमतीला मोटार चालविण्यास शिकवावे असे कोल्हापूरच्या महाराजांनी कळवल्यावर सयाजीराव महाराजांनी थेट नकार कळविला. 'इंदुमती अद्याप लहान आहे. योग्य वेळी तिला मोटार चालवण्याचे शिकवले जाईल' असे त्यांनी कळविले (पत्र क्र. १४०७/ फेब्रुवारी १९१७). इंदुमती चौथी उत्तीर्ण झाली होती. पाचवी इयत्ता पूर्ण झाल्यावर संस्कृत शिकवणार असल्याचे महाराजांनी कळविले आहे. 'याविरुद्ध तुम्हाला काही सुचवायचे असेल तर पुन्हा पत्र लिहा' असेही म्हणतात. अशा त-ह्येने स्व-मत प्रतिपादनाचा उभयतांचा हक्क व धोरण महाराजांनी सिद्ध केले होते.

नातेसंबंध व राजकीय संबंध सांभाळताना महाराजांची भूमिका नेहमीच व्यवहारवादी आणि वस्तुनिष्ठ विचारांची, कृतींची राहिलेली दिसते. इंदुमती विवाह प्रकरणी खासेराव जाधवांमार्फत कोल्हापूरच्या महाराजांनी काही इच्छा कळवल्या, त्यावर महाराजांनी काहीएक विचार करून मागण्या मान्य केलेल्या दिसतात (उदा. पत्र क्र. १४५७/मे १९१७).

१) दागिन्यांची किंमत, रोख रुपये १ लाख, २) वधू-वरंना इनाम म्हणून देण्यात येणाऱ्या गावांची किंमत रु. एक लाखांनी वाढवणे, ३) इतर खर्चासाठी रु. १५ हजार देण्याची तयारी. कोल्हापूरच्या महाराजांच्या इच्छा जरा अधिकच्या, अव्वाच्या सव्वा वाटत असाव्यात. पूर्व व्यवहाराशी तुलना त्यांना कराविशी वाटते. शिरगावकर, कोल्हापूर यांना पुढे महाराजांनी सुचवले की, मुधोळच्या महाराजांच्या थोरल्या मुलाशी लक्ष्मीदेवींचा विवाह झाला होता, तेहाची कागदपत्रे-तपशील जाणून घ्यावात, व्यवहार-मागण्या याबद्दलच्या पूर्व घटनांच्या आधारे कोल्हापूरकरांशी संवादी होण्याचा हा प्रयत्न महाराजांच्या तल्लख व्यवहारवादी दृष्टीचा आहे, हे लक्षात येते. सयाजीराव महाराजांची नात व कोल्हापूरच्या महाराजांचा थोरला मुलगा यांच्या विवाहासंबंधीचा हा पत्रप्रपञ्च आहे. पुढे कोल्हापूरच्या महाराजांना ‘आपल्या इच्छा पूर्ण केल्या जातील, लग्न मार्चमध्ये होईल’ असे कळविलेले दिसते (पत्र क्र. १५५१/डिसेंबर १९१७). विवाहेतर मैरेज सेटलमेंटचा प्रश्न पुन्हा उद्भवल्याने महाराजांनी करजन तालुक्यातील ओसलाम हे गाव छत्रपती काशीबाईसाहेब यांना कन्यादान म्हणून देण्याचा प्रस्ताव केला. या गावाचे वार्षिक राजस्व नऊ हजार होते. पलसाणा तालुक्यातील गंगापूर हे गाव युवराजांना देण्याचाही प्रस्ताव केला. या गावाचे वार्षिक राजस्व मूल्य तीन हजार होते. देण्यांबरोबर औपचारिक सनदा देण्याची तयारीही महाराजांनी दर्शवली होती. मात्र ट्रस्ट डीड करणे महाराजांना आवडलेले नव्हते (पत्र क्र. १६०८/मे १९१८). अशा गोष्टीमुळे आत्मीयता नष्ट होते व संबंधात तणाव निर्माण होतो, असे महाराजांचे स्पष्ट मत असल्याचे दिसते (पत्र १६०८). कोल्हापूरच्या महाराजांचे द्वितीय पुत्र यांचे अकाली आणि अपघाती निधन झाल्याचे कळल्याबरोबर १८ जून १९१८ रोजी महाराजांना सांत्वनपर पत्र (क्र. १६१८) पाठवलेले होते. महाराजांच्या स्नेहबंधात मानवी आस्थाभान सतत दिसते, हिशोबी, काटकसरी, व्यवहारी, प्रसंगी कंजूषपणा असे त्यांच्या बद्दलचे घरच्या मंडळीचे मत झालेले असले तरी महाराजांच्या स्वभावात मानुषतेचा, माणुसकीचा, भावनिकतेचा प्रत्यय येत असे.

कोल्हापूरच्या महाराजांनी पोलिटिकल ट्रायब्युनलची मागणी केल्यावर महाराजांनी सहमती दर्शविली (पत्र १५२०/ऑक्टोबर १९१७). कोल्हापूरच्या महाराजांच्या शिक्षणासंबंधीच्या वाचनाची उत्सुकताही त्यांनी व्यक्त केली होती (पत्र क्र १६४५/ऑगस्ट १९१८). राजकीय ध्येयधोरणे, सामाजिक, धार्मिक सुधारणा याबाबतीत कोल्हापूरच्या महाराजांशी सयाजीरावांचे समान, प्रगतिशील विचार व कृती मिळत्याजुळत्या दिसतात.

कोल्हापूरच्या महाराजांच्या अचानक व दुर्दैवी निधनानंतर छत्रपती राजाराम महाराजांना सांत्वनाचे पत्र (पत्र क्र. १९०५/जून १९२५) त्यांनी पाठवले आणि राज्याच्या जबाबदारीचे महत्त्व लक्षात आणून दिले. ‘महाराज ही एकाकी व्यक्ती

असते, ती सामान्य व्यक्तीशी सहजपणे मैत्री करू शकत नाही किंवा टिकवूही शकत नाही’ असा ‘राजा’ म्हणून आपला अनुभवही सांगतात. शिवाजी मेमोरिअलचे उपाध्यक्षपद छ.राजाराम महाराजांनी देऊ केले होते; पण ‘मी स्वतःला शक्य तेवढा अनेक चिंतांपासून मुक्त ठेवू इच्छितो’ असे सांगून विनयपूर्वक बहुमान नाकारतात (पत्र क्र. १९६०/डिसेंबर १९२५).

छ.राजाराम महाराजांच्या पत्ती इंदुमती दीर्घकाळ माहेरास येऊन राहिल्या तेहा ‘तिचे वय, दर्जा आणि कोल्हापूर कुटुंबाच्या सन्मानाचा विचार करत तिला लवकर घेऊन जाणे योग्य राहील. तसेच ती आरामात राहील असे बघावे’ (पत्र २१०६/एप्रिल १९३०) असा वडीलकीचा सल्ला राजाराम महाराजांना दिलेला होता. २८ ते ३० डिसेंबर १९३२च्या दरम्यान मराठी साहित्य संमेलन कोल्हापूरला झाले. अध्यक्षपदी सयाजीराव महाराजांची निवड झाली होती. महाराज उपस्थित राहू शकले नव्हते (पत्र २१८०/डिसेंबर १९३२).

कोल्हापूरचे छ.शाहू महाराज व पुढे छ.राजाराम महाराज यांच्याशी असलेल्या पत्रव्यवहारांतून तत्कालीन सामाजिक परिस्थिती, महाराजांच्या कौटुंबिक जीवनातील घडामोडी आणि राजकीय परिस्थितीचे काहीएक अनुमान करता येते. राजघराण्यातील व्यक्तित्वांच्या वैचारिक संवादातील प्रगल्भताही जाणवते.

सामान्यतः दोन-तीन पिढ्यांतील गजघराणे, राजे, संस्थानिक यांच्याशी महाराजांचे स्नेहसंबंध टिकून होते. नव्या पिढीतील राजांना मागचे ऋणानुबंध असल्याचे महाराजांनी आवर्जून सांगितलेले दिसते. संस्थानिक आणि ब्रिटिश सरकार यांच्यातील संवाद-विसंवादाचे प्रश्न निर्माण झाल्यास महाराज सामान्यतः संस्थानिकांच्या मागण्यांना, विचारांना पाठिंबा देत होते. उदा. हैदराबादच्या निजामांना लिहिलेले पत्र पाहता येईल. ‘आपले दिवंगत पिता निझाम सर मेहबूब अली खान यांच्याशी माझे फार आपुलकीचे संबंध होते. आपल्या बरोबरही माझे मैत्रीपूर्ण संबंध आहेत... बेरारविषयी तुम्ही केलेल्या मागणीला माझे पूर्ण सहकार्य आहे... तुमची मागणी न्यायपूर्ण आणि समानतेच्या तत्वाला धरून असल्याने माझी पूर्ण सहानुभूती आहे. तसेच ती भारतातल्या सगळ्या राज्यकर्त्यांसंदर्भातीही असायला हवी’ (पत्र क्र. १९२३/मार्च १९२४). महाराज या निमित्ताने ब्रिटिश शासनाविरुद्धचे राज्याचे मुद्दे मांडतात. ब्रिटिश शासनाच्या अखत्यारीतील प्रदेश व तेथील सैन्यावर होणारा खर्च, गुजरात-काठियावाड भागातील राज्याची स्थिती व तेथील नियंत्रण असे ते मुद्दे आहेत. चेंबर ऑफ प्रिन्सेसच्या कृतीबदलची नाराजी निजाम यांच्याकडे त्यांनी केलेली दिसते (पत्र क्र. २०९६/१४फेब्रुवारी १९३०). त्यांच्या मते भारताला साम्राज्यांतर्गत स्वसत्ता राज्याचा दर्जा मिळत असेल किंवा इतर कोणता दर्जा मिळत असेल तर भारतीय राज्यांचे हित चेंबर ऑफ मिनिस्टर सांभाळू शकतात. चेंबर ऑफ प्रिन्सेस या संघटनेशी बडोदा राज्याची कोणतीही सल्लामसलत झालेली नसल्याचे रणजितसिंह

जामसाहेब, नवानगर यांना महाराजांनी कळवलेले होते (पत्र क्र. २०१०/जानेवारी १९२८). १९३९ साली चेंबर ऑफ प्रिन्सेसच्या निवडणुकांमध्ये महाराजांनी भोपाळच्या नबाबांना मत देण्याचे ठरवलेले होते (पत्र २१३५/मार्च १९३१). संस्थानिकांच्या राज्यसंघ संघटनेला १००० रु. वाढ देण्याची इच्छा नबाबांकडे केलेली होती. नबाब, भोपाळ हे चेंबर ऑफ प्रिन्सेसचे अध्यक्ष होते. दिवाण कृष्णमाचारी यांचा वित्तपुरवठा विचारविनिमय उपसमितीत समावेश करून घ्यावा, असे पत्र नबाबांना महाराजांनी पाठवलेली होते. ‘समुद्र किनाऱ्यालगतची राज्ये तसेच ज्या राज्यांनी तैनाती फौजेच्या तुकड्यांसाठी प्रदेश तोडून दिलेले आहेत त्यांच्या विषयीची मते मांडण्यासाठी कृष्णमाचारी प्रतिनिधित्व करतील’ (पत्र क्र २१४९/सप्टेंबर १९३१), असे महाराजांनी सुचवलेले होते. गोलमेज परिषदांमध्ये होणाऱ्या कामकाज-निर्णय धोरणाबद्दल महाराज जागरूक असत.

राज्याच्या हितासाठी आपण संयुक्तपणे काही काम करू शकतो का? याची चाचपणी महाराज इतरांशी पत्र संपर्कातून करू पाहत होते (पत्र क्र २१९२/नोव्हेंबर १९३३). पालनपूरच्या नबाबांना जलसिंचन प्रकल्पाबाबत बडोद्याच्या मुख्य अभियंत्याची आवश्यकता असल्याचे कळवल्यावर महाराजांनी त्यांना सांगितले, की जलसिंचनच्या योजनांचे उचित नियोजन केल्याशिवाय त्यांचे निर्माण कार्य करू नये. त्याचप्रमाणे बडोदा राज्याला त्याचे जलसिंचन प्रकल्प पूर्ण करण्यासाठी किंवा नव्याने सुरु करण्यासाठी आपण शक्य त्या सुविधा पुरवाल अशी अपेक्षा आहे (पत्र क्र. १९७८/फेब्रुवारी १९२७). सुधारणाविषयक सहकार्यासाठी महाराज सदैव संस्थानिकांना सल्ला देत आले आणि मार्गदर्शन-साह्याही करीत आलेले होते.

नव्याने राज्याभिषेक झालेल्या राजांशीही महाराज संपर्क करीत, भेटवस्तू पाठवत, सल्ला व सदिच्छा पाठवत. उदा. इंदोर राज्याच्या प्रतिष्ठापनेनंतर नव्या राजांना महाराजांनी अभिनंदनाचे पत्र पाठवले. ‘इंदोर संस्थानाची जडणघडण आपल्या स्वतःच्या आदर्शानुरूप करण्यात एक उत्कृष्ट संधी आपणास मिळालेली आहे’ अशी सदिच्छा महाराजांनी दिली (पत्र. क्र. पुरवणी १८२६/जुलै १८८६). ‘...आदर्शानुरूप जडणघडण’ हा शब्दप्रयोग येथे महत्त्वाचा आहे. परंपरेला छेद देत ‘नवनिर्मिती-नवे आदर्श, नवी मूल्ये, कल्पनास्वातंत्र्य’ यांची अपेक्षा ते नव्या राजाकडून करीत असत. विधायक परिवर्तन अंतिमत: राज्याच्या आणि प्रजेच्या हिताचे असावे, अशी त्यांची नव्या राजांच्या पिढीकडून अपेक्षा होती.

एखाद्या संस्थानात काही उत्कृष्ट काम झाले असेल वा होत असेल तर महाराज त्यासंबंधीचा लिखित अहवाल मागवून घेत. उदा. ठाकूरसाहेब भावनगर यांना महाराजांनी लिहिलेले पत्र (क्र. पुरवणी १८८८/डिसेंबर १८८९). ‘आपल्याद्वारे चालविल्या जाणाऱ्या राज्याच्या उत्कृष्ट प्रशासनाविषयीचा एक अहवाल आपण माझ्यासाठी पाठवू शकाल का? शक्य झाल्यास काठेवाडमधील इतर राज्यांच्या

प्रशासनाचा अहवालदेखील पाठवावा (पत्र क्र. १८८८/डिसेंबर १८८९). राजा नारायणराव पोवार, देवास यांनाही महाराजांनी विचारले ‘आपल्या राज्याचा वार्षिक अहवाल प्रकाशित झाला असेल, तर तो मला मिळू शकेल का?’ (पुरवणी पत्र क्र. १८९०/डिसेंबर १८८९) किंवा कोचीनच्या राजेसाहेबांकडे पत्रातून महाराजांनी मनोदय प्रकट केला की, कोचीन राज्याला भेट देऊन तेथील निरनिराळ्या संस्था आणि संपूर्ण राज्य पाहण्याचा मनोदय आहे. (पत्र क्र. २०३५/जून १९१५).

इंदोर संस्थानात काही अव्यवस्था असल्याने अशांतता निर्माण झाल्याचे महाराजांनी टाइम्समधील लेखावरून जाणून घेतले. टाइम्स हे पत्र स्थापनेपासून ब्रिटिश सरकारची बाजू घेणारे पत्र मानले जात असे. तरीही महाराजांना त्या लेखातून लोकभावनेचा अस्वस्थतेचा अंदाज आलेला होता. ‘इंडियन राजांबद्दल भोळ्या जनतेच्या गळी काही उत्तरवणे अतिशय सोपे आहे. राजांच्या भूतकालीन परंपरा, अंधश्रद्धा व त्यांच्या कृत्यांची किंमत त्यांना मोजावी लागेल. ते आता अघोरीपणे वागू शकत नाहीत. तथापि, जनता भोळी आहे, तिच्यात विवेक, तुलनाक्षमता यांचा अभाव आहे. त्यामुळे आजही सन १८०० किंवा त्यापूर्वीच्या काळात केलेल्या कृत्यांबद्दल जबाबदार धरण्यास चुकुणार नाही... तुम्ही व्यवहारात अधिक धोरणीपणा व बोलण्यात संयम राखावा... सध्याचा असंतोष अधिक वाढू नये यासाठी एखादी कौन्सिल अथवा तत्सम काही तरी नेमाल याविषयी शंका नाही’ असा सल्ला इंदोरचे महाराज शिवाजीराव होळकर यांना महाराजांनी दिला होता (पत्र क्र. २०७/सप्टेंबर १८९५). समकालीन संस्थानिकांना प्रजाहितदक्षतेसाठी महाराज वैचारिक बळ देत असत, सल्ला देऊन विशिष्ट संस्थानांत शांतता, सुबत्ता व सर्वांगीण विकास कसा राहील याची काळजी घेत होते. महाराजांनी संस्थानिकांच्या बाबतीत ‘वृद्ध-आपाताची’ भूमिका असायची. शाहाण्या, जाणत्या व मुत्सदी परिपक्व राजाचा ‘राजधर्म’ काय असावा, हे महाराज सांगत. इतर संस्थानांवर आलेल्या संकटांना दूर करण्यासाठी तेथील राजांना मदत करीत महाराजा फक्त बडोदा संस्थानच्या प्रजेचा विचार करीत नव्हते, अग्निल हिंदुस्थानी जनतेचे कल्याण त्यांच्या अग्रक्रमांमध्ये होते.

‘पत्रव्यवहार करणे आणि मित्रत्व दृढ करणे हे अतिशय इष्ट आहे असे मला वाटते. आपले राजेलोक आपसामध्ये बंधुत्व भावना रुजविण्याचा प्रयत्न करीत आहेत’ असे मत महाराजांनी धरंगधर (Dhrangadhr) च्या महाराजांना कळविले होते (पत्र क्र. १०२/मे १८९०). महाराज सुखदुःखांच्या प्रसंगांमध्ये पत्रसंपर्कद्वारे इतर संस्थानिकांशी सतत सांधलेले असत. फोटो, भेटवस्तू, योजना, माहिती, पुस्तके, अहवाल अशी देवघेव करीत. उपचार-शिष्टाचारांचे पालन करून इतरांना आपलेसे करून घेत. संस्थानिकांकडे विवाहसमारंभास स्वतः जाऊ शकले नाही तर भेटवस्तूसह प्रतिनिधी पाठवत, आपतसंबंधातल्या समारंभातही जाणे जमले नाही तर रीतीभातीप्रमाणे सर्व सोपस्कार पूर्ण करून घेत. स्मरणपूर्वक सदिच्छा आल्याने

समकालीन संस्थानिकांमध्येही महाराजांबदल आप्तभाव व आदर वाढलेला होता. भावनगरच्या महाराजांना पुत्रत्व प्राप्त झाल्याचे कळल्यावर महाराजांनी आनंदाने सदिच्छापत्र पाठवले (पत्र क्र. ३६६/सप्टेंबर १८९८). ‘आपणांस पुत्रत्वाची प्राप्ती झाल्याचे कळले आणि खूप आनंद झाला. ईश्वरचरणी अशी प्रार्थना करतो की, तो मोठा होऊन बलवान होवो आणि आपल्या माता-पित्यास कायम आनंदात ठेवो... या बातमीने आपले प्रजाजन आनंदी झाले असतील...’ वस्तुतः हे औपचारिक पत्र आहे, मात्र यात ‘तो बलवान होवो’ हा उल्लेख आणि प्रजाजनाच्या आनंदाचा उल्लेख सांच्या उपचार शब्दांना अधिक अर्थसक्षम बनवतात. तो बलवान होणे - प्रजाजन सुखी होणे- माता-पिता आनंदी होणे असा विकसनाचा सदिच्छाक्रम येथे दिसतो. महाराजांनी संस्थानिकांना लिहिलेली पत्रे म्हणूनच औपचारिकतेच्या पलीकडे जाऊन भावपूर्णतेचा आणि शहाणपणाचा आदर्श ठेवा असल्याचे दिसते. भावनगरच्या महाराजांनी भावनगरला भेट देण्याची अपेक्षा केली होती. ‘माझ्याप्रमाणेच आपल्याकडे ही दुष्काळामुळे अवघड परिस्थिती असावी. गरीब रयतेचे हाल झाले असतील’ हे जाणून महाराजांनी भावनगरला जाणे टाळले (पत्र क्र. ४५५/जानेवारी १९००). दुष्काळाच्या काळात राजांनी आपल्या प्रजेसाठी सोयी-सुविधा निर्माण कराव्यात, सदिच्छाभेटी देत प्रजेच्या भावना दुखवू नयेत, असा महाराजांचा शिष्टाचार हा प्रजाहितकेंद्री शिष्टाचार ठरतो. दुष्काळी परिस्थितीत डामडौल मिरवण्यात काही मोठेपणा नाही, हे महाराज ओळखून होते.

संस्थानिकांशी संवादात सुधारणा-योजना यांची पृच्छा महाराज करीत (पत्र क्र. ३०६). पूर्वसंबंधांना उजाळा देत असत (पत्र क्र. २६४). बडोद्यात चांगला पाऊस झाला तरी पत्रसंपर्कास कारण मिळत असे (पत्र क्र. ३१६). बडोद्यात प्लेग, दुष्काळ, आघात असे काही घडले तरी कळवत (पत्र. ३३४). उदाहरणार्थ बडोदा संस्थान आणि ब्रिटिश राज्य यात विनिमयाचा प्रश्न निर्माण झाला, बिटिश नाणे लोकांना त्रासदायक ठरले. महाराजांनी ग्वाल्हेरच्या महाराजांना विचारले की, त्यांनी चलनाची, रुपयांची समस्या कशी सोडवली (पत्र क्र. ३६२/ऑगस्ट १८९८) किंवा दुष्काळाशी आमचा लढा चालू आहे. मी काही कामे सुरु केलीत. त्यात तीन-चार रेल्वेमार्गाचा समावेश आहे. आपणाकडे तर दुष्काळाचा प्रभाव नाही ना? असे पत्र ग्वाल्हेरच्या महाराजांना लिहिलेले होते (पत्र क्र. ४३२/नोव्हेंबर १८९९). राज्यातील दुष्काळी कामांचे नियोजन करण्यातच मी गुंतलो होतो. या कारणाने राज्याच्या वेगवेगळ्या भागात माझा बराच प्रवास झाला अशी माहिती ग्वाल्हेरच्या महाराजांना देतात (पत्र क्र. ४८३/मे १९००). आपण चीनच्या युद्धास भरपूर रक्कम दिलीत. अशीच मदत आपण भारतीय तरुणांचे शिक्षण व उन्नतीसाठी करावी असे मला वाटते’ (पत्र क्र. ५१२/ऑगस्ट १९००) असा सल्ला ग्वाल्हेरच्या महाराजांना दिलेला आहे.

राजघराण्यातील विवाहसंबंध एका राजघराण्याचे दुसऱ्या राजघराण्याशीच होतात अशी परंपरा असल्याने सिमल्याजवळील भाजी येथील राजांची सामाजिक प्रतिष्ठा जाणून घेण्यासाठी महाराजांनी देवगड बारियाच्या महाराजांना एक ट्रोटक पण नेमकेपणाने माहिती काढून घेण्यासाठी पत्र लिहिले आहे, ते वैशिष्ट्यपूर्ण आहे (पत्र क्र. ७४६/ऑक्टोबर १९०३).

‘भाजी येथील राणांची सामाजिक स्थिती कशी आहे, हे कळविल्यास मी आभारी राहीन. भाजीचे राणा हे शुद्ध क्षत्रिय आहेत का? त्यांना रजपूत समाजात मान आहे का? या संदर्भात मला माहिती हवी आहे. बेटी व्यवहार करण्याइतपत भाजीच्या राणांचे कूळ चांगले आहे का? त्यांच्याबद्दल तुम्हाला रोचक वाटणारी माहिती सुद्धा कळवावी...’ राजघराण्यातील शुद्ध कूळ, वंश पाहून विवाहसंबंध प्रस्थापित होत असत. औरस संतती म्हणूनच पुढे राजेपदी प्रस्थापित होऊ शकत असे. महाराजांना भाजीच्या संस्थानिकांच्या क्षत्रिय - राजपूत, शुद्ध वंश यांची माहिती हवी होती, ती माहितीदेखील दुसऱ्या राजाकडून नेमकेपणाने मागवलेली दिसते. व्यवहारचातुर्य आणि परंपरागत रूढी यांची सांगड दाखवणारे हे पत्र आहे.

भाजीच्या दुर्गासिंहजी राणा साहेबांनी महाराजांना भाजीला भेट द्यावी असे सुचवले होते, (जून १९०३) पण महाराजांना शक्य नव्हते. महाराजांनी विवाहसंबंधाच्या संदर्भात कळविले की, आपण स्वतःच हिवाळ्यात बडोद्यात यावे. तडकाफडकी विवाहसंबंधाने बोलणी-पाहणी असे काही करता येणार नाही. भारतभरात विविध भागात क्षत्रिया क्षत्रियांमध्ये अंतर्गत विवाह का होऊ नयेत? भारत हा खंडप्राय देश आहे, परस्पर संवाद अशक्यता आणि अज्ञानातून असे घडत असावे (पत्र क्र. ७१९/ जून १९०३) असा महाराजांचा राजघराण्यातील विवाहासंबंधीचा अंदाज या पत्रातून येतो. राजघराण्यातील विवाह संबंधांपूर्वी होणाऱ्या चौकशा, नातेवाईक, नातेवाईकांचे नातेवाईक, कुळी वगैरे पाहिले जात असण्याचा हा जुना काळ या पत्रांतून लक्षात येतो. पुढे भाजीच्या राणासाहेबांना थेट कळविले की, त्यांनी कुलवृत्तांत पाठवावा, त्यांच्या कुळाने ज्यांच्या ज्यांच्याशी संबंध जोडले त्या कुटुंबांचा तपशील कळवावा, भाजीबद्दल आणि संबंधित कुळांबद्दल एखाद्या गॅझेटमध्ये असलेली माहिती पाठवावी (पत्र क्र. ७४०/सप्टेंबर १९०३). राजघराण्यांचे परस्परांशी असलेले संबंध, तत्कालीन सांस्कृतिक कल्पना, रूढी, परंपरा यांचे दस्त ऐवजी स्वरूप म्हणूनही या पत्रांना महत्त्व प्राप्त झाले आहे.

तज्ज्ञ, मित्र व मदत करणारांशी पत्रसंवाद

महाराजांचे विश्वसनीय डॉक्टर, राजपुत्रांचे शिक्षक आणि पालक, बडोद्यातील किंवा इतरत्र असलेले विविध विषयांतील तज्ज्ञ, बडोद्यात राहून गेलेले अधिकारी व त्यांचे कुटुंबीय, युरोप प्रवासात वाचन करणारे मित्र, आर्किटेक्ट असे कितीतरी स्नेहीजन महाराजांच्या संपर्कात असत. सल्ला, सूचना, मनमोकळे करणारे विचार,

तज्ज्ञातापूर्ण मार्गदर्शन असा आशय या पत्रांचा आहे. शुभेच्छांची देवघेवही महाराज करीत. कधी-कधी विशिष्ट घटना, व्यक्ती यांच्याबद्दलचे खुलासे मागवीत. वाचलेले, पाहिलेले घटनाविशेष कळवीत असत. बडोद्यातील घटना-वातावरण, ब्रिटिशांचे अनुभव व धोरण, त्यांचे परिणाम याबद्दल स्व-मत मांडणी अशा पत्रांमधून झालेली दिसते. जिह्वाळा आणि व्यक्तिस्वातंत्र्याची अभिव्यक्ती करणारी ही पत्रे आहेत.

मिस्टर फ्रेंच हे राजपुत्रांचे शिक्षक होते, त्यांना लिहिलेली वीसाहून अधिक पत्रे उपलब्ध आहेत. राजपुत्रांचे शिक्षण, राजघराण्यातील व्यक्तींच्या शिक्षणातील अडचणी, बालसंगोपन व संस्कार, शिक्षणक्रमाचा आशय, शिक्षकाकडून अपेक्षा असा तपशील फ्रेंच यांना लिहिलेल्या पत्रांचा आहे.

सर्वसामान्य शिक्षणाबरोबरच व्यवसायशिक्षण, नैतिक संस्कार मुलांवर व्हावे, उच्च विद्याविभूषित व्हावे असे त्यांना वाटत होते. मानसिकदृष्ट्या मौलिक शिक्षण राजपुत्रांना मिळावे अशी जबाबदारीची जाणीव फ्रेंच यांना करून दिलेली दिसते. अत्यंत विश्वसनीय पदावर फ्रेंच यांची नेमणूक केल्याचे जेव्हा महाराज सांगतात तेव्हा त्यामागे फ्रेंच यांना स्वतःच्या कामाच्या बाबतीत का जागरूक राहावे, हे ते लक्षात आणून देत (पत्र क्र. १३६, १३८). महाराजांना स्वतःच्या इच्छेनुसार मुलांचे संगोपन करावयाचे असल्याने फ्रेंच यांनी योग्य ती मदत करावी, फ्रेंच यांना काही दोष आढळले तर ते त्यांनी खुलेपणाने सांगावेत. राजपुत्रांच्या भोवतीचे वातावरण स्वार्थी, जातीय वृत्ती अशा धोक्यांपासून दूर राहावे ही तळमळही ते प्रकट करीत, राजपुत्र फत्तेसिंहराव यांच्या शैक्षणिक प्रगतीचा अहवाल (१८९३-१८९४) महाराजांनी मागवला होता. फ्रेंच यांचा अहवाल महाराजांना त्रुटीपूर्ण वाटला होता म्हणून त्यांनी सेवकांचे वर्तन, राजपुत्रांचे नित्यनैमित्तिक वर्तन, सभोवतालच्या घटना, दोष असे आढळल्यास लक्षात आणून देण्याचे काम फ्रेंच यांना सांगितलेले आहे (पत्र क्र. १५९/जून १८९५).

शिक्षक देत असलेली टाचणे तपशीलवार-स्पष्टीकरणात्मक व अनावश्यक लांबण लावणारी नसावीत असेही शंकर मोरो रानडे यांच्या अध्यापन पद्धतीबद्दलचे मत महाराजांनी मांडलेले दिसते (पत्र क्र. २१९/नोव्हेंबर १८९५). मुलांची बौद्धिक क्षमता, वय, आकलनक्षमता पाहून अध्यापन व्हावे, असे शिक्षणशास्त्र महाराज मानत होते. शिक्षक नेमताना त्याच्याकडून काय अपेक्षित असते, हे त्याला आधी सांगावे. केवळ भावनांची कदर करण्यासाठी मुलांच्या प्रगतीत अडथळा होईल, असे शिक्षक नेमू नयेत (पत्र क्र. २५५). सुटीवर असलेल्या फ्रेंच यांना शाळेसाठी व विद्यार्थ्यांसाठी पुस्तकेखरेदी करण्यास महाराजांनी सांगितलेले दिसते, पण हे काम नोकरीचा भाग म्हणून करायचे नाही असेही सुचवलेले होते (पत्र क्र. ३१४/जुलै १८९७). इंग्लंडला निघालेल्या फ्रेंच यांना लहान मुलांसाठी उत्कृष्ट दर्जाची आणि बनावटीची खेळणी आणण्यास महाराजांनी सांगितलेले होते (पत्र क्र. ३९२/मार्च

१८९९). जयसिंहरावांच्या अभ्यासाबद्दलचा फ्रेंच यांनी अहवाल दिल्यावर महाराज जयसिंहराव व शिवाजीरावांना मॅट्रिकच्या परीक्षेची तयारी मुंबईत करावी, असे ठरवतात (पत्र क्र. ४६५/मार्च १९४०). फ्रेंच यांच्या शैक्षणिक अहवालांना महाराज विश्वसनीय मानत असे दिसते. राजपुत्रांचे शिक्षण ज्यांच्या हाताखाली होत आहे, त्यांच्याकडूनच खात्रीलायक माहिती मिळेल असे महाराजांना वाटत होते. महाराज फ्रेंच यांच्याशी राजपुत्रांच्या शिक्षणाबद्दल चर्चाही करीत. प्रसंगी शाळेला भेट देत. तिन्ही राजपुत्र ऑक्सफर्डला राहत असतानाच्या काळात त्यांच्या शैक्षणिक विकासात फ्रेंच यांनी मदत करावी, तेथील शैक्षणिक सुविधा पाहाव्यात असे महाराजांच्या पत्रांमधून दिसते (पत्र क्र. ५०४/जुलै १९००/पत्र क्र. ५१८/सप्टेंबर १९००, ५२८/नोव्हे १९००). फत्तेसिंहराव यांच्या उच्च शिक्षणाच्या काळातही फ्रेंच यांच्यावरच महाराजांनी जबाबदारी सोपवलेली दिसते (पत्र ५८०/जुलै १९०१). फ्रेंच चौदा वर्षे महाराजांच्या सेवेत होते, त्यांचा कार्यकाळ संपल्यावर जुलै १९०५ मध्ये महाराजांनी त्यांना कृतज्ञतापर पत्र पाठवलेले होते (पत्र क्र. ८१३). ते म्हणतात,

“तुम्ही खूप मनमोकळ्या स्वभावाचे आणि सरळमार्गी असल्याने मीही तुमच्याशी मोकळेपणाने वागू शकेन हे मला जाणवलेले होते. एकामागून एक अशी माझी चार मुले तुमच्या देखरेखीखाली आणि प्रशिक्षणासाठी होती. त्यांचे लक्षण त्यांना लाभदायक झाल्यामुळे त्याचे श्रेय तुम्हालाच जाते.” फ्रेंच यांच्याबद्दलची आस्था आणि त्यांना सतत कार्यतत्पर ठेवल्याचे महाराजांच्या या पत्रांमधून दिसते.

डॉ. नेविन्स हे महाराजांचे सोबती व डॉक्टर होते. त्यांच्याशी आरोग्य, कौटुंबिक घटना, समकालीन राजकीय घटना याबद्दल महाराज चर्चा करीत, मनमोकळे विचार व भावना प्रकट करीत. त्यांचा सहवास महाराजांना आवडत होता (पत्र क्र. १०६/ऑक्टोबर १८९०). नेविन्स पुढे बडोदा सोडून गेल्यावरही महाराजांचा पत्रसंपर्क दीर्घकाळ चालला असावा. नेविन्सही महाराजांची विचारपूस करीत. महाराज युरोपात असतानाही संपर्क करीत. महाराजांनी स्टेट ऑफिसर्स, ब्रिटिश सरकारचे धोरण याबद्दलच्या सूचक प्रतिक्रिया त्यांना कळविलेल्या दिसतात (पत्र क्र. १५४/मे १८९५). मात्र एका पत्रात महाराजांनी भरभरून भावप्रकटन केले आहे. बापट प्रकरणाची चौकशी, त्यातील रेसिडेंटचे अनाठायी हस्तक्षेपाचे धोरण याबद्दल महाराजांनी नापसंती व्यक्त केली आहे (पत्र क्र. २०८/सप्टेंबर १८९५). युरोपच्या प्रवासाचा शारीरिक व मानसिकदृष्ट्या फायदा झाल्याचेही महाराज सांगतात. अनुपस्थितीच्या काळात ब्रिटिश अधिकाऱ्यांचा हस्तक्षेप महाराजांना जिव्हारी लागल्याचेही दिसते. फत्तेसिंहराव व इतर कुटुंबीय यांची शैक्षणिक स्थितीगती, बडोदा येथील महाराजांच्या अधिकाऱ्यांची कार्यपद्धती कर्मचाऱ्यांची मानसिकता वगौरे सारेच सुखदुःख महाराजांनी डॉ. नेविन्स यांना सांगितलेले आहे. ब्रिटिशांची राज्ययंत्रणा स्थानिक संस्थानांना चांगले काम करू देऊ शकत नाही, असे भाष्यही या पत्रात आलेले आहे. व्यक्तिगत

जीवनातील, राजकीय व्यवहारातील अनुभव, घटना व उद्भवलेल्या भावना महाराजांनी नेविन्सकडे प्रकट केलेल्या दिसतात. आप्तसंबंधच महाराज प्रकट करीत होते (पत्र क्र. २३७/जानेवारी १८९६). महाराजांच्या मनात डॉ. नेविन्स यांच्याबदलच्या आठवणी व स्नेहभावना कायम असत. स्व-हस्ताक्षरात महाराज त्यांना पत्र पाठवत होते (पत्र क्र. २३७). ग्रीक-तुर्की लोकांचे युद्ध, युद्धाच्या घडामोर्डीत सुलतानाचे वर्तन, तुर्की लोकांची लढावू वृत्ती, राजपुत्रांचे क्रिकेटप्रेम, प्लेगची साथ, फ्रेंच यांची प्रकृती, राणीसाहेबांचे प्रयत्नपूर्वक इंग्रजी आणि संगीत शिक्षण... इतके सारे विषय एकाच पत्रात महाराजांनी मांडलेले दिसतात (पत्र क्र. ३०५/एप्रिल १८९७).

नेविन्स यांच्या आईच्या निधनानंतर एप्रिल १८९८ मध्ये त्यांनी महाराजांना पत्र लिहिलेले होते. महाराजांनी त्यांना सांत्वनपत्र पत्र पाठवले (पत्र ३४५/मे १८९८). या पत्रात नेविन्स यांना 'हितचिंतक व कायम स्मरणशील मित्र' असे ठरविलेले होते. प्रकृती, फर्तेसिंहरावांची चित्रकलेची परीक्षा, श्रीमंतांच्या मुलांच्या त्यांच्याच स्वतंत्र समस्या, बडोद्यासाठी 'करार कायदा' करताना केलेले परिश्रम, पिलवाईला प्लेगच्या काळात झालेला उद्रेक, जमिनींच्या सर्वेक्षण कार्याला पिलवाईच्या लोकांचा विरोध, बडोदासेवेतील अधिकाऱ्यांचा भित्रेपणा, कायद्यांचे आकलन नसणे, कायदापालनात भारतीयांची कुचराई, भारतीयांमध्ये असलेल्या दोषांना ब्रिटिश सरकारचे जबाबदार असणे, राजकीय कल्पना आणि विचार त्यांचे प्रयोग करताना वस्तुस्थिती न जाणून घेणे अशा विषयांबदलची रोखठोक भाष्ये महाराजांनी केलेली आहेत. नेविन्स यांच्याशी झालेल्या पत्रव्यवहारांतून महाराजांच्या उत्स्फूर्त भावना व प्रतिक्रिया प्रकट झालेल्या आहेत. लॉड कर्झनने प्रवासावर निर्बंध आणून बदला घेण्याची तयारी केल्याची प्रतिक्रिया नोंदवतात (पत्र क्र. ५५५/ मार्च १९०१). महाराज दिल्लीदरबारातील वागणुकीवर अनाठायी टीका होत असल्याने समर्थनपर उल्लेख पत्र क्र. १००१ मध्ये आला आहे (एप्रिल १९१२). संस्थानातील रेल्वे व सिंचन प्रकल्पांच्या कार्यवाहींची माहिती पत्र क्र. ११०१ (जानेवारी १९१३) मध्ये दिली आहे. नेविन्स यांची सोबत इंग्लंडमध्येही काही काळ मिळावी अशी इच्छा महाराजांनी प्रकट केली होती (पत्र १८९४/मार्च १९२३).

महाराजांच्या सोबत राहिलेल्या व्यक्ती दीर्घकाळ त्यांच्याच होऊन जात, महाराजांच्या विश्वासपात्र मित्रांमध्ये डॉ. नेविन्स यांचा समावेश होतो.

श्री. बी. ए. इंग्लिश हे राजपुत्र प्रतापसिंहाचे शिक्षक होते, तर कॅप्टन ब्रेमनेर हे पालक होते. त्यांनाही प्रतापसिंहाच्या शिक्षणाबदलच्या सुव्यवस्थेबदल प्रेरक व मार्गदर्शक पत्रे (पत्र क्र. १९४१ व २००३) पाठवलेली होती. प्रो. ए. ए. मॅकडोनाल्ड हे संस्कृतचे प्राध्यापक होते. जयसिंहराव व फर्तेसिंहराव यांना इंग्लंडला शिक्षणासाठी पाठवले तेहा त्यांची काळजी मॅकडोनाल्ड यांनी घ्यावी अशी व्यवस्था महाराजांनी केलेली होती. त्यांना एप्रिल १९०२ मध्ये पाठवलेल्या पत्रात (पत्र क्र.

६३१) राजपुत्रांच्या नैतिक, बौद्धिक आणि शारीरिक विकासाच्या जबाबदारीची जाणीव करून दिलेली दिसते. शैक्षणिक सोयी सुविधांचे महाराजांचे व्यवस्थापन तंत्र या पत्रात दिसते. परदेशात शिकणाऱ्या राजपुत्रांच्या शिक्षणाबदलची, त्यांच्या भवितव्याबदलची सततची काळजी महाराजांना होती. त्या त्या स्नेहांना, व्यक्तीना, तज्जांना, सहाय्यकांना विश्वासात घेऊन महाराज जबाबदारीची जाणीव करून देत असत.

महाराजांच्या युरोप प्रवासात त्यांना वाचन करून दाखवण्यासाठी रेह. वीडन यांची नेमणूक झाली होती. वीडन यांच्याशीही पुढे महाराजांचा पत्रसंपर्क निर्माण झालेला दिसतो. रेह. वीडन यांनी उच्च शिक्षण, सुसंस्कृतपणा, अनेक कौशल्ये मिळवली असल्याने त्यांच्या बौद्धिक कामांचे महाराजांना आकर्षण वाटत असावे. त्यांची धार्मिक वृत्ती व चितनही महाराजांच्या कौतुकाचा विषय ठरले होते. भौतिक समृद्धी आणि मानसिक आरोग्य याबदलचे विचार महाराजांनी वीडन यांच्याकडे व्यक्त केले आहेत (पत्र क्र. २४९/मार्च १८९६). वंश व जात यामुळे भारतातील भेदभेद महाराजांना मान्य नव्हते. उत्तम धर्मतत्त्वांचे संस्कार करणारी पुस्तके आपल्या मुलांसाठी पाठवावीत असेही वीडन यांना महाराजांनी सांगितले आहे. महाराजांनी

From Caesar To Sultan या गिबनच्या पुस्तकाच्या आधारे एक भाष्यात्मक-विवेचनात्मक पुस्तक लिहिले होते. या पुस्तकाच्या छपाई, बांधणी, मुद्रितपासणीची कामे वीडन यांच्यावर सोपवलेली होती. महाराजांनी या पुस्तकाच्या प्रती लॉर्ड रे, लॉर्ड किम्बलें, लॉर्ड नॉर्थब्रुक, इंडिया ऑफिसमधील सर जार्ज बर्डवुड, लिक्हरपुलचे डॉ. जे. ई. नेविन्स, इंडियन पार्लमेंटचे माजी सदस्य दादाभाई नौरोजी व एशियाटिक मेंबर ऑफ पार्लमेंटचे मि. भावनगरी आदींना पाठवण्याचे काम रेह. वीडनवर सोपवलेले होते. रोम व ग्रीसचा इतिहास वाचत असल्याचे, तसेच गंगोत्रीस जाण्याचा बेत, व्यक्तिगत आयुष्यातील काही घटना असे उल्लेख या पत्रात (पत्र २४९/मार्च १८९६) आले आहेत. दुष्काळ व प्लेगमुळे भारतात प्रवास करणे घातक आहे, बडोद्यात हा धोका नाही, हीरक महोत्सवात सहभागी होण्यासाठी युरोपला निघून जाता आले असते; पण राज्याची गरज लक्षात घेता महोत्सव टाळावा लागेल, वगैरे तपशील पत्र क्र. २९४ (मार्च १८९७) मध्ये कळविलेला आहे. पत्र क्र. ४०८ मध्ये 'फॉम कैसर टू सुलतान' या पुस्तकाचे भरपूर स्वागत झाल्याचे व प्रती संपल्याचे महाराजांनी कळविले आहे. इतिहासाचे अर्थनिर्णयन करण्याची महाराजांची बौद्धिक क्षमता या पत्रातून प्रकट झाली आहे. युरोप प्रवासातल्या रोजनिशी लेखनासाठी एक आराखडा महाराजांनी वीडन यांना पाठवल्याचा उल्लेख आहे. प्लेगचा उद्रेक, प्लेगपासून बचाव करण्याच्या जाचक, जुलमी योजना, रानडुकराची शिकार, ताप्ती नदीकाठचे तंबूतले वास्तव्य, नदीत डुंबण्याचा आनंद, ऐतिहासिकदृष्ट्या ताप्ती व सोनगडचे महत्त्व, मुलांचे सहलीचे उपक्रम, राणीसाहेबांची अभ्यासाची मेहनत 'कैसर

टू सुलतान'चे पुनर्मुद्रण आदी तपशील या पत्रात आहे. स्वतःचे हस्ताक्षर 'वाईट' वाटत असल्याने तोंडी सांगून हे पत्र त्यांनी लिहून घेतलेले आहे (पत्र क्र. ४०८/१८९९). राजकीय परिस्थिती, बोअर युद्ध, ब्रिटिशांचे जेरीस येणे, बडोद्यातील दुष्काळी परिस्थिती बिकट असून रोज बारा हजार कामगारांना कामाला लावणे, सिमल्याला लॉर्ड कर्झनशी झालेली ओळख, ते अत्यंत हुशार आणि व्यवहारी स्वभावाचे आहेत वगैरे तपशील पत्र क्र. ४३६ (डिसेंबर १८९९) मध्ये आहे.

विडेन यांनी 'ए इयर वूईथ दी गायकवाड ऑफ बडोदा' हे पुस्तक १९११ साली लिहिलेले होते. महाराजांनी त्या पुस्तकातील उणिवा नोंदवत असल्याचा उल्लेख पत्रात केला आहे (पत्र क्र. ९९५/मार्च १९१२). या पत्रात अत्यंत व्यक्तिगत घटनेचा उल्लेख महाराज करतात. तो उल्लेख म्हणजे राजकन्या इंदिरा राजे यांनी ग्वाल्हेरेच्या राजांशी ठरलेले लग्न मोडण्याची घटना सांगणारा आहे. इंदिरा राजे यांना अन्यत्र विवाह करावासा वाटत होता. महाराजांनी त्यांना विचार करण्यासाठी काही अवधी दिला. ही घटना फक्त 'तुमच्या माझ्यातच' राहू द्या असे महाराज वीडेन यांना कळवतात, तेव्हा वीडेन हे महाराजांच्या आंतरिक संबंधातले होते, हे अत्यंत विश्वसनीय व ज्ञानी व्यक्तिमत्त्व होते, हे लक्षात येते. पहिले महायुद्ध हे भयानक, मनुष्यहानी व वित्तहानी करणारे असून जगात शांतता नांदावी, अशी युद्धाबद्दलची प्रतिक्रिया महाराजांनी वीडेनकडे व्यक्त केली आहे (पत्र क्र. १२८४/मार्च १९१६). धर्मोपदेशक असणारे वीडेन महाराजांच्या दीर्घकाळ संपर्कात असल्याचे दिसते. कारण जानेवारी १९२९ च्या पत्रातही महाराजांनी त्यांना पत्र मिळाल्याचे कळविले आहे. या पत्रात नवसारी जलयोजना उद्घाटन, सांडपाणी निस्सारण प्रकल्प यांचा उल्लेख आहे. फतेसिंहांचा मुलगा प्रतापसिंह (महाराजांचा नातू) यांचा विवाह, प्रतापसिंह चांगला मुलगा असून त्याला प्रशासनाच्या कामासाठी तयार करीत असल्याचे महाराजांनी सांगितलेले आहे (पत्र क्र. २०६१/जाने १९२९).

कृषी, शिक्षण, बांधकाम, वास्तुकला, चित्रकार, राजकीय नेते, विषयतज्ज्ञ अशा क्षेत्रातील गुणवत्ता असणारे, विचारवंत व कृतिशील लोकांचा सहवास महाराजांना मिळाला, अशा व्यक्ती महाराजांच्या मित्रपरिवारात सहभागी, समाविष्ट झाल्या. बडोदा कॉलेजचे प्राचार्य टेट, बडोदा कॉलेज प्रोफेसर लिटलडेल, लेडी ट्रिवडेल (Tweedale), आर्किटेक्ट चिझोम (Chisholm), शिक्षण आयुक्त सर जॉर्ज क्लार्क, डॉ. हॅच (Hatch) ग्रॅंट मेडिकल कॉलेजचे प्राचार्य, हुगलीचे कमिशनर सी. इ. बकलॅंड, मेजर जनरल जे वॉटसन, लंडन येथील इंडिया हाऊसचे अधिकारी वगैरेंशी महाराजांचा पत्रसंपर्क कालभान जागवणारा, ज्ञानसंवर्धक ठरलेला आणि भावनांच्या खुल्या अभिव्यक्तीला वाव देणारा असा झालेला आहे.

नातेवाईकांशी संवाद

महाराजांनी चौसष्ट वर्षे राज्यकारभार केला. जवळपास ७६ वर्षांचे सुखदुःखांने भरलेले आयुष्य त्यांच्या वाट्याला आले होते. ब्रिटिश सरकारचे धोरण त्यांना त्रासदायक वाटत राहिले. दत्तक विधानानंतर नवी ओळख, नवी नाती आणि नवी व्यापक जबाबदारी त्यांना मिळाली. ब्रिटिश उच्च अधिकारी, बडोद्याची अधिकारी मंडळी, सेवक, शिक्षक, तज्ज्ञ, कलावंत आणि सारी प्रजा महाराजांची नातेवाईक ठरली आहेत. कुटुंबंही महाराजांचे एक व्यापक अर्थाने विस्तारलेले राहिले.

या ७६ वर्षांच्या आयुष्यात कुटुंब जीवनात अनेक घडामोडी घडल्या. जवळच्या-दूरच्या आप्तांचे जन्म त्यांनी पाहिले, मृत्यु अनुभवले, पत्नी, मुले, व्याही, सासरे, आई-वडील, दत्तक राजमाता, नातवंडे-पतवंडे, चुलते, चुलतभाऊ, बहीण-भाचे, जावई-नातजावई, भाऊ, पुतणे, पुतण्यांची मुले असा महाराजांचा नातेसंबंधांचा विराट गोतावळा होता. नव्याने झालेले, वाढलेले नातेवाईक महाराजांच्या पत्रसंवादांमध्ये समाविष्ट झालेले दिसतात.

महाराजांनी महाराणी-राजमाता जमनाबाई, सासरे सखाराम स्वामी मोहिते, बंधू आनंदराव सेनापती, बंधू संपत्तराव, पुतणे गणपतराव, कवळाण्याच्या आईसाहेब, कमलाबाई धायबर किल्लेदार (पहिल्या चिमणाबाईसाहेबांची बहीण), बाबासाहेब (रघुनाथराव सावंतवाडीचे राजा-भगिनींचे यजमान), खाशीसाहेब छत्रपती कोल्हापूर (बंधू गणपतरावांची मुलगी), मातुश्री रेणुबाईसाहेब, नवसारीच्या मातोश्री राधाबाईसाहेब, मल्हारराव महाराजांच्या पत्नी मातोश्री म्हाळसाबाई, भगिनी ताराबाबा (महाराणी जमनाबाईसाहेबांच्या कन्या), देवासचे कृष्णराव पवार, काशीबाईसाहेब भोसले-नागपूरकर, बयाबाईसाहेब (नागपूर-आनंदराव गायकवाड यांच्या कन्या), बयाबाई घाडगे, देवास, भागीरथीबाई गायकवाड, सावखेडकर, मातोश्री यमुनाबाई पवार (देवास), गं. भा. राधाबाईसाहेब गायकवाड, विश्वासराव घाटगे, गंगारूप गिरिजाबाई ढवळे (पुणे), फुलाजीराव शेवाळे, चि. खाशीबाई माळेगावकर, दादासाहेब (उखाजीरावांचे पुत्र), दाभाजीराव (विठ्ठलराव गायकवाड यांचे पुत्र बाळासाहेब (आनंदराव गायकवाड यांचे पुत्र), पत्नी चिमणाबाईसाहेब, पुत्र-फत्तेसिंहराव, जयसिंहराव, शिवाजीराव आणि धैर्यशीलराव, स्तुषा-पद्मावती (फत्तेसिंहरावांच्या पत्नी), कमलादेवी (शिवाजीरावांच्या पत्नी), विमलादेवी (धैर्यशीलरावांच्या पत्नी) नातू प्रतापसिंह (फत्तेसिंहरावांचे पुत्र), नात इंदुमती (फत्तेसिंहरावांची कन्या), नात लक्ष्मीदेवी (फत्तेसिंहरावांची कन्या - सावंतवाडी), राजकन्या कुसुम आणि राजपुत्र बाळ सावंतवाडी (महाराजांचे पणतू आणि पणती), कन्या इंदिराराजे, जावई कुचबिहार अशा निकटवर्ती नातेवाईकांना, काही दूरच्या नातेवाईकांना महाराजांनी पत्रे लिहिली आहेत.

यात महाराजांच्या आधीच्या पिढीचे नातेवाईक आहेत, त्यांच्या स्वतःच्या पिढीचे आहेत आणि पुढच्या तीन पिढ्यांचेही आहेत. आधीच्या पिढीतले, बरोबरीच्या

पिढीतले आप्त, स्निया फारशा शिकलेल्या नव्हत्या. महाराजांचा जेव्हा राज्याभिषेक झाला त्या काळातही शिक्षणाचे प्रमाण अत्यंत कमी होते. अशा बहुसंख्य नातेवाईकांशी मराठी भाषेतून पत्रव्यवहार झाला आहे. त्या काळातील मराठी पत्रव्यवहाराची एक खास देशी-मराठी शैली होती. या शैलीत महाराजांचे पत्र विशेषतः आधीच्या पिढीतल्या स्नियांशी असलेल्या पत्रात खास देशी पद्धतीचे वळण आहे. प्रारंभी ‘श्री म्हाळसाकांत प्रसन्न’ असे कुलदैवताचे पुण्यस्मरण होते. त्यानंतर ज्यांना पत्र लिहिले आहे. त्यांचाही खास विशेषणांनी उल्लेख होतो. उदाहरणार्थ - ‘वज्रचुडेमंडित सौभाग्यवती चि. श्रीमंत बयाबाई साहेब भोसले यांना’ वज्र हे देवाचे अत्यंत कठोर-तीव्र परिणामकारक, शक्तिमान शस्त्र, या शस्त्राने ‘चुडे’ अधिक दीर्घ-अविनाशी असलेल्या स्नीस. ‘चुडे’ म्हणजे बांगड्या होत. स्त्रीच्या पतीचे जिवंत असणे म्हणजे सौभाग्य होय. स्त्रीचा पती मरण पावल्यास ‘चुडे’ फोडले जात. तेव्हा पतीचे संरक्षणछत्र प्राप्त झालेली स्त्री ही सौभाग्यवती ठरते. ‘चिरंजीव’ विशेषनामाच्या आधी येतो. ‘पुत्र’ किंवा ‘कन्या’ हे अमर व्हावेत, या सद्भावनेतून ‘चिरंजीव’ या शब्दाची योजना केली जाते. सांस्कृतिक संकेतांचे पालन करून पत्राचा प्रारंभ किंवा शेवट असतो. नातेवाईकांना लिहिलेल्या पत्रात अशा सर्व परंपरागत संबोधनांचा, सद्भावनांचा वापर झालेला दिसतो.

मुलांना शिक्षणकाळात शिक्षणाचे महत्त्व, शिक्षणाची उपयोगिता, वर्तणुकीचे दंडक, बोध महाराजांनी केला आहे. राजपुत्र मोठे झाल्यावर त्यांच्या वागण्याबदल, राज्यपदाच्या जबाबदाऱ्यांबदल, संसारी जीवनाबदलचा उपदेश येतो. पालक किंवा जाणता कुटुंबप्रमुख, राज्याचा स्वामी, हतबल वडील, कठोर नियोजक, व्यवहारी आणि बचतप्रेमी कर्ता पुरुष अशा विविध भूमिकांनी राजपुत्रांना, स्नुषांना महाराजांनी ही पत्रे लिहिलेली दिसतात.

बंधू किंवा पुतणे, चुलत भावंडे, जवळचे नातेवाईक यांनी पत्रसंपर्कात राहावे म्हणूनही महाराज इच्छुक असत. राज्याच्या सेवेत असलेल्या नातेवाईकांना त्यांच्या पदांची आणि कर्तव्यांची जाणीव हमखास करून देत असत. अशी पत्रे निमशासकीय स्वरूपाची असली तरी त्यात खासगी बाबींचा उल्लेख केला जाई. महाराजांचे आप्त म्हणून खास सोयी-सवलती वगैरेना मात्र मज्जाव होता. महाराजांचे सख्खे भाऊ आनंदराव व संपतराव यांचा आब राखूनही, आदर दाखवूनही महाराज त्यांना राज्यकर्तव्यांची जाणीव करून देत होते.

राजघराण्यातील व्यक्ती, राज्याचे विविध अधिकारी, अधिकाऱ्यांचे अधिकारपद व त्यासंबंधाने वापरावयाची नामाभिधाने, वर्तनपरंपरा याबदलची नियमावली महाराजांनी संपतराव यांना करायला लावली होती. कोणत्या वेळी कोणाला कोणता मान द्यायचा, राजकुटुंबातील विभक्त किंवा अविभक्त म्हणजे राजपुत्र, कन्या, स्नुषा यांना दरबारात किंवा प्रांतात, रेसिडेन्सीज, इतर संस्थानात कोणत्या प्रकारचा मान द्यायचा

वगैरे तपशील परंपरा पाहून ठरवायला सांगितलेले होते (पुरवणी पत्र क्र. १९९९/अॅक्टोबर १९०५). राजकुटुंबातील डेडस्टॉक सामानासंबंधीचे नियम पाळावेत आणि तयारही करावेत, अशी सूचनाही महाराजांनी केलेली दिसते.

नातेवाईक राज्याच्या सेवेत असताना पदाला अनुरूप व सांगितलेली राज्यव्यवहाराची कामे त्यांनी करणे अपेक्षित होते. गणपतराव व्ही. गायकवाड यांची नायब सुभा, कडी अशी नेमणूक झालेली होती. त्यांना महाराजांनी सुचवले होते की, ‘बन्याचदा चांगल्या आणि प्रामाणिक माणसांना त्यांना अपेक्षित नेमणुका आणि बढती मिळत नाहीत, वरिष्ठांना अशा लोकांना अशा नेमणुका देणे आवडत असते’ हे सांगताना अप्रत्यक्षपणे गणपतरावांना त्यांच्या नेमणुकीबाबत असे काही झाल्याचे सुचवायचे आहे. ‘आपला एकमेकांप्रती असलेला स्नेहभाव आणि आत्मीयता ही कधीच पैशांच्या मूल्यांनी मोजली जाऊ शकत नाही’ असेही या पत्रात आले आहे (पत्र क्र. २०२२/मे १९१५ पुरवणी). नातेवाईकांच्या बाबतीत आत्मीयता, स्नेहभाव आहेच आणि याचे मूल्य ठरवता येणार नाही, हा एकप्रकारचा धडा महाराजांनी दिला आहे.

राजपुत्रांच्या व्यसनाधीनतेमुळे किंवा चुकीच्या वागण्यामुळे त्यांना लिहिलेल्या पत्रांमध्ये भावनाशीलता कमी व कठोर नियामकाची भूमिका महाराज घेतात, व्यवहारी कोरडेपणा त्यात येतो (पत्र २०४४, २०४६/१९१५). सर्वच राजपुत्रांच्या शैक्षणिक प्रगतीसाठी, मूल्यसंस्कारांसाठी आत्यंतिक काळजीने व्यवस्था घेतली होती. परदेशी शिक्षण घेताना ‘सेवक-पालक-शिक्षक’ अशी नेमणूक करून उत्तम शैक्षणिक संस्थांमध्ये शिक्षणाची सोय केली होती. राजपुत्रांना महाराजांच्या अपेक्षांची पूर्ती मात्र करता आलेला दिसत नाही.

राजपुत्र जयसिंहरावांना लिहिलेली जवळपास दहा पत्रे उपलब्ध आहेत, त्यातील आशय पाहू-

वाद्यवादन व क्रीडा यांचे शिक्षण घ्यावे, (पत्र ६६१/सप्टेंबर १९०२) अकरा पौऱ्य किमतीचा फोनोग्राफ विकत घेऊन दिला जाईल, अनावश्यक व महागड्या वस्तू खरेदी करू नयेत, मोकळेपणाने अडचणी वा म्हणणे कळवीत जावे, हस्ताक्षर पिलाजीरावांसारखे सुंदर हवे, सविस्तर पत्र लिहा. अश्वारोहण व ड्रीलचा व्यायाम करावा, वाचनाचा छंद जोपासावा, पुस्तके वाचून फेकून देऊ नये (पत्र क्र. ६९०/मार्च १९०३).

काम कसे वाटते ते कळवावे. तुमच्या पत्नीची अभ्यासात चांगली प्रगती आहे, तिला महिला सेविकेशिवाय (Companion) एकटीला सोडून जाणे योग्य नाही. तिने व्यायाम करावा. तुमच्या कन्येमुळे चांगली करमणूक होते (पत्र क्र. १२६१/डिसेंबर १९१५).

शिक्षण या विषयावरील लेख वाचले. त्यातील मनमोकळेपणा आवडला. मुलांना वागवण्यात कोणत्या चुका होतात? झाल्या? ते लिहायला हवे होते. मित्रत्वाच्या भावनेतून पाठवलेल्या पत्रावर (Note) कोणतीही प्रतिक्रिया नाही. त्या गोष्टीवर चर्चा करू (पत्र क्र. १४३४/मार्च १९१७).

तुम्ही कधीच पत्र लिहीत नाहीत हे योग्य नाही. कर्जाबदल हप्ता कापून जात होता, आता कापला जाणार नाही. व्यवहार नीट ठेवण्याइतके समजूतदार आहात. सध्याच्या व्यवस्थेत काही सुधारणा सुचवायच्या असतील तर चालेल. अनेक गोष्टींची काळजी घ्यावी लागते, पुत्र म्हणून तुम्ही मदत केली पाहिजे, पत्र गोपनीय आहे (पत्र क्र. १५७१/जानेवारी १९१८).

तुम्हाला रजा घेता आली पाहिजे. मुंबई किंवा बडोदा येथे जाण्यासाठी रजा देण्यापूर्वी मला माहिती देण्यात यावी, अशी सूचना विशिष्ट परिस्थितीत दिलेली होती. बडोदा किंवा मुंबई अशा मोठ्या ठिकाणी तुम्ही मोह टाळू शकलेला नाही. मुंबईहून उटीला जाताना वागणे चांगले नव्हते. मुंबईतही नीट वागत नव्हता. लक्ष ठेवण्यासाठी माणूस शोधणे गैरसोयीचे ठरते. दिल्लीतही सहज जाण्यासारख्या अवस्थेत तुम्ही नव्हता, तुम्ही स्वतःचे शत्रू आहात (पत्र क्र. १६३१/जून १९१८).

तुम्ही तुमच्या नेमणुकीसंदर्भात किंवा इतर व्यवस्थांबाबत नाराज असल्याचे कळले आहे. समक्ष चर्चा करावी, अप्रत्यक्ष चौकशी टाळून गैरसमज दूर करावे. फार तर दिवाणांना कळवा. सांगण्याची माझी भूमिका मित्रत्वाची आहे (पत्र क्र. १७२४/जानेवारी १९१९).

खासगी कामगार खात्यात व इतरत्रही राजपुत्र जयसिंह यांना महाराजांनी पदे दिलेली होती. त्यांचे शिक्षण व नंतरचे वागणेही महाराजांना आवडलेले नव्हते. राजपुत्र जयसिंह यांच्या शिक्षणविषयक ज्या लेखांचा उल्लेख आला आहे, त्यात महाराजांच्या राजपुत्राच्या शिक्षण देण्याच्या पद्धती व व्यवस्था अत्यंत चुकीच्या होत्या, असे राजपुत्र जयसिंह यांनी सुचवलेले दिसते. कौटुंबिक पत्रव्यवहारात एक छुपी निराशा, रागावलेपणाच दिसतो. महाराजांना अपेक्षित वर्तनव्यवहार राजपुत्रांचा नव्हता, म्हणून त्यांच्याशी असलेल्या पत्रव्यवहारातून काळजी करणारे वडील दिसतात. मुलांनी कंटाळून सोडलेले, कावलेले असे ‘राजा’ दिसतात.

खर्चवेच, अंदाजपत्रक, वर्तनव्यवहार या सगळ्यांवरच महाराजांनी मर्यादा घालून दिलेल्या होत्या. कौटुंबिक नाती ही खासगी बाब मानून महाराज त्यांची जाहीर वाच्यताही करीत नसत. राज्याचा खर्च-रक्कम जर आपण घेत असू, तर राज्यविषयक कर्तव्यांचे पालन केलेच पाहिजे, असा अट्ठास महाराजांचा असल्याचे दिसते. निष्क्रिय, व्यसनी, खुशालचेंडू आप्तसंबंधांना महाराजांचा नकार होता.

सुनांशी साधलेल्या पत्रसंपर्कातही महाराज परंपरा, मूल्यसंस्कार, उदात्त मूल्ये अशा सांस्कृतिक-सामाजिक मर्यादांची जाणीव करून देताना दिसतात. मात्र शिक्षण, ज्ञान मिळवणे, बहुभाषिक होणे, नवी मूल्ये अंगीकारणे अशा उपक्रमांना महाराजांनी पाठिंबा दिलेला दिसतो. राजपुत्रांच्या बाबतीत कठोर वाटणारे महाराज सुना-नातवंडे यांच्या पत्रांमध्ये बहुधा भावनाशील, अतिसंवेदनशील बनलेले होती. नातवंडे-सुना आणि राजपुत्र यांच्या काळजीतच ही भावकल्लोळाची स्थिती महाराजांच्या वाट्याला आलेली होती, असे दिसते.

राजपुत्र फतेसिंहराव यांच्या पत्नी पद्मावती यांना लिहिलेल्या पत्रांचा आशय संक्षिप्त स्वरूपात पाहता येईल.

“गरोदर स्थितीत प्रकृतीस जपावे, मिसेस निक्सन यांच्याशी प्रकृतीसंबंधाने मनमोकळे बोलावे. अभ्यास चांगला करीत आहात, आळस वाटू देऊ नये. जवळच्या लोकांशी समजंसपणे वागावे. स्वार्थी हेतूने लोक जवळ येतात (शितांभोवती भुते जमतात, ती भुते नाहीत, माणसे असतात). द्रव्याचा विवेकाने सदुपयोग करावा. कोणी काही सांगितले तरी मनाने चांगलं घ्यावे, वाईट सोडून घ्यावे. आपल्याला जमेल तेवढे नवच्याला सुख घ्यावे, आप्त, आश्रित लोकांना योग्य रीतीने संतुष्ट ठेवावे. आपल्या सद्वर्तनाने दोन्ही कुळांचा गौरव करावा. सुख व कीर्ती प्राप्त व्हावी हा या पत्राचा हेतू आहे. चांगुलपणा अंगचाच हवा! बांधलेली शिदोरी, शिकवलेली बुद्धी फार दिवस टिकत नाही. लिहिण्यात चूक होईल म्हणून काळजी न करता स्वच्छ मनाने स्पष्ट लिहीत जावे” (पत्र क्र. ८०५/मार्च १९०५).

लक्ष्मीदेवीची जखम बरी झाली का? अभ्यासातील प्रगती कशी आहे? तुमचे नवीन शिक्षक कसे राहतात? मुंबईतल्या उपचारांमुळे तुमचा गुडघा बरा झाला का? बडोद्यात पाऊस झाल्याने आनंद वाटला. भारतातल्या अनेक गोष्टी मान्सूनवर अवलंबून असतात (पत्र क्र. १३१६/जुलै १९१६).

कॉलच्याची साथ लवकरच जाईल. तिकडे (बडोद्यात) चांगला पाऊस पडेल अशी आशा आहे. तुम्ही तुमच्यासाठी शिक्षक नेमावाच, काश्मीरचे निसर्गसौंदर्य व हिरवाई अप्रतिम आहे (पत्र क्र. १३२६/जुलै १९१६).

अमरनाथ निराशाजनक जागा आहे. काश्मीरचा भाग डोंगराळ-हिरवागार आहे. लवकरच तुम्हीसुद्धा ही ठिकाणे पाहाल (पत्र १३३७/ऑगस्ट १९१६).

कोल्हापूरकरांच्या मागण्या जास्त आहेत, रक्कम व दागिन्यांसाठी पैसे वाढवून घ्यायला तयार आहे (पत्र क्र. १४५६/मे १९१७).

तुमचे बंधू, त्यांच्या पत्नी, तुमच्या मातोश्री यांना कोल्हापूरच्या महाराजांच्या विनंतीवरून पाठवत आहे. या सर्वाचा खर्च त्यांनी दिला पाहिजे. आपण कमीत-कमी खर्च घ्यावा. तुमचे बंधू व त्यांच्या पत्नीने लवकर बडोद्यात परत यावे. इंदुमती लहान असल्याने तुमच्या मातोश्रीनी इंदुमतीबरोबर राहण्यास हरकत नाही (पत्र १६२०/जून १९१८).

प्रकृतीस जपावे, मनास त्रास करून घेऊ नये. चिरंजीव प्रतापसिंह व लक्ष्मीदेवी यांच्या अभ्यासाकडे लक्ष घ्यावे. लक्ष्मीदेवी यांना तीन तास शाळेत जाऊ घ्यावे. चांगले कपडे व कमी दागिने लक्ष्मीदेवीने शाळेत पाठवताना वापरावेत (पत्र क्र. १७५२/जून १९१९).

महाराज बडोद्याबाहेर असताना ही कौटुंबिक काळजीची आणि जिक्हाळ्याची पत्रे सुनेला पाठवलेली दिसतात. मुलीच्या व सुनेच्या शिक्षणाची आस्था दिसते. शिकवण,

उपदेशाचा सूरही येथे दिसतो. लक्ष्मीदेवी शाळेत जातात या घटनेबद्दल लोकांच्या प्रतिक्रियांकडे दुर्लक्ष करावे, हे मात्र आवर्जून महाराजांनी सांगितले आहे. बडोद्याच्या पाऊसपाण्याची काळजी सुनेकडे प्रकट करणारे महाराज प्रजेला कुटुंबात सामावून घेतात. विवेक, विचार व ज्ञान या मूल्यांची सुनेकडून अपेक्षा ठेवतात. आप्टांच्या या पत्रव्यवहारात महाराजांचे उपदेशाचे तीव्र सूर लक्षात येतात.

सौ. कमलादेवी (राजपुत्र शिवाजीराव यांच्या पत्नी) यांना काशमीर प्रवासाचे वर्णन करणारे चित्रदर्शी पत्र पाठवले आहे. काशमीरचा त्रोटक इतिहास व स्थलवर्णनाचा मजकूर महाराजांच्या ज्ञानसंवर्धनाच्या प्रेरणेतून उद्भवलेला दिसतो (पत्र क्र. १३०६/जून १९१६). युरोपात कमलादेवी आणि मुलांना बोलावून घेण्याचा विचार प्रकट करणाऱ्या पत्रात सुचवतात, ‘तुझ्याकडच्या मंडळीसाठी तू रुपये दोन हजारपर्यंतच्या भेटवस्तू खरेदी कर’ (पत्र क्र. १८४३/सप्टेंबर १९२१). हिशोबाची मर्यादा महाराज अशा तळ्हेने घालून देतात. मुलांच्या शिक्षणाची व सहलखर्चाची चौकशीही करताना दिसतात (पत्र क्र. १९३४/जून १९२४). कमलादेवींनी जास्त दागिने मिळावेत म्हणून लिहिले होते. महाराजांनी ते अमान्य करून कौटुंबिक इभ्रतीचे स्मरण दिलेले दिसते (पत्र क्र. २०६२/फेब्रुवारी १९२९). राजाचे नातेवाईक व आसपासचे लोक समंजस व नीतिमान असल्याशिवाय राजा काही करू शकत नाही, ही शिकवण महाराज देतात.

कुटुंबाचे कल्याण होण्यासाठी, राज्य निष्कलंक चालण्यासाठी कुटुंबियांच्या होकारात्मक विचार-कृतीची अपेक्षा महाराज करीत असत. उदा. महाराणींना एखाद्या दिवशी अन्नदान करण्याएवजी दवाखाना सुरु करण्याचा निर्णय घेतल्याबद्दल महाराजांनी आनंद प्रकट केलेला आहे (पत्र २०७३/डिसेंबर १९१५). कन्या इंदिराराजे यांना लिहिलेल्या पत्रात पटणा येथे सरकारी वाड्यात उतरणे, श्रीमंत पिलाजीराव महाराजांच्या पादुका पाहणे, असे त्रोटक स्थलवर्णन आले आहे (पत्र क्र. ४३८/ऑक्टोबर १८९९). प्रकृती व ख्यालीखुशाली संबंधीचे पत्रही उपलब्ध आहे (पत्र क्र. १२७२/जानेवारी १९१६). पत्र क्रमांक १४९४ मध्ये ‘डी’ यांच्या वागण्याबद्दल महाराजांनी नाराजी व्यक्ती केली आहे. डी म्हणजे बहुधा धैर्यशीलराव असावेत. आपले कर्तव्य करण्याची किंवा समाजाला उपयोगी पडण्याची त्यांना इच्छा नसल्याबद्दल महाराज संत्रस्त झालेले असावेत (१४९४/ऑगस्ट १९१७). आणखी एका पत्रात त्यांनी ख्यालीखुशाली, आजारपण, औषधोपचार आदी माहितीबोरेच प्रशासकीय कामांचा अपेक्षेपेक्षा अधिक त्रास होतो असे सांगितले आहे. महाराजांची फसवणूक केली जात असल्याने महाराज काही लोकांच्या चुकाच शोधत असतात, असे महाराणीचे मत होते, या मताचा उल्लेखही इंदिराराजे यांना लिहिलेल्या पत्रात आहे (पत्र क्र. १८४१/ऑगस्ट १९२१). महाराजांचे आजूबाजूचे लोक, महाराजांचे विश्वसनीय अधिकारी, बडोद्यातील अधिकारी, राजपुत्रांचे शिक्षक व पाठीराखे, ब्रिटिश सरकारचे

अधिकारी महाराजांचे दिवाण व खासगी अधिकारी किंवा निकटवर्ती कुटुंबीय असे कोण महाराजांची फसवणूक करीत होते, हे मात्र स्पष्ट होत नाही. एकूण निकटवर्ती नात्यांमध्ये अंतराय निर्माण झाल्याने महाराजांच्या शारीरिक-मानसिक आरोग्यावर या घटनांचा निश्चितच वाईट परिणाम झाला असावा.

महाराजांच्या पत्रांचे आणखी एक वैशिष्ट्य म्हणजे महाराज परिस्थिती, सभोवतालचे अधिकारी, घरातील माणसे, बडोदा राज्याचे अधिकारी, शिक्षणव्यवस्था, प्रजेचे वागणे अशा बन्धाच गोष्टींबद्दल तक्रारीच्या सुरांची आवृत्ती आणि आळवणी करीत होते. त्यांना चुका जाणवत आणि वडीलकीच्या भावनेने, ‘सत्ताप्रमुखपदी’ असल्याच्या नात्याने महाराज त्या चुकांबद्दल कडक शब्दात कानउघाडणी करीत.

महाराजांचे काही आप्त नाते दाखवून काही राजकीय-आर्थिक लाभ मिळवू पाहत. ‘राजाला नातेवाईक फार’ असे त्यामुळेच म्हटले जात असावे. मुलांची बौद्धिक कुवत, आर्थिक क्षमता, आवश्यकता न पाहता मुलांना युरोपियन शिक्षण मिळावे किंवा कसे? यासाठी ते भेटायला येत महाराजही शिक्षण घेणारांना, त्यांच्या पालकांना होकार देत, काही दिवसांनी ‘हे’ असे पालक शिष्यवृत्ती किंवा आर्थिक मदतीची पत्रातून विनवणी करीत असत.

पिलाजीराव हेही महाराजांचे नातेवाईक होते, त्यांना ३५० रु. वेतनावर नायब सुबा म्हणून नेमणूक दिली होती. त्यांना लिहिलेल्या पत्रात नातेवाईकांची सेवक म्हणून कामगिरी राज्याच्या किंवा अगदी महाराजांच्या हिताची नसते अशी तक्रार केली आहे. महाराजांच्या दृष्टीने ‘प्रजाहित’ हाच अग्रक्रमाचा भाग होता. कुटुंब-नातेवाईक एवढेच महाराजांच्या प्रशासनाच्या केंद्रस्थानी नव्हते. थोडासा मोकळा वेळ त्यांना ते देऊ शकत नाहीत, त्यांचा काय उपयोग? महाराजांनी पुढे लिहिले आहे-

‘अधिकारी आणि आपले काही नातेवाईक तुम्हा गायकवाडांची फार ईर्ष्या करतात. काळजी टाळण्यासाठी बहुधा मी त्यांच्या भावनांची खूप कदर केली व तोल योग्य प्रकारे सांभाळण्याचा प्रयत्न केला. भविष्यात आपण आपली नाती शक्य तितकी जोडण्याचा प्रयत्न करू या...’ (पत्र क्र. १७०२/डिसेंबर १९१८).

चि. सौ. खाशीबाई मालेगावकर यांनी दोन पत्रांद्वारे खासगी खर्चाकरिता काही रकमेची मागणी केली. महाराजांनी ठामणे नकार कळविला (पत्र क्र. १२८५). आणखी एका पत्रात चि. सौ. खाशीबाई मालेगावकर यांना महाराजांनी लिहिले, ‘विरळ येणाऱ्या पत्रात देखील आपण पैशांची मागणी केल्याशिवाय पत्र पुरे करीत नाहीत. दुनियेत पैशावाचून एकमेकांची ख्यालीखुशालीदेखील न विचारणे जरा शोचनीय आहे’ (पत्र क्र. १७४२/मे १९१९). महाराजांना पैशांची मागणी करणाऱ्या नातेवाईकांना प्रसंगी दुखवावेही लागत होते. श्री. हिं. ब. गायकवाड यांना मदत मागण्याबद्दल फटकारलेले होते (पत्र क्र. ११३०/सप्टें. १९१३).

ज्येष्ठ हितचिंतक, नातेवाईक यांच्यासमोर महाराज विनम्र होतात, त्यांच्या संबंधाने आदर प्रकट करतात, उचित कामही सुचवतात. (पत्र क्र. ६४६ व ६४७ जुलै १९०२.)

ती गं. भा. यमुनाबाईसाहेब पवार (देवास संस्थान) व ती. गं. भा. मातुश्री रेवबाईसाहेब- नवसारी यांना लिहिलेल्या पत्रांमध्ये चि. फतेसिंहरावांसाठी उपवर मुलगी शोधण्यासंबंधी सुचवलेले आहे. मात्र 'मुलगी केवळ पाहून ठेवावी, काहीही उघड करू नये, आशा लावून ठेवू नये, शब्द देऊ नये,' अशा सूचनाही महाराज देतात. विवाहसंबंधीच्या बाबतीत राजघराण्यातील व्यक्तींना कशी दक्षता घ्यावी लागते हे यावरून लक्षात येते. महाराज प्रतिपक्षाचा नेहमी सहानुभूतीने विचार करीत. अध्ययन करणारे आणि कष्टाळू लोक महाराजांना आवडत असत. सतत कामात गुंतवून घेणे आणि इतरांनाही कामातच गुंतवून टाकणे असे महाराजांचे धोरण असावे. करायला सांगत राहणे, करीत राहणे आणि करायला भाग पाडणे अशीही कार्यप्रणाली महाराजांची होती. उदाहरणार्थ खासेराव जाधव यांना लिहिलेली पत्रे (पत्र क्र. २, २२, ४८, ७७, ७६३, १५८५, १८२०, १८३५, १८५५, १८६०, १८८७, १९४२, १९४३). खासेराव हे महाराजांच्या नात्यातले होते आणि पुढे बडोदा राज्याचे महत्वाचे अधिकारीही होते. त्यांनी कृषी विषयक शिक्षण परदेशी घेतलेले होते. सुभा म्हणून (हल्लीचे कलेक्टर) त्यांनी राज्याची सेवा केली. खासगी अधिकारी, राजपुत्रांच्या परदेशातील शिक्षणकाळात सहाय्यक अशा प्रकारची कामे त्यांनी केली होती. क्रांतिकारकांशीही त्यांचा संपर्क होता.

इ. स. १८८६ मध्ये खासेराव जाधवांना लिहिलेल्या पत्रात महाराजांनी त्यांना शेतकीचा डिप्लोमा पूर्ण करून बडोद्यात परतावे, कृषी महाविद्यालय स्थापन करायचे आहे, असे कळविले आहे. कृषीविषयक क्रांतिकारी व लाभदायक योजना खासेरावांमार्फत राबवण्याचे त्यांनी ठरविलेले होते (पत्र ४८/जाने. १८८९). कार्यप्रस्तावांची तातडी करण्यासाठी महाराज त्यांना सांगत असत (पत्र ७६३/जानेवारी १९०४). मुलांच्या बाबतीत शिस्तीचा अभाव आणि दयाळूपणा दाखवणे यामुळे अपयश आले का? यावर विचार करून अभिप्राय देण्यास त्यांना महाराजांनी सांगितलेले होत (पत्र १५८५/मार्च १९१८). खासेरावांनी मराठा समाज शिक्षणसंस्था निर्मितीत महत्वाची भूमिका निभावलेली दिसते. महाराजांनी या बाबतीत अत्यंत सक्रिय राहून खासेराव जाधव यांना मदत केलेली होती.

पत्राने किंवा समक्ष येऊन महाराजांना साकडे घातले की, महाराज लगेच सहकार्य करतात. उदा. खासेसाहेब देवास यांना पाठवलेले पत्र. महाराजांच्या भाचीची कन्या व देवासचे खासेसाहेब यांचा पुतण्या दाभाडे यांचा विवाह झालेला होता. मुलीला नांदण्यास पाठवण्याचा आग्रह महाराजांनी केला आहे. नवरा-बायकोत झालेला बेबनाव क्षुल्लक असतो. 'आपण आपल्या भावांच्या सहाय्याने विवाहित जोडप्यास

एकत्र आणण्यासाठी शक्य होतील ते सर्व प्रयत्न नक्की करा’ अशी विनंती महाराजांनी केलेली दिसते (पत्र क्र. २०२५/मे १९१५).

महाराणी मातोश्री जमनाबाईसाहेब यांच्याशी महाराजांचे निकटचे संबंध निर्माण झाले होते. मात्र जमनाबाईचे काही आर्थिक व्यवहार, आर्थिक मागण्या महाराजांना पटत नसत, त्यामुळे दुरावा निर्माण झाला असण्याच्या काळात महाराजांनी त्यांना कळविले की, जास्तीत जास्त सुख देणे हे पुत्रधर्मात येते. मी पुत्रधर्म निभावेन. मात्र मातोश्रींनी खर्च-कर्ज याबाबतीत मर्यादाशील राहावे (पत्र क्र. ६१/एप्रिल १८८९). महाराणी जमनाबाई जेव्हा अव्यवस्थेमुळे कर्जबाजारी झाल्या. तेव्हा स्वतंत्र नेमणूक तोडून मागत होत्या. त्यावेळी महाराजांनी अन्रदान सत्पात्री होत नाही, अव्यवस्थेमुळे कर्जबाजारीपणा आल्याचे कळविले होते (पत्र क्र. ६३/एप्रिल १८८९).

महाराजांच्या नातेसंबंधातील ताणतणावांचे, सुख-दुःखद घटनांचे चित्रण पत्रांमधून झाले आहे. महाराजांच्या भावनांचे चढ-उतार आणि सदगुणी माणसांबद्दलचा जिव्हाळाही लक्षात येतो.

शिक्षणप्रसाराची दृष्टी

शिक्षणातून समाज, राष्ट्र आणि व्यक्ती यांचा विकास व्हावा, अशी आजन्म धारणा त्यांनी जोपासली. शिक्षणाचा विस्तार करताना ‘अखेरचा माणूस’ त्यांच्या मनात होता. आदिवासी, उपेक्षित आणि गरीब माणूस शिक्षित व्हावा, प्राथमिक शिक्षण सर्वांना मिळावे, प्रसंगी शिक्षणाची सक्ती करावी म्हणूनच शिक्षणक्षेत्रात अतुलनीय कामगिरी करणारे पहिले संस्थानिक राजे सयाजीराव महाराजच होते. राजपुत्रांचे शिक्षण असो वा आदिवासी प्रजेचे शिक्षण असो, महाराजांनी सूक्ष्म विचार केलेला असायचा. शिक्षक, अभ्यासक्रम, पाठ्यपुस्तके, शिक्षणपद्धती, शिक्षणाचे माध्यम, भाषाशिक्षण, ज्ञानशाखा, शिष्यवृत्ती, शैक्षणिक खर्चाचे उपयोजन, शिक्षणसोयी-इमारती, क्रीडा, स्पर्धा, सहशिक्षण, उच्चशिक्षण, वैद्यकीय शिक्षण असा चौफेर शिक्षणविषयक विचार त्यांनी केलेला होता. शिक्षणविषयक विचारांना मूर्तरूप देताना त्यांनी व्यक्तिगत लक्ष दिले. अधिकारी, शिक्षण आयुक्त, शिक्षण विभाग यांना प्रत्यक्ष कामाला लावले. महाराजांच्या प्रस्तुत पत्रसंवादात शेती, प्रजाहितरक्षण, ब्रिटिशांशी असलेले संबंध, अधिकाऱ्यांकडून अपेक्षा, पाऊसपाणी, विद्या, कला, उद्योग अशा विविध विषयांसंबंधी कृतिसंबद्ध क्रिया-प्रतिक्रिया आलेल्या आहेत. शालेय शिक्षणाबरोबरच प्रजेसाठी वाचन-पुस्तके, माहितीपर पुस्तके, भाषांतरे यांची निर्मिती त्यांनी केली. जगभरच्या प्रवासात, महनीय व्यक्तींच्या भेटीत शिक्षणविषयक सुधारणा-निर्मिती यांसाठी काही मिळते का? याचा शोध घेतला, सारे शिक्षणविषयक आदान स्थानिक- देशी परंपरेशी जोडून घेतले.

राज्याची शिक्षणमाला तयार करवून घेतली. वाचनपुस्तके निर्माण करताना वय, बुद्धी, क्षमता यांचा अंदाज घेतला जावा, अशी व्यवस्था केली. मुलांची ज्ञानाबद्दलची

रुची वाढावी म्हणून पाठ्यपुस्तके आशय-रचना याबाबतीत सोपी, सुंदर व आशयदृष्ट्या संपन्न असावीत. सोप्याकडून अवघडाकडे नेणारी आशयमांडणी- भाषा यांचा त्यांनी विचार केलेला होता. पुरवणी खंडात हरगोविंददास यांना लिहिलेल्या पत्रात (पत्र १८२१) पाठ्यपुस्तक-अभ्यासक्रम, आशय आणि अपेक्षित संस्कार सांगितले आहेत. उदाहरणार्थ -

‘सुरुवातीला सोपी जोडाक्षरे शिकवत, नंतर अधिक कठीण अक्षरांकडे जावे. पुस्तके मुलांच्या आवडीची, त्यांच्यात आदर्श तत्त्वे रुजवणारी व त्यांची रुची वाढवणारी असावी. त्यामध्ये कुटुंबाविषयी, मुलांच्या जीवनाविषयी, मुले आणि पालक यांच्यातील प्रेमाविषयी, पाळीव प्राण्यांबदल, मुलांच्या प्रेमाविषयी अशा अनेक सुबोध गोष्टी त्यात असाव्यात. त्याच बरोबर गोड आणि सोपी बडबडगीतेदेखील मुलांना शिकवली पाहिजेत. त्यांचा अभ्यास सोपा होण्यासाठी प्रत्येक धड्याच्या शेवटी त्यातील कठीण शब्द, त्यांचे अर्थ, वाक्यात उपयोग असा शब्दसंग्रह देण्यात यावा...’

भाषावापर, चित्रमयता, नादप्रियता, काठिण्यपातळी, रुचीसंवर्धनाचा आग्रह असा बालकांच्या मानसशास्त्राचा विचार महाराजांनी केलेला दिसतो. व्याकरण-भूगोल या विषयांची तोंडओळख पुढच्या टप्प्यावर व्हावी असेही निर्देशिले आहे. ज्ञानतृष्णा जागृत करून पुढे निसर्गातील विविध विस्मयकारक गोष्टी, घटना, सुंदर निसर्गचित्रे अभ्यासावीत. सत्य-शौर्य, विवेक यांचे मूल्यसंस्कार त्यांनी अपेक्षिलेले आहेत. दर्जेदार साहित्य मुलांना अभ्यासात असल्यास ललितसौंदर्य - जीवनसंस्कार अशा उन्नत संवेदना पाठ्यपुस्तकातून सजग व्हाव्यात, हा महाराजांचा रास्त आग्रह आहे. विज्ञान-शिक्षणाची भाषा ही साधी-सोपी असावी, असे आवर्जून सुचवलेले दिसते.

होतकरू व हुशार विद्यार्थ्यांना महाराज स्वतः युरोपात पाठवत, शिष्यवृत्ती देत. राजा नारायणराव पोवार (देवास) यांना महाराजांनी कळविले, ‘मराठ्यांच्या शिक्षणाच्या संदर्भात मला सांगावेसे वाटते की, वारंवार अपयश येत असले तरी त्यासंबंधी पुन्हा पुन्हा प्रयत्न करत राहिले पाहिजे. हे लोक शिक्षणाबाबत अजिबातच काळजी करत नाहीत’ (पुरवणी/पत्र क्र. १८९०). दोन तरुण होतकरू युवकांना चार वर्षांसाठी युरोपात शिक्षणासाठी पाठवण्याचा सल्लाही त्यांनी दिला होता.

त्यांनी ३ ते ५ वर्षांसाठी मुंबई विद्यापीठाला परीक्षांमध्ये मातृभाषेला आवश्यक ते समाधानकारक स्थान मिळावे म्हणून दरमहा ५०० रुपये प्रोत्साहन अनुदान मंजूर केले होते (पुरवणी/पत्र क्र. १९२७).

श्री. आर. सी. दत्त यांना लिहिलेल्या पत्रात प्राथमिक शिक्षणाच्या सार्वत्रिक व सक्तीच्या योजनेसंबंधी साहिता व्हावी अशा आशयाचे निवेदन आले आहे (पुरवणी/पत्र क्र. २०००). ते म्हणतात, ‘ज्ञानाशिवाय आपली प्रगती शक्यच होऊ शकत नाही. उच्च आणि कनिष्ठ, गरीब आणि श्रीमंत हे सर्वच आपली वास्तविक स्थिती

ओळखण्याचा ‘विवेक’ शिकले पाहिजेत.’ महाराजांनी नवनिर्मिती, नवविचार आणि नवशिक्षणाला सतत प्रोत्साहन दिलेले होते. ‘मी नेहमीच आपल्यासारख्या अनुभवी व्यक्तींकडून काही नवीन पद्धती सुचवल्या जाव्यात अशी अपेक्षा करतो,’ असेही या पत्रात म्हटलेले आहे.

१४ ऑगस्ट १९०६ रोजी न्यूयॉर्क येथून महाराजांच्या वर्तीने एच. सी. बम्स यांना चौदा ते सतरा वर्षे या वयोगटातील मुलामुलींसाठी वाचनालय स्थापन करायचे असल्याने विविध विषयांवरील पुस्तके विकत घेण्यासाठी सांगितले गेले होते (पुरवणी/पत्र २००२). हे कुमार ग्रंथालय महाराज बडोद्यात सुरु करू इच्छित होते. राजपुत्रांच्या शिक्षणाची तजवीज करण्यासाठीही बन्सना नेमलेले होते. बालवयात होणाऱ्या उत्तम शैक्षणिक संस्कारांची आवश्यकता महाराजांना वाटत होती.

राजपुत्रांच्या शैक्षणिक व्यवस्थापनाबाबत काळजीपूर्वक नियोजन केलेले दिसते. राजाची मुले ‘वेगळी’ मानून काही ‘वेगळी’ वागणूक त्यांना मिळता कामा नये, हे आवर्जून सांगितलेले दिसते. पत्र क्र. २००७ (पुरवणी) मधील काही सूचना, मुद्दे पाहा -

“जी शाळा निवडली जाईल ती एकमेवाद्वितीय असावी. (अमेरिकेतील अशा काही शाळांची माहिती - नावे महाराजांनी कळवली होती) तिथे उत्तमातील उत्तम दर्जाचे शिक्षण मिळावे. तिथे विद्यार्थ्यावर, त्यांच्या अभ्यासावर, सवयांवर, चारित्र्यावर आणि एकूणच वर्तणुकीवर काळजीपूर्वक लक्ष ठेवले जावे. इंग्रजीच्या अध्ययनावर अधिक भर द्यावा.

बोर्डिंग स्कूलची गुणवत्ता किती उच्च आहे हा खरा मुद्दा आहे.

सुझृद्यांच्या कालावधीमध्ये आपण मुलांकडे (राजपुत्र) जास्तीत जास्त लक्ष द्यावे. तुमच्या मुलाची मैत्रीदेखील खूप सोईस्कर होईल.

तो ज्या समाजात राहील तिथे त्याला एक राजकुमार म्हणून मानसन्मान किंवा राजकुमार म्हणून वेगळी वागणूक न मिळता एका सर्वसामान्य सदृगृहस्थाच्या मुलाप्रमाणे वागविले जाईल, हे आपण जातीने लक्ष घालून पाहावे.

खर्चाच्या बाबतीत त्याच्याकडे महाराजांचा पुत्र म्हणून पाहू नये, तर एखाद्या सर्वसामान्य व्यक्तीचा मुलगा समजून खर्च करावा.

राजकुमारास असे वाटू नये की, आपणाकडे खर्चासाठी पुष्कळ पैसे आहेत आणि त्यातून त्यांना पैशांची किंमत कळावी. शक्य होईल तेवढे त्यास स्वतःच स्वतःचे आर्थिक व्यवहार करण्याचे प्रशिक्षण द्यावे...”

जाणता पालक, संवेदनशील वडील, महाराजा... अशा सान्याच काळजी वाहणाऱ्या भूमिका महाराजांनी घेतल्या आहेत. अमेरिकन शिक्षण मुलांस मिळावे; पण तो सामान्य होऊन वावरावा, त्याला कामाची सवय लागावी, आळशीपणा जाऊन आत्मनिर्भर व्हावा...

मूल्यसंस्कार हा महाराजांच्या दृष्टीने शिक्षणातला महत्वाचा भाग आहे. आत्मिक-शारीरिक अशी सर्वांगीण विकासप्रक्रिया, ज्ञानसमृद्धीची आणि कृती संबद्धतेची उन्नत प्रक्रिया म्हणून ते शिक्षणक्षेत्राकडे पाहत होते.

उदाहरणार्थ :

फक्त परीक्षेत पास होण्यापेक्षा कितीतरी पटीने चारित्र्याचे मूल्य अधिक आहे. अमेरिकेत शिक्षणासाठी जाण्याचा मुख्य उद्देश मौजमजा करणे हा नक्ते, तर स्वतःला त्याच्या राष्ट्राच्या (भारत) महान सेवेसाठी तयार करणे हा आहे.

त्याने पहिल्यांदा एक राजनीतिज्ञ बनावे आणि दुसरे म्हणजे त्याने एक निष्णात वकील बनावे. त्याचे इंग्रजीचे ज्ञान हे अतिशय सखोल व व्यापक असावे.

चांगले शिक्षण आणि चांगले बौद्धिक वातावरण यामुळे त्याच्या वाचनातील रुचीमध्ये वाढ होईल (पुरवणी/पत्र क्र. २००७).

महाराजांचा मुलगा राज्याच्या सेवेसाठी तयार व्हावा, ही राजकीय महत्वाकांक्षा येथे प्रकट झाली आहे. इंग्रजी शिक्षण, ज्ञान, मूल्यसंस्कार, चारित्र्यनिर्मिती ही महाराजांनी उद्दिष्टे गृहीत धरलेली होती, असे प्रकर्षने जाणवते.

मुलीच्या शिक्षणाच्या बाबतीत महाराज अत्यंत आग्रही होते. होळकर महाराजांना त्यांनी कळविले होते की, स्नियांना शिक्षण देणे हे आपले नैतिक कर्तव्य आहे. आपल्या देशातील लोकसंख्येचा अर्धा भाग हा स्निया आहेत आणि त्यांच्याशिवाय आपण कोणतीच गोष्ट अधिक चांगल्या तऱ्हेने पूर्ण करू शकत नाही. मी त्यांच्यासाठी काही पुस्तके पाठवून देतो (पुरवणी पत्र क्रमांक २०३८). स्त्रीशिक्षणाची ही प्रगमनशील दृष्टी इतर संस्थानिक, राज्यकर्ते वा ब्रिटिश सत्ताधिकारी यांच्यापेक्षाही उच्च दर्जाची होती. चंद्रावती महाराणी इंदौर यांनी स्वतः शिक्षण घेण्याचा निर्धार केला तेव्हा महाराजांनी त्यांना लिहिले, ‘व्यवस्थित आणि योग्य ज्ञान असल्याशिवाय कोणतीच व्यक्ती उपयुक्त होऊ शकत नाही. किंवद्दुना एक चांगली मानवनिर्मिती म्हणून आपली उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी ती उपयुक्त ठरू शकत नाही.’

माणसाचे मानुषतेचे उत्थान मूल्यवान शिक्षणाने-ज्ञानाने-संस्काराने होईल, ही शिक्षणदृष्टी महत्वाची आहे. शिक्षण घेणारांबदल, वाचणारांबदल, चर्चा-चिकित्सा करून कृतिशील होणार्यांबदल महाराजांना बरे वाटायचे. अशा व्यक्ती-संस्था यांना उदंड मदत व प्रोत्साहन महाराजांनी आयुष्यभर दिले.

जुलै १९१५ मध्ये महाराज कोलेनगडच्या राजेसाहेबांकडे सहल, भेट अशा उद्देशाने गेले होते. कोलेनगडच्या शाळेकडे जात असताना झालेल्या संवादातून महाराजांनी २२५० रुपयांचा धनादेश पाठवला. राजांच्या हायस्कूलसाठी दोन पारितोषिके (मुलांसाठी एक व मुलींसाठी एक) सुचविली. खासगी शाळेतील विद्यार्थीने मलबारी नृत्य केले होते, त्या शाळेसाठी २५० रुपयांची देणगी द्यावी म्हणून सुचवले (पुरवणी/पत्र क्र. २०४२). त्यावर कोलेनगडच्या महाराजांनी या रकमेची शिष्यवृत्ती

म्हणून योजना आखली. रकमेतील शिष्यवृत्तीचा नियम मसुदा महाराजांनी अपेक्षिला. यासंबंधीच्या पत्रात (पुरवणी/पत्र क्र. २०४५) महाराज म्हणतात, ‘मुख्याध्यापकांच्या माहितीसाठी ते नियम त्यांच्याकडे घ्या. मला वाटते दर महिन्याला घावयाची चार रुपयांची शिष्यवृत्ती कदाचित फारच कमी होईल. म्हणून प्रत्येक शिष्यवृत्ती प्रतिमाह किमान पाच रुपये इतकी ठेवावी.’ महाराजांची शिक्षणविषयक आस्था व गुणग्राहकता या घटनेवरून लक्षात येते. दूरवरच्या संस्थानात महाराज भेटीस गेले, तेथे शाळेला भेट दिली, पाहणी केली. मलबारी नृत्यशैलीतले नृत्य त्यांना स्मरले, शाळेकडे जातानाचा संवाद आठवला, बडोघाला परतल्यावर लगेचच आर्थिक मदत पाठवली (१९ ऑगस्ट १९१५). शिष्यवृत्तीच्या बाबतीतही मुलीचे शिक्षण हा मुद्दा महाराजांच्या मनात होताच!

बडोघातील शाळा, ट्रेनिंग कॉलेज यांच्या तपासणीचे काम शिक्षण विभागातील अधिकारी - आयुक्त यांना करावे लागत असे. प्रत्यक्ष शालेय कामकाज, शिक्षकांचे अध्यापन कार्य, अभ्यासक्रम पूर्णत्व, संस्कारक्षमता अशा गोष्टीचे पर्यवेक्षण अपेक्षित असायचे. मि. क्लार्क यांना शिक्षण आयुक्त म्हणून तपासणी अहवाल मागवणारे पत्र अत्यंत स्पष्ट आहे (पुरवणी/पत्र क्रमांक २०५९). ‘पुरुषांच्या ट्रेनिंग कॉलेजमध्ये शिकवल्या जाणाऱ्या विषयांशी त्यांची तुलना करून अहवाल सादर करा. जिल्हातील निरनिराळ्या इंग्रजी आणि मातृभाषेतून शिक्षण देणाऱ्या काही माध्यमिक शाळांमध्ये जाऊन तुम्ही भेट घ्यावी. सध्या माध्यमिक शाळांमधून शिक्षण घेऊन बाहेर पडणाऱ्या विद्यार्थ्यपेक्षा अधिक चांगला विद्यार्थी घडवण्यासाठी आपण काय करू शकतो? शाळांमध्ये सुधारणा करण्याचा माझा मानस आहे. जेणेकरून अधिक तयारीचे विद्यार्थी महाविद्यालयांमध्ये येऊ शकतील. मानसिकदृष्ट्या परिपक्व झालेले विद्यार्थी अधिक चांगल्या प्रकारे उच्च शिक्षण ग्रहण करू शकतील.’ प्राथमिक-माध्यमिक व महाविद्यालयीन स्तरापर्यंत विद्यार्थी कसा विकसित करीत नेता येईल, हा महाराजांचा ध्यास होता. ‘मुलांसाठी-मुलींसाठी’ अशा वेगळ्या शिक्षणसोयी असल्यातरी मुलांसाठीची सक्षमताही त्यांनी महत्वाची मानली होती. समान गुणवत्ता, उच्च गुणवत्ता ही महाराजांच्या शिक्षण दृष्टीतली अग्रक्रमाची बाब होती. म्हणूनच शाळांची पूर्णपणे तपासणी व्हावी असे शिक्षण आयुक्त क्लार्क यांना बजावले जात होते (पुरवणी/पत्र क्र. २०६३). खासगी अधिकारी आंबेगावकरांना कळवले होते की, योग्य अशा शिक्षण विभागाच्या स्थापनेसाठी चिंता वाटते. सर्व टाकाऊ बाबी आणि अकार्यक्षमता काढून टाकायच्या आहेत (पुरवणी/पत्र क्र. २०६४). शिक्षणातूनच राष्ट्राचा आणि व्यक्तीचाही अभ्युदय होतो, म्हणूनच महाराज शिक्षणाच्या बाबतील दक्षता बाळगीत आणि शिक्षण विभागाला जागरूक ठेवत असत.

महाराजांनी भारतीय शिक्षण हा एक महत्वाचा प्रश्न मानला होता. त्या शिक्षण पद्धतीतून उत्तम नागरिक तयार केलेले नव्हते. शिक्षण उथळ व वरवरचे होते. शिक्षणात

आमूलाग्र बदल घडवून आणावेत असे त्यांना वाटत होते. महाराजांच्या युरोपमधील शिक्षण पाहणीतून आणि अनुभवातून बडोद्यात नव्या शिक्षण पद्धतीचा प्रयोग करावयाचा मनोदय त्यांनी सर जॉर्ज क्लार्क यांच्याकडे प्रकट केला होता (पत्र क्र. ८५०).

ज्ञानाचे केंद्रवर्ती स्थान असणे महाराजांचे समाजपरिवर्तनाचे गृहितक होते (पत्र क्र. १६२९). युरोपियन शिक्षणतज्ज्ञ, इतिहासकार, कलावंत यांचा बडोद्यासाठी उपयोग करून घेण्याचा त्यांचा प्रयत्न असायचा. मि. कॉटन यांना ते महान शिक्षणतज्ज्ञ मानत होते. दिवाण अव्यंगार यांना महाराजांनी कळविले होते की, त्यांना बडोदा राज्यातील शैक्षणिक संस्था, शाळा, शाळांची स्थिती, अभ्यासक्रम, शिस्त आणि अंतर्गत व्यवस्थापन या घटकांचे पर्यवेक्षण करावयास लावावे. अभ्यासक्रम आणि शिक्षण विभागाच्या आर्थिक नियोजनाबद्दल खास निरीक्षण करून अहवाल तयार करवून घ्यावा (पत्र क्र. ५३७). बाह्य निरीक्षकाच्या, तज्ज्ञ मार्गदर्शकाच्या वस्तुनिष्ठ अहवालात त्यांना सूचना, सुधारणा व उपाययोजनांची अपेक्षा असायची. अहवालांचे सूक्ष्म आकलन महाराज स्वतः करून घेत.

ज्या इंग्रजी शाळा नीट चालत नाहीत, बंद केल्यास अडचण होणार नाही अशा शाळांची दिवाण अव्यंगार यांच्याकडून त्यांनी माहिती मागवली होती. ज्या शाळा लोकोपयोगी ठरत नसतील किंवा परिणामकारक ज्ञाननिर्मिती व ज्ञानप्रसार करीत नसतील त्यांचे देशी माध्यमाच्या शाळांमध्ये त्यांना रूपांतर करावयाचे होते (फेब्रुवारी १९०१/पत्र क्र. ५४०). महिला प्रशिक्षण शाळा त्यांना सुरु करावयाची होती. दहा विद्यार्थ्यांना अहमदाबाद किंवा इतरत्र प्रशिक्षण विद्यालयात शिष्यवृत्ती देऊन पाठवावे, पुढे त्यांना संस्थानात नोकरी घ्यावी. महिला शिक्षिकांच्या बाबतीतही हीच पद्धती अवलंबावी. शिक्षण विभागात प्रशिक्षित शिक्षकांची संख्या पाहून योजना आखण्यास त्यांनी दिवाण अव्यंगार यांना सांगितले हे दिसते (पत्र क्र. ५४०).

महिला शिक्षणाच्या बाबतीत महाराजांना खास आस्था होती. मुंबईचे गव्हर्नर सर जॉर्ज यांना त्यांनी कळविले होते की, मुंबई इलाख्यात महिलांसाठी शिक्षणशास्त्र महाविद्यालय स्थापन करावयाचे ठरल्यास एक लक्ष रुपये देणगी देण्यात आनंद होणार आहे (पत्र क्र. १०४१/जुलै १९१२). लेडी हार्डिंग्ज दिल्ली येथे महिलांसाठी मेडिकल कॉलेज व हॉस्पिटल सुरु करीत असल्याचे वृत्त वाचून स्वयंस्फूर्तीने विद्यार्थीनीना स्कॉलरशिपासाठी एक लक्ष रुपयांची देणगी पाठवण्याची इच्छा प्रकट केली होती (पत्र क्र. १०५२/सप्टेंबर १९१२). शिक्षण हे महाराजांचे आवडीचे क्षेत्र असल्याने बडोदा राज्यात आणि इतरही ठिकाणी शैक्षणिक संस्कार केंद्रांना महाराजांनी मोठी मदत केली होती. महाराजांनी आपल्या जन्मगावी कवळाणे (ता. मालेगाव, जि. नाशिक) येथे मुला-मुलींसाठी शाळा स्थापन करण्याचा मनोदय व्यक्त केला होता. आयुष्याची पहिली बारा वर्षे महाराज कवळाणे येथेच राहिले होते.

शेतीत सुधारणा होण्यासाठी शेतकऱ्यांच्या नव्या पिढीला प्राथमिक शिक्षण द्यावे असे महाराजांचे मत होते. शेतकऱ्यांची मुले शिकली तर त्यांची बुद्धिमत्ता वाढून नवीन कृषीयोजना, कल्पना शेतकीत राबवल्या जातील असे त्यांना वाटत होते (पत्र क्र. ८५५). वाणिज्य महाविद्यालय अस्तित्वात यावे म्हणून महाराजांनी सर जॉर्ज क्लार्क यांना सांगितले होते (पत्र क्र. १००२).

ग्रॅंट मेडिकल कॉलेज, बनारस हिंदू विद्यापीठ, अलिगड मुस्लिम विद्यापीठ, मेयो कॉलेज अशा संस्थांना भेटी व देणग्या दिल्या. उच्च शिक्षणाने उत्तम माणूस घडवावा आणि राष्ट्र संपन्न करावे ही धारणा विविध पत्रांमध्ये दिसते. अमेरिकन शिक्षण संस्थांची पाहणी, युरोपियन शिक्षण संस्थांशी संबंध अशा कृतीमुळे महाराज उच्च शिक्षण संस्थांच्या बडोद्यातील अस्तित्वाबद्दल मोठे आशावादी झालेले होते.

महाराजांनी फेब्रुवारी १९१९ मध्ये राजकुमार कॉलेजची पाहणी केली. परखड शब्दात त्यांनी काही उणिवा दाखवल्या आहेत (पत्र क्र. १७२८). त्या आधारे महाविद्यालयीन प्राध्यापक अध्यापनास पात्र असावेत, त्यांचा चांगला व टिकाऊ प्रभाव विद्यार्थ्यांवर असावा, त्यांचा बौद्धिक व क्रीडाविषयक उपक्रमात संवादी सहभाग असावा. भोजनगृह सामाईक असावे, धार्मिक शिक्षणाचा फार्स नसावा, सक्षम क्रीडाशिक्षक असावा, प्राध्यापकांची निवड संपूर्ण भारतामधून केली जावी, शैक्षणिक किंवा महाविद्यालयीन सामना, सोहळे (वादविवाद, वार्षिक खेळ, स्नेहसंमेलन) वगळता इतर सर्व सोहळ्यांपासून प्राध्यापकांना दूर ठेवावे. ज्येष्ठ विद्यार्थी किंवा विद्यार्थ्यांचे पालक यांनाच प्रमुख पाहुणे म्हणून निमंत्रित करावे, त्यामुळे विद्यार्थ्यांना वाटू लागेल की, एक दिवस आपल्यालाही असा सन्मान मिळावा. विद्यार्थ्यांचे रूपांतर उच्च अधिकार पदांसाठी लायक व्यक्तीत व्हायला हवे. महाराजांच्या या अपेक्षा अतिशय रास्त आहेत. प्राध्यापकांची गुणवत्ता, प्रभाव अंगिल भारतीय पातळीवर सिद्ध व्हावा किंवा त्यांनी महाविद्यालयेतर अशैक्षणिक कामांमध्ये सहभागी न होता केवळ ज्ञानकेंद्री व विद्यार्थीकेंद्री असावे. सामूहिक भोजनगृहाच्या कल्पनेत समतेचे मूल्य, सहसंवाद, सहअस्तित्व असे लाभ महाराजांना अपेक्षित दिसतात.

बडोद्यात स्वतंत्र विद्यापीठाची निर्मिती व्हावी, असे त्यांच्या मनात अनेक वर्षे घोळत होते. ‘द आऊटलाईन्स ऑफ ए स्कीम फॉर ए युनिव्हर्सिटी ऑफ बडोदा’ हे ए. जी. विडगेरी यांनी लिहिलेले पुस्तक त्यांनी वाचले आणि दिवाण मनुभाई मेहता यांना कळविले की, ‘बडोदा विद्यापीठ स्थापन करण्यास मी इच्छुक आहे. त्यामुळे एखादे विशेष कमिशन स्थापन करून या संदर्भातील खर्च इ. सविस्तर बाबींचा प्रस्ताव माझ्यासमक्ष सादर करावा’ (एप्रिल १९२६/पत्र क्र. १९६६).

बडोद्यात १८८१ मध्ये विज्ञान महाविद्यालय स्थापन करण्यात आले होते. हेच आजच्या विद्यापीठाचे मूळ आहे. १९४९ मध्ये महाराजा प्रतापसिंह गायकवाड यांनी

विद्यापीठाची स्थापना केली. या विद्यापीठास महाराजा सयाजीराव गायकवाड यांचे नावही देण्यात आले आहे.

महाराजांना विद्यापीठ स्थापनेत रस होता. मुंबई किंवा इतर विद्यापीठांशी स्थापनेच्या प्रस्तावासंबंधी माहिती काढण्याचे फायदे-तोटेही महाराजांनी विचारलेले होते (पत्र क्र. १८६६).

मराठा समाज शिक्षणविषयक कार्य करणाऱ्या परिषदा, संस्था यांना महाराजांनी खेळोवेळी आश्रय दिला, सहकार्य केले. मराठा समाजाचा विकास शिक्षणातूनच होईल असे त्यांचे मत होते (पत्र क्र. १७९२). मराठा समाजातील विद्यार्थ्यांना शिष्यवृत्ती देण्यासाठी एक लक्ष रुपयांच्या व्याजाचा निधी शिक्षण विभागाकडे वर्ग करावा. ही रक्कम खासगी विभागातून काढावी, असा आदेश सर मनुभाई मेहता, दिवाण, बडोदा यांना ४ जून १९२२ रोजी दिलेला आहे (पत्र क्र. १८६२). मराठा मुलांमध्ये अभ्यासाची फार आवड नसते असे निरीक्षण (पत्र क्र. १८९६) महाराजांनी नोंदवलेले आहे. प्रतापसिंहांच्या निमित्ताने मेजर ग्रेस यांना महाराजांनी लिहिले होते की, मराठा मुले अभ्यासाकडून खेळाकडे लगेच वळतात किंवा नेमबाजीकडे वळतात. परिणाम त्यांच्या अभ्यासावर होतो. राजघराण्यातले असोत वा शेतकीच्या पार्श्वभूमीतली मराठा समाजाची मुले चांगली शिकावीत ही महाराजांची अपेक्षा वस्तुस्थितीची निर्दर्शक ठरते. लष्कर, क्रीडांगण याकडे द्वां यांची मुले संख्येने अधिक वळत असावीत, त्यामानाने शिक्षण क्षेत्रात त्यांनी चमकावे, म्हणूनच शिष्यवृत्तीसारख्या प्रोत्साहनपर योजना महाराजांनी सुरु केलेल्या दिसतात.

इतिहास, अर्थशास्त्र अशा सामाजिकशास्त्रांच्या यांच्या अभ्यासाला चालना मिळावी, याकडे महाराजांनी चांगले लक्ष दिलेले दिसते. ही शास्त्रे उच्च शिक्षणाचा पाया असतात आणि हा पाया माध्यमिक स्तरावर पक्का व्हावा, अशी अपेक्षाही त्यांनी प्रकट केलेली होती (पत्र क्र. १९०८). ‘प्रतापसिंहाने उपयोगी असा महाविद्यालयीन पाठ्यक्रम अभ्यासावा’ म्हणून दिवाणांना १५ जुलै १९२६ रोजी पाठवलेल्या पत्रात (पत्र क्र. १९७१) काही आशयसूत्रे-विषयसूत्रे दिली आहेत. उदाहरणार्थ, भूमिती, गणित, त्रिकोणमिती यांचे अधिक ज्ञान मिळवावे, त्यातून मानसिक व तार्किक क्षमता वाढेल. केवळ घोंपट्टी नको. श्रीमंतांच्या मुलांना शिक्षणाचे महत्त्व पटवून द्यायला हवे, विशिष्ट वेळ निघून गेल्यावर शिक्षण अवघड वाटायला लागते. सर्वेक्षण, ग्रामकोष यांचा अभ्यास प्रात्यक्षिकांद्वारे करावा. इंग्रजी व इतर विषय उत्तम रीतीने शिकू द्यावे.

या विषयसूत्रांमधून महाराजांची शिक्षणदृष्टी स्पष्ट होते. अर्थशून्य पाठांतरापेक्षा प्रयत्नपूर्वक, स्वयंस्फूर्तीने आकलन करून घेणे महत्त्वाचे ठरते. गणिती विषयांच्या अध्ययनाने मानसिक, तार्किक क्षमता वाढतात. प्रयोग-सर्वेक्षण अशी प्रात्यक्षिक पद्धती थेट जीवनातून शिक्षणाचे संस्कार करणारी ठरते. प्रतापसिंहांना महाराजांनी

१२ ऑगस्ट १९२७ रोजी लिहिलेल्या पत्रात उद्बोधक सल्ला दिला आहे तो असा - 'आयुष्यात शिक्षण ही फार महत्वाची गोष्ट असते. मनासाठी आणि शरीरासाठी शिक्षण ही आवश्यक बाब आहे.'

देह-मनाचे विकसन करणारा, सर्वांगीण व्यक्तिमत्त्व विकासाचा हा दृष्टिकोन अत्यंत मौलिक आहे, सर्वमान्य होणाराही आहे.

महाराजांनी बडोदा राज्याचा शिक्षण विभाग सतत क्रियाशील ठेवला होता. प्रत्यक्ष शाळांची पाहणी व तपासणी करीत, करवून घेत, उणिवा लक्षात आणून देत, शिक्षणविषयक अहवालांची काळजीपूर्वक चिकित्सा करीत, शिक्षण विभाग सतत जागरूक ठेवत असत. दिवाण किंवा इतर अधिकाऱ्यांना, शिक्षणतज्ज्ञांना सतत सूचना करीत असत. उदा. पत्र क्र. २०६४ मधील काही अंश पाहा:

'मी शिक्षण विभागासंदर्भात सातत्याने पत्रव्यवहार करीत आहे. जर लोक शिक्षण विभागाचा योग्य उपयोग करीत नसतील किंवा राज्याने त्यांच्यासाठी सुरु केलेल्या शाळांचा फायदा करून घेत नसतील तर त्यांना बंद करण्यात कसलाही संकोच वाटायला नको.'

आपले शिक्षण विभागातील अधिकारी संवेदनशील असायला हवेत. आपण सक्तीच्या शिक्षणाचा कायदा आणला होता. मात्र ज्या पद्धतीने शाळा सुरु आहेत, ते पाहता त्या बंद करणेच योग्य राहील. शाळा बंद करणे हा शिक्षणाला प्रोत्साहन देण्याचा एक मार्ग ठरेल.'

पत्र क्र. २०६७ मधील काही अंश पाहा,

'तुम्ही आयोजित केलेली शिक्षण परिषद उत्तम रीतीने झाली.

सक्तीचे शिक्षण किंवा इतर कार्य यंत्रणेसाठी निरुपयोगी संस्था किंवा प्रचंड पैसा खर्च करण्याची गरज नाही. हे सत्य का लपविले जात आहे? ज्या संस्था अस्तित्वात आहेत, त्यांची योग्य ती काळजी घेतली जावी. पुरेसा सक्षम स्टाफ राहील याकडे ही लक्ष घायला हवे. ज्या शाळांमध्ये तज्ज्ञ शिक्षक आहेत तेथे इतर शाळांच्या तुलनेत अतिशय दर्जेदार असे काम होत आहे, देशाच्या प्रगतीच्या दृष्टीने या संस्था महत्वाच्या आहेत.'

'प्रत्येक तालुक्यात हायस्कूल सुरु करण्याएवजी सुरुवातीला प्रत्येक विभागात प्रभावीपणे चालेल अशी शाळा सुरु करावी. काही शाळांमध्ये इंग्रजी लोकांनाही शिक्षक म्हणून नेमू शकतो. सक्तीचे शिक्षण योजना (पत्र क्र. २०८२) परिणामकारक रीतीने राबवण्याचा महाराज वारंवार आग्रह धरीत होते. सर्वांसाठी एकत्र व सार्वजनिक, समान शिक्षण प्रणालीचा त्यांचा आग्रह असायचा' (पत्र क्र. २१६७).

महाराजांनी बडोदा राज्याबाहेर स्थापन झालेल्या शैक्षणिक संस्थांना मदतीचा हात सतत दिला होता. मराठा समाजाच्या शिक्षणासाठी स्थापन झालेल्या मराठा संस्थेला दरमहा दोनशे रुपयांचे अनुदान मंजूर केले होते. इ.स. १८८६ पासून दीर्घकाळ हे

अनुदान सुरु होते (पत्र क्र. २). इतर संस्थानिक त्या काळात अशिक्षित होते. आधुनिक शिक्षणापासून दूरच होते. महाराजांनी शिक्षण विस्तार करीत काळाची पावले ओळखली होती (पत्र क्र. ४). महाराज चामराजेंद्र वडियार, म्हैसूर यांनी केलेल्या शैक्षणिक सुधारणांच्या प्रगतीचे उत्तम अहवाल ऐकून प्रसन्नता व्यक्त केली होती (नोवेंबर १९८८/पत्र क्र. ४६). सर्व सामाजिक स्तरातील व्यक्तीनी शिक्षण घ्यावे, शिक्षणातून नैतिक संस्कार घ्यावे, असे महाराजांनी एका पत्रात नोंदवले आहे (पत्र क्र. १३६).

सततचा शिक्षणविषयक विचार-चिंतन-ध्यास मनात असल्याने सक्तीची शिक्षण योजना सुरु झाली. अमरेली महालातील सर्व खेड्यांमध्ये शाळा सुरु केल्या जाव्यात असा आदेश काढला. १६ मार्च १८९३च्या मणिभाई दिवाणांना लिहिलेल्या पत्रात (क्र. १२६) असा उल्लेख आहे. ते म्हणतात –

‘सक्तीची शिक्षण योजना सुरु करण्यापूर्वीच महत्त्वाची पहिली अट अशी आहे की, प्रत्येक विभागाला शैक्षणिक साहित्य पुरवले जावे. ते पुरवल्यानंतर जर लोकांनी या योजनेस प्रतिसाद दिला नाही, तर त्यांना काही शिक्षा लागू करण्याविषयी आपण विचार करू शकतो. मोठ्या प्रमाणात लोक त्यांच्या मुलांना शाळेत स्वयंस्फूर्तीने पाठवतील, त्यामुळे कायद्याची आवश्यकता थोडी सौम्य होईल.

प्रत्येक जाती-जमातीच्या मुला-मुलींना शैक्षणिक साहित्य उपलब्ध करून देणे अपेक्षित आहे... गोषापद्धती असणारे लोक त्यांच्या मुलींना शाळेत पाठवण्याविषयी हरकत घेतात काय, याकडे लक्ष असू घ्यावे... विशिष्ट इयतांपर्यंतचे शिक्षण त्यांनी त्यांच्या मुला-मुलींना घ्यायला हवे इतके मात्र अपेक्षित आहे..’

भावी काळाचा वर्तमानाशी सांधा जुळवणारा हा अत्यंत प्रगत शैक्षणिक विचार होता. सक्तीचे – मोफत शिक्षण ही जगात घडलेली पहिली घटना मनावी लागेल. सक्तीच्या शिक्षण योजनेस महाराजांनी १८९३ मध्ये मंजुरी दिली. या योजनेचा विस्तार संपूर्ण राज्यात १ ऑगस्ट १९०६ रोजी झाला.

महाराजांना राजपुत्रांच्या पुढे नातवंडांच्या शिक्षणाची सतत काळजी असायची. राजपुत्रांचे, सरदारपुत्रांचे शिक्षण त्यांनी देशाबाहेर, प्रसंगी देशात करवून घेतले. राजघराण्यातल्या या विद्यार्थ्यांसाठी खास शिक्षक नेमले गेले. शिक्षक-पालक अशा भूमिका निभावणाऱ्या या सुहदांशी, दिवाणांशी, इतर संस्थानिकांशीही महाराजांनी पत्रसंवाद साधलेला होता. काही उल्लेख पाहा –

फत्तेसिंहराव चौथ्या इयत्तेत असून मराठीची सहावी इयत्ता पूर्ण केली आहे. इंग्लंडला इटन किंवा हॅरोमध्ये त्यांना प्रवेश देण्याचा मी आधी विचार केला होता, पण मग रद्द केला. तेथे प्रवेश मिळवण्यासाठी अतिशय परिश्रम करावे लागले असते. अधिक ताण त्यांच्यावर लादणे शहाणपणाचे ठरणार नाही. अभ्यासात त्यांनी एक विशिष्ट दर्जा मिळवला, की मग त्यांना एखाद्या इंग्लिश युनिव्हर्सिटीत ठेवता येईल.’

‘जयसिंहराव त्यांच्या परीक्षेत उत्तम प्रकारे उत्तीर्ण झाले आहेत. ते मराठी तिसऱ्या इयत्तेत आहेत.. फ्रेच मुलांना अतिशय आवडीने व काळजीपूर्वक शिकवतात.’

(२४ सप्टेंबर १८९५/पत्र क्र. २०८)

किंवा

‘फतेसिंहरावांना नृत्यकलेचे शिक्षण देण्याची तितकी गरज मला वाटत नाही. चांगले शिष्टाचार शिकवण्यासाठी तरुण मुलांना तरुण मुलींच्या, महिलांच्या अतिनिकट सात्रिध्यात आणलेच पाहिजे असे मला वाटत नाही.’ (पत्र क्र. ३४१)

किंवा

‘जयसिंहची स्मरणशक्ती अफाट असून त्यालाही इतरांप्रमाणे अभ्यासाचे वेड आहे. तो इंग्रजी कथा सांगतो तेव्हा ऐकतच राहावेसे वाटते. माझ्या दोन्ही मुलांना इटनला पाठवण्याचा विचार आहे.’ (पत्र क्र. ४३७)

महाराजांना मुलांच्या हिताची सतत काळजी होती, सुसंस्कार व्हावेत असेच त्यांना वाटत होते (पत्र क्र. ६००). शिक्षणातून नैतिक, मानसिक व सामाजिक संस्कार होणे महाराजांना अपेक्षित होते (पत्र क्र. ५९०). महाराज राजपुत्रांच्या शिक्षणाच्या बाबतीत कठोर आणि प्रसंगी भावव्याकूल होत असत. चुका दाखवणे, तर्ककठोर शब्दात धीर देणे, आकलनक्षमतेच्या बाबतीत अतिहळवे होणे असे घडत होते. राजपुत्रांचे शिक्षक फ्रेच यांना पाठवलेल्या पत्रात महाराजांचे हे भावहळवेण हमण्यास दिसते (पत्र क्र. ८०४, ८१३). फ्रेच यांची कार्यक्षमता वाढावी म्हणून त्यांच्यासंबंधीचा आदर महाराज व्यक्त करीत होते.

वाईट संगत, वाईट सवयी राजपुत्रांना लागू नयेत म्हणूनही महाराज काळजी करीत. ज्ञान आणि नैतिक चारित्र्य असे संस्कार महाराजांच्या शिक्षणविषयक चिंतनात आले आहेत. प्रतापसिंहाच्या बाबतीत खास १५ मुलांचा वर्ग निर्माण करण्यास त्यांनी सांगितलेले होते (पत्र क्र. १७५७). प्रतापसिंहाचे हस्ताक्षर इतर मुलांइतके सुंदर नसल्यामुळे योग्य व्यक्तीला मेजर वेबर यांनी नेमावे असेही महाराजांनी सुचवलेले होते (पत्र क्र. १७७६). कॅप्टन किंग हे राजपुत्र प्रतापसिंहाचे शिक्षक असताना अनेक बारीकसारीक सूचना महाराजांनी केल्या होत्या. उदाहरणार्थ त्याच्यासाठी गवई आमंत्रित करू नका. तो मातृभाषेतून शिकत असल्याने त्याला आकलन होतील इतक्या कविता पाठच करू द्या. नंतर जशी त्याची आकलनक्षमता वाढेल, त्याला वेगवेगळ्या प्रकारच्या काव्यरचनांचा परिचय करून द्या. जसे – दिंडी, आर्या, श्लोक इ.

प्राथमिक तयारीनंतरच त्याला शहरातील संगीत वर्गातून इतर सामान्य विद्यार्थ्यांसारखे संगीताचे धडे घेऊ द्या.

त्याला मोडीलिपी आणि गुजरातीतील लिखित मजकूर वाचता यायला हवा; जेणे करून त्याला शासकीय कामकाजातील कागदपत्रे नीट हाताळता येतील.

प्रतापसिंहाला कोण कोण भेटायला येते आणि तो कोणाच्या संपर्कात असतो. तसेच तो कोणत्या समारंभाना जातो, तेही कळवायला हवे.

त्याने एका शांत व सुदृढ शाळकरी मुलासारखे राहावे असे मला वाटते.

(दि. १० जुलै १९२२/पत्र क्र. १८७४)

महाराज दूर असल्याने बडोद्यातील राजपुत्राचे शिक्षण, व्यक्तिमत्त्व विकसन, चारित्र्य याबद्दल बारकाईने सूचना देत होते.

राजपुत्र उदयसिंह यांना आजारपणात परीक्षा घ्यावी लागली तेहा महाराजांनी उदयसिंहांना पत्र लिहून सूचना केल्या आहेत, उदाहरणार्थ -

‘आधी तब्येतीची काळजी घ्यावी, मग अभ्यासावर लक्ष केंद्रित करावे.

घोकंपट्टी करू नको. अभ्यासाचा विषय नीट आकलन करून घे.

संस्कृत ही काहीशी अवघड भाषा जरी असली तरी एक भारतीय आणि एक हिंदू म्हणून तुला ती शिकायला हवी.

गणित महत्त्वाचा विषय आहे, मनाला शिस्त लावण्यासाठी तो उपयुक्त आहे. इंग्रजी ही परकीय भाषा असली तरी या भाषेवर प्रभुत्व मिळवण्यासाठी तू प्रयत्न करायला हवे. आयुष्यात यश मिळविण्यासाठी तुला या भाषेचा फायदाच होणार आहे.

यांत्रिकपणे पाठ केलेल्या बाबी परीक्षेत उतरवून काढण्यास काही अर्थ नाही. लोकांमध्ये मिसळताना याची काळजी घ्यावी की, त्यांचा वाईट प्रभाव आपल्यावर पडता कामा नये. चांगले आणि वाईट यात तुला भेद करता आला पाहिजे.’ (पत्र क्र. २१७०/३ जुलै १९३२)

अभ्यासविषय, अभ्यासक्रम, अध्ययनपद्धती, अध्ययनप्रसंग, मनःस्थिती, विद्यार्थ्याचा परिसर- पर्यावरण यांचा काटेकोर विचार या सूचनांमध्ये केलेला दिसतो. महाराज धीराचे बोलणे करण्याएवजी उचित मार्गाचा दिशानिर्देश करीत असावेत. ज्ञान, विवेक, संगत, संस्कार सारेच या पत्रात आले आहे.

युरोपात शिकणाऱ्या राजपुत्रांना वरवरचे शिक्षण दिले जाते, त्यात केवळ ढोंगबाजी आहे, चांगली कौशल्ये रुजवली जात नाहीत. शिक्षणातून दिली जाणारी माहिती परिपूर्ण असत नाही, अशी नाराजी महाराजांनी कुचबिहारच्या महाराणी, महाराजांची कन्या यांच्याकडे व्यक्त केलेली आहे (पत्र क्र. २१७१/१७ जुलै १९३२).

राजपुत्र धैर्यशीलराव यांनी मुलगा अशोक (महाराजांचा नातू) याला स्टेनमोर पार्क पब्लिक स्कूलमध्ये शिकण्यासाठी पाठवावे अशी भावना व्यक्त केली होती. महाराजांनी धैर्यशीलरावांना कळवले की, ‘सध्याच्या परिस्थितीत मुलाला युरोपला पाठवणे म्हणजे त्याला देशापासून दूर करणे होय. त्याआधी त्याला भारतात पाठवावे. पब्लिक स्कूलमध्ये पाठवण्यापूर्वी आपली भाषा आणि आपल्या देशातही शिकता येईल.’ (पत्र क्र. २१७३)

महाराज अगदीच युरोपियन वैचारिकतेत, शिक्षणव्यवस्थेत मग्न नव्हते. युरोपियन लोकांचे सारे विचारविश्व श्रेष्ठच होते असे नाही, महाराजांना आपल्या मुळांची, मूळ ज्ञानप्रवृत्तींची श्रद्धाशील ओढ होती. भारतीय शिक्षण म्हणजे मूल्यसंस्कार, चारित्र्य यांचे शिक्षण आहे. पोशाखी पांडित्य नाकारणारी उदारमतवादी-प्रगतिवादी शिक्षणदृष्टी येथे दिसून येते.

प्रवासकथनांचा आशय

महाराजांनी युरोप, अमेरिका, श्रीलंका, इंगिलिंग अशा जगभरचा प्रवास केला. आजारपण, आरोग्यसुविधा, औषधोपचार या व्यावहारिक गोष्टींसाठी हे प्रवास झाले. परदेशातील प्रवासाप्रमाणेच स्वदेशीही त्यांना प्रवास करावे लागले. चैन, हौस, मजा, प्रवासासाठी प्रवास, आनंदासाठी प्रवास असे काही त्यांच्या वाट्याला आलेले नव्हते. परदेशप्रवासाबाबत ब्रिटिश सरकार, सरकारी अधिकारी संशयी नजरेने पाहत, क्रांतिकारकांना ते मदत करतात, ब्रिटिशद्वाराहातून राजकीय व्यक्तींशी परदेशी संपर्क करतात वगैरे आरोपही त्यांच्यावर झाले. त्यांच्या प्रवासांवर वेगवेगळ्या अटी, नियम घालण्याचे प्रयत्नही झाले होते. औषधोपचार-डॉक्टर्स सल्ला या कारणांसाठी त्यांना बरेचदा बराच काळ परदेशगमन करावे लागले. असे असले तरी त्यांना प्रवासाबद्दल प्रेम होते, आवड होती असेच लक्षात येते. या प्रवासकाळात उपचार करून घेतले त्यातून अधिक त्यांनी जिज्ञासू वृत्तीने आधुनिक जग, विचारधारा, प्रगत संस्कृती जाणून घेतली.

महाराजांनी प्रत्यक्ष राज्यकारभार हाती घेतल्याबरोबर तातडीने स्थानिक व संस्थानांतर्गत प्रश्न समजावून घेतले. संस्थानातील सर्व स्थळांना, समस्याग्रस्त लोकांना भेटी दिल्या, दौरे काढले, प्रश्न सोडवण्यासाठी उपाययोजना केल्या. यादरम्यान त्यांची प्रकृती बिघडत होती. त्यांना समुद्रमार्गे प्रवास करण्याचा सल्ला मिळाला. समुद्रसफरीने बरे वाटेल म्हणून श्रीलंकेची सफर केली. या प्रवासादरम्यान हिंदुस्थान सरकारने त्यांना ‘स्टार ऑफ इंडिया’ हा किताब जाहीर केला. महाबळेश्वरला आल्यावर डॉ. विल्यम नूर यांची भेट झाली. त्यांनी सांगितले की, “तुम्हाला मज्जाक्षीणतेचा विकार जडला आहे. यासाठी हवापालट म्हणून युरोपची सहल करा, तेथील हवामानाचा फायदा होईल. प्रकृतीत चांगली सुधारणा होईल.” महाराजांनी मनावर घेतले. इंग्लंडच्या राणींची भेटही यामुळे संभवनीय झाली. ३१ मे १८८७ ला मुंबई बंदरात पोहोचले. हा युरोपचा पहिला प्रवास होय. इ. स. १९०० पर्यंत युरोपचा सहावा प्रवास घडला. या सर्व प्रवासकाळाची निरीक्षणे ४८५ या क्रमांकाच्या पत्रात आहेत.

महाराजांच्या दैनंदिनीचा अंश ‘सहलीचे वर्णन’ असे केले आहे. यामध्ये आलेली निरीक्षणे वेगवेगळ्या काळाची, ऋटूंची असून कोणत्याही एका सहलीचे वर्णन आहे असे नाही’, परंतु या नोंदीमध्ये महाराजांची स्वभाव वैशिष्ट्ये, जीवनदृष्टी, जिज्ञासावृत्ती, शिस्त सारेच दिसते. महाराज हे काही ‘प्रवासी’ म्हणून सफरीवर जात नव्हते. बडोदा

संस्थानचे अधिपती ही त्यांची मुख्य जबाबदारी कायम राहिली. राज्यकर्ता म्हणून त्यांच्यावर त्यांनी काही नैतिक जबाबदाच्या स्वतःच घालून घेतलेल्या होत्या. मात्र ब्रिटिश सरकारही हस्तक्षेपासाठी तयार असायचे. प्रवासाला जायचे मनात आले आणि निघाले, असे नव्हते. ‘प्रशासकीय व्यवस्था’ लावून मग प्रवासाची तयारी शक्य व्हायची. महाराजांना ब्रिटिश सरकारचा हस्तक्षेप-सूचना पसंत नसायच्या. महाराज या नोंदीत हे सुचवतात (पत्र क्र. ४८५).

“जेव्हा एखादा राजा विदेशात जाण्याची इच्छा करतो तेव्हा त्याने आपल्या दरबारातील राजकीय प्रतिनिधींच्यामार्फत याबाबतची सूचना भारत सरकारला देणे आवश्यक असते. चौकशा, प्रशासनाच्या व्यवस्थांची टीका, राजाच्या अनुपस्थितीत होणारे कामकाज यांची चर्चा, व्यवसायाबाबत एक ना दोन सूचना अशा अनेक प्रस्तावांची जंत्रीच मान्यतेसाठी त्या राजासमोर ठेवली जाते आणि परिस्थितीच्या दबावाखाली म्हणा किंवा त्या राजाला बोलायला जागाच नसल्याने ते मान्य करून मगच प्रवासाची तो तयारी करू शकतो. या राजाने एक राजकीय अधिकारी नियुक्त करणे आवश्यक असते. तो राजाच्या अनुपस्थितीत राज्याची व्यवस्था पाहील असा एक नवखा माणूस, ज्याला आपली सत्ता आणि मर्यादा माहीत नसतात. हा अधिकारी आपला मनमानी कारभार करतो... माझ्या मते हा सगळा खर्च निरुपयोगी असून त्याची गरज तर नाहीच! पण हा प्रकार राजाच्या मनामध्ये चीड आणि अविश्वास निर्माण करणारा आहे... जे लोक अधिकारी बनतात त्यांच्या मनात राजाबद्दल एक तर आदरभाव नसतो, हे लोक सगळी शिस्त आणि प्रशासकीय यंत्रणा बिघडवून टाकतात आणि त्यांच्या हातून नाना प्रकारच्या खोड्या होण्याची शक्यता असते.”

महाराजांनी प्रवास करण्याचा मनोदय व्यक्त करताच अडवणुकीचे मार्ग कसे शोधले जायचे हे येथे दिसते. रेसिडेंटशिवाय आणखी एक अधिकारी नेमण्याची कृतीही प्रशासनात हस्तक्षेप करणारी असायची. महाराज जेव्हा बडोदा राज्याबाहेर असायचे तेव्हा त्यांचे सारे लक्ष आपल्या प्रजेकडे असायचे. प्रवासामुळे होणारी ताटातूट, प्रजेबदलची, प्रशासनाबदलची काळजी सारेच या प्रवासकाळातील पत्रव्यवहारांतून प्रतीत झाले आहे.

याच नोंदीत निरोपकाळातील घटनांमधून प्रजा-राजा संबंधांतील हृदय संबंध दर्शविले आहेत. निरोपाच्या क्षणांना उद्देशून शेक्सपियरच्या “Parting is such a sweet sorrow” या विधानाचे स्मरण त्यांनी जागविले आहे. आजारपणामुळे आपल्या लोकांपासून दूर राहावे लागते, याचे दुःख मात्र महाराजांच्या मनात सतत असायचे. ‘प्रजाहित’ हा महाराजांचा अग्रक्रम असायचा. प्रजेचे त्यांच्यावर जिवापाड प्रेम होते. निरोपाच्या क्षणांचे भावपूर्ण दर्शन पाहा -

“...महाराजांची काळजी घ्या असे सहप्रवाशांना बजावून सांगणारी अनोळखी जनता, हे सगळे मन हेलावून टाकणारे दृश्य. लहान-मोठ्या स्तरांतील लोक स्टेशनमध्ये दोन्ही बाजूला थांबलेले, ज्यांची एकच इच्छा की, आपल्या राजाचे दर्शन घेऊन त्याला आशीर्वाद घावा. त्यातले काही तर रोजच्या व्यवहारामुळे जवळपास वावरणारे नोकर, ज्यांनी आपले अश्रू दिसू नयेत म्हणून आपली दृष्टी जमिनीकडे वळवलेली, तरी चेहन्यावरील चिंता आणि आपलेपणाचे भाव लपवू न शकणारे. ते अत्यंत आदराने निरोप देताहेत आणि रेल्वेसोबत चालण्याचा प्रयत्नही करत आहेत.”

महाराज जरी परदेशी जात असले तरी संभाव्य समस्या-अडचणी पाहून निराकरणाची तजवीज ते करीत. इ. स. १९०० च्या प्रवासनोंदीत ते म्हणतात (पत्र ४८५) -

“...मात्र मी कधी नक्हे इतका अनिच्छेने युरोपला जात होतो. कारण माझी जनता व राज्य दुष्काळाने पिडलेले होते; पण थोडी समाधानाची गोष्ट ही की, मला शक्य झाले तितके प्रयत्न करून गरीब जनतेची अगदी मान्सून येईपर्यंतची सोय करू शकलो होतो.”

जनतेबद्दलची आस्था व आपल्या गैरहजेरीतला दुरावा यांची व्यवहार्य सांगड भावनात्मक गुंतवणूक येथे सहज लक्षात येते.

ज्ञानप्रबोधक तपशील महाराजांच्या प्रवास नोंदीत आहेत. उदाहरणार्थ एस. एस. कॅलेडोनिया या जहाजाचे सगळे तपशील आहेत. पेनींनसुलर ॲण्ड ओरियंट स्टीम नेव्हीगेशन कंपनीची स्थापना, विस्तार, सोयीसुविधा, घोषवाक्य, क्षमता यांचीही तपशिलाने माहिती सांगितली आहे.

महाराज परदेशात गेल्यावर प्रकृतीवर उपचार करून घेत, त्याचप्रमाणे तेथील लोकसंस्कृती, विकसनास मार्गदर्शक वस्तू-वास्तू सुविधा समजावून घेत. प्रचंड जिज्ञासू वृत्तीने समजून घ्यायचे, सारासार विचार करायचा आणि तिकडील सुधारणा बडोदा राज्यात कार्यान्वित करायच्या! देशाटनातून येणारे शहाणपण त्यांनी राज्यसुधारणेसाठी वापरले. ‘नवे ते हवे’, ‘उचित ते हवे’ हे त्यांचे धोरणच होते. शिक्षण, कला, समाजविकसन, व्यापार, तंत्रज्ञान, उद्योग, ज्ञान या जीवनक्षेत्रात युरोपच्या प्रवासातील अनुभवजन्य ज्ञान त्यांनी उपयोगात आणले.

“मागील महिन्याच्या १७ तारखेस (१८९३) ट्रिएस्ट्रीला पोहोचलो. काही ठिकाणी मुक्काम करत २६ मे रोजी क्लिएन्नास पोहोचलो. तेथे काही आठवडे मुक्काम केला. इम्प्रिअल ॲपेरा आणि हॉपबरी थिएटरवर पुष्कळ खर्च केलेला दिसतो आणि खन्या अर्थाने तो क्लिएन्नाचा एक अनमोल दागिना आहे. टाऊन हॉल आणि इतरही अनेक इमारती अनेक वेळा पाहण्याइतक्या देखण्या आहेत...” (पत्र १३२) लॉर्ड रे यांना ११ जुलै १८९३ रोजी हे पत्र लिहिले आहे. परदेशी-विशिष्ट शहरात “काय पाहिले, का पाहिले, कसे आहे” हे सांगण्याची आविष्काराची भूमिका महाराज घेत.

वारंवार पाहावेत असे वास्तुकलेचे उत्तम नमुने ते पाहत आणि पुढे तेथील सौंदर्यप्रेरणा आपल्या राज्यात मूर्त स्वरूपात आणण्याचा प्रयत्न करीत.

रहिवासाच्या गावाचे माहात्म्य ते सांगतात. उदा.

‘काल्सबाड ऑस्ट्रियात असून, एका छोट्याशा दरीत वसलेले आहे. पोटाचे आजार असणारे लोक या ठिकाणी वारंवार येत असतात. अनेक स्थूल लोकही वजन घटवण्यासाठी येथे येतात. जयसिंगराव आंग्रे यांच्यासारख्या माणसांसाठी ही जागा खूप चांगली ठरेल...’ (पत्र क्र. १३०) काल्सबाड येथूनच ६ जून १८९३ रोजी हे पत्र लिहिले आहे. वैद्यकीय उपचार केंद्र म्हणून काल्सबाड या गावाचे माहात्म्य ते सांगतात आणि जयसिंगराव आंग्रे यांना उपयुक्त ठरेल असेही सांगतात. जयसिंगराव महाराजांच्या सेवेत होते, त्यांचे संबंध अत्यंत हृदय होते, बरोबरीचे नसले तरी सेवकभावाचेही नव्हते, स्नेहाचे होते. आपण वस्ती केलेल्या स्थळाचे माहात्म्य आणि माणसांची आठवण यांचीही सांधणी वैशिष्ट्यपूर्ण आहे.

युरोपियन स्थळी त्यांना स्वदेशी स्थळांची आठवणही होते. रहिवासाच्या जागेचे वैशिष्ट्य सांगतात आणि बरोबर असलेल्या आळशी लोकांचे दोषही दाखवतात. महाराज परक्या नव्याने परिचित होणाऱ्या संस्कृतीला सामोरे जाताना मनात आपला देश-प्रदेश-संस्कृती यांनाही जवळ बाळगत होते (व्हिएन्ना/पत्र क्र. १२९).

‘तुम्ही ट्रिएस्ट्रीच्या जवळ जसजसे येता व स्पष्ट देखावा तुम्हाला दिसू लागतो तो तुम्हाला मुंबईच्या मलबार हिलची आठवण करून देतो...’ “मुंबईच्या घरांप्रमाणे येथील घरे उंच व तशाच रचनेची आहेत : पण त्यापेक्षा अधिक टुमदार दिसतात. ती सर्व दगडांनी बांधलेली आहेत. आपल्याकडे सोननगरीत असणाऱ्या दगडांसारखे येथील दगड आहेत...’

मिरामौर या सुंदर दगडी राजवाड्याचे चित्र मोजक्या तपशिलांनी त्यांनी उभे केले आहे. दृक्संवेदनांना - सौंदर्यदृष्टीला इतिहासाची जोडही दिली आहे, वास्तूंच्या मागे, तळात असलेला इतिहास ते सांगतात आणि वर्तमानातही घेऊन येतात. आपल्या सौंदर्यग्रहणदक्ष संवेदनांचा परिचय घडवतात उदा.

‘...एकूण ३६ खोल्या तेथे होत्या. घराभोवती अप्रतिम बाग होती. ट्रेस्टियन नागरिक तेथे वेळ घालवण्यासाठी नेहमी येतात. लोकांना बघण्यासाठी बाग आणि घर उघडे ठेवलेले आहे. काही दिवसांपूर्वी ऑस्ट्रियाचा राजा येथे येऊन गेला. बागेमध्ये अनेक झाडे आहेत आणि आपल्या मकरपुऱ्यातील बागेप्रमाणे येथील काही भूखंड हे कलात्मक बागकाम असणारे आहेत. राजवाड्यातून समुद्राचे सुंदर दृश्य दिसते आणि म्हणून त्याचे नाव मिरामौर (समुद्राकडे पाहा) असे ठेवले आहे...’ (पत्र क्र. १२८).

स्थलवर्णन, स्थलवैशिष्ट्ये आणि पूर्वानुभव-साहचर्य महाराजांनी आपल्या नजरेने दाखवते आहे. ‘ट्रिएस्ट्री-मिरामौर’ मकरपुऱ्याच्या जवळ ते आणून ठेवतात!

ट्रिएस्ट्री बंदर मुंबई व नेपल्सपेक्षा आकर्षक नसल्याचे ते सांगतात, तुलना-साम्य व पूर्वानुभव एकाच वेळी त्यांना आठवतात.

‘ट्रिएस्ट्री जवळ येत असताना पहाटेच्या वेळी मी या देशाचा देखावा पाहण्यासाठी डेकवर गेलो होतो आणि त्यावेळी मला अचानक एक विलक्षण आनंदाची अनुभूती मिळाली. पहाटेचे पाच वाजले होते. त्यावेळी बडोद्यातील हिवाळ्यात ६.३० वाजता सूर्य जेवढा आकाशात चढलेला असतो तेवढा येथील आकाशात चढलेला होता; पण तितका तीव्र नक्हता. शांत आणि तेलकट पाण्यावर पडलेला प्रचंड मोठा प्रकाशझोत अतिशय सुंदर दिसत होता...’ (पत्र १२८)

भावपूर्ण चित्रदर्शनाचा आनंद या प्रवासकथनपर पत्रात आला आहे. ट्रिएस्ट्रीच्या सूर्यदर्शनाच्या क्षणांना बडोद्यातल्या सूर्यदर्शनाच्या आठवणींना उजाळा मिळतो. रसिकता, सौंदर्यग्रहणक्षमता त्यांच्या प्रवासकथनपर पत्रांमध्ये मोठ्या प्रमाणावर दिसतात. स्वभावेन्ती आणि उपमा, कल्पक रूपके यांचा भावप्रत्ययी वापर त्यांनी केला आहे.

नॉर्वेच्या प्रवासाबद्दलची भाष्येही मार्मिक आणि कल्पकतापूर्ण आहेत. उदाहरणार्थ, ‘...नॉर्वेजियन लोकांची जीवनशैली व चालिरिती समजून घेण्याची माझी उत्सुकता अधिक होती. त्यामुळे मी तेथे पंधरा दिवस राहिलो; परंतु माझ्या असे लक्षात आले की, बुद्धिमत्ता व शिष्टाचार अतिशय उच्च दर्जाचे असूनही तेथील माहिती त्रोटक प्रमाणात मला मिळाली. त्यावरून असे वाटते की, दुर्दैवाने पर्यटकांना आकर्षित करण्याची रहस्ये अजून त्यांनी शिकलेली नाहीत व ही गोष्ट त्या देशात गैरसोयीची आहे. असो. तेथील निसर्ग अतिशय समणीय होता आणि तेथे पावसाचे प्रमाण जास्त असले तरी मला बरेच दिवस लख्ख सूर्यप्रकाशाचे मिळाले... युरोपच्या त्या भागात पुन्हा आल्यामुळे आणि कला व संस्कृतीचा समृद्ध व प्रगत वारसा लाभलेल्या ड्रेस्डेन व बर्लिन यांसारखी शहरे पाहताना मला खूप समाधान वाटले... बरेचसे पर्यटक मेंद्यांच्या कळपांप्रमाणे एकमेकांचे अनुकरण करीत फिरताना दिसत होते...’ (पत्र क्र. १२४).

प्रवासस्थळी असलेल्या लोकसंस्कृती व जीवनशैलीबद्दलची जिज्ञासा येथे दिसते. कला-संस्कृतीच्या समृद्ध वारशाचे रसग्रहणही त्यांना महत्वाचे वाटते. ‘पर्यटक’ स्वतंत्रबुद्धीने वागत-वावरत नाहीत याबद्दल उपरोधपूर्ण शेरा ते मारतात. ‘स्थल-काल-प्रदेश-अवकाश’ आणि ‘लोक’ यासंबंधीचे महाराजांचे खास दृष्टिकोन लक्षात येतात. सांस्कृतिक, बौद्धिक आणि भौतिक सौंदर्याचे रसिक व्यक्तिमत्त्व त्यातूनच साकारते असे म्हणता येईल.

महाराजांच्या युरोप प्रवासामुळे प्रकृतीत सुधारणा झाली आणि जीवनवृत्ती उदार-व्यापक आणि आधुनिक बनली. परसंपर्कातून स्वस्थितीचे उन्नयन घडवणे त्यांना उचित वाटत होते.

इजिप्तच्या प्रवासाची संक्षिप्त माहिती पत्र क्र. ३२० मध्ये आली आहे. महाराजांची निरीक्षणक्षमता आणि लोकसंस्कृतीचे मूल्यांकन करण्याची तीव्र बुद्धिमत्ता त्या पत्रातून प्रत्ययास येते, उदाहरणार्थ-

‘मी कैरोपासून नाईल नदीचा प्रवास केला आणि पिरॅमिडचा प्रदेशाही पाहिला. त्याचबरोबर थेब्ज, कारनेक मंदिर आणि इतर स्मारके पाहिली. ते सर्व अद्भुत आणि आकर्षक होते. इतिहासाच्या भव्यतेची साक्ष पटवणारे होते. राजे आणि महाराण्याच्या पतनाचे साक्षीदार जे की, हजारे वर्षांपूर्वी मृत झालेले होते. मंदिरांमध्ये उंचच्या उंच खांब, विचित्र मूर्ती आणि इजिप्तच्या रीतीरिवाज आणि श्रद्धांच्या आधारित मूर्तिकला या सर्व समृद्ध वारशाचे दर्शन एका अशा प्रदेशात होते की, जो उष्ण वाळवंटाची पार्श्वभूमी असलेला आहे...’

इजिप्तच्या प्रवासाबद्दलचे स्वतःचे मत-हेतूही या पत्रात आला आहे. महाराज ज्या स्थळी जात त्याचे बारकाईने निरीक्षण करीत, तेथील इतिहास-भूगोल व समाजही समजून घेत, त्या प्रवासामागील जिज्ञासा वृत्तीही ते मांडतात. त्यांची सांस्कृतिक चिकित्सा करणारी भाष्ये महत्त्वाची आहेत. उदाहरणार्थ, ‘... काही बाबतीत इजिप्तचे लोक आपणासाठी जवळचे वाटतात. विशेषतः धार्मिक जीवन आणि कल्पनांच्या बाबतीत इजिप्तचे लोक आणि आपले पूर्वज हे त्या काळी एकमेकांच्या बरेच जवळचे होते. आजच्यापेक्षा आणि ही बाब फारशी आश्वर्य वाटण्याची नाही... इजिप्तचे रहिवासी हे शांतताप्रिय आणि कष्टकरी असून त्यांनी त्यांच्या ऊर्जेचा विनियोग देशाच्या विकास आणि उभारणीसाठी केला. त्यांनी आपल्या शक्तीचा उपयोग परप्रांतावर स्वात्मा करण्यासाठी केला नाही...’ (पत्र क्र. ३६८). इदरच्या महाराजांशी केलेल्या संवादातील हा पत्रांश महत्त्वाचा आहे. इजिप्तच्या भेटीत त्यांनी नाईल नदीचे माहात्म्य ओळखले होते. आस्वानला भेटही दिली होती. जलसिंचन योजनांचे बीजारोपण नाईल दर्शनात झाले असावे. इजिप्तच्या संस्कृतीचे भारतीय लोकसंस्कृतीशी असलेले नातेही त्यांच्या लक्षात आलेले आहे.

जून १९०० पासून काही काळाच्या युरोपीय रहिवासात लंडन, जर्मनी, पॅरिस, ब्राईटन येथून युरोपातील मित्र, अधिकारी, राजपुत्रांचे शिक्षक, हितचिंतक, भारतीय संस्थानिक आदींना पत्रे लिहिली आहेत. त्यात प्रकृतीच्या त्रासाबद्दल, भेट ठरवण्याबद्दल, निमंत्रणाबद्दल, भेट होऊन गेल्यानंतर, पूर्वीच्या मैत्रीसंबंधांबद्दल आस्थेवाईक पत्रे आहेत. ही त्रोटक, बहुधा सोपस्कार-शिष्टाचार अशी पत्रे असली तरी त्यात व्यक्तिगत भावाविष्कार आस्था यांचे दर्शन घडते. उदा -

‘एवढ्या मोठ्या साम्राज्याचे केंद्र असलेल्या लंडनमध्ये पाऊल ठेवताच मला आपली व आपल्या कन्येची आठवण झाली...’ (जॉन पल्स्टन/१५ जून १९००/पत्र. ४९०).

‘प्रिन्स ऑफ वेल्सकडे जाताना आपली ओऱ्हरती भेट झाली. मी आपली व डचेसची भेट घेणार आहे. मी आपणास विसरलो नसून एक मित्र म्हणून मी आपणास पत्र लिहीत आहे.’ (ड्यूक ऑफ कॅनॉट/१८ जून १९००/पत्र क्र. ४९२).

‘लंडनमधील गर्मी आणि गोंगाटापासून गावातल्या शांत आणि थंड वातावरणात जाणे खरोखरच आल्हादायक होते. धुळीचे रस्ते आणि चौक यापेक्षा गावाकडच्या हिरवाईने मन प्रसन्न झाले. गावाकडील खेड्यातील मुक्त समाजजीवन पाहून मला विशेष आनंद झाला. यामुळे कोणतीही आडकाठी न ठेवता सुंदर महिला आणि हुशार पुरुषांशी बोलण्याची संधी प्राप्त झाली...’ (लेडी टिवडेल/२४ जुलै १९००/पत्र क्र. ५००)

‘आपणाकडे झालेल्या पोटभर आणि आनंददायक मेजवानीबद्दल आपले आभार. आपण अत्यंत गुणी लोकांचे संग्राहक आहात आणि आपली अभिरुची फार समृद्ध आहे, हे आपण केलेल्या व्यवस्थांमधून दिसून येत होते...’ (सर जेम्स/२८ जुलै १९००/पत्र क्र. ५०३)

‘मला वन-रेल सिस्टिमबद्दल माहिती हवी आहे. मी प्रा. बीअर यांच्याकडून माहिती घेतल्यानंतर मी बडोद्याच्या मुख्य अभियंत्यास याबाबत बोलेन...’ (लॉर्ड रे/३० जुलै १९००/पत्र क्र. ५०५)

‘या देशात माझे सहप्रवासी म्हणून आपण होतात. हे आपल्या प्रेमलळणाचे घोतक आहे. आपण आजारी असल्याचे समजले व चिंता वाटली...’ (सर जॉन पल्स्टन/३० जुलै १९००/पत्र क्र. ५०८)

महाराजांच्या औपचारिक किंवा अनौपचारिक पत्रांमध्ये व्यक्तिगत भावनांचा सुंदर आविष्कार झालेला दिसतो. आपण बडोद्यापासून दूर आहोत, ही खंतही प्रवासकाळातील पत्रांमध्ये असते. पाऊसपाणी, पिके, लोकांचे आरोग्य याबदलची विचारपूस किंवा माहिती यांची देवाणघेवाण करण्यातही त्यांच्या व्यक्तित्वातील भव्य-उदात्ततेचा प्रत्यय येतो.

इ. स. १९०० मधील महाराजांच्या प्रकृती-अस्वास्थ्याच्या कारणाला क्षुल्लक मानले गेल्याचा सात्त्विक संतापही काही पत्रांमध्ये आहे. लॉर्ड कर्झनने महाराजांच्या अनुपस्थितीत बडोद्यास भेट दिली. संस्थानचे आतिथ्य स्वीकारले नाही. राग मनात ठेवून सर्व संस्थानिकांना एक अवमानकारक आदेश काढला. ‘ब्रिटिश सरकारच्या पूर्व परवानगीशिवाय भारतीय राजा-महाराजा यांनी आपले राज्य अथवा देश सोडून प्रवास करू नये.’ आदेश सर्वांसाठी असला तरी मुख्य रोख हा महाराजा सयाजीराव गायकवाड यांच्याकडे च होते. महाराजांचे परदेशगमन प्रकृतीच्या कारणाने घडलेले होते, महाराणीची अत्यंत गुंतागुंतीची शास्त्रक्रिया तेथेच होणे आवश्यक होते. महाराजांनी आपली अपरिहार्यता दिवाण अय्यंगार यांना पाठवलेल्या पत्रात सांगितली आहे. (पत्र ५११) तसेच मिसेस केंट यांनाही नापसंती कळवली आहे. ‘लॉर्ड कर्झनने

काढलेला भारतीय राजा- महाराजा बाबतचा फतवा आणि माझ्या संबंधात वृत्तपत्रात आलेले लेखन आपण वाचले असेल. या परिपत्रकामध्ये राजे-महाराजांचा उल्लेख फारसा सन्मानकारक नाही... आम्ही सर्व मुख्य आणि महत्त्वाचे समजले जातो; पण पगारी नोकरांपेक्षाही हलकी वागणूक आम्हाला मिळते...' (पत्र क्र. ५१५).

सर जॉन पल्स्टन यांनाही नाराजी कळवली आहे, अत्यंत मनमोकळेपणाने महाराज सात्त्विक संताप प्रकट करतात. १८५८ च्या राणीच्या जाहीरनाम्याचे स्मरणही करतात. राजा-महाराजांना क्रूर व अपमानास्पद वागणूक कशी मिळते, हे त्या पत्रात त्यांनी दाखवले आहे.

'...एखादा राजा त्रासदायक आहे असे वाटले की, त्याला विनाचौकशी शिक्षा केली जाते, गादीवरून काढून टाकले जाते. आजारपणाच्या कारणाने एखाद्या राजाला युरोपला जायचे असेल तर त्याला तसे वैद्यकीय प्रमाणपत्र मागितले जाते... राजाची पत रयतेच्या आणि हताखालच्या प्रशासनातील लोकांमध्ये कमी होते. राजाला देखील भारत सरकारकडे रजेचा अर्ज करावा लागतो. सरकारची ही दखलअंदाजी पार घर आणि कुटुंबार्पर्यंत पोहोचते. या सरकारने संस्थानांचे पालकत्व स्वीकारले आहे, ते बदला घेण्यासाठीच... ब्रिटिश सरकारच्या हितासाठी काही करायचे असेल तर मात्र आमच्या राजेपणाचा उपयोग अगदी पिळवणूक होईपर्यंत करून घेतला जातो... आमची परवानगी न घेता किंवा आम्हाला न कळवता परस्पर कायदे केले जातात... एकीकडे सरकारने राजांच्या डोक्यावर काळजी व चिंतेचे डोंगर ठेवले असून दुसरीकडे त्यांची सुरक्षा व स्वातंत्र्य हिरावून घेतले जात आहे... माझी ही सर्व निरीक्षणे आपल्यासमोर ठेवण्याचा माझा उद्देश इतकाच होता की, आपल्यासारख्या उच्चपदस्थ लोकांनी भारताबाबत गंभीर विचार करावा आणि ज्या तीस कोटी लोकांचा इथे साधा प्रतिनिधीही नाही त्यांना न्याय मिळवून घावा...' (पत्र क्र. ५२०).

१८५७ च्या स्वातंत्र्ययुद्धातून ब्रिटिश ईस्ट इंडिया कंपनीची सत्ता गेली होती. हे स्वातंत्र्ययुद्ध होण्याचे एक कारण स्थानिक प्रशासक, राजे, संस्थानिक यांचे दमन हे होते. महाराज पुन्हा या असंतोषाचेच एक नवे वातावरण निर्माण होत असल्याची जाणीव करून देतात. अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य, संचार स्वातंत्र्य, भाषण स्वातंत्र्य, अस्मितादर्शनाचे स्वातंत्र्य, नागरी सेवा देण्याचे स्वातंत्र्य, संरक्षण स्वातंत्र्य यांची अप्रत्यक्ष जाणीव या पत्रातून करवून देत आहेत.

लॉर्ड रे यांनाही १८ ऑक्टोबर १९०० च्या पत्रात कझीनच्या दडपशाही धोरणाविरुद्ध नाराजीच्या भावना कळविल्या आहेत. (पत्र क्र. ५२४) ते म्हणतात - '...एकीकडे गरीब व भिकान्यांसाठी कायदे करताना त्यावर चर्चा होते; पण भारताच्या या कमनशबी राजांना निर्धन जनतेपेक्षाही जास्त वाईट समजून वागवले जाते. आदेश व परिपत्रके त्याच्या लक्षात यायच्या आत लादले जातात. भारतात राजा होणे ही फार मोठी शिक्षाच आहे...'

सडेतोडपणे-स्वाभिमानपूर्वक बाजू मांडण्याचा महाराजांचा स्वभाव येथे दिसतो. याच परिपत्रकाबद्दल सर जॉन वॉट्सन यांनाही महाराजांनी पत्र लिहिले - '... हे परिपत्रक खोडसाळपणाचे असून अनावश्यक स्वरूपाचे आहे. चुकीच्या गृहितांवर आधारित असलेले हे परिपत्रक असून त्याचे निष्कर्ष चुकीचेच आहेत. राज्याच्या हिताकडे लक्ष पुरवणे राजांना शक्य होणार नाही. त्यांचे लक्ष आणि ऊर्जा सरकारी मर्जी संपादनामध्ये खर्ची होईल. स्वातंत्र्याची त्यांची सवय मोडली जाईल, ज्यामुळे ते चारिच्या गमावून बसतील, ते आपला आत्मसन्मान गमावून बसतील.... अदृश्य जमीनदारशाहीचा मी पुरस्कर्ता नाही, पण या ठाम मताचा आहे की, कोणाचेही जीवन हे सन्मानजनक असते आणि पराजितांच्याही स्वातंत्र्याची, संपत्तीची बूज राखली गेली पाहिजे...' (पत्र क्र. ५२७)

आत्मसन्मान, स्वातंत्र्य, न्याय या मूल्यांवर महाराजांची अचल निष्ठा होती. परदेशगमनातूनच कर्झनचे परिपत्रक उद्भवलेले होते. महाराजांच्या परदेश प्रवासातील या पत्रव्यवहाराला आगळेवेगाळे महत्त्व आहे. महाराजांनी स्वतःला कधीही ब्रिटिशांचे मांडलिक मानलेले नाही, बरोबरीच्या नात्याचाच करार कंपनी सरकारशी झालेला होता, याचे स्मरण महाराजांनी वेळोवेळी ब्रिटिश सरकारला करून दिले होते.

महाराजांचे परदेशप्रवास नेहमी चर्चेत राहिले आहेत, वारंवार युरोपाचा प्रवास त्यांनी केला, त्याला कारणेही प्रकृतीचीच होती, परंतु या प्रवासादरम्यान गुप्त पोलिसी ससेमिरा मागे असायचा, महाराज कोणाकोणाला 'तेथे' भेटतात, त्यांच्याकडे कोणाचे येणे-जाणे आहे, याकडे बारकाईने लक्ष ठेवले जायचे.

आपल्या परदेश प्रवासाबद्दल ब्रिटिशांच्या आक्षेपांना सडेतोड उत्तरे देण्यात महाराजांनी मागेपुढे पाहिले नाही. कर्झनच्या आदेश परिपत्रकाचा पुढेही अप्रत्यक्षपणे निषेध ते नोंदवत राहिले. २१ मे १९०३ रोजी कर्नल मीड यांना एक दीर्घ पत्र त्यांनी लिहिले आहे. त्यात त्यांनी परदेशप्रवासाचे लाभ आणि प्रकृतीत सुधारणा हे हेतू सांगितलेले आहेत. उदाहरणार्थ -

'इतर देशांना दिलेल्या भेटीचा मला बौद्धिकदृष्ट्या फायदा झाला... युरोप सफरींनी माझ्या आरोग्याला खरोखर खूप फायदा झाला आहे... या दौऱ्याच्या काळात माझ्या जन्मजात ज्ञानलालसेने मला अभ्यास करण्यास व माझ्या बौद्धिक सुधारणेत वाढ करण्यास प्रवृत्त केले... ऑक्सफर्ड किंवा एखाद्या मान्यताप्राप्त विद्यापीठात शिकण्याची माझी इच्छा होती...' (पत्र क्र. ७१०)

परदेशाचे कुतूहल ज्ञानलालसेतून आलेले होते. तिकडच्या चांगल्या गोष्टी, सुधारणा, विचार-तंत्रे, व्यवसाय - कलाकौशल्ये आपल्या राज्याच्या विकासासाठी नमुनादर्श ठरतील असे त्यांना वाटत होते. मात्र 'अज्ञानी आणि बेजबाबदार लोकांनीच वृत्तपत्राच्या संपादकांनी वारंवारच्या परदेश प्रवासांमागे वाईट हेतू आहेत' अशा बातम्या पसरवल्या. महाराजांना प्रकृती व ज्ञानसंवर्धन - विकासदृष्टी या बाबतीत

फायदाच झाला. ‘विशाल दृष्टिकोन आणि नव्या जगाचे सुंदर वृत्तांत’ हे लाभ त्यांच्या समवेत असणारांनाही झाले होते.

‘संस्थानिक व्यसनी आहेत, वारंवार युरोपच्या भेटीवर जाऊन ते पैशांची उधळपट्टी करतात’ या सरकारी आक्षेपांना युक्तिवादाने त्यांनी उत्तर दिले आहे. पूर्वीचे राजे प्रचंड काम करू शकले, कारण त्यांना स्वातंत्र्य आणि सामर्थ्य होते. ब्रिटिश सरकार स्वातंत्र्यसंकोच करून मूलभूत हक्कांवर गदा आणत असल्याचे महाराजांनी याच पत्रात दाखवून दिले आहे. संस्थानिकांच्या प्रतिष्ठेचा व सन्मानाचा अपमान सरकारी परिपत्रकामुळे झालेला असल्याचे मत त्यांनी मांडले आहे. रेसिडेंट हा सरकारने नेमलेला प्रतिनिधी राजाची अडचण करतो, थेट सरकारशी संवादही शक्य होत नाही.

‘माझ्या राज्याच्या व प्रजेच्या कल्याणाची माझी जी तीव्र इच्छा आहे, त्या इच्छेनेच मला सर्व प्रकारच्या (इंग्रजांकडून येणाऱ्या) हतोत्साहित करणाऱ्या अनुभवावर मात करण्यास समर्थ केले आहे.’ प्रजेच्या कल्याणाशी बांधिलकी असल्यानेच महाराजांच्या निषेधास तेजाची आणि सत्याची धार होती. या पत्राने कर्नल मीड यांची सहानुभूती मिळाली आणि त्यानंतर संस्थानिकांच्या वैयक्तिक बाबींमधील स्वातंत्र्यास इंग्रज सरकारचा हस्तक्षेप मावळला.

जून १९०५ ला महाराजांनी युरोप-अमेरिका असा प्रवास दौरा केला. या काळातही राज्यातील सुधारणा, राज्यप्रशासन, नेमणुका, आचारसंहिता, प्रजेच्या हिताची काळजी याविषयीची पत्रे लिहिलेली आहेत. अमेरिकन वकिलात लंडनच्या अधिकाऱ्यांमार्फत महाराजांच्या वतीने अमेरिकाभेटीसंबंधी पत्रे लिहिली गेली आहेत. अमेरिकाभेटीचे उद्देश पुढीलप्रमाणे असल्याचे दिसते. “त्यांना आपल्या देशातील संस्थांची माहिती करून घ्यायची आहे... महाराजांच्या अमेरिका भेटीचा एक उद्देश म्हणजे तेथील शैक्षणिक संस्था पाहणे हा आहे. आपल्या देशातील तरुणांना तेथे शिकायला पाठवण्याच्या हेतूने ते अमेरिकेत शिक्षण संस्था पाहणार आहेत...” (पत्र ८२७)

‘महाराजांना अमेरिकेतील प्रजासत्ताक संस्थांची माहिती घ्यायची आहे. महाराजांना अमेरिकेच्या राष्ट्राध्यक्षांना अनौपचारिकपणे भेटता यावे...’ (पत्र ८३१).

‘अमेरिकन शिक्षणतज्ज्ञांची सेवा बडोदा राज्याला मिळवता येणे शक्य होईल का हे जाणून घेण्याची महाराज गायकवाड यांची इच्छा आहे... अमेरिकन शिक्षणतज्ज्ञाने बडोदा राज्यातील विविध शिक्षण संस्थांना भेट द्यावी, विविध शाळांचे अभ्यासक्रम पाहावेत आणि त्यांच्यात योग्य त्या सुधारणा सुचवाव्यात अशी महाराजांची अपेक्षा आहे...’ (पत्र क्र. ८३३)

“बडोद्याचे महाराज मा. गायकवाड यांना पुढील पात्रतेची व्यक्ती त्यांच्या बडोदा संस्थानात जाऊन त्यांच्या संस्थानातील विविध भागांना भेट देण्यासाठी हवी आहे. ही व्यक्ती तज्ज्ञ उत्पादक किंवा संस्थानची नैसर्गिक संसाधने व संस्थानचा प्राचीन व

अर्वाचीन इतिहास, राजकीय व औद्योगिक परिस्थिती अभ्यासून संस्थानला धोरणाबद्दल सल्ला देण्यास पात्र असावी... बडोदा राज्य हे मुख्यतः कृषिप्रधान आहे आणि तिथे जर काही कारखाने सुरु करायचे असतील, तर ते जवळच्या शेतकी उत्पादनावर अवलंबून असायला हवेत...” (पत्र क्र. ८३४).

युरोपातून अमेरिकेस जाण्याच्या मागचे लोककल्याणकारी आणि ज्ञानसंवर्धक हेतू या अवतरणांतून लक्षात येतात.

‘नवे ते हवे असणे, उपयुक्त हवे असणे’ अशी महाराजांची धारणा होती. इतकेच नव्हे तर अमेरिकेच्या औद्योगिक विकासावर, औद्योगिक धोरणावर, शिक्षणसंस्था, व्यवस्था, शेती, बालसंगोपन, बालक-पालक संबंध, कामगार संघटना यांची माहिती देणारे लेखन त्यांना अपेक्षित होते. ‘अमेरिका प्रवासासंबंधी’ पुस्तक लिहिण्याचाच त्यांचा विचार होता (पत्र क्र. ८३९).

अमेरिका प्रवासानंतर त्यांनी सर जॉन मोर्ले यांस एक मौलिक पत्र लिहिले आहे (पत्र क्र. ८४२/२१ सप्टेंबर १९०६/लंडन).

‘माझ्या युरोप भेटीचा मला, मा. महाराणींना व मुलांनाही खूप फायदा झाला. या भेटीत मला पाश्चात्य देशातील काही शैक्षणिक संस्था पाहता आल्या. त्याचा फायदा मला माझ्या राज्यातील शिक्षण व्यवस्था सुधारण्यामध्ये होईल.’ या पत्रात संस्थानिकांना कृतिस्वातंत्र्य मिळावे आणि त्यांच्यावर अधिक विश्वास टाकल्यास प्रजेचे कल्याण व संस्थानांचा विकास होईल असेही महत्वाचे प्रतिपादन आले आहे.

चीन, जपान, सिंगापूर असा एक प्रवास महाराजांनी एप्रिल-मे १९१० या काळात केला होता. पेनांग-सिंगापूर येथील स्थलवर्णनाबरोबरच नागरी सुधारणांकडे त्यांचे लक्ष असल्याचे दिसते. पाणीपुरवठा, पाणी साठवण्याचे तलाव, रस्ते, बगीचे, बंगले याबद्दलची माहिती सिंगापूरच्या भेटीत पत्र क्र. ११३ मध्ये नोंदवली आहे. ‘जंगलांचे आणि झोपड्यांच्या गावांचे सुंदर शहरात रूपांतर करणारे हे राज्यकर्ते मोठे उद्योगी आणि बुद्धिमान असावेत!’ असा शेराही महाराजांनी दिला आहे. ‘युरोपियन लोक इथल्या लोकांमध्ये मोकळेपणाने मिसळतात व तिथल्या महिलांशी लग्नेही करतात’ असे भाष्य या पत्रात आहे. सेडॉन (मंत्री) यांना हे पत्र पाठवलेले आहे. युरोपियन लोक जावा, सुमात्रा, सिंगापूर वगैरे प्रदेशात स्थानिकांशी सरमिसळून गेल्याचे त्यांना लक्षात आणून द्यायचे असावे.

स्वानुभवातून शहराची वैशिष्ट्ये ते मांडतात, त्यात चित्रात्मक दर्शनाचा पवित्रा घेतला जातो. उदा. कॅटनचे चित्र डोळ्यासमोर उभे राहते -

‘कॅटन हे खरे चिनी शहर आहे. त्यातील रस्ते अरुंद आहेत आणि इतके नागमोडी आहेत की, पालखीवाले व इतर हमाल टक्कर टाळण्यासाठी आरोळ्या देत पुढे जात असतात. शहराची लोकसंख्या बरीच आहे. उत्तम सिल्कचे कापड, लाखेच्या व हस्तिदंती वस्तू इथे चांगल्या मिळतात.’ (पत्र क्र. ९१४).

चीन-जपान पुढे कँकुअर-युरोप असा प्रवास-वास्तव्य १९१० मध्ये घडले आहे. रहिवास काळातही स्थानिक मित्र, अधिकारी, बडोद्यातील अधिकारी आदींच्या संपर्कात ते होते.

“माझ्या साहित्यिक कामासाठी आपण तीन तरुण व्यक्तींची नावे सुचवावीत. तुमच्या बरोबर मी त्यांची भेट घेईन. इतिहास विषयात पदवीधर असलेला तरुण माझ्यासाठी अधिक उपयुक्त ठरेल.” (ख्राईस्ट चर्चचे डीन यांना लिहिलेले पत्र क्र. ९२३)

“इथे काही मित्रांना निवांतपणे भेट आहे आणि इंग्रजांचे घरगुती जीवन पाहत आहे... भारतात आपल्या बाजूला चांगला पाऊस झाला हे समजून आनंद वाटला...” (धनर्जीभाईना लिहिलेले पत्र क्र. ९२६)

महाराज केवळ मौजेसाठी प्रवास करीत नक्ते, तेथे उत्तम मनुष्यबळ मिळते का? अशा मनुष्यबळाचा आपल्या प्रजेसाठी चांगला उपयोग करून घेता येईल का असे ते पाहत. पाऊसवृत्तही त्यांच्या आस्थेचा भाग असायचा. भारतीय शेतकरी आणि पाऊस यांचे जगणे परस्परावलंबी ते मानत. ‘शेतकरी सुखी तर जग सुखी’ ही त्यांची धारणा होती. पाऊस चांगला पडला तरच शेतकरी सुखी राहू शकेल, हे त्यांना माहीत होते. ‘इंग्रजांचे घरगुती जीवन’ जाणून घेणारे संवेदनशील मन भारतात पाऊस पडल्याने आनंदून जाते, हेही लक्षात घ्यावे लागेल.

एप्रिल १९१४ मध्ये महाराजांना युरोपचा प्रवास डॉक्टरी सल्ल्यामुळे करावा लागला होता. याही प्रवासासाठी सरकारने काही अटी-निर्देश घालून देण्याचा प्रयत्न केलेला दिसतो. दिल्ली दरबारप्रसंगी महाराजांनी जाणीवपूर्वक इंग्लंडच्या राजाचा अपमान केला. ही खळबळजनक घटना घडली होती. त्यात कोणताही तथ्यांश नसल्याचे महाराजांना माहीत होते. अफका पसरवणारे, टीका करणारे, सारेच महाराजांना दोष देत होते. या घटनेची पार्श्वभूमी या युरोप प्रवासाला होती. महाराजांना इंग्लंडच्या राजाला समक्ष भेटून नप्रभाव दाखवावयाचा होता, पण लॉर्ड हार्डिंग्ज आणि लॉर्ड क्रू यांनी तशी संधीही मिळू दिली नक्ती (पत्र क्र. ११८४)

“आम्हाला बडोद्यात इंग्रजांची कुठलीही ढवळाढवळ नको आहे व खूप पूर्वी सुरु केलेले चांगले काम पुढे चालू ठेवायचे आहे. संशय व ढवळाढवळ, हस्तक्षेप यांच्यामुळे प्रगतीला अडथळे येतात व जनतेच्या मनाची शांती तेवढी ढळते.” (पत्र ११८४).

प्रवासकाळात जनतेच्या शांतता-सुव्यवस्थेचा विचार आणि इंग्रजांच्या अडथळ्यांचाही विचार ते करीत असत. विविध व्यवधाने असूनही प्रवासकाळातले क्षण मात्र लालित्यपूर्णतेच्या नजरेने टिपून घेत असत. राजकीय घडामोडीच्या धकाधकीत ज्ञानतृष्णा आणि सौंदर्यशोध यांना ते अवसर देत असत. उदाहरणार्थ “...मिसेस अॅनी बेझंट यांनी थिओसॉफीवर भाषण दिले. त्यांचे वक्तृत्व चांगले होते व

भाषणातील विचारही उत्तम होते... आम्ही ग्रीक आणि इटालियन बेटाजवळून रात्रीच्या वेळीच पुढे गेलो. त्यामुळे तेथील दिव्यांशिवाय इतर काहीच दिसू शकले नाही. मांटो कालोंची व त्याच्या परिसरातील उद्घाने म्हणजे रंगांचा उत्सवच वाटत होता. मोनॅकोचा राजा नशीबवान आहे, त्याला स्वातंत्र्य आहे. मिलानमध्ये आम्ही तिथल्या प्रसिद्ध कंथीड्रलला व किल्ल्याला भेट दिली. नंतर लिओनार्दोने जिथे 'द लास्ट सपर' हे प्रसिद्ध चित्र रंगवले आहे, त्या चर्चला भेट दिली. हॉटेलजवळ असलेल्या एका चित्रामध्ये त्याचेही चित्र आहे. मला चित्राची रचना व त्यातील पात्रांचे भाव तसेच रंग योजना आवडली. त्याकाळी अर्थातच पौराणिक (बायबलमधील) विषय कलाकारी अधिक आकर्षित करीत... बडोद्यात सारे काही सुरळीत चालले असेल, अशी आशा आहे. कुठल्याही भारतीय संस्थानाची प्रगती आणि प्रतिष्ठाही बन्याच अंशी त्या संस्थानाच्या (इंग्रज) पोलिटिकल ॲफिसरवर अवलंबून असते..." (पत्र क्र. ११८५).

जॉर्डिन हे रेसिडेंट म्हणून रुळत असल्याच्या काळातले हे पत्र आहे. पत्राच्या अखेरीस रेसिडेंटला कर्तव्य-जबाबदारी आणि बडोद्याचे राजकीय-प्रशासकीय धोरण लक्षात आणून दिले आहे. ॲनी बेझंट यांचे विचार मूल्यांकन करून शिवाय जॉर्डिन यांना सांगणे, यात राजकीय मुत्सद्देगिरीही आहे. रात्रीच्या वेळी प्रवास झाल्याने दिव्यांशिवाय काही दिसले नाही, हे सांगणे नर्म विनोदी पद्धतीचे आहे. चित्र पाहावे कसे? चित्रात काय पाहावे? रंगयोजना आणि भावना यातील अनुबंध कसे असतात? कलावंतांचे त्या काळातले आकर्षणविषय कोणते होते? 'कला-कलावंत आणि काळ' यांचा सम्यक विचार अगदी लहान भाष्यांमधून ते मांडत असत. बडोद्यातील कामांची विचारपूस, कार्यवाही, योजना, कृतिकार्यक्रमही ते अधिकान्यांना कळवत. उदाहरणार्थ श्री. माधवराव दिवाण यांना २२ जून १९१४ मध्ये पाठवलेले पत्र पाहा (पत्र क्र. ११८८).

"बिलमोरा-सरा रेल्वे टर्मिनल हे बंदरापर्यंत नेण्याचा प्रस्ताव होता; पण बहुधा सध्याच्या रेल्वे कंपनीचे हित जपण्यासाठी ब्रिटिश सरकारने त्याला परवानगी नाकारली. जर ते बंदराकडे नेता आले असते तर चांगले झाले असते... आपली स्वतःची वर्कशॉप्स सुरु करायला हवीत व तिथे शक्य तितक्या गोष्टीची निर्मिती करायला हवी. तुम्ही रेल्वे चीफ इंजिनिअरला एस्टिमेटसहित एक परिपूर्ण योजना लवकरात लवकर सादर करायला सांगाल का?" इंग्रज सरकारचे धोरण रेल्वे कंपनीचा लाभ करून देण्याचे! महाराजांनी सुचवला म्हणून रेल्वेरस्ता पुढे वाढू द्यायचा नाही, महाराजांच्या सूचना-सुधारणा टाळणारे हे धोरण होते. आत्मनिर्भर झाल्यांशिवाय विकास नाही, औद्योगिक आत्मनिर्भरता किती व कशी महत्वाची असते, हे ते बडोद्यातील आपल्या दिवाणांच्या लक्षात आणून देतात.

महाराजांच्या पत्रांमध्ये जागरूकतेची, दूरदृष्टीची तीक्ष्णता जशी आहे तशीच वास्तवाची चिकित्साही आहे. परदेशी वावरताना त्यांना बडोदा-विकासाचे ध्येय आणि प्रजाकल्याणाचे स्वप्नच खुणावत असायचे. ‘विचारात प्रगतिशीलता’ याची यासाठी युरोपला जाणे महाराजांना आवडत असायचे (पत्र क्र. १३९४).

सप्टेंबर १९१९ मध्ये महाराजांनी प्रकृतीच्या कारणासाठी युरोपचा प्रवास करण्याचे ठरवले व त्याप्रमाणे त्यांनी पूर्वतयारी म्हणून स्थानिकांना, अधिकाऱ्यांना, हितचिंतकांना पत्रे लिहिली आहेत. डॉ. विल्किन्सन यांना उपचार केंद्राची माहिती कळवल्याबद्दल पत्र पाठवले आहे, “मी ते उपचार माझ्या थोरल्या मुलावर करवून घेत होतो; पण त्यांचा काही गुण आला नाही. येथील रुग्ण आपल्या सवयी मोडू इच्छित नाहीत...” (पत्र क्र. १७७९) अशा प्रकारचा निराशाजनक सूर पत्रात आहे. पुढे लॉर्ड रिडीग यांना ते लिहितात, “...माझ्या २९ वर्षे वयाच्या तरुण मुलाचे निधन झाले हे कळवण्यासाठी मी हे पत्र लिहीत आहे. हे वृत्त मला तीन दिवसांपूर्वीच समजले...” (पत्र क्र. १७८९). मनुभाईंना विषण्णतेचे पत्र (१७९०) पाठवले आहे. त्यात शिवाजीरावांच्या निधनानंतर त्यांची पत्नी व मुले यांच्यासाठी सर्व काही करावे, लक्ष्मीदेवींना इंग्लंडला पाठवण्याच्या सूचना आहेत. इंग्लंडमध्ये किंवा इतर युरोपियन प्रदेशात वेगवेगळ्या उपचारकेंद्रात महाराज उपचार करून घेत होते. लॉर्ड चेम्सफर्ड यांना एप्रिल १९२० मध्ये ते कळवतात, “...मी लंडनमध्ये माझा विश्रांती उपचार पूर्ण करून स्वीत्झर्लंडमध्ये त्यानंतरचे उपचार घेत होतो. मी सुमारे नऊ आठवडे दवाखाऱ्यात होतो आणि एकंदर सक्तीची विश्रांती व नियमितपणा या गोष्टी खूपच हितकारक होत्या. पण मला ते खूप स्व-अनुकंपावर वाटले...” (पत्र क्र. १७९११) आपल्या व्यक्तिगत आरोग्यालाच सगळ्यात अधिक महत्त्व घावे लागले आहे, त्यातूनच स्वतःलाच स्वतःची दया वाटावी, अशी परिस्थिती उद्भवल्याचे ते विषण्णतेने सांगत होते. व्हॉईसरॉय यांच्याशी संवादी होण्याचा हा अनौपचारिक प्रयत्न आहे. वस्तुतः महाराजांच्या पत्रांमध्ये उच्च अधिकारी, गव्हर्नर, रेसिडेंट यांच्याशी होणाऱ्या पत्रांमध्ये औपचारिकता, शिस्त आणि कर्तव्यदक्षमता यांनाच महत्त्व आलेले दिसते.

विची (फ्रांस) येथे असताना समर्थ या दिवाणजींना महाराज पत्र लिहितात - “तुमची बच्याचदा आठवण येत होती म्हणून हे पत्र लिहायला घेतलंय.” (पत्र क्र. १८२८) महाराज आपल्या अधिकाऱ्यांशी संवाद साधतात. व्यक्तिगत भावाविष्कारांचा स्पर्श करीत. स्वतःच्या भावभावना प्रकट करताना अप्रत्यक्षपणे कार्यनिर्देशही देत, मनमोकळी करणारी पत्रेही माहिती- संपृक्त आणि कार्यप्रेरक असत. युरोपातील एखादी योजना, सुविधा विशेष उपयुक्त आणि बोधकारक वाटली की, बडोद्यातील अधिकारीवर्गास ती पाहण्यासाठी ते बोलावून घेत. उदाहरणार्थ-

“... सर विश्वेश्वरय्या यांचा जलसंधारणाचा प्रकल्प पूर्ण करण्यास किती कालावधी लागणार आहे, याची माहिती घ्यावी... इंग्लंडमध्ये शहरांसाठी पाणीपुरवठ्याची व्यवस्था

आणि सांडपाणी व्यवस्थापन यासंदर्भात अतिशय उत्तम काम झालेले आहे. कृपया गळ्हनर आणि इतर अधिकाऱ्यांशी चर्चा करून आपले जलसंधारण अभियंता श्री. रावजी पटेल आणि त्यांच्या विभागातील इतर तरुण अभियंत्यांना इंग्लंडमधील या प्रकल्पांचा अभ्यास करण्यासाठी पाठविण्याचे नियोजन करावे...” (पत्र क्र. १८३१).

सर विश्वेश्वरर्या हे अत्यंत बुद्धिमान आणि दिशादर्शी अभियंते होते. त्यांच्या ज्ञान-कौशल्याचा वापर महाराजांनी करून घेतला, पण त्यांच्या कामाचीही माहिती ते मागवून घेत होते, हे दिसते. आपल्या नोकरांना आदर्श कार्य योजना दाखवून त्यांचे शिक्षण-प्रशिक्षण करवून घेण्यात अग्रेसर असत. “आपण युरोपातून फर्निचर आणण्यावर बराच पैसा खर्च करतो. मात्र, त्याच दर्जाचे फर्निचर बडोद्यात तयार करून पैसा वाचवता येईल का?” (पत्र क्र. १८४४). युरोपातील औद्योगिक विकासाच्या केंद्रांनाही महाराज भेटी देत. विज्ञान-तंत्रज्ञान-उद्योग-शेती अशा क्षेत्रात युरोपातील प्रगती-स्थिती पाहून आपल्या राज्यात काय-काय करता येऊ शकेल व किफायतशीरपणे कसे करता येईल, हा विचारही ते करीत. आधुनिकीकरण, लोकशाहीकरण आणि उद्बोधन या दृष्टीने त्यांच्या परदेशप्रवासांचा, परदेश वास्तव्याचा लाभ झाला. ज्ञानाचे आकर्षण आणि प्रत्यक्ष उपयोजन म्हणून हे परदेश प्रवास उपयोगाचे सिद्ध झाले आहेत.

एप्रिल १९२२ मध्ये महाराज त्यांच्या अर्धवट राहिलेला इलाज पूर्ण करून घेण्यास युरोपात गेले होते. महाराजांच्या कुटुंबियांचे आजारपण-औषधोपचारही अशा प्रवासाचे प्रयोजन असायचे. अपत्यांचे शिक्षण, आजारपण अशा कारणांनी प्रवासाचे वेळापत्रक तयार करीत बर्लिनहून २२ मे १९२२ च्या पत्रात (१८६०) खासेराव जाधव यांना कळवतात, “मी इथे गेल्या तीन आठवड्यांपासून जयसिंहरावला भेटायला आलेलो आहे. त्याची प्रकृती फार वाईट नसली तरी त्याच्या प्रकृतीत अगदी समाधान वाटावे, अशी सुधारणा दिसून येत नाही...” या काळात विटेल येथे महाराज जल-उपचार करून घेत होते. परदेशी वास्तव्य फार सुखद नसायचे. महाराजांच्या अनुपस्थितीत प्रशासकीय कामकाज नीट होत नाही, अव्यवस्था निर्माण होते, लोककल्याण योजना, सुधारणा मागे पडतात, रेसिडेंट वा इतर इंग्रज अधिकाऱ्यांचा हस्तक्षेप वाढतो अशा शंका महाराजांना येत. विविध प्रकरणे ते बडोद्याहून मागवून घेत किंवा महत्त्वाचे निर्णय महाराजांना समजावून देत, महाराजांच्या आदेशांनी घेतले जात. बडोद्यात काय चालले आहे? ब्रिटिश-भारतात काय घडामोडी होत आहेत याबद्दलची माहिती त्यांना पाठवली जात असे. ‘वर्तमानपत्रे, लेख, पुस्तके’ अशी संदर्भ साधने त्यांच्या नजरेस आणून घ्यावी लागत होती. मान्सूनची स्थिती, पाऊसपाणी, दुष्काळ, प्लेग किंवा अन्य रोगराई, प्रजेची स्थिती, नोकरदारांनी केलेली कामे या सर्वांची स्थिती त्यांना जाणून घ्यावी लागत होती. उदा. दिवाण मनुभाई मेहता यांना १३ जून १९२२ रोजी लिहिलेले पत्र (क्र. १८६६) पाहू -

- आपल्या सैन्यदलाची पुनर्रचना करण्यासंदर्भातील तुमची कागदपत्रे अद्याप मला प्राप्त झाली नाहीत.
- आपल्या राज्यात कोणतीही गोंधळाची परिस्थिती टाळण्यासाठी तुम्ही त्वरित योग्य ती कार्यवाही करावी. हवे तर रेसिडेंटची मदत घ्यावी.
- दातार अद्याप पोहोचले नाहीत, मी त्यांची वाट पाहत आहे.
- माझी तब्बेत हळूहळू सुधारत आहे.
- माझ्या वर्तीने रेसिडेंट यांना विनंती करा की, राज्यातील परिस्थिती सुधारण्यासाठी त्यांनी मदत करावी. राज्यात फार काळ गोंधळाची परिस्थिती राहता कामा नये. क्रमवार मुद्देसूद पाठवलेले हे पत्र आहे. ‘राज्यात फार गोंधळाची परिस्थिती टाळण्यासाठी कार्यवाही’ या अपेक्षा/सूचना/विनंती याबाबतीत द्विरुक्ती आहे, महत्त्वाचा संदेश महाराजांनी द्विरुक्त केला आहे. सैन्यदल पुनर्रचना हा महत्त्वाचा विषयही प्रांभीच सांगून लक्ष वेधकता आणली आहे. अधिकाऱ्यांना सूचना-पुढे कार्यवाही-त्रुटी-सूचना-कार्यवाही असे महाराज करीत होते. याच काळात महाराजांनी सर तुकोजीराव होळकर महाराज, इंदौर यांना दि. २८ जून १९२२ रोजी पत्र पाठवले आहे. (पत्र क्र. १८६९) या पत्रात जलउपचार करून घेतल्याचे, जलउपचाराचे फायदे वरै कळवतात. फिरणे, ब्रिज खेळणे, ऑकेस्ट्रा ऐकणे, दर्जेदार नाटक पाहणे या बाबी सांगतात. मोसेले नदी, सुंदर परिसर, पॅरिसचे प्रसन्न वातावरण या पार्श्वभूमीवर बर्लिन पॅरिसपेक्षा कमी आवडल्याचे सांगतात. महत्त्वाचे म्हणजे मुंबईत पाऊस झाल्याचा आनंद व पुढे आशावादही मांडतात. महाराजांचे परदेशातले दैनंदिन जगणे, रंजनसुविधा, औषधेपचार याबदलचीही माहिती आहे. महाराजांनी दुसऱ्या महाराजांशी साधलेला हा संवाद आहे. त्यानुसार तपशीलही बदलले आहेत. क्रीडा-रंजन याबदल अधिकारीवर्गास कळवले नाही, वातावरणाबदलही मौन पाळले आहे. ग्राहकलक्ष्यी तसेच संदेशलक्ष्यी असा हा पत्रव्यवहार आहे.

बाले येथून ७ जुलै १९२२ रोजी डॉ. सी. ए. एल. मेअर यांना एक दीर्घ पत्र लिहिले आहे (पत्र क्र. १८७३) त्यात १) दिल्ली भेट - प्रिन्स ऑफ वेल्स, २) मद्रास तेल उपचार (मुंबई), संधिवाताता खूप त्रास, ३) धाकटा मुलगा, सून, व्यक्तिगत घटना, ४) प्रतापसिंह व याचे शिकणे, अनेकांचे त्याला मार्गदर्शन, ५) लक्ष्मीबाईचा विवाह, ६) कोल्हापूरच्या महाराजांचा परतताना मृत्यू, ७) पोर्टसैद-पॅरिस-बर्लिन प्रकृती, प्रकृती सुधारण्याच्या उपाययोजना, ८) बरोबर असलेले अधिकारी व त्यांचे परतणे, ९) काळजी घेणारे डॉक्टर १०) वैद्यकीय अधिकारी-निधी नवा प्रस्ताव, ११) खुर्चीत बसून पत्र लिहिता येते, मानसिकदृष्ट्या सक्षमता... अशा मुद्यांच्या अनुरोधाने हे पत्र लिहिले गेले आहे. डॉ. मेअर हे महाराजांचे खास डॉक्टर होते. त्यांच्या सूचना-मार्गदर्शनाचा महाराजांना खूप उपयोग झाला होता.

वैद्यकीय तपशिलांचे प्रमाण या पत्रात आधिक्याने आहे. शरीर व उपचार यांची सर्व माहिती सातव्या मुद्यात आली आहे. परदेशातील हे वास्तव-शरीर आणि आरोग्य, पुढे मन यादृष्टीने अधिकच फायदेशीर ठरल्याचे महाराज सुचवतात. डॉक्टरांना मनमोकळेपणे पाठवलेले हे पत्र दीर्घ आहे, आणि ग्राहकलक्ष्यी असल्याने वैद्यकीय तपशिलांचा भरगच्चपणा सहज लक्षात येतो. डॉक्टरांना काय सांगावे? या संबंधीचे हे तपशील वैद्यकीयदृष्ट्या महत्वाचे आहेत.

महाराज युरोपातून परतल्यानंतर एप्रिल १९२४ मध्ये प्रकृतीस्वास्थ्यासाठी त्यांना पुन्हा परत जावे लागले होते. कर्नल मैद यांना २७ एप्रिल १९२४ रोजी त्यांनी कळवले की, ९ मे १९२४ रोजी रवाना होत असून आधी पॅरिस आणि नंतर लंडनला जाण्याचा विचार आहे (पत्र क्र. १९२७). या प्रवासकाळातही महाराज भारतातील परिस्थितीवर लक्ष ठेवून होते, अधिकारी आणि इतर संस्थानिक - राजे, महाराजे, स्नेही यांच्याशी त्यांचा नित्य पत्रसंवाद होता. राजकीय घडामोडी आणि ब्रिटिश सरकारचे हस्तक्षेप बडोद्यात वाढीस लागलेले होते. आपले लोक ब्रिटिश धोरणांची चिकित्सा करीत नाहीत, त्यासाठी त्यांनी बुद्धिमान आणि नैतिकदृष्ट्या सक्षम व्हावे, असे त्यांना वाटत होते (पत्र क्र. १९३०). सभा बैठकांमध्ये खूप बोलतात आणि वेळ वाया घालवतात, अनावश्यक चर्चामुळे प्रजेच्या, राज्याच्या हिताला बाधाच येते. ‘सध्याची ब्रिटिश भारतीय राज्यघटना काही परिपूर्ण नाही’ असे भाष्य करीत त्यांनी ब्रिटिश राज्यघटनेला अतार्किक ठरविले आहे. वस्तुनिष्ठपणे परिस्थितीचा विचार न करता प्रशासनाची नियम व्यवस्था प्रजेच्या दृष्टीने निरुपयोगी ठरते, ब्रिटिशांचे राजकीय तत्त्व, सूत्रे, कार्यपद्धती, जीवनदृष्टी महाराजांनी अप्रत्यक्षपणे नाकारलीच होती.

एस.ई.लॉर्ड क्रेव्ह हे ब्रिटनिक मॅजेस्ट्रीचे राजदूत पॅरिस या पदावर कार्यरत होते. महाराजांनी त्यांना कळवले की, “मला शैक्षणिक व त्यासारख्या संस्थांमध्ये रस आहे. पॅरिसमधील अशा संस्थांना भेट देण्याची माझी इच्छा आहे” (पत्र क्र. १९३१). महाराज या युरोपियन प्रवास-निवास काळातही औषधोपचाराबरोबरच शिक्षणसंस्थांना भेटी देण्यासाठी ज्ञानलालसेमुळे उत्सुक होते. युरोपियनांचे चांगले-उचित व आवश्यक असे काय आहे? त्याचा शोध घेऊन भारतात-बडोद्यात त्याप्रमाणे सुधारणा घडवून आणण्याची ही प्रबळ प्रेरणा म्हणावी लागेल.

कलाभिरुचीमुळे प्रदर्शनांना भेटी देणे, नाटके पाहणे आणि त्यावर भाष्य करणे त्यांना आवडत असायचे. ब्रिटिश साम्राज्याचे प्रदर्शन त्यांनी जून १९२४ मध्ये पाहिले, ते त्यांना प्रभावी वाटले नव्हते, सन १९०० मध्ये पॅरिस येथे झालेले प्रदर्शन अधिक दर्जेदार असल्याची आठवण त्यांना होती (पत्र क्र. १९३६). ‘प्रवास, शांतता आणि ज्ञान’ या हेतूंचा महाराजांना कधी विसर पडला नाही. बडोद्यातील कॉलेजसाठी फ्रेंच प्राध्यापकाची शोधाशोध त्यांनी पॅरिसमध्ये असताना केली होती, तसेच पोलिसी

यंत्रणा पॅरिसमध्ये कशी कार्यरत आहे, याचे ज्ञान आपल्या अधिकाऱ्यांना व्हावे म्हणून एखाद्या मंत्राचे सहकार्य मिळते काय? त्याची चाचपणी केली होती (पत्र क्र. १९८७). एक्हियन लेस बैन्स येथून बडोद्याचे रेसिडेंट कर्नल बर्क यांना जून १९२७ रोजी महाराजांनी कळविले आहे की, आराम करण्याचा सल्ला डॉक्टरांनी दिलेला आहे; मात्र ‘एक राज्यप्रमुख म्हणून माझ्या जबाबदाऱ्या मला आराम करू देत नाहीत’ (पत्र क्र. १९९३). युरोप वा अन्य कोणतेही प्रवास केवळ आरामासाठी त्यांना करता आले नव्हते. आजारपणाचे इलाज शरीरावर करीत असता मनात बडोदा राज्य, तेथील प्रजा, प्रजेची कामे, पाऊसपाणी, व्यक्तिगत जीवनातली घटना, अधिकारी-कर्मचारी यांच्या कृती, ब्रिटिश शासन असे सारे जबाबदाऱ्यांचे विचार असायचे. याच पत्रातील दोन तपशील पाहू १) सध्या मी जलचिकित्सेसाठी एक्हियन येथे आलेलो आहे. फ्रान्सच्या लेक लेमनच्या किनाऱ्यावरील हे अतिशय सुंदर असे ठिकाण आहे... २) ...मला पाण्याची कायम चिंता वाटत असते. कारण त्यावरच लोकांचा विकास आणि आनंद मोठ्या प्रमाणावर अवलंबून असतो. बोअरिंग खोदण्यावर आणि इतर जलसिंचनाच्या कामांवर मी बराच निधी खर्च केलेला आहे. त्यामुळे पुरेसा पाऊस पडला नाही, तर लोकांना त्याचा त्रास होऊ नये, अशी माझी अपेक्षा आहे. कारण निसर्गाशी संघर्ष ही सोपी बाब नसते (पत्र क्र. १९९३).

फ्रान्सच्या लेक लेमनच्या किनाऱ्यावरचे सौंदर्य जसे त्यांना भावते तसे त्यांना त्याच वेळी बडोद्यातील पाऊसपाण्याची चिंता वाटते. पाऊसमान हाच विकास आणि आनंद यांचा राजमार्ग त्यांना वाटतो. ‘निसर्गाशी संघर्ष’ ही बाब त्यांना महत्वाची वाटत होती. निसर्गसात्रिध्यातील सौंदर्य अनुभवताना निसर्गाशी संघर्ष ही घटना त्यांना अस्वस्थ करते.

महाराजांचे सारे परदेश प्रवास हे स्वास्थ्यासाठी झालेले होते, पण प्रजेच्या कल्याणाची चिंता त्यांना अस्वस्थ ठेवत होती. जनकल्याणाची तळमळ महाराजांना स्वस्थ बसू देत नव्हती. सदैव बडोदा आणि प्रजा यांचा सहवास त्यांना परदेशातही पत्राद्वारे मिळवावा लागला होता. परदेशप्रवास करून परत आल्यावर महाराज आपल्या प्रांतामध्ये दौरा करीत आणि दुरावा पुन्हा जिव्हाळ्यात रूपांतरित होत असे. उदाहरणार्थ विलायतेहून ९ फेब्रुवारी १९३१ रोजी महाराज बडोद्यात परतले. त्यानंतर त्यांनी चि. गजराराजे शिंदे, ग्वाल्हेर यांना दि. ८ मार्च १९३१ रोजी पत्र (क्र. २१३२) पाठवले आहे, ते असे.

“बडोद्यास आल्यानंतर लोकस्थितीचे निरीक्षण करण्याकरिता सर्व बडोदे प्रांतामध्ये दौरा केला. ठिकठिकाणी प्रजाजनांना त्यांच्या हितानाहितासंबंधी खुल्या दिलाने आणि स्पष्टपणे समजुतीचे चार शब्द सांगितले.

‘जे जे आपणासी ठावे ते ते इतरांसि शिकवावे,
शहाणे करून सोडावे सकल जन’

या उक्तीप्रमाणे मी अहर्निश लोकहित साधण्यासाठी तत्पर असतो. राष्ट्रोद्धारासाठी अशा तपश्चयेंची आवश्यकता फार असते...”

परेदश प्रवासातून प्राप्त झालेल्या ज्ञानाचा, उद्बोधनाचा फायदा प्रजेसही व्हावा ही धारणा यामागे आहे. आपल्या प्रजेचे उद्बोधन व्हावे, त्यांचे मत जाणून घ्यावे म्हणूनही परदेशप्रवासाहून आल्यावर महाराज प्रजेत मिसळत, त्यांची इच्छा जाणून घेत, प्रश्न समजावून घेत असत. याच पत्रात त्यांनी आपला देश क्रांती युगातून संक्रमण करीत असल्याचे सांगितले आहे. प्रत्येकाने स्वतःच्या क्षमतांचा वापर केल्यास देशाचे कल्याण होईल असा हा आशावाद आहे. परदेशप्रवासातून प्राप्त झालेले ज्ञान, नव्या उपयुक्त परिकल्पना प्रजेपर्यंत पोहोचाव्यात, असे त्यांना वाटत होते. सदैव लोककल्याण हेच महाराजांच्या प्रत्येके कृती-उक्तीमधील अंतिम उद्दिष्ट होते. परदेश प्रवासास निघताना ते म्हणत की, मी खूप अनिच्छेने जातोय, कारण माझा सगळा जीव माझे लोक आणि बडोदा यामध्ये गुंतलेला आहे. महाराज लोककल्याणाच्या दृष्टीने विचार करीत. परदेशी उपचार करून घेतानाही मानसिक पातळीवर ते बडोद्याच्या लोकांच्या कल्याणाचे चिंतन करीत. इ.स.१९३१ मध्ये महाराज अधिक काळ भारतात राहिले, त्यांना लोकांचे प्रश्न आणि दुःख समजावून घ्यायचे होते. थेट लोकसंपर्काचे अनेक लाभ असतात हे त्यांच्या लक्षात आलेले होते. लोकभावनांचा आदर करण्याची लोककल्याणकारी दृष्टी महाराजांमध्ये होती. प्रजा आणि महाराज यातील मध्यस्थ असंवेदनशील असू शकतात म्हणून राज्यकर्त्याने थेट संपर्क करावा, असे विचार त्यांनी पत्र क्र. २१५१ मध्ये प्रकट केले आहेत. हे पत्र श्रीमंत संपतराव गायकवाड यांना दिनांक २ फेब्रुवारी १९३२ रोजी गस्टाड येथून लिहिले आहे, ते पत्रात भावविभोर झाले आहेत, स्मरणरंजनही करीत आहेत, तसेच गस्टाड येथील राहिवासाबदल भाष्यही त्यांनी केले आहे-

“मैंदङ्गच्या उत्तरेला पाच मैलांवर डोंगराच्या उतारावर विसबेडन हे ठिकाण आहे. हा परिसर जंगलाने वेढलेला आहे. तेथील उतारावर सुदृढ आणि प्रथमत: आनंदी दिसणारे जर्मन शेतकरी शेती करतात. हे लोक फार आदरातिथ्य करणारे आहेत. फ्रेंचपेक्षा त्यांचा इंग्रजीकडे ओढा असल्याचे दिसून आले...” जंगले, शेतकरी आनंदी-आतिथ्यशील, इंग्रजीकडे आकर्षित झालेले लोक या बाबी महाराजांच्या नजरेत भरलेल्या होत्या. शेतकरी आनंदी असणे ही आवर्जून सांगण्याची बाब त्यांना वाटते. विसबेडन (जर्मनी) येथील स्वच्छताही महाराजांनी नोंदवली आहे. इमारती, चर्च, संग्रहालय आणि ऑपेरा हाऊस हे बर्लिन किंवा इतर युरोपियन राजधान्यांच्या तोडीचे वाटतात. जेव्हा हे असे तपशील महाराज नोंदवतात तेव्हा मनात बडोदा, भारत असे असणारच! परदेशातील वास्तव्यात महाराजांना गतकाळाचे स्मरण होत असावे, आयुष्याच्या उत्तरार्धातील हे पत्र आहे. त्यांना आपले बालपण आठवते. ते म्हणतात, “आपले सगळे जुने मित्र, एक तर मरण पावले आहेत किंवा निवृत्तीचे

आयुष्य जगत आहेत. त्यातले फार कमी लोक आता हयात आहेत, याची जाणीव एकाकीपण आणते” (पत्र क्र. २१५१). आपल्या एकाकीपणाचे कारण महाराजांनी सूचवलेले आहे. तब्येतीचा त्रास कमी व्हावा, संधिवातामुळे आलेला अशक्तपणा जावा आणि बडोद्याला परतल्यावर राज्याची कामे नव्या उत्साहाने करता यावीत. (पत्र क्र. २१५१).

महाराजांनी २१ परदेश दौरे केले होते. (१९३२ पर्यंत) त्यासाठी भरपूर वेळ आणि पैसाही खर्च झाला होता. दौरे अर्धवट सोडूनच परतावे लागलेले होते, ते पत्र क्र. २१५२ मध्ये लिहितात-

“आपण सर्वजण प्रकृतीची चांगली काळजी घेत नाही. शास्त्रीय प्रगतीच्या काळात देशाची ही जबाबदारी आहे की, त्याने प्रयत्नपूर्वक स्वतःला आधुनिक ठेवायला हवे. त्यामुळे १८८७ पासून घराची ओढ, राजकीय समस्या आणि माझ्या स्टाफचा सततचा पाठपुरावा यामुळे मी वेळेआधीच घरी परत गेलेलो आहे.”

युरोपच्या आधुनिकीकरणाचे महाराजांना आकर्षण होते, परंतु सगळ्याच आधुनिकीकरणाचे अनुकरण त्यांना मान्य नव्हते, विस्बेडन (Wiesbaden) येथून दिवाणांना १९ मे १९३२ रोजी लिहिलेल्या पत्रात ते म्हणतात,

“आपण आपल्या होतकरू तरुणांना आणि अधिकाऱ्यांना युरोपला शिक्षणासाठी पाठवले पाहिजे. याचा फायदा देशाच्या विकासासाठीच होणार आहे. युरोपातील अनेक गोष्टी मला आवडत नाहीत. शक्यतो त्या आपण टाळल्या पाहिजेत. भारतीय संस्कृतीचा आत्मा हरवता कामा नये...” (पत्र क्र. २१६२)

युरोपातल्या आधुनिकतेचे अनुकरण करताना, विचार-कृतींची स्वीकृती करताना भारतीय संस्कृतीचा आत्मा त्यांना हरवू घ्यायचा नव्हता. भारतीय संस्कृतीची मूल्यव्यवस्था हा तो आत्मा आहे. आधुनिकीकरणाचा लाभ बडोदा राज्याला होण्याचे कारण महाराजांचे युरोपचे प्रवास-वास्तव्य हे होते. भारतीय राजे, भारतीय जीवनपद्धती, संस्कृती, आचरण सारेच विवेकी होते असे नाही. राजे-राजघराणे यांच्यात वंश-धर्मकर्मकांड याबद्दल गैरसमजुतीही होत्या. राजा सर वासुदेव राजा, यांना दिनांक २१ मे १९३२ (पत्र क्र. २१६३/विस्बाडन) रोजी महाराज लिहितात-

“आपला देश जर प्रगती करत असेल तर आपण आपले जातीबाबतचे तसेच इतर चुकीची मते, विश्वास, श्रद्धा यांना तिलांजली घ्यायला हवी”.

जातीव्यवस्था, धार्मिक कर्मकांड, अंधश्रद्धा यांचा त्याग करण्यामागची दृष्टी युरोपियन समाज-संस्कृतीचे आकलन करून घेण्यातूनच आलेली होती. किंवा कान्स येथून श्रीमंत सीताराम एस.गायकवाड यांना दि. ७ एप्रिल १९३२ च्या पत्रात महाराज लिहितात-

“माझे वय जरी वाढत असले आणि ताकद कमी होत असली तरीही मला देवर्धम करण्याची आणि तीर्थयात्रा करण्याची अजिबात इच्छा नाही. त्यापैकी काही तीर्थक्षेत्री

जाण्याची माझी इच्छा आहे. मात्र ते फक्त तेथील निसर्ग सौंदर्य पाहण्यासाठी, तसेच निसर्गाची शक्ती अनुभवण्यासाठी जायचे आहे. जेवढे शक्य आहे तेवढी चांगली कामे करत राहणे हाच माझा धर्म आणि देव आहे.” (पत्र क्र. २१५९)

तीर्थक्षेत्री निसर्गसहवासासाठी जाण्याचा हा आधुनिक दृष्टिकोन होय. धर्म किंवा देव यांची सोपी व्याख्या ‘सत्कर्म’ हीच त्यांनी केली आहे. महाराजांचा सत्कर्मयोग हा तो भारतीय संस्कृतीचा आत्मा म्हणावा लागेल किंवा पुढील पत्रांश पाहा-

“...प्रत्येक इसमाने आपले आयुष्य केवळ स्वतःच्या व्यवसायात न घालवता, बहुजन समाजासही फायदा करून दिला पाहिजे. निव्वळ आळसात वेळ न दवडता आपण जगाच्या हितासाठी झटत आहो, हे समजल्यास प्रत्येक व्यक्तीस त्यापासून आनंद व समाधान वाटेल.” (पत्र क्र. २१६६/झुरिच)

चि. शकुंतलाराजे यांना दिलेला हा कृतिनिर्देश- सल्ला आहे. राजकीय सक्ती किंवा व्यवस्था यांनी बहुजनांची, पर्यायाने स्वेतरांची काळजी घेणे हा राजधर्म महाराज सुचवीत होते. बहुजनलक्ष्यी सत्कर्म हे आनंददायी व समाधान-शांततादायी ठरते, हा महाराजांचा अनुभव आहे.

ते हिंदुस्थानातील राज्ये आणि युरोप यांची तुलना करू पाहतात, तेक्का त्यांच्या लक्षात आले की, युरोपमधील देश स्वतंत्र, प्रगतिशील विचारांचे, दूरदृष्टी असणारे देश आहेत. राष्ट्रप्रेमाची ऊर्मी, देशासाठी आत्मसमर्पण, हक्क आणि कर्तव्यासंबंधीची जागरूकता युरोपियन लोकांमध्ये अधिक आहे. आपल्याकडे सुप्रशासन असावे, त्यात पुढील गोष्टी व्हाव्यात-

“सर्व जातिधर्मात सुसंवाद वाढावा. जाती-धर्माच्या चुकीच्या गोष्टींना दूर सारावे. सर्वात महत्वाची गोष्ट म्हणजे सर्वाना चांगले, मोफत शिक्षण मिळावे. पोटभर खायला आणि मनाजोगते विश्रांतीसुख मिळावे. मुलांच्या गुणवत्तेला मान्यता मिळावी. त्यांच्या आरोग्य साधनेसाठी-व्यायामासाठी पुरेशी जागा असावी आणि चांगल्या परंपरांतून मार्गदर्शन घडावे...”

(पत्र क्र. २१६७ / झुरिच)

भारतीयांना अधिक स्वातंत्र्य आणि स्वायत्तता मिळाली पाहिजे, हे सूत्र तत्व महाराजांना या तुलनेतूनच लक्षात आले आहे. परंपरा आणि आधुनिकता यांची सांगड घालणारा हा ‘राजधर्म’ महाराजांनी सुचविला आहे.

स्थानिक विश्रांतीस्थळे

महाराजांना हवापालट, विश्रांती, आजारपण अशा कारणांमुळे देशांतर्गत स्थळी जाऊन राहावे लागे. राज्यशक्त गतिमान राहण्यासाठी महाराजांचे शारीरिक व मानसिक स्वास्थ्य उत्तम असणे आवश्यक होते. महाराज महाबळेश्वर, उटी, सिमला, काशमीर, देवळाली, डेहराडून, कुनूर अशा ठिकाणी वास्तव्यास जात. महाराजांच्या समवेत काही निकटवर्ती, इष्टमित्र, कुटुंबीय असत, परंतु तेथूनही महाराज बडोद्यातील

राज्यव्यवहाराची माहिती मागवत, निर्णय करीत असत, सल्लामसलतीसाठी, आदेशांसाठी अधिकाऱ्यांना बोलावून घेत असत. इतकेच नव्हे तर सातत्याने पत्रसंपर्क करीत राज्यव्यवहाराच्या कार्यास गती देत असत. महाराजांनी आप्तस्वकीयांना ख्यालीखुशालीची पत्रे बहुधा अशा ठिकाणांहूनच आधिक्याने पाठवलेली दिसतात. परदेशातील पत्रव्यवहाराच्या प्रेरणांप्रमाणेच स्वदेशांतर्गत पत्रव्यवहारांतून प्रतीत झाल्या आहेत. महाराज बडोद्यात नसतील तेक्हा ते जेथे असतील तेथे त्यांना आलेली पत्रे पोहोचवली जात. बडोद्याजवळ उमरठ येथे नव्यानेच एक मोठे आणि ऐसपैस घर महाराजांनी बांधलेले होते. उमरठ येथील घर अद्ययावत पद्धतीने सुसज्ज करण्यात आलेले होते. (पत्र क्र. ६) महाराज जेथे वास्तव्य करीत तेथे त्यांच्यासाठी सर्व सुविधा आवश्यक असत. याचे कारण म्हणजे राज्यव्यवहार, संस्कृती व्यवहार, आप्तव्यवहार जे काही बडोद्यात करावे लागत ते त्यांना विश्रांतीस्थळीही करावे लागत होते. विश्रांतीस्थळी महाराजांना विश्रांतीत शांततेचा लाभ व्हायचाच असेही नाही. राज्यव्यवहाराची कामे सदासर्वकाळ त्यांच्या ध्यानी-मनी आणि आचरणात असायची. राज्याचा-प्रजेचा विचार व विकास मनात वस्तीला असायचा.

आपण प्रजेपासून आवडत्या कार्यक्षेत्रापासून दूर जात आहोत, अनुपस्थित राहत आहोत याची खंत त्यांना वाटत असायची. राज्य सुरळीत चालावे अशी व्यवस्था महाराजांनी करून ठेवलेली असायची. “माझ्या अनुपस्थितीमध्ये कोणतेही वादाचे व तडजोडीचे प्रश्न उठणार नाहीत. माझ्या रयतेवर माझे प्रेम आहे आणि तातडीची गरज नसती तर तिच्यापासून दूर गेलो नसतो” (पत्र क्र. २८) असे त्यांनी लॉर्ड डफरीनला लिहिलेल्या पत्रात म्हटले आहे. रयतेवरचे प्रेम सातत्याने वाढत राहिले आणि रयतही महाराजांशी सतत जोडलेली राहिली.

मार्च १८८७ मध्ये महाराज महाबळेश्वर येथे प्रकृतीस्वास्थ्यासाठी आलेले होते. या काळातही हवे तितके आल्हाददायक हवामान नसल्याचे त्यांनी नोंदवले आहे. (पत्र क्र. ३५) कामाच्या व्यापातून काही काळ विश्रांती घेण्याचा त्यांचा हेतू होता (पत्र क्र. ३६). अहोरात्र काम महाराजांनी आपल्या जीवनशैलीत अंगीकारल्यामुळे त्यांच्या प्रकृतीबदल लोक चर्चा करीत. महाराजांचे यावरचे भाष्यही मार्मिक आहे. ‘उच्चपदस्थाच्या प्रत्येक बाबीशी सर्वांचा संबंध असतो, असे लोकांना वाटते, क्षुल्लक गोष्टीनाही अतिशयोक्त करून सांगितले जाते’. महाराजांच्या राजा म्हणून अस्तित्वाला कायमच सार्वजनिकतेचाच आश्रय मिळाला. महाराजांना निद्रानाशाचा त्रास होत असे. एप्रिल १८८७ च्या पत्रात (क्र. ३७) मध्ये त्यांनी बंधू संपत्तराव यांना कळवलेले होते की, महाबळेश्वर पुढे नीलगिरी येथे सहा महिन्यांसाठी राहायचे आहे. पूर्ण विश्रांतीसाठी त्यांना ते आवश्यक वाटत होते. राज्य सोडून जाणे आणि राज्यव्यवहाराच्या कामापासून अलिप्त होणे याचे त्यांना आत्यंतिक दुःख वाटत होते, परंतु प्रकृतीपेक्षा अधिक मोलाचे काय? असाही प्रश्न त्यांनी विचारला आहे! या काळात महाराज

काहीसे एकाकीही झालेले दिसतात, आपल्या सोबत कोणी नाही, जवळचे आप्त नाहीत ही खंत त्यांनी प्रकट केली आहे. (पत्र क्र. ३७)

एप्रिल १८८८ मध्ये महाराज उटकमंड येथे होते, तेथे प्रकृती सुधारत असल्याचे त्यांनी मंत्री लक्षण जगन्नाथ यांना कळवले आहे. याही काळात काही अफवा पसरल्याचे महाराजांच्या कानावर आले होते. उदा. राजा सर टी. माधवराव यांची पुन्हा मंत्री लक्षण जगन्नाथ यांच्या जागी नेमणूक होणार होती. वस्तुस्थिती अशी होती की सर टी. माधवराव तेव्हा ६० वर्षांचे निवृत्तीचे जीवन जगत होते, त्यांनाही नव्हसनेसचा त्रास झाला होता. महाराज अफवांमुळे मानसिकदृष्ट्या त्रस्त झाले होते (पत्र क्र. ४२). मे १८८८ च्या लॉर्ड डफरीन यांना प्रकृती वरचेवर सुधारत असल्याचे त्यांनी कळविले होते (पत्र क्र. ४३). प्रिन्स जयसिंहराव यांचा जन्म तेथे झाल्याचे महाराज सांगतात, तसेच महाराणी व्हिक्टोरियांनी तारेने महाराजांचे अभिनंदन केल्याचा उल्लेख या पत्रात आहे. म्हैसूरच्या महाराजांशी संबंध, म्हैसूरचे प्रसन्न, आकर्षक व तरुण व्यक्तिमत्त्व असल्याचा तपशीलही कळवितात. लॉर्ड डफरीन यांना हवामान-उटकमंड परिसराचे सौंदर्य आल्हादकारक असून हे ठिकाण लहान मुलांसाठी विशेष उत्तम म्हणून सांगतात. लॉर्ड डफरीन वा अन्य ब्रिटिश अधिकाऱ्यांना महाराज पत्र लिहीत तेव्हा ते पत्र औपचारिक स्वरूपाचे असणे अभिप्रेत असूनही महाराज तसे करायचे नाही. अनौपचारिकता, भावपूर्णता, मनमोकळेपणा आणि नैसर्गिक चित्तवृत्तींचे प्रक्षेपण केले जायचे, असे दिसते.

शेतकीतल्या सुधारणा आणि आदिवासी जमातीच्या आत्मनिर्भरतेचे प्रयत्न असे महाराजांचे ध्यासाचे विषय होते. पाचगणी येथे १८८९ जानेवारीच्या सुमारास खाशेराव जाधवांना त्यांनी लिहिले आहे की, कृषी क्षेत्रात करण्यासारखे खूप काम मोठ्या प्रमाणावर आहे, तेव्हा प्रयत्न वाढ करावी. सोनगड परिसरातील आदिवासी जमातीच्या लोकांनी, धनकांनी नापिक जमीन वहितीखाली आणावी...' (पत्र क्र. ४८). पाचगणीला विश्रांतीऐवजी महाराज आदिवासी प्रजेची चिंता करीत होते, खाशेराव जाधवांना कृषी क्षेत्रात करावयाच्या सुधारणा कार्यासाठी प्रेरित करीत होते. इतकेच नव्हे तर त्यांच्या अभ्यासू, जिज्ञासू वृत्तीमुळे ते प्रश्नांचा-समस्यापूर्णतेचा, उपाययोजनांचा चिंतनात्मक आढावा घेत. उदा. पाचगणीहून त्यांनी कर्नल एफ.एच.जॅक्सन (कृषी प्रतिनिधी, गव्ह. जनरल) यांना कळवले की परक्यांच्या ताब्यात गेलेल्या स्टेट जमिनीच्या प्रश्नांच्या अभ्यासात मग्न असून लवकरच त्याबाबतीत निर्णय घेत आहे (पत्र क्र. ४९).

अधिकारी, मंत्री, रेसिडेंट, आप्त, इतर संस्थानिक, हितचिंतक, तज्ज्ञ-अभ्यासक अशा सर्व क्षेत्रातील व्यक्तित्वांशी महाराजांचा पत्रसंवाद सुरु असायचा. खुलासे मागवणे, व्यवस्था सुचवणे, आदेश करणे, कामाला लावणे, समस्या समजावून घेणे वगैरे राजकीय कृतींना महाराज मूर्त स्वरूप देत असत. बापट प्रकरण असेल किंवा

बारखळी जमिनीचे वाद असतील, कररचनेबद्दलचे निर्देश असतील, महाराज सारासार विचार करीत आणि विचारांचे कृतीत रूपांतरण घडवून आणत होते. पाऊसपाण्याच्या आणि प्रजेच्या स्वास्थ्याविषयीच्या पृच्छा त्यांच्या पत्रांमध्ये वारंवार केल्या जात होत्या. पत्रसंवादात एक प्रकारची आपुलकी असायची, काही इष्टमित्र-अधिकारी-आप्त यांना ते पत्र लिहिण्यास सांगत, आग्रह धरीत होते. उदा. कुनूर येथून संपत्तरावांना ते लिहितात, “मला पत्र लिहिण्याचे प्रमाण तुम्ही अजून थोडे वाढवायला हवे. स्टॅम्प अँक्टच्या विरोधात नवसारीमध्ये मोठा प्रक्षोभ निर्माण झाल्याचे तुम्हाला समजलेच असेल... तेथील काही लोकांनी मला तार पाठवली आहे. तेथील पाऊस समाधानकारक आहे का? येथे बहुधा अगदी रिमझिम तर कधी कधी मुसळधार पाऊस पडतो...” (पत्र क्र. ८१) स्टॅम्प अँक्ट, लोकांची नाराजी, पाऊसपाणी हे महत्वाचे तपशील तर येथे आहेतच, पण तुम्ही पत्रलेखनाची वारंवारिता वाढवावी, असा आग्रह धरलेला आहे.

महाराज ब्रिटिश अधिकाऱ्यांना, मित्रांना किंवा ज्यांच्याशी प्रत्यक्ष राज्यव्यवहारातील प्रकरणांबद्दल बोलायचे असेल, महत्वाची चर्चा करायची असेल तर विश्रांतीस्थळी निर्मित्रित करीत. समकालीन राजे, महाराजे, संस्थानिक यांच्याही संपर्कात ते राहत आणि त्यांच्याही भेटीगाठींची-सहलींची व्यवस्था लावत असत. युरोप सफरीनंतरच्या काळात महाराज उटकमंड येथे काही काळ वास्तव्यासाठी आलेले होते. कर्नल मार्टेल्ली या अधिकाऱ्याने महाराजांच्या भेटींची इच्छा प्रकट केली असेल अशा काळात ९ जून १८९५ च्या पत्रात (पत्र क्र. १६३) हे तपशील मिळतात. ‘आपली परस्परांची चांगली ओळख निर्माण होईल, सामंजस्य वाढेल’ असा भेटीचा हेतू महाराज सुचवतात. बारखळी दाव्यांच्या प्रकरणाबाबतच्या निर्णयांबद्दल महत्वाचे निर्देश-परिस्थिती उद्भवण्याची काणेही सांगतात. बापट कमिशनच्या अहवालावर महाराज अंतिम निर्णय करवून घेणार असल्याचेही सुचवतात. ‘व्यक्तिगत चर्चा’ महाराज करू इच्छितात. महाराजांच्या अनुपस्थितीत त्यांचे अधिकार दुसऱ्यांना द्यायला लावल्यामुळे उद्भवलेली परिस्थिती आणि त्यासाठीची उपाययोजना महाराज सांगू इच्छित होते, पत्रात हा सर्व भाग आला आहे, पण याच पत्रात हवामानात झालेला बदल, थोडाफार पाऊस, वाढलेली उष्णाता, वातावरण निवळण्याची आशा असा उटकमंडचा नैसर्गिक वातावरणाचा तपशील नोंदवतात. कलाकुसरीच्या वस्तूचे चांगले प्रदर्शन, सांस्कृतिक कार्यक्रमाने आनंदित झालेली मुले, नाव स्पर्धा (बोट-रेसेस), शिकारीची संधी या आनंददायी आकर्षणांच्या पार्श्वभूमीवर ‘तुमच्या मुलींना उटीमध्ये खूप आनंद वाटेल’ हे आवाहक निमंत्रण महाराज देतात. ‘तुमच्या प्रवासाची व राहण्याची सर्व व्यवस्था मी करीन’ या आश्वासनामुळे कर्नल मार्टेल्ली यावेत अशी आग्रही योजना महाराजांनी केली आहे. ‘दोन दिवस महाराणी तापाने अंथरुणाला खिळल्या आहेत’ ही एक प्रकारे अत्यंत खासगी बाबही महाराज उघड करतात.

यदाकदाचित कर्नल मार्टेल्ली, सहकुटुंब आले तरी स्वागतात महाराणी सहभागी होऊ शकतील असे नाही हे महाराजांनी सुचवलेले दिसते. पत्रसंवादात अशा तळेने धोरणीपणा, कल्पकता, औपचारिकता आणि अनौपचारिकताही दिसते.

प्रकृतीस्वास्थ्यासाठी स्थळांची निवड डॉक्टरी सल्ल्यानुसार करावी लागत असे. एप्रिल १९०२ मध्ये ग्रॅंट मेडिकल कॉलेजचे प्राचार्य डॉ. डिमॉक यांनी मरीसारखे ठिकाण निवडण्याआधी खंडाळा किंवा लोणावळा येथे जाण्याचा सल्ला दिला होता. लोणावळ्याहून पुढे उत्तरेकडील प्रवासाचा विचार सूचवला (पत्र क्र. ६३५). लानोळी-कुनूर-उटकमंड असा प्रवास महाराजांनी केला. परदेशप्रवास-दीर्घ समुद्रप्रवास याबाबत ब्रिटिश सरकारकडून अडचणी निर्माण केल्या जात. देशांतर्गत प्रवास-वास्तव्य अशा काळातही महाराजांना रेसिडेंट वा अन्य ब्रिटिश नोकरशाहीच्या संपर्कात राहावे लागत असल्याचे दिसते. महाराज कुनूर येथे पोहोचताना म्हैसूर राज्यातून गेले तेव्हा म्हैसूरच्या महाराजांनी उत्तम स्वागत-आतिथ्य केले होते. १ जून १९०२ च्या पत्रात ‘प्रेम-स्वागत-त्रास’ याबदल आपुलकीचे, आभाराचे तपशील आले आहेत. या अल्पभेटीतही बंगलोरच्या उपयुक्त संस्था-तेथील कामकाजाची पाहणी महाराजांनी केली होती. अशा संस्था निःस्वार्थी व प्रगतिशील सरकारची प्रतीके असल्याचे मत महाराजांनी नोंदवले आहे (पत्र क्र. ६४१). संस्थानिर्मिती व संस्थांची कार्यपद्धती पाहून- म्हैसूरचे राज्यप्रशासन उत्तम असल्याचेही महाराज सांगतात.

१९०२ च्या ऑगस्टमध्ये उटकमंड येथे विश्रांतीसाठी महाराज आलेले होते. गरज पडल्यासच त्यांना तेथे आणखी एक घर उभारावे असे वाटत होते. आर्किटेक्ट आर. किशोम यांना लिहिलेल्या पत्रात (क्र. ६५५) महाराजांनी घरबांधणीचा अंदाजे खर्च एक लाख रुपये निर्धारित केल्याचे कळवले आहे. या पत्रात ब्रिटिश शासनाच्या दंडेलशाहीविरुद्ध तीव्र नाराजी प्रकट करताना ते म्हणतात की, तीन-चार वर्षांपासून बडोदा राज्याला दुष्काळाला तोंड द्यावे लागत आहे. इंग्रजी राज्याची पकड इतकी घट्ट होत आहे की, गुदमरणे आणि वैतागणे एकदेच काम उरले आहे. दबाव आणून हसतमुख राहण्याचे सांगितले जात होते. वस्तुतः हे आर्किटेक्ट यांना लिहिलेले पत्र आहे; पण त्यातही महाराज मनमोकळेपणे ब्रिटिश सत्तेबदलची नाराजी प्रकट करीत होते. घर बांधणे, खर्च करणे, प्रवास करणे अशा व्यक्तिगत बाबीसंबंधी निर्बंध आल्याने महाराज नाराज झाले असावेत असे दिसते. दुष्काळाचा उल्लेख करण्याचे कारण म्हणजे खर्च करताना महाराज दुष्काळाच्या परिस्थितीत घरबांधणीचा विचार रहितही करू शकतात, अशी परिस्थितीची सूचकता या पत्रात आली आहे.

एप्रिल-मे १९०३ पासून सप्टेंबर १९०३ या काळात महाराज काशमीरला गेले होते. लॉर्ड कर्झनने काढलेल्या परिपत्रकातील संचार स्वातंत्र्यावरील आघात महाराजांच्या जिव्हारी लागलेला होता, त्या मनःस्थितीतच ही विश्रांतीसाठीची-प्रकृतीस्वास्थ्यासाठीची काशमीर भेट घडलेली आहे. एप्रिलच्या अखेरीस व मे १९०३ च्या प्रारंभी महाराज

लाहोरला गेले होते. लाहोरमध्ये सर जगतजित सिंह बहादूर महाराज कपूरथला यांनी महाराजांची चांगली व्यवस्था ठेवली होती, (पत्र क्र. ७११) मात्र महाराज कपूरथला येथे जाऊ शकले नाहीत, कारण अर्थातच राजकीय निर्बंध असल्याचे सुचवले आहे. कर्नल मीड यांना ३० मे १९०३ च्या पत्रात ब्रिटिशांच्या नियमनांचा त्रास महाराजांनी मांडला आहे (पत्र क्र. ७१२). याच काळात अरविंद घोष महाराजांच्या समवेत असावेत, कारण फुलाजीराव शेवाळे यांना (पत्र क्र. ७१६) अरविंदबाबूनी महाराजांच्या वरीने पत्र पाठवले आहे.

काशमीर वास्तव्यात महाराजांनी गालिचाचे दोन कारखाने पाहिले. कर्नल मीड यांना त्यासंबंधी माहितीही दिली आहे (पत्र क्र. ७२१/१ जुलै १९०३). गालिच्याचा एक कारखानदार मि. हॅडे यांना बडोदा येथील घरासाठी काही गालिचे तयार करण्यास ते सांगणार होते. काशिमरी लोकांबदलचे भाष्यही मौलिक आहे- ‘काशिमरी लोक स्वभावाने खूप कलात्मक असतात आणि त्यांनी तयार केलेले लाकूडकाम व चांदीतील काम खूप सुंदर असते. त्यांच्या शाली व विणकाम यासाठी खूप चांगल्या जाणकारीची, धीराची गरज असते’ महाराज कलासक्त आणि देशीकलासंबंधी गुणग्राहक असल्याचे दिसून येते. परदेशी कलांबदलची, कलावंतांबदलची गुणग्राहकता-अभिरुची त्यांनी स्वदेशी कलांच्याबाबतीही दाखवलेली होती.

जुलै १९०३ मध्ये काशमीरमध्ये महापुराने थैमान घातले होते. महाराजांनी काशमीरच्या महाराजांना धीर देणारे पत्र (पत्र क्र. ७२५) लिहिले आहे, त्यात पूरग्रस्तांना वितरित करण्यासाठी दोन हजार रुपये पाठवले. मदतनिधी उभारण्याचा सल्लाही दिला. अशा तऱ्हेचे सहानुभूतीचे पत्र पाठवताना काशिमरी लोक आणि काशमीरचे महाराज यांचा उचित सन्मान राखला जावा, हेही महाराजांनी पाहिले आहे. आपली मदत वा पत्र उद्घटपणाचे वाटणार नाही अशी आशा केली आहे. काशमीरमधील गरिबांच्या मदतीसाठी धर्मादाय फंडाला पाचशे रुपयेही पाठवले. सरोवर आणि अलपतुर ही ठिकाणे खूप सुंदर असल्याचा अभिप्राय दिला आहे. (पत्र क्र. ७३६)

काशमीरला असताना महाराजांना भाजीच्या जहागिरीला राणासाहेबांना खासगी भेटीसाठी जायचे होते. राणासाहेबांनी त्यांच्या कन्येचा प्रस्ताव महाराजांच्या उपवर मुलासाठी पाठवला होता. कोणताही गाजावाजा न करता आत्यंतिक खासगी भेट महाराजांना द्यायची होती (पत्र ७३९ व ७४०); परंतु ब्रिटिश सरकार व पंजाब सरकारच्या परवानगीची आवश्यकता कळवण्यात आली. ब्रिटिश सरकारने खुसपट काढल्याने महाराज अस्वस्थ झाले, संतप्तही झाले. कर्नल मीड व भाजीचे राणासाहेब यांनाही महाराजांनी आपली अस्वस्थता कळवली.

एप्रिल १९१२ मध्ये महाराज उटकमंड येथे वास्तव्यास असतानाही ब्रिटिश अधिकारी, वर्तमानपत्रे यांनी बडोद्यात राजद्रोहाची प्रकरणे असल्याचा अपप्रचार

चालवला होता. ब्लॅकार्ड या ब्रिटिश अधिकाऱ्यास महाराजांनी स्पष्टपणे इंग्रजद्रोहासंबंधीची प्रकरणे, महाराजांनी इंग्लंडच्या राजाचा अपमान करण्याची वार्ता वगैरे, तथ्य नसल्याचे कळवले (पत्र क्र. १०१५). ‘भारताबद्दल पुरेशी माहिती असल्याशिवाय आपणास या गोष्टीचे आकलन होणार नाही’ असेही सांगतात. मि. विलीस यांना स्नेहपूर्वक लिहिलेल्या पत्रात खुलासा करतात की, बडोद्यासारख्या संस्थानाने इंग्रजद्रोहाला आश्रय देणे अशक्य आहे, आत्मघातकीपणाचे ठरले असते. जाणकार नसलेल्या रेसिडेंटने महाराजांच्या अनुपस्थितीत नसलेले अधिकार वापरले, संस्थानच्या सेवेतील काही लोकांना अतिरेकी ठरवले. ‘गिह अ डॉग अ बॅड नेम अँड हँग हिम’ ही म्हण लागू पडते असेही महाराज म्हणतात (पत्र क्र. १०१६). महाराज उटकमंड वा अन्यत्र कोठेही असले तरी बडोद्याच्या संपर्कात असत. त्यांच्या विश्वासू व जबाबदार व्यक्ती-अधिकारी यांच्याशी तपशीलवार संवाद घडत. दुष्काळ आयुक्तांना मदत करण्याचे हुक्म देत. विश्रांतीसाठी बाहेर पडण्याअगोदर दुष्काळग्रस्त जिल्ह्यांना भेटी देत, तातडीने मदतीचे निर्णयही करीत (पत्र १०२०).

एप्रिल-मे-जून १९१५ या काळात महाराज उटकमंडला आलेले असताना या काळात त्रावणकोरचे महाराज, कोचीनचे राजे यांच्या भेटी झाल्या होत्या. बडोद्याचे रेसिडेंट इम्पे यांना महाराजांनी हे सारे कळवले आहे (पत्र क्र. १२२७). ‘उटी छान आहे व माझा बंगलाही प्रशस्त आहे, पण हवामान मात्र तितकेसे चांगले नाही’ मात्र व्ही. पी. माधवराव दिवाण यांना लिहितात की ‘इथे शिकार हाच एक विरँगुळा असतो,’ पण यंदा हवामानामुळे शिकार शक्य नाही असे दिसते. महायुद्धामुळे उटी नेहमीपेक्षा अधिक शांत आहे. उटीचे शांत असणे महाराजांनी पहिल्या जागतिक महायुद्धाशी अनुबंधित केले आहे (पत्र क्र. १२२८). दिवाणांना त्यांनी जुनागड रेल्वे लाईन कोडीनारपर्यंत नेण्यासाठी सर्वेक्षणाचेही सुचवले आहे. जुनागड-द्वारका रेल्वेमार्गाचे स्मरणही दिले आहे. विश्रांती-आराम-चैन यांना महाराजांनी थंड हवेच्या ठिकाणीही महत्त्व दिलेले नसायचे. बहुसंख्य लोकांच्या कल्याणाचे काम, उपक्रम, सेवा हेच त्यांच्या चिंतनाचे विषय होते. नव्या सोयी-सुविधा आपल्या प्रजेपर्यंत पोहोचाव्यात ही तळमळ अनेक पत्रांमधून प्रकट झाली आहे.

एप्रिल-मे-जून ते सप्टेंबर १९१६ अखेर उन्हाळ्यात हवापालट करण्यासाठी महाराज काशमीरला गेले होते. हवामान दक्षिण भारतातल्या उटीपेक्षा अधिक थंड आणि निसर्ग स्वीत्झर्डलडसारखा त्यांना वाटला होता (पत्र १२९५). काशमीरच्या महाराजांच्या बोटीतली मिरवणूक त्यांना व्हेनिसची आठवण करून देणारी वाटली. काशमीर हे निसर्गरम्य स्थळ महाराजांना फारच आकर्षक वाटत असे. जागतिक सौंदर्यस्थळांशी त्यामुळेच ते तुलना करीत. प्रवासवर्णनपर लेखनाचा उत्तम नमुना म्हणून काशमीरपर्यंत पोहोचण्याचे ललित तपशिलांनी युक्त चित्रण असलेले पत्र त्यांनी सौ. कमलादेवी, मु. नवसारी यांना दि. ५ जून १९१६ रोजी पाठवले आहे. निकटवर्ती आपेष्टांना हे

अनौपचारिक पत्र पाठवले आहे. प्रवासाचा सगळा साईंत ललितवृत्तांत या पत्रात आहे. कथनगुणपरता त्यात आहे. शिवाय ज्यांना पत्र पाठवले आहे त्यांनाही आपण महाराजांच्या नजरेने प्रवासानुभव घेत आहोत, असा प्रत्यय येऊ शकतो. माहिती-तपशील जिज्ञासातृप्ती करणारे आहेत. उदाहरणार्थ काही अंश पाहू -

“रावळपिंडीहून आम्ही त्याच दिवशी निघून संध्याकाळी मोटारने मरीस आलो. मरी हे लष्करी लोकांचे हवा खाण्याचे ठिकाण आहे. ते हिमालयात असून शिवाय समुद्राच्या सपाटीपासून सुमारे आठ हजार फूट उंच असल्याने येथील हवा बरीच थंड असते...”

रावळपिंडीपासून १६४ मैलांवर व मरीपासून १२७ मैलांवर कोहोला म्हणून एक गाव आहे. तेथे ब्रिटिश हृद संपून काशमीर संस्थानची हृद लागते. कोहल्यापर्यंतचा सर्व रस्ता एका बाजूस गगनभेदी पर्वत व दुसऱ्या बाजूस नजर न पोहोचेल अशी खोल दरी असा आहे. कोहला जवळ आले म्हणजे प्रसिद्ध पंचनद्यांपैकी झेलम नदी लागते. कोहल्याजवळ झेलम नदी पुलावरून ओलांडली म्हणजे आपण काशमीर संस्थानात प्रवेश करतो. येथपासून थेट श्रीनगरपर्यंत झेलम नदी आपला पिच्छा सोडीत नाही...” चित्रदर्शीत आणि भावस्पर्शीत या प्रवासकथनात आहे.

प्रदेश, वृक्षराजी, वृक्षांचे आकार, वस्तीस्थळे, फळे-फुले, नौकागृहे, हाऊसबोट, शिकारी आदीचे सजीव चित्रण या पत्रात आले आहे. रामपूर नावाच्या गावाजवळच्या विजेच्या कारखान्याची माहिती सांगताना कारखान्यास ४४ लाख रुपये खर्च आल्याचेही महाराजांनी आवर्जून नोंदवलेले आहे.

“काशमीर हिंदुस्थानचे नंदनवन म्हटले गेले आहे. त्याचे कारण इकडील रमणीय सृष्टीशोभा हे होय. वास्तविक विद्या वगैरे बाबतीत इकडचे लोक बरेच मागासलेले आहेत. त्यामुळे त्यांची राहणी, करणी, घरेदारे गलिच्छ दिसतात, परंतु ही उणीव निसर्ग देवतेने भरून काढलेली दिसते. कारण रम्य सृष्टीसौंदर्यास अनुरूप अशी येथील माणसेही मजबूत व बहुतेक देखणी आहेत.”

हे सारे भाष्य निसर्ग व लोकसंस्कृती-स्थळसंस्कृती यातील अभेद्यता दर्शविणारे ठरते. ‘विद्या’ हा महाराजांचा आस्था विषय लोकजीवनाच्या संदर्भात येथे आलाच आहे. स्थळांचा इतिहास आणि वर्तमान यातील अनुबंधही महाराजांनी दर्शविला आहे. रेशमाचे कारखाने, गालिचाचे कारखाने यांना भेटी देणारे महाराज यात्रास्थळीही पोहोचलेले होते.

“ता. २५ रोजी तिसऱ्या प्रहरी आम्ही ‘खीर भवानी’ म्हणून यात्रेचे ठिकाण आहे, ते पाहण्यास गेलो. येथे मंदिराच्या आवारात या पवित्र मानल्या गेलेल्या झाऱ्यास दोन्ही बाजूस स्नानाकरिता घाट बांधलेले आहेत. असे सांगतात की, या झाऱ्याच्या पाण्याचा रंग काही काही दिवसांनी बदलतो. या ठिकाणी काशमीरचे महाराज वर्षातून एकदा तरी येतात...”

खीर भवानी यात्रेचे लोकसांस्कृतिक माहात्म्य, मिथकत्व, लोकसमूह भावनांचा आविष्कार, वर्तमान स्थळाचे माहात्म्य असे सारे स्थळाचे भावचित्रण या पत्रात झाले आहे. धार्मिक स्थळांचे वर्तमान अनुभव प्रकट करताना त्यांनी लिहिले की, “श्रीनगर व आसपासच्या काही पर्यटनस्थळांना भेटी दिल्या, काही प्रसिद्ध मंदिरांना भेटी दिल्या, तेथील पंडे आणि पुजारी अनुभवी आणि अज्ञानी भक्तांकडून पैसे उकळण्यासाठी सतत निमित्तेच शोधत असतात” (पत्र क्र. १३१७). धार्मिकस्थळी पुरोहित वर्ग भक्तांची फसवणूक करीत होते, असे महाराजांनी आवर्जून नोंदवलेले दिसते.

हैदराबादचे निजाम यांना महाराजांनी काश्मीरचा प्रवासानुभव कळवला आहे. तो असा -

“श्रीनगर हे शहर काश्मीरची राजधानी असून, त्याची तुलना फ्लॉरेन्स्शी केली जाते; पण ते व्हेनिसइतकेच कालव्यांचे शहर आहे, असे मला वाटते. हे शहर हरी-परबत अशा दोन टेकड्यांच्या पायथ्याशी आहे. तिथे अकबराने बांधलेला एक किल्ला आहे व तरख्ये-सुलेमान या जागेवरून झेलम नदीच्या बळणाचे सुंदर व विस्तीर्ण दृश्य दिसते. तसेच शहरातील कालवे, दुतर्फा पॉप्लर वृक्ष असलेले रस्ते, भव्य चिनार आणि तळीसुद्धा दिसतात. वेरिनागला जहांगीरने बांधलेला एक सुंदर हौद आहे. त्यावर एका पर्शियन कवीच्या ओळी कोरल्या आहेत. ‘पृथ्वीवर स्वर्ग कुठे असेल, तर तो इथे आहे!’...”

निजामाला कळवलेल्या तपशिलाचे वेगळेपण तपशिलांच्या निवडीत आहे. महाराजांची स्थलदर्शनामागील सूक्ष्म निरीक्षणक्षमताही महत्वाची आहे. युरोपियन हिलस्टेशन आणि गुलमर्ग यातील साम्य महाराज त्यांच्या अनुभवातून दाखवितात. फ्लॉरेन्स-व्हेनिस ही शहरे आणि श्रीनगर यांच्यातील साम्यदर्शनातून मौलिक निरीक्षणांचा-अनुभवाचा प्रत्यय येतो. युरोपियन स्थळे-प्रदेश यांचा रसिक-सुंदर ठसा महाराजांच्या मनावर उमटलेला होता.

महाराजांनी १९१६ पूर्वीही काश्मीरला भेटी दिलेल्या होत्या, त्या पार्श्वभूमीवर १९१६च्या प्रवासात नव्याने झालेल्या सुधारणांचा उल्लेख आहे (पत्र क्र. १३२५). नवीन रस्ते, दुर्गम ठिकाणे रस्त्यांनी जोडलेली असणे असा प्रत्येक बाबतीतला विकास त्यांना दिसतो, पण विकासाला वाव असल्याचेही आशादायक निरीक्षण मांडतात. ‘समृद्ध भूभाग, निसर्गसंपत्ती, देखणे व मजबूत लोक’ महाराजांच्या आकर्षणाचा विषय झालेले होते. प्रजाहितदक्ष, नवसुधारणावादी राजा, दूरदृष्टीपणा, प्रजापालक ही महाराजांची प्रतिमा होती. पत्रव्यवहारातून या प्रतिमेला आणखी उजाळा मिळतो. आधुनिक दृष्टीने महाराज स्थलमाहात्म्याची अनुभवाने, प्रत्यक्ष पाहणीतून चिकित्साही करतात. उदा. बडोद्याचे रेसिडेंट कर्नल इम्पे यांना लिहिलेल्या पत्रात म्हणतात की, अमरनाथचा प्रवास खडतर असला तरी अवघड नाही. अमरनाथची गुहा पाहून त्यांची निराशा झाली. “लोकांनी अंधश्रद्धेपोटी एका किरकोळ नैसर्गिक

गोष्टीला अवास्तव महत्त्व दिले आहे, असे मला वाटते. त्या गुहेच्या दृश्यामुळे मनात कुठलीही आदराची धार्मिक भावना उत्पन्न होत नाही. कारण ते दृश्य अगदी साधे आहे” (पत्र क्र. १३३९). चमत्कार किंवा साक्षात्कार याबाबतीत महाराजांचे विचार-धोरण वेगळे आहे, नवे आहे. महाराजांनी जगभरचे प्रवास केले, जगभरचे ज्ञानसंकलन, कलासंचयन पाहिले होते. युरोपियन संस्कृतीतील ज्ञाननिष्ठा, विवेक आणि उदारमतवाद यांचे संस्कार त्यांच्यावर झालेले होते.

विश्रांतीस्थळी महाराजांना अधिकारी, इतर संस्थानिक, आप्स याप्रमाणेच मित्रांना-हितचिंतकांना पत्रे लिहाविशी वाटत होती. उदा. १९१८ च्या उन्हाळ्यात महाराज उटकमंड येथे होते. समर्थ या अधिकारी असलेल्या स्नेह्यास त्यांनी लिहिले होते की, त्यांना जुन्या मित्रांचा आणि बंधू आनंदराव यांचा अभाव जाणवतो. त्यांची मते आणि जुने अनुभव यांची मित्रांबरोबर देवाण-घेवाण न केल्यामुळे एकटेपणा जाणवतो (पत्र क्र. १६३७). म्हणजेच संवादाची, विचार अभिरुचींची देवघेव करण्यासाठीही महाराज पत्रलेखन करीत. गतकालीन जीवनाचे साक्षीदार व सहभागकर्ते यांच्याशी पत्रसंवादाची निकड महाराजांना वाटत होती. औपचारिक पत्रसंवादातही महाराज अनौपचारिकता निर्माण करीत. राजा असणे आणि संवेदनशील माणूस असणे यातील अंतर ते संपवून टाकत. कठोर-शिस्तप्रिय पालकाच्या भूमिकेतून अचानक ते मातृहृदयाचे मित्र-आप्स होऊन जात.

विश्रांतीस्थळी असताना बडोद्यातील मान्सूनच्या परिस्थितीची काळजी ते करीत असायचे. बडोदास्थित अधिकारी किंवा दिवाण यांनी पंधरवड्यात मान्सून परिस्थिती अहवाल पाठवणे बंधनकारक होते. तारेने ही सारी माहिती मागवून घेतली जात होती व आदेशाही परिस्थिती सुधारण्यासाठी पाठवले जात होते. सर्व जिल्ह्यांत पुरेसा पाऊस होईपर्यंत अहवालाची विचारपूस-पाहणी केली जात होती (पत्र क्र. १७५७). दिवाणांनी सर्व खात्यांचे नीट पर्यवेक्षण करून खाते अंतर्गत सामंजस्य व सहकार्य वाढीस लागते किंवा काय, याबद्दल दक्षता घेण्याची महाराजांची अपेक्षा असायची (पत्र क्र. १७५९).

जवळपासच्या राज्यांमध्ये महाराज सहल-फेरफटका-शिकार अशा कारणांनी भेटी देत. मार्च-एप्रिल १९२८ मध्ये महाराज पंधरा दिवसांच्या कोटा-ग्वाल्हेर अशा सफरीवर गेले होते. कोटा-ग्वाल्हेर सहलीत शिकारीबरोबरच त्यांना निसर्गसौंदर्य अनुभवायचे होते. या दोन राज्यांतील प्रशासन समजावून घ्यायचे होते (पत्र क्र. २०२६). उत्तम रीतीने ही दोन राज्ये चालली होती, याचे श्रेय त्यांनी तेथील राज्यकर्त्यांना दिले आहे. निसर्गसौंदर्याचा आस्वाद घेताना राज्यप्रशासनातील मर्म महाराज जाणून घेत होते, असे दिसते.

मसुरी, कुन्हूर, उटकमंड, महाबळेश्वर किंवा अन्यत्र आरोग्यदायी ठिकाणी विश्रांतीसाठी महाराज राहत तेव्हा कामकाजाशी संबंधित पत्रव्यवहार काळजीपूर्वक पाहून तेथूनच

निर्णय करीत असत. निद्रानाश, गुडघेदुखी, संधिवात अशा आजारपणातही विश्रांतीऐवजी राज्याच्या हिताचा-विकासाचा आणि प्रजाकल्याणाचा विचार करीत होते. अधिकाऱ्यांना त्यांच्या कामाची रूपरेषा-अग्रक्रम ठरवून देत असत. ‘माझ्या लोकांमध्ये पुन्हा जाण्यास मी खूप उत्सुक आहे’ अशी विधाने महाराज करतात, यातून प्रजाहितदक्षता सतत त्यांच्या मनात वावरत असल्याचे दिसते.

इतिहासाचे तत्त्वज्ञान

महाराज स्वतःच इतिहासपुरुष होते. उद्योग, शेती, विज्ञान, संस्कृतीविद्या, राज्यप्रशासन, शिक्षण, वित्तव्यवहार, मानवी भावसंबंधविद्या, व्यवस्थापन अशा ज्ञानक्षेत्रीय व्यवस्थांच्या मूलगामी चिकित्सेची सवय महाराजांना होती. विद्वानांचा सहवास, गुरुतुल्य स्नेहांच्या ज्ञानसंस्कार, ग्रंथप्रेम आणि वाचन, परदेशप्रवास अशा विविध घटकांमुळे महाराजांच्या व्यक्तिमत्त्वात विद्याव्यासंगी सत्पुरुषाचे गुणर्थम् आविष्कृत झालेले दिसतात. वाचन, विद्वानांशी संवाद आणि आत्मचिंतन यांच्यामुळे महाराज विविध ज्ञानाशाखांची मूलगामी चर्चा करू शकत होते. त्यांच्या इतिहासप्रेमी व्यक्तित्वाचे दाखले प्रस्तुत पत्रव्यवहारात जागोजागी दिसतात. इतिहासाचे संकल्पनात्मक तत्त्वज्ञान मांडणारे पत्र फारच महत्त्वाचे आहे (पत्र क्र. १९६६).

एक तरुण इतिहासाभ्यासकाशी या पत्रात संवाद साधला आहे. या पत्रात ‘इतिहासाचा पद्धतशीर आणि शास्त्रीय अभ्यास’ या विषयासंबंधीची महाराजांची निरीक्षणे आली आहेत.

‘मानवाच्या प्रगतीबाबत काही विशिष्ट मर्यादेपर्यंत तरी भाकीत करणे इतिहासाला शक्य आहे’, या गृहितकाची छाननी ते करतात. सामाजिक-राजकीय घटितांचे दिशानिर्देश इतिहासाला देता येतील, तसेच गतकाळाची पुनर्रचना-पुनर्वर्चनही शक्य करता येईल असे त्यांना वाटते. दुर्गम, रानटी आदिवासी टोळ्यांच्या अभ्यासाकरून आदिम काळातील कृषी कायद्यांचा उगम, संपत्ती नियमनाचे कायदे याबद्दलचे ज्ञान मिळवता येईल. मानवी संस्कृती मानववंशशास्त्र यांचा अभ्यास करण्याचा दिशानिर्देश महाराजांनी केला आहे. कष्टकरी मजुराचा अभ्यास हे उदाहरण त्यांनी दिले आहे. ‘कष्टकरी मजूर, आदिवासी जनजाती’ यांचा उल्लेख जेव्हा ते करतात तेव्हा वर्तमानातील ‘वंचितांचा इतिहास’ (सब. अलर्टन स्टडीज) या इतिहास संकल्पनेचे स्मरण होते.

इतिहासातून भवितव्याचे भाकीत करण्याचा लाभही महाराज लक्षात आणून देतात. भावी परिस्थितीला कसे सामोरे जायचे यासंबंधीची व्यूहरचना रचता येईल. अघटिताला सामोरे जाताना कोणत्या दक्षता घेता येतील, धोके कमी कसे करता येतील, मानवी जीवन अधिक उन्नत कसे करता येईल? असे प्रश्न सोडवताना इतिहासाचे पुनर्वर्चन उपयुक्त ठरेल असे महाराजांना सुचावायचे दिसते. ‘इतिहासविद्या-इतिहासलेखनविद्या’ या ज्ञानशाखांचा शास्त्रीय अभ्यास-सिद्धांत त्यांना अपेक्षित होते.

इंग्रज इतिहासकार एडवर्ड गिबन हा इतिहासकार म्हणून महाराजांनी सर्वश्रेष्ठ इतिहास-संशोधक ठरवला आहे. ‘दी हिस्ट्री ऑफ दी डिक्लाईन अँड फॉल ऑफ द रोमन एम्पायर’ हा गिबनचा ग्रंथ सहा खंडांत आहे. इ.स. १७७६ मध्ये तो प्रकाशित झाला होता. महाराजांनी गिबनच्या ग्रंथावर टिप्पणात्मक व चर्चात्मक स्वतंत्र ग्रंथ लिहिला होता. ‘फ्रॉम कैसर टू सुलतान : बिर्इंग नोट्स् फ्रॉम गिबन्स डिक्लायर अँड फॉल ऑफ द रोमन एम्पायर’ हे महाराजांनी लिहिलेले भाष्य प्रसिद्ध आहे. हे भाष्य १ जानेवारी १८९६ रोजी प्रकाशित झाले. प्रस्तुतचे पत्र १९ ऑक्टोबर १८९४ चे आहे. भाष्य लिहून होण्यापूर्वीचे गिबनच्या इतिहासाच्या चिंतनात महाराज वावरत होते.

महाराजांच्या मते गिबनचे त्याच्या उपजत ज्ञानातून आणि अद्वितीय प्रतिभेद्या बळावर तत्कालीन उपलब्ध साधनांच्या आधारे उत्कृष्ट इतिहासलेखन केले आहे. खिश्चन चर्चाचा खरा इतिहास लिहिणारा गिबन हा त्यांना पहिला इतिहासकार वाटतो.

इतिहासलेखनाला आपल्याकडे भरपूर वाव असल्याचे निरीक्षण त्यांनी नोंदवले आहे. मानवी स्वभाव जितका वैविध्यपूर्ण आणि व्यापक आहे तितकाच इतिहास विषयाचा अभ्यासदेखील व्यापक असल्याचे भाष्य त्यांनी केले आहे. ते म्हणतात, “इतिहास हा अनेकानेक विचारांना स्वतःमध्ये सामावून घेऊ शकतो आणि कालौद्यात तो अधिकाधिक स्पष्टपणे आणि पूर्णत्वाने समजावून घेतला जाऊ शकतो.” याचा अर्थ असा की, इतिहासाची लेखनसंहिता ही खुली संहिता असते, तशी ती अपूर्ण संहिताही असते. घटितांचे विविध दृष्टिकोनांमधून स्थल-काल-व्यक्ती-उपलब्ध ज्ञान यांच्या आधारे पुनर्वाचन करता येते, नवे नवे अर्थनिर्णयनही करता येते. इतिहास लेखनाची प्रक्रिया पूर्णत्वास जात नाही, असे महाराजांना सुचवायचे असावे, असे वाटते!

इतिहासकाराला प्रचंड कष्टाची तयारी ठेवावी लागते आणि त्याच्या अंगी प्रचंड चिकाटीही हवी असते. विद्वत्ता, अर्थनिर्णयनक्षमता, ज्ञाननिष्ठा, सत्यप्रियता, कष्टाळू वृत्ती, प्रयत्नसातत्य आणि ध्येयवादीत्व हे गुण इतिहासकारामध्ये असावेत, असे महाराजांना तरुण मित्राला सुचवायचे आहे. मार्गदर्शक तत्वे म्हणूनच त्याने या पत्राकडे पाहावे, असे साधार-साभिप्राय चिंतन या पत्रात आले आहे.

तत्कालीन इतिहासलेखनाची परिस्थिती महाराजांना खालावलेली वाटते. कारण गिबनने ऐतिहासिक लेखनाचे उत्कृष्ट स्मारक उभारण्यासाठी ३० वर्षांचा अवधी घेतला होता.

महाराजांनी इतिहासलेखनात तथ्यांचा शोध, तथ्यांचे संकलन, समतोल व समीक्षात्मक मांडणी ही इतिहासलेखनाची सूत्रे सांगितली आहेत. तथ्य हे घटनेचे कारण किंवा परिणाम असते. जनमानसावर, नीतिमत्तेवर, जीवनशैलींवर घटनेचा झालेल्या परिणाम-प्रभाव जाणून घेण्याचा विश्लेषक व संश्लेषणात्मक विचार त्यांनी

मांडला आहे. ‘एखाद्या शतकातील प्रचंड मोठा दुष्काळ, एखादे मोठे युद्ध किंवा एखाद्या महारोगाची साथ यांसारख्या घटना पुढील शतकावर सखोल परिणाम करू शकतात.’ अशा घटनांच्या अनुषंगाने राज्यकर्त्याच्या कृतींचा, दुर्लक्षांचा विश्लेषणात्मक ऊहापोह करणे आवश्यक असते. ‘सांख्यिकीयदृष्ट्या तुलनात्मक अभ्यासाची सवय’ उपयुक्त असते. त्यांनी भारतासारख्या वर्णभेद असलेल्या देशात ही गोष्ट अधिक आवश्यक ठरवली आहे.

महाराजांनी गतकालीन आणि वर्तमानकालीन राजकीय पक्षांच्या (राज्यसत्ता) सत्ता संतुलनाचे संशोधन महत्त्वाचे मानले आहे.

इतिहासलेखनाच्या शैलीचे गुणविशेष त्यांनी साधेपणा, सरलता व ओघवती भाषा हे सांगितले आहेत. कथनशैली हा इतिहासकथनाचा भाग महत्त्वाचा असतो, नवसर्जक अर्थनिर्णयन, तर्क, तथ्ये व तपशील यांना सुबोध भाषेत सांगण्याचा पवित्रा इतिहासलेखनात असावा, असा अंदाज येथे करता येईल. शास्त्रीय तपशील लालित्यपूर्ण व्हावेत असे त्यांना वाटते. बुफेन याने नैसर्गिक इतिहासावर लिहिलेले अनेक खंड किंवा ‘ओरिजिन ऑफ दी पिसीज’ या डार्विनच्या ग्रंथांच्या लेखनशैलीचे दाखले महाराजांनी दिले आहेत.

इतिहासाची संकल्पना आणि इतिहासलेखनाची पद्धती महाराजांनी मार्मिकपणे या पत्रातून मांडली आहे. नव्याने इतिहासलेखन करू पाहणाऱ्या इतिहाससंशोधकास हे मार्गदर्शनपर टिप्पण आहे. महाराजांचा इतिहासाचा व्यासंग आणि चौफेर वाचनाने आलेली बहुश्रुतता येथे दिसते. सत्तासंतुलन, गिबनचा इतिहासप्रकल्प यांची चर्चा महाराज करतात, तेव्हा त्यांना भारतीय संदर्भात इतिहासाचे पुनर्लेखन/ पुनर्वाचन अभिप्रेत असावे. १८५७ चे स्वातंत्र्ययुद्ध, १७५७ ची प्लासीची लढाई, दुष्काळ, राणीचा जाहीरनामा, राजेशाही-संस्थानिकांची कोंडी, ब्रिटिशसत्तेची दडपशाही आणि बडोदा राज्याची प्रशासन स्थिती- सत्ताव्यवस्था अशा गतकालीन घटितांच्या पार्श्वभूमीवर या पत्रातील संशोधनतथ्यांचा- संशोधनसूत्रांचा विचार करता येईल.

चिंतनशीलता

महाराजांच्या पत्रसंवादात तपशीलावार निवेदनांना, सूचनांना, आज्ञांना महत्त्व आहे. परसंवाद साधताना अप्रत्यक्षपणे ते स्वतःचा शोध घेतात. आपल्या भावदशांना आविष्कृत करतात.

पेस्तनजी दोराबजी खंडाळावाला या खासगी अधिकाऱ्याला काही बोध, समज देताना ते म्हणतात, ‘संयम हा एक महत्त्वाचा गुण आहे. प्रत्येक ऐहिक बाबतीत त्याचे पालन केले पाहिजे. माणसे जशी आहेत तसेच त्यांना आपण स्वीकारायला हवे आणि त्यांच्याशी धोरणीपणाने व काळजीपूर्वक वागायला हवे. जीवनात हाती घेतलेले कोणतेही ध्येय जोपर्यंत तुमच्या दृष्टिपथात आहे तोपर्यंत उशीर होण्याची भीती बाळगू नका. विवेक आणि असंतोषाचा राग या गोष्टी विसंगत असतात आणि

म्हणून तुमच्या कृतींना सदैव विवेकाची दिशा दाखवा. माझ्या अल्प आयुष्यात असेच वागण्याचा मी नेहमी प्रयत्न करतो. मानवी स्वभाव हा खरेच अतिशय गुंतागुंतीचा आहे. कधी तुम्हास त्याचा विरोध करावा लागतो, कधी प्रोत्साहन घावे लागते, तर कधी त्याला समजूतीने वळवावे लागते.” (पत्र क्र. ४१)

संयम, विवेक, ध्येयवादीत्व अशा मूल्यांचे अनुसरण स्वतः महाराजांनी केले. सारासार विचार करून मूल्यनिर्णय केले. ही चिरंतन मूल्ये त्यांनी आयुष्यभर जपलेली होती. अनुभवातून- प्रत्यक्ष जगण्यातून मूल्यांचे अनुसरण करणारी ही चिंतनशैली आहे. खासगी अधिकान्यांना हे ‘मार्गदर्शन’ आपल्या जीवनचिंतनातून भाष्याच्या पातळीवर पोहोचले आहे. आपल्या कृती- विचारांचा मागोवा घेत जीवनशोधाची ऊर्मी त्यांनी प्रकट केली आहे. मानवी स्वभावाच्या गुंतागुंतीचा अंदाज त्यांना आलेला आहे. स्व-मनाची चिकित्सा यात प्रभावी ठरली आहे. खासगी अधिकान्याशी साधलेला संवाद अनपेक्षितपणे आत्मसंवाद, आत्मचिकित्सा असा बनला आहे. स्वभाव-प्रकृती विविधता ही मानवी संबंधांमध्ये स्वीकारावी लागते. कृती-उक्ती-वर्तन यांच्यातील चंचलता आणि विवेकी संयम यांची सांधेजोड करावी लागते. आपल्या स्वभावाता किती उडू-बागडू घ्यायचे! माणसाचे वर्तनव्यवहार कसे जोखायचे? या प्रश्नांच्या आत्मचिंतनाचा नमुना म्हणून या पत्राकडे पाहावे लागते.

राजा सर टी. माधवराव यांना एक मनमोकळे करणारे, वस्तुस्थिती सांगणारे पत्र (९६) लिहिलेले आहे. त्यात प्रारंभीच विधान आहे- “माणसाचे मूल्यमापन करणे आणि संपूर्णतः आदर्श असा माणूस मिळवणे यापरती दुसरी अवघड गोष्ट कोणतीच नाही.” मानवी स्वभावाचे हे आकलन महाराजांनी संतुलित पद्धतीने केले आहे. ‘आदर्शत्व’ ही एक दिशा आहे, परिकल्पना आहे. माणूस सदासर्वकाळ ‘आदर्श-उदात्त’ कसा असू शकेल? महाराजांना राज्यव्यवहारात सहभागी करून घ्यायच्या माणसांबद्दलच्या अपेक्षा आणि अनुभव सांगायचे आहेत. सारे लोक दरएक काळी ‘आदर्श’ असतीलच असे नाही. मग अशी माणसे नसतात का? अशी माणसे दुर्मिळ असतात, महाराजांनी गुणवान माणसेच लोककल्याणाच्या कामात, राज्यव्यवहारात हाताशी धरलेली होती. गुणग्राहकराजा ही त्यांची प्रतिमा म्हणूनच निर्माण झाली आहे. माणसांच्या मूल्यमापनाचे निकषही आदर्शत्वाच्या संकल्पनेतूनच त्यांनी मिळवलेली आहेत. बन्यावाईट माणसांच्या, अधिकान्यांच्या, नोकरीच्या अनुभवाचा आधार या गोष्टीला आहे.

घरगुती प्रश्न, ब्रिटिशांनी निर्माण केलेली स्वातंत्र्यसंकोचाची परिस्थिती, प्रकृती, राजकीय प्रश्न अशा प्रश्नांशी झगडणाऱ्या महाराजांना ऑक्सफर्डसारख्या विद्यापीठात शिकण्याची इच्छा होती, ज्ञानाची ओढ त्यांना सतत होती. प्रजेच्या हितासाठी कृतीउपक्रम राबवण्याचा ध्यासही होता, (पत्र क्र. ७१०). अनेक संघर्षक्षणांना सामोरे जाताना महाराजांच्या आत्मचिंतन प्रक्रियेला वेग आल्याचे दिसते. भारतातील परिस्थिती

आत्मसन्मान जपण्यात अडथळा करत असल्याचा उल्लेख महाराजांनी केला आहे (पत्र ७६०/जानेवारी १९०४). लार्ड कर्झनच्या परिपत्रकाचा संदर्भ या उल्लेखामागे आहे. दिल्लीदरबारात शिष्टाचार पाळताना चूक झाल्याने अफवा व टीका यांना पूर आलेल्या काळातही महाराजांची आत्मपरीक्षणाची आणि वस्तुस्थिती सांगणारी परिस्थिती लॅमिंगटन यांना लिहिलेल्या पत्रात दिसते (पत्र क्र. ९७७/जानेवारी १९१२). महाराजांना शारीरिक व्याधी त्रास देत तेव्हा ते म्हणत असत की, शरीर दुबळे असले तरी राजकारणातला रस पूर्वीइतकाच ठिकून ठेवता आला होता. प्रदीर्घ अनुभवामुळे कमी श्रमात संकटांचा सामना करीत जास्त काम करणे शक्य झाले (पत्र १९१४/ॲक्टोबर १९२३). राजा ईश्वरी अंश मानला जात असला तरी तो सर्वसामान्यांप्रमाणे ‘संवेदनशील माणूस’ असतो, त्याच्या कृती-विचारांत मूल्यनिष्ठा टिकवून ठेवण्याची मुत्सदेगिरी साधली पाहिजे (पत्र क्र. १९१५/सप्टेंबर १९२३). सर्वच लोक शिक्षित झाल्याशिवाय देशाच्या प्रगतीचा मुद्दा सोडवता येणार नाही, हे अनुभवाने ते शिकले होते (पत्र क्र. १९१६/ॲक्टो. १९२३). शिक्षणाने विशेषत: स्त्री शिक्षणाने जुन्या परंपरा, प्रथा, बुरस्टलेले विचार संपवता येतील, असे त्यांना वाटत असायचे.

कालिक परिवर्तनांना विधायक प्रतिसाद देत राजाने बदलणे आवश्यक असते. राजा, राज्याचे अधिकारी यांचा प्रत्यक्ष जनसंपर्क वाढावा, समाजाभिमुख व्हावे, ही इच्छा दिवाणांकडे व्यक्त केलेली दिसते (पत्र क्र. १९१८/ॲक्टो. १९२३). सुधारणा व्हावी असे व्यक्तीला मनापासून वाटले पाहिजे. महाराजांच्या राजपुत्रांना, संगोपनाला, आजारपणाला, औषधोपचाराला उद्देशून कर्नल मीड यांना लिहिलेल्या पत्रात महाराजांनी लिहिले होते की, आयुष्यात परिस्थितीपुढे काही चालू शकत नाही, राजपुत्राला स्वतःलाच सुधारावेसे वाटले पाहिजे. एकदा का वाईट सवयींच्या आहारी गेलो की, वातावरण, सामाजिक परिस्थिती अशा सगळ्या बाबी विचारात घेतल्या जातात. अतिशय दुःखाने आणि गतकालीन वाईट आठवणींना समोर ठेवून महाराज हतबलता प्रकट करताना दिसतात (पत्र क्र. १९४४/ऑगस्ट १९२४).

‘कामाचा ताण, काळजी आणि एकाकीपणा घालवण्यासाठी शर्यतीचे घोडे विकत घेतले (पत्र क्र. २००४/सप्टें. १९२७) असे जेव्हा महाराज कळवतात तेव्हा त्यांच्या मनातल्या खळबळीचा अंदाज येतो. राजपुत्र धैर्यशीलराव यांना ‘प्रिय मुला’ अशी साद महाराज घालत होते, त्या काळातही भारतीय राज्यांची परिस्थिती आरामदायी आणि सहजसाध्य वाटावी अशी नसल्याचे सांगतात. राज्य एका व्यक्तीवर अवलंबून नसते. केवळ एकटा राजा सक्षम असून चालत नाही, इतरांची मदत घ्यावी लागते. कुटुंबातील सदस्य, इष्टमित्र, अधिकारी व सेवक वर्गानेही राज्यव्यवहार सुरळीत चालावे म्हणून राजास मदत करायची असते, असे आवाहन महाराज करतात (पत्र क्र. २०२७/एप्रिल १९२८). अधिकारी वा नातेवाईक यांनी निष्ठेने व कृतज्ञताबुद्धीने मदत करणे त्यांना अपेक्षित होते (पत्र क्र. २०३६/जून १९२८). राज्यहिताला,

प्राधान्य, सहकाराची भावना, बुद्धि-कौशल्याचा वापर करण्याची क्षमता आणि भविष्यवेधी दृष्टी लोकांमध्ये-अधिकाऱ्यांमध्ये निर्माण व्हावी (पत्र क्र. २०४६/जुलै १९२८). सामाजिक नैतिकता, देशभक्ती भावना आणि प्रामाणिकपणा या भावनेच्या आधारे सामाजिक कामे भव्य-दिव्यता गाठू शकतात. सतत पैशांची मागणी करून त्रासदायक ठरलेल्या राजपुत्र धर्येशीलरावांना खडसावतात. ‘तू चिंता, काळजी आणि अधोगतीचेच कारण राहत आला आहेस, ही दुःखद वस्तुस्थिती आहे. गेल्या दोन पिढ्यांपासून मी कार्यरत आहे. मात्र तुमच्यापैकी कोणाचीही मला मदत झालेली नाही...’ (पत्र क्र. २०५२/सप्ट. १९२८)

राजा, राज्य आणि प्रजा यांच्या संबंधाने निष्ठावान असलेल्या व्यक्ती महाराजांना हव्याशा वाटत असत, प्रसंगी ते एकाकी बनत चालल्याचे लक्षात येते.

अनुभवातून आलेले शहाणपण, अधिकार आणि व्यासंग यांच्यामुळे महाराजांच्या अनेक पत्रांमध्ये जीवनभाष्ये येतात. महाराज तत्त्वचिंतन करणारी सूत्रे सांगू लागतात. प्रौढ-परिपक्व जीवनानुभव, वर्तमानाची जाणीव आणि भविष्यवेधी दृष्टी यामुळे या पत्रांमध्ये चिंतनात्मकता आली आहे. उदा.

‘शेवटी प्रत्येकाला आपल्या आयुष्यात स्वतःच उभे राहावे लागते. केवळ उपदेश फार उपयोगाचे नसतात.’ (पत्र २०७९)

‘संपूर्ण भारताची राष्ट्रबांधणी नीट होईपर्यंत राष्ट्रीय एकसत्ताधीश शासन असावे.’ (पत्र २०८३)

‘कधीही एक कमजोर शेजारी आपल्या सामर्थ्यवान शेजाऱ्यापेक्षा वेगळी भूमिका घेत नसतो.’ (पत्र क्र. २०९१)

‘भविष्याच्या गरजांचा आणि संकटांचा विचार करता राज्याचे अर्थकारण नेहमी सुस्थितीत राहील, याचा विचार करायला हवा.’ (पत्र क्र. २१०९)

‘भारताच्या लोकांनी स्वतःचे कल्याण आणि हित लक्षात घेऊन त्यांचे सर्व प्रश्न स्वतः निर्णय घेऊन सोडवणे ही सद्यःस्थितीत भारताची मोठी गरज आहे.’ (पत्र क्र. २१२९)

‘बन्याचदा सरकारच्या असंवेदनशील मध्यस्थांपेक्षा राज्यकर्त्याने लोकांशी थेट संपर्क साधणे अधिक फायद्याचे ठरू शकतो.’ (पत्र क्र. २१५१)

‘आपण घोड्याला पाण्याजवळ नेऊ शकतो, मात्र पाणी प्यायचे की नाही हे त्याच्यावर अवलंबून आहे.’ (पत्र क्र. २१५७)

‘सर्व जातिर्धर्मात सुसंवाद वाढावा. जाती-धर्माच्या चुकीच्या गोष्टींना दूर सारावे. सर्वात महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे सर्वाना चांगले, मोफत शिक्षण मिळावे. पोटभर खायला आणि मनाजोगते विश्रांतीसुख मिळावे. मुलांच्या गुणवत्तेला मान्यता मिळावी. त्यांच्या आरोग्य साधनेसाठी, व्यायामासाठी पुरेशी जागा असावी आणि चांगल्या परंपरातून मार्गदर्शन घडावे.’ (पत्र क्र. २१६७)

राज्य, सुप्रशासन, सद्वर्तन, मूल्यसरणी, सार्वजनिक आणि वैयक्तिक जीवन, मानवी स्वभाव, इतिहास, वाचन आणि ज्ञान, सामाजिक व राजकीय सुधारणा अशा विविध जीवनक्षेत्रीय संकल्पनांचे महाराज चिंतन करीत. त्या त्या व्यक्तीच्या मगदुराप्रमाणे व आवश्यकतेप्रमाणे आपली भाष्ये करीत. महाराजांना पत्रग्राहकाच्या प्रतिसाद-प्रतिक्रियांची प्रतीक्षाही असायची. वर्तमानावरच लक्ष केंद्रित करून भविष्यवेधी दृष्टिकोन ते ठेवत होते.

महाराज वर्तमान परिस्थितीवर नजर ठेवून निर्णय करीत असल्याने फारसे गतकालीन आठवणींमध्ये अडकून पडत नसत. स्मरणरंजनाची त्यांना आवड नव्हती, मात्र भविष्याची चिंता असायची. भविष्याची चिंता मिटवायची तर वर्तमानात कृती करणे क्रमप्राप्त ठरते, महाराजांची ही कार्यपद्धती असल्याने गतकालीन आठवणींना उजाळा देताना दिसत नाही. पत्र क्र. २१५१ मध्ये महाराज आपला गतकाळ रावसाहेब (संपतराव गायकवाड-बंधू) यांनाच आठवायला सांगत आहेत. महाराजांच्या पत्रव्यवहारात प्रशासकीय कामकाज, योजना, कृतिसार्थक यांना अधिक महत्त्व असल्याने आत्मपरता फारशी दिसत नाही. राजपुत्राचे शिक्षण, राजपुत्रांच्या जीवनातली घसरण, राजपुत्रांना बोध आणि समजावणी, स्वतःचे आजारपण, औषधोपचार, प्रवास, प्रवासानुभव एवढ्याच बाबतीत या पत्रांमध्ये आत्मपरता दिसते. दिवाण आणि शिक्षक, काही मित्र आणि अधिकारी आणि प्रत्यक्ष कुटुंबीय यांना पाठवलेल्या पत्रांमध्ये आत्मपर उल्लेख तेवढे येतात. एरव्ही बोधवादी आणि कृतिप्रेरक आशयच पत्रांमध्ये समाविष्ट झालेला दिसतो.

परदेशी औषधोपचाराच्या काळात फेब्रुवारी १९३२ मध्ये निवांत मनाने महाराजांनी बंधू संपतराव यांना पूर्वकाळाचे स्मरण दिले आहे. त्या आधी विस्बेडन येथे संपतरावांनी मराठी कविता उद्धृत करून पत्र पाठवलेले होते, त्याचे त्रोटक उत्तर महाराजांनी दिलेले होते. आता मात्र त्या काळातल्या १९३०, १९३१ च्या प्रवासातल्या, तत्कालीन राजकीय जीवनातल्या, गोलमेज परिषदांमधील चर्चाच्या आठवणी काढत महाराज धैर्यशीलरावाचे विनाशाकडे जीवन याबद्दल बोलतात. राजपुत्रांच्या शिक्षणात-शिकण्याच्या काळातल्या उणिवांच्या आठवणी काढतात आणि पुढे लिहितात, “माझ्याशिवाय तुम्ही कुटुंबातील हयात असलेले ज्येष्ठ व्यक्ती आहात. मी बडोद्यात आल्यापासून तुम्ही माझ्या संपर्कात आहात. त्यामुळे आपण पूर्वी एकत्र घालवलेल्या जीवनाबद्दल तुम्ही काही लिहिले तर मला खूप आनंद होईल...” (पत्र क्र. २१५१). महाराजांच्या दत्तक विधानानंतर महाराज बडोद्यातच होते, त्यांची स्वतंत्र व्यवस्था केली गेली होती. बराच काळ शाळा-राजवाडा वगैरे ठिकाणी ते एकत्र असत. महाराजांना आयुष्य उताराला लागले असे वाटू लागले तेळा ते गतकाळीचे स्मरण करू लागल्याचे दिसते. त्या काळातले कोठार, जेवण, मटण, थोडा भाजीपाला, शाळा-शिक्षक, स्वयंपाकघराचे प्रमुख तात्या जेजूरकरचा पोशाख, नीटनेटकेपणा

इत्यादी तपशील महाराजांना आठवतात. त्या गतकाळाचे स्मरणलेखन संपतरावांनी करावे असे महाराज सुचवतात. या पत्राचा शेवटही भावविभोर करणारा भावनाशील पद्धतीचा आहे - तो असा

“आपले सगळे जुने मित्र, एक तर मरण पावले आहेत किंवा निवृत्तीचे आयुष्य जगत आहेत. त्यातले फार कमी जण आता हयात आहेत, याची जाणीव एकाकीपण आणते.”

एकाकीपणाच्या जाणिवेतून महाराज गतकाळाच्या स्मरणात गुंतवून घेऊ पाहत होते असे दिसते.

संस्थानिकांनी न्यूनगंड जोपासून स्वतःकडे कमीपणा घेऊ नये असे त्यांचे मत झाले होते. ब्रिटिशांच्या ध्येयधोरणांतून आणि कृतिपद्धतीतून प्रगतिशीलतेला पायबंद बसतो. ‘स्वायतता’ ही भारतीय संस्थानांच्या बाबतीत त्यांना आवश्यकच वाटत असे. शेती, पाऊसपाणी आणि लोकस्थिती यासंबंधाने त्यांची स्वतंत्र विचार चिंतने या पत्रांमध्ये येतात. कोणाही अधिकारी वा व्यक्तीशी पत्रसंवाद करताना ‘स्व’स्थीतीचे कथन जसे येते तसे कुटुंबातील व्यक्तींची विचारपूस, नमस्कार, सदिच्छा, स्मरण अशा बाबीही येत. उदा. रेसिडेंट कर्नल जे.सी.बर्कले यांच्या पत्नीला बरे नसल्याचे कळल्याबरोबर महाराजांनी त्यांच्या प्रकृतीची चौकशी करून आत्मीयता प्रकट करणारे पत्र लिहिले होते (पत्र क्र. १८२४/जून १८८६) किंवा अगदी राजे-संस्थानिक, मित्र यांना लिहिलेल्या पत्रांमध्ये मुलाबाळांची, त्यांच्या शिक्षणाची, खेळांची आठवण महाराज काढत असत. शासकीय-कामकाज, माहिती-देवघेव यातही असे व्यक्तिगत घटितांचे स्मरण काढल्याने पत्रग्राहक आणि पत्राचे प्रेषक दोघांमध्ये स्नेहभाव वाढीस लागतो. अशी महाराजांची पत्र लेखनाची रीत होती. स्व-भावनांच्या प्रकटीकरणात एक प्रकारची कोवळिकता-जिव्हाळा ते निर्माण करीत. अर्थात यात उपचार-सोपस्कार असे काही नसायचे!

काही लक्षवेधक पत्रे

प्रस्तुत समग्र पत्रांमध्ये अनेक पत्रे इतिहास, समाजशास्त्र, प्रगमनशील संस्कृतीशास्त्र यादृष्टीने महत्वाचे दस्तऐवज ठरतील अशी आहेत.

पुणे सार्वजनिक सभा स्थापनेव्या संदर्भात न्या. महादेव गोविंद रानडे यांनी महाराजांना पत्र लिहिलेले होते. त्याचे उत्तर महाराजांनी दिले आहे. पत्रावर दिनांक नाही. १८८९ सालच्या पत्रांमध्ये या पत्राचा (पत्र क्र. ७८) समावेश आहे. गा. ब. रानडे यांनी हिंदूंची सामाजिक स्थिती सुधारण्यासाठी सामाजिक सुधारणा संघटनेची स्थापना करताना महाराजांना अध्यक्ष होण्याचे निमंत्रण दिले होते. महाराज संरक्षक (Patron) होण्यास तयार झालेले दिसतात. महाराजांना सामाजिक सुधारणांमध्ये रस होता. रूढी-परंपरा, अंधश्रद्धा याबद्दलचे महाराजांचे विचार आधुनिक, समतावादी होते. सामाजिक गरजा व दोषांवर चर्चा करण्याची संधी अशा संस्थांमधून मिळते,

असे त्यांचे मत होते. राजकीय अधिकार मिळवण्यापेक्षा सामाजिक सुधारणा या अधिक महत्वाच्या आहेत' हा विचार या पत्रातून प्रकर्षने पुढे येतो.

न्या. रानडे यांचे एक पत्र (पुरवणी/१९८०) येथे संगृहित केले आहे. फेब्रुवारी २१, १८९६ रोजी ते खास गोपनीय पत्र रानडे यांनी पाठवलेले दिसते. न्या. रानडे यांना दिवाणपद बहाल करण्याची विनंती महाराजांनी केलेली होती. नम्रतेने आणि धाडसाने रानडे यांनी दिवाणपद नाकारले होते. त्यापूर्वीही संस्थान सेवेत प्रोफेसर दादाभाई नौरोजी, कै. श्री. कीर्तने, कै. महाराज होळकर यांनी निमंत्रण दिली होती, रानडे यांनी त्यांना नकार दिला होता.

प्रस्तुत पत्रात नकारामागील मित्रांनी दिलेले सल्ले व नकाराची कारणे दिली आहेत. रानडे यांच्या दृष्टीने दिवाण-सामाजिक उच्चस्थान, सन्मान अनुभवी, परिपक्व, उदार दृष्टिकोन असलेला असावा. स्वभावाने शांत, संयमी, कृती-उक्तींमध्ये ठाम-निश्चयी, कष्टाळू असावा. राज्य, राजा, प्रजा यांचा सन्मान करणारा सर्वगुणसंपन्न असावा वगैरे.

रानडे यांच्या मते परकीय कार्यालयाचा दबाव आणि जात-वंश या घटकांमुळे राज्यव्यवस्था आतून कमकुवत होत असते.

बडोदा राज्याबद्दल, महाराजांबद्दल रानडे यांना मोठा आदर होता. राज्याच्या हितासाठी तळमळही होती. नकार देताना काही सल्ला यानिमित्ताने रानडेंनी दिला आहे. उदाहरणार्थ,

राज्यघटनेसारखी एखादी व्यवस्था निर्माण करावी.

एककेंद्रित व्यवस्था बदलून, सुव्यवस्थितपणे दुर्योगाकरण आणि विभाजन करावे. कौन्सिलव्यवस्था कार्यप्रवण असावी.

दिवाण आणि त्याचबरोबर कौन्सिल यांनी अंतिमत: महाराजांनाच जबाबदार असायला हवे.

कॉर्टिसराऱ्य आणि गहनर यांच्या सत्तेइतकीच सत्ता-नियंत्रण कौन्सिलवर महाराजांचे असायला हवे.

हैदराबाद, म्हैसूर किंवा कोल्हापूरप्रमाणे कौन्सिल व्यवस्था कार्यान्वित करावी.

दसरा मेळावा तसेच लेजिस्लेटिव कौन्सिलचे अध्यक्षपद भूषवून महाराजांनी जनतेला विश्वासात घ्यावे. बुद्धिवादीवर्गात विश्वास निर्माण करावा.

ज्यूरी म्हणून योग्य व्यक्तींची निवड करावी.

स्थानिकदृष्ट्या महत्वाच्या प्रकरणांसाठी स्वतंत्र जिल्हा-स्थानिक आणि म्युनिसिपालिटी बोर्डाची स्थापना करावी.

नियमित अंदाजपत्रकाचे स्टेटमेंट करावे.

संपूर्ण महसूलव्यवस्था ही ब्रिटिश अंमलाखालील बंगाल, दक्षिण, उत्तरप्रांत, मद्रास यांच्यासारखी असावी.

अशा राज्यसुधारणा रानडेंनी सुचवलेल्या आहेत. महाराजांना राज्यव्यवहारातल्या त्रुटी रानडेंनी स्पष्टपणे दाखवल्या होत्या. अर्थात यामागे बडोदा संस्थान आणि महाराज यांच्या हिताची तळमळ होती.

पुणे कराराच्या काळात ए. डी. नौरोजी, टाटा सन्स ॲण्ड कं. यांनी महाराजांना तार केली होती. त्या तारेला ल्युसेन येथून महाराजांनी २२ सप्टेंबर १९३२ रोजी उत्तर पाठवलेले होते (पत्र क्र. २१७६)

अस्पृश्यांना स्वतंत्र मतदारसंघ असावा, अशा मागणीच्या पार्श्वभूमीवर म. गांधींनी पुण्याच्या येरवडा तुरुंगात आमरण उपोषण केले होते. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या अस्पृश्यांसाठी स्वतंत्र मतदारसंघाच्या प्रस्तावास ब्रिटिश सरकारचा होकार होता. म. गांधींना हा प्रस्ताव काही मान्य नव्हता. म. गांधींच्या उपोषणाच्या पार्श्वभूमीवर महाराजांचे हे पत्र सामाजिक समतेचा पुरस्कार करणारे ठरते. तथाकथित उच्च हिंदू त्यांनी वागायला हवे तसे वागत नाहीत. त्यांनी अस्पृश्यता दूर केली पाहिजे. हिंदुत्वामध्ये दुही टाळायची असेल तर सर्व जातींना समान वागणूक आणि संधी द्यायला हवी अशी समतावादी भूमिका महाराजांनी घेतलेली होती. राज्य व्यवहाराच्या प्रारंभापासूनच महाराजांनी सामाजिक समतेचे प्रयोग आपल्या राज्यात आणि वैयक्तिक जीवनात सुरु केलेले होते.

या पत्राच्या अखेरीस महाराजांनी म्हटले आहे की, “डॉ. आंबेडकरांची समजूत घालू शकलो नाही, याचा खेद वाटतो. श्री. गांधी यांनी उपोषणाचा आग्रह धरू नये, त्यांच्या त्यागामुळे काहीही साध्य होणार नाही.” याचा अर्थ असा की, महाराजांनी या प्रकरणी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची समजूत घालण्याचा प्रयत्न केला होता. पुढे दि. २४ सप्टेंबर १९३२ रोजी पुणे करार घडून आला.

१९ ऑक्टोबर, १९३२ रोजी श्री. विडगेरी यांना पॅरिसहून लिहिलेल्या पत्रात महाराज म्हणतात की,

“भारतात हव्यूहव्यूह परिस्थिती बदलत आहे. मी स्पष्टपणे जाहीर केले आहे की, अस्पृश्यांना सर्व शासकीय मंदिरांमध्ये प्रवेश दिला जावा आणि शक्य असेल तर खासगी मंदिरांमध्येही, वस्तुत: मी बन्याच काळापासून त्यांना शासकीय मंदिरांमध्ये प्रवेश देण्याचे जाहीर केलेले आहे. तसेच सार्वजनिकरीत्या माझ्यासोबत भोजनासाठी आमंत्रित केले होते...” (पत्र क्र. २१७८)

२१ मे १९३२ च्या राजा सर वासुदेव राजा, कोलेनगोड यांना पाठवलेल्या पत्रात उल्लेख आहे की, ‘आपल्या देशाची प्रगती होण्यासाठी आपली जातीबाबतची तसेच इतर चुकीची मते, विश्वास, श्रद्धा यांना तिलांजली द्यायला हवी.’ (पत्र क्र. २१६३)

अंधश्रद्धा, बुरस्टलेल्या रूढी, परंपरा आणि जातिभेद-वर्णभेद महाराजांना मान्य नव्हते. वर्ण-जातीवर्चस्वातून माणसांचे शोषण होते, माणसा-माणसांमध्ये दुजाभाव नसावा, हेच महाराज सुचवतात, सांगतात, समतावादी कृती-उक्तीमधून ते सामाजिक समतेचे धडे देत होते.

बडोदा राज्याच्या सेवा-नोकच्यांमध्ये जाती-जमाती व प्रादेशिकता या निकषांवर महाराजांनी काही आरक्षणाविषयक निकष-व्यवस्था केली होती. हे ७ मे १९२३ चे पत्र (क्रमांक १९०१) असेच लक्षवेधक ठरते. हे पत्र बर्लिन येथून दिवाणांना पाठवलेले होते.

राज्यांच्या सेवांमध्ये जाती-जमाती आणि प्रांतांचे प्रतिनिधित्व मोठ्या प्रमाणात नियंत्रित केल्याची नाराजी त्यांनी व्यक्त केली. ‘प्रत्येक जात, जमात आणि प्रांतांचे आपले एक महत्त्व आहे’ असे महाराजांनी मान्य केलेले सूत्र आहे.

“बडोदा राज्याच्या सेवेमध्ये जर तीस वैद्यकीय अधिकारी कार्यरत आहेत असे आपण गृहीत धरले तर विविध जाती, जमाती आणि प्रांतांना भविष्यात खालीलप्रमाणे प्रतिनिधित्व असायला हवे.

१) गुजरातीमधील विविध जाती	१५
२) दख्खनमधील विविध जाती	१०
३) हिंदूंशिवाय इतर, जसे पारशी, मुसलमान	०५

एकूण ३०

प्रादेशिक आणि जाती-जमातीचे संतुलन राखण्याचा हा तत्कालीन महत्त्वाचा निर्णय-धोरण म्हणावे लागेल. पारशी, मुसलमान यांचे अल्पसंख्यत्व गृहीत धरून त्यांनाही सेवा-कार्यात हक्काचे स्थान महाराजांनी ठरविलेले होते.

या सत्तासंतुलनाचा व सेवासहभागाचा दीर्घकाळ विचार ते करीत होते. सांख्यकीय सर्वेक्षणाच्या आधारे कच्चा आराखडा करण्याचे त्यांनी सुचवलेले होते. आपल्या अनुपस्थितीत हे काम गांभीर्याने झालेले नाही, ही नाराजी महाराजांनी या पत्रात प्रकट केली आहे. जाती-जमातीचे प्रादेशिक परिगणन सामाजिक सुरक्षितता, समता-प्रस्थापन, समान न्याय-संधी असे सारे महाराजांच्या या चिंतनात-धोरणात दिसून येते.

‘जोशींचा’ एकदा अर्ज नाकारलेला अर्ज पुन्हा शिफारस करून पाठवल्याने महाराजांना या प्रश्नाचे गांभीर्य अधिक जाणवलेले दिसते.

शेती-शेतकरी आणि पाऊसपाणी यांची सदैव चिंता महाराजांना घेरून होती. शेतमालाला उचित भाव मिळावा आणि शेतकच्यांच्या जीवनात सदैव समाधान-आनंद असावा असे त्यांना वाटायचे. सप्टेंबर १९३० मध्ये शेतमालाचे भाव कोसळले. महाराज लंडनमध्ये असताना त्यांनी रावबहादूर, जी. बी. आंबेगावकर, दिवाण यांना आदेशात्मक पत्र पाठवले -

“शेतमालाच्या भावात झालेली मोठी घसरण लक्षात घेता शेतकच्यांना काही प्रमाणात का होईना आधार देणे गरजेचे आहे. त्यामुळे शेतसाच्याच्या वाढीस दिलेली मंजुरी तीन वर्षासाठी स्थगित करण्यात यावी. ओखामंडलाच्या शेतसाच्यातील नवीन वाढ पुढे ढकलण्यात येत आहे. सध्यातरी नव्याने कुठल्या शेतसाच्याचे काम हाती

नाही आणि नजीकच्या काळात अशी वाढ होण्याची शक्यताही नाही...” (पत्र क्र. २१२०)

शेतसारा तात्पुरता स्थगित करता आला असता, परंतु महाराजांना शेतीतले उत्पन्न, त्याचा बेभरवसा पाहता, एका वर्षाएवजी तीन वर्षाहून अधिक काळ जाईल हे लक्षात घेऊन शेतकऱ्यांवरचा पुढच्या तीन वर्षांचा साच्याचा भार त्यांनी संपवून टाकला होता. शेतकऱ्यांना आधार असावा, अन्नदात्याच्या हिताचा प्रश्न, शेतमालाच्या बाजारभावाचा प्रश्न महाराजांनी या पत्रात उल्लेखलेला आहे, त्यासंबंधीची संवेदनशीलता कृतीत आणली आहे.

चारापाणी यांची तीव्र टंचाई असल्याची माहिती मिळाल्याबरोबर १४ ऑगस्ट १८९९ मध्ये महाराजांनी आपत्ती निवारणकार्याचा प्रारंभ करावा असा आदेश अधिकारी केरशापजी यांना दिला होता (पत्र क्र. ४२३). पुढे समस्या वाढू नये, तीव्र होऊ नये म्हणून चीफ इंजिनिअर, सर सुभा यांच्या समवेत तातडीने बोलावून चर्चा आयोजित करण्याचे आदेश पत्रात इंजिनिअर व सरसुभा यांना टंचाई-दुष्काळ याबदल तातडीने योजना सरकार करीत आहे, अशी पूर्वकल्पनाही देण्याचे सूचवलेले आहे. रेल्वे मार्गाचे खोदकाम सुरू करून लोकांना काम उपलब्ध करून देण्याचे आदेश तारेने मिळवावे, असा या पत्रांचा आशय आहे. सर्व जनतेस जास्तीत जास्त मदत मिळवून देण्यासाठी महाराज उतावीळ होत, हेही येथे महत्त्वाचे आहे. एखादी समस्या प्रारंभापासूनच उपाय योजून आणि तातडीने सोडवली तर परिणाम फार जाणवत नसतात. प्रशासकीय धोरण, तत्पर कार्यवाही आणि प्रजेची कळकळ प्रकटणारे ‘महाराज’ या पत्रातून डोक्यांसमोर उभे राहतात.

बालविवाह थांबवण्यासाठीच्या कायद्याच्या मसुद्याचा उल्लेख पत्र क्र. ५५१ (मार्च १९०१) मध्ये आलेला आहे. हा मसुदा काटेकोरपणे तयार करावा, तातडीने सादर व्हावा आणि त्यावर सखोल चर्चा घडवून आणण्याची कल्पना महाराजांनी मांडलेली आहे. कायद्याला अंतिम रूप देण्यापूर्वी त्याची सर्वांगीण चिकित्सा चर्चा महाराजांना अपेक्षित होती. मुलामुलीचे विवाहप्रसंगी किती वय असावे याबदलचा कायदा जरी बडोदा सरकार करीत असले तरी कायद्याचे पालन लोकांना करावे लागणार, म्हणून कायदा अंतिम मान्य होण्यापूर्वीच लोकांना जागे करणे, लोकमत घडवणे, चर्चा करणे असे न्यायाचे धोरण सामाजिक सुधारणा कायद्याबदल महाराजांचे होते. विवाह ही व्यक्ती, समाज यांच्या दृष्टीने संस्कृतीसंबद्ध घटना असते. विवाह ही संस्कारव्यवस्था, सामाजिक संस्था आहे. तिला परंपरा, धार्मिक आधार, रुढी वगैरेचा संदर्भ आहे, हे ध्यानात घेऊन महाराज कायदा करीत आणि त्यापूर्वी त्याची सखोल चर्चा करून लोकमत घडवीत. मसुद्यावर चर्चा हे लोकशिक्षणाचे कामच ठरते! कायद्याने लगेच समाज सुधारतो असे नाही; पण विशिष्ट सामाजिक स्थिती, तिचे दुष्परिणाम याबदल जागरूकता वाढीस लागते. महाराजांच्या कुटुंबातच पुढे विवाह

निश्चितीच्या अनुरोधाने ‘कमी वयात लग्न’ हा प्रश्न निर्माण झाला तेव्हा सुचवणाऱ्यांना महाराजांनी सांगितलेले होते की, बालविवाहबंदी कायदा बडोद्यात राबवला जातो.

पत्र क्र. ५७८ व ५८२ या पत्रांमध्येही महाराजांच्या मानवीय आणि संवेदनक्षम स्वभावाचे प्रत्यंतर येते. नैनिताल येथे असताना महाराजांचा तरुण सेक्रेटरी न्यूमन याचे अचानक आजार उद्भवून निधन झाले. त्याच्या सेवाशुश्रूषेत महाराजांनी पुरेशी वैद्यकीय मदत उपलब्ध करून दिली होती. आजाराने गंभीर स्वरूप धारण केल्याचे महाराजांना शेवटच्या क्षणी कळले. महाराजांनी कर्नल मार्टेल्ली यांना या संदर्भात पत्र लिहून ही दुर्दैवी घटना सारांशाने सांगितली आहे (३० जून, १९०१) न्यूमनचा अंत्यविधी महाराजांनी सन्मानपूर्वक केला. ‘मी शवपेटीबरोबर पूर्णविळ चालत गेलो. यापूर्वी कोणी हिंदूराजा अशा प्रकारे शवयात्रेत चालत गेला नसेल’ असेही महाराज या पत्रात लिहितात. न्यूमन हा महाराजांच्या दृष्टीने केवळ ‘सेवक’ नव्हता, एक चालता-बोलता तीक्ष्ण बुद्धीचा ‘माणूस’ दुरावतो आहे याचेच महाराजांना मोठे दुःख झालेले होते. हिंदू राजाने ख्रिस्ती सेवकाच्या अंत्ययात्रेत आप्त म्हणून सहभागी होणे ही अपूर्वाईची घटना म्हणावी लागेल. पत्र ५८२ हे न्यूमनच्या वडिलाना लिहिलेले, परिस्थितीचा खुलासा करणारे भावपूर्ण पत्र महाराजांमधील ‘राजा-माणूस’ दर्शविते.

संस्थान नोकरीतील अधिकारी या पदावर नेमणूक असलेल्या ढवळे यांच्या मृत्यूनंतर उत्पन्न, फौज खात्यात नोकरीतील उर्वरित रक्कम यावरून वारसाहक्काच्या बाबतीत काही वाद निर्माण झालेला होता. ढवळे यांच्या पत्नी, गिरिजाबाई ढवळे यांना महाराजांनी लिहिलेल्या आदेशात्मक पत्रातील मजकूर व महाराजांची कार्यपद्धती विशेषतापूर्ण वाटते. या गंगारूप गिरिजाबाई ढवळे राजपरिवाराशी संबंधित असाव्यात. त्यांनी भेटीत महाराजांसमोर गाळणे मांडले होते. (पत्र ६३३/२१ एप्रिल, १९०२).

‘दावडी गावच्या उत्पन्नातून गिरिजाबाई व त्यांची सवत यांना प्रत्येकी ६०० रु. दरवर्षी मिळतील, फौजखात्यात गिरिजाबाईचे यजमान नोकरीत होते, त्यासंबंधामुळे काही रक्कम मिळेल, नेमणुकीचा काही ऐवज मिळत होता, सरकारकडून तो दिला जाईल.’ या तिन्ही बाबी, बाजू दोन्ही पक्षांना मान्य होत्या, मात्र गिरिजाबाई महाराजांना न विचारता पुण्यास निघून गेल्या व तिकडे झालेल्या निर्णयांबदल संशय घेऊन इकडेतिकडे बोलू लागल्या. ही त्यांची वर्तणूक महाराजांना आवडली नाही. ‘एक रीतीने बोलणे आणि दुसऱ्या रीतीने चालणे हे चांगल्या लोकांस भूषणावह नाही’, ‘तशी वर्तणूक तुम्हास बरी दिसत नाही’, ‘पोक्त विचार करून पाऊल टाकावे... वडिलांचे वर्तन नेहमी सरळ व स्पष्ट रीतीने असावे’ अशी समज -ताकीद या पत्रात दिली आहे. राजा आणि राज्य यांचा अपप्रचार करणाऱ्या व्यक्तीला उचित न्यायाला महाराज बांधील होते. गंगारूप गिरिजाबाईचे ‘बोलणे’ व ‘वागणे’ यात फरक पडल्याने महाराज संयम ठेवून ताकीद देतात. ‘वडिलांचे वर्तन’ अनुचित असल्याचे महाराजांनी सांगितलेले आहेच. झालेला न्याय्य निर्णय बदलला जाणार

नाही, गैरसमजुतीने चुकीचे वागू नका हा अप्रत्यक्ष सल्ला व आदेश महाराजांनी दिला आहे. ‘न्यायी महाराजा’, ‘न्यायाचे राज्य’, ‘नीतिमान महाराज’ हे महाराजांचे बिस्तृद होते. गंगारूप गिरिजाबाईना लिहिलेल्या पत्रातून ही नैतिक न्यायाची वचनबद्धता दिसते. व्यक्ती नात्यातली आहे म्हणून, संबंधांतली आहे म्हणून काही सवलत, सूट मिळेल असे नाही. शब्द फिरवणाऱ्या व्यक्तीला प्रामाणिकतेचाच मार्ग स्वीकारावा लागेल, असे या पत्रातून महाराज सांगत होते. दावडी गावची नेमणूक, सरकारवरील अविश्वास, अनुचित वर्तन हे सारे चुकीचे असल्याचे पत्र ६३६ (मे १९०२) मध्ये आले आहे. महाराजांची न्यायी वृत्ती, शब्दांशी बांधिलकी, विश्वसनीयता या पत्रांमधून दिसून येते.

आधुनिकतावादी विचार, काळानुरूप उदात्त वर्तनपरिवर्तन महाराजांना अपेक्षित असायचे. राजपरिवारात पडदा प्रथा होती. ती अडचणीची असल्याचे महाराजांचे मत होते. आर. एस. नारायणदास, ज्युडिशियल मेंबर काशमीर व जम्मू स्टेट कौन्सिल यांना पत्रोत्तरास उशीर झाल्याचे सांगून महाराजांनी कळविले आहे की, ‘मुलाच्या लग्नाची गडबड यामुळे उशीर झाला. माझा विवाहित मुलगा आता वेगळ्या घरात राहतो आहे. त्याची पत्नी फक्त तेरा वर्षे वयाची आहे. ती पडदा प्रथा पाळत नाही. आमच्या घरातील लोकांना याचा धक्का बसला, पण काळाच्या ओघात तो धक्का ओसरेल’ (पत्र क्र. ७७०/फेब्रुवारी १९०४). ख्यांनी पडदा प्रथा पाळायची पद्धती नव्या सुनेने मोडली, उरलेले कुटुंबीय मात्र चकित झाले. महाराजांना वाटते की, काळाच्या ओघात अशा टाकाऊ प्रथा हळूहळू मोडल्या जातील. ‘खानदानी पद्धती-रीतीभाती’ याबदल महाराजांचे विचार आधुनिक होते. युरोपियन उदारमतवादी-विवेकवादी जीवनसरणी त्यांना चालू शकत होत्या. आपल्या परंपरांचा आदरही महाराजांच्या वागण्या-बोलण्यात होता. मात्र त्यांना परंपरेतील त्याज्य भाग अमान्य होता!

क्रीडाविषयक, व्यायामविषयक आणि लेखन-वाचनविषयक उपक्रमांना महाराजांचा पाठिंबा असायचा. जे. एम. फ्रायजी पटेल हे क्रिकेटविषयक लेखन करीत होते. हे कळल्यावर महाराजांनी त्यांना पत्रात कळवले की, लॉर्ड हॅरिस यांच्या काळापासून क्रिकेट भारताचा राष्ट्रीय खेळच बनलेला होता. पटेल उत्तम क्रिकेट खेळाडू असल्याने त्यांचे क्रिकेटचे लेखन चांगले होईल ही महाराजांना आशा होती. क्रिकेटमुळे डोक्यांना प्रशिक्षण मिळते व शरीरही चपळ बनते म्हणून महाराजांनी सर्व मुलांना (राजपुत्र), व्यावसायिक पारशी खेळाडूंकडून प्रशिक्षण दिलेले होते. संस्थानात मैदानी खेळांना उत्तेजन देणे महाराजांना आवडायचे. जगण्याची गती आणि जीवनाची शर्यत यांचा वेग वाढल्याने मनोरंजनाची गरज व आवश्यकता त्यांना पटलेली होती. खेळांचे महत्त्व समाजाच्या सर्व स्तरातील मुलांना एकत्र आणण्यात असल्याचे या पत्रात आलेले आहे. (पत्र ७९४/सप्टेंबर १९०४).

हिंदी सर्व भारतीयांची भाषा असावी का? अशी मतमागणी जामसाहेब जामनगर यांच्याकडे महाराजांनी केली होती. मद्रास राज्याव्यतिरिक्त सर्व भारतासाठी हिंदी ही राष्ट्रभाषा असावी, यासाठी महाराज प्रयत्न करीत असल्याचे दिसते (बडोद्यातील शाळांमध्ये १९११ पासूनच हिंदीचे शिक्षण दिले गेले होते). हिंदीचे शिक्षण देताना किंवा तिला राष्ट्रभाषा म्हणून महत्व देताना मातृभाषेचा त्याग करण्याची गरज नाही असे या पत्रात आवाहन आहे (पत्र क्र. १४९/जानेवारी १९१०).

महाराजांनी ब्रिटिशांशी संबंध कशाप्रकारचे आहेत, ठेवावेत याचा उल्लेख पत्र क्र. १२४ (एप्रिल १९१३) मध्ये आला आहे. उदा. ब्रिटिशांशी नेहमीच मैत्रीचे संबंध असावेत, प्रजाजननांचा पिता म्हणून काम करावे, संस्थान व संस्थान प्रमुखाचा स्वाभिमान, सन्मान व हक्क यांचे रक्षण करावे, आपल्यापेक्षा खालच्या पदांवरील व्यक्तीशी किंवा इतरांशी मनमोकळेपणाने, प्रामाणिकपणाने वागावे, सहानुभूतिशील राहावे, उचित ते करण्यासाठी सदैव वचनबद्ध असावे, सर्वांशी न्यायाने वागावे.

महाराजांचे हे धोरण त्यांच्या यशस्वी कारकीर्दीत राबवले गेले. प्रदीर्घ राज्यव्यवहार काळात महाराजांच्या आयुष्यात तीन-चार प्रसंग इंग्रजांशी संघर्षाचे आलेले होते. ‘मित्र’ बरोबरीचे व ‘प्रेमाचे’ हेच नाते महाराजांनी टिकवले. मात्र महाराज क्रांतिकारकांना आश्रय देतात, मदत करतात असे गोपनीय अहवालही तयार केले गेले. महाराज इंग्लंडचे राजघराणे, इंग्लंडमधील भारतीय अधिकारी, परराष्ट्रीय धोरण ठरविणारे अधिकारी यांच्या संपर्कातही असत. महाराज जर्मनीत, चीनमध्ये, जपानमध्ये जाऊन आलेले होते. अमेरिकन वा युरोपियन शासनकर्त्याशीही महाराजांचे सद्भावनांचे संबंध होते. व्हॉईसरॉय एखाद-दुसरा अपवाद वगळता महाराजांना सन्मानाने वागवीत. बरेचदा ब्रिटिशअंकित भारतापेक्षा सुधारणांच्या, शिक्षणाच्या, कला आविष्कारांच्या बाबतीत बडोदा राज्यच आघाडीवर होते. महाराजांचे व्यक्तिमत्त्व व बौद्धिक कौशल्य यामुळे ब्रिटिशांना हेवा वाटावा असे प्रशासकीय, सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक व सांस्कृतिक क्षेत्रातले काम बडोदा राज्यात होऊ शकले.

पर्यवेक्षण अहवाल, प्रत्यक्ष भेटी, कार्यालयांचे कार्यअहवाल, आढावे, पाहणी अहवाल, अधिकाऱ्यांचे कार्यवृत्त यांची लिखित नोंद करण्याचे प्रशासकीय धोरण महाराजांनी प्रारंभापासूनच अवलंबिले होते. उद्योग, कारखाने, नव्याने सुरु झाल्यावर कार्यस्थळी प्रत्यक्ष भेट देऊन अशा संस्थांचे, कामांचे लेखापरीक्षण केले जात असे. पर्यवेक्षण अहवालातील मुद्दे पुढीलप्रमाणे निश्चित केल्याचे पत्र क्र. १३५९ (सप्टेंबर १९१६) मध्ये आले आहे. उदा. १) प्रत्येक गोष्टी उत्तमपणे व पैशांचा अपव्यय न होता व्यवस्थित करता येते का?, २) कारखान्यात कागदपत्रे अनावश्यकपणे प्रलंबित ठेवली जातात का?, ३) कर्मचाऱ्यांच्या गैरसोयी दूर करून त्यांच्या निरंतर प्रशिक्षणाची योजना कार्यान्वित केली आहे का?, ४) महाराजांच्या कारखान्याचे तपासणीचे हे मुद् मौलिक व कारखान्यांच्या कामात गतिमानता आणणारे आहेत.

पर्यवेक्षणात काटेकोरपणा व नियमितपणाही महाराजांना अपेक्षित असायचा. महाराजांचे प्रशासकीय यश त्यांच्या 'पद्धती'मुळे शक्य झालेले होते. प्रक्रिया-पद्धती यांचे शास्त्र जणू महाराज निर्माण करीत होते. कोणत्याही कार्याची योजना आखल्यानंतर कार्यपद्धती, कालावधी, मनुष्यबळ, विशेष कौशल्य असे निकष ठरवले जात व सरते शेवटी मूल्यमापनाची पद्धतीही निश्चित केली जात होती. उपरोक्त पत्रातून व्यवस्थापन शास्त्राची महाराजांनी निर्माण केलेली तत्त्वे लक्षात येतील. मनुष्यबळ निवडीच्या बाबतीही रेहेन्यू विभागाच्या परीक्षा उत्तीर्ण व्हाव्या लागत. ओळखीतला वा नात्यातला किंवा कोणी सुचवलेला माणूस जरी असला तरी त्याला रेहेन्यूच्या परीक्षा उत्तीर्ण व्हावे लागे. गुजराथी भाषेचे 'लेखन-वाचन-आकलन' आलेच पाहिजे असा दंडकही होता. सहायकांना प्रशिक्षित व्हावे लागायचे.

इमारतीच्या बांधकामासंबंधानेही नियमव्यवस्था केलेली असायची. उदाहरणार्थ, ग्रंथालयाची इमारत बांधायची आहे तर ती चीफ इंजिनिअरने १) इमारतीसाठी स्पर्धात्मक डिझाईन मागवावे, २) डिझाईननुसार इमारतीचा संकलिप्त खर्च, ३) अंदाजापेक्षा अधिक खर्च होणार नाही यावर नियंत्रण ४) अंदाजापेक्षा अधिक खर्च होणार असल्यास ते प्लॅन नामंजूर, ५) ग्रंथालय उभारणीची जागा, ६) प्लॅन्स अंतिम पाहणीसाठी अमेरिकेत डॉ. बन्स यांच्याकडे पाठवावे. (पत्र क्र. १४१८/मार्च १९१७)

खासेराव जाधव यांना एका पत्रात 'संस्थानिकांची स्थिती' या विषयावर एक प्रकारची प्रश्नावली पाठवून मत-अभिप्राय योजना मागविली होती. ही प्रश्नावली आत्मपरीक्षण आणि इतरांमध्ये जाणीवजागृती घडवणारी आहे. उदा. संस्थानिकांचे स्वभाव प्रकृती 'अशी' का बनली आहे?, आपली चूक कोठे झाली?, आपल्या चुकांची दुरुस्ती कशी करता येईल?, सध्याच्या त्रुटीवर कोणत्या उपाययोजना करता येतील? राजपुत्रांना दयाळूपणा व शिस्तीचा अभाव यामुळे त्रास झाला का? (पत्र क्र. १५८५/मार्च १९१८).

भारताच्या राज्यघटनेतील सुधारणांच्या संदर्भात चर्चा सुरु असताना इंग्लंडचे परराष्ट्रमंत्री भारतीय संस्थानिकांशी, राज्यांशी चर्चा करणारे होते, या काळात कोल्हापूरच्या महाराजांना १० नोव्हेंबर १९१८ रोजी सयाजीराव महाराजांनी पत्र पाठवले होते (क्र. १६८७). या पत्रात संस्थानिकांना साम्राज्याच्या कौन्सिलमध्ये प्रतिनिधित्व मागणाऱ्यांना हक्क असावा असे कळविले आहे. तसेच संस्थानिक व ब्रिटिश सरकार यांच्यासाठी एक संविधान नमुनादर्शरूपात महाराजांनी रचले आहे, या पत्रात महाराजांची राजकीय कौशल्ये व लोककल्याणकारी शासन याबदलच्या तत्वांची कल्पना येते.

प्रत्येक पत्रच या संग्रहात काही तरी विशेष संदेश देणारे, कल्पना दाखवणारे, कार्यप्रेरणा देणारे आहे, असे म्हणावे लागेल.

समारोप

‘नेहमी संपर्क न ठेवल्यामुळे किंवा नेहमी पत्र न लिहिल्यामुळे आपण स्वतःच स्वतःला निरुपयोगी बनवत असतो’ असे मत महाराजांनी दिवाण मनुभाई यांच्याकडे प्रकट केलेले होते (पत्र पुरवणी/२०५१). महाराजांच्या या पत्रांमधून त्यांच्या व्यक्तिगत जीवनातील घटना, विशिष्ट घटनाकाळातील भावस्थिती यांचे उत्स्फूर्त चित्रण झालेले आहे. महाराजांचा सामाजिक, राजकीय, सांस्कृतिक व बौद्धिक जीवनाचा प्रवासही अन्यंत जिवंत होऊन युगभान प्रकट करणारा ठरतो. महाराजांचे खासगी आयुष्य त्रुटित स्वरूपात येते; परंतु राष्ट्रनिर्माण, स्वातंत्र्यप्रेमी, लोककल्याणकारी महाराजा म्हणूनचे सार्वजनिक आयुष्य, बडोद्याच्या प्रजेचे आणि अखिल मानवजातीचे कालसंबद्ध आयुष्य उलगडले जाते. समकालीन संस्थानिकांपेक्षा महाराज ‘वेगळे’ आणि चतुर, मुत्सदी, विवेकी महाराजे आहेत. ही जाणीव ब्रिटिश सरकारला झालेली होती, या पत्रसंग्रहातून महाराजांचा काळ आणि भारताच्या अभ्युदयासाठी करावयाच्या कृतींचा काळ अभ्यासता येतो.

स्वातंत्र्याकांक्षा, स्वाभिमानी वृत्ती, बौद्धिक विनम्रता, प्रजाहितदक्षता, सतत विवेकी कृतियोजना अशा मूल्यांनी भारलेले महाराजांचे सर्जनशील-प्रेरक स्वभावदर्शन या पत्रसंग्रहामधून घडून येते. प्रशासकीय कार्यपद्धती महाराजांनी स्वतंत्रपणे निर्धारित केलेली होती. सर्व प्रशासकीय स्तरावर राजधर्म-पालनाला त्यांनी स्थान दिलेले होते. व्यक्ती, परिस्थिती आणि प्रकृती यांना कह्यात ठेवण्याचा सतत प्रयत्न महाराज करीत होते. लोकसमूहमानस आणि ब्रिटिश सत्तेचे मानस यांचे सम्यक आकलन ते करीत होते.

समकालीन जीवनात हे पत्रवाड्मय प्रजा, शासन, सत्ताधारीवर्ग, शैक्षणिक व सामाजिक नेतृत्व करणाऱ्यांचा वर्ग अशा सर्वच बृहदसमाजपुरुषाला प्रेरक आहे, उद्बोधक आहे. महाराजांच्या सामाजिक, शैक्षणिक, राजकीय व सांस्कृतिक सुधारणांचे प्रयत्न, कृतियोजना, कार्यवाही आणि फलित म्हणूनही मार्गदर्शक आहेत. परिवर्तनाचा जीवनधर्म आणि परंपरांमधील मौलिक आशयाचे ग्रहण याबाबतीतले द्रष्टेपण महत्वाचे ठरते. समकालीनतेचा वर्तमान आणि भावी काळाचे भवितव्य कसे निश्चित करावे याचे आदर्श प्रारूप या पत्रवाड्मयातून उपलब्ध होऊ शकेल. लोककल्याणाचा राजधर्म, सामाजिक उत्थानाचा संस्कृती धर्म हा मुख्य संदेश या पत्रवाड्मयातून भावप्रत्ययी झाला आहे.

- डॉ. अंकनाथ पगार
मो. ९४२१५०७५०९

**महाराजा संयाजीराव गायकवाड यांनी ज्या विविध
व्यक्तींना पत्रे लिहिली त्यांची नावे आणि पत्र क्रमांक**

<p>१. अस्यंगार, २५४, २६०, २६८,
२७२, २७४, २७५, २७६,
२७८, २७९, २८०, २८२,
२८४, २९८, ३००, ३०२,
३१२, ३१३, ३१७, ३२१,
३२४, ३२८, ३३०, ३३६,
३४२, ४०२, ४२७, ४५१,
४५२, ४६७, ४८२, ५११,
५३७, ५४०, ५४१, ५४२,
५४४, ५४८, ५५१, ५५६,
५६२, ५६६</p> <p>२. अस्यर शेषाद्री (सर), १७९</p> <p>३. अॅन्थ्रोपोलॉजिकल सोसायटी, मुंबई,
१३.</p> <p>४. अॅस्लेट (मिसेस) ३६५.</p> <p>५. आंग्रे जयसिंगराव, १४, १५८,
१८३, १९५, २०२, २२६,
२२७, २२९, २३०, २३८,
२४४.</p> <p>६. आंग्रे संभाजीराव, ५५९</p> | <p>७. इल्जिन (लॉर्ड), २३४, ३२०,
३३२.</p> <p>८. इलियट, १, १७, १९, ३३,
४४, ४५, ५५, ५८, ६७, ७२,
९९, १००, १०९, ११०, ११५,
१३१, १४३, १४७, १५७,
१९३, २१२, २१७, २२५,
२५१, २६६, ३१०, ३४८,
३५७, ४३७, ५३२, ५४६,
५६७.</p> <p>९. एडमंड मॉनसन (सर) ५२५.</p> <p>१०. एडवर्ड लॉसन (सर) ५०१.</p> <p>११. ओझान, ७६.</p> <p>१२. ऑलिव्हर सेंट जॉन (सर), ५०.</p> <p>१३. काझीसाहेब ४, १२, १७१.</p> <p>१४. चिझम, ४१९</p> <p>१५. कीर्तिसिंहजी, नांदोद, ३३२,
४७१.</p> <p>१६. किम्बले (लॉर्ड), १२४, १५०.</p> <p>१७. केंट (मिसेस), ५१५.</p> |
|--|--|

१८. केरशापजी, ३५८, ३७०, ३७१,
३७६, ३८०, ३८१, ४१७,
४२३.	३०८, ४४३, ४७८, ५१६,
५२६.
१९. कोक्स (कर्नल) ३४६, ३५०,
३५१, ३७८	३५. घाडगे बयाबाईसाहेब, ४५४, ५६३
२०. खारशेटजी, ५७९	३६. घाडगे विश्वासराव, ५७२
२१. गायकवाड आनंदराव, ८, ७५,
८३, १५२, १६९, ३८६, ४७३.	३७. छत्रपती खाशीबाई, १६८
२२. गायकवाड भागीरथीबाई साहेब,
४७०	३८. जाधव खाशेराव, २, २२, ४८,
७७, २८८
२३. गायकवाड फतेसिंहराव, ५७१	३९. जॉन पुलस्टन (सर), ४९०, ५०८,
५२०, ५२३.
२४. गायकवाड गणपतराव (पुतणे),
१५, २४, ३४, ४०, ५९, ८२,
८७, १११, १५६, २३१, २८५,
३३५.	४०. जॉर्ज हॅमिल्टन, ४९७, ४९९,
५२१.
२५. गायकवाड इंदिराराजे (प्रिन्सेस),
४३८.	४१. जॉर्ज तंडेल (सर), ५१९
२६. गायकवाड जमनाबाईसाहेब, १०,
६१, ६३, ३५६, ३५९.	४२. जेकोब (कॅप्टन), ५३४.
२७. गायकवाड जयसिंहराव, ३८५.	४३. जॅक्सन (कर्नल), ४९, ७१, ८५,
९४.
२८. गायकवाड म्हाळसाबाई साहेब,
२९७, ३०१, ४७४, ५३६.	४४. जे. वॉटसन (मेजर जनरल),
६, २०, ३०, ३२, ८६, ११७,
१५५, २००, २२२, २२४,
२५३, ४०४, ४४१, ४८९,
५०७, ५२७.
२९. गायकवाड राधाबाईसाहेब, १५१,
१६७, ५६४.	४५. धामणस्कर, ३६०, ५५७, ५७३.
३०. गायकवाड रेवबाईसाहेब, १६६	४६. धायबर कमळाबाई, ८०, ४१०
३१. गायकवाड संपतराव, ९, १६,
२५, २७, ३७, ४७, ५३, ५५,
६४, ६५, ८१, १७०, २४८,
३२७, ४७५, ४७९.	४७. नसरुल्लाखाँ, ३९७
३२. गायकवाड शिवाजीराव, ४३९.	४८. नवाब जुनागड, ४६०.
३३. गायकवाड उमाबाईसाहेब, ७९	४९. नवाब पालनपूर, ५६९.
३४. गॉर्डन (कॅप्टन), १८९, २८९,	५०. नवाब रामपूर, ४४६, ५४५.
	५१. नॉर्थबुक (लॉर्ड), २८६, ४७२,
४८८, ६०९.
	५२. नेविन्स (डॉ.) १०६, १५४,
२०८, २३७, ३०५, ३४५,
४०७, ४३५, ५५५.
	५३. न्यूमन, ५८२.

५४. टिवडेल (लेडी), २११, २३२, ४००, ५००, ५०२, ५१४, ५९६.	५०४, ५१८, ५२८, ५४७, ५८०.
५५. टेट प्रिन्सिपल ऑफ बडोदा कॉलेज, २८७.	७४. फ्रेंच (मिसेस) ३२५.
५६. ठाकूरसाहेब गोंडल, ३३८, ३४९, ४२४, ४५८, ४८०, ५५०.	७५. बकलैंड, ३१९, ५९९
५७. ठाकूरसाहेब पलिताना, ४६१, ४६२, ५४३.	७६. बर्कले (कर्नल) ११, २१
५८. ठाकूरसाहेब वाधवाँ, ४५६.	७७. बर्कलैम, ३५५
५९. डायरी ऑफ हिज् हायनेस, ४८५.	७८. बेनब्रिज, ५१७, ६१०
६०. डफरीन (लॉर्ड), २८, ३९, ४३.	७९. ब्रॅडफोर्ड (कर्नल), ९८
६१. ड्यूक ऑफ कॅनॉट, ३५, ६८, ८८, ४९२, ४९३.	८०. भोसले काशीबाईसाहेब, नागपूर, ३७३
६२. पवार उधोजीराव, धार, ६०३.	८१. महाराजा अक्कलकोट, ५२, ९२.
६३. पवार कृष्णराव, ३४३, ३९०, ४११, ४२५.	८२. महाराजा ऑफ बनारस, ६०५.
६४. पवार ताराराजे, ४८१, ५३३.	८३. महाराजा ऑफ भावनगर, १०३, ३४४, ३६६, ४५५.
६५. पवार तुकोजीराव, देवास, ६०१.	८४. महाराजा, धार, ३६.
६६. पवार यमुनाबाईसाहेब, ५५८.	८५. महाराजा, धौलपूर, ३०३, ३७२, ५७४.
६७. पांढरे यशवंतराव, ३६३.	८६. महाराजा, धारंगधर, १०२.
६८. पंडित, ५८१.	८७. महाराजा ग्वालहेर, २६४, ३०६, ३१६, ३३४, ३६२, ३८७, ४३२, ४४८, ४८३, ५१२, ५७५.
६९. प्रेंडरगास्ट, ६०.	८८. महाराजा, इदर, ३६८.
७०. पेस्तनजी, ४१, ८९, १२९, १७३, ३१५	८९. महाराजा इंदूर (तुकाजीराव), ३, ३८८, ५२९.
७१. फ्रान्सिस लोवेल, ६११	९०. महाराजा ऑफ कपूरथला, ४०५, ४३३, ४५०, ६०६.
७२. फिट्झ जेराल्ड, १२५, २१८, २९३, ३०४, ३२६, ४१४, ४४२.	९१. महाराजा किशनगढ़, ५६५.
७३. फ्रेंच, १३६, १३८, १५९, २१९, २५५, २९०, २९९, ३१४, ३४१, ३९२, ४९४,	९२. महाराजा ऑफ कोल्हापूर, २७०, ४१६, ५४९, ५८९, ५९४.
	९३. महाराजा म्हैसूर (चाम-राजेंद्र), ४६, ११२.

१४. महाराजा म्हैसूर (वृष्णराजा),
१७७, ४४४.	१०६. रुज, ५५४.
१५. महाराजा रतलाम, ५९३.	१०७. राजा (धाकटे माधवराव पवार),
५८५, ५८७.
१६. महाराजा टिहरी (गढवाल), २६३,
३८९, ४०९, ४३१, ४४९,
५७६.	१०८. राजा, देवास (थोरले माधवराव
पवार) ५९२.
१७. महाराणी अबन्कल्लवाटे
(बाळूबाईसाहेब), ३१८.	१०९. राजा, देवगड बारिया, ३९४,
४१२, ४२०, ४६४, ५०९,
५७०, ५८४, ५९७.
१८. मणीभाई जसभाई, १२६, १२७,
१२८, १३५, १३३, १४०,
१४६, १४९, १६४, १६५,
१७५, १७६, १८१, १८४,
१८६, १८७, १८८, २०६,
३२३.	११०. राजा, नांदोद, ३११, ४१३.
१९. माधवराव सर टी., ९६.	१११. राजा, सावंतवाडी, १०४.
१००. मार्तेल्ली (कर्नल), १५३, १६३,
१८२, १९९, २३१, २३३,
२३६, २४३, २५२, २६२,
२६७, २९१, २९२, ३२२,
३३३, ३३७, ३४०, ३४७,
३५२, ३५३, ३५४, ३६१,
३६४, ३६७, ३६९, ३७५,
३७९, ३८२, ३८३, ३८४,
३९१, ३९३, ३९६, ३९८,
४०१, ४०३, ४०६, ४१५,
४२१, ४२२, ४२९, ४३०,
४४०, ४७७, ५७८, ५९०,
६०४, ६०७, ६०८	११२. राजा, रामपाल सिंग ५८६.
११३. रानडे महादेव गोविंद ७८.
११४. राणी सावंतवाडी (ताराबाई),
३०९.
१०१. मीड (कर्नल), ३१, ११६, ५६८.	११५. राय राजनाथ, ११८.
१०२. भिनम्माबाई, ६१२.	११६. रेवेन्शा (कर्नल), ४२६, ४२८,
४३४, ४४५, ४४७, ४५३,
४५७, ४६९, ४७६, ४८४,
५१३, ५३१, ५३८, ५३९,
५५२, ६०२.
१०३. मेलिस (मेजर), ७	११७. रे (लेडी), २९, ७०, ७३, १०७,
५१०.
१०४. मेलविल, २६.	११८. रे (लॉर्ड), २३, ५१, १३२,
१४१, २८३, ४८७, ४९५,
४९६, ५०५, ६००.
१०५. मोहिते सखाराम स्वामी, ५.	११९. रेनॉल्ड, ६६.
	१२०. रेनॉल्ड (मिसेस), ४१८.
	१२१. लक्ष्मण जगन्नाथ, १८, ४२, ५४,
५७, ६२, ६९, ७४, ८४, ९१,
९५, १०५.
	१२२. लिटिलडेल, २०१, २०३.
	१२३. वखत कुँवर बा, नांदोद, ५६१.

१२४. विडेन, १९८, २४९, २९४, ४०८, ४३६.	१२८. स्टुअर्ट (मेजर), ५५३.
१२५. शेरगमनखानजी, जुनागड, ३७४.	१२९. स्ट्रांग (कर्नल), १०९.
१२६. समर्थ (डी. बी.), १८०, ५८८.	१३०. हैरिस (लॉर्ड) ४८६, ५०६.
१२७. सॅण्डहस्ट (लॉर्ड), ३७७.	१३१. हॅच (डॉ.), ४६६. १३२. होळकर शिवाजीराव, १२०, २०७, ५६०, ५७७, ५९५.

महाराजा सयाजीराव गायकवाड

— यांचा —

पत्रसंग्रह

भाग १

प्रिय सर,*

सुरक्षित व वेळेवर मिळालेल्या तुमच्या दोन्ही पत्रांबद्दल अनेक धन्यवाद. श्रीमती इलियट या तुमच्या सोबत जिल्ह्यातच आहेत असे गृहीत धरतो. त्यांच्या सहवासात काही वेळ गाहण्याची महाराणीची इच्छा आहे. त्याविषयी अप्पासाहेब (पुणेकर) यांनी त्यांना एक पत्र पाठवले आहे. तथापि, त्यांना ते मिळाले नाही, त्यावरून त्या तुमच्यासोबत आहेत असे मला वाटते. महाराणींशी त्यांचा परिचय करून देण्यात मला खचितच खूप आनंद होईल.

बारखळी प्रश्नाबाबत तुम्ही मंत्रिमहोदयांशी चर्चा केल्याचे समजले. कागदपत्रांविषयी आपण केलेली चौकशी अत्यंत सयुक्तिक आहे. त्याविषयी मोठ्या प्रमाणावर माहिती मिळवणे आवश्यक आहे. मला असे वाटते की, भ्रष्टाचार आणि फसवणूक यांना प्रतिबंध करण्यासाठी माहिती गोळा करण्याचे काम आपल्या संपूर्ण प्रदेशात त्वरेने आणि एकाच वेळी सुरु करावे. बारखळी जमिनीच्या प्रत्येक तुकड्याची नोंदणी अचूकतेने व्हावी, तसेच त्याविषयी कागदोपत्री पुरावा तपशीलवार असावा यावर मी विशेष भर देत आहे. माझ्या कारकीर्दीतील हा एक मोठाच महत्त्वपूर्ण उपाय सिद्ध होईल. खाशेरावांच्या प्रगतीविषयक बातमीमुळे मी अतिशय समाधानी झालो आहे. मी निश्चितच त्याला पत्र लिहीन. त्याच्याशी माझा कायम पत्रव्यवहार सुरु असतो. इंगलंडला काही पैसे पाठवण्याची सूचना मी दिवाणांना केली होती. त्याप्रमाणे त्यांनी ते पाठवल्याचे चौकशीअंती समजले. इंगलंडला परत जाण्याच्या संदर्भात माझा सल्ला घेण्यासाठी श्री. संपत्राव येत आहेत (या विषयी त्यांनी बहुधा सांगितले असेल).

आज सकाळी मला जनरल वॉटसन दिसले. अजून एक महिना बडोद्यात राहण्याचे आदेश त्यांना मिळाले आहेत. म्हणजे ते ३ मार्चला बडोदा सोडतील. आम्हा सर्वांच्या तब्येती उत्तम आहेत; परंतु छोटे युवराज (फतेसिंहराव) तापाने किरकोळ आजारी आहेत. विशेष काळजी करण्यासारखे नाही.

तुम्ही सर्व कुशल असाल. शाई खराब असल्यामुळे कागद खराब झाला आहे, त्याबद्दल क्षमा असावी. शनिवारी मी आजव्याला जात असून, संध्याकाळी परत येईन. मला लिहिलेले एक पत्र सोडून तुमची बाकीची सर्व पत्रे मी या पत्रासोबत परत पाठवत आहे. कंपनीची कागदपत्रे आणि परीक्षेचे निकाल तुम्हाला अर्थातच नको असतील.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

* मिस्टर एफ. ए. एच. इलियट, आय. सी. एस. हे महाराजांचे पूर्वाश्रमीचे शिक्षक होते. या पत्रांमध्ये त्यांचा उल्लेख ‘सर’ असा केलेला आहे.

मकरपुरा
२३ जानेवारी १८८६

प्रिय खाशेराव (जाधव),

तुम्ही उत्तम आणि यशस्वीरीत्या प्रगती करत असल्याचे वाचून अतिशय आनंद झाला. तुमच्या प्रगतीविषयी आम्ही सदैव अतिशय जागरूक असतो आणि याची कारणे तुम्हीही जाणताच. आपल्या समाजाला शिक्षणासाठी प्रोत्साहन मिळावे म्हणून पुण्यात स्थापन झालेल्या एका मराठा संस्थेला* आम्ही दरमहा दोनशे रुपयांचे अनुदान मंजूर केले आहे. आमचे हेतू पूर्ण होण्याच्या दृष्टीने ते अनुदान उपयुक्त ठरेल, अशी आशा आहे. इकडे आमचे सर्व काही क्षेम आहे आणि तुमच्या बाबतीतही तसेच इच्छितो. पुन्हा कधीतरी अशा छोट्या पत्राएवजी सविस्तर पत्र पाठवीन.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

* श्री. गंगाराम भाऊ म्हस्के यांनी बराच काळ या अनुदानाची व्यवस्था पाहिली. आजही हे अनुदान सुरु आहे (१९२२).

मकरपुरा
१९ मार्च १८८६

प्रिय मित्र,

माझ्या विवाहाबाबत तुमचे अभिनंदनपर पत्र वाचून आनंद झाला. माझ्याविषयी तुम्हाला वाटणारी आपुलकी त्यातून दिसून आली, त्याबद्दल तुमचे धन्यवाद. द्वारका येथे एक धर्मादाय संस्था स्थापन करण्याचा आपला विचार स्तुत्य आहे, आणि त्याविषयी श्री. गणपतराव सीताराम* हे माझ्याशी बोलल्याचे माझ्या लक्षात आहे. विक्रीसाठी असणाऱ्या जागांवर लक्ष ठेवण्यासाठी महाराजांनी आपल्या एजंटला सूचना देणे सर्वोत्तम ठरेल आणि आवश्यकता भासल्यास साहाय्य करण्यास मलाही आनंदच होईल.

प्रति,
हाय हायनेस,
महाराज तुकोजीराव होळकर, इंदूर

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

* श्री. गणेशशास्त्री गोळवलकर, सुभा अमरेली.

मकरपुरा
१९ मार्च १८८६

प्रिय काझी शफाबुद्दीन,

मोठ्या सुजतेने तो लेख माझ्या वाचनात आणून देऊन तुम्ही मला उपकृत केले आहे. लेखकाच्या मतांशी मी सहमत नाही. भारतीय संस्थानिकांनी मोठी किंमत मोजलेली आहे (सुरुवातीच्या काळात प्रदेशांवरील हक्क सोडून दिले आहेत) हे आपण सर्वजण जाणतो आहोत. अजून अधिक भार त्यांच्यावर कशासाठी लादला जावा? युरोपियन लोकांची कायमस्वरूपी नेमणुकीची ही व्यवस्था संस्थानांसाठी अतिशय अहितकारक अशी ठरेल. गोन्या लोकांच्या या नेमणुका त्यांचा चंचुप्रवेश करणाऱ्या ठरतील. संबंधित संस्थानांच्या सैन्यदलांमध्ये होणाऱ्या या सुधारणांना जर त्यांनी अजिबात आक्षेप घेतला नाही आणि बदलांच्या नावाखाली त्यांच्या सध्याच्या भासमान स्वायत्ततेत जर सरकार कोणताही हस्तक्षेप करणार नसेल तर मला वाटते, की बरीच संस्थाने ही गोष्ट त्यांचा स्वार्थ साधून घेण्यासाठी स्वीकारतील.

नेटिव्ह स्टेट्समध्ये लष्करी सुधारणा करण्यातील सर्वात मोठी अडचण येऊ शकते ती प्रशिक्षित आणि सक्षम अशा स्थानिक अधिकाऱ्यांच्या दुर्दैवी अभावाची. यावर मात करण्यासाठी हे गरजेचे आहे की, आपल्या तरुण मुलांना विनाविलंब युरोपला व्यावसायिक प्रशिक्षणासाठी पाठवावे. असे पाऊल उचलणे हे ब्रिटिश सरकारला रुचेल का हा प्रश्न आहे. असे आकस्मिक पाऊल उचलण्यापूर्वी नेटिव्ह राजे दूरदर्शित्वाने व विचारपूर्वक वागतील अशी आशा करतो.

पोकळ पदव्या आणि झटपट लाभ मिळवण्यासाठी या गोष्टी असू नयेत. हा केवढा शोचनीय असा दोष आहे, की आपणातील सर्वात प्रभावशाली असणारे राजे अशिक्षित आहेत आणि काळाची पावले ते ओळखू शकत नाहीत. विषय मोठा आहे, आणि मोठे व कंटाळवाणे पत्र पाठवून मी तुम्हाला त्रास द्यावा, अशी काही आवश्यकता नाही.

तुमचा विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

मकरपुरा

१९ मार्च १८८६

तीर्थरूप मामासाहेब (श्रशुर सखाराम स्वामी मोहिते),

आपणाकडील कुशल वर्तमान समजल्यामुळे आनंद झाला. मी डुबक्याला (Dubka) गेलो होतो. सोबत युवराजही आले होते. तुम्हाला त्याची आठवण येते आणि तो नेहमी तुमच्याजवळ

राहावा असे तुम्हाला वाटते, हे अगदी स्वाभाविक असेच आहे. कामानिमित्ताने आपणास तंजावरला जावे लागले आहे असे वाटते. महाराणींना मुलगा झाल्याचे जंगबहादूर यांच्याकडून समजले आणि त्याबद्दल मी त्यांचे अभिनंदन केले आहे. जन्म आणि मृत्यु हे आपल्या अनिश्चित आयुष्याची कथा पूर्ण करतात; आणि जेव्हा आपण अपेक्षा करणे सोडून देतो आणि वाट्याला आलेले भागधेय सहन करत आपली कर्तव्ये पार पाडत राहतो, तेव्हा आपले मन अतिशय मोकळे होते. येथे अतिशय गर्मी होत असल्याने उन्हाळ्यामध्ये नवसारीजवळ मुक्काम करण्याचा विचार आहे. तेथे एवढा त्रास नसेल, अशी आशा आहे.

आपण सर्व ठीक असालच.

आपला प्रेमळ
सयाजीराव गायकवाड

६

उमरठ
१८ एप्रिल १८८६
(द्वारा मरोळी, नवसारी)

माझे प्रिय मित्र,

तुमच्या परतीच्या प्रवासात असताना एडनहून पत्र पाठवून तुम्ही मला अतिशय उपकृत केले आहे. तुमच्या जागी कर्नल बर्कले यांची नेमणूक करण्यात आली आहे. माझ्या मते ती बहुधा सहा महिन्यांसाठी असून, त्यानंतर सध्या हैदराबादला असलेले कर्नल रॅस या जागेवर येतील. कर्नल बर्कले आज बडोद्यास येणे अपेक्षित आहे. सध्या माझा मुक्काम उमरठ येथे आहे. येथे मी नव्यानेच एक मोठे आणि ऐसपैस घर बांधले आहे हे तुम्हाला ठाऊक आहेच. ते अद्ययावत पद्धतीने सुसज्ज आहे. तुम्ही लांब अंतरावर असल्यामुळे ते पाहू शकत नाही ही दुःखदायक बाब आहे. ती किमान तोपर्यंत तरी राहील, जोपर्यंत मँडम ब्लाव्हस्की (Blavatsky) यांचे विज्ञान आमच्यासारख्या माणसांपर्यंत पोहोचत नाही. श्री. जयसिंगराव (आंग्रे) माझ्या राजवाड्याचे अधिकारी हे एक - दोन आठवड्यात इंग्लंडला जात आहेत. आम्ही सर्व येथे कुशल आहोत आणि तुमच्याबाबतही तसेच समजतो. कृपया माझ्या सदिच्छा श्रीमती वॉट्सन आणि इतरांपर्यंत पोहोचवाव्यात. तुमच्या प्रेमळ भावनांबद्दल धन्यवाद. बडोद्याविषयी आपणास वाटणारी आपुलकी कधीच कमी होणार नाही याची मला खात्री आहे.

काझीसाहेबांना मी कळवले आहे की, त्यांच्या इच्छेनुसार कधीही त्यांना बडोद्यातून निवृत्त होता येईल. जूनच्या शेवटी निवृत्ती घेण्याचा त्यांचा विचार आहे.

आपणाकडून समाचार कळत राहिल्यास मला नेहमीच आनंद होईल.

प्रति,
मेजर जनरल,
जे. वॉट्सन, व्ही. सी. सी. लंडन, इंग्लंड

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

उमरठ

१९ एप्रिल १८८६

प्रिय मेजर मेलिस,

तुमच्या दोन पत्रांबदल धन्यवाद. वाजवी दरात कोल्हापुरी घोडे घेणे मला आवडेल. तुम्ही दिलेल्या किमतीपेक्षा (१०,०००) कदाचित ती एक-दोन हजारांनी जास्त असेल. पुण्याला मी जे घोडे पाहिले, त्यांच्या तपकिरी आयाळीची मला भुरळ पडली आहे.

कर्नल बर्कले यांची भेट झाली तर त्यांना माझा नमस्कार सांगा. लष्करी खात्याचे काम समाधानकारक चालल्याचे पाहून आनंद वाटला. मी तेथे नसलो तरी त्यामुळे कोणतेही काम थांबवण्याची किंवा पुढे ढकलण्याची गरज नाही. माझ्या संमतीची गरज असणारी प्रकरणे येथे पाठवावीत आणि त्याबदलचे आदेश इकडून तातडीने पाठवले जातील. १८८७ च्या पब्लिक वर्क बजेटमध्ये लाईट फिल्ड बॅटरी आणि एक पागा यांचा समावेश करावा लागेल. तुमच्या पत्रात इतर बन्याच मुद्यांचा उल्लेख तुम्ही केला आहे, ते वाचून आनंद झाला आणि ते सर्व योग्यच आहेत, या व्यतिरिक्त त्याबदल बोलण्यासारखे दुसरे काही नाही. माझी विचारपूस केल्याबदल धन्यवाद. जागेतील हा बदल मला चांगला मानवला असून, प्रकृती उत्तम आहे व मी आनंदात आहे. महाबळेश्वरहून तुमच्या कुटुंबाची चांगली बातमी तुम्हाला कळाली असेल, अशी आशा बाळगतो.

तुमचा विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

ता. क. - नायब सरनोबतांच्या वेतनाबदल मी तुम्हाला नंतर लिहीन. सध्याचे आदेश अमलात असेपर्यंत सर्वांना १८० रुपये मिळू शकत नाहीत. योग्य वेळी सध्याची वेतनश्रेणी बदलावी लागेल.

एस. जी.

उमरठ

१९ एप्रिल ८६

प्रिय बंधू आनंदराव, सेनापती,

आपण युक्तीने सुचवून जनरल डिक्हाईनसाहेब यांस पेन्शन देण्याची शिफारस करावी. मला वाटते की, ते आता बरेच वयोवृद्ध झाले आहेत आणि त्यांनी पेन्शन घेतली असता फार चांगले आहे, असे सुचवावे. त्यांच्या पेन्शनच्या शिफारशीचे कागद येतील, त्यात नोकरीची वर्षे

पत्रसंग्रह : भाग एक | १४९

हल्लीची, किती पेन्शन द्यावी, त्याशिवाय त्यांचा मुलगा केवढा व कोठपर्यंत शिकला आहे, हे जास्त कळवावे. सूचना जाहल्यावर त्यास आपणास वाटेल तितके दिवस विचार करण्यास द्यावे; परंतु ते उगीच लांबवू नयेत. त्यात काही विचार करण्यासारखी बाबत आहे असे नाहीं, कारण पेन्शन वगैरे देणे हे सरकार खुशीचे प्रकरण आहे.

आपले दोघांचे बोलणे या विषयावर बडोदे येथे मकरपुरा मुक्कामी झाले होते व आपणही बोलला होता की, त्यांनी पेन्शन घेतली असता बरे. हे केवळ आठवणीकरिता लिहिले आहे, दुसरा मुद्दा काही नव्हे. संपत्राव यांस पत्र पाठवाल त्या वेळेस 'मजकडे पत्र आले ते पावले व त्याचे उत्तरही पाठविले असे कळवावे. तब्यतीस जपत जावे. इकडेस सर्वाच्या तब्यती बन्या आहेत, काळजी नसावी. असेच वर्तमान तिकडे असेल अशी आशा आहे.*

* हे पत्र खुबीदार व प्रेमळही आहे.

गो. स. स.

आपला प्रिय बंधू
सयाजीराव गायकवाड

९

उमरठ

२१ एप्रिल १८८६

प्रिय बंधू (संपत्राव),

तुमच्या दोन्ही पत्रांबदल मनःपूर्वक धन्यवाद. एकंदरीत तुमचे सर्व चांगले चालले आहे हे समजल्याने आनंद झाला. आम्ही सर्व इकडे व्यवस्थित आहोत. मी 'कच' (cutch) या स्टीमर बोटीने मुंबईला जाणार आहे. सोबत अंदाजे ७० जण असतील.

बडोद्यासाठी ती एक नवीन गोष्ट आहे. समुद्रात टिकाव धरून मी चांगला खलाशी असल्याचे सिद्ध करीन, असे मला वाटते. तुम्ही इंग्लंडला सुखरूप पोहोचल्याचे मला आनंदरावांनी कळवले. गणपत्राव तापाने काही दिवस आजारी होते; पण आता त्यांची तब्येत सुधारते आहे. या ठिकाणचे हवामान खूप चांगले आणि सुखद आहे. आम्हाला ते चांगले मानवत आहे. नुकतेच मी एक चांगले आणि सुसज्ज घर बांधले आहे.

आपला प्रिय बंधू
सयाजीराव गायकवाड

१०

तीर्थरूप गंगारूप मातुश्री जमनाबाई साहेब गायकवाड, वडिलांच्या सेवेशी

अपत्य बालके सयाजीराव गायकवाड यांनी दोन्ही कर जोडून त्रिकाळ चरणी मस्तक ठेवून शिरसाष्टांग नमस्कार. विज्ञापना. तागाईत तारीख ७ मे सन १८८६ पावेतो मुक्काम उमरठ प्रांत नवसरी येथे वडिलांचे आशीर्वादिकरून समस्त मंडळीसह सुखरूप असो. विशेष.

बरेच दिवसांपूर्वी आपलेकडून आशीर्वाद पत्र आले त्याचे उत्तर इकडून पाठविण्यात आले नाही याबद्दल माफी असावी. आम्ही आगबोटीत बसून गोवा येथे सुरक्षितपणे जाऊन आलो. दरम्यान, सावंतवाडीस उतरणार होतो; परंतु माझे आदरातिथ्याचे संबंधाने सावंतवाडीकर यास दोन दिवस लागणार आणि मला तर जास्त दिवस राहण्याची सवड नसल्यामुळे माझे तेथे जाणे जाहले नाही; परंतु एकवार सावंतवाडीस जाऊन यावे असा हेतू आहे, यासाठी केव्हा तरी सवड काढून तेथे आगबोटीतूनच जाण्याचे करीन. आगगाडीने प्रवास करण्यापेक्षा आगबोटीतून प्रवास करणे मोठे मौजेचे आहे, असे आता मला स्वानुभवावरून वाटत आहे व ते म्हणतात तसे कठीणही नाही. येथील हवा उत्तम असून बंगलाही चांगला सोयीवार बांधला आहे.

इकडे आमची व चिरंजीव फत्तेसिंहराव आदिकरून सर्व मंडळींच्या तब्यती मजेत आहेत. आपले तब्यतीस जपत जाऊन वरचेवर पत्र पाठवीत असले पाहिजे. कळावे, बहुत काय लिहिणे, लोभ करावा, ही विज्ञापना.

सयाजीराव गायकवाड

१९

उमरठ

१७ मे १८८६

माझे प्रिय मित्र,

तुम्ही बडोद्यास आल्यापासून तुमची भेट घेण्याची संधी मला मिळाली नाही याचा खेद वाटतो. तीव्र उन्हाळ्याच्या त्रासामुळे सर्व कामे दूर सारून उमरठला जाणे माझ्यासाठी आवश्यक होते. त्यामुळे काही प्रश्नांची चर्चा तुम्हाला समक्ष भेटून करावयाची होती, ती होऊ शकली नाही. मला असे वाटते की, लष्कर, अबकारी या सारख्या महत्त्वाच्या प्रश्नांबाबत मी स्वतःच तुमच्याशी चर्चा करणे आवश्यक आहे, कारण याविषयीची चर्चा मध्यस्थामार्फत केल्यास चुका होण्याची शक्यता आहे. शिष्टाचाराच्या संकेतांकडे मी फार कमी लक्ष देतो आणि त्यांच्याविषयी मी अनभिज्ञही आहे. जर तुम्हाला मान्य असेल आणि शक्य होत असेल तर कृपया उमरठला यावे. तुमचे मनःपूर्वक स्वागत होईल. जर तुम्ही येथे येऊ शकत नसाल तर उमरठ येथील माझे सर्व बेत रद्द करून मला बडोद्यास एक दिवस यावे लागेल. कारण जसे मी सांगितलेच आहे की, आपण परस्परांना न पाहता वेळ वाया जात आहे, याचा मला खेद वाटत आहे. तुमची व श्रीमती बर्कले यांची तब्येत चांगली असेल असे मानतो.

प्रति,
कर्नल जे. सी. बर्कले
बडोदा

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

१२

उमरठ
२० मे १८८६

प्रिय काझी साहेब (दिवाण),

माझा राज्यारोहण दिन^{*} साजरा करण्यासाठी मी बडोद्यास जाईन आणि राणीसाहेबांच्या वाढदिवशी अनुपस्थित राहीन अशी कल्पना मी स्वप्नातदेखील कधी केली नाही. या दोन्ही तारखा इतक्या जवळ जवळच्या आहेत, की अशा परिस्थितीत नावे ठेवण्याची संधी लोकांना मिळणारच आहे. तसे पाहता मला तसे वागून काय मिळणार आहे?

अशा प्रकारे अवमानकारक तफावत करणे माझ्या स्वभावाच्या विरुद्ध आहे, असे मी म्हणू शकतो. याविषयीचा खुलासा तुम्ही कर्नल बर्कले यांच्याजवळ केला असेल, अशी आशा आहे. तशी शक्यता नसली तरी जर तुम्ही तो केला नसेल तर कृपया त्यांच्याशी बोलावे. मी अव्यवहारी आणि क्षुद्र विचार करणारा आहे, अशी त्यांची गैरसमजूत होता कामा नये. राणीसाहेबांचा सन्मान करण्यासाठी मी सदैव तत्पर असतो. कारण तसे करणे हे यथोचित आहे आणि ते प्रत्येकाचे कर्तव्य आहे.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

* महाराजांचा राज्यारोहण दिन २७ मे असून, त्याच महिन्यात २४ तारखेस राणीसाहेबांचा वाढदिवस आहे.

१३

मकरपुरा
२५ ऑगस्ट १८८६

प्रिय सर,

२४ जुलै १८८६ या तारखेचे तुमचे पत्र मिळाले. आनंद झाला. आपल्या अतिशय उपयुक्त अशा संस्थेचा सदस्य होण्याची माझी तयारी मी याआधीच दर्शवलेली आहे. ही संस्था चांगले कार्य करील. उत्तमोत्तम व्यक्ती या संस्थेच्या सदस्य आहेत ही बाब या गोष्टीचा ठोस पुरावा आहे. अनेक प्रकारे या संस्थेची उपयोगिता पटत जाणार आहे. तेथे पुढील पिढ्यांसाठी अमूल्य माहितीचा संग्रह केला जाणार आहे, ज्याद्वारे ज्ञानाचे भांडार त्यांच्यापर्यंत पोहोचवले जाईल. दुर्दैवाने वर्तमान पिढीकडे याचा संपूर्ण अभाव आहे. जसे की, आपणा सर्वांना असे जाणवत आहे की, भारतीय महाराजा सयाजीराव गायकवाड | १५२

समाज व विविध क्षेत्रांमध्ये झालेल्या प्रगतीचा प्रारंभापासूनचा खरा इतिहास लिहिला जायला हवा आहे, अशी भारताची आजची तीव्र निकड आहे. आणि ही गरज या संस्थेच्या प्रयत्नातून पूर्ण होईल असे दिसते आहे. या मानववंशशास्त्रीय संस्थेच्या यशस्वी संशोधनांसाठी विषयांशी संबंधित आशय सामग्रीची विपुलता मोठ्या प्रमाणात या देशात आहे. हा देश सध्या मोठ्या संक्रमण अवस्थेतून जात असून, त्याच्या भूत आणि वर्तमानाविषयी आपण करत असलेल्या माहिती संकलनाचा मोठा प्रभाव देशाच्या भवितव्यातील जडणघडणीवर पडणार आहे. ही गरज येथील प्रत्येक बुद्धिमान नागरिकाला जाणवत असलीच पाहिजे आणि ती भागवण्यासाठी ही वेळ साधणे अगदी योग्य अशी आहे. तुमच्या एखाद्या मीटिंगमध्ये संस्थेचा सदस्य म्हणून माझे नाव कृपया जाहीर करा आणि माझा पूर्ण पाठिंबा असण्याविषयी इतर सदस्यांना खात्री द्या. या दिशांनी उचलले जाणारे प्रत्येक पाऊल हे योग्यच असल्याचे मी मानतो. तुम्ही थेट मला पत्र लिहिल्याबद्दल आनंद झाला. तुमची तब्बेत चांगली असेल अशी आशा करतो.

प्रति,
सचिव,
अँग्रॉपॉजिकल सोसायटी, मुंबई.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

१४

बडोदा

२५ ऑगस्ट १८८६

प्रिय जयसिंगराव (आंग्रे)*

तुमची खूप मजेदार अशी दोन पत्रे मिळाली. तुमच्या या प्रवासाविषयी मला खरंच तुमचा फार हेवा वाटतो. मलाही तसेच एकदा तरी करता यावे असे वाटते. ही इच्छा पूर्ण होण्यास फार अवधी लागणार नाही अशी आशा करतो. तुम्ही माझे बंधू संपतराव यांची भेट घेतली म्हणून फार आनंद झाला. त्याच्याविषयी कळवल्याबद्दल धन्यवाद.

येथे घडत असलेल्या घटनाविषयी तुम्ही जाणतच असाल अशी खात्री आहे. मी प्रिन्स ऑफ वेल्स किंवा केंसिंग्टन (Kensington) यापैकी एका म्युद्दियमला पिजन हाऊस देणगी म्हणून देणार आहे. याविषयी तुम्ही दिलेल्या सूचनांबद्दल तुमचा आभारी आहे. तुम्ही येथे परत याल तेव्हा मकरपुच्यामध्ये मोठा बदल झाल्याचे तुम्हाला दिसून येईल, आणि याचे मोठे श्रेय माझ्या बुद्धिमान सेक्रेटरीचे^१ आहे. घराची सुसज्जता ही पूर्णतः त्यांच्यामुळे झालेली आहे. जेवताना तुमची उणीव जाणवते; पण ही फार काळासाठी असणार नाही अशी आशा आहे. गणपतराव गायकवाड लवकरच इंग्लंडला येणार आहेत. नोव्हेंबरमध्ये व्हाईसरॅय बडोद्यात येणे अपेक्षित आहे. आम्ही

सर्वजन येथे कुशल आहोत आणि तुम्ही आस्थेने केलेल्या चौकशीसाठी अतिशय आभारी आहोत. पुण्याहून एखादी सुवार्ता तुम्हाला मिळाली असेल असे वाटते. इंग्लंडने तुमच्या आरोग्यात कोणताही व्यत्यय आणला नसेल आणि तुमची आत्मिक प्रसन्नता कमी केली नसेल, अशी आशा बाळगतो.

तुमचा विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

* मि. पेस्तनजी दोराबजी खंडाळावाला.

* श्री. आंग्रे हे तत्कालीन खाजगी कारभारी होते आणि त्यांच्या कामानिमित्ताने १८८६ मध्ये इंग्लंडला गेले होते. त्याच्या पुढील वर्षी महाराज इंग्लंडला गेले होते.

१५

बडोदा
२६ ऑगस्ट १८८६

चि. गणपतराव (पुतणे),

तुमच्या पत्राबद्दल आभार. तुमचे सहप्रवासी भांडारकरांविषयीही* समाधानी आहे. ते विद्वान आणि आवडण्यासारखे आहेत. मी त्यांना ओळखतो. त्यांच्यासारख्या विद्वान माणसांनी कोणत्या तरी निमित्ताने का होईना; पण युरोपला जाणे ही चांगली बाब आहे. तुमच्या संदर्भात हे लागू पडेल, असे मला वाटत नाही. समुद्र शांत नसतानाही तुम्हाला समुद्र प्रवासाचा काही त्रास झाला नाही हे बरे झाले. माझ्या चेष्टेखोर वाक्याबद्दल क्षमा असावी.

तुमचा लाडका काका
सयाजीराव गायकवाड

* डॉ. आर. जी. भांडारकर हे जर्मनीला काँग्रेस सभेसाठी गेले होते. (oriental congress)

१६

बडोदा
२७ ऑगस्ट १८८६

माझे प्रिय बंधू (संपत्तराव),

तुमची तब्बेत चांगली आहे आणि तुमचा अभ्यासही प्रगतिपथावर आहे हे तुमच्याकडून समजल्याने आनंद झाला. असेच सातत्याने खूप परिश्रम करत राहा; परंतु त्याचा अतिरिक्त ताण येऊ देऊ नका. मला आठवते आहे की, हे मी अनेक वेळा सांगितले आहे. बरोबर आहे ना?

येथे मंत्रिमंडळात काही फेरबदल झाल्याचे तुम्हाला माहिती आहेच. महिना १००० रुपयांच्या पेन्शनवर काढी शहाबुद्दीन निवृत्त झाले आहेत. विनायकराव किंतरनेना दरमहा १००० रुपये पेन्शन लागू झाली आहे. याशिवाय मी त्यांना ५००० रुपये बोनस म्हणून दिले आहेत. काढी यांच्या जागेवर लक्षण जगन्नाथ आणि श्री. विनायकरावांच्या जागेवर श्री. मणीभाई आले आहेत. चांगली आणि निष्ठावंत व विश्वासार्ह माणसे मिळणे ही नेहमीच खूप अवघड गोष्ट असते. या दोषांचा अधिकान्यांच्या निवृत्तीमुळे कारभारावर कोणताही अनिष्ट परिणाम होईल, असे मला वाटत नाही. गणपतराव लवकरच तुम्हाला भेटील आणि तुम्ही दोघे मित्रत्वाने व मजेत राहाल अशी आशा करतो. आम्हाला असे समजले आहे की, हैदराबाद संस्थानातील (Deccan Hyderabad) परिस्थिती तितकीशी चांगली नाही. गव्हर्नर जनरल तेथे जाणार असून वाटेत लागत असल्यामुळे ते बडोद्यास येत्या नोंद्वेंबरमध्ये येतील असे वाटते. माझ्या मते मंत्री आणि निजाम यांच्यातील संबंध चांगले नाहीत. काय हे दुर्दैव ! वास्तविक पाहता, एकता ही नेहमीच आणि विशेषतः आपल्या आजच्या परिस्थितीत एक प्रबळ शक्ती आहे. काही दिवसांपूर्वी मंगलबाईना* मुलगी झाली; पण जन्मानंतर लगेचच ती मुलगी मरण पावली. बाळंतपण सुखरूपपणे झाले एवढीच समाधानाची बाब. आपले बंधू आनंदराव यांनाही मुलगी झाली. त्यांना मुलगा व्हावा, अशी इच्छा आहे. त्यांची पत्नी ठीक असली तरी फार अशक्त असल्याचे समजते. आपल्या मातोश्री आणि इतर सर्व आप्त कुशल आहेत. चि. फत्तेसिंहरावांची वाढ चांगल्या तब्येतीने व अतिशय आनंदात होत आहे. ते काहीतरी बडबड करतात व छान खेळतात. त्यांची सध्याच्या मातोश्रीशी जवळीक होत आहे ही चांगली बाब आहे. तुमच्यासाठी शुभेच्छा व तुमच्या पत्रासाठी धन्यवाद देऊन आता हे पत्र मला येथे थांबवावेच लागणार आहे.

तुमचा बंधू
सयाजीराव गायकवाड

* संपत्तरावांची प्रथम पत्नी.

१७

मकरपुरा
८ सप्टेंबर १८८६

प्रिय सर (मि. इलियट),

तुमची सर्वेक्षण कार्यालये पाहून आनंद वाटला. तुमच्या कर्मचाऱ्यांविषयी तुम्ही जो अनुकूल अभिप्राय व्यक्त केला तो ऐकून मला समाधान वाटले. योग्य वाटल्यास हे तुम्ही त्यांना सांगावे. तुमच्या दफ्तरांसाठी सुरक्षित जागेची मागणी तुम्ही लेखी स्वरूपात करावी असे वाटते. त्यांची

योग्य ती देखभाल करणे आवश्यक आहे. काल मला तेथे नेल्याबद्दल मी तुमचा आभारी आहे. पुन्हा कधी तरी अधिक फुरसतीचा वेळ काढून येईन.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

ता. क.- जुन्या हायस्कूलची डागडुजी करून घ्यावी. वेळीच पाऊल उचलल्यास पुढील त्रास वाचतो.

एस. आर. जी.

१८

मकरपुरा
१८ सप्टेंबर १८८६

प्रिय दिवाण (लक्ष्मण जगन्नाथ),

आज काम करण्याची माझी इच्छा नसल्यामुळे तुम्हीच माझी कामे कृपया निकाली काढावीत. जेव्हा जेव्हा माझी कामे माझ्याएवजी तुम्हाला निकाली काढावी लागतील, तेव्हा शक्य असेल तेवढी अधिक कामे तुम्ही करावीत. अशा वेळी जी प्रकरणे स्थगित राहण्यात कोणताही धोका नाही असे तुम्हाला वाटेल, अशी महत्त्वाची प्रकरणे माझी मते जाणून घेईपर्यंत राखून ठेवावीत. जसे की, आर्थिक बाबींची मंजुरी. जर खर्चाचे स्वरूप शंकास्पद असेल, जे की क्वचितच असते, किंवा मंजुरी द्यावयाचा खर्च जर असाधारणतः जास्त रकमेचा असेल, तर अशा बाबी राखून ठेवाव्यात. त्यांचा विचार खात्यातील इतर तशाच बाबींसाठी केला जाऊ शकतो.

तुमचा विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

१९

मकरपुरा
१९ सप्टेंबर १८८६

प्रिय सर (मि. इलियट),

तुम्ही सोमवारी येथे येणार आहात. तेव्हा कृपया तुमच्या सोबत तुम्हाला केलेल्या आदेशानुसार अमरेलीतील तुमच्या पंथरा वर्षाच्या Settlements विषयी (वास्तव्याविषयक) प्रकाशित करावयाचा महाराजा सयाजीराव गायकवाड | १५६

अंतिम जाहीरनामा आणाल का? मी मंजुरी दिलेल्या एका आदेशात थोडासा बदल केला असल्याचे लक्षण जगन्नाथ यांनी मला सांगितले; आणि तो बदल तुमच्या मंजुरीशी संबंधित आहे. कोणतेही पाऊल उचलण्यापूर्वी ते पत्र आणि जाहीरनामा मला दाखवावा. वेळ वाचवण्यासाठी मी तुम्हाला हे व्यक्तिगत पत्र लिहीत आहे. मी अतिशय स्वस्थ आहे. श्रीमती इलियट परत आल्या असतील व ठीक असतील अशी आशा करतो.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

२०

मकरपुरा
६ ऑक्टोबर १८८६

प्रिय मित्र,

तुमचे मार्गील पत्र वेळीच पोहोचले. उत्तर देण्यास माझ्याकडून फार विलंब झाल्याबदल तुम्ही मला माफ केलेच पाहिजे. एका आठवड्याच्या मुक्कामानंतर माऊंट अबू येथून मी परवाच परत आलो. मला विशेष असे काहीच झालेले नाही आणि पूर्वीपेक्षा झोपही चांगली लागते; पण अतिरिक्त कामामुळे येणारा थकवा मला जाणवतो. कमी प्रमाणात काम करण्याचा सल्ला मला दिलेला आहे आणि आता मी कार्यपद्धतीची फार काळजी घेतो आहे. अबू मला फार आवडले. ते ठिकाण शांत आणि प्रसन्न आहे; आणि मला ताजेतवाने झाल्यासारखे वाटत आहे. काही दृश्ये रमणीय होती. विश्रांती घ्यावी आणि निवांत राहावे अशी ती जागा होती.

येथे मैदानी मुलखात परत आल्यावर माझी फार निराशा झाली. कारण येथे ऑक्टोबरची तीव्र उष्णता आहे आणि तेथे पर्वतावर अतिशय आरोग्यदायक अशी थंड हवा होती. तुमच्याकडील समाचार मिळणे ही माझ्यासाठी आनंदाची बाब आहे आणि अशाच रीतीने तुम्ही पत्रव्यवहार सुरू ठेवावा, असे मी सांगू इच्छितो. माझी तुम्हाला अशी विनंती आहे, की पिजन हाऊसची देणगी प्रिन्स अॅफ वेल्सला देण्यात यावी. कारण दुसऱ्या कोणत्याही म्युद्दियमला मी तसे आश्वासन दिलेले नाही. नेटिव्ह संस्थानात सुरक्षीतपणे काम करण्यास योग्य अशी अतिशय हुशार; पण शांत स्वभाव असणारी उद्यानशास्त्रातील तज्ज्ञ व्यक्ती जर उपलब्ध होण्यासारखी असेल तर तिला नोकरीत घ्यावे असा माझा विचार आहे. जर असा एखादा लायक माणूस तुमच्या लक्षात आला तर; आणि तो जर भारतात येण्यास इच्छुक असेल तर कोणत्याही प्रकारचे आश्वासन त्याला न देता त्याला निश्चित करून घ्या. गीर खटल्याचे अपील सध्या राज्याच्या सेक्रेटरीसमोर आहे. त्यावरून तुमचे लक्ष अजिबात ढळू देऊ नका व त्याबाबतीत होणाऱ्या कारवाईचे निरीक्षण करत

राहा, असे केल्यास मी तुमचा आभारी राहीन. तुमची आणि मिसेस वॉटसन यांची तब्येत उत्तम असेल असा विश्वास बाळगतो. अनेक शुभेच्छांसह.

प्रति,
जनरल वॉटसन, इंग्लंड

तुमचा विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

२१

मकरपुरा
१२ नोव्हेंबर १८८६

प्रिय मित्र,

तुमच्या आपुलकीने भरलेल्या पत्राबद्दल अनेक धन्यवाद, आमची सर्व तयारी* उत्तमरीत्या व कोणत्याही अडचणीशिवाय सुरु असल्याने मी अतिशय आनंदात आहे. आमचे प्रयत्न जर हिज एक्सलन्सी व इतर पाहण्यांच्या पसंतीस उतरले, तर पूर्ण सार्थक झाले असे मी मानेन. आमच्या युरोपियन आणि नेटिव्ह मित्रांनी, तसेच अधिकाऱ्यांनी जे अविश्रांत परिश्रम केले त्याबद्दल मी त्यांचे मनःपूर्वक आभार मानले पाहिजेत. माझी कृतज्ञता त्यांच्यापर्यंत पोहोचवण्यास मी माझ्या मंत्र्यांना सांगितले आहे. तुम्हाला याविषयी कळेलच. माझ्याशी असलेल्या मित्रत्वाच्या नात्याने तुम्हीदेखील या कामासाठी झटलेल्या युरोपियन अधिकाऱ्यांपर्यंत माझे आभार पोहोचवाल काय? लॉर्ड डफरीन यांचा अतिशय कनवाळूपणा मी कधीही विसरणार नाही.

प्रति,
कर्नल जे. बी. बर्कले, बडोदा

तुमचा विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

* लॉर्ड डफरीन यांच्या बडोदा भेटीच्या संदर्भात.

२२

मकरपुरा
२२ नोव्हेंबर १८८६

प्रिय खाशेराव (जाधव),

तुमच्या पत्राबद्दल अनेक आभार. त्वरित उत्तर देऊ शकलो नाही याबद्दल माफी असावी. येथे गव्हर्नर जनरल आले होते आणि आम्ही त्यांच्या सत्काराचे भव्य आयोजन केले होते. सर्व काही उत्तमरीत्या पार पडले. माझ्या संस्थानात मी एक कृषी विद्यालय स्थापन करत आहे. त्याचे चांगले परिणाम निष्पत्र होतील, अशी आशा आहे. तुमचा डिप्लोमा मिळाल्यावर लागेचच जर तुम्ही

महाराजा सयाजीराव गायकवाड | १५८

भारतात परत आलात तर बरे होईल असे वाटते. कारण या देशातील कृषी उद्योग समजून घेण्यासाठी तुम्हाला साधारण एक वर्षाचा अवधी लागेल. सध्या येथे एरकीपेक्षा अधिक उष्णता आहे. तुम्ही ठीक असाल अशी अपेक्षा करतो.

तुमचा विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

२३

बडोदा
२२ नोव्हेंबर १८८६

प्रिय लॉर्ड रे,

‘युवर एक्सलन्सी’ यांनी पाठवलेले पत्र मला मिळाले आणि त्या फ्रेंच उच्चभू माणसांनाही भेटलो. त्यांचा सहवास मला फारच आवडला. कारण ते फार हुशार आणि बोलके होते. ते उत्कृष्ट नेमबाज असून, प्रत्येक वेळी बाहेर जाताना त्यांच्या बंदुका सोबत न्यायचे. भरपूर डॉलर्स त्यांनी सोबत आणले होते. त्यांच्याप्रमाणे मी अजिबात वागू शकत नसल्यामुळे त्यांचा मला हेवा वाटला. ते बडोद्यास आले त्याच दिवशी मी बडोदा सोडले, म्हणून मी त्यांना डुबका येथे येण्याविषयी आमंत्रण दिले आहे. व्हाईसरॉयच्या मुंबईतील मुक्कामाचा तपशील मी बघितला. त्या काळात तुम्ही फार व्यस्त असलात तरी मजेत असाल. गरज असेल तर आपण नेहमीपेक्षा देन तास जास्त काम करू शकतो; पण पाहुण्यांच्या भेटीचा एक तास हा अधिक थकवणारा असतो, त्यातही विशेष करून या भेटी जेव्हा केवळ समारंभापुरत्याच असतात. व्हाईसरॉय माझ्याशी फार चांगले वागले आणि त्यांच्याशी बोलणे मला आवडले. मुंबईत ते थोडेसे आजारी झाले ही खरेच खेदाची बाब आहे. त्यांच्या वयाच्या मानाने ते अधिक प्रवास करतात किंवा त्यांना करावा लागतो, असे तुम्हाला नाही का वाटत? त्यांनी तसेच तुम्हीही तुमच्या तब्येतीची काळजी घ्यायला हवी, कारण त्यावर खूप काही अवलंबून आहे. फार आपुलकीने तुम्ही मला जास्त काम न करण्याविषयी सूचना केली आहे. असाच सल्ला मला ‘युवर एक्सलन्सी’नीही आमच्या एका खाजगी बैठकीत दिला आहे. मी तुमच्या सल्ल्यानुसार वागत आहे आणि या आधीच्या पत्रातून तुम्हाला समजलेच असेल, की सध्या मला झोप व्यवस्थित लागत आहे. आपल्या भेटीस आता फार उशीर होणार नाही, अशी आशा करतो. अद्याप निश्चित नसले तरी कदाचित येत्या उन्हाळ्यात मी महाबळेश्वरला जाईन. युवर एक्सलन्सी आणि लेडी रे यांना मी माझे जवळचे मित्र मानतो आणि म्हणून त्यांच्याकडील समाचार मिळाला की फार आनंद होतो. राणीसाहेबांनी तुमची व लेडी रे यांची आठवण काढली आहे. तुम्हा दोघांना माझ्या शुभेच्छा!

तुमचा विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

पत्रसंग्रह : भाग एक | १५९

२४

बडोदा

२२ नोव्हेंबर १८८६

प्रिय पुतणे (गणपतराव),

तुमच्या पत्राबद्दल अनेक आभार. मी ते वाचले; पण अद्याप त्यातील मजकुराविषयी काही निर्णय घेतलेला नाही. चिंता करू नका. काही ठरवण्यापूर्वी मला हे समजून घ्यायचे आहे, की जास्त पैशांची मागणी तुम्हाला का करावी लागत आहे. तुम्हाला कराव्या लागणाऱ्या खर्चाविषयीची काही कल्पना तुम्ही मला देऊ शकता काय? या तर्कसंगत प्रश्नाचा राग मानू नका. हे मला कळायला हवे. कारण इंग्लंडमधील तुमच्या वास्तव्याच्या काळातील तुमच्या आर्थिक गरजांविषयी एकदाच काय तो निर्णय मला घेता यायला हवा. कॉलेजमध्ये शिकत असलेले आणि शिकणार असलेले विषय तुम्ही मला कळवाल काय? येथे असणारी तुमची पत्नी आणि वडील सध्या तापाने आजारी आहेत; पण ते लवकरच बरे होतील याची मला खात्री आहे. उन्हाळ्यासारखी उष्णता सध्या येथे आहे. डुबक्याहून मी नुकताच परतलो आहे. यावेळी तेथे फारशी शिकार मला मिळाली नाही. माझी तब्बेत एकदम चांगली आहे आणि तुमचीही असेल अशी आशा आहे.

तुमचा प्रिय
सयाजीराव गायकवाड

२५

बडोदा

२२ नोव्हेंबर १८८६

प्रिय बंधू (संपतराव),

या काही दिवसात तुमच्याकडून कुशल समाचाराचा आनंद मला मिळालेला नाही. अभ्यासाच्या ताणामुळे असे झाले आहे याची मला पूर्ण खात्री आहे. त्यातूनच थोडासा वेळ काढण्याचा प्रयत्न करा आणि तुम्ही कसे आहात याविषयी पत्र लिहावे. येथे आम्हा सर्वांचे चांगले चालले आहे. आनंदरावांना काही दिवस ताप आला होता; पण आता ते बरे आहेत.

क्वाईसरॉय दोन दिवसांसाठी येथे आले होते. त्यांच्या सन्मानाप्रीत्यर्थ आम्ही काही मनोरंजनपर कार्यक्रम ठेवले होते आणि सर्व काही उत्तम प्रकारे पार पडले. बडोदा सोडताना ते खूप आनंदी दिसत होते.

तुमचा लाडका
सयाजीराव गायकवाड

कॅम्प दरी (Dhari)

३१ डिसेंबर १८८६

प्रिय मि. मेलविल,

या संस्थानातील गीर खटल्याच्या संदर्भातील कामाची घापील प्रत आपणास पाठवण्याविषयी मी सध्याचे मंत्री मि. लक्ष्मण जगन्नाथ यांना सूचित केले आहे. तुम्ही येथे असताना या प्रांताच्या विकासकार्यात आस्थापूर्वक मदत करीत होता, तेव्हा त्या काळात या खटल्याविषयी निश्चित ऐकलेले असेल. मी आशा करतो, की शक्य होईल तितके या अपिलास समजून घ्यावे व त्यात लक्ष घालावे आणि जेव्हा संधी मिळेल तेव्हा त्यांच्या बाजूने बोलावे. हे पत्र मी दरीहून लिहीत असल्याचे पोस्टाच्या शिक्क्यावरून तुमच्या लक्षात येईल. माझ्या अमरेली विभागाच्या दौऱ्यावर मी सध्या येथे आहे. १६ जानेवारीच्या सुमारास मी बडोद्यास परत येईल. दिवसेदिवस सुदृढ व मोठे होणाऱ्या युवराजांना बडोदा येथे महाराणी जमनाबाई यांच्या देखरेखीत ठेवले असून, त्या त्यांची सर्वतोपरी व मायेने काळजी घेत असतील याविषयी माझी खात्री आहे. माझ्या पत्नी माझ्यासोबत या भागात आहेत. आम्ही सुखाचे जीवन जगत आहोत.

अशातच गळ्हनर जनरल लॉर्ड डफरीन यांनी माझ्या राजधानीस एक छोटी भेट दिली हे तुम्हाला माहिती असेल असे वाटते. त्यांच्या मुक्कामात सर्व काही सुखरूप व व्यवस्थित पार पडले. अनुकूल मत घेऊनच त्यांनी बडोदा सोडले. मी नुकत्याच उभारलेल्या हॉस्पिटलला हर एक्सलन्सी लेडी डफरीन यांचे नाव दिले आहे. मी लगेचच बडोद्यातील बाजारपेठेचा शिलान्यास करणार असून, पेठेस माझ्या प्रिय स्वर्गीय पत्नीचे नाव देणार आहे. संस्थानाचा कारभार सुरक्षित व व्यवस्थित सुरु आहे. तुम्हाला नवीन वर्षाच्या शुभेच्छा देतो. तुमची आणि मिसेस मेलविल यांची तब्येत चांगली असेल अशी आशा करतो.

प्रति,

पी. एस. मेलविल ईस्क्वायर,

७२, किलबिच गार्डन्स, एस. डब्ल्यू., लंडन

तुमचा विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

२७

कॅम्प दरी
१ जानेवारी १८८७

प्रिय बंधू (संपत्तराव),

तुमच्या पत्राबद्दल अनेक धन्यवाद. वेळेअभावी या औपचारिक पत्रात मी तुम्हाला फार काही बातम्या कळवू शकणार नाही. सध्या मी अमरेली प्रांताच्या दौऱ्यावर आहे. राज्यातील माझ्या पहिल्या दौऱ्यातील हा शेवटचा टप्पा आहे. आपल्या राज्यातील इतर प्रांतांच्या तुलनेत हा प्रांत अधिक स्वास्थ्यप्रद व सुरक्षित आहे. काही बाबतीत तो खान्देशासारखा आहे. छोट्या युवराजांना मी बडोद्यास आपल्या आपांच्या हाती सोपवले आहे. त्यांचे उत्तम चालले आहे. मंगलाबाई आमच्या सोबत आहेत. अवचितरावदेखील आमच्या बरोबर आहेत. कधी कधी ते वेंधळ्यासारखे वागतात आणि वायफळ गप्पा खूप मारतात. असे असले तरीदेखील त्यांची सोबत चांगली आहे. कारण ते तसे असले तरी एक चांगले आणि प्रेमळ गृहस्थ आहेत. या जगात परिपूर्ण असा कोण आहे? घाईत लिहिल्याबद्दल व त्याहीपेक्षा खराब कागद वापरल्याबद्दल क्षमा करा. पत्र संपवत असताना कागद खराब असल्याचे लक्षात आले.

तुमचा प्रेमळ
सयाजीराव गायकवाड

२८

मकरपुरा
१६ जानेवारी १८८७

प्रिय मित्र,

आपल्या प्रेमळ सदिच्छापूर्ण पत्राचा आनंद घेऊन काही दिवस झाले. एका छोट्या समुद्रपर्यटनासाठी मी कोलंबोस जात आहे. कारण एक-दोन दिवसांपूर्वी मी उदास व आजारी होतो. येथे उष्णतेची सुरुवात झाली आहे आणि यंदाचा उन्हाळा नेहमीपेक्षा तीव्र असणार असे वाटते. उन्हाळा व पावसाळा महाबळेश्वर व नीलगिरी येथे व्यतीत करण्याचा मानस आहे. परिणामी मी दुर्दैवाने माझ्या आवडत्या कार्यक्षेत्रामध्ये अनुपस्थित असणार आहे. महाराजाची गैरहजेरी या कल्पनेचा मला तिरस्कार वाटतो. जसे की, तुम्हास ठाऊक आहे, की माझ्यासारख्या अधिकारपदावरील व्यक्तीची तब्येत जशी आरोग्यसंपन्न असायला हवी, तशी राखण्यास अशात मी असमर्थ आहे. यामुळे छोट्या छोट्या सहलींची मला गरज आहे, ज्यांच्या प्रवासाचा दर्जा अतिशय निकृष्ट आहे

हे सांगण्याची गरज नाही. या परिस्थितीत माझे राज्य सुरळीत राहण्यासाठी आवश्यक ती व्यवस्था मी करीन. मी आशा करतो की, माझ्या अनुपस्थितीमध्ये कोणतेही वादाचे व तडजोडीचे महत्वाचे प्रश्न उठणार नाहीत. माझ्या रयतेवर माझे प्रेम आहे आणि तातडीची गरज नसती तर मी तिच्यापासून दूर गेलो नसतो. असो. विश्रांतीचा फायदा जर माझ्या तब्बेतीला झाला तर माझ्या अनुपस्थितीत झालेले नुकसान मी नव्या दमाने व उत्साहाने भरून काढीन.

आजची दुपार आम्ही महाराणींच्या महोत्सवात व्यस्त असणार आहोत. त्यांना सर्व तहेची सुखे लाभोत आणि त्यांची कारकीर्द समृद्ध व वैभवशाली होवो, अशी मी सदिच्छा करतो. याप्रसंगी माझ्या या भावना कृपया त्यांच्यापर्यंत पोहोचवाव्यात. मला मानचिन्ह* प्रदान करून माझा सन्मान केला हा त्यांचा अतिशय दयाळूपणा आहे. माझे अभिनंदन केल्याबद्दल मी तुमचा मनःपूर्वक आभारी आहे. तुम्ही आणि लेडी डफरीन स्वास्थ्यपूर्ण असाल अशी आशा करतो.

प्रति,
लॉर्ड डफरीन

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

* of the G. C. S. I

२९

मकरपुरा
३० जानेवारी १८८७

प्रिय लेडी रे,

तुम्हाला दिलेले आशासन पूर्ण करण्याबाबत मला हे पत्र लिहावे लागत आहे. येथील जागेचा तुटवडा लक्षात घेता असा विचार झाला की, परिचारिका प्रशिक्षण विद्यालय येथे सुरू करणे हे अनावश्यक आहे. त्याएवजी येथील गरजा पूर्ण करण्यासाठी मुंबईत प्रशिक्षित केलेल्या सहा तरुण मुली जर येथे आल्या तर येथे प्रशिक्षण विद्यालय सुरू करण्यासाठी कराव्या लागणाऱ्या आर्थिक तरतुदीच्या तुलनेत कमी खर्चात मोठे काम होऊ शकते. या महत्वपूर्ण कामासाठी काही मुलींना पाठवण्याचे आदेश मी आधीच दिलेले आहेत. कॅनॉटचे राजे मंगळवारी येथे येणे अपेक्षित आहे. तुमच्या प्रेमळ सूचनेनुसार लॉर्ड रोझबरी व त्यांच्या श्रीमती तुमच्या भेटीस आले असतील असे वाटते. फार उशीर न करता तुमच्या आणि मित्र लॉर्ड रे यांच्या भेटीचा आनंद घ्यायला मी येत आहे. काठियावाडची आमची सहल खूप छान झाली; मात्र माझ्या अनेक सोबत्यांना समुद्र प्रवास आवडला नाही. या मोसमात समुद्र एरव्ही नसतो इतका खराब होता. बोटीस बसणाऱ्या हेलकाव्यांमध्ये राणीसाहेब माझ्या मते बन्याच चांगल्या राहिल्या. तुमच्या आणि लॉर्ड रे यांच्या तब्बेतीची त्यांनी चौकशी केली आहे. लॉर्ड रे यांना कृपया माझा नमस्कार सांगा.

तुमचा विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड
पत्रसंग्रह : भाग एक | १ ६ ३

३०

मकरपुरा
३० जानेवारी १८८७

माझे प्रिय मित्र,

अमरेली प्रांतात प्रवास करत असताना मिळालेल्या तुमच्या प्रेमळ पत्राबद्दल आभारी आहे. येथील दलणवळण अतिशय संथ आहे हे तुम्हाला माहिती आहे. बडोद्यास मी समुद्रमार्गे आलो. आमचा समुद्रप्रवास फारच वाईट झाला. प्रवासात असताना बिघडलेल्या हवामानामुळे अनेकजण घाबरले आणि अनेकांना समुद्र प्रवासाचा त्रास झाला. मला मात्र अजिबात त्रास झाला नाही. तुमच्या इच्छेनुसार किंवा पत्रात तुम्ही लिहिल्यानुसार पिजन हाऊस व लाकडी कोरीव पडदा तुम्ही कुणालाही देऊ शकता. कलकत्यामध्ये एखादा माणूस (a gardener) मिळतो का याचा शोध घेईन. कारण मी स्वतः याला महत्त्व द्यायला हवे आहे. येथे सर्व काही उत्तम चालले आहे. आम्हा सर्वांच्या तब्बेती चांगल्या आहेत. लेडी वॉटसन यांची आठवण काढल्याचे कृपया त्यांना कळवा.

प्रति,
मेजर जनरल वॉटसन,
सेंट जेम्स स्क्वेअर, लंडन, इंग्लंड.

तुमचा विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

३१

मकरपुरा
३० जानेवारी १८८७

माझे प्रिय मित्र,

गेल्या अनेक महिन्यांपासून तुमच्या पत्राचा आनंद मला मिळाला नाही. अधूनमधून तुमच्याकडील समाचाराचा आनंद मला मिळायला हवा. काठियावाड प्रांतातून मी काही दिवसांपूर्वी बडोद्यास परतलो आहे. देशाच्या त्या भागातली ती माझी पहिली आणि माझ्या प्रांतातील पहिल्या अधिकृत दौऱ्यातील शेवटची भेट होती. काठियावाडमधील गीर या नावाने ओळखला जाणारा डोंगराळ मुलखाचा मुद्दा सुटायला हवा. गीरचा जो एक फार मोठा भाग गायकवाडांच्या ताब्यात होता, तो (दोन संलग्न नेटिव्ह संस्थानातील) वाद सोडवण्यासाठी ज्या कर्नल लेस्टर यांची नियुक्ती केली होती त्यांच्या निर्णयानुसार जुनागड संस्थानाकडे हस्तांतरित करण्यात आला होता. आम्ही कोर्टाकडे केलेल्या अपिलाची एक प्रत वाचनासाठी मी तुमच्याकडे पाठवली आहे. त्यावरून महाराजा सयाजीराव गायकवाड | १६४

तुमच्या लगेच लक्षात येईल की, आमच्याकडील पुरावे अतिशय बळकट आहेत. असे बळकट पुरावे असतानाही कर्नल लेस्टर यांनी तो निर्णय घेण्याचे जे धाडस केले आहे ते केवळ आश्वर्यजनक असे आहे. या केसमध्ये तुम्ही स्वतः लक्ष घालाल आणि योग्य निकालासाठी सर्वतोपरी प्रयत्न कराल अशी आशा करतो. तुम्ही आणि लेडी मीड तब्येतीने स्वस्थ असाल अशी आशा करतो. कृपया त्यांना माझी आठवण द्या. तसेच लॉर्ड नॉर्थब्रुक आणि लॉर्ड रिपन यांची जेव्हा भेट होईल तेव्हा त्यांनाही माझ्या शुभेच्छा द्या. आम्ही सर्व ठीक आहोत.

प्रति,
सर रिचर्ड मीड, सी. एस. आय.
४५, पॉल मॉल, लंडन (इंग्लंड)

तुमचा विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

३२

मकरपुरा
१६ फेब्रुवारी १८८७

माझे प्रिय मित्र,

काही दिवसांपूर्वी मी तुम्हाला लिहिलेले पत्र आतापर्यंत तुम्हाला मिळालेच असेल. पिजन हाऊस आणि पडद्याबाबत * जी व्यवस्था लावायची असेल ती तुमच्या पत्रात तुम्ही लिहिल्याप्रमाणे लावू शकता. अगदी छोट्या सहलीसाठी मी सिलोनला जात आहे. उन्हाळा व पावसाळ्यामध्ये मी महाबळेश्वर आणि नीलगिरीला जाणार आहे. माझे वैद्यकीय सल्लागार व मित्रांनी मला कामाच्या व्यापातून मोठी विश्रांती घेण्याचा आग्रह धरला आहे. इतक्या लांब जाण्याचे खरे तर माझ्या मनात नाही, तरी पण निःस्वार्थ भावनेने दिलेला सल्ला मी मानायलाच हवा. यावर्षी मी इंग्लंडला येऊ शकेन असे वाटत नाही. लेडी वॉटसन यांना कृपया माझी आठवण द्या. त्यांची प्रकृती ठीक नसल्याचे समजून वाईट वाटले. नवीन मंत्रांमध्ये * शिष्टाचाराची रीत आणि उत्तम शिक्षण यांचा अभाव असला तरी ते उत्तम प्रकारे काम करतील असे मला वाटते. या व्यग्र जगात कोण परिपूर्ण आहे? एकंदरीत ते चांगलेच काम करतील असे वाटते. मला G. C. S. I. केले जात असल्याचा आनंद तुम्हाला माझ्या मित्रत्वाच्या नात्याने नक्कीच होईल, याची खात्री आहे.

प्रति,
मेजर जनरल, जे वॉटसन V. C. C. B लंडन

तुमचा विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

* पत्र क्रमांक ३० मधील उल्लेख असलेला कोरीव पडदा.

* डॉ. बी. लक्ष्मण जगन्नाथ.

३३

मकरपुरा
१७ फेब्रुवारी १८८७

प्रिय सर (मि. इलियट),

मि. जयसिंगराव यांच्या तारेमुळे तुम्ही नक्की रागावले असणार याची खात्री आहे. नियोजित कार्यक्रमात बदल करण्याचा विचार मला स्वतःलाही आवडत नाही. खरी गोष्ट ही आहे की, माझा नित्य भरकटलेला प्रवास पाहणे लोकांना आवडत नाही. असे करण्यास मला भाग पाडणाऱ्या कारणांविषयी ते अनभिज्ञ आहेत, तरी ब्रिटिश प्रदेशात माझे असे फिरत राहणे ते अतीव मानहानिकारक समजतात.

असे असूनही मी त्यांना चुकीचे ठरवू शकत नाही. मी अनेकदा असे करत असलेले दौरे निश्चियाचे तुम्ही मला वारंवार सांगितले आहे. दुर्दैवाने एका लहान प्रवासातून परतल्यावर लगेचच पंधरा दिवसांत मी पुन्हा महाबळेश्वर आणि नीलगिरीला जात आहे.

याबाबत मी व्यक्तिशः काही सांगत नाही, तरीपण खरे तर सर्वप्रथम मीच तो बेत केला होता व तुम्हाला त्यानुसार व्यवस्था करण्यास सांगितले होते आणि आता तो तहकूब करणे चांगले ठरेल असे मला वाटत आहे. याबाबतीत मी फार अविचारी आणि उतावळा आहे अशी मला खात्री आहे. पुढच्या वेळी मी फार काळजीपूर्वक वागावयास हवे आणि स्वतःवर संयम ठेवायला हवा.

अशा परिस्थितीत मी उद्या रात्री प्रवासाची सुरुवात करत आहे. अभिनंदन केल्याबद्दल तुमचे अनेक आभार. माझ्या संबंधात काहीही चांगले घडल्यास तुम्हाला फार आनंद होतो हे मी जाणतो. गव्हर्नरांना तुम्ही जे सांगितले आहे त्याबाबत अतिशय दक्षता बाळगा. माझ्या राज्याचा कारभार करण्याइतपत मला चांगली तब्बेत व शहाणपणा येईल, माझ्या लोकांना मी आवडेल आणि ब्रिटिश सरकारची मला वरच्या दर्जाची पसंती मिळेल अशी आशा करतो. मी मुंबईमार्गे जात असल्याचे कुणाला कळणार नाही अशी आशा करतो. कारण तसे होणे गैरसोयीचे ठरेल.

तुमचा विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

३४

मकरपुरा
१७ फेब्रुवारी १८८७

प्रिय चि. गणपतराव (पुतणे),

येथे दिवसेंदिवस उघ्णतामान अतिशय वाढत आहे. हा मोसम फार तीव्र असेल अशी भीती वाटते. आज दुपारी आम्ही फडावरचे खेळ ठेवले होते आणि प्रत्येक गोष्ट उत्कृष्टपणे पार पडली.

मला G. C. S. I. चा दर्जा मिळाला आहे, जो आपल्या देशबांधवांसाठी अतिशय महत्त्वाचा आहे. संपत्रावांच्या सोबतीने तुमचे चांगले चालले असेल अशी आशा करतो. उद्या मी सिलोनला जात असून ४ मार्चपर्यंत परत येईन. तुमची काही हरकत नसल्यास, जी असण्याचे कारणही नाही, संपत्रावांना हे पत्र वाचण्यास द्या आणि ‘हर मॅजेस्टी’ महाराणी साहेबांनी मला सन्माननीय पदवी दिल्याचे खाशेरावांना कळवा.

तुमचा लाडका
सयाजीराव गायकवाड

३५

महाबळेश्वर
२५ मार्च १८८७

माझे प्रिय मित्र,

युवर रॅयल हायनेस, आपण माझ्यावर उपकृत होऊन गेल्या महिन्यात २० तारखेस लिहिलेले पत्र व त्यासोबत पाठवलेले आपणासारख्या प्रतिष्ठित व्यक्तीचे व आपल्या कॅनॉटच्या हर रॅयल हायनेस पत्नी साहेबांचे एकत्र काढलेले छायाचित्र मिळाल्याने अतिशय आनंद प्राप्त झाला. त्या पत्राची पोहोच मी खरे तर या आधीच द्यायला हवी होती; पण माझ्या सिलोन प्रवासातून मी नुकताच गेल्या आठवड्यात परतलो आहे. हा बदल माझ्यासाठी फार सुखद होता आणि मी त्याचा अतिशय आनंद घेतला. महाबळेश्वरला आपली भेट होईल, अशी अपेक्षा मीदेखील करीत आहे, जेथे मी २१ तारखेस पहाटे पोहोचलो आहे. कॅनॉटच्या राणीसाहेबांनी त्यांचे उत्कृष्ट असे छायाचित्र पाठवल्याबद्दल आमच्या महाराणीसाहेब त्यांना धन्यवाद देत आहेत. छायाचित्राची दुसरी प्रत जमनाबाईसाहेबांना देण्यात मला निश्चितच आनंद वाटेल.

प्रति,
हिज रॅयल हायनेस,
द ड्यूक ऑफ कॅनॉट

युवर रॅयल हायनेस यांचा
विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

ता. क. - हवे तितके आल्हाददायक हवामान सध्या जरी येथे नसले, तरी लवकरच ते तसे होईल, असे मला वाटते.

S. R. G.

३६

महाबळेश्वर
२५ मार्च १८८७

माझे प्रिय मित्र (हिज हायनेस महाराज, धार),

धार येथून पाठवलेले १७ तारखेचे आपले पत्र मला महाबळेश्वर येथे मिळाले. माझे कोलंबोला जाणे आणि येथे येणे या मागील हेतू माझ्या प्रकृतीऐवजी कामाच्या व्यापातून विश्रांती घेणे हाच आहे. मी तुम्हाला खात्री देतो की, माझ्या प्रकृतीबाबत काळजी करण्यासारखे काहीही नाही आणि तरीदेखील लोक माझ्या आरोग्याची चर्चा करतात, कारण माझ्या पर्यटनामागचे तेच कारण योग्य आहे, असे त्यांना वाटते. प्रत्येक उच्चपदस्थाच्या जीवनात असणाऱ्या अनेक वाईट गोष्टींपैकी ही एक आहे की, त्याच्या प्रत्येक बाबीशी सर्वांचाच संबंध असतो आणि विशेष महत्त्वाच्या नसणाऱ्या गोष्टींनाही विनाकारण फुगवून गंभीर केले जाते. जशी असायला हवी तशीच माझी प्रकृती उत्तम आहे आणि महाबळेश्वरच्या तुलनेत कोलंबोही अजिबात कमी मनोवेधक नव्हते, तरी मी माझ्या जीवनाचा आनंद उपभोगत आहे. इंगलंडचा दौरा करण्याचा विचार बन्याच दिवसांपासून करीत आहे आणि युरोप खंडात प्रवास करण्याइतकी प्रिय गोष्ट माझ्यासाठी दुसरी कोणतीच नाही. कदाचित पुढील वर्षी मी तेथे येईन. तुमच्या मामांच्या आजाराविषयी समजून अत्यंत खेद वाटला; परंतु ते लवकरच बरे होतील, अशी आशा बाळगतो. मला हे माहीत आहे की, तुम्ही सध्या दुखण्यातून नुकतेच बरे होत आहात आणि तुमच्या प्रकृतीकडे लक्ष देण्याची जास्त गरज असल्यामुळे त्यांचीही काळजी घ्यावी, असा सल्ला मी तुम्हाला देऊ शकत नाही. आम्ही सर्वजण चांगले आहोत आणि सुखद कालक्रमण करत आहोत. तुमची तब्येत चांगली असेल असा विश्वास बाळगतो.

तुमचा विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

३७

महाबळेश्वर
११ एप्रिल १८८७

प्रिय बंधू (संपतराव),

तुमच्या पत्रास उत्तर म्हणून मी पाठवलेल्या पत्रानंतर तुम्ही पाठवलेल्या अनेक पत्रांबद्दल मी तुमचे आभार मानायलाच हवेत. तुम्हाला ग्रीक शिकवणाऱ्या शिक्षकाने मला लिहिलेली चिठ्ठी मी नीट वाचली आहे. त्यानुसार तुमच्या अभ्यासात तुम्ही प्रगती करत असल्याचे कळून फार आनंद

झाला. तुमचे कसे काय चालले आहे याचे वर्तमान समजून घेणे मला नेहमीच आवडते आणि जेव्हा तुम्ही उत्तम प्रगती करता तेव्हा मला मनापासून आनंद होतो. तुमच्या पहिल्या परीक्षेच्या निकालाची मी उत्सुकतेने वाट पाहत आहे. मी तीन आठवडे सिलोनच्या दौऱ्यावर होतो हे एक्हाना तुम्हाला समजलेच असेल अशी खात्री आहे. थोड्याच दिवसांत माझे वजन चार पौऱांनी वाढले आहे, ही महत्त्वाची गोष्ट आहे. सध्या माझा मुक्काम महाबळेश्वरला असून त्याचा तब्बेतीवर कोणता अनुकूल परिणाम होतो ते पाहू. मला विशिष्ट असा कोणताच आजार झालेला नाही; पण चरबी पुष्कळच झडली आहे आणि वजन पुष्कळच कमी झाले आहे. जरी सुदैवाने निद्रानाशाचे झटके कमी प्रमाणात आणि कमी तीव्रतेचे असले तरी अजूनही मला तो त्रास होत आहे. या सर्व गोष्टींमुळे मी किमान सहा महिन्यांची पूर्ण विश्रांती घेण्याचा निश्चय केला आहे. एवढ्या अवधीत जर मला बरे वाटले नाही तर मी तो अधिक वाढवीन.

आपले राज्य सोडून जाणे आणि स्वतःला कामापासून तोडून टाकणे या गोष्टींचे मला दुःख होते; पण याचे अनुसरण करणे दूरदर्शित्वाचे आहे, असा माझा विश्वास आहे. या जगात प्रकृतीपेक्षा अधिक मोलाचे असे काय आहे? येथून मी नीलगिरीला जाण्याचे ठरवले आहे. आपले सुबंधू बडोद्यास आहेत आणि आपल्या आपांपैकी श्रीयुत अवचितराव सोडता दुसरे कोणीही येथे माझ्यासोबत नाही. माझ्या सोबत राहणे, छोट्या बाळाची काळजी घेणे इत्यादीसाठी कुणालाही उत्सुकता नसावी ही किती विलक्षण आणि विचित्र गोष्ट आहे. मानवी स्वभावाच्या अनेक अवस्थांपैकी ती एक आहे असे मला वाटते. आपल्या भल्या बंधूस मी येथे येऊन माझ्या सोबत राहण्याविषयी सांगितले आहे. त्याप्रमाणे ते लवकरच येतील, अशी खात्री आहे. त्यांच्या सहवासाची उणीव मला खूपच भासते; पण त्याला माझा नाइलाज आहे. कारण आमच्यापैकी एकाने तेथे असणेच भलेपणाचे आहे. मी तुमच्याकडे 'तीळ' पाठवले नाहीत, कारण त्याप्रकारे भावना प्रगट करणे तुम्हाला कितपत पटते हे मला माहीत नव्हते. शुभेच्छा देण्याची ती पद्धत वाईट नाही. यावर्षी भारतातून अनेक पाहणे तुम्हाला भेटावयास येतील. कृपया गणपतरावांना माझी आठवण द्या. तुम्हाला प्रेमळ आशीर्वाद देत आता हे पत्र मी संपवतो.

तुमचा अतिशय लाडका
सयाजीराव गायकवाड

३८

महाबळेश्वर
२६ एप्रिल १८८७

प्रिय मामासाहेब (शशुर),*

वाठारला पोहोचल्याबरोबर तातडीने पाठवलेली २२ तारखेची तार मिळाली. आनंद झाला. तुमचा प्रवास आनंददायक होईल यात मला काही शंका नाही. शक्य झाल्यास वारंवार पत्रे पाठवत

राहा, ज्यामुळे मला आनंद होईल; आणि लवकरच तुम्ही परत येण्याची मी वाट पाहत आहे. येथे आम्ही सर्व उत्तम आहोत आणि तुम्ही व नवविवाहित जोडपे कुशल असाल अशी आशा करतो.

तुमचा लाडका
सयाजीराव गायकवाड

* सखाराम साहेब मोहिते

• सखाराम साहेबांचे दत्तकपुत्र शंभुसिंग व त्यांची पत्नी

३९

बिशप डाऊन
१५ मार्च १८८८

माझे प्रिय मित्र (लॉर्ड डफरीन),

काही दिवसांपूर्वी मिळालेल्या तुमच्या प्रेमळ पत्राबदल मी तुमचा अतिशय आभारी आहे. हे वर्ष संपण्यापूर्वी तुम्ही हा देश सोडणार असल्याचे वृत्तपत्रातून तसेच तुमच्या पत्रातून समजले व अतिशय दुःख झाले. तुमचा रहिवास वाढण्याच्या दृष्टीने परिस्थिती प्रतिकूल आहे आणि लेडी डफरीन यांच्या प्रकृतीसाठीही ते हितावह होणार नाही याचा खेद वाटतो. हे सांगताना मला वाईट वाटते की, उटी हे ठिकाण जरी अतिशय प्रसन्न व आनंददायक असले तरी माझ्या बाबतीत ते तितकेसे पोषक ठरले नाही. याहून अधिक थंड व शक्तिवर्धक हवामानाची मला आवश्यकता आहे आणि अनुकूल संधी मिळताच मी ते शोधण्याचा बेत करीत आहे. माझ्या रयतेने माझे खूपच मनःपूर्वक स्वागत केले आणि एका अर्थाने दाखवून दिले की, लोकांच्या कल्याणासाठी मी लवकरात लवकर बरे होण्याची अतिशय निकड आहे. युवर एक्सलन्सी, तुम्हाला माझी तसबीर पाठवण्यात मला आनंदच होणार आहे; आणि तुमची एक तसबीर मला पाठवण्याविषयी जे आश्वासन तुम्ही मला दिले आहे त्याबदल माझे धन्यवाद स्वीकारावेत, अशी तुम्हाला विनंती करतो. युवर एक्सलन्सी, तुम्ही भारत सोडण्यापूर्वी आपली भेट झाली तर त्यापरता दुसरा आनंद नाही; परंतु त्यावेळी मी तेथे असेन याची काहीच खात्री वाटत नाही. तुमच्या पत्राबदल राणीसाहेबांनी आभार मानले आहेत आणि तुम्हाला व लेडी डफरीन यांना शुभेच्छा दिल्या आहेत. त्यांची भेट होऊ न शकल्याचा त्यांना खेद आहे. लॉर्ड कॉनमारा* यांच्या भेटीसाठी मी उत्सुक आहे. ते लवकरच येथे येतील असे वाटते. त्यांच्याशी माझ्याबदल बोलून ठेवल्याबदल तुमचे आभार. युवर एक्सलन्सी, तुम्ही आणि तुमचे कुटुंब यांविषयीचे समाचार जाणून घेण्याने मी नेहमीच आनंदी राहीन. माझ्या मित्रा, मी सदैव तुमचाच असेन.

तुमचा विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

* मद्रासचे गवर्नर

बिशप्स डाऊन, उटकमंड
१ एप्रिल १८८८

माझे प्रिय पुतणे (गणपतराव),

तुमची प्रकृती अतिशय चांगली असल्याचे तुमच्या पत्रातून समजल्याने मला अतिशय आनंद झाला.

संपत्तरावांचे येथे परत येण्याचे फार उशिरा ठरले व त्यामुळे तुम्हाला संपर्क करण्याएवढा वेळ त्यांना उरला नाही. त्यांची मला खूप मदत होते आणि त्यांच्या सोबतीने मी फार समाधानी असतो. तुम्ही एकटेच तेथे राहिलात याविषयी तुमच्या वडिलांना फार वाईट वाटते आहे; परंतु काळजी करण्यासारखे काहीच नसून सर्व काही तुमच्या हिताचे असेल असे मी त्यांना समजावले आहे. आपले लोक इतके अज्ञानी आहेत, की चांगले उद्दिष्ट साधण्यासाठी काही त्याग करावा लागतो हे त्यांना पटत नाही, तथापि कोणताही त्याग न करावा लागता विनासायास त्यांच्यासमोर ते उपलब्ध करून दिल्यास मात्र त्यांना आनंद होईल. उटीच्या हवामानाबद्दल मी बराच नाखुश आहे आणि शक्यतो लवकरच मी येथून जाणार आहे.

गायकवाड वंश हे संस्कृत भाषेत लिखित पुस्तक कुठे मिळू शकेल, याविषयी मँक्समुल्लर यांच्याशी बोलून खात्री करून घ्या. हिंदुस्थानच्या सेक्रेटरींच्या ग्रंथालयात ते आहे असे त्यांनी मला सांगितले होते. मी ऑक्सफर्डला असताना याविषयी ते माझ्याशी बोलले. त्या पुस्तकाविषयी माहिती मिळवण्यात तुमची कोणतीही चूक होऊ नये म्हणून मी तुम्हाला त्यांना भेटण्यास सांगत आहे. संस्कृत पुस्तकाची योग्य ती प्रत मिळवण्यासाठी सर्वतोपरी प्रयत्न करा व कृपया माझ्याकडे पाठवा. त्याची अचूक नक्कल उत्तरवण्यासाठी तुम्हाला काही पैसे खर्च करावे लागतील. याबाबत तुम्हाला वाटल्यास तुम्ही भडभडे* यांच्याशी बोलू शकता. आपल्या घरातील सर्व जण येथे चांगले आहेत. कृपया डॉ. धुमेना माझी आठवण द्या.

तुमचा प्रिय
सयाजीराव गायकवाड

* त्यावेळी इंग्लंडला कायद्याचा अभ्यास करत होते, नंतर इंदूरचे मुख्य न्यायाधीश झाले.

• राजवाड्याचे डॉक्टर. महाराजांच्या पहिल्या युरोप दौऱ्यात त्यांच्या सोबत होते.

बिशप्स डाऊन, उटकमंड
१९ एप्रिल १८८८

माझे प्रिय मि. पेस्तनजी*,

तुमच्या पत्राबद्दल अनेक धन्यवाद. कृपया ही गोष्ट चांगली लक्षात ठेवा आणि तिचे पालन करा, की घाईघाईत सुधारणा करता येत नाहीत आणि तशा त्या केल्या तरी भक्कमपणे टिकाव धरू शकणार नाहीत. उतावीळपणे आणि घाईगडबडीत सुधारणांना तुम्ही तसेच पुढे पुढे ढकलत न्यावे, अशी माझी अजिबात इच्छा नाही. तुम्ही स्वतःप्रमाणे त्यांचा अंदाज घ्या आणि तुम्हाला त्यासाठी लागेल तितका वेळ घ्या. संयम हा एक महत्वाचा गुण आहे आणि प्रत्येक ऐहिक बाबतीत त्याचे पालन केले पाहिजे. कामाच्या ठराविक चाकोरीत राहण्याची सवय झालेल्या लोकांना ती सोडून नवीन वाट धरणे हे एकाएकी जमणे नेहमीच अवघड असते. तीच बाब नव्याने सुरुवात करणाऱ्या आणि विचारी व्यक्तीसाठी मात्र अगदी योग्य आणि न्याय्य असते. लोक सदैव प्रत्येक बाबतीत विचार आणि विवेकाने वागतातच असे नाही आणि नेहमी नसले तरी कधी कधी ते त्यांच्या चांगल्या आणि नावडीच्या उपायांकडे पूर्ण दुर्लक्ष करतात, जेव्हा ते त्यांच्या स्वार्थाच्या आड येणारे असतात. माणसे जशी आहेत तसेच त्यांना आपण स्वीकारायला हवे आणि त्यांच्याशी धोरणीपणाने व काळजीपूर्वक वागायला हवे. जीवनात हाती घेतलेले कोणतेही ध्येय जोपर्यंत तुमच्या दृष्टिपथात आहे तोपर्यंत उशीर होण्याची भीती बाळगू नका. विवेक आणि असंतोषाचा राग या गोष्टी विसंगत असतात आणि म्हणून तुमच्या कृतींना सदैव विवेकाची दिशा दाखवा. माझ्या अल्प आयुष्यात असेच वागण्याचा मी नेहमी प्रयत्न करतो. उटीला पुष्कळ लोक येतील असे मला वाटत नाही. आनंदराव त्यांच्या सोबतीला डझनभर माणसे आणणार आहेत असे ऐकण्यात आले आहे. माझ्या मते एवढी माणसे त्यांच्या आवश्यकतेपेक्षा जास्त आहेत. चांगल्या निमित्तासाठी लोक कसे धोरणीपणे वागतात हे पाहा. मानवी स्वभाव हा खरेच अतिशय गुंतागुंतीचा आहे. कधी तुम्हास त्याचा विरोध करावा लागतो, कधी प्रोत्साहन घ्यावे लागते, तर कधी त्याला समजुतीने वळवावे लागते.*

तुमचा विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

* मि. पेस्तनजी दोराबजी खंडाळ्यावाला हे १८८७ ते १८९६ या काळात खाजगी कारभारी होते.

• महाराजांचे महत्वपूर्ण विचार सोदाहरण व्यक्त करणारे हे पत्र आहे. (जी. एस. एस.)

बिशप्स डाऊन, उटकमंड
२५ एप्रिल १८८८

माझे प्रिय मंत्री (लक्ष्मण जगन्नाथ),

माझी प्रकृती चांगली सुधारत आहे हे समजल्याने तुम्हाला आनंद होईल. नुकताच मी छान गाढ झोपेतून उठलो आहे. माझ्या प्रकृतीविषयी चिंता करण्याचे काहीच कारण नाही. मात्र त्यासाठी आताप्रमाणे विश्रांतीचा आनंद घेण्याची मुभा मिळायला हवी. एकंदरीत मी सध्या चांगली प्रगती करीत आहे. दोन दिवसांपूर्वी आनंदराव येथे आले असून, हे ठिकाण त्यांना आवडले असे वाटते. बडोद्यात तुम्हाला तीव्र उष्णता जाणवत असेल. सर ऑलिहर सेंट जॉन यांना मी नेहमी भेटतो. त्यांचा दृष्टिकोन विशाल आणि लवचिक आहे. संशयखोर कर्नल बर्कले यांच्यापेक्षा ते कितीतरी चांगले आहेत. पाऊस पडल्यानंतर येथील हवामान पुष्कळ चांगले झाले आहे. आपल्या सर्व मुख्य अधिकाऱ्यांना माझ्या शुभेच्छा तुम्ही पोहोचवाल का? राजा सर टी. माधवराव यांनी येथे माझी भेट घेतल्याचे तुम्हाला समजलेच असेल. त्यांचे वय जरी ६० वर्षे असले तरी वयाच्या मानाने ते चांगले आहेत असे वाटते. वृद्धत्व आणि शारीरिक दुर्बलता यामुळे कोणत्याही परिश्रमाच्या कामासाठी ते लायक नाहीत.

एक विलक्षण गोष्ट म्हणजे तेही माझ्याप्रमाणेच नर्हसनेसने आजारी आहेत. तुमच्या जागी त्यांची नेमणूक होणार आहे. माझ्या अनुपस्थितीत प्रशासन चालवण्यासाठी त्यांना मोठ्या प्रमाणात अधिकार मिळणार आहेत, अशा अफवा सर्वदूर पसरल्याचे मला सांगण्यात आले आहे.* काय हा मूर्खपणा! या सगळ्यातून अशा अफवा पसरवणाऱ्या आणि त्यांच्यावर विश्वास ठेवणाऱ्या लोकांच्या नीतिमत्तेचा दर्जा व त्यांचा कमकुवतपणा दिसून येतो.

अनेक योग्य कारणांमुळे मि. इलियट हे बढती मिळण्यास पात्र आहेत, असे मला वाटते आणि त्यांच्या सध्याच्या वेतनात २०० रुपयांची वाढ करणे आणि त्यांच्या निवृत्तीवेतनातही तेवढ्या प्रमाणात हिस्सा वाढवणे या दृष्टीने तुम्ही आवश्यक ती पावले उचलल्यास मला आनंद होईल.

तुमचा विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

ता. क.- २०० रुपयांची वृद्धी १ मे पासून लागू होत आहे. यास तुमची हरकत नसावी अशी आशा आहे.

* यातून महाराजांचे मानसिक त्रास व्यक्त होतात. - जी. एस. एस.

प्रिय मित्र (लॉर्ड डफरीन),

मद्रासच्या गव्हर्नरांमार्फत माझ्या प्रकृतीविषयी चौकशी केल्याबद्दल मी तुमचा अतिशय आभारी आहे. तुम्हाला हे कळवण्यास मला अत्यंत आनंद होत आहे की, माझी प्रकृती वरचेवर सातत्याने सुधारत आहे. अनेक आठवड्यांपासून मला गाढ झोप लागत आहे. मला वारंवार होणारा पोटदुखीचा त्रास १ जून १८८७ पासून पुन्हा उमळला नाही. अनेक वेळा झालेल्या पावसामुळे येथील हवामान बरेच चांगले झाले आहे. येथील प्रत्येक गोष्ट आता हिरवीगार आणि प्रेक्षणीय झाली आहे आणि या नीलपर्वताचे नैसर्गिक सौंदर्य पाहण्यात मला अतिशय आनंद होत आहे. ते मला निश्चितच एका प्रकारे युरोपची आठवण बन्याच प्रमाणात करून देणारे आहे. माझ्या मुलाच्या* जन्मानिमित्ताने तुम्ही सर ऑलिव्हर सेंट जॉन यांच्यामार्फत माझे अभिनंदन केले, त्याबद्दल तुमचे आभार मानायलाच हवेत. माझी पत्ती आणि छोटा राजपुत्र यांचे अगदी व्यवस्थित चालले आहे आणि ते तसेच राहील अशी आशा करतो. २० किंवा २८ मे च्या सुमारास तो जन्माला येईल अशी आमची अपेक्षा होती; पण तो लवकरच आला. माझा पहिला मुलगा फतेसिंहाचेदेखील उत्तम चालले आहे आणि हे हवामान त्याला विशेष मानवेल असे मला वाटते. उटी हे ठिकाण लहान मुलांसाठी विशेष उत्तम आहे असे सामान्यतः मानले जाते. येथे पावसाला सुरुवात होण्यापूर्वी मी नेहमी सहलींना जातो व शक्य तितका अधिक वेळ मोकळ्या हवेत राहतो. लॉर्ड कॉनमरा यांची आमच्याशी वर्तणूक अतिशय प्रेमळ आणि उत्तम आहे. बन्याच वेळा मी त्यांच्यासह रपेटीला गेलो आहे. ते उत्तम घोडेस्वार आहेत आणि जेव्हा ते घोड्यावर स्वार होतात तेव्हा त्यात अतिशय सहजता असते. म्हैसूरच्या महाराजांशीदेखील माझा पुष्कळ संबंध आला आहे. ते अतिशय आकर्षक आणि प्रसन्न व्यक्तिमत्त्वाचे तरुण गृहस्थ आहेत. १७ मे च्या सकाळी येथून ते त्यांच्या राजधानीला परत गेले आहेत. हर मंजेस्टी महाराणीसाहेब क्हिक्टोरिया यांनी माझ्याकडे तार पाठवून अभिनंदन केले आहे व राणीसाहेब, बाळ आणि माझ्या प्रकृतीची विचारपूस केली आहे. त्यांची तार मिळाल्यावर मला अतिशय आनंद वाटला व मी सन्मानित झालो. इतक्या लांबवरूनही त्यांनी आमची आठवण ठेवली, हा त्यांचा लोभ किती मोठा!

राजदरबाराच्या शिष्टाचाराला सोडून होत नसेल तर तुमच्या एका पत्रातून माझ्या वर्तीने महाराणीसाहेबांचे आभार मानावेत. मला मिळालेल्या तरेच्या उत्तरादाखल मी देखील एक तार त्यांना पाठवत आहे. तुमची आणि लेडी डफरीन यांची प्रकृती उत्तम असेल अशी आशा करतो आणि पावसाळ्याचा तुमच्या प्रकृतीवर काही ताण येऊ नये अशी सदिच्छा व्यक्त करतो. योग्य वेळी कबूल केल्याप्रमाणे तुम्हाला हवे असलेले माझे चित्र पाठवीन. तुमच्या प्रेमळपणाविषयी पुन्हा एकदा तुमचे आभार मानत हे पत्र येथे संपवतो.

* प्रिन्स जयसिंहराव

तुमचा विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

बिशप्स डाऊन, उटकमंड
१४ जून १८८८

प्रिय सर (मि. इलियट),

तुमची तीन पत्रे योग्य वेळेत मला मिळाली आणि त्यासाठी मी तुमचा अतिशय आभारी आहे. माझ्यासोबत जाणारा अधिकारी कोण असेल हे जाणून घेण्याची मी आतुरतेने वाट पाहत होतो. मी तुमचे नावही सुचवले आहे आणि तुम्हाला परवानगी मिळेल अशी आशा करतो आहे. सध्या तुम्हाला ते ज्या पद्धतीने वागवत आहेत, तसे त्यांनी करावे अशी माझी अजिबात इच्छा नाही. वास्तविक पाहता तुम्ही माझ्याबरोबर येणे हे हेतू साध्य करण्याच्या दृष्टीने अतिशय फायद्याचे ठरणार आहे. तुम्हाला येण्याची परवानगी मिळेल अशी आशा आहे. जरी काही कारणास्तव सरकारने दुसरा कुणी अधिकारी माझ्यासोबत पाठवायचे ठरवले तरी माझा मित्र या नात्याने तुम्हाला सोबत नेण्यात मला अतिशय आनंद होईल. तुमचा काही आक्षेप नसेल आणि अर्थातच तुम्हाला ते आवडण्यासारखे असेल तरच माझी अशी तीव्र इच्छा आहे की, तुम्ही माझ्या सोबत यावे आणि युरोपमध्ये तुम्हास जेवढे शक्य होईल तेवढा काळ माझ्या सोबत राहावे. हे सर्व काही असे घडेल याची मला अपेक्षा नक्ती. अन्यथा अनेक अर्थाने खूपच गैरसोयीच्या व अप्रिय असणाऱ्या माझ्या दौऱ्याचा मी अधिक गांभीर्याने विचार केला असता.

तुम्ही माझ्याकडे अशी विचारणा केली आहे की, बारखळीचे काम मी परत आल्यावर सुरु करावे अशी माझी इच्छा आहे का (डिसेंबरमध्ये मी निश्चितच परत येईन अशी आशा आहे), तसे असल्यास तुम्ही एक छोटी रजा घ्याल आणि डिसेंबरमध्ये परत याल.

यातून स्टेटचा मोठ्या प्रमाणावर निश्चितच फायदा होणार आहे; परंतु एका प्रेमळ आणि अतिशय उत्साही मित्राने असे विचारणे ही जरा अतिशयोक्ती नाही का? जर तसे करणे तुम्हाला कोणत्याही प्रकारे गैरसोयीचे नसेल आणि स्टेटच्या सूचना व इच्छेनुसार तुम्ही स्वीकारलेल्या या कामासाठी तुम्हाला जो खर्च येणार आहे त्याचा काही प्रमाणातील हिस्सा जर स्टेटकडून तुम्हाला मिळू शकला तर सध्याचा प्रश्न सोडवण्यासाठी उपाय अमलात आणणे निश्चितच अधिक सुलभ होईल. तुम्ही तेथे असणे आणि तुमच्या उपायांना अमलात आणताना बघणे हे माझ्यासाठी सर्वाधिक फायदेशीर आहे. सध्य प्रश्नाची तुम्हाला असणारी माहिती व त्याविषयीची तुमची भूमिका यामुळे मी तुमच्यावर निर्धारितपणे भरवसा ठेवू शकतो, हा मला फार मोठा दिलासा आहे. म्हणून जर बडोद्यास येऊन तुम्ही काम अमलात आणण्यास सुरुवात करू शकलात, तर मला अतिशय आनंद होईल. प्रेमपूर्वक निरोपाबद्दल मिसेस इलियट आणि तुमच्या भगिनीस कृपया माझे धन्यवाद घ्याल का? मिस्टर बापटांना गमावण्याचा विचार मला अजिबात मान्य नाही आणि बडोद्याच्या सेवेत राहून फार काही विशेष मोठे जमले नाही तरी ते बरेच काही चांगले करू शकतात हे त्यांनी लक्षात घेतलेच पाहिजे. कृपया माझा हा निरोप तुम्ही त्यांच्यापर्यंत पोहोचवाल

का? त्यांच्या भविष्याविषयी नैराश्य आणि विषादाचे दृष्टिकोन बाळगू नयेत असे त्यांना सांगा. गायकवाडंच्या राज्यात मला लोकांच्या कल्याणकारी योजना अमलात आणण्यासाठी अनेक असे तरुण लोक हवे आहेत, जे सुशिक्षित, उत्साही आणि इतरांबद्दल तळमळ असणारे असतील. त्यांच्या निर्णयापासून त्यांना तुम्ही अवश्य परावृत्त करावे. भविष्याची कसलीही काळजी करण्याची त्यांना गरज नाही असे वाटते. माझे शाळामित्र मि. गुजर* यांच्या मृत्युमळे मी अतिशय व्यथित झालो आहे. आपण कधी कल्पनाही करू शकत नाही इतकी हानी त्यांच्या कुटुंबावर कोसळली आहे. तुम्हाला मनःपूर्वक निरोप देतो आणि पुणे किंवा मुंबईला तुमची भेट होईल, अशी आशा बाळगतो व घाईघाईत लिहिलेले हे पत्र येथे पूर्ण करतो. माझ्या प्रकृतीसंदर्भात मी उत्कृष्ट प्रगती करत आहे आणि या क्षणाला बडोद्यास जाऊन तेथील प्रगतीची काळजी घेण्यास उत्सुक आहे. फर्तेसिंहराव यांचे चांगले चालले आहे. राणीसाहेब आणि छोटे बाळ हे दोघे पूर्णतः विलक्षण चांगले आहेत.

तुमचा विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

* जमनाबाई साहेबांचे मानकरी असलेल्या बापूसाहेब गुजर यांचा मुलगा. यांची नियुक्ती सर्वें अँण्ड सेटलमेंट खात्यात प्रोबेशनर पदावर झाली होती.

४५

३१ ऑक्टोबर १८८८

माझे प्रिय सर (मि. इलियट),

तुमच्या पत्राबद्दल अनेक धन्यवाद. तुमच्या बंधूच्या निधनाने मी फार व्यथित झालो. माणसांच्या हातात काय आहे? जे घडले ते आपण सहन केलेच पाहिजे.

तुमचा विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

ता. क.- आज संध्याकाळी माझ्याबरोबर गाडी किंवा घोड्याच्या रपेटीला येणे तुम्हाला आवडेल का?

- एस. आर.

४६

मकरपुरा पॅलेस
१५ नोव्हेंबर १८८८

माझे प्रिय मित्र,

तुमच्या पत्राबद्दल आणि माझी प्रेमळ चौकशी केल्याबद्दल मी अतिशय आभारी आहे. माझ्या मागच्या प्रवासाचा अनुभव माझ्यासाठी अपेक्षेइतका चांगला नव्हता, तरी पण मी खूप आनंद घेतला.

लहानगे प्रिन्स* हे फार आजारी होते; पण युवर हायनेस, हे सांगण्यात मला आनंद होत आहे की, आता ते हळूहळू सुधारत आहेत. मात्र, या सुधारणेत सातत्य राहावे एवढीच माझी इच्छा आहे. तुमच्या लहान मुलांविषयीचे कुशल वर्तमान जाणून घेण्यास मी उत्सुक आहे. प्रिन्स फत्तेसिंहरावांनी तुमच्यासाठी प्रेमाचा संदेश दिला आहे. त्यांचे अतिशय उत्तम चालले आहे. बहुधा लवकरच मी मुलांसह महाबळेश्वरला जाईन, कारण ते माझ्या हिताचे ठरेल, असे डॉक्टरांचे मत आहे. माझी प्रकृती चांगली आहे. आपण केलेल्या शैक्षणिक सुधारणांच्या प्रगतीचे उत्तम अहवाल ऐकून मला फार आनंद झाला.

प्रति,

हिज हायनेस

महाराज चाम राजेंद्र वडियार, म्हैसूर

तुमचा विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

* प्रिन्स जयसिंहराव

४७

पांचगणी
३१ डिसेंबर १८८८

माझे प्रिय बंधू (संपत्तराव),

तुम्ही पाठवलेले पत्र मिळाले, वाचले. तुमच्या ग्रंथालयातील पुस्तक यादी पूर्ण झाल्यानंतर माझ्याकडे पाठवाल अशी अपेक्षा करतो. सध्या मला अतिशय गाढ झोप लागते आणि एकंदरीने माझी प्रकृती फार चांगली आहे. प्रकृती आणि ॲफिस या दोन्ही बाबतीत आनंदरावांचे चांगले चालले आहे, अशी आशा आहे. मि. पेस्तनजी यांच्या बंधूना* तुम्ही एकदा सहज भेटावे असे मला वाटते. अणणा भिवराव यांना जे तात्पुरत्या काळासाठी खानगी खात्यामध्ये घेतले आहे,

पत्रसंग्रह : भाग एक | १७७

त्यांच्या जागी पेस्तनजीचे बंधू पात्र आहेत, अशी माझी खात्री आहे. आपल्या मोठ्या बंधूंना माझा संदेश पोहोचवा. पेस्तनजीच्या बंधूंना आपण अजमावून बघूया की, ते खात्यासाठी (Department) योग्य आहेत की नाहीत. तुम्हा दोघांची मुलेबाळे कशी आहेत? फुलाजी □ गणपतराव आणि इतरांची माझ्या वर्तीने चौकशी करा आणि अभ्यासात परिश्रम करण्याविषयी सांगा.

तुमचा लाडका बंधू
सयाजीराव गायकवाड

- * मि. जमशेटजी दोराबजी खंडाळावाला
- तत्कालीन लक्षकी चिटणीस
- शेवाळ, महाराजांच्या बहिणीचा मुलगा

४८

पांचगणी
१२ जानेवारी १८८९

प्रिय खाशेराव,

बन्याच दिवसांत तुमच्याकडून काही समाचार मिळाला नाही आणि त्यासाठी तर मी नेहमी उत्सुक असतो. तुमच्या विविध चित्तवेधक योजनांची प्रगती कुठवर आली आहे? तुमच्यासाठी १०,००० रुपयांची व्यवस्था करण्याचे आदेश मी बडोदा सोडण्यापूर्वी दिले होते. ते पैसे तुम्हाला मिळाले असतील असे वाटते. आपल्या स्टेटमध्ये कृषी क्षेत्रात करण्यासारखे काम खूप मोठ्या प्रमाणावर आहे आणि आपण थोडे थोडे प्रयत्न तरी करायलाच हवे आहेत. येथे काही दिवसांसाठी मी तुम्हाला कदाचित बोलावून घेर्ईन आणि मला असे वाटते की, सध्या नापिक पडून असलेल्या जमिनींची सोनगड धनकांनी* नांगरणी करावी यासाठी तुम्ही त्यांना प्रवृत्त करावे.

तुमचा विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

- * एक आदिवासी जमात

४९

पांचगणी

१२ जानेवारी १८८९

प्रिय मित्र,

परक्यांच्या ताब्यात गेलेल्या स्टेट जमिनीच्या प्रश्नाचा अभ्यास करण्यात मी सध्या मग्न आहे आणि तवकरच त्याबाबतीत काही निर्णय होईल, अशी आशा आहे. येथे असलेले अधिकारीही बडोद्यास परत येतील. हे काम मार्गी लावण्यासाठी तुम्ही दिलेले प्रेमळ सहकार्य माझ्या लक्षात आनंदपूर्वक आहे. नेटिव्ह संस्थानांमध्ये चांगले राजकीय अधिकारी असणे फार उपयुक्त ठरते. कारण त्यांच्यावर खूपच गोष्टी अवलंबून असतात. सध्या मला गाढ झोप लागते आणि एकंदरीने माझी प्रकृती उत्तम आहे. मुलांचे चांगले चालले आहे. तुमची प्रकृती चांगली असण्याची आशा करतो. नवीन वर्षानिमित्त तुम्हाला शुभेच्छा देतो. देव तुमची काळजी वाहो या सदिच्छेने निरोप घेत हे पत्र येथे संपवतो.

प्रति,

कर्नल एफ. एच. जॅक्सन,

गव्हर्नर जनरल यांचे कृषी प्रतिनिधी, बडोदा

तुमचा विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

५०

पांचगणी

१२ जानेवारी १८८९

प्रिय मित्र,

तुमच्या युरोपमधील मुक्कामाचा आनंद तुम्ही घेतला असेल आणि तो तुमच्या प्रकृतीला मानवला असेल अशी आशा करतो. तुम्हाला निरोप देण्यासाठी आणि तुमच्या दयाळूपणाविषयी आभार मानण्यासाठी मी बडोद्यास नव्हतो याचे दुःख होत आहे. हिज हायनेस म्हैसूरच्या महाराजांना माझी आठवण कृपया द्याल का? यावर्षी बहुधा नीलगिरीवर तुम्हा दोघांची मी भेट घेईन. माझ्या प्रकृतीत समाधानकारक सुधारणा होत आहे. आता मी रोज काही प्रमाणात काम करू शकतो. मला देण्यासाठी जे पत्र तुम्ही ठेवले होते त्याबद्दल मी तुमचा आणि तसेच भारत सरकारचा मनःपूर्वक आभारी आहे. नेटिव्ह संस्थानाच्या भल्यासाठी शक्य तेवढे अधिक काम करण्यासाठी मी आनंदी आणि स्वखुशीने राजी आहे. नववर्षाच्या तुम्हाला खूप शुभेच्छा!

प्रति,

सर ऑलिव्हर सेंट जॅन

गव्हर्नर जनरल यांचे प्रतिनिधी, म्हैसूर

तुमचा विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

पत्रसंग्रह : भाग एक | १७९

५१

महाबळेश्वर
२१ जानेवारी १८८९

प्रिय लॉर्ड रे,

युवर एक्सलन्सी, तुम्हाला दिलेल्या आश्वासनानुसार घावयाचे ५,००० रुपये कोणत्या व्यक्तीला किंवा अधिकाऱ्याला घावयाचे आहेत त्याविषयी कृपया मला अवगत करावे. हे नवीन अध्यासन मेडिकल कॉलेज^{*} साठी उपयुक्त ठरेल, अशी आशा आहे. तुमच्याकडून काही निर्देश आल्याशिवाय मी या बाबतीत पुढे काही करणार नाही. विद्यापीठाच्या दीक्षांत समारोहात तुम्ही केलेले भाषण अतिशय विद्वत्तापूर्ण आणि रंजक होते. माझ्या सदिच्छा लेडी रेपर्यंत तुम्ही पोहोचवाल, अशी आशा बाळगतो. महाबळेश्वरच्या प्रसन्न वातावरणात आम्ही सर्व उत्तम आहेत. काळीसाहेब अद्याप माझ्या सोबतच आहेत. प्रेंडरगस्ट[†] (Prendergast) यांना तुम्ही भेटलात का? त्यांची इच्छा असल्यास त्यांना येथे येण्याचे आमंत्रण मी देत आहे.

तुमचा विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

* महाराजांनी ग्रॅंट मेडिकल कॉलेजला विशेष अभ्यासासाठी देणगी दिली

• सर ऑलिवर सेंट जॉन यांच्या नंतर बडोदा रेसिडेन्सीत यांची नियुक्ती झाली.

५२

महाबळेश्वर
२१ जानेवारी १८८९

प्रिय राजेसाहेब,

तुमच्या आस्थापूर्वक पत्राबद्दल मी तुमचा अत्यंत आभारी आहे. तुम्ही मला नेहमी पत्र लिहीत राहाल, अशी आशा करतो. तुमच्या कन्येच्या निधनाची वार्ता ऐकून मला अतिशय दुःख झाले. या दुर्दैवी समाचाराने मला झालेले दुःख माझ्या पुतणीपर्यंत* पोहोचवाल का? अद्याप तुमच्या दुःखातून तुम्ही सावरला नाहीत याबद्दल वाईट वाटते. महाबळेश्वरचे हवामान फार थंड नसले

* बाळूबाई, अक्कलकोटच्या राणी. खंडेराव महाराजांची मुलगी हंसाबाईची ही मुलगी, जिचे लग्न आबासाहेब किल्लेदारांशी झाले होते. गणपतराव महाराजांची मुलगी बाबईसाहेबसुद्धा किल्लेदार परिवारात दिली होती.

महाराजा सयाजीराव गायकवाड | १८०

तरी प्रसन्न आहे. यावर्षी तुम्ही येथे कधी येण्याची शक्यता आहे? मला तुमची खूपच चांगली सोबत होईल.

प्रति,
महाराज, अक्कलकोट

तुमचा विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

५३

महाबळेश्वर
२३ जानेवारी १८८९

प्रिय बंधू (संपत्तराव),

क्रोके खेळाच्या (लाकडी चेंडूने खेळावयाचा खेळ) उत्तम भाषांतरासाठी मी तुमचा अतिशय आभारी आहे. ते अतिशय उत्तमरीत्या वठले आहे. भाषांतरकाराची बिदागी देण्याची व्यवस्था तुम्ही कराल यात काही शंका नाही. पुस्तक विकण्याजोगे असावे. कृपया माझ्यासाठी पुढील काही खेळांची गुजराती भाषेत बालबोध शब्दरचना असणारी भाषांतरे करण्याची व्यवस्था करावी. त्यापैकी काही मराठीतही असावीत. उदा. गोल्फ, लेस ग्रेसेस (Lec graces), ल क्रॉस (La crosse), फुटबॉल, बॅडमिंटन, लॉन टेनिस आणि क्रिकेट. येथील हवामानाच्या दृष्टीने क्रोके हा लोकांचा आवडता खेळ होईल असे मला वाटते. कृपया त्याचे भाषांतर गुजरातीमध्येही करावे. तुमची कार्यालयीन कामाच्या अभ्यासातील प्रगती कशी सुरू आहे? त्यात काही चुका असतील तर तुम्ही त्या दुरुस्त करायलाच हव्यात. माझ्या मते तुम्ही लवकरच खाशेरावांप्रमाणे एखादा तालुका किंवा परगणा हाती घेऊन तेथील काम तपशीलवार शिकून घ्यावे. आम्ही सर्व येथे ठीक आहोत आणि तुमच्याही बाबत तीच सदिच्छा देतो.

तुमचा लाडका
सयाजीराव गायकवाड

५४

महाबळेश्वर
२४ जानेवारी १८८९

प्रिय मंत्री (लक्ष्मण जगन्नाथ),

तुम्ही मि. मणीभाईना पाठवलेला मराठी छापील अर्ज * त्यांनी मला दाखवला. विशिष्ट माणसांचा किंवा मुद्यांचा त्यामध्ये उल्लेख केलेला नसल्यामुळे त्याबाबत काय निर्णय आम्हाला घेता येईल हे समजत नाही. त्या अर्जाचा लेखक कोण आहे ही चौकशी करण्याबाबत तुम्ही मि. काईट * यांना सांगू शकला असता. योग्य परिस्थितीमध्ये आपण त्या माणसाची विनंती मान्य करू

शकतो; पण त्याने उल्लेखिलेली परिस्थिती मान्य करण्याचे कोणतेच कारण मला दिसत नाही. असे अर्ज अधूनमधून नेहमीच अचानक उद्भवतात. मात्र, आपण त्याला योग्य तेवढेच महत्त्व द्यायला हवे. मला असे वाटते की, आपल्या कारभार व्यवस्थेमध्ये विलंब होण्याचे प्रमाण फार मोठे आहे आणि ते जर आपण काढून टाकले तर लोकांचे अनेक संदिग्ध विचार आणि कात्पनिक दुःखाना आपण नाहीसे करू शकतो. आपल्या कार्यव्यवस्थेत असणारे दुर्गुण काढून टाकण्यासाठी तुम्ही खंबंबीर व्हायला हवे आणि जेथे माझी मदत हवी असेल तेथे ती तातडीने पुरवली जाईल. काही अधिकाऱ्यांच्या □ विरोधातली दोन-तीन प्रकरणे दीर्घकाळ अनिर्णीत अवस्थेत आपल्या स्टेटमध्ये पडून राहू शकतात ही अतिशय खेदजनक बाब आहे. ही प्रकरणे तातडीने निकाली लावण्यासाठी तुम्ही लक्ष घालाल काय? जर त्या विषयीची कागदपत्रे माझ्यासमोर आणण्याची गरज असेल तर तातडीने ती पाठवावीत. शक्य तेवढ्या त्वरेने मी त्यांना निकाली काढीन.

तुमचा विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

* मि. उकीडवे, पुणे यांचा अर्ज. त्यांनी दुसरे पत्रक लिहून प्रकाशित केले. महाराजांकडून काही पैसे उकळण्याचा त्यांचा प्रयत्न होता. महाराजांच्या आदेशानुसार मि. आंग्रे आणि मि. आठल्ये यांनी हे प्रकरण निकालात काढले.

- बडोद्याचे तत्कालीन पोलीस कमिशनर
- मि. ओक, वन अधिकारी आणि न्यायाधीश मि. टी. माधवराव

५५

महाबळेश्वर
२६ जानेवारी १८८९

प्रिय सर (मि. इलियट),

पट्टीदार नियमांच्या बाबतीत मी बराचसा अनभिज्ञ आहे. काही प्रमाणात मला हे ठाऊक आहे की, अशी काही योजना माझ्या अधिकाऱ्यांच्या समोर आहे आणि ती माझ्यापुढे मांडण्यात येणार आहे. कधी ते मात्र मला माहीत नाही.

बारखळी नियमांमध्ये कोणतेही बदल करण्याची माझी इच्छा नाही; आणि तुम्ही ज्या पद्धतीने त्याविषयी लिहिले आहे त्याचे मला आश्वर्य वाटले. तसे करणे चांगले होईल, असा जर तुमचा अनुभव असेल तर काही बदल करून घ्या. त्याविषयीचे मुद्दे केवळ तुमच्याकडूनच माझ्याकडे येणे मला अपेक्षित आहे. दुसऱ्या कुणाकडूनही नाही. बारखळीचा प्रश्न निर्णयात्मकरीत्या सुटलेला मला हवा आहे आणि तो सोडवणे फक्त तुमच्यावर अवलंबून आहे.

तुमचा विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

ता. क. - भारत सरकारने तुमच्या बढतीविषयी घेतलेला निर्णय समजला. खूप वाईट वाटले. अरे ! आपण काय करू शकतो ?

एस. आर.

५६

महाबळेश्वर
१७ फेब्रुवारी १८८९

माझे प्रिय बंधू (संपत्तराव),

माझ्या खाजगी चिटणीसाच्या पदावर तुम्ही सध्या टिकून राहावे, जे की बरेच अनिश्चित आहे. तुम्ही स्वतः ठरवल्याप्रमाणे महसूल प्रशासनाचे तपशील शिकून घ्यावेत. चिकाटीने काम केल्यास आवश्यक ते ज्ञान तुम्ही सहज मिळवाल. सध्या अस्तित्वात असलेल्या महसूल व्यवस्थेच्या सर्व गोष्टींशी चांगले परिचित व्हा आणि नवीन धोरणातील दोष आणि जमेच्या बाबींना काळजीपूर्वक लक्षात घ्या. हे ज्ञान पुढे तुमच्या भविष्यात फार उपयोगी ठरेल. न्यायाधीश पदाची आवश्यक कामेही तुम्ही शिकलीच पाहिजेत. हिशेब ठेवण्याच्या पद्धतीचाही चांगला अभ्यास करा.

तुमचा प्रिय
सयाजीराव गायकवाड

५७

महाबळेश्वर
२२ फेब्रुवारी १८८९

माझे प्रिय मंत्री (लक्ष्मण जगन्नाथ),

तुमच्या दोन आस्थेवाईक पत्रांबद्दल मी तुमचा खूप आभारी आहे. या आधीच तुम्हाला उत्तर न लिहिल्याबद्दल क्षमा करावी. तुमच्या पहिल्या पत्रानुसार सुरुवात करतो.

माझ्या दुर्दैवी आजारपणामुळे माझ्यावर लादल्या गेलेल्या अनुपस्थितीच्या काळात सर्वात जबाबदारीची भूमिका स्वीकारणे तुम्हाला भाग पडले आहे. माझी प्रकृती एकंदरीने सध्या सुधारण्याच्या मार्गावर आहे आणि पूर्णतः बरे होण्यासाठी मला थोडा अवधी मिळालाच पाहिजे असे मला रास्तपणे वाटते. मला असे सांगण्यात आले आहे की, थोडी विश्रांती घेण्यासाठी तुम्ही अतिशय आतुर आहात. माझी अशी अजिबात इच्छा नाही, की तुमच्यावर कामाचा इतका अतिरिक्त भार टाकावा, की ज्यामुळे तुमचे स्वास्थ्य धोक्यात येईल; परंतु सर्व परिस्थितीचा विचार

करून मी ते कसे करावे याबद्दलचा सल्ला तुम्हीच मला घावा. प्रशासन चालवण्यासाठी एका अतिशय खंबीर नेतृत्वाची गरज असल्यामुळे तुम्ही निवृत्तीचा विचार करावा, अशी माझी स्वतःची इच्छा नाही; आणि तशा प्रकारची व्यक्ती मिळवणे किती अवघड आहे हे तुम्ही जाणता. मंत्री आणि खात्यांमध्ये सतत होणाऱ्या बदलांकडे मी दुःख आणि दुर्दैवाच्या दृष्टिकोनातून पाहतो. सुझतेने तुम्हाला शक्य होईल तितकी गोष्ट टाळा. माझ्या अनुपस्थितीबदल तुम्ही दिलेल्या स्पष्ट आणि प्रेमळ सूचनांबदल मी तुमचा मनापासून आभारी आहे. तुम्ही आणि आपल्या इतर मित्रांनी दिलेल्या सल्ल्याचे मी मनःपूर्वक पालन करीन. या सल्ल्यांबदलचे माझे आभार तुम्ही स्वतः स्वीकारून इतर मित्रांपर्यंत पोहोचवाल काय? राज्याचे अजिबात नुकसान होऊ नये, यासाठी सर्व परिस्थितीचा विचार करता मला असे वाटते की, मि. इलियट यांच्या जागेवर आणखी एक युरोपियन अधिकारी नेमणे दूरदृष्टीचे, शहाणपणाचे ठरेल. आपल्या कौन्सिलमध्ये असा एखादा युरोपियन अधिकारी सदस्य म्हणून असल्यास काही महत्त्वपूर्ण प्रकरणांसाठी त्याचा उपयोग होईल, असे तुम्हाला वाटत नाही का? बारखळीसंदर्भात आता कायदा अस्तित्वात येत आहे; तेव्हा त्यामुळे हितसंबंध दुखावल्या जाणाऱ्या अनेक लोकांकडून येणाऱ्या अपिलांसाठी तुम्ही तयार असायलाच हवे; आणि अशा सर्व तक्रारींची आपण निकोप सुनावणी करायला हवी. तसे करण्यासाठी मी स्वतंत्र अधिकार असणारी अशी एक छोटी सोयिस्कर समिती नेमण्याचा प्रस्ताव ठेवतो आहे. या समितीमध्ये चांगल्या नावलौकिकाचा एखादा युरोपियन अधिकारी आपण सदस्य म्हणून घ्यायलाच हवा. तुम्ही येथे याल त्यावेळी या योजनेवर चर्चा कराल काय?

तुमचा विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

५८

महाबळेश्वर
८ मार्च १८८९

माझे प्रिय सर (मि. इलियट),

तुमच्या अनेक पत्रांबदल धन्यवाद. १८६१ या वर्षापूर्वीच्या जमिनींच्या मिळकतीवर एका आण्याचीही वसुली करण्याबाबतच्या आदेशाचा उल्लेखही मी कधीच केला नव्हता. माझे म्हणणे एवढेच आहे की, त्या वर्षापूर्वी ज्या जमिनी दुसऱ्यांच्या ताब्यात होत्या त्या रास्तपणे स्वतंत्र होत्या, त्यांच्यावर कर लागू होता. अशा बन्याच गोष्टी तुमच्या चौकशीत अंतर्भूत असाव्यात. तुमचा रजेचा अर्ज माझ्यापर्यंत आला आहे. मला असे खूप मनापासून वाटते की, तुम्ही परतावे आणि चौकशीतील महत्त्वाचा भाग स्वीकारावा. तुम्ही येथे असताना जर काही सुलभ गोष्टींना चालना दिली, तर तुम्ही येथे नसताना काही प्रमाणात तरी काम सुरु राहील. वेळेच्या अभावी गोष्टी अवघड होत जातात म्हणून वेळ वाचवण्यासाठी मी हा प्रस्ताव ठेवतो आहे. काही दिवसांसाठी

तुम्ही मला सोडून जात आहात याचे फार दुःख वाटते आहे. माझ्याविषयी तुम्ही खूप प्रेमळ आस्था बाळगलीत याबाबत मी तुमचा खरेच मनःपूर्क आभारी आहे. जेव्हा माझ्या प्रजेला तिच्या हितासाठी तुम्ही केवढी दक्षता बाळगली आहे हे कळेल तेव्हा तिलादेखील तुमच्या जाण्याचे अतिशय दुःख होईल. तुमच्या दयाळूपणाबद्दल माझ्या प्रेमळ आणि कृतज्ञ सदिच्छांचा तुम्ही स्वीकार करावा, अशी मी याचना करतो. माझी प्रकृती चांगली आहे आणि डॉ. होजेल* यांच्या म्हणण्यानुसार माझे वाढणारे वजन ही बाब वगळता मी एकदम चांगला आहे. सध्या माझे वजन १० St. आहे. तुमच्या जाण्यापूर्वी तुमची भेट मला घेता येईल, अशी आशा बाळगतो. एक - दोन दिवसांत बारखळीची कागदपत्रे तुमच्याकडे परत पाठवीन. एका आठवड्यापासून येथील तापमान अतिशय वाढलेले आहे. तेथे ते कसे असेल मला ठाऊक नाही.

तुमचा विश्वासू आणि लाडका मित्र
सयाजीराव गायकवाड

* मुंबईतील सुप्रसिद्ध डॉक्टर. महाराजांच्या तपासणी आणि उपचारांसाठी त्यांना बोलावण्यात आले होते. 10 St stones = 63.503 kg.

५९

महाबळेश्वर
२८ मार्च १८८९

प्रिय पुतणे (गणपतराव),

तुमच्या प्रेमळ पत्रांबद्दल अनेक धन्यवाद ! तुमची सर्दी लवकरच बरी होईल, अशी आशा आहे. तुमच्या प्रकृतीची तुम्ही खूप काळजी घ्यायला हवी. तुम्ही पाठवलेली टिपणवही मला खूप आवडली. घड्याळ चित्राबद्दल मी तुम्हाला नंतर कळवीन. गेल्या रविवारी अवचितरावांचा विवाह पांचगणीच्या जवळ असणाऱ्या कुडाळ या खेड्यातील कुमारी सिदिया* शी झाला. दादासाहेबांचा विवाह कुमारी कदमशी झाला. दोन्ही घराणी प्रतिष्ठित आहेत. दोन्ही नवपरिणित वधू तरुण आणि सुंदर आहेत. मी मात्र अद्याप त्यांना पाहिलेले नाही. त्यांच्या सर्व सुखांची कामना आपण करायलाच हवी. मी लवकरच नीलगिरीला जाणार आहे. तुमचे वडील येथे आहेत आणि अगदी खुशाल आहेत. आम्ही सर्व खुशाल आहोत.

तुमचा लाडका
सयाजीराव गायकवाड

* सुभ्याचे तत्कालीन पोलीस नायब नानासाहेब शिंदे यांची बहीण.

महाबळेश्वर
२८ मार्च १८८९

प्रिय मित्र,

तुमच्या पत्राबदल धन्यवाद ! येथे तुमच्यासाठी केलेल्या व्यवस्थेबदल तुमचे समाधान झाले हे समजून मला फार आनंद झाला. तुमच्या नवीन जागी तुमचा वेळ आनंदात जाईल, अशी आशा करतो.

प्रति,

जनरल सर, H. N. D. प्रेन्डरगस्ट

K. C. B., V. C. R. E.

A. G. G. बडोदा

तुमचा विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

ता. क. - मि. ऑऱ्झन* हे बडोद्यास येत असल्याचे समजल्याने समाधान वाटले. ते येथे कधी येतील, असे तुम्हाला वाटते ?

एस. आर.

* बॉम्बे सर्किंसमधील मुलकी अधिकारी. मि. इलियट यांच्या युरोपमधील अनुपस्थितीच्या काळात बडोदा सरकारचे सहें व सेटलमेंट कमिशनर म्हणून तात्पुरती नेमणूक झालेले.

तीर्थरूप गंगरूप मातुश्री मासाहेब, मु. बडोदे यांचे सेवेशी,

अपत्य सयाजीराव गायकवाड यांनी दोन्ही कर जोडून त्रिकालचरणी मस्तक ठेवून शिरसाषांग नमस्कार, विज्ञापना. तारीख ८ माहे एप्रिल सन १८८९ पावेतों मुक्काम उमरठ येथे सुखरूप असो. विशेष. आपले तारीख ६ मिनहूचे पत्र काल रोजी पावले, मजकूर सर्व समजला. आम्ही परावाचे दिवशी आगबोटीने* येथे आलो. आमची तब्यत उत्तम आनंदात आहे. येथे मुक्काम थोडेच दिवस होईल. पत्राचे उत्तर सविस्तर येथून निघोन जाण्यापूर्वी आपल्यास पाठवून देऊ. बाकी मजकूर विशेष कळविण्याजोगा नाही. कळावे. बहुत काय लिहिणे. दिवाण साहेबास मी विचारिले की, तुम्ही काय कळविले होते; तर त्यांच्या सांगण्यात व आपले पत्रात भेद दिसतो. मी पत्र आपल्यास पाठवीन ते कदाचित त्यास दाखवीन; कारण चूक न व्हावी. मजकडून आपल्यास जितके सुख देववेल तितके देणे माझा धर्म आहे; परंतु आपणही आपली सर्व व्यवस्था

हल्लीपेक्षा जास्त चांगली ठेवली पाहिजे की, ज्याच्याने कर्ज वर्गैर होणार नाही. दुनिया चमत्कारिक आहे, परंतु ती आपले संबंधाने कशी असावी हे थोडेसे आपल्या हाती आहे. ही विज्ञापना.

सयाजीराव गायकवाड

* श्री. महाराज, श्री. सौ. महाराणी चिमणाबाईसा. व सर्व मुले हिवाळ्यात महाबळेश्वरी होती. तेथे असता मे. अब्बास तयबजी व डॉ. नेहिन्स हे झिंगारा नावाची खास आगबोट (यॉट) खरेदी करून घेऊन आले, ती पाहण्याकरिता श्री. महाराज एकेटच थोड्या मंडळीसह महाबळेश्वराहून दासगावावरून बाणकोटास आले. तेथे झिंगारा बोटीत बसून स्वारी उमरठेस आली. तेथून बडोद्यास येऊन लगेच मुंबईस जाऊन, पुन: तेथून झिंगारा बोटीत बसून स्वारी बाणकोटाहून महाबळेश्वरी परत गेली. परत जाताना दासगाव येथे त्यांची होडी उलटली; पण अपघात टळला. झिंगारा आगबोट पुढे लवकरच अलिबागच्या बंदरांत खडकास लागून फुटली. समुद्रप्रवासाने प्रकृतीस आराम होतो, असे पाहून घराप्रमाणे सर्व सोयी असाव्या अशा हेतूने श्रीमंतांनी ही अत्यंत सुंदर आगबोट मुद्दाम खरेदी करून आणिली आणि हिंदी महासागरात वारंवार प्रवास करण्याचा त्यांचा विचार होता. आगबोटीवर सर्व व्यवस्था अप्रतिम होती, परंतु दुर्दैवाने आगबोट टिकली नाही.

गो. स. सरदेसाई

६२

महाबळेश्वर

२४ एप्रिल १८८९

प्रिय मंत्री (लक्ष्मण जगन्नाथ),

आपल्या नियमांनुसार माझ्या आदेशांची आवश्यकता असणारे काही काम माझ्याकडे पाठवण्याची व्यवस्था तुम्ही कृपया कराल का? उपयोगी पडेल असे काहीतरी करण्यास मला आवडेल. वेगवेगळ्या खात्यांतील कागदपत्रे पूर्ण स्वरूपात माझ्याकडे नियमितपणे येऊ द्या. टिपणे तयार करण्याबाबत ते दक्षतापूर्ण असू शकत नाहीत.

तुमचा विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

ता. क. - तेथे जे काही चालले आहे ते सर्व मला व्यवस्थितपणे कळवत जा. अशात काही काळासाठी मला बडोद्यातून काहीच समाचार कळला नाही. असे का?

एस. आर.

तीर्थरूप गंगारूप मातुश्री मासाहेब, मुक्काम बडोदे वडिलांच्या सेवेशी,

अपत्य बालके सयाजीराव गायकवाड यांनी दोन्ही कर जोडून त्रिकाळ चरणी मस्तक ठेवून कृतानेक शिरसाष्टांग नमस्कार, विज्ञापना. तारीख २६ माहे एप्रिल सन १८८९ इ. पावेतो मुक्काम महाबळेश्वर येथे सर्वत्र मंडळीसुद्धा सुखरूप असो. विशेष. आपणाकडून तारीख २२ चे पत्र आले ते आज रोजी पावले, त्यात लिहिला मजकूर समजला. त्याचे उत्तर व इकडील हकीकत.

आपले पत्र आले, त्यातील विषय आपल्या स्वतःच्या कर्जाबदल हमेशा असावयाचा तोच आहे. देवळाबदल इतका खर्च होणार हे दाखविले आहे, त्याचा आशय मजला समजत नाही. एखादे वेळी काम चांगले जरी असले तरी ते करण्याची आवश्यकता होती किंवा नाही हे लक्षात घेऊन त्याचे चांगले किंवा वाईटपणाविषयी तुलनेने विचार केला पाहिजे. ज्यास खाण्यापिण्याचे चांगले सौख्य आहे त्यास अन्नाचे दान केले असता काय फायदा आहे? तोच न्याय इतर गोष्टींस लागू केला पाहिजे. कर्ज फेडण्यास आरंभ करण्यापूर्वी काही गोष्टी अवश्य ठरल्या पाहिजेत, नाहीतर त्या कृत्याचा जो फायदा तो कधीही व्हावयाचा नाही, असे वाटते. त्या गोष्टी कोणत्या आहेत हे दिवाण आपणास कळवितील. दिवाण यांनी आपणास निरोप कोणत्या रीतीने सांगितला तो मला अद्याप माहीत नाही व तो बरोबर सांगितला किंवा नाही, हे मी आताच काही म्हणू शकत नाही.

चिरंजीव विजयीभव. जयसिंहराव यास गोवर आला आहे व तापही येत असतो. इकडील सर्वत्रांच्या तब्यती उत्तम आनंदात आहेत. कळावे. बहुत काय लिहिणे. सेवेशी श्रुत होय ही विज्ञापना.*

सयाजीराव गायकवाड

* हे पत्र श्री. महाराणी जमनाबाई साहेबांस लिहिलेले आहे. त्यांना अव्यवस्थेमुळे कर्ज कगैरे होऊन, त्या स्वतंत्र नेमण्युक तोडून मागत होत्या. दिवाण लक्षण जगन्नाथ व रा. बा. यशवंत वासुदेव आठल्ये यांनी सर्व कागदपत्र व हिशेब पाहून श्री. मासाहेबांचे म्हणणे ऐकून निकालकरिता श्री. महाराज सा. कडे उमरठ येथे तडजोड रुजू केली, त्यासंबंधीचे हे पत्र आहे. नंतर लवकरच लढा मिटून श्री. महाराजसा. मुद्दाम मासाहेबांस भेटण्याकरिता उमरठहून एक दिवस बडोद्यास आले आणि परभारे मासाहेबांकडे भोजनास वगैरे जाऊन राहिले. स्वारी परत महाबळेश्वरी गेल्यानंतरचे हे पत्र आहे. यावेळी लागलेला निकाल मासाहेबांचे अखेरीपर्यंत चालू होता.

गो. स. स.

६४

महाबळेश्वर

२७ एप्रिल १८८९

प्रिय बंधू (संपतराव),

आपल्या कुटुंबात घडलेल्या दुःखद घटनेने मी अतिशय व्यथित झालो आहे. मंगलाबाई* फार लहान होत्या आणि खन्या अर्थात प्रवेश करण्याची नुकतीच सुरुवात करत होत्या आणि अशा वेळीच ते सोडून जाण्याची अत्यंत दुर्दैवी वेळ त्यांच्यावर आली. जीवनाविषयी आणि सुखाविषयी त्यांनी केवढ्या आशा बाळगल्या असतील? त्यांचे कुटुंब अतिशय दुर्दैवी आहे असे मला वाटते. त्यांचे वडील इंगलंडमध्ये निधन पावले आणि बिचाऱ्या आईचा मृत्यू भारतामध्ये दीर्घ आजारपणानंतर झाला. या अत्यंत दुःखद घटनेतून सावरण्याचा प्रयत्न तुम्हाला करायलाच हवा. काही सप्ताहासाठी तुम्ही येथे यावे हे चांगले.

तुमचा लाडका बंधू
सयाजीराव गायकवाड

* श्री. संपतरावांची प्रथम पत्नी मंगलाबाई ऊर्फ लक्ष्मीबाई हिच्या मृत्युनंतर पाठवलेले सांत्वनपर पत्र. ती तंजावरच्या बापूसाहेब घाटगे यांची मुलगी होती, ज्यांचे इंगलंडमध्ये निधन झाले. बापूसाहेबांचे बंधू रामसाहेब घाटगे आणि त्यांची पत्नी ताराबाई बराच काळ बडोदाच्या सेवेत होते. त्या घटनेनंतर लगेचच श्रीमंत संपतराव महाबळेश्वरला गेले. तेथे त्यांचा दुसरा विवाह महाराणींची बहीण सीताबाईशी ठरला. तो पुण्यास जून १८८९ मध्ये संपत्र झाला.

जी. एस. एस.

६५

महाबळेश्वर
१ मे १८८९

प्रिय बंधू (संपतराव),

महसूल विभागातील काही निश्चित स्वरूपातील काम तुम्ही स्वीकारणे चांगले होईल, असे मला वाटते. सरसुभ्याचे (Sir Suba) काम तुमच्याकडे घावे असा प्रस्ताव मंत्रांनी ठेवला होता; परंतु ते अजिबात योग्य ठरणार नाही, असे मला वाटते. कारण तेथे तुम्हाला अगदीच थोडे शिकायला मिळेल.

थोड्या वेळापूर्वी श्री. धामणस्कर येथे आले होते. त्यावेळी मी त्यांचेशी या प्रकरणाची पूर्ण चर्चा केली आहे. तुम्ही हे काम शिकावे या करिता तुम्हाला मदत करणे अथवा सवलती देण्यास

पत्रसंग्रह : भाग एक | १८९

कोणीही उत्सुक नाही. या कामात काही त्रुटी आढळल्यास तुम्ही तात्काळ त्यांच्या लक्षात आणून द्या. महसूल खात्याची तुमच्याकडे जबाबदारी देताना, त्यासंबंधी तुम्हाला त्या गोष्टी समजून घ्याव्या लागणार आहेत.

आपला बंधू
सयाजीराव गायकवाड

६ ६

पार्क हॉल, महाबळेश्वर
२० मे १८८९

प्रिय रेनॉल्ड,^{*}

तुमचे पत्र मिळाले, त्याबद्दल आभारी आहे. रेल्वेखात्याची प्रगती समाधानकारक असून, त्याचबरोबर तुमची सांडपाणी व्यवस्थेचे कामही चांगले सुरु आहे. आपण पाठविलेल्या शुभेच्छाबद्दल आभारी आहे. सौ. रेनॉल्ड यांनाही माझ्या शुभेच्छा. त्याना आणि तुमच्यासाठी माऊंट अबूचा मुक्काम आनंददायी झाला असेल. मला आता चांगले वाटत असून जेव्हा मी बडोद्यात परतले असेल तेव्हा संपूर्ण तंदुरुस्त असेल. आता माझी प्रकृती चांगली आहे; पण मला पूर्ववत होण्यासाठी काळजी करावी लागत आहे. माझे दैनंदिन काम येथे सुरु असून त्यात वेळ मजेत जातो. प्रजेची चांगली कामे झाली की मला आनंद होत असतो, आणि या कामात तुम्हीही आहात. या वर्षी पाऊसपाणी समाधानकारक असेल अशी आशा आहे.

आपला स्नेहांकित
सयाजीराव गायकवाड

* रेनॉल्ड हे बडोदा येथे चीफ इंजिनिअर होते.

महाबळेश्वर
२१ मे १८८९

प्रिय सर (मि. इलियट),

एक्हाना तुम्ही तुमच्या कुटुंबाच्या सहवासाचा आनंद आणि प्रफुल्लित इंग्लंडच्या प्रसन्न हवेत मोकळा श्वास घेत असाल. येथे मला मात्र तुमची उणीव फार जाणवत आहे. या मोसमात फार कमी लोक मला भेटले. कारण आमच्या कॅम्पमधील गोवराची त्यांना भीती वाटते. याच्या बरेच दिवस आधीच मी उटीला जायला हवे होते. त्यामुळे मुलांचा आजार टळला असता. आता ते दोघे पूर्णतः बरे झालेले असून, बडोद्यापेक्षा येथे अधिक उत्तम आहेत. एक महिन्यापूर्वी मी उमरठ आणि बडोद्यास भेट देऊन आलो. उमरठला मी अनेक अधिकाऱ्यांना व लोकांना पाहिले आणि भेटलो. तेथून केवळ २४ तासांसाठी माझ्या कुटुंबातील वडीलधाऱ्यांचा मान राखण्यासाठी बडोद्यास गेलो. मी उमरठला गेलो आणि त्याच मार्गाने परत आलो. तो प्रवास मी झिंगारा या माझ्या शिडाच्या नावेतून केला. ही नाव अतिशय सुसज्ज आणि सुंदर अशी स्टीमर आहे. फार सोयिस्कर आहे आणि तिचे डेक्स फार सुंदर आहेत. तिचा पुरेपूर उपयोग करून आनंद घेण्याची मला फार उत्कंठा आहे. तुम्ही आल्यावर तिच्यातून प्रवास करण्याची संधी तुम्हालाही मिळेल, अशी आशा करतो. मला आवडेल त्यापेक्षा ती जरा जास्त प्रमाणात हेलकावे खाते असे वाटते. मी माझ्या कामांना परत सुखावात केली आहे आणि त्यातून मला आनंद मिळत आहे.

माझी प्रकृती खूप समाधानकारक आहे आणि मला झोपही चांगली गाढ लागते. झोप ही एक अतिशय महत्वाची गरज आहे आणि महत्वाचे वरदान आहे. तुमच्याकडून काही समाचार मला कळाला आहे काय, या विषयी रे यांनी अनेकदा माझ्याजवळ चौकशी केली. यावर्षी येथे अनेक राजे आलेले आहेत. कच्छचे राव देखील येथे आहेत. तुम्ही सर्व जण सुखरूप असाल, अशी आशा बाळगतो. सर्वांना माझ्या सदिच्छा कृपया सांगा आणि विशेषतः चिरंजीव टेडीला मी आठवण काढल्याचे सांगा. राणीसाहेबांची प्रकृतीही चांगली आहे. बिचाऱ्या संपतरावांची पत्नी निधन पावली आणि आम्ही सर्वजण त्या दुःखात आहोत. काही दिवसांसाठी ते माझ्याबरोबर आहेत. मला लाभलेले डॉक्टर* २८ वर्षांचे तरुण असून, अतिशय प्रसन्न व सभ्य आहेत. त्यांच्यातील प्रत्येक गोष्ट मला आवडली आहे. सहलीस जाण्यासाठी गाड्या आणि सभ्यजन माझ्यासाठी खोलंबले आहेत, म्हणून येथे मी हे पत्र संपवतो. वरचेवर तुमच्याकडील समाचार येत राहील, अशी आशा आहे.

तुमचा विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

* डॉ. जे. अर्नेस्ट नेहीन्स

६८

पार्क हॉल, महाबळेश्वर
२४ मे १८८९

प्रिय आणि बहुमोल मित्र,

या शुभ आणि पवित्र दिनानिमित्त^{*} मला तुमचे अभिनंदन करू द्या. अतिशय प्रिय आणि पूजनीय महाराणींचा जन्मदिवस असाच वारंवार येत राहो, अशी सदिच्छा मी व्यक्त करतो. त्यांच्या विराट साम्राज्यावर आधिपत्य गाजवण्यासाठी त्यांना दीर्घकाळ लाभो. माझ्या सदिच्छा माझ्या आदरभावासह हर मंजेस्टीपर्यंत तुम्ही कृपया पोहोचवाल, अशी आशा बाळगतो. कृपया माझे सलाम हर रँयल हायनेस डचेस यांनाही कळवा.

प्रति,
हिज रँयल हायनेस
ड्यूक ऑफ कनॉट, महाबळेश्वर

तुमचा विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

* राणी किंकिरियाचा जन्मदिवस

६९

महाबळेश्वर
२७ मे १८८९

प्रिय दिवाणसाहेब (लक्ष्मण जगन्नाथ),

गर्ज्य सरकारच्या परवानगीशिवाय राज्यातील अधिकाऱ्यांनी ब्रिटिश सरकारकडून गवबहातूर किंवा तत्सम अशी कोणतीही पदवी स्वीकारू नये या स्वरूपाचे परिपत्रक युवर एक्सलन्सीकडून काढले गेले आहे काय, याविषयी गोपनीय चौकशी मी करावी, अशी इच्छा हिज हायनेस, महाराज साहेबांनी व्यक्त केली आहे.

तुमचा अति विश्वासू
संपत्तराव गायकवाड
खाजगी चिटणीस

प्रिय लेडी रे,

तुम्हा दोघांना उद्या दुपारी ४.३० वाजताचे आमंत्रण देण्याने मी स्वतःला खूप आनंदी करणार आहे. या विषयीचा विचार मी एक-दोन दिवसांपासून करीत होतो. तुम्हाला माझी आठवण आहे हा तुमचा मोठा दयाळूपणा आहे. बहुधा ही आपली शेवटची भेट आहे आणि म्हणूनच जर आमच्याविषयीचा तुम्ही दोघांनी दाखवलेला प्रेमळपणा व मैत्रीपूर्ण आस्था याबद्दल मी तुमचे आभार मानले तर तुम्ही मला माफ कराल. मी तुम्हा दोघांना माझे जवळचे मित्र मानतो आणि आपण परस्परांना पंत्रे लिहीत राहू, अशी आशा करतो. माझ्या वतीने काही चुकले असेल किंवा काही दोष घडला असेल तर तो हेतुपुरस्सर नसल्यामुळे तुम्ही क्षमा कराल, अशी आशा आहे. लॉर्ड रे आणि तुमच्याविषयी अनेक सदिच्छांसह.*

तुमचा विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

* लॉर्ड रे हे बॉम्बेच्या गव्हर्नरपदावरून निवृत्त होताना हे पंत्र लिहिलेले आहे. १२ एप्रिल १८९० रोजी ते निवृत्त झाले. या पंत्रात ध्वनित झालेली प्रामाणिक मैत्री शेवटपर्यंत कायम राहिली. लॉर्ड रे यांचे निधन १९२२ मध्ये झाले. जी. एस. एस.

४ जून १८८९

प्रिय मित्र,

सुरुवातीला मला हे नमूद करण्याची परवानगी द्या, की हिज रॅयल हायनेस कॅनॉटचे डगूक आणि गव्हर्नर यांच्या परतीच्या भेटीमध्ये त्यांचा निरादर करण्याच्या हेतूने काहीही केलेले नाही. पुढच्या वेळी आम्ही अधिक दक्षता घेऊ. या प्रकरणी बहुधा मंत्री तुमच्याशी बोलतील. ब्रिटिश सरकारच्या वरिष्ठ अधिकाऱ्यांचा आदर राखण्याची आमची नेहमीच इच्छा असते. स्वागत समारंभाच्या प्रकरणामुळे तुम्हाला त्रास झाला त्याबद्दल मी दिलगिरी व्यक्त करतो.

प्रति,
कर्नल एफ. एच. जॅक्सन,
रेसिडेंट, बडोदा

तुमचा विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

प्रिय सर (मि. इलियट),

तुमच्या प्रेमळ पत्राबद्दल अनेक धन्यवाद. अबकारी प्रकरणात तुम्ही जे कृपाळू आणि अतिशय सुज्ञतेने काम केले त्याबद्दल मी तुमचे मनःपूर्वक आभार मानतो. तुम्ही व्यक्त केलेल्या विचारांशी मी पूर्णतः सहमत आहे. दारूशिवाय ते काम जवळजवळ अशक्यप्राय असे होते. मिसेस इलियट यांची प्रकृती ठीक नसल्याने मला फार वाईट वाटते. माझ्या अपेक्षेनुसार असायला हवी त्याप्रमाणे तुमची सुट्टी चिंतामुक्त नाही याचा खेद वाटतो. हा पावसाळा मी नीलगिरीत घालवणार आहे. त्या प्रवासात मी सध्या आहे. संपत्तरावांच्या विवाहासाठी मी येथे ८ किंवा ९ तारखेपर्यंतच थांबण्याचा विचार करतो आहे. राणीसाहेबांच्या लहान बहिणीशी त्यांचा विवाह ७ तारखेस होणार आहे. जयसिंहराव तापाने अतिशय आजारी असून, अशक्तपणा फार आला आहे. त्यामुळे त्यांना येथून हलवणे अशक्य होणार आहे. ही जागा सोडण्यापूर्वी या गोष्टीचा विचार आम्हाला करावा लागणार आहे. त्यांच्याशिवाय आम्हाला बरेच निराश वाटेल.

बारखळी जमीन प्रकरणाची प्रगती चांगली होत आहे आणि जवळपास दोनशे सूचनापत्रे केक्हाच कब्जेदारांना पाठवण्यात आली आहेत, असे मला सांगण्यात आले आहे. सूचनेमध्ये चार महिन्यांचा अवधी देण्यात आला असून त्यापैकी सुमारे दोन महिने संपलेही आहेत. मि. ओझेन हे मंत्री आणि भाटवडेकर यांच्यासह काही बाबतीतले माझे आदेश घेण्यासाठी येथे काही दिवस आले होते. जे समाधानकारक निर्णय पावले. पूर्वेक्षेत्रीय गिरासियाची (कब्जेदार) भूमी प्रकरणे सर्वें सेटलमेंट विभागाकडे हस्तांतरित करावीत का? या संदर्भात एक प्रश्न होता आणि दुसरा प्रश्न असा होता की, वतन आणि देवस्थान प्रकरणे भत्यांसहित नवीन विभागाकडे हस्तांतरित करावी किंवा नाही हे सर्व बारखळीकडे जात आहे. कारण मुदतपूर्ण वतने आणि देवस्थान यांची रोकड आणि जमीन यांना सोयिस्कर रीतीने वेगळे करणे अशक्य आहे. या स्वरूपाची सर्व प्रकरणे बारखळीतली आहेत. निर्यात शुल्काचा प्रश्न विस्मृतीत गेलेला नाही आणि मी लवकरच सरसुभांचे (Sir Suba) विचार समजून घेण्यासाठी जाणार आहे. त्यांनी मि. ओझेन यांचेही मत घेतले आहे. मला असे सांगण्यात आले आहे की, तुम्ही येथे असताना सरसुभांनी जे विचार बोलून दाखवले होते त्यामध्ये त्यांनी आता खूपच बदल केले आहेत. मी या प्रश्नाचा निर्णय लावून घेणार आहे. माझी प्रकृती अति उत्कृष्ट आहे आणि इतरांचीही जयसिंहरावांचा अपवाद वगळता तशीच आहे, ते सदैव आजारी आहेत. राणीसाहेब बन्याच प्रमाणात ठीक आहेत; पण अधूनमधून त्यांची प्रकृती नाजूक होते. मिसेस इलियट आणि इतरांना माझ्या शुभेच्छा द्याव्यात.

तुमचा विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

७३

पुणे
६ जुलै १८८९

प्रिय लेडी रे,

पुढच्या सोमवारी संध्याकाळी ५.३० वाजता उटीला जाण्यासाठी मी पुणे सोडत आहे. त्यानंतरच्या मंगळवारचे तुमचे प्रेमळ आमंत्रण मी स्वीकारू शकत नाही, याचे अतिशय दुःख होत आहे. तथापि तुम्हाला आणि लॉर्ड रे यांना भेटण्याची खूप इच्छा असल्यामुळे शक्य झाल्यास मी सोमवारी तुमची भेट घेईन.

तुमचा विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

७४

मिनिस्टर्स लॉज, कुनूर
१३ जुलै १८८९

प्रिय मंत्री (लक्ष्मण जगन्नाथ),

एक अतिशय सुखकर प्रवास करून आम्ही येथे ११ जुलै रोजी सकाळी १० वाजता पोहोचलो. सर्व जंगले हिरवीगार आणि तजेलदार दिसत आहेत त्यावरून येथे पाऊस चांगला झाला असावा असे वाटते. ‘उकिडवे प्रकरण’ हे पत्रक तुम्हाला मिळाले का? एच. चिंतामणी यांनी संपादकाला लिहिलेले महत्त्वपूर्ण पत्र तुम्ही बहुधा वाचले असेल. मला हे कळत नाही की, टांकसाळीच्या यंत्रसामग्रीची व्यवस्था कशी केली होती. कारण त्यातून समाधानकारक निष्पत्ती झाली नसल्याचे दिसून येत आहे. यापेक्षा अधिक चांगली व्यवस्था आपण करू शकत नाही का? बडोद्यास सर्व काढी व्यवस्थित चालले असेल, अशी आशा करतो. राज्यामध्ये परत येण्यास मी आता उत्सुक आहे आणि लवकरच तसे होईल. थोड्याफार कामाने मला त्रास होणार नसला तरी तुम्ही शक्य तेवढी विश्रांती मला दिली पाहिजे. शक्यतेनुसार वारंवार कृपया पत्र लिहीत जावे.

तुमचा मित्र
सयाजीराव गायकवाड

पत्र क्र. ५४ ची तळटीप ‘उकिडवे’ प्रकरणसाठी पाहावी

७५

तीर्थरूप रा. रा. आनंदरावदादा गायकवाड,
मु. शहर बडोदे, वडिलांचे सेवेशी,

बालके सयाजीराव गायकवाड यांनी दोहनी कर जोडून त्रिकाळ चरणी मस्तक ठेवून कृतानेक शिरसाईंग नमस्कार, विज्ञापना. ता. १३ माहे जुलै सन १८८९ ई. मुक्काम मजकूर येथे सर्व मंडळीसह सुखरूप असो विशेष, आम्ही सोमवार तारीख / रोजी सायंकाळी ५.३० वाजता सर्वासह पुणे सोडून स्पेशल ट्रेनमधून निघालो, ते परवाचे दिवशी दोन प्रहरी येथे सुखरूप येऊन पोचलो. वाटेत मुक्काम रायचूर व आरकोनग येथे झाला. मेटापेलियम येथे थांबलो नाही. उभयता चिरंजीव विजयीभव फत्तेसिंहराव व जयसिंहराव यांच्या तब्येतीस प्रवासामुळे कोणत्याही प्रकारची इजा झाला नाही. येथील हवाही फार चांगली आहे. पर्जन्य वगैरे सारखा नाही. थंडी बेताचीच आहे. उटीस एकवार जाऊन आलो. तेथील हवा फार थंड असल्यामुळे मुलास तेथे येता येईलसे वाटत नाही. तथापि कोणताही बेत मुक्र झालेला नाही. होईल तसा आपल्यास कळेलच. इकडील काही एक काळजी नसावी.

हल्ली तिकडील हालहवाल कशी काय आहे? पर्जन्य वगैरे कसा पडतो? हवापाणी कसे काय आहे? वगैरे माहितीचे तपशीलवार पत्र यावे. आपली कामे चांगली चालली असतीलच. आपल्या प्रकृतीस जपत जावे व इतर सर्वाच्या प्रकृतीविषयीही वारंवार कळवीत असावे. कळवे. बहुत काय लिहिणे श्रुत होय हे विज्ञापना.

सयाजीराव गायकवाड

७६

मिनिस्टर्स लॉज, कुनूर
१६ जुलै १८८९

प्रिय मि. ओझन,

तुमच्या पत्राबद्दल आणि तुम्ही पाठवलेल्या पुस्तकाबद्दल आभारी आहे. तुमची प्रकरणे कधी आणावीत याविषयी मी लवकरच कळवीन. माझे आणि मुलांचे अगदी चांगले चालले आहे. राणीसाहेबदेखील सुखरूप आहेत. येथील हवामान बरेच दमट असले तरी अगदी प्रसन्न आहे आणि सभोवतालचा निसर्ग अतिशय रमणीय आहे. यापेक्षा उटी अधिक थंड आहे आणि तेथे फिरावयाच्या जागा अनेक आणि लांबवर आहेत.

देशातील आपल्या भागात यंदा पाऊस कसा आहे? येथे येतानाचा प्रवास खूपच सुंदर होता. फक्त एका दिवसासाठी लवकरच मी उटीला जात आहे.

तुमचा विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

मिनिस्टर्स लॉज, कुनूर
१८ जुलै १८८९

प्रिय खाशेराव,

तुम्ही तापाने आजारी असल्याचे मला समजले होते. आता तुम्ही बरे झाला असाल अशी आशा आहे. यावर्षी गुजरातचा पावसाळा कसा आहे? येथे हवामान चांगले आणि आल्हादकारक आहे. आम्हा सर्वांच्या तब्बेती एकदम चांगल्या आहेत. सोनगडच्या लोकांबद्दल मी एक पत्र आधीच मंत्र्यांना पाठवले आहे आणि त्या विषयावर तुम्ही त्यांच्याशी चर्चा करा आणि या लोकांबद्दल कोणते धोरण आखावे याचा विचार करा. तुमचे पत्र येणे मला आवडते म्हणून अधूनमधून लिहीत राहा.

तुमचा विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

प्रिय मि. रानडे,

पुणे सर्वजनिक सभा स्थापन करण्याच्या संदर्भातले तुमचे पत्र मिळाले. अशा चळवळीविषयी मला विशेष आस्था आहे. हिंदूंची सामाजिक स्थिती सुधारण्यासाठी केलेल्या प्रत्येक कृतीला माझा पाठिंबा आहे. तुमचा प्रस्ताव कृतीच्या दृष्टीने जरी लहान आणि संकीर्ण असला तरी तो रूढीच्या बेड्या सैल करण्याच्या दिशेने आहे. कुठे आणि कशी सुरुवात करावी याबाबत मोठी दक्षता घ्यावी लागेल. एक अनिष्ट प्रथा दूर करण्याच्या प्रयत्नात दुसरी अनिष्ट गोष्ट प्रविष्ट होणार नाही आणि त्या जागी दुसरे काही चांगले येईल याची आपल्याला काळजी घ्यावी लागेल. अशा प्रकारच्या उपायांची यशस्वीता ही मुख्यतः व्यक्तिगत प्रतिबद्धता आणि त्यासाठी त्याग करण्याची तयारी यावर अवलंबून असेल. अशा प्रकारच्या विषयांमध्ये आपण व्यक्तिगत किंवा मूठभर लोकांऐवजी अनेकांचे हित साधण्याकडे लक्ष द्यायला हवे. सर्वजनिक सभेचा अध्यक्ष होण्याऐवजी संरक्षक म्हणून काम करण्यास मला अधिक आवडेल. काँग्रेस चळवळीचे मी आनंदाने जे स्वागत केले आहे ते याच कारणासाठी. त्यामुळे समाजाच्या गरजा व दोषांवर चर्चा करण्याची संधी मिळते. माझा असा विश्वास आहे की, राजकीय अधिकार मिळवण्यापेक्षा सामाजिक सुधारणा या अधिक महत्त्वाच्या आहेत.

मला दिलेल्या सन्मानाची मी पूर्णतः प्रशंसा करतो. अशी आशा करतो की, माझ्या चौकस निरीक्षणातून मी जे विषय ठरवले आहेत त्यांनादेखील अशा आंदोलनात अंतर्भूत केले जाईल व त्यांच्यातही सुधारणा होईल.

प्रति,
रावबहादूर महादेव गो. रानडे

तुमचा विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

७९

कुनूर,
१८ जुलै १८८९

तीर्थरूप गंगारूप मातुश्री आईसाहेब,
मुक्काम कवळाणे, वडिलांचे सेवेशी,

अपत्ये बालके सयाजीराव गायकवाड यांचा दोन्ही कर जोडून त्रिकाळ चरणी मस्तक ठेवून कृतानेक शिरसाष्टांग नमस्कार विज्ञापना. तारीख १८ माहे जुलै सन १८८९ इ. पावेतो मुक्काम कुनूर येथे सर्व मंडळीसह सुखरूप असो. विशेष. आपणाकडून पत्र आले ते पावले. त्यात लिहिला मजकूर समजला. असेच वरच्यावर तिकडील सर्वत्रांचे खुशालीचे पत्र पाठवीत असावे. इकडील मजकूर. चिरंजीव विजयीभव फतेसिंहराव व जयसिंहराव यांची, आमची व इकडील सर्वत्रांची तब्येत चांगली आहे. काळजी नसावी. आपण आपल्या प्रकृतीस वरच्यावर जपत जाऊन खुशाली कळवीत जावी.

आम्ही पुण्याहून तारीख ८ मिनहू सोमवारी स्पेशल ट्रेनमधून निघालो, ते येथे तारीख ११ रोजी सर्वत्र मंडळीसह सुखरूप येऊन पोचलो. वाटेत रायचूर व आरकोनम येथे मुक्काम झाला. मेटापेलियम येथे न थांबता थेट तेथून कुनूर येथे आलो. येथील हवा चांगली आहे. आमचा मुक्काम तूत येथेच आहे. इकडेस नवल विशेष काही नाही. कळवा. बहुत काय लिहिणे, सेवेशी श्रुत होय, हे विज्ञापना.*

सयाजीराव गायकवाड

* हे पत्र जन्मदात्या मातुश्री उमाबाई साहेब यांस लिहिले आहे. त्या तारीख २१ ऑगस्ट सन १८९४ रोजी कवळाणे मुक्कामी निवर्तल्या.

कुनूर,
१८ जुलै १८८९

चिरंजीव सौ. वप्रचुडेमंडित कमळाबाई*

धायबर किल्लेदार, मु. बडोदे, यांसी,

प्रति सयाजीराव गायकवाड, मुक्काम कुनूर, यांचा आशीर्वाद. उपरी क्षेम तागाईत तारीख १८ माहे जुलै सन १८८९ इ. पावेतो मुक्काम मजकुरी सर्वत्र मंडळीसह सुखरूप असो. विशेष. आपणाकडून तारीख ११ मिनहूचे पत्र आले ते पावले. त्यात लिहिला मजकूर समजला, वरचेवर खुशालीचे पत्र येत असावे. इकडील मजकूर. आपले यजमानाची तब्बेत काहीशी बरी असल्याचे आपण पत्रात लिहिले ते वाचून समाधान झाले. त्यांच्या तब्बेतीस जपून त्यांचे प्रकृतीचे मान कळवीत असावे.

चिरंजीव विजयीभव फतेसिंहराव व जयसिंहराव यांची, आमची व इकडील सर्वत्रांची प्रकृती चांगली आहे. आपण आपले प्रकृतीस जपत जाऊन खुशाली कळवीत जावी. कळावे. बहुत काय लिहिणे. हा आशीर्वाद.

सयाजीराव गायकवाड

* पहिल्या चिमणाबाई साहेबांची बहीण, श्री. सरदार आनंदराव धायबर यांचे कुटुंब.

मिनिस्टर्स लॉज, कुनूर
२८ जुलै १८८९

प्रिय बंधू (संपतराव),

तुमच्या आस्थापूर्ण पत्राबद्दल धन्यवाद! मला पत्र लिहिण्याचे प्रमाण तुम्ही अजून थोडे वाढवायला हवे. स्टॅम्प ॲक्टच्या विरोधात नवसारीमध्ये मोठा प्रक्षोभ निर्माण झाल्याचे तुम्हाला समजलेच असेल याची मला खात्री वाटते. तेथील काही लोकांनी मला तार पाठवली आहे. तेथील पाऊस समाधानकारक आहे का? येथे बहुधा अगदी रिमिञ्चिम, तर कधी कधी मुसळधार पाऊस पडतो. येथील हवामान मला आवडले. प्रत्येकालाच ते चांगले मानवत आहे. तुमच्या पत्ती आणि बाळ कसे आहेत? आनंदरावांना जेव्हा पत्र लिहाल तेव्हा माझ्या वतीने नमस्कार कळवा. गणपतरावांकडील वर्तमान समजले आहे आणि त्यांचे चांगले चालले आहे, असे दिसते.

तुमचा लाडका
सयाजीराव गायकवाड

पत्रसंग्रह : भाग एक | १९९

८२

मिनिस्टर्स लॉज, कुनूर
२८ जुलै १८८९

प्रिय पुतणे (गणपतराव),

तुमच्या पत्राबदल धन्यवाद. ते पत्र मी फार उत्सुकतेने वाचले. तुमची प्रगती चांगली होत असल्याचे पाहून अतिशय आनंद झाला. तुमची दुसरी परीक्षा पुन्हा कधी आहे? येथे सर्वजण सुखरूप आहेत.

मला असे वाटते की, सर लेपल ग्रिफीन (Sir. Leppel Griffin) यांचे भाषण अगदीच एकपक्षीय होते आणि अजिबात न्याय्य नव्हते. हे अगदी सहज सिद्ध करता येते की, सेंट्रल इंडिया आणि काश्मीर यांच्या पलीकडे त्यांचे जे प्रतिपादन होते ते खरे नव्हते. नेटिव्ह स्टेटच्या आर्मी प्रश्नाकडे ही तुम्ही पाहावे. आपल्या लोकांमध्ये संयुक्त कार्यवाही अजिबात दिसून येत नाही आणि सद्यःस्थितीत तशी अपेक्षा करणेही चूक आहे. सुधारित स्टॅम्प अँक्ट आम्ही लागू केल्यामुळे बडोद्यामध्ये सर्व महाजनांचा हरताळ चालू आहे. तेथील परिस्थितीत सुधारणा होत असल्याचे समजले आहे.

तुमचा प्रिय
सयाजीराव गायकवाड

८३

कुनूर,
ता. २८ जुलै १८८९

माझे प्रिय बंधू (आनंदराव गायकवाड),

तुमचे पत्र आले, त्याच्यायोगे बहुत संतोष झाला. तिकडे सर्वांच्या प्रकृती नीट आहेत, हे ऐकून संतोष झाला. कामकाज ठीक चालले आहे, हेही ठीक आहे. सुधारा जरी करणे झाला तरी तोदेखील शांततेने व धीराऱ्णने झाला पाहिजे असे आमच्या ध्यानात येते. मात्र तुमचे लक्ष असले पाहिजे. इकडे हवा चांगली आहे. सर्वांच्या तब्यती खुशाल आहेत. पाऊस पडत असतो. वरचेवर पत्र पाठवीत जावे. वहिनीस वगैरे माझा मुजरा व नमस्कार सांगावा, हे कृतानेक विज्ञापना.

सयाजीराव गायकवाड

कुनूर

२९ जुलै १८८९

प्रिय मंत्री (लक्ष्मण जगन्नाथ),

आज सकाळी तुमची आणि त्याच्या थेडे आधी महाजनांनी पाठवलेली तार मिळाली. असे दिसून येत आहे की, त्यांनी विवेक सोडलेला नाही आणि शक्य तेवढे सर्व प्रयत्न करून कौतुकास्पद अशी हिंमत दाखवली आहे, असे तुम्हाला वाटत नाही का? सरकारच्या भल्यासाठी त्यांच्यावर जे काही दडपशाहीने लादले गेले ते त्यांनी निमूटपणे सहन केले. त्यामुळे त्यांच्या तक्रारी आपण कळकळीच्या भावनेने घेतल्या पाहिजेत. तरी पण ते किंती दुराग्रही आहेत हे त्यांनी दाखवून दिल्यामुळे त्यांना धडा शिकवण्यासाठी हे प्रकरण मी माझ्याच हातात घेणार आहे. तुम्ही हे जाणत आहात की, त्यांच्यावरील भार कमी करण्यासाठी आपण प्रयत्नशील आहोत आणि त्यात थोडा वेळ जाणार आहे. जर आपण नकोसे वाटणारे अनेक कर आणि जकाती रद्द केल्या, तर त्यांच्या तक्रारीचे कोणतेही कारण मला दिसत नाही. त्या उलट अनेक लोकांच्या कल्याणाच्या हेतूने जे काही केले जात आहे त्यापुढे त्यांनी आनंदाने झुकायला हवे. कायदा रद्द करण्याची मागणी करतानाचे त्यांचे वर्तन लाडाने बिघडलेल्या मुलाप्रमाणे आहे. आपण जेवढी दया दाखवू तेवढ्या त्यांच्या मागण्या वाढत जातील. अशा उपाययोजनांकडे योग्य अर्थाने बघण्यास त्यांनी शिकायला हवे आणि असे हलक्या स्वरूपाचे कर लावण्यामागे सरकारचा हेतू काय आहे हे समजून घ्यायलाच हवे. जर ते अशाच पद्धतीने तर्काला सोडून वागत राहिले आणि सरकारचा आदेश न जुमानत राहिले तर सगळाच कारभार ठप्प पडेल. सुधारणांची गरज असणाऱ्या किंतीतरी गोष्टी असतात याची त्यांना कल्पना नाही; आणि जर सुरुवातीलाच लहान सहान उपायांचे असे स्वागत झाले, तर भविष्यात अपेक्षा करण्यासारखे विशेष काहीच उरणार नाही. सध्या अस्तित्वात असलेल्या कायद्यात कोणत्या सुधारणा करणे गरजेचे आहे या विषयीचा अंतिम निर्णय तुम्ही त्यासंदर्भात शिफारशी केल्यानंतरच घेतला जाणार आहे. त्या कधीपासून अमलात आणणे उचित ठरेल हे ठरवणे तुमच्यावर अवलंबून आहे. तुम्ही दिलेल्या कोणत्याही उचित शिफारशीकडे माझे लक्ष पूर्णतः पुरवण्यात मला आनंदच होईल. अशा प्रकारच्या विषयांना हाताळताना आपण योग्य व न्याय्य दृष्टिकोन केवळ बाळगणे पुरेसे नाही, तर त्या निष्पक्ष वृत्तीने कार्यवाही करणे आवश्यक आहे. या आंदोलन काळात होणाऱ्या वैयक्तिक कृतींसह सातत्याने या विषयीचा तपशीलवावर अहवाल मला पाठवा. या बाबतीत सुरुवातीपासून तुम्ही जे थंडपणाचे धोरण स्वीकारले आहे त्याचा मला आनंद आहे. तुमच्या दृढतेबद्दल तुमचे आभार मानण्याची ही संधी मी घेतलीच पाहिजे. कर्नल जॅक्सन यांनी केलेल्या सहकार्यबद्दल माझे मनःपूर्वक आभार त्यांच्यापर्यंत पोहोचवाल काय? तुम्हास उचित वाटल्यास हे पत्र त्यांना दाखवा. तुमच्या शिफारशींसह त्यांचा निवेदन अर्ज तुम्ही कधी दाखल करणार आहात? जेव्हा मला शक्य होईल तेव्हा त्या

दोघांसमक्ष महाजनांची भेट घेण्यास माझी काहीच हरकत नाही. अर्थात, तुम्हाला माहीत आहे की, बडोद्यास मी अजून बरेच दिवस परतणार नाही. आम्ही सर्व सुखरूप आहोत आणि तुमचीही प्रकृती ठीक असेल, अशी आशा करतो.

तुमचा विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

८५

मिनिस्टर्स लॉज, कुनूर
२९ जुलै १८८९

प्रिय मित्र,

बडोद्यात तुम्हाला थोडाफार त्रास होत आहे असे दिसते. तो आता निवळेल, अशी आशा करतो. यावरून हेच सिद्ध होते की, कितीही योग्य असले तरी नवे कर लादणे किती अवघड आहे. अस्तित्वात असलेली करप्रणाली बदलण्यात नेटिव्ह राज्यांना भीती बाळगावी लागते. सध्याच्या पद्धतीत काही दोष असतील तर ते विचारपूर्वक निवारावे लागतील. मि. ओझेन सध्या बडोद्यात आहेत का? या हरताळ प्रकरणी तुम्ही दिलेल्या अमूल्य सहकार्याबदल तुमचे आभार मानायलाच हवेत. आपल्या बारखळी कामासंदर्भात आपण अतिशय खंबीर असायला हवे आहे. त्या विभागात ओझेनसारखी चांगली माणसे आपल्याला मिळाली आहेत ही फार समाधानाची बाब आहे. येथील हवा थोडी दमट असली तरी आल्हाददायक आहे. नीलगिरीस येणे तुम्हाला जमेल का? बन्याच विषयावर तुमच्याशी मला बोलायचे आहे. तुम्ही बडोद्यात आहात हे माझे सुदैव आहे. बडोद्यात पावसाळा चांगला असल्याचे कळून आनंद झाला. नुकताच जनरल वॉटसनआणि मि. इलियट यांच्याकडील समाचार कळाला. त्यांचे अतिशय चांगले चालले आहे.

प्रति,
कर्नल एफ. एच. जॅक्सन
रेसिडेंट, बडोदा

तुमचा विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

કુનૂર
૩૧ જુલૈ ૧૮૮૯

પ્રિય મિત્ર,

તુમચ्या પ્રેમળ પત્રાબહ્રલ મી તુમચા ખૂપ આભારી આહे. દાભોઈ બુક (Dabhoi Book) તુમ્હાલા આવડલ્યાચા આનંદ વાટલા. માઝી પ્રકૃતી ચાંગલી સુધારતે આહे આણિ ૧૫ નોવ્હેંબરપૂર્વી બડોદ્યાસ પરત યેણ્યાચે મી નિશ્ચિત કેલે આહे. સુધારિત સ્ટેમ્પ અંકટ ૧ ઑંગસ્ટપાસૂન અમલાત યેત આહे, ત્યાચ્યા વિરોધાત બડોદ્યાતીલ સર્વ વ્યાપાન્યાંની હરતાળ કેલા આહे. આમ્હી ખંબીરપણાચે ધોરણ ઘેતલે આહे આણિ લોકાંપુછે આમ્હી માઘાર ઘેણાર નાહી. ત્યાંચી માગણી હી અગદીચ મૂર્ખપણાચી આહे આણિ અશા વેળી તિલા સંમતી દેણે મ્હણજે ત્યાંચ્યા હટવારીપણાલા ઉતેજન દેણ્યાસારખે આહે. વાસ્તવિક પાહતા આતા ત્યાંની સરકારપુછે હાર પત્કરલેલીચ આહે. લેડી વૉટસનયાંચી પ્રકૃતી આતા પૂર્વીપેક્ષા ચાંગલી આહે હે સમજલ્યાને આનંદ જ્ઞાલા. તુમચ્યા પત્રાત તુમ્હી જ્યા કામાંચા ઉલ્લેખ કેલા આહે તી ચાંગલ્યા પ્રગતિપથાવર આહેત આણિ તી પૂર્ણ હોતીલ અશી મલા અપેક્ષા આહે. યેશીલ હવામાન થોડે દમટ અસલે તરી ખૂપ ચાંગલે આણિ આલ્હાદદાયક આહે. લેડી વૉટસનઆણિ તુમચ્યા પરિવારાતીલ માઝ્યા પરિચિત સદસ્યાંના માઝા નમસ્કાર સાંગા. પુછેહી મી તુમ્હાલા પત્રે લિહીત રાહીન. તુમચ્યાસાઠી સર્વ સુખાંચી સદિચ્છા વ્યક્ત કરીત હે પત્ર સંપવત આહે.

પ્રતિ,
જનરલ સર વૉટસન
સસેક્સ, ઇંગ્લંડ

તુમચા વિશ્વાસુ મિત્ર
સયાજીરાવ ગાયકવાડ

લક્ષ્મીવિલાસ પ્લેસ, બડોદા
૨૫ ફેબ્રુઆરી ૧૮૯૦

પ્રિય પુત્રણે (ગણપતરાવ),

તુમચ્યા પરિક્ષેતીલ* યશાચી હર્ષભરિત કરણારી બાતમી ગેલ્યા મહિન્યાત પોહોચલી. માગચ્યા દોન ટપાલાત આલેલી તુમચી દોન્હી પત્રે વાચુન આનંદ જ્ઞાલા. તુમચી પહિલી તાર મિઠાલ્યાપાસૂન તુમચ્યા પરિક્ષેચે તપશીલવાર વર્ણન આણિ તુમ્હી ભારતાત પરતણ્યાચી તારીખ યાવિષયી સવિસ્તર પત્રાચી મી વાટ પાહત હોતો. પરિક્ષેચા નિકાલ લાગલ્યાનંતર બચ્યાચ દિવસાંત તુમચ્યાકડૂન પત્ર ન

आल्यामुळे तुम्ही परत येऊ शकता याविषयी मला काळजी वाटत होती आणि त्याबद्दल मी तुम्हाला तारही पाठवली होती. माझ्या तारेमुळे तुम्ही अस्वस्थ झालात याचा मला खेद आहे; पण त्यामागे दुसरा कोणताही हेतू नव्हता. तुमचे दुसरे पत्र टपालात टाकल्यानंतर तुमच्या आई-वडिलांच्या चांगल्या प्रकृतीविषयी मी पाठवलेले पत्रही तुम्हाला मिळालेच असेल. मे महिन्यात तुम्ही परत येत येत असल्याचे वाचून खूप आनंद झाला. खूप दिवसांनी तुम्हाला भेटण्यास मी खूप उत्सुक आहे.

येथील हवामान सुंदर आहे आणि उन्हाळ्याची नुकतीच सुरुवात आहे. पंधरा दिवसांपूर्वी मी या नव्या पॅलेसमध्ये राहण्यास आलो आहे.* आणखी कोणत्या सुविधा करणे येथे आवश्यक आहे हे जाणून घेण्यासाठी हा एक तात्पुरता मुक्काम आहे. पॅलेस मोठा असला तरी सर्व सेवकवर्ग येथे राहण्यास पुरेसा नाही, त्यांना अन्यत्र बाहेर कुठे तरी राहावे लागेल. येत्या उन्हाळ्यात मी माझा प्रांत सोडून बाहेर कुठेही जाणार नाही, तर उमरठ येथे उन्हाळा व्यतीत करणार आहे.

तुम्हाला हे कळालेच असेल की, लॉर्ड आणि लेडी रे हे माझ्या आमंत्रणावरून बडोद्यास □ आले होते आणि येथील आदरातिथ्याने खूप आनंदित झाल्याचे दिसून आले. सध्या येथे अक्कलकोटचे राजे आपले अतिथी आहेत आणि ते उद्या येथून जाणार आहेत. पुढच्या महिन्यात १३ तारखेस प्रिन्स अल्बर्ट व्हिक्टर येथे येत आहेत व एका दिवसाच्या मुक्कामानंतर परत जाणार आहेत.

माझी प्रकृती अतिशय चांगली आहे आणि कार्यालयातील दैनंदिन काम आनंदाने पार पाडत आहे. राणीसाहेब आणि दोन्ही प्रिन्सदेखील उत्तम आहेत. तुम्हीही सुखरूप असाल, अशी आशा आहे.

तुमचा लाडका
सयाजीराव गायकवाड

* बार-अॅट-लॉ

- लक्ष्मी विलास पॅलेसमध्ये पहिला मुक्काम १० फेब्रुवारी १८९० रोजी झाला.
- ३० डिसेंबर १८८९ रोजी.

८८

मकरपुरा पॅलेस, बडोदा
९ मार्च १८९०

प्रिय मित्र,

युवर रँयल हायनेस, आपल्या कार्यबाहुल्यामुळे आपण बडोद्यास येऊ शकला नाहीत याचे मला दुःख आहे. तुमच्या सदिच्छांसाठी माझे धन्यवाद कृपया स्वीकारावेत. युवर रँयल हायनेस आपणास प्रत्येक सुखाची प्राप्ती होवो आणि आपला प्रवास सुखाचा होवो, अशी शुभेच्छा व्यक्त

करतो. आपण इंडिया सोडत आहात या गोष्टीचे आम्हाला फार दुःख होत आहे. आपण माझ्या सदिच्छा हर रँयल हायनेस डचेस यांच्यापर्यंत आणि माझे आदरयुक्त प्रणाम हर मॅजेस्टी महाराणी साहेबांपर्यंत कृपया पोहोचवाल काय?

येत्या १२ तारखेस संध्याकाळी हिज रँयल हायनेस प्रिन्स अल्बर्ट व्हिक्टर यांचे येथे आगमन अपेक्षित आहे. आताचा त्यांचा मुक्काम समाधानकारक होईल, अशी आशा आहे.

प्रति,
हिज रँयल हायनेस
द ड्यूक ऑफ कॅनॉट

युवर रँयल हायनेस यांचा विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

८९

मकरपुरा पॅलेस, बडोदा
१३ मार्च १८९०

प्रिय मि. पेस्तनजी (खानगी कारभारी),

आजची व्यवस्था अत्यंत लांच्छनास्पद अशी होती. मी किंवा मंत्री येथे येणार होतो किंवा नाही याचीदेखील कल्पना कुणालाही नव्हती. तपासणी* सुरु करण्याची नेमकी वेळ कुणालाही माहिती नव्हती असे दिसते. गव्हर्नर जनरल यांच्या एजंटना ताटकलावे लागले. काय कार्यक्रम आहे हे आम्हाला सांगण्यासाठी तुमचा एकही खानगी अधिकारी उपस्थित नव्हता. गोष्टी जर अशाच रीतीने चालू राहिल्या तर ती निव्वळ शरमेची बाब ठरेल, दुसरे काही नाही. असे का घडले हे मला अजिबात समजत नाही. तुम्ही सर्व व्यवस्था चांगल्या प्रकारे लावायलाच हवी किंवा अधिक प्रमाणात वैयक्तिक लक्ष द्यायला हवे. जर तुम्ही स्वतः आला नाहीत तर तुमच्या हाताखालच्या अनेक अधिकाच्यांपैकी एखाद्याला तुम्ही येथे का पाठवले नाही? कृपया विषयीचे स्पष्टीकरण मला सादर करावे.

तुमचा विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

* प्रिन्स ऑफ वेल्स यांच्या भेटीप्रीत्यर्थ सैन्य तपासणी.

(सारख्या मजकुरामुळे ९० क्रमांकाचे पत्र वगळण्यात आले आहे)

११

मकरपुरा
२५ मार्च १८९०

माझे प्रिय मंत्री (लक्ष्मण जगन्नाथ),

तुमच्या कन्येच्या दुःखद निधनाची वार्ता ऐकून मोठा धक्का बसला. मी तुमच्या दुःखात सहभागी आहे; परंतु त्यातून सावरण्याचे शक्यतो प्रयत्न तुम्ही कराल, अशी आशा बाळगतो.

तुमचा विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

१२

मकरपुरा
२५ मार्च १८९०

प्रिय राजासाहेब *

(अक्कलकोट),

काही दिवसांपूर्वी तुमचे पत्र मिळाले, त्याबद्दल मी तुमचा आभारी आहे. तुमचा मुंबईचा प्रवास सुखरूप झाला हे ऐकून आनंद झाला. हिज रऱ्यल हायनेस प्रिन्स क्लिक्टर येथे येऊन गेले आणि त्यांची भेट व्यवस्थितरीत्या पार पडली असावी असे वाटते.

गेले काही दिवस प्रिन्स फर्टेसिंहराव गोवराने आजारी होते; पण सध्या ते बरे आहेत. येथील उष्ण हवामानामुळे प्रिन्स जयसिंहराव उमरठला निघाले आहेत आणि बाकीचे आम्ही सर्व लगेच उद्या त्यांच्या पाठोपाठ निघत आहेत. येथील वाढत जाणारी उष्णता अगदी असह्य आहे. तुम्ही ठीक असाल, अशी आशा आहे.

तुमचा सदैव विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

* बाळूबाई साहेबांचे पती श्री. शहाजीराजे भोसले. बाळूबाई या महाराज खंडेराव आणि हौसाबाई यांच्या कन्या होत्या. ते दोघे मोतीबागेत पाहुणे म्हणून मुक्कामी होते.

(सारख्या मजकुरामुळे ९३ क्रमांकाचे पत्र वगळण्यात आले आहे)

महाराजा सयाजीराव गायकवाड | २०६

१४

उमरठ
३१ मार्च १८९०

प्रिय कर्नल जॅक्सन,

तुमच्या पत्रास उत्तर देण्यासाठी आतापर्यंत मला फुरसत मिळाली नाही याबद्दल खेद वाटतो. तुमच्या हेडक्लर्कला बढती देण्याविषयीचा हुक्म मी मंत्रांना दिला आहे आणि त्याला बढती मिळेल यात मला अजिबात शंका नाही. त्याला अधिकारपद देण्याच्या बाबतीत मात्र हे सांगताना मला वाईट वाटते आहे की, सध्या सरकारी खात्यामध्ये इतकी गर्दी आहे की, सध्या त्याच्या योग्य हुदा शोधणे अगदी अशक्य आहे. शिवाय एवढ्यात दुय्यम अधिकाऱ्यांना फार कमी प्रमाणात बढत्या मिळाल्या आहेत. तेव्हा अगोदर त्यांना त्या देणे हे उचित ठरणारे आहे.

यंदाच्या वर्षी उमरठची हवा अगदी थंड आणि चांगली आहे. मुलांच्या तब्येती अगदी उत्तम आहेत. बडोद्यात असताना फत्तेसिंहरावांना गोवर आला होता ते आता सुधारत आहेत. मि. इलियट हे आज मुंबईत पोहोचणे अपेक्षित आहे. मि. ओझेन हे आपल्याला सोडून जात आहेत ही फार दुर्दैवाची बाब आहे. बडोद्याचे जनरल म्हणून तुम्ही लवकरच कार्यरत व्हाल अशी खात्री आहे. मि. मणीभाई हे सध्याच्या मंत्रांच्या^{*} जागेवर येतील, जे लवकरच निवृत्त होणार आहेत. आपले सध्याचे अमरेलीचे सुबा[•] हे नवसारीला जात असून, त्यांच्या जागी मि. दलाल येणार आहेत. तुमचे ठीक चालले असेल अशी अशा करतो.

तुमचा विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

* डी. बी. लक्ष्मण जगन्नाथ

• मि. अनंत गंगाधर खोत

१५

उमरठ
११ एप्रिल १८९०

प्रिय मंत्री (लक्ष्मण जगन्नाथ),

वनसंवर्धन शास्त्राचे शिक्षण घेण्यासाठी काही विद्यार्थी युरोपला पाठवायचे आहेत. त्यांची निवड करण्यासाठी तुम्ही कृपया मि. टेट^{*} (Mr. Tait) यांच्याशी खाजगीत चर्चा करून काही

पत्रसंग्रह : भाग एक | २०७

मुलांची नावे त्यांच्या आवश्यक त्या माहितीसह पाठवाल का? विद्यार्थी बडोद्याचा कायमचा रहिवासी असायला हवा.

तुमचा विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

विशेष सूचना - मैट्रिक उत्तीर्ण झालेली मुले उपलब्ध झाल्यास अधिक चांगले.

एस. आर. जी.

* प्रिन्सिपॉल, बडोदा कॉलेज

• मि. अमीन आणि मि. मेडीवाला यांना पाठवण्यात आले.

९६

उमरठ

१२ एप्रिल १८९०

प्रिय सर माधवराव,

काही दिवसांपूर्वी तुम्ही मला पाठवलेल्या पत्राबदल मी तुमचा अतिशय आभारी आहे. माणसाचे मूल्यमापन करणे आणि संपूर्णतः आदर्श असा माणूस मिळवणे यापरती दुसरी अवघड गोष्ट कोणतीच नाही. मि. इलियट हे इंग्लंडहून परतले आहेत आणि त्यांनी त्यांचा कार्यभार पुन्हा हाती घेतला आहे. यावेळी ही गोष्ट अतिशय महत्वाची आहे, कारण आता दान केलेल्या जमिनीचा प्रश्न हाती घेतला आहे आणि वेगवेगळ्या तालुक्यांतील महसूल व्यवस्था ठरवणे चालू आहे. मि. लक्ष्मण जगन्नाथ हे त्यांच्या वैयक्तिक आयुष्यात अत्यंत दुर्दैवी ठरले आहेत. अल्पावधीतच त्यांच्या पत्ती, एक कन्या आणि नातू यांचे निधन झाले आहे. त्यांच्या निवृत्तीनंतर मि. मणीभाई त्यांच्या जागी येतील. त्यांची नेमणूक यशस्वी ठरेल अशी आशा आहे.

गेल्या पंधरा दिवसांपासून मी येथे आहे आणि येथील हवामान गेले दोन दिवस सोडता अतिशय सुखद आहे. गुरुवारपासून येथे खूप वारे सुटले आहे, तरी उकाडाही खूप आहे. यात बदल होईल आणि थंड वारे वाहतील अशी अपेक्षा आहे. फत्तेसिंहराव गोवराने आजारी होते, पहिल्याप्रमाणे ताकद परत आली नसली तरी ते आता बरे होत आहेत आणि जयसिंहरावांचे अगदी उत्तम चालले आहे. माझी प्रकृती अतिशय चांगली असून, न थकता मी माझे काम करू शकतो. लेडी माधवरावांना माझ्या शुभेच्छा कृपया पोहोचवाल का? त्यांचे क्षेमकुशल असेल अशी आशा आहे. बडोद्याचे काही देखावे स्वतंत्रपणे पाठवले आहेत. कृपया त्यांचा स्वीकार कराल काय?

प्रति, राजा सर टी. माधवराव
के. सी. एस. आय., मिलापोर, मद्रास

तुमचा विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

(सारख्या मजकुरामुळे ७७ क्रमांकाचे पत्र वगळण्यात आले आहे)

प्रिय मित्र,

आतापर्यंत तुम्ही इंग्लंडला पोहोचला असाल आणि तुमच्या जबाबदारीतून मुक्त झाल्यामुळे आनंदात असाल. इंग्लंडच्या थंड आणि आगेगयदायक हवेत परत येण्यामुळे स्वतः प्रिन्सदेखील आनंदित झाले असतील, याची मला खात्री आहे.

तुम्ही बडोद्यात असताना, देशाच्या सभागृहांमध्ये (Councils) निवडणूक तत्वांविषयीचे नियम प्रस्तावित करण्याच्या कांप्रेसच्या मागणीविषयी आणण सहजपणे चर्चा केली होती. त्यावेळी गडबडीत मी माझे विचार स्पष्ट केले होते की नाही हे मला आता आठवत नाही. भारत सरकारच्या आतापर्यंत अवलंबिलेल्या ध्येयधोरणांमधील हा बदल मला गंभीरपणे विचारात घेण्यासारखा वाटतो. हे अगदी उघड आहे की, तत्त्वे ही महत्त्वाची असतात आणि म्हणूनच त्यांचे पालन अतिशय दक्षतेने क्वावयास हवे. निवडून येणाऱ्या सदस्यांची संख्या ही मर्यादित असावी या बाजूचा मी आहे. योग्य प्रमाणात निवडलेल्या आणि नेमणूक केलेल्या सदस्यांच्या एकत्रित गटाने सद्यःस्थितीतील सर्व मागण्यांचे समाधान करायला हवे. कृषी, वाणिज्य इत्यादी अशा भारतातील महत्त्वाच्या व व्यापक क्षेत्रांचे प्रतिनिधित्व करणारे सदस्य निश्चित संग्रेहने व कायमस्वरूपी असे मला घेता यायला हवेत. या शिवाय प्रसंगी उद्भवणाऱ्या विशेष प्रश्नांच्या निराकरणासाठी त्यात विशेष सदस्यांची भर घालता यावी. ज्याचे प्रतिनिधित्व करावयाचे त्या उद्योग व्यवसायात रुची नसणाऱ्या माणसांपेक्षा त्याच क्षेत्रातील माणसे मिळावीत यासाठी प्रयत्न करावेत. सर प्रेंडरगास्ट हे त्यांच्या पत्नीच्या आजारपणामुळे तीन महिन्यांच्या रजेवर असून, इंग्लंडला जाण्यासाठी बडोद्यातून निघाले आहेत.

प्रिन्स बिस्मार्कच्या पदत्यागाचे आणि त्याच्या वारसदाराविषयीच्या तर्काचे व अफेक्शांचे तपशीलवार वर्णन मी वाचून काढले. युरोप खंडातील राजकीय नेतृत्वातील हा खूप महत्त्वाचा बदल आहे. त्याचा वारस म्हणून येणाऱ्या व्यक्तीची कारकीर्द कशी असेल हे बघणे काही काळ तरी फार उत्सुकतेचे असणार आहे.

सध्या येथील हवामान बरेच उष्ण आहे आणि जेव्हा समुद्रावरून वारे वाहतात तेव्हा तो एक सुखद बदल अनुभवत आहोत.

लॉर्ड क्रॉस आणि जनरल वॉटसन् यांना माझ्या सदिच्छा तुम्ही कृपया द्याल काय? त्यांची प्रकृती चांगली असेल अशी आशा करतो. मि. इलियट परत आले असून, त्यांचा पूर्वीचा कार्यभार हाती घेतला आहे. तुम्ही भारतातून परत गेल्यानंतर लेडी ब्रेडफोर्ड यांचे उत्तम चालले असेल, अशी आशा आहे.

प्रति,

कर्नल सर E.R.C. ब्रॅडफोर्ड*

K. C. S. I. Political and secret secretary,

office of the secretary of state for India, England

* वेल्सचे प्रिन्स क्लिक्टर भारत दौऱ्यावर असताना त्यांच्या तैनातीसाठी असलेला अधिकारी.

तुमचा विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

१९

उमरठ

१७ एप्रिल १८९०

प्रिय सर (मि. इलियट),

बडोद्यास जात असताना जशी एक अत्यंत धावती भेट तुम्ही येथे दिली होती, तशी आता देऊ शकता का? अर्थात तुमच्या किंवा तुमच्या कामाच्या दृष्टीने गैरसोयीचे होणार नसेल तरच. या महिन्याच्या १५ तारखेपासून उमरठच्या हवामानात चांगला बदल झाला आहे. सकाळचे आणि रात्रीचे काही तास वगळता नेहमी थंड हवा वाहते. दिनशॉ* यांचे मला एक पत्र आले आहे. मंत्रिपदासाठी ते एक इच्छुक उमेदवार होते. तथापि, त्यांची नेमणूक झाली नाही याबद्दल त्यांनी खंत व्यक्त केली आहे. खरोखरच ते विलक्षण व्यक्ती आहेत. सोनगडचा प्रवास करताना रेनॉल्ड्स⁺ सध्या येथे आहेत. तुम्ही परतल्यानंतर तुमच्या खात्यातील हालहवाल कसे वाटत आहेत? काही ग्रामीण खटल्यांची अपिले निकालासाठी माझ्याकडे आलेली आहेत. शक्य तेवढे लवकर त्यांच्या बाबतीत निर्णय लावणे योग्य आहे, असे मला वाटते. त्यात लक्ष घालण्यास तुम्ही समर्थ आहात आणि म्हणून मी त्याविषयी अधिक काही लिहिण्याची आवश्यकता नाही. कर्नल जॅक्सन यांची येथे भेट झाल्यास मला आनंद होईल, असा निरोप त्यांना द्याल का? महाराणी जमनाबाई साहेबांची केस अजून पूर्णतः सुटलेली नाही; पण लवकरच ती सुटेल. त्यांच्या व्यवस्थेत सुधारणा झाल्यास मला समाधान होईल. तसे घडून येण्यासाठी मात्र शक्य असेल ते सर्व मी करेन. तुमच्या उत्तराची वाट पाहतो.

तुमचा विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

* मि. दिनशॉ अर्देशीर, तल्यारखान, म्युनिसिपल कमिशनर, बडोदा.

• चीफ इंजिनिअर.

१००

उमरठ

२९ एप्रिल १८९०

प्रिय सर (मि. इलियट),

जरोड रिपोर्ट (Jarode Report) सादर करून त्याविषयी माझे हुकूम घेण्याविषयी मी काही दिवसांपूर्वी मंत्र्यांशी बोललो आहे. आज मी ते हुकूम काढले आहेत. तुम्ही येथे आल्यास मला आनंद होईल. तुमच्या सहवासात मला नेहमीच मोठा आनंद वाटतो. वनसंवर्धन शास्त्राच्या

अभ्यासासाठी दोन मुलांना युरोपला पाठवण्याचे आदेश मी मंत्र्यांना दिले आहेत. लवकरच ते भारत सोडणार असतील. जनरल आणि मिलिट्री शिक्षणासाठी आनंदराव पांढरेसदेखील युरोपला जाण्याची संधी मी बहुधा देईन. त्याने या गोष्टीस तयारी दर्शविली आहे, तरी पण आपण थोडे थांबावे हे उत्तम. कर्नल जॅक्सन येथे आहेत.

तुमचा विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

१०१

उम्रठ
१७ मे १८९०

प्रिय कर्नल स्ट्रॅंग,

तुमच्या पत्राबद्दल अनेक धन्यवाद. भारतीय सैन्य खात्यातील कर्मचारीवर्गाच्या वेतनश्रेणीविषयी मला माहिती नाही. त्यासंदर्भात काही निर्णय घेण्यासाठी ही माहिती मला आवश्यक आहे. तरी कृपया मला ती कळवाल काय?

आपल्या सेवेमध्ये कोणत्याही युरोपियन व्यक्तीला घेण्यापूर्वी आपल्याला भारत सरकारच्या परवानगीची आवश्यकता असते; आणि आतापर्यंत असेच होत आलेले आहे. तुम्ही कृपया त्या सभ्य गृहस्थासाठी कोणत्याही प्रकारे व्यत्यय निर्माण करू नये. कारण त्याची कसलीही गैरसोय झाल्यास मला ते पटणारे नाही. मि. स्पेन्सर यांना लष्करातील त्यांच्या हुद्यानुसार आम्ही जो गणवेश दिला आहे, तो वापरण्यासंबंधी त्यांचा काही आक्षेप आहे का? आम्ही हा मुद्दा महत्त्वाचा मानतो. माझा विचार असा आहे की, करार संपवण्याचा पर्याय दोन्ही पक्षांना हवा असल्यास दिला जाणे हितावह ठरेल. ग्रॅच्युर्झटी इत्यादी संदर्भात असलेल्या शर्तीविषयीचे तुमचे विचार मला कळवल्यास मी तुमचा आभारी राहीन. या मुद्दांवर तुमचे विचार ऐकून घेतल्यावर मी तुमच्याशी निश्चितच बोलेन.

घोडा बडोद्यास पोहोचला आहे आणि संधी मिळाली की, लगेचच तेथे जाऊन त्याला बघेन. मिसेस स्ट्रॅंग यांच्यासह आपण केलेली पोवागड (Powagar) ची छानशी रेपेट माझ्या चांगली आठवणीत आहे. कृपया माझ्या सदिच्छा त्यांना पोहोचवाल काय? त्यांचा इंग्लंडचा प्रवास सुखद आणि चांगला होवो ही सदिच्छा देतो.

प्रति,
कर्नल जे. ई. स्ट्रॅंग,
मुंबई

तुमचा विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

१०२

उमरठ
२२ मे १८९०

प्रिय मित्र,

आपणाकडून पत्र व फोटो मिळाल्याने खरेच अतिशय आनंद झाला. महाबळेश्वर येथील आपल्या पहिल्या भेटीची आठवण ठेवल्याबद्दल अनेक धन्यवाद. तुमच्या सोयीनुसार कधीही बडोद्यास आलात तर तुमचा पाहुणचार करण्यात मला अतिशय आनंद होईल. पुन्हा तुमची भेट झाल्यास मला खूप आवडेल. महाबळेश्वरपेक्षा वेगळे असले तरी येथील हवामान खूप चांगले आणि प्रसन्न आहे. तुम्ही कृपया माझ्या फोटोचा स्वीकार कराल काय? आता मी तुमच्याकडे जो फोटो पाठवत आहे त्यापेक्षा लहान फोटो माझ्याकडे नाही त्याबद्दल दिलगीर आहे. आस्थेने आणि सुज्ञतेने तुम्ही सुरु केलेला पत्रव्यवहार असाच चालू ठेवाल अशी आशा करतो. पत्रव्यवहार करणे आणि मित्रत्व दृढ करणे हे अतिशय इष्ट आहे असे मला वाटते. आपले राजेलोक आपसामध्ये बंधुत्व भावना रुजवण्याचा प्रयत्न करीत आहेत, ही बाब अभिनंदनीय आहे. याचा त्यांना फार मोठा उपयोग होऊ शकतो.

प्रति,
हिज हायनेस,
महाराज ऑफ धारंगधर,

सदैव तुमचा
विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

१०३

उमरठ
२२ मे १८९०

प्रिय मित्र,

काही दिवसांपूर्वी महाराजांना 'ब्रह्मचाऱ्या'च्या वर्तनाचा अतिशय त्रास झाला, याचे मला दुःख वाटते. त्या नीच माणसाला हार मानावी लागली आणि योग्य अशी शिक्षा मिळाली हे समजल्याने मी आता समाधानी आहे. हे प्रकरण पूर्णतः कठोरपणे हाताळावे आणि अशा मूर्खपणाच्या कृत्याकडे अजिबात लक्ष देऊ नये हे मी सांगण्याची आवश्यकता नाही. मला असे वाटते की, अशा परिस्थितीला तुमच्या प्रशासनाने चांगले तोंड दिले आहे आणि अशा मूर्ख प्रयत्नांना उधळून टाकत प्रशासन तब्यात घेतले आहे. तुमच्या मुलाचे चांगले चालले असेल, अशी आशा करतो. तुमचे प्रकृतिमान कसे आहे?

प्रति,
हिज हायनेस,
महाराजा ऑफ भावनगर

तुमचा विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

१०४

मकरपुरा

५ जून १८९०

प्रिय बाबासाहेब (रघुनाथराव, सावंतवाडीचे राजा),

तुमचे आणि माझ्या भगिनीचे बडोद्यात सुमारे दोन वर्षांपूर्वी आगमन झाले होते. माझ्या मातोश्री आणि आम्ही लवकरात लवकर तुम्ही येथे यावे व आम्हास भेटावे यासाठी अतिशय उत्सुक आहोत. बडोद्याच्या पावसाळी हवेविषयी चिंता करण्याचे काही कारण नाही. आमची प्रकृती उत्तम आहे आणि तशीच तुमचीही असेल, अशी आशा बाळगतो. माझ्या आमंत्रणाचा तुम्ही स्वीकार कराल ही आशा आहे.

तुमचा विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

१०५

बडोदा

१ ऑगस्ट १८९०

प्रिय दिवाण बहादूर (लक्ष्मण जगन्नाथ),

तुम्ही पाठवलेल्या तारेबद्दल आणि बाळ राजपुत्राला^{*} दिलेल्या शुभेच्छांसाठी मी तुमचा आभारी आहे. कामाच्या व्यस्ततेमुळे मागील महिन्यातील पाच तारखेस तुम्ही पाठवलेल्या पत्राचे उत्तर देता आले नाही. सध्या समाधानकारक नसलेल्या अर्थव्यवस्थेच्या प्रश्नाकडे माझे विशेष लक्ष वेधले गेले आहे. मला थोडासा वेळ मिळाला, की तुम्हाला त्याबाबत मी लिहीन.

जरी गणदेवी, नवसारी अशा काही भागांत पाऊस जरा अतिरिक्त प्रमाणात असला, तरी संपूर्ण गुजरातमध्ये पावसाचे प्रमाण अतिशय उत्तम आहे. सर्व निसर्ग हिरवागार आहे आणि तळी भरली जात आहेत. पाणीपुरवठा योजनेचे फायदे बडोदेकरांना लवकरच कळून येतील, अशी माझी खात्री आहे. माझी प्रकृती चांगली आहे. सध्या थोडीशी थंडी आहे, मात्र ती लवकरच जाईल, अशी अपेक्षा आहे.

तुमचा विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

* याचे नाव शिवाजीराव ठेवले.

मकरपुरा
१७ ऑक्टोबर १८९०

प्रिय डॉ. नेविन्स, *

तुमच्या आस्थापूर्वक पत्राबद्दल अनेक धन्यवाद. मुलांचे एकंदरीत सर्व चांगले चालले आहे हे समजल्याने आनंद वाटला. येथून हलण्याचा सल्ला तुम्ही त्यांना दिलात हे माझ्या मते फार चांगले केले. यावर्षी येथे गंभीर तापाच्या अनेक घटना घडलेल्या आहेत. येथे सकाळची वेळ थंड आणि सुखद असते तर दुपारी अजूनही अतिशय उष्णता वाढते. आम्ही नवीन राजवाड्यात जाणार होतो; पण तो विचार आम्हाला सोडून द्यावा लागला. कारण पुढच्या शनिवारपर्यंत ती जागा राहण्यास योग्य होऊ शकत नाही. शिवाय राणीसाहेबांना फरसबंद जमिनीवर चालावे लागेल यासाठी त्यांच्या प्रकृतीच्या दृष्टीनेही ते रहित करणे हितावह आहे, असा विचार झाला. माझ्या मते ही निव्वळ आधारहीन समजूत आहे. नव्या राजवाड्यातील काही भाग अजून तयार व्हायचा बाकी आहे, त्यामुळे आम्ही तेथे गेलो नाही या कारणाने मी नाराज नाही; मात्र हा राजवाडा अद्याप बराच तयार झालेला नाही आणि तेथे राहायला जाणे पुढे ढकलले जात आहे ही जाणीव अतिशय त्रासदायक आहे. म्हणून कोणतेही कारण किंवा काम नसताना भगूर (देवळाली)ला जाणे मला आवडेल. तुम्ही तुमची मंडळी घेऊन बडोद्यास परत येण्यास आता फार उशीर करण्याची गरज नाही, असे मला वाटते. राणीसाहेब आजारी नसल्या तरी मला तुम्ही येथे परत यायला हवे आहात. तुमच्या प्रेमळ सहवासाचा आनंद घेणे मला आवडेल. माझी प्रकृती चांगली आहे. माझी विचारपूस केल्याबद्दल मी तुमचा आभारी आहे. प्रिन्स फतेसिंहराव अभ्यासात चांगली प्रगती करत असून, सरदेसाईचे त्यांच्या अभ्यासाकडे लक्ष आहे, अशी आशा आहे. राणीसाहेब आणि छोटे चिरंजीव यांची प्रकृती चांगली आहे. बाळाची प्रकृती अतिशय निरोगी होईल अशी आशा आहे. इंगलंडहून तुमच्या माणसांकडून चांगल्या बातम्या तुम्हाला कळत असतील, अशी आशा करतो.

मनःपूर्वक शुभेच्छांसह !

तुमचा विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

* महाराजांचे सोबती आणि डॉक्टर. या पत्राच्या वेळी प्रिन्स फतेसिंहराव व जयसिंहराव यांच्यासोबत बडोद्यास होते.

मकरपुरा
२५ जानेवारी १८९१

प्रिय लेडी रे,

तुमच्या आस्थापूर्वक पत्राबद्दल अनेक धन्यवाद. हे पत्र लिहीत असताना येणाऱ्या वर्षासाठी आम्हाला दिलेल्या तुमच्या शुभेच्छांप्रमाणेच मीही मनातून तुम्हाला तशाच शुभेच्छा देतो. खळबळजनक राजकारणात तुम्ही घातलेले खोलवरचे लक्ष मी चांगलेच समजू शकतो. बॉम्बे इलाख्यात आम्ही जे गमावले आहे ते इंग्लंडमध्ये परत मिळवणार आहोत. लॉर्ड रे आणि तुमच्या सारख्या सदस्यांची सुज्ञ व दयावृत्त राजकारणी लोकांमध्ये भर पडल्याने हे साध्य होणार आहे. सध्याच्या खळबळीच्या वातावरणात तुमच्यासारख्यांचा प्रभाव असणे जरूरीचे आहे. लॉर्ड हॉटन (Lord Haughton) यांचे चरित्र आणि मि. स्मॉलिंगचे 'लंडन लेटर्स' ही पुस्तके वाचण्याचा मला तुम्ही जो सल्ला दिला त्याबद्दल मी तुमचा आभारी आहे. ती पुस्तके मी मागवून घेईन.

खेरे तर पुस्तक वाचनासाठी फुरसतीचा वेळ मला बराच मिळेल, असे वाटते आहे. माझी नव्या वर्षाची सुरुवात वाईट झाली आहे. छातीत कफ दाटल्यामुळे मी माझ्या खोलीमध्ये स्थानबद्ध झालो आहे.*

काही दिवसांपासून राणीसाहेबदेखील तापाने आजारी आहेत. तथापि, तुमचे मित्र मि. पीची (Peechy) फिप्सन त्यांना भेटायला आले होते व त्यांनी आम्हाला दिलासा दिला आहे; परंतु आम्ही सर्वच अस्वस्थ आहोत असे समजू नका.

माझे तिसरे चिरंजीव अगदी खुशाल आहेत आणि तुम्ही ज्यांची आठवण काढली आहे ते फत्तेसिंहराव आणि जयसिंहराव यांचे लक्षणीयरीत्या उत्तम चालले आहे.

माझ्या आजारपणामुळे मी लॉर्ड हॉरिस^१ आणि झारविच^२ (Zarevitch) यांच्या स्वागतासाठी मी जाऊ शकले नाही याबद्दल दिलगिरी व्यक्त करतो. माझी आठवण लॉर्ड रे यांच्याकडे कृपया पोहोचवा आणि काम प्रगतिपथावर असल्याचा माझा निरोप त्यांना द्या. पाटण (Pattan) पर्यंतच्या रेल्वे फाट्याचे काम अर्धे पूर्ण झाले आहे आणि जलदगतीने पूर्ण होण्याच्या मार्गावर आहे. त्यामुळे मेहसाणा आणि कठियावाडमधील विक्रमग्राम जोडले जाणार आहेत.

राजवाड्याचे काम जवळपास पूर्ण होत आले आहे. फर्निचरचे काम सुरु आहे. तसेच या देशात नावीन्यपूर्ण ठरेल अशी उद्यानरचना मि. गोल्डरिंग करत आहेत. आजवा^३ धरणातून पिण्याचे पाणी बडोद्यापर्यंत प्रत्यक्षतः पोहोचले आहे; पण पुढील पावसाळ्यापर्यंत पाण्याचा साठा करण्याचा माझा विचार नाही. असो. तुमच्यासाठी आता धूसर बनलेल्या आठवणीतील अशा गोष्टींबाबत लिहून मी तुम्हाला कंटाळा आणू इच्छित नाही. तथापि, लॉर्ड रे आणि तुमच्या

मित्रांबाबतच्या आठवणी क्षीण झाल्या नसतील, अशी आशा करतो. त्या आठवणींमध्ये राणीसाहेबांना आणि मला कृपया स्थान असू द्या.

तुमचा विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

* उमरठला जात असताना महाराजांना न्युमोनिया झाला होता आणि डिसेंबर ते फेब्रुवारी या काळात ते मकरपुन्यात सक्कीच्या विश्रांतीवर होते. त्या गंभीर आजारासाठी डॉ. नेविन्स यांच्यावर उपचाराची जबाबदारी टाकण्यात आली होती.

• मुंबईचे लॉर्ड रे यांच्यानंतरचे गव्हर्नर

▫ पुढील काळातील रशियाचा राजा

▼ २९ मार्च १८९२ रोजी सध्याच्या न्यायमंदिराजवळ आजवा पाणी योजनेचा उद्घाटन समारंभ भव्य प्रमाणात झाला होता. गोड आणि स्वच्छ पाण्याचा पहिला प्रचंड जलांघ उसळला ती अभूतपूर्व घटना पाहून बडोद्याची जनता अत्यंत आनंदित झाली.

(सारख्या मजकुरामुळे १०८ क्रमांकाचे पत्र वगळण्यात आले आहे)

१०९

महाबळेश्वर

२७ मार्च १८९१

प्रिय मित्र (मि. इलियट),

तुमच्या पत्राबदल अनेक धन्यवाद. त्यातील काही मुद्यांबाबत उत्तर पाठवण्याविषयी मी वणीकरांना* सांगितले आहे.

मि. पापामियांच्या कामाची चाचणी घ्यावी लागेल आणि जर त्यांचे काम समाधानकारक नसेल तर ते त्यांच्या जागी परत जाऊ शकतात.

माझ्या प्रकृतीत हळूहळू सुधारणा होत आहे आणि दररोज मी दोन तास बाहेर फिरावयास जातो आणि त्या फिरण्याने मला काही त्रास होत नाही. इंग्लंडहून चांगली बातमी तुम्हाला मिळाली असेल, अशी आशा आहे. राणीसाहेब आणि मुलांचे उत्तम चालले आहे. सर हँडी आता येथे येतील असे मला वाटते. ते एकटेच येणार आहेत का? घरानिया (महसूल) कामाची प्रगती ऐकून आनंद झाला. तुमच्या खात्यातील कामांविषयी मला नेहमी कळवत राहणे. त्यातून निघणाऱ्या निष्ठतीविषयी मला मोठी उत्सुकता आहे. धर्मदाय रकमेची आणि मी अल्पवयीन असतानाच्या काळातील 'पुढील आदेश येईपर्यंत'च्या स्वरूपात अनिर्णीत पडून राहिलेल्या देवस्थान प्रकरणांची व्यवस्था कशी लावणार आहात याविषयीच्या काही नियमांचा प्रस्ताव माझ्याकडे पाठवा.

तुमच्या पत्राची नेहमी अपेक्षा करणारा

* तत्कालीन खाजगी चिटणीस

तुमचा विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

११०

महाबळेश्वर
९ मे १८९१

प्रिय सर (मि. इलियट),

मुंबईहून पाठवलेल्या पत्रासाठी अनेक धन्यवाद. लेखी जमा-खर्चाचा हिशेब ठेवण्यासाठी एखाद्या सक्षम माणसाविषयी मी चौकशी करत आहे. रॅय * नावाचे. एक बंगाली गृहस्थ आहेत, जे सज्जनदेखील आहेत, असे मी ऐकले आहे. तुमच्या प्रवासाचा तुम्ही आनंद घ्याल आणि लवकर परत याल, अशी आशा करतो. इंग्लंडहून चांगली बातमी आता कळाली असेल अशी आशा आहे. मला ही गोष्ट स्पष्टपणे तुम्हाला सांगू द्या, की संस्थानासाठी तुमची अतिशय उपयोगिता असल्यामुळे आणखी काही वर्षे तरी तुम्ही बडोदा सोडून जावे अशी माझी अजिबात इच्छा नाही. माझे व्यवस्थित चालले आहे. हर हायनेस महाराणींची प्रकृती पूर्वीपेक्षा चांगली असो, अशी सदिच्छा व्यक्त करतो.

तुमचा विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

* मि. रजनीनाथ रॅय. यांनी बडोद्याची हिशेबव्यवस्था तपासली आणि सध्याची जी व्यवस्था आहे तिची मांडणी केली.

१११

टेम्पल हॉल, महाबळेश्वर
१७ मे १८९१

प्रिय गणपतराव,

काही दिवसांपूर्वी तुमचे पत्र मिळाले. त्याला वणीकरांनी छोटेखानी उत्तर पाठवले आहे. तुमच्या त्या पत्राबद्दल तुमचे आभार मानायलाच हवेत. हे पत्रदेखील खरे तर यापूर्वीच लिहायला हवे होते; पण माझ्या कमालीच्या आळशीपणामुळे ते राहून गेले. त्याबद्दल तुम्ही आणि इतर मित्रांनीदेखील मला माफ करावे. इतर कोणत्याही गोष्टीपेक्षा माझी आळशीपणा माझी टिंगल उडवण्यास पुरेसा आहे. बेबीबाईच्या^{*} लग्नाबाबत आम्ही पुष्कळच काळजीत आहोत. तथापि, सेनापती साहेबांनी एक तार व एक पत्र पाठवून ती बरीचशी कमी केली आहे.

बडोद्यातील आपले सर्व नातलग आणि मित्रांना कृपया माझी आठवण पोहोचवाल का? कुनूरला जाताना म्हैसूरहून जायचे असल्यामुळे येथून आम्ही निघणार आहोत. म्हैसूरच्या महाराजांनी त्यांच्या राजधानीस येण्याविषयीचे अगत्यपूर्वक आमंत्रण दिले आहे. गेले काही दिवस माजी मंत्री

येथे आहेत. आले तेव्हा ते प्रकृतीने चांगले होते; पण अचानक त्यांना पक्षाघाताचा सौम्य झटका आला. सध्या त्यातून ते बरे झाले आहेत.

तुमचा लाडका
सयाजीराव गायकवाड

* सेनापती श्रीमंत आनंदराव गायकवाड यांची मोठी मुलगी, जिचे निधन २१ जून १९१७ रोजी झाले.

• लक्ष्मण जगत्राथ

११२

बडोदा
३ सप्टेंबर १८९१

प्रिय मित्र,

तुम्ही अगत्यपूर्वक पाठवलेल्या फोटोंबदल मी तुमचा अतिशय आभारी आहे. सगळेच फोटो उत्तम आहेत. यंदा येथे पाऊस मोठ्या प्रमाणात झाला असून, आमचा अजवा तलाव पाण्याने भरून गेला आहे. म्हैसूरलादेखील चांगला पाऊस झाला असेल. येथे अतिशय गर्मी आहे. बंगलोर मात्र आता अगदी सुखद असेल. अशातच मी जोधपूरला गेलो होतो.* तेथील माझा मुक्काम अतिशय आनंददायक झाला. जोधपूरचे महाराज आणि त्यांचे सध्याचे मंत्री ही खरेच खूप चांगली माणसे आहेत. म्हैसूरला आम्ही घालवलेले आनंदी दिवस कधीच विसरणार नाही. तुमचे आणि तुमच्या मुलांचे सर्व काही व्यवस्थित चालू असेल, अशी आशा करतो. आम्ही सर्व कुशल आहोत. प्रिय चिरंजीवांना⁺ आमच्या सदिच्छा कळवा. ते आम्हाला विसरले नसतील अशी आशा करतो. मंत्री[□] आणि सर हेंरी यांना माझे सलाम कळवणे.

प्रति,
हिंज हायनेस,
महाराज ऑफ म्हैसूर

तुमचा विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

- * शरद ऋतूमध्ये महाराज २/३ आठवडे अजमेर व जोधपूरला गेले होते.
• म्हैसूरचे विद्यमान महाराज व त्यांचे बंधू, युवराज
□ सर शेषाद्री अव्यर

(सारख्या मजकुरामुळे ११३ व ११४ क्रमांकाचे पत्र वगळण्यात आले आहे)

११५

बडोदा

१४ फेब्रुवारी १८९२

प्रिय सर (मि. इलियट),

तुमच्या परत येण्याचा मला अतिशय आनंद झाला आहे. अतिशय काम केल्यामुळे तुम्हाला किती थकवा आला असेल हे मी सहज समजू शकतो. तुम्हाला आता विश्रांतीची गरज आहे. विसानगरहून तुम्ही पाठवलेले पत्र मला मिळाले. ग्रामीण खात्याच्या जमाखर्चासंबंधी मी जे बोललो ते तुमच्या लक्षात आलेले दिसत नाही. प्रत्यक्ष भेट होईल तेव्हा मी त्याबद्दल तुमच्याशी बोलेन. ती अगदी किरकोळ बाब असून, विशेष महत्त्वाचे असे काही नाही. उद्या संध्याकाळी ५.३० वाजता रेसिडन्सीहून परत येताना मी तुम्हाला भेटेन.

तुमचा विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

११६

लनौली

२६ एप्रिल १८९२

प्रिय मित्र,

आमच्याकडून काही समाचार मिळाल्याने तुम्हाला आनंद होईल हे मला माहिती आहे. बडोद्यात तीव्र उद्घाळा असल्यामुळे मी काही दिवसांपासून येथे राहत आहे. या घाटातली हवा चांगली आणि सुखकारक आहे. तुम्हाला हे कळवण्यात मला आनंद होतो आहे की, मातोश्री जमनाबाईसाहेब या सुखरूप असून, सध्या नवसारीत राहत आहेत. ताराबाई तिच्या यजमानांकडे गेली असून, ती आनंदात आहे. एक दुःखद गोष्ट अशी आहे की, बिचाऱ्या राधाबाई साहेबांची प्रकृती अजिबात ठीक नाही. भयंकर अशा क्षयरोगाने त्या आजारी आहेत. माझी सर्व चारही मुले अगदी कुशल आहेत. दोन महिन्यांपूर्वी आम्हास एक कन्यारत्न* झाले आहे. काही दिवसांत मी युरोपला येण्यासंबंधी विचार करीत आहे. तेथे तुमची भेट वारंवार होत राहील, असे वाटते. अजून एक आनंदाची बातमी म्हणजे तीस लाख रुपये खर्च करून बडोद्यास शुद्ध पाणी पुरवण्यामध्ये आम्हाला अखेरीस यश आलेले आहे. त्याच्या उद्घाटन समारंभाचा मोठाच सोहळा आम्ही केला आणि त्याप्रसंगी मला अभूतपूर्व असा आनंद वाटला. नुकतीच मी स्थानिक स्वराज्य योजनेला मंजुरी दिली आहे. निवडणुकीचे नियम आणि तत्त्वे त्यात अंतर्भूत केलेली आहेत. ती कशी

अंमलात येते ते बघूया. मागील हिवाळा तुमच्यासाठी अतिशय चांगला ठरला असेल अशी आशा करतो. लेडी मीड कशा आहेत? त्यांना माझ्या सदिच्छा द्याल काय? तसेच लॉर्ड नॉर्थब्रुक यांच्याशी भेट झाल्यास किंवा त्यांना पत्र लिहिल्यास त्यांना माझी आठवण पोहोचवा. सध्या माझी प्रकृती खूपच चांगली आहे.

प्रति,
जनरल सर रिचर्ड मीड, लंडन
* इंदिराराजे

तुमचा विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

११७

लनौली
२६ एप्रिल १८९२

प्रिय मित्र,

बन्याच दिवसांत आपल्यात पत्रव्यवहार झालेला नाही आणि ती संधी आता मी घेत आहे. अजवा धरणाचे काम पूर्ण झाले आहे आणि उद्घाटनही झाले आहे. या बातमीमुळे तुम्हाला आनंद होईल हे मी जाणतो. ते उद्घाटन* करणाऱ्या व्यक्तीला तुम्ही चांगलेच ओळखता. पाणीपुरवठा योजनेचे पुस्तक आणि त्यावेळी मी केलेल्या भाषणाची एक प्रत तुम्हाला पाठवत आहे. बडोद्याविषयी तुम्हाला अतिशय आस्था असल्यामुळे तुम्ही त्याचे अभ्यासपूर्वक वाचन कराल हे मला ठाऊक आहे. काही आठवड्यात मी बहुधा लंडनमध्ये पोहोचेन आणि तुमच्या भेटीचा अतीव आनंद घेईन. माझ्यासोबत माझी पत्ती आणि इतर काही सोबती असतील. तेथील समाजात वावरताना त्यातील माणसांशी नेमस्तपणे मला वागता येईल या दृष्टीने तुमच्या प्रेमळ सल्ल्याची मदत होईल, अशी अपेक्षा आहे. माझे मित्र मि. इलियट हे माझ्यासोबत येणार नाहीत. इंगिलश हवामान माझ्या शरीर प्रकृतीला कितपत मानवेल याविषयी मला उत्सुकता आहे. तसे झाल्यास मी काही काळ तेथे नवकीच आनंदाने घालवीन. कृपया तुम्ही माझ्या सदिच्छा लेडी वॅट्सन आणि तुमच्या मुलांना द्याल काय?

प्रति,
मेजर जनरल
सर जे. वॉट्सन. व्ही. सी. सी. बी.,
ईस्ट इंडिया युनायटेड सर्किस क्लब, लंडन S.W.

तुमचा विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

* अजवा धरणाचे उद्घाटन बडोद्याचे रेसिडेंट सर जे. वॉट्सनयांच्या पत्ती लेडी वॉट्सनयांच्या हस्ते करण्यात आले.

११८

लनौली
४ मे १८९२

प्रिय मि. रँय,

तुम्ही पाठवलेल्या आस्थापूर्ण पत्रांबदल आणि तुमच्या लोभस मुलांच्या छायाचिंबदल मला तुमचे मनःपूर्वक आभार मानायलाच हवेत. तसेच तुम्ही पाठवलेल्या फळांसाठीही मी तुमचा आभारी आहे. लनौलीचे हवामान सध्या आरोग्यदायक नसले तरी खूप आल्हाददायक आहे. काही प्रश्न निर्माण झालेले असल्यामुळे युरोपला येणे मला शक्य होईल की नाही याविषयी मी सांशंक आहे. स्थानिक राज्ये, त्यांचे नाममात्र असणारे राज्यकर्ते, दुर्बल राजे यांची अवस्था आमच्या भारतीय ढोलांपेक्षाही जास्त वाईट झालेली आहे. कोणत्याही गोष्टीचे आणि कोणत्याही प्रकारे त्यांच्यावर खापर फोडता येते. जर त्यांनी सुधारणेसाठी तळमळीने प्रयत्न केले तर ते गुलामांप्रमाणे राहत नसल्याबदल त्यांच्यावर नाराजी होते आणि जर ते मागे राहिले तर काळाबरोबर न चालण्याचा ठपका त्यांच्यावर ठेवला जातो. गोष्टी जशा असायला हव्यात तशा होण्यासाठी सध्याची जी विलक्षण अवस्था आहे त्यात आमूलाग्र बदल होणे गरजेचे आहे. तुमच्या मनमिळाऊ आणि आनंदी सहवासाच्या आठवणी मला नेहमीच राहतील. तुमच्या सोबतीचा आनंद तुम्हास शक्य होईल तेहा येथे देत राहावा. कलकत्यास उष्णाता जास्त आहे का?

प्रति,
बाबू राजनाथ रँय,
कलकत्ता

प्रेमळ शुभेच्छांसह तुमचा विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

(सारख्या मजकुरामुळे १९९ क्रमांकाचे पत्र वगळण्यात आले आहे)

१२०

लनौली
६ मे १८९२

प्रिय महाराज,

पत्ती आणि दोन मुलांसह युरोपला जाण्यासाठी मी उद्या निघत आहे. तेथील माझा मुक्काम किती दिवसांचा असेल हे मी तुम्हाला तेथून कळवीन. येथे ठेवलेल्या माझ्या दोन मुलांची कृपया विचारपूस करावी आणि काळजी घ्यावी. तीळगूळ पाठवल्याबदल मनःपूर्वक धन्यवाद. तुम्ही कसे आहात? इंदौर फार उष्ण आहे का? तुम्ही इंदौरला असताना तुमची भेट घेण्यासाठी मी फार उत्सुक आहे. मी परत आल्यावर ही भेट ठरवू. मुलांना माझे आशीर्वाद देणे. माझ्याविषयी खात्री बाळगा.

प्रति,
हिज हायनेस, महाराज शिवाजीराव होळकर,
G.C.S.I. इंदौर

तुमचा विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

(सारख्या मजकुरामुळे १२१, १२२, १२३ क्रमांकाचे पत्र वगळण्यात आले आहे)

१२४

१८९२

प्रिय लॉर्ड किम्बले *

सततचा प्रवास आणि त्या अनुषंगाने असलेली अनेक कामे या धावपळीत माझा खाजगी पत्रव्यवहार काहीसा दुर्लक्षित गाहिला आहे. तथापि, आता मिळालेली संधी घेऊन हे पत्र तुम्हाला लिहीत आहे. माझ्या सहलीतला महत्त्वाचा टप्पा म्हणजे नॉर्वेचा प्रवास हे तुम्हाला माहीतच आहे. तो माझ्यासाठी अतिशय आनंदाचा आणि हितावह झाला. जहाजावर प्रवाशांसाठी अतिशय आरामदायक व मनोरंजक सुविधा केल्या असल्यामुळे पूर्णवेळ जहाजात राहणे अधिक चांगले ठरले असते; परंतु नॉर्वेजियन लोकांची जीवनशैली व चालीरीती समजून घेण्याची माझी उत्सुकता अधिक होती. त्यामुळे मी तेथे पंधरा दिवस राहिलो; परंतु माझ्या असे लक्षात आले की, बुद्धिमत्ता व शिष्टाचार अतिशय उच्च दर्जाचे असूनही तेथील माहिती ज्या ट्रोटक प्रमाणात मला मिळाली त्यावरून असे वाटते की, दुर्देवाने पर्यटकांना आकर्षित करण्याची रहस्ये अजून त्यांनी शिकलेली नाहीत व ही गोष्ट त्या देशासाठी गैरसोयीची आहे. असो. तेथील निसर्ग अतिशय रमणीय होता आणि तेथे पावसाचे प्रमाण जास्त असले तरी मला बरेच दिवस लख्ख सूर्यप्रकाशाचे मिळाले.

युरोपच्या त्या भागात पुन्हा आल्यामुळे आणि कला व संस्कृतीचा समृद्ध व प्रगत वारसा लाभलेल्या ड्रेस्डेन व बर्लिन यासारखी शहरे पाहताना मला खूप समाधान वाटले; परंतु तेथे उष्णातामान खूपच जास्त असल्यामुळे जास्त दिवस राहता येणे शक्य नव्हते. (ड्रेस्डेनचे ऑपेरा हाऊस अधिक गर्मी असल्याकारणामुळे एक रात्र बंद ठेवण्यात आले होते.) त्यामुळे मी माझे विश्वासू मित्र मॉर्टिझ यांच्याकडे गेलो. बरेचसे पर्यटक मेंढळांच्या कळपाप्रमाणे एकमेकांचे अनुकरण करीत फिरताना दिसत होते. तेथील हवामान सुखद होते आणि हिमनद्या व पर्वतांच्या खिंडीतून उत्साह वाढवणाऱ्या अनेक सहली मी केल्या.

* (सेक्रेटरी ऑफ स्टेट फॉर इंडिया)

तुमचा विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

१२५

ग्रॅंड हॉटेल, डि'ओरिएण्ट, ब्रिंडीसी
१८ डिसेंबर १८९२

*प्रिय मित्र कर्नल फिट्जेराल्ड (Fitz Gerald),

आता पुढील काही तासांतच आपण दोघे एकमेकांना दुरावणार आहोत या विचाराने खेद होत आहे; पण आपण पुन्हा भेटणार आहोत, अशी आशा मला वाटते.

महाराजा सयाजीराव गायकवाड | २२२

जाण्यापूर्वी मला तुमचे आभार मानले पाहिजेत. माझा दौरा आनंदात पार पाडण्यासाठी तुम्ही सर्वतोपरी प्रयत्न केले आहेत. तुमच्या सुखद सोबतीचा तर मी मनापासून आनंद घेतला; पण त्यापेक्षाही महत्त्वाचे म्हणजे तुमची युक्तिपूर्णता व निर्णयक्षमता माझ्यासाठी अतिशय मोलाची ठरली. तुमच्या प्रगतीकडे माझे व्यक्तिगत रूपाने आणि आनंदाने लक्ष असेल. आपल्या स्नेहपूर्ण संबंधात माझ्याकडून काही न्यून राहिले असेल तर ते जाणीवपूर्वक नव्हते याविषयी खात्री बाळगा.

मी युरोपमध्ये पुढच्या वेळी परत येईन तेक्हाही तुम्ही मला सोबत करू शकाल अशी आशा बाळगतो. आठवण म्हणून मी काही गोष्टी तुम्हाला भेट करीत आहे. कृपया त्यांचा स्वीकार कराल ना? तुमच्या पत्राने मला सदैव आनंद होईल.

तुमचा विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

* महाराजांच्या युरोप दौऱ्यामध्ये इंडिया ऑफिसकडून या अधिकाऱ्याची महाराजांच्या सोबतीसाठी नियुक्ती केली होती.

१२६

बडोदा
१६ मार्च १८९३

प्रिय दिवाणसाहेब (मणीभाई),

आपल्या संपूर्ण संस्थानासाठी नाही; परंतु काही भागांमध्ये सक्तीची शिक्षण योजना लागू करण्याबाबत मी फार दिवसांपासून विचार करत आहे. माझ्या अनेक अधिकाऱ्यांसोबत अनेक बैठका झाल्यानंतर काल माझ्या हाती काही आवश्यक माहिती मिळाल्यामुळे मला फार आनंद झाला आहे. मिळालेली माहिती बरोबर आहे आणि त्याविषयीची मते ताठर नसून उदार आहेत हे गृहीत धरून मी एक हुकूम काढत आहे, ज्याची अंमलबजावणी अत्यंत जबाबदारीने व्हायला हवी आणि त्यातील प्रत्येक बाबीकडे पूर्ण लक्ष द्यायला हवे. योजना कार्यान्वित असताना जे दोष आढळतील त्यावर विचारविनिमय करून उपाय करावेत. खर्चाच्या अंदाजपत्रकातील त्रुटी दूर कराव्यात. आपण नुसते उत्साही, क्रियाशून्य तत्त्ववादी किंवा हौशी असून चालणार नाही. चुकांची दुरुस्ती व्हावी, अशी आमची तळमळीची इच्छा आहे. मोठा खर्च करण्याची क्षमता आपल्या संस्थानाची आहे का हा गंभीर प्रश्न आहे. आपल्या उत्पन्नाएवढा खर्च तर आपण करून बसलो आहोत आणि ही बाब समाधानाची नाही. खर्चविषयक गंभीर जबाबदारी अंगावर ओढवून न घेता आपण काही हजार रुपये खर्च करू शकतो हे लक्षात घेऊन मी असा आदेश काढतो की, अमरेली महालातील सर्व खेड्यांमध्ये शाळा सुरु केल्या जाव्यात. हरगोविंददास द्वारकादास यांनी या योजनेसाठी ३१७९०-८-० रुपयांचा खर्च होईल असे अंदाजपत्रक मांडले आहे. या हिशेबास

साधारणतः मान्यता देण्यात आली आहे. मी ‘साधारणतः’ असे म्हणत आहे, कारण सरकारच्या पूर्वमंजुरीशिवाय शिष्यवृत्ती देता येणार नाही किंवा ती देण्याविषयीचे आश्वासनही देता येणार नाही. त्या मदतीशिवाय लोकांनी शिक्षण घेणे मला उचित वाटते.

सत्कीची शिक्षण योजना सुरु करण्यापूर्वीची महत्त्वाची पहिली अट अशी आहे की, प्रत्येक विभागाला शैक्षणिक साहित्य पुरवले जावे. ते पुरवल्यानंतर जर लोकांनी या योजनेस प्रतिसाद दिला नाही, तर त्यांना काही शिक्षा लागू करण्याविषयी आपण विचार करू शकतो. माझा असा विश्वास आहे की, सर्व प्रजा जरी यासाठी तयार नसली तरी मोठ्या प्रमाणात लोक त्यांच्या मुलांना शाळेत स्वयंस्फूर्तीने पाठवतील, जेणेकरून कायद्याची आवश्यकता थोडी सौम्य होईल.

या योजनेमध्ये प्रत्येक जाती-जमातीच्या मुला-मुलींना शैक्षणिक साहित्य उपलब्ध करून देणे अपेक्षित आहे. एक मुद्दा मात्र संचालकांनी लक्षात घ्यावा, असे मला वाटते. तो असा की, हा महत्त्वपूर्ण हुक्म अमलात आणत असताना गोषापद्धती असणारे लोक त्यांच्या मुलींना शाळेत पाठवण्याविषयी हरकत घेतात काय याकडे लक्ष असू घ्यावे. त्यांनी त्यांच्या मुलींना सरकारी शाळेतच पाठवणे आवश्यक नाही. सरकारने वेळोवेळी ठरवून दिल्यानुसार विशिष्ट इयत्तांपर्यंतचे शिक्षण त्यांनी त्यांच्या मुला-मुलींना घ्यायला हवे इतके मात्र अपेक्षित आहे.

सत्कीच्या शिक्षण योजनेच्या या पहिल्या टप्प्याचे विस्तारीकरण पुढे भविष्यात कसे होईल हे राज्याकडे असणाऱ्या साधनसामग्रीवर सर्वस्वी अवलंबून असेल. संपूर्ण राज्याला शैक्षणिक सुविधा पुरवण्याचा खर्च अंदाजे बारा ते पंधरा लाख इतका असेल. मी स्वतःला यासाठी पूर्णतः मुक्त ठेवू इच्छितो. एवढ्या मोठ्या खर्चिक शैक्षणिक योजनेचे ओळे राज्याला पेलता येईल की नाही हे निश्चितपणे समजल्याशिवाय मी कोणतेही धोरण निश्चित करू शकत नाही. एकदा दिलेला शब्द पाळता न आल्यास त्याएवढी वाईट गोष्ट अन्य कोणती नाही. माझी महत्त्वाकांक्षा आणि माझ्या इच्छा साकार करण्यासाठी आणि माझी धोरण यशस्वी ठरण्यासाठी शिक्षण ही निखळ आवश्यक गोष्ट आहे. एक महत्त्वाचा मुद्दा आपण लक्षात ठेवायला हवा की, सुशिक्षित लोकांना एका बळकट आणि खंबीर सरकारची गरज असते. आपले वारस ही गरज पूर्ण करण्याचा प्रयत्न करतील, अशी मला आशा आहे. आपल्या संस्थानांतील सरकारे सध्या अतिशय दुर्बल आणि असमाधानकारक आहेत. असे असण्याचे कारण, ती स्थानिक प्रतिनिधींकडून चालवली जातात हे नसून ती हास्यास्पद, अस्पृहणीय आणि नियमबाबू राजकीय परिस्थितीत आहेत.

सत्कीच्या शिक्षण योजनेस मी मंजुरी देत आहे,* परंतु तिची अंमलबजावणी राज्याच्या आर्थिक स्थितीवर अवलंबून आहे.

तुमचा विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

* या योजनेचा विस्तार संपूर्ण राज्यात १ ऑगस्ट १९०६ रोजी झाला.

मे १८९३

प्रिय मंत्री (मणीभाई),

हे वाचून तुम्हाला आनंद होईल की, ब्रिंडीसी (Brindisi) पर्यंत आम्ही सुखरूप पोहोचलो आहोत.* तीन दिवसांचा खराब प्रवास वगळता एकूण प्रवास अतिशय चांगला झाला. या प्रवासात मी नको तेवढा अस्वस्थ होतो. बुधवारी सकाळपर्यंत आमचे ट्रिएस्टी (Trieste) ला पोहोचणे अपेक्षित आहे; परंतु ही स्टीमर बेभरवशाची असल्यामुळे त्याविषयीची नक्की खात्री नाही.

वन अधिकाऱ्याच्या नोकरीस मुदतवाढ देण्याविषयी मी तुम्हाला तार पाठवली होती ती मिळाली असेल. तुमच्या कार्यालयातील काही महत्त्वाची प्रकरणे सरकारकडे प्रस्तावित करण्यासाठी एका सक्षम अधिकाऱ्याची तुम्हाला गरज असल्याविषयी तुम्ही मला सांगितले होते. आपल्या सेवेतील कायद्याच्या जाणकार असणाऱ्या एखाद्या व्यक्तीची निवड करा आणि त्याच्याकडे ही प्रकरणे सोपवा. विशेषत: या प्रकरणांसाठी वेळ देणे अतिशय महत्त्वाचे आहे. मुंबईतील निष्णात वकिलांकडे चार प्रकरणे सोपवावीत असे मी तुम्हाला सुचवतो. त्यामुळे तयारी करण्यात जाणारा वेळ वाचवता येईल.

अवघड आणि गुंतागुंतीची दोन प्रकरणे कृपया कांगा यांना देण्यात यावीत. ते पूर्वी आपल्या न्यायखात्यात होते. दुसरी दोन प्रकरणे अन्य चांगल्या व्यक्तीकडे द्यावीत. त्यांना द्यावयाचा मोबदला निश्चित आणि उचित असावा. त्या लोकांशी करारनामा करताना त्यात अशी एक अट घाला की, करार अस्तित्वात आल्यापासून दिलेल्या निश्चित मुदतीमध्ये त्यांनी काम समाधानकारकरीत्या पूर्ण करणे आवश्यक आहे. कागदपत्रे शोधण्यात वेळ वाया जाणार नाही या दृष्टीने त्यांनी जुळवणी करावी.

बडोद्यात सर्व काही सुरक्षीत असेल अशी आशा आहे. संचालकांनी गेल्या वर्षीप्रमाणे यावर्षी नियमानुसार तपासणी दौरा केलेला नाही हे समजल्याने खेद वाटला. ही बाब अगदी अनुचित आहे. तुम्हाला आणि सर्व विभागप्रमुखांना मी वारंवार सांगितलेले आहे की, त्यांच्या कार्यालयांचे काम सांभाळण्यासाठी मी सहाय्यक आणि आवश्यक सूचना दिलेल्या आहेत. त्यामुळे तपासणी दौरे करण्यात काही अडचण येऊ नये. त्यांची उपस्थिती बडोद्यात आवश्यक असण्याची जी काही कारणे ते देतात त्यावर माझा विश्वास नाही. सहाय्यकांचे काम इतके चांगले असायला हवे की, प्रमुखांची बडोद्यात प्रत्यक्ष उपस्थितीची गरज भासता कामा नये. मी मंजुरी दिलेल्या सक्तीच्या शिक्षण योजनेनुसार पाटण तालुक्यात शाळा सुरु होण्याचा वेग वाढला असेल अशी आशा करतो. या आदेशांची अंमलबजावणी करताना तुम्ही घिसाडघाई करू नये.

तुमची प्रकृती चांगली असेल, अशी आशा करतो.

तुमचा विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

* १ मे १८९३ रोजी एस. इम्परेसरने बडोदा सोडले. महाराणी व मुले भारतात राहिली.

ग्रॅंड हॉटेल, अँडल्सबर्ग
कॉर्निअला
१९ मे १८९३

प्रिय मित्र (मणीभाई),

१७ दिवसांचा मोठा समुद्रप्रवास करून या महिन्याच्या १७ तारखेस ट्रिएस्टीला सुखरूप पोहोचलो. सकाळी ७ ते ८ च्या दरम्यान आम्ही गोदीवर पोहोचलो. माझ्यासाठी लंडनहून आलेली काही पत्रे घेऊन परराष्ट्र वकिलाचा प्रतिनिधी आमच्या आगमनाची वाट पाहत होता. त्यापैकी एक पत्र मला अशी सूचना देणारे आहे की, माझ्या राजकीय अधिकाऱ्याचा खर्च संपूर्णतः मी उचलावा. कारण माझ्या विनंतीनुसार त्याला माझ्या तैनातीत नेमण्यात आले आहे. प्रवासखर्च सोडून हा खर्च ४० पौंड प्रतिमहिना असा असेल. माझ्या कोणत्याच कामाचा नसणारा ज्याचा खर्च मी उचलत आहे; पण जो माझा नोकर नाही असा राजकीय अधिकारी सोबत घेण्यास मी अजिबात तयार नाही हे तुम्ही जाणताच. जर एखादा अधिकारी राजकीय अधिकारी म्हणून द्यायचाच असेल, तर तो तयार ठेवावा, ज्यामुळे त्याचा शोध घेण्यात वेळ जाणार नाही, एवढेच आपण लिहिले होते. जर संस्थानिक राजाजवळ त्याचे स्वतःचे सक्षम अधिकारी असतील, तर त्याला राजकीय अधिकाऱ्याची आवश्यकता नाही असाच माझा युरोप प्रवासातील अनुभव आहे. आवश्यकता पडल्यास त्यांनी सहाय्यास उपलब्ध असावे अशा सूचना भारत सरकारने त्यांच्या स्थानिक प्रतिनिधींना द्यायला हव्यात. संस्थानिक राजांच्या प्रवासाची देखभाल करण्यासाठी एखादा अधिकारी नेमण्याची इच्छा जर ब्रिटिश सरकारची असेल, तर त्यासाठीच्या खर्चाची तरतूद राजांवर न लादता स्वतः करायला हवी. जर राजा स्वतः अधिकाऱ्याची मागणी करत असेल, तर ती बाब वेगळी असेल. मला अशा अधिकाऱ्याची गरज नसल्याबद्दल मी परत उत्तर देणार आहे.

ट्रिएस्टी बंदर मला विशेष आकर्षक वाटले नाही. त्या मानाने मुंबई व नेपल्स अधिक सुंदर आहेत.

ट्रिएस्टी जवळ येत असताना पहाटेच्या वेळी मी या देशाचा देखावा पाहण्यासाठी डेकवर गेलो होतो आणि त्यावेळी मला अचानक एक विलक्षण आनंदाची अनुभूती मिळाली. पहाटेचे पाच वाजले होते. त्यावेळी बडोद्यातील हिवाळ्यात ६.३० वाजता सूर्य जेवढा आकाशात चढलेला असतो तेवढा येथील आकाशात चढलेला होता; पण तितका तीव्र नव्हता. शांत आणि तेलकट पाण्यावर पडलेला प्रचंड मोठा प्रकाशझोत अतिशय सुंदर दिसत होता. तो डोळ्यांना दिपवणारा नव्हता. शिंडे उभारलेल्या अनेक छोट्या छोट्या मच्छीमारांच्या नावा दिसत होत्या. आम्ही बंदराच्या जवळ होतो. संथ पाण्यावर तरंगणाऱ्या या नावांचे दृश्य अतिशय रंजक होते. त्या केवळ तरंगत होत्या आणि अन्य कोणतीच हालचाल नव्हती. पांढऱ्या व लाल रंगांनी रंगवलेल्या

त्या नावांवर पडलेल्या सूर्यप्रकाशामुळे त्या अग्निज्वालांप्रमाणे दिसत होत्या. दुर्दैवाने धुके पसरल्यामुळे फार लांबवरचे आम्ही पाहू शकलो नाही. तरीही किनाऱ्यावर जे काही आम्ही पाहिले त्यावरून हा देश चांगला आहे, असे आमचे मत झाले. किनारा हिरवागार होता, दाट वृक्षराजी होती, काही खेडी आणि त्यांना कौलारू घरे होती. एका उंच टेकडीवर एका मुख्य सरदाराचे (Archduke) निवासस्थान दिसते. तुम्ही ट्रिएस्टीच्या जवळ जसजसे येता व स्पष्ट देखावा तुम्हाला दिसू लागतो, तो तुम्हाला मुंबईच्या मलबार हिलची आठवण करून देतो.

शहरामध्ये आम्ही फारसे फिरलो नाही. युरोपमधील अनेक चांगली शहरे पाहिल्यामुळे येथे विशेष आकर्षक असे काही आढळले नाही. तरी जे पाहिले ते चांगले होते. रस्ते अतिशय स्वच्छ आणि फरसबंदीचे आहेत. मुंबईच्या घरांप्रमाणे येथील घरे उंच आणि तशाच रचनेची आहेत; पण त्यापेक्षा अधिक टुम्दार दिसतात. ती सर्व दगडांनी बांधलेली आहेत. आपल्याकडे सोनगडला असणाऱ्या दगडांसारखे येथील दगड आहेत; पण येथील पाऊस आणि हवामानाचा त्यांच्या पांढऱ्या रंगावर विशेष परिणाम होत नसावा. या दगडांनी बांधलेला एक सुंदर राजवाडा येथे आहे. त्याचे नाव आहे मिरामॉर (Miramar). सध्या असलेल्या राजाच्या भावाने तो बांधला होता. तो भाऊ व्यवसायाने खलाशी होता आणि रिअर व्हाईस-ॲडमिरल असताना तो येथे राहायचा. नेपोलियनच्या सूचनेनुसार मेक्सिकोचा राजा म्हणून ज्याची निवड करण्यात आली तोच हा. प्रथम त्याने त्या राजमुकुटास नकार दिला होता; परंतु तेव्हाच्या राणीविषयी मत्सरभाव असणाऱ्या त्याच्या बायकोने त्याला ते पद स्वीकारण्यासाठी प्रवृत्त केले. फ्रेंच मानसन्मानातून अतिशय अनिछेने परत न येण्यासाठी त्याने ही जागा सोडली. राजपदावर त्याचा अभिषेक झाल्यानंतर लगेचच नेपोलियनने त्याची सेना तेथून माघारी घेतली व मेक्सिकोचा कारभार त्याच्यावर सोपवला. मॅक्सिमिलियनच्या समर्थक पक्षापेक्षा विरोधी पक्ष अधिक प्रभावी होता. त्या पक्षाची मागणी प्रजातंत्राची होती. जनतेने त्याचा वध केला आणि त्याची पत्ती युरोपला परत आली. सध्या ती मनोरुग आहे आणि ब्रुसेल्स या राजधानीच्या शहरात राहत आहे. आम्ही हा राजवाडा पाहिला आणि तो फार उत्तम असल्याचे लक्षात आले. यातील दालने राजवाड्याला शोभतील इतक्या संख्येने व आलिशान नसली तरी अतिशय आरम्भीर आणि सुसज्जतेने समृद्ध आहेत. तख्तपोशीवरील तावदाने अतिसुंदर असून, त्याच्या लाकडावर विविध पद्धतीची सोन्याची उठावदार नक्षी काढलेली आहे. एकेका खोलीमध्ये विविध छटांचे सर्व रंग दिसून येतात. ते रंग व सोने यांचे मिश्रण फार उत्तम झाले आहे. एकूण ३६ खोल्या तेथे होत्या. घराभोवती अप्रतिम बाग होती. ट्रेस्टियन नागरिक तेथे वेळ घालवण्यासाठी नेहमी येतात. लोकांना बघण्यासाठी बाग आणि घर उघडे ठेवलेले आहे. काही दिवसांपूर्वी ऑस्ट्रियाचा राजा येथे येऊन गेला. बागेमध्ये अनेक झाडे आहेत आणि आपल्या मकरपुऱ्यातील बागेप्रमाणे येथील काही भूखंड हे कलात्मक बागकाम असणारे आहेत. राजवाड्यातून समुद्राचे सुंदर दृश्य दिसते आणि म्हणून त्याचे नाव मिरामॉर (समुद्राकडे पाहा) असे ठेवले आहे.

ऑस्ट्रियन लॉर्ड अँड कंपनीचे मुख्य कार्यालय ट्रिएस्टीत आहे हे तुम्हाला माहिती आहेच. त्यांचे मॅनेजर मिस्टर यानी यांच्यामार्फत मिरामॉर आणि अन्य ठिकाणी जाण्यासाठी आम्हास एक स्टीम लॉन्च दिली आहे. हे यानी पूर्वी अनेक वर्षे मुंबईत होते. ते नुकतेच गेल्या मार्चमध्ये

पूर्वेकदून परत आले आहेत. त्यांच्या सोबत त्यांनी एक सुरतचा नोकर आणला आहे. मि. यानी हे ज्यू आहेत. मिरामॉर बघून झाल्यावर आम्ही या कंपनीच्या जहाजांची दुरुस्ती जेथे केली जाते त्या ठिकाणी गेलो. संध्याकाळी साधारण सातच्या सुमारास जेवण घेतले व त्यानंतर बेसोव्ही (Bessovi) सह त्याच्या घरी गेलो. त्याच्या पत्नीची भेट घेतल्यानंतर आम्ही काही उपाहारगृहात गेलो. त्यानंतर मी घरी परत आलो व झोप घेतली. खूप लांबलचक पत्र लिहून मी तुम्हाला कंटाळा आणत आहे अशी भीती वाटू लागली आहे आणि त्यामुळे मला येथे पत्र संपवावेच लागणार आहे. आता मी येथून जवळ असलेल्या एका पागेमध्ये जाणार आहे. मला खूप चांगले वाटते आहे. बडोद्यातही सर्व काही चांगले असेल आणि तुमची प्रकृतीही उत्तम असेल, अशी आशा बाळगतो.

सयाजीराव गायकवाड

१२९

हॉटेल मेट्रोपोल, व्हिएन्ना,
३० मे १८९३

प्रिय पेस्तनजी,

तुमच्या प्रेमळ पत्राबदल अनेक धन्यवाद. राणीसाहेब व मुलांना बेळगावी जाण्यासाठी ज्या प्रकारे व्यवस्था करण्यात आली ते पाहून मला खेद वाटला. त्याविषयी मी लनौलीला पत्र पाठवत आहे.

आवश्यकता असेल तरच व कमीत कमी प्रवास आपण करावा आणि विशेषत: राणीसाहेबांची आजची परिस्थिती बघता ही दक्षता घ्यायला हवी. जुलैच्या मध्यापूर्वी त्यांना बडोद्यास परत यावे लागेल. प्रवासासाठी जवळचे ठिकाण निवडले जावे. सध्या स्वारीचा खर्च इतक्या वेगाने वाढत चालला आहे की, कितीही काळजी घेतली तरी आपण तो कमी करू शकत नाही, हे कृपया लक्षात घ्या. पहिली गोष्ट म्हणजे प्रकृतिस्वास्थ्यासाठी गरज असेल तेहाच स्वारीचे आयोजन करा आणि दुसरी महत्त्वाची गोष्ट अशी की, कमीत कमी सोबती स्वारीसोबत पाठवा.

आमच्या स्वारीत अनेक आळशी व बिनकामाचे सेवक भरलेले आहेत. त्यांच्या तुलनेत कमी संख्येत; परंतु चागले प्रशिक्षित सेवक असतील तर ते स्वतःसोबत मालकासही खुश ठेवतात.

तुम्ही जवळपासच्या जागा सुचवल्यामुळे मला आनंद वाटला. इथून पुढे स्वारी ठरवताना आधी मी तुमचा सल्ला घेर्ईन, ज्यामुळे मला त्याबाबतीत रास्त पावले उचलता येतील. बेळगाव आवडले असेल अशी आशा करतो. तुम्हाला आवडतील अशा गोष्टी मला कळवण्यासाठी न निवडता तेथील प्रत्येक घडामोडीची माहिती माझ्यापर्यंत पोहोचवा. अप्पासाहेब पुणेकरांना मी दिलेल्या आदेशाचे पालन व्यवस्थित होत असेल अशी आशा आहे. सर्वसाधारण आणि विशेष बाबींशी संबंधित आदेश माझ्याकडे तुम्ही पाठवू शकता, हे लक्षात घ्या. जर ते महत्त्वाचे असतील; पण माझ्याकडे पाठवता येत नसतील, तर अशा परिस्थितीत मंत्रांना त्याविषयीचा

निर्णय घ्यावा लागेल. राणीसाहेब व मुलांच्या संबंधातील विषयात निर्णयापूर्वी राणीसाहेबांचा सल्ला अवश्य घ्यावा व त्याला योग्य महत्त्वाची देण्यात यावे. योग्य निर्णय घेण्यात राणीसाहेबांची काही चूक होत असेल, तर तुम्ही स्पष्ट व सभ्यपणे प्रश्नाची दुसरी बाजू त्यांना समजावून सांगावी. तुमच्यापैकी काहीजण पुरेशा मोकळेपणाने त्यांना सल्ला देत नाहीत, याबदल मी थोडा निराश आहे.

येथे माझा वेळ चांगला जात आहे आणि माझ्या ज्या प्रकृतीकारणाने मी येथे आलो त्या बाबतीत मला आनंद आहे. तुमचे स्वास्थ्य चांगले असेल, अशी आशा करतो.

तुमचा विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

१३०

काल्सबाड

६ जून १८९३

प्रिय मित्र (मणीभाई),

तीन दिवसांपूर्वीच येथे आलो. काल्सबाड ऑस्ट्रियात असून, एका छोट्याशा दरीत वसलेले आहे. पोटाचे आजार असणारे लोक या ठिकाणी वारंवार येत असतात. अनेक स्थूल लोकही वजन घटवण्यासाठी येथे येतात. जयसिंगराव आंगे यांच्यासारख्या माणसांसाठी ही जागा खूप चांगली ठरेल. बडोद्यातील कारभार शांततेत सुरु असेल, अशी आशा आहे. खिचडीच्या जाहिरनाम्याविषयी मला आज्ञापत्रिकेतून समजले. त्याच्या अंमलबजावणीत धोरणीपणा राखा आणि तत्वांच्या बाबतीत न्याय्य राहा. याबाबतीत काही हयगय झाल्याचे मला समजले तर मला आवडणार नाही. तुम्ही तेथे प्रत्यक्ष असल्यामुळे तुमच्यावर या गोष्टी अवलंबून आहेत. एखाद्या अननुभवी, उत्साही तरुण माणसाच्या हाती हे प्रकरण असते, तर मला जेवढी काळजी वाटली असती तेवढी वाटत नाही. कारण तुम्ही विचारी आणि पूर्णतः विश्वसनीय अधिकारी आहात. तुम्हाला हे पत्र मिळेपर्यंत तिकडे पावसाची सुरुवात झाली असेल असे वाटते. अंबालालभाई यांची आपल्या न्यायालयांचे मुख्य न्यायाधीश म्हणून नियुक्ती करताना आपण हे बोललो होतो की, योग्य वाटल्यास त्यांनी ब्रिटिश नोकरीचा राजीनामा द्यायला हवा. ब्रिटिश सरकारच्या सेवेतील अधिकाऱ्यांच्या सेवा तात्पुरत्या काळासाठी उपलब्ध करून देण्याबाबत कर्नल बिडुल्फ यांची भूमिका काय आहे आणि या अधिकाऱ्यांच्या बाबतीत आपल्या होणाऱ्या गैरसोयी कोणत्या आहेत, याबाबत तुम्ही जाणत आहातच. अंबालालभाईना ब्रिटिश सेवेचा राजीनामा देण्यास सांगण्यामध्ये काही असमंजसता आहे असे मला वाटत नाही. ते स्वतः आणि आपले सरकार यामध्ये सामंजस्याचा ठराव आपण करू शकतो की, संस्थानांना ब्रिटिश अधिकाऱ्यांच्या सेवा पुरवल्यास त्यांना ब्रिटिशांकडून जेवढे निवृत्तीवेतन मिळाले असते तेवढे आपणाकडूनही मिळेल. मला वाटते की, अशा अधिकाऱ्यांचे

निवृत्तीवेतन ब्रिटिश सरकारतर्फे एकदाच निश्चित केले जाते व ते कायमस्वरूपी असते. एका विशिष्ट वेतनाच्या पुढे त्यांचे निवृत्तीवेतन जात नाही हे मला माहिती आहे. रेसिडेंटशी संबंधित असलेल्या काही अपकारक कारणामुळे या सभ्य गृहस्थाने हा राजीनामा द्यायचा नसून केवळ आपल्या संस्थानाच्या सोयीसाठी द्यायचा आहे, असे माझे म्हणणे आहे. तुम्ही माझ्याशी याबाबत जर सहमत असाल तर 'होय' अशी तार मला पाठवा. माझ्याकडून पुढील सुचना मिळाल्यावर तुम्ही त्यांचा अर्ज पुढे पाठवू शकता. धामणस्करांनीही असेच केल्यास त्यासाठी येणारा खर्च किती असेल? याविषयी तुम्ही मला पत्र पाठवून कळवा. माझे नेहमीप्रमाणे सुरु आहे.

तुमचा विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

१३१

कालस्बाड

१० जून १८९३

प्रिय सर (इलियट),

तुमच्या प्रेमळ पत्राबद्दल धन्यवाद. भारतात माझी प्रकृती सर्वसाधारणतः जशी असते तशीच येथेही आहे; मात्र सध्या थोडी सर्दी झालेली असून, घसा धरलेला आहे. विशेष काळजी करण्यासारखे हे दुखणे नसून लवकरच मला बरे वाटेल. राणीसाहेब मुलांसह पुण्यात खुशाल असल्याची चांगली बातमी मला समजली आहे. तुमच्या मुलांची प्रगती चांगली असल्याचे वृत्त खूप समाधानकारक आहे. डब्ल्यू. लवकरच बडोद्याला जाणार आहेत याचा आनंद आहे. काही दिवसांपासून लग्न करण्याचा विचार डब्ल्यू. यांच्या मनात आहे हे आपल्याला माहिती आहेच. Eruckhauks, डॉ. एरिक्सन आणि डॉ. ब्युलर यांना माझ्या सदिच्छा सांगा. एट्रेलेट (Etrelat) येथे तुमचा मुक्काम कधीपर्यंत आहे?

रे कुटुंबाशी जेव्हा तुमची भेट होईल तेव्हा माझे सलाम त्यांना सांगा. लॉर्ड लॅन्सडाऊन यांच्याशी माझी फार छान भेट झाली. रेल्वे, इम्पीरियल सर्क्हिस टूप्स या विषयांवर आमची चर्चा झाली, तसेच बडोद्यास मी नसण्याविषयीची दुर्दैवाने निर्माण झालेली परिस्थिती याबद्दल मी त्यांच्याशी खुलासेवार बोललो. रेल्वेच्या विषयाबाबत काहीच घडणार नाही याची मला खात्री आहे. इम्पीरियल सर्क्हिस टूप्सचा विषयदेखील निदान सध्यातरी सोडून द्यावा लागत आहे. लॉर्ड लॅन्सडाऊन व माझ्यातील चर्चा सुमारे दीड तास सुरु होती. बडोद्यातील माझ्या अनुपस्थितीबद्दल त्यांनी सहानुभूती व्यक्त केली आणि असेही म्हणाले की, प्रकृतीसाठी आवश्यक असेल तर मी जरूर बाहेर जायलाच हवे; पण लवकरच मी परतण्याची आशाही त्यांनी व्यक्त केली. याविषयी मला स्वतःलाही किती दुःख वाटते आणि राजाने त्याच्या स्वतःच्याच देशात राहणे फार गरजेचे आहे हे त्यांच्यासारखेच माझेही मत आहे, हे मी त्यांना सांगितले. अशा काळजीपूर्वक सल्ल्याची मला तळमळीने गरज होती हे मी तुम्हाला सांगू इच्छितो. सुदैवाने सध्या माझी प्रकृती चांगली आहे

आणि पुढच्या हिवाळ्यापर्यंत एक मोठा मुक्काम मी बडोद्यात करू शकतो. भारतात परतण्यासाठी प्रवासास मी कधी सुरुवात करावी, असे तुम्हाला वाटते?

तुमच्या विभागाचे काम सुरळीत चालल्याचे ट्रोटक वृत्त मला मि. मॅकोनॉची (Maconochi)* यांच्याकडून समजले आहे. मागील वेळेपेक्षा यावेळी प्रशासकीय व्यवस्था वाईट झालेली नाही, असे मला वाटते.

ऑक्टोबरपूर्वी मी भारतात परत येण्याचे काही कारण आहे असे तुम्हाला वाटते का? (अर्थात भारतातून मला बोलावणे येणार नाही हे गृहीत धरले आहे.)

श्रीमती इलियट यांना माझ्या सदिच्छा कळवा. हुकूम काढण्याविषयीची काही कागदपत्रे भारतातून माझ्याकडे आलेली आहेत.

तुमचा विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

* मि. इलियट त्यांच्या अनुपस्थितीत सर्हें अॅण्ड सेटलमेंट कमिशनरचा कार्यभार सांभाळत होते.

१३२

कालसंबाड
११ जुलै १८९३

प्रिय मित्र (लॉर्ड रे),

मी अतिशय आनंदने हे पत्र तुम्हाला लिहिण्यासाठी बसलो आहे. खरे तर या पूर्वीच लिहायला हवे होते; परंतु कामाच्या ताणामुळे जमले नाही.

मागील महिन्याच्या १७ तारखेस ट्रिएस्टीला पोहोचलो. त्यानंतर काही ठिकाणी मुक्काम करत करत २६ मे रोजी व्हिएन्नास पोहोचलो. तेथे काही आठवडे मुक्काम केला. इम्पीरिअल ऑपेरा आणि हॉपबरी थिएटर या उत्कृष्ट वास्तू असून, सांगीतिकेतील (ऑपेरा) अभिनयही अप्रतिम वाटला. हॉपबरी थिएटरकर पुष्कळ खर्च केलेला दिसतो आणि खन्या अर्थने तो व्हिएन्नाचा एक अनमोल दागिना आहे. टाऊन हॉल आणि इतरही अनेक इमारती अनेक वेळा पाहण्याइतक्या देखण्या आहेत. राजाची मोठी मिरवणूक तेथे निघणार होती व ती पाहता येईल अशी उत्सुकता आम्हास होती; तथापि खराब हवामानामुळे ती पुढे ढकलली गेली असल्याचे एकले व त्याबदल फार वाईट वाटले. माझ्या सेवेत राजकीय अधिकाऱ्याची नियुक्ती करण्यासंदर्भात माझ्यात व भारत सरकारला जर माझ्यासाठी राजकीय अधिकारी नेमावयाचा असेल तर तो लवकर नेमला जावा, अशी मागणी करणारे अधिकृत पत्र माझ्या मंत्रांमार्फत गव्हर्नर जनरलच्या बडोदा प्रतिनिधीकडे पाठवले आहे. त्या अधिकाऱ्याची निवड करण्यासाठी त्यांना अवधी मिळावा या हेतूने ते पत्र पाठवले होते. अशा कोणत्याही राजकीय

अधिकाऱ्याची नियुक्ती करण्याबाबत माझी कोणतीही इच्छा मी दर्शवली नाही. कारण मी विचार केला की, स्थानिक अधिकारी आमचे मत कधीच विचारात घेत नसल्यामुळे माझे मत जाहीर करणे अनावश्यक ठरते.

सहारनपूर सोडल्यावर मी जर कर्नल बिडुल्फ यांना अनौपचारिकरीत्या विचारले नसते तर तो राजकीय अधिकारी कोण असेल याविषयी मला कळाले नसते. संस्थानिकांना त्यांच्या दौऱ्यांमध्ये मदतनीस म्हणून कार्य करावे हे या राजकीय अधिकाऱ्यांकडून अपेक्षित आहे; परंतु ती मदत कोणकोणत्या बाबतीत असावी हे संस्थानिक राजांना कधीच माहिती नसते. त्यामुळे त्यांच्यातील व्यवहार हा पूर्णतः अडाणीपणाचा असतो. मदत करण्याच्या बाबी संस्थानिकांना माहिती नसल्यामुळे बहुधा त्या ठरवणे हे त्या त्या राजकीय अधिकाऱ्याच्या स्वभावानुसार निश्चित असते. सेवकांच्या नेमणुका करणे यासारख्या खाजगी बाबतीतही ढवळाढवळ करणे हे आपले काम आहे असे या अधिकाऱ्यांपैकी काहींना वाटत असते. मुक्कामासाठी हॉटेल्स निवडणे, तेथील मुक्कामांचा अवधी ठरवणे व पुढील प्रवासाची तारीख ठरवणे इत्यादी कार्यक्रम संस्थानिकांना पुरवणे अशी कामे काही अधिकारी करतात. हे सर्व नेहमीच सहजसुलभतेने नक्कीच होऊ शकत नाही.

माझ्या एका प्रांतामध्ये सक्तीच्या शिक्षण योजनेस राबवण्याची मंजुरी मी दिलेली आहे आणि लोकांचा प्रतिसाद कसा मिळेल याकडे लक्ष ठेवून आहे.

येथे मी एका आठवड्यापासून आहे व येथील पाणी चाखत आहे. तुम्हाला हे कळवण्यास मला आनंद वाटतो की, लॉर्ड लॅन्सडाऊन यांच्याशी माझी भेट झाली आणि बडोद्यातील माझ्या सखेद अनुपस्थितीची निर्माण झालेली गरज मी त्यांना स्पष्ट करून सांगितली. अर्थात, त्यांनीदेखील याविषयी दिलगिरी व्यक्त केली आणि प्रकृतीसाठी आवश्यक ते मी जरूर करायलाच हवे असे सांगितले. मी लवकरच परत येईल, अशी आशा मला वाटत आहे. त्यांना प्रत्यक्ष भेटून खुलासा करण्याची संधी मला मिळाली याचा मला विशेष आनंद वाटतो. कारण बडोद्यात राहता न येणे ही अन्य कोणापेक्षाही माझ्यासाठी सर्वाधिक दुर्देवाची बाब आहे. सुदैवाने माझी प्रकृती आता सुधारते आहे आणि मी लवकरच पूर्ण बरा होईल, ज्यामुळे बडोद्यात गैरहजर राहणे मला टाळता येईल.

भारतात परतणे माझ्यासाठी कधी इष्ट होईल, असे तुम्हाला वाटते, ते तुम्ही मला कधीही कळवा. त्याबद्दल मी तुमचा आभारी राहीन. कृपया ही बाब लॉर्ड किम्बले यांनाही कळवा.

जर तुम्ही आणि लेडी रे माझ्याशी सहमत असाल तर यॉर्कच्या ड्यूकूच्या विवाहानिमित्ताने मी त्यांना एक उपहार पाठवू इच्छितो. त्याचे स्वरूप काय असावे हे कृपया मला कळवाल काय?

या दीर्घ पत्राबद्दल क्षमा करावी. लॉर्ड किम्बले यांना माझी आठवण पोहोचवा. लेडी रे या पूर्णतः स्वस्थ असतील, अशी आशा करतो. त्यांना माझ्या शुभेच्छा कृपया द्याल काय? मि. इलियट हे रजेवर असून, लंडनला आहेत. तुमची प्रकृती उत्तम असेल अशी आशा करतो. इथे मी अजून काही दिवस राहणार आहे.

तुमचा विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

ता. क. - राजकीय अधिकाऱ्याविषयी मी जे लिहिले आहे ते केवळ तुमच्या माहितीस्तव असून तक्रार करण्याचा माझा हेतू नाही.

एस. आर.

काल्सबाड
२२ जुलै १८९३

प्रिय मित्र (मणीभाई),

तुमच्या कुटुंबावर मृत्यूची आणखी एक आपत्ती कोसळल्याचे समजून अतिशय दुःख झाले. तुम्ही एवढे दुर्दैवी आहात हे माझ्यासाठी फार क्लेशकारक आहे. तुमच्या दुःखाच्या तीव्रतेपेक्षा अधिक तीव्रता तुमच्या नातीच्या मातोश्री जाणू शकणार नाहीत. ईश्वरी कृपेच्या आदेशापुढे शरणागती पत्करण्याखेरीज असहाय मानव काही करू शकत नाही अशी एकमेकांची आपण समजूत घालायला हवी.

खिचडीविषयी पाठवलेली तुमची तार मिळाली. दया आणि सुरक्षेच्या मागणीसाठी ब्राह्मणालोक जसे रेसिडेन्सीकडे धाव घेत आहेत, त्यावरून ते कृतज्ञ नाहीत असे दिसून येते. मी त्या गोष्टीला विशेष महत्वही देत नाही; पण जर ते तसे वागले असतील तर खिचडी ही मदत न राहता तिला वसुलीचे स्वरूप आले आहे, असे म्हणावे लागेल.

ट्रेनविषयी मेजर स्नेल यांनी तुम्हाला जे पत्र पाठवले याबद्दल मी दुखावलो आहे. आपल्या कारभारात हस्तक्षेप करण्याची कोणतीही संधी तुम्ही रेसिडेन्सीला अजिबात देऊ नका. कारण सरकारची तशी घातक प्रवृत्ती आहे. वास्तविक पाहता त्यांनी (A. g.g.) कोणत्याही अडचणी निर्माण करायला नको आहेत. हे सर्व पाहता रेसिडेन्सीविषयी माझ्या मनात आकस निर्माण झालेला नसून नेटिव्ह सरकारच्या दुर्बलतेमुळे मी विषण्ण झालो आहे. मेजर स्नेल यांच्या पत्रातून दिसणारा रोख लक्षात घेता ते जे स्थान मिळवू इच्छितात ते मला पटलेले नाही आणि तुम्हीदेखील त्यांना तसे करू देणार नाहीत, याविषयी मला शंका नाही.

तुमचा लनौलीचा दौरा चांगला झाला असेल अशी आशा करतो.

माझी प्रकृती आता सुधारत आहे. येथील हवापाणी सध्या मी अनुभवतो आहे; परंतु अद्याप त्यांचा विशेष चांगला परिणाम दिसून आलेला नाही. येथून मी झोरमॅटला जाणार आहे. हे पत्र तुम्हाला मिळेपर्यंत तेथे खूप प्रमाणात पाऊस झालेला असेल.

तुमचा विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

(सारख्या मजकुरामुळे १३४, १३५ क्रमांकाचे पत्र वगळण्यात आले आहे)

१३६

कार्भेज

२० सप्टेंबर १८९३

प्रिय मि. फ्रेंच,

सर्व मुलांच्या प्रकृती व अभ्यासातील प्रगतिमान चांगले असेल, अशी आशा आहे. अभ्यासापेक्षा मुलांच्या आरोग्याचा विचार आधी व्हायला हवा. यात कोणतीही चूक होता कामा नये हे मी तुम्हाला पुन्हा सांगतो आहे. मात्र मुलांच्या प्रकृतीकडे लक्ष देणे अपरिहार्य झाल्याशिवाय अभ्यासाकडे दुलक्ष होऊ नये. माझ्या मुलांना चांगले सर्वसामान्य शिक्षण मिळावे एवढेच पुरेसे नाही, तर उपयुक्त असे व्यवसाय शिक्षणही त्यांनी शिकायलाच हवे. याबाबतीत मी अतिशय आतुर आहे. त्यांचे शिक्षण त्यांना प्रतिष्ठा मिळवून देण्यापेक्जी एखाद्या फुटकळ दागिन्यासारखे मिरवण्याची शक्यता निर्माण होऊ नये यासाठी मी तुम्हास हे सांगत आहे. सातत्याने व वेगाने होत जाणारे बदल व कडकपणे केल्या जाणाऱ्या छाननीच्या या काळामध्ये समाजातील अन्य कोणत्याही वर्गाप्रमाणे प्रतिष्ठित वर्गातील प्रत्येकाने उच्चविद्याविभूषित होणे आवश्यक बनले आहे. माझी प्रकृती चांगली आहे. सुदैवाने मला झोप चांगली लागते; परंतु कोणतीही चिंता मी सहन करू शकत नाही. मिसेस फ्रेंच यांना माझ्या सदिच्छा कळवाल काय? फतेसिंहरावांना शक्य होईल तेव्हा तेव्हा मला पत्र लिहिण्यास सांगावे. मात्र, त्यासाठी त्यांना विशेष तसदी घेऊ देऊ नका. मुलांची मला नेहमी आठवण येते व मी त्यांच्याबदल विचार करत असतो. त्यांच्या नैतिकतेकडेही चांगले लक्ष असू द्या. तसेच त्यांच्याभोवती कोणते लोक असतात इकडेही लक्ष द्या.

तुमचा विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

(सारख्या मजकुरामुळे १३७ क्रमांकाचे पत्र वगळण्यात आले आहे)

१३८

हॉटेल द एंजलिस, नाईस
२७ जानेवारी १८९४

प्रिय मि. फ्रेंच,

तुमचे पत्र मिळाले. मुलांची एकंदरीत प्रगती चांगली आहे हे वाचून आनंद झाला. जयसिंहराव लवकरच बरे होतील, अशी आशा आहे. मुलांना शक्यतो मोकळी हवा मिळावी व त्यांच्या प्रकृतीची सर्वतोपरी काळजी घ्यायला हवी या तुमच्या मताशी मी सहमत आहे. फतेसिंहरावांचे

महाराजा सयाजीराव गायकवाड | २३४

डोळ्याचे दुखणे अजून बरे झाले नसेल, तर एखाद्या दिवशी त्यांना मुंबईला डोळ्यांच्या डॉक्टरांकडे न्यावे, असे मी तुम्हाला सुचवितो. त्यामुळे नेमका कसला आजार आहे हे आपल्याला समजेल. त्यांच्या शिक्षणाकडे तुम्ही अजिबात दुर्लक्ष करू नका. त्यांच्या मानसिक प्रशिक्षणाला मी विशेष महत्त्वाचे मानतो. याबदल तुम्हाला सांगण्याची ही माझी दुसरी वेळ आहे. कारण मानसिक विकासास महत्त्व न देणाऱ्या लोकांचे अनुकरण तुम्ही करावे, असे मला वाटत नाही. अत्यंत विश्वसनीय अशा पदावर मी तुम्हाला नेमले आहे. त्यामुळे मला असे वाटते की, अत्यंत मोकळेपणाने मी माझ्या इच्छा तुमच्याकडे प्रगट करायला हव्यात आणि त्या तुम्ही पूर्ण कराव्यात. लहानगऱ्यांसमवेतही तुम्ही काही वेळ घालवता याचा मला आनंद आहे. मिसेस फ्रेंच यांना कृपया माझी आठवण पोहोचवा. अधिक सविस्तर पत्रे लिहिण्याचा प्रयत्न फत्तेसिंहरावांनी करावा, असे मला वाटते. लिटलडेल व त्यांच्या पत्नी यांची व तुमची जेव्हा भेट होईल तेव्हा माझी आठवण त्यांना पोहोचवावी. फत्तेसिंहराव मोडी लिहीत असतील, असे वाटते. आता जर त्यांनी त्याकडे दुर्लक्ष केले तर सुंदर हस्ताक्षर त्यांना कधीच शिकता येणार नाही.

तुमचा विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

(सारख्या मजकुरामुळे १३९ क्रमांकाचे पत्र वगळण्यात आले आहे)

१४०

सर्कल डेला मेडिटेरेनी, नीस
२८ जानेवारी १८९४

प्रिय मंत्री (मणीभाई),

या क्लबचा हंगामी सदस्य म्हणून माझी निवड झाली आहे. संध्याकाळचा बराच वेळ घालवण्यासाठी मी सहसा येथे येत असतो. येथे येणे आणि वाचन करत बसणे मला आवडते. एकंदरीने जीवनात आनंद आहे. कार्निव्हल सणाच्या संदर्भातील नीस लोकांचे काही रीतिरिवाज आम्ही कालपासून पाहत आहोत. त्यावरून आपल्याकडील होळी आणि इतर सणांची फार आठवण आली. ही अगदीच करुणास्पद गोष्ट आहे, की पाश्चात्य शिक्षणाच्या परिणामी आपल्याकडील प्राचीन आणि लोकप्रिय सणांचे सामर्थ्य लोप पावत आहे. बडोदादेखील ब्रिटिश शहरांचा कित्ता गिरवत आहे आणि ही बाब दुःखावह आहे. आपल्या राष्ट्रीय रीतिरिवाजांचे जतन करण्याचा प्रयत्न करणे हे आपल्यासाठी हितावह आहे. प्रदीर्घ काळापासून ते प्रचलित आहेत आणि त्यांना अनुकूल इतिहास आहे. माझे हे मत रमणासारख्या मूर्ख रिवाजाला लागू पडत नाही. रमण्याचे वाटप केवळ एका विशिष्ट जातीच्या लोकांसाठी होते, ज्याचा खर्च अनेकांच्या माथी मारला जातो आणि त्याच्या मोबदल्यात काहीही साध्य होत नाही.

येथील हवामान चांगले आहे आणि नेहमी सूर्यप्रकाश लख्ख असतो. पार्टीचे* सर्व सदस्य मजेत आहेत. त्यांची संख्या जास्त आहे, असे मला वाटते. कोणतेही काम करण्याची त्यांची तयारी असते, तथापि करण्यासारखे काही कामच नाही. निदान माझ्या प्रकृतीसंदर्भात तरी त्यांना विशेष उपयोग नाही. योग्य वेळ पाहून मी त्यांची संख्या कमी करून अनावश्यक होणारा खर्चही कमी करेन. राजाला त्यांच्या सुखासाठी मुक्तहस्ते खर्च करता आला पाहिजे; पण त्याला आनंद न देणाऱ्या कोणत्याही पद्धतीने तो खर्च होऊ नये, हे माझे तत्त्व आहे. अर्थात अगदी लगेच चमी याबाबतचा निर्णय घेणार नाही. बारखळी खात्याचे काम समाधानकारक सुरु असेल, अशी आशा करतो. आपले धोरण सैल सोडू नका किंवा त्यात बदलही करू नका. बारखळी उपाययोजनांवर मि. इलियट यांनी अहवाल लेखन केल्याचे मी ऐकले आहे. तसे असेल तर माझ्यासाठी तो अहवाल मि. अब्बास यांच्याकडे पाठवावा, असे त्यांना कृपया कळवा. माझ्यासाठी त्याची छापील प्रत काढा. मि. इलियट यांना सांगा की, भारत सोडण्यापूर्वी त्यांनी किमान १०० खेड्यांमध्ये स्थानिक पंचायत संस्थांची (elective village councils) सुरुवात करावयाची आहे. त्या योजनेविषयी मला विशेष आस्था आहे आणि माझ्या संपूर्ण राज्यात मला ती लागू करावयाची आहे. जर व्यवस्थितरीत्या ती राबवली गेली तर अतिशय उपयुक्त ठरणार आहे. माझ्या राज्याच्या विकासाची ती आधारभूत गोष्ट असेल. मी वेगळ्या काही स्थानिक संस्था सुरु करेन असे समजू नका. विशिष्ट तत्त्वप्रणालीच्या अनुबंधानेच काही योग्य सुधारणा करून मी काम करणार आहे. आधीच दुर्बल असलेल्या संस्थानिकांना अधिकच दुर्बल बनवणाऱ्या राज्यघटनेचा मला तिरस्कार आहे. लोकांचे अधिकार काढून घेण्याच्या धोरणामुळे राजा दुर्बल होत जातो; परंतु स्वार्थापेटी हे केले जाते. तुमच्या सर्व सहकाऱ्यांना माझ्या सदिच्छा द्या व त्यांना सांगा की, बडोद्यात असताना होती त्यापेक्षा माझी प्रकृती आता अधिक बरी आहे. तरी अजून मी पूर्णपणे सुधारलो नाही.

तुमचा विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

* महाराजांच्या पार्टीमध्ये श्री. आनंदराव गायकवाड, डॉ. नेहीन्स, मि. वणीकर, मि. खाशेराव, डॉ. जाधव, मि. के. बी. प्रधान आणि दोन सेवक समाविष्ट होते.

१४१

ग्रँड हॉटेल, ईडन, पलॅन्झा
१० मार्च १८९४

प्रिय लॉर्ड रे,

मि. ग्लॅडस्टोन यांच्या निवृत्तीनंतर होणाऱ्या मंत्रिमंडळातील नेमणुकांविषयीच्या बातम्या मी फार उत्सुकतेने वाचत होतो. अशाच एका वृत्तपत्रात अशी बातमी माझ्या वाचण्यात आली, की इंडिया ऑफिसमध्ये तुमची नेमणूक दुय्यम चिटणीसाच्या पदावर झाली आहे. ही बातमी खरी महाराजा सयाजीराव गायकवाड | २ ३६

आहे किंवा नाही याविषयी मला काही कल्पना नाही. जर ती खरी असेल तर त्याबद्दल मला तुमचे अभिनंदन करू द्या. पुढच्या उच्च पदांवर जाण्यासाठी ही नेमणूक आधारभूत सिद्ध होईल, अशी मला आशा आहे. बडोद्यात मला आलेल्या ताज्या अनुभवांबद्दल तुम्हाला सविस्तरपणे लिहावे असे मला वाटत होते; परंतु प्रकृती अस्वास्थ्यामुळे मी ती बाब पुढे ढकलली होती. आम्हाला मिळणाऱ्या वागणुकीचे परिणाम आणि परिस्थितीचे तडाखे तुमच्या लक्षात आणून देणे या एकाच हेतूने मी तुम्हाला लिहिणार होतो. तक्रार करण्याजोग्या अनेक गोष्टी असल्या तरी तक्रार करावी किंवा तुम्ही काही कारवाई करावी हा माझा उद्देश नक्हता. तो अहवाल तुम्हाला मिळाला असेल असे वाटते. तुमचा एक जुना मित्र या नात्याने बडोद्याविषयीची माहिती तुम्हाला कळवत आहे. तुम्हाला काळजीत टाकणे किंवा त्रास देणे हा हेतू अजिबात नाही. माझी प्रकृती सावकाश सुधारते आहे. सध्या तरी मला पूर्ण शांतता हवी आहे. लेडी रे यांना माझ्या शुभेच्छा तुम्ही कृपया कळवाल का? त्यांची प्रकृती उत्तम असेल, अशी आशा करतो. लॉर्ड किम्बर्ले यांना माझी आठवण कृपया पोहोचवणे. तसेच लॉर्ड रोझबेरी यांचे अभिनंदन करणारे पत्र मी लिहिले असते; पण कदाचित त्यांचे दुर्लक्ष झाले असते, म्हणून त्यांनादेखील माझ्या वतीने अभिनंदन कृपया कळवणे. इन्फ्लुएंड्झा झाल्यामुळे राणीसाहेब अद्यापही काहीशा अशक्त आहेत. मिसेस इलियट येथेच आहेत व त्यांचे कुशल आहे. कॅप्टन गॉर्डन मला आवडतात.

तुमचा विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

(सारख्या मजकुरामुळे १४२ क्रमांकाचे पत्र वगळण्यात आले आहे)

१४३

बडोदा
२ मार्च १८९५

प्रिय सर (मि. इलियट),

तुमच्या १५ डिसेंबर आणि त्यापूर्वीच्या पत्राबद्दल मी तुमचा आभारी आहे. मिसेस इलियट यांचे पत्र मला मिळाले आणि त्याचे उत्तरही पाठवले आहे. तुम्हाला दोन तारा पाठवण्याविषयी वणीकराना मी सांगितले होते. सुएझ्हून पाठवलेली तार तुम्हाला कदाचित मिळणार नाही म्हणून मुंबईहून दुसरी तार तुम्हाला पाठवली होती. त्याविषयी तुम्ही चिंता बाळगू नये. त्यापैकी एक तार तर मीच तुम्हाला पाठवली होती. कारण ती पाठवण्यात काही हयगय होऊ नये, असे मला वाटत होते.

बापट आयोगाचे* काम पूर्ण झाल्याचे तुम्हाला माहिती आहेच. आता तीन सद्गृहस्थ त्यावरील निकाल लेखनाचे काम करीत आहेत. त्यामध्ये मी अजिबात लक्ष घातलेले नाही आणि आणखीही

काही दिवस मी थांबणार आहे. पोषण भत्त्याविषयी (maintenance allowance) बापटांनी मला पत्र पाठवले होते. ते बडोद्यात असतील या समजुरीने त्यासंदर्भात बोलण्यासाठी मला भेटावयास त्यांनी यावे, असे मी त्यांना लिहिणार होतो; परंतु ते पुण्यात असल्यामुळे तसा निरोप मी त्यांना देऊ नये, असे मला सांगण्यात आले. बिडुल्फ आणि Maconochie या दोघांनी बडोदा सोडले आहे.

बिडुल्फ यांनी बराच मोठा घोटाळा करून ठेवला आहे, ज्याचे परिणाम फार काळ टिकून राहणार आहेत. त्यांच्या वर्तनामुळे माझ्या सत्तेला व पदाला मोठी हानी पोहोचली असून, अत्यंत बिकट अशी स्थिती झाली आहे. Maconochie हे विवाह करण्यासाठी सिमल्यास गेले आहेत. त्यांच्या भावी पत्नीस मी येथे पाहिले होते. ती उत्साही असली तरी विशेष देखणी नाही, असे माझे मत आहे. कॅप्टन मॉटर्गॉमेरी यांची ती मेहळी आहे.

बापट प्रकरणाबदल चर्चा करण्यास येथे कुणी धजावत नाही. त्याच्याशी कोणताही संबंध असलेला प्रत्येकजण घाबरलेला आहे. आता परतल्यावर त्यांच्याशी मला चर्चा करावयाची आहे आणि माझ्या पुढे आलेल्या त्यांच्या अर्जावर लवकरच आदेश काढायचे आहेत. याव्यतिरिक्त अडचणीत असलेल्या इतर कुणालाही मी भेटलो नाही. श्रीमती इलियट यांची प्रकृती ठीक नसल्याचा मला खेद वाटतो. मागील काही सप्ताहांच्या तुलनेत माझी प्रकृती बरीच सुधारली आहे. युरोपेक्षा येथे मी अधिक आनंदात आहे. माझ्या यंदाच्या दौऱ्यात मी त्यापूर्वीच्या दौऱ्यात जेवढा दुःखी होतो तेवढा कधीच झालो नाही. कारण तेव्हा मला सहानुभूती आणि मदतीची अतिशय गरज होती आणि गहनर जनरलच्या बडोदा एजंटकडून मिळालेली वागणूक मात्र त्याच्या अगदी विरुद्ध स्वरूपाची होती. कर्नल मार्टेलिसला मी दोनदा भेटलो. त्यावरून तरी माझे त्यांच्याविषयीचे मत अनुकूल बनले आहे (अर्थात इतक्या कमी वेळात कोणतेही मत बनवणे सुरक्षित आणि शहाणपणाचे नाही.). श्रीमती इलियट यांच्या वेतनाबदल भारत सरकारने घेतलेला निर्णय हे पत्र मिळेपर्यंत तुम्हालाही कळाला असेल. ते वेतन त्यांनी अमान्य केले आहे. ही खरेच मोठी संकटजनक बाब आहे. तथापि, पुन्हा या विषयाचा पाठपुरावा करण्यात काही हशील नाही. येथे अनेकांना तुमची आठवण येते. त्यामुळे येथे परत येण्याचा विचार तुम्ही कराल काय? चि. धैर्यशीलराव वगळता इतर सर्व मुले कुशल आहेत. कृपया तुमच्या मुलांना व श्रीमती इलियट यांना माझी आठवण पोहोचवणे. तुम्ही लवकरच बरे व्हाल, अशी आशा करतो.

तुमचा विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

* आयोगावर जमजेटजी अर्देसर दलाल (अध्यक्ष), जी. बी. कोठारे आणि गणपतराव गायकवाड (सदस्य) यांची नियुक्ती केली होती.

(सारख्या मजकुरामुळे १४४, १४५, १४६ क्रमांकाची पत्रे वगळण्यात आली आहेत)

१४७

बडोदा

२३ एप्रिल १८९५

प्रिय सर (मि. इलियट),

बापट आयोगाशी संबंधित असलेली काही पुस्तके मी या टपालासोबत तुम्हाला पाठवीत आहे. तुमच्या इच्छेनुसार तुम्ही तुमचे अभिप्राय देऊ शकता. आवश्यकतेनुसार मी तुमच्या अभिप्रायाचा उपयोग निश्चितच करून घेणार आहे. काहीही अभिप्राय न देण्यासाठीदेखील तुम्ही मुख्यत्वा आहात. एक मुद्दा मात्र असा आहे की, ज्याबाबत तुम्ही काही स्पष्टीकरण द्यावेच, असे मला वाटते आणि तो मुद्दा असा आहे की, जर बापट भ्रष्ट असतील. उदा. लाचखोर असतील, तर विभागप्रमुख या नात्याने तुम्ही त्याबद्दल तुमच्या वरिष्ठांना काहीच का कळवले नाही? तीन, चार आठवड्यात तुमचे अभिप्राय माझ्यापर्यंत पोहोचतील अशी आशा करतो.

तुमचा विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

(सारख्या मजकुरामुळे १४८ क्रमांकाचे पत्र वगळण्यात आले आहे)

१४९

उटकमंड

५ मे १८९५

प्रिय दिवाणसाहेब (मणीभाई),

आम्ही सर्वजण येथे सुखरूप पोहोचलो. एक्हाना मी लॉर्ड वेन्लॉक आणि मिस्टर ब्लीस यांची भेट घेतली. लेडी वेन्लॉकतर्फे त्यांच्या घरी मला भेटीचे आमंत्रण होते; परंतु तेथील प्रबंध चांगला नव्हता. प्रतिष्ठित पाहुण्यांची सरबराई पूर्वीप्रमाणे सध्या केली जात नाही, असे मला दिसून आले. येथील हवामान चांगले आहे; पण माझ्यासाठी विशेष अनुकूल नाही. यथावकाश तसे ते होईल असे वाटते. मि. हरगोविंददास यांची बदली सैन्य विभागात करण्याविषयी मी या आधी तुमच्याशी मि. पेस्तनजीमार्फत बोललो होतो. शिक्षण विभागाने माझ्याकडे पाठवलेला अहवाल मी अद्याप सविस्तर वाचला नाही. मात्र, त्याचे जे थोडेफार वाचन केले त्यावरून मला असे वाटते की, उच्च प्रतीचे शिक्षण नसले तरी हा माणूस कार्यतत्पर आणि कर्तवगार आहे. शिक्षण विभागात संचालकपदावर असताना त्यांनी ज्याप्रकारे स्वतंत्रपणे अधिकारांचा वापर केला तसे त्यांनी सैन्य विभागात दुर्योग पदावर असताना करणे अपेक्षित नाही. ही अडचण लक्षात घेऊन मी सध्या तात्पुरत्या काळासाठी त्यांना या पदावर नेमले आहे. जोपर्यंत ते माझ्या विश्वासाला पात्र आहे

पत्रसंग्रह : भाग एक | २३९

तोपर्यंत खरे तर मी त्यांना अशा पदावर नेमायला हवे, जेथे ते मुक्तपणे अधिकारांचा वापर करू शकतील. सैन्य विभाग नोकरशाही तत्वांनी ग्रस्त होऊ नये ही गोष्ट त्यांनी व मि. गणपतराव यांनी चांगल्या प्रकारे लक्षात ठेवायला हवी. सैन्याचे हक्क आणि विशेषाधिकार यांच्याविषयी त्यांनी सतर्कता बाळगायला हवी. नोकरशाही तत्वांचा वरचष्मा असण्याची प्रवृत्ती बडोद्यात दिसून येते. सैन्य विभाग माझ्या अखत्यारीत घेण्याआधी तिचा शिरकाव झालेला होता आणि तो दूर करण्याचा माझा प्रयत्न आहे. मि. हरगोविंददास यांनी आता सैन्य सचिवाचा कार्यभार स्वीकारला असला तरी त्यांना असे सूचित केले जावे की, नवीन शिक्षण संचालक रुजू होण्यापूर्वी शिक्षण आयोगाने केलेल्या शिफारशीबाबतचे सर्व निर्णय त्यांनी घ्यावेत. त्यांनी मि. केरशापजींसह हे काम तातडीने पूर्ण करावे व लगेच च मला त्याविषयीचा अहवाल पाठवावा. मि. हरगोविंददास यांची सुभा म्हणून नियुक्ती करण्याच्या तुमच्या विचारांशी मी सहमत नाही. त्यांची पात्रता त्यापेक्षा वरची आहे आणि त्यांनी इंगिलिश, देशी भाषा, तंत्रशिक्षण व शालेय शिक्षण विभागाचे मंत्री असायला हवे. यापूर्वीच ही बाब निश्चित व्हायला हवी होती; परंतु कठीण प्रश्नांना हात घालण्याबाबत असलेल्या दुर्बलतेमुळे हे राहून गेले. त्यामुळे हुक्माची अंमलबजावणी पूर्णत्वाने न होता अंशत: झाली आणि माझ्या बहुतांशी हुक्मांच्या बाबतीत असेच म्हणता येईल. संपूर्ण शिक्षण विभागाचे प्रमुख या नात्याने काम करता यावे या दृष्टिकोनातून मि. हरगोविंददास यांना विशेष अधिकार देण्यात आले होते. ते प्रथम श्रेणीचे विद्वान नसल्यामुळे त्यांच्या नेमणुकीबाबत कदाचित प्रश्न निर्माण झाला असता आणि त्यांतून अनेक तर्ककुर्तक सुरु झाले असते.

आता नवीन उमेदवाराने शिक्षण विभागाचे मंत्री म्हणून काम करायला हवे व त्यांच्या अखत्यारीत राज्यातील सर्व शिक्षण संस्था असाव्यात. हा नवीन उमेदवार कोण असावा, या प्रश्नाकडे आपण गांभीर्याने लक्ष पुरवायला हवे. माझ्यासमोर अशा काही व्यक्ती आहेत. ढोबळ मानाने मी असे ठरवले आहे की, त्यांना कायमस्वरूपी नेमणूक न देता काही काळापुरती घावी, ज्यामध्ये ते त्यांच्या अनुभवाचा किती फायदा विभागाला देऊ शकतात हे स्पष्ट होईल. मि. केरशापजी, मि. गणपतराव आणि मि. हरगोविंददास यांनाही या विषयी तुम्ही कल्पना घावी. कारण हे त्यांच्याशी संबंधित आहे.

तुमचा विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

१५०

उटकमंड

११ मे १८९५

प्रिय लॉर्ड किम्बले,

लेडी किम्बले यांच्या निधनाची दुःखद वार्ता मला Retuer यांच्याकडून समजली. ही एक सत्त्वपरीक्षा आहे. मृत्युमुळे प्रिय पत्नीचा आधार गमवावा लागणे आणि तिच्या वियोगाची दुर्देवी महाराजा सयाजीराव गायकवाड | २४०

किंमत द्यावी लागणे ही आयुष्यातील सर्वात कठीण बाब आहे. जिच्यामुळे आपणास काही मिळते आणि परत गमवावे लागते, अशा ईश्वरी इच्छेपुढे आपणा सर्वाना नतमस्तक व्हावेच लागते. जर तुमच्या पत्नी वियोगामुळे व्याकूळ झालेल्या मनास मित्रांच्या सहानुभूतीपर सांत्वनामुळे थोडी शांतता लाभत असेल, तर माझी सहानुभूती तुमच्या सोबत आहे. तुम्ही आता या विचाराने समाधान मानायला हवे की, त्या आता स्वर्गभूमीतील देवदूत आहेत आणि त्यांच्यासाठी तुम्ही करीत असलेला शोक ऐकूनही त्यांची शांतता अभंग आहे.

लॉर्ड किम्बर्ले
फौरेन ऑफिस, लंडन

तुमचा विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

१५१

उटकमंड
तारीख १२ मे १८९५

ती. मातुश्री राधाबाई साहेब गायकवाड,
मु. बडोदे, वडिलांचे सेवेशी,

बालके सयाजीराव गायकवाड यांनी करद्वय जोडून त्रिकाळचरणी मस्तक ठेवून शिरसाषांग नमस्कार, विज्ञापना. तागाईत तारीख मजकूरपावेतो वडिलांचे आशीर्वदे करून सुखरूप असो. वडिलांकडून ता. ७ माहे मजकूरचे पत्र आले ते वाचून परम संतोष झाला. असेच निरंतर पत्र येऊन हकीकत कळवीत जावी. आम्ही तारीख २३ एप्रिल रोजी बडोदे सोडून निघालो ते तारीख २४ रोजी मुंबईस आगबोटीत बसलो. आगबोट सायंकाळी ६ वाजण्याच्या सुमारास चालू झाली. यावेळी समुद्र फार शांत होता व सर्व आगबोट आमच्या ताब्यात असल्यामुळे प्रवास फार सुखावह झाला. समुद्राच्या हवेने अन्न चांगले पचन होऊन, भूकही चांगली लागते. शिवाय आगगाडीने आल्यास उन्हाळा अतिशय होऊन धूळ वगैरे फार उडते, तसे आगबोटीत नाही. आगबोट कालिकट बंदरात येण्यास ४६ तास लागले म्हणजे शुक्रवार तारीख २६ रोजी सायंकाळी ४ वाजता तब्येती मजेत असता आम्ही सर्व कालिकट बंदरी आलो. कालिकट बंदरही यावेळी पुष्कळ शांत होते. कालिकट येथे सायंकाळी भोजन करून रात्री १० वाजता स्पेशल गाडीने पुढे निघालो, ते दुसरे दिवशी सकाळी ६ वाजता मेटपोलियम येथे आलो. कालिकटहून मेटापोलियम म्हणजे बडोद्यापासून मुंबईप्रमाणेच आहे. पुढे सकाळी ११ वाजता उटी येथे मुक्कामावर येऊन पोहोचलो. यावर्षी येथील एकंदर व्यवस्था असावी तशी चांगली नाही. आम्हास राहण्याकरिता घेतलेली घरे फार लहान व खराब आहेत. म्हणून पुन्हा जास्त भाडे देऊन हल्ली आणखी एक नवीन बंगला घेतला आहे. तेथे आजपासून राहण्यास जाऊ. व्यवस्था बरोबर न राहिल्याने तब्येतीस व्हावा तसा आराम होत नाही. या प्रांती यावर्षी पर्जन्य चांगला पडला नाही, म्हणून हवा

बरीच उष्ण व रोगट आहे. येथे आल्यापासून मला क्षुधा लागावी तशी लागत नाही व अन्न चांगले पचन होत नाही. बडोद्यास जशी चित्तास करमणूक व आराम वाटे तसे येथे वाटत नाही. सुस्ती फार वाटते. आणखी थोडे दिवस कसे काय वाटते ते पाहून नंतर बरे न दिसल्यास दुसरी काही तजवीज करावी लागेल.

येथे आल्यावर आम्ही म्हैसूरच्या महाराजांच्या मुलाच्या भेटीस गेलो होतो. काल रोजी चि. फत्तेसिंह वगैरे मुले त्यांच्या भेटीस गेली होती. आज त्यांस इकडेस बोलाविले आहे. गव्हर्नर साहेब वगैरेंच्या भेटी झाल्या. म्हैसूरकर मंडळी आता लवकरच बंगलोरास जाणार आहेत. आपण आपले तब्येतीस उत्तम प्रकारे जपत जावे. बडोद्यापेक्षा नवसरीस आपल्यास जास्त बरे वाटत असेल. तब्येतीस सांभाळून वरचेवर पत्र पाठवीत जावे.

चि. धैर्यशीलराव हे तारीख १८ चे सुमारास समुद्रप्रवासाहून येथे येतील. समुद्राचे हवेपासून त्यांच्या तब्येतीस पुष्कळ फायदा झाला आहे, असे तिकडून आलेल्या पत्रांवरून कळते. येथे सर्व मुलांच्या तब्येती उत्तम आहेत. आपण काही एक काळजी करू नये. बाकी मजकूर नवल विशेष नाही, कळावे. बहुत काय लिहिणे सेवेशी श्रुत होय, हे विज्ञापना.

सयाजीराव गायकवाड

१५२

उटकमंड
१२ मे १८९५

ती. रा. रा. आनंदराव दादासाहेब गायकवाड,
मु. नवसरी, वडिलांचे सेवेशी,

अपत्य सयाजीराव गायकवाड यांनी करद्वय जोडून त्रिकाळ चरणी मस्तक ठेवून शिरसाषांग नमस्कार, विज्ञापना. तागाईत तारीख मजकूरपावेतो सर्व मंडळीसह सुखरूप असो. विशेष. आपल्याकडून आलेले पत्र पावले, मजकूर समजला. असेच वरचेवर पत्र पाठवीत जावे.

आम्ही तारीख २३ रोजी बडोद्याहून आपला निरोप घेऊन निधालो ते तारीख २४ रोजी मुंबईस पोचलो. आगबोटीत सकाळी १० वाजता आलो. सायंकाळी ६ वाजता आगबोट चालू झाली. यावेळी आगबोटीतील प्रवास आम्हास फारच सुखावह झाला. सर्व आगबोट आमचे ताब्यात होती. आगबोट मोठी असून तीत सर्व प्रकारच्या सोयी होत्या, म्हणून आम्हास व सर्व मुलांस फारच करमणूक झाली. कालिकट येथे येण्यास सुमारे दोन दिवस लागले. तारीख २६ रोजी सायंकाळी ४ वाजता बंदरात आलो. होडीत बसून बंदरावर येण्याची सोय चांगली नाही. तरी समुद्र बराच शांत असल्यामुळे फारसे हाल झाले नाहीत. आगबोटीतील सामान बंदरावर येण्यास फार प्रयास पडले. येथे स्टीमलांचीस नाहीत म्हणून फार गैरसोय होते. रात्री भोजन करून

१० वाजता स्पेशल गाडीतून निघालो. रात्री पाऊसही पुष्कळ पडला. दुसरे दिवशी सकाळी उजाडताच मेटापोलियम येथे पोचलो. तेथे मुक्काम न करता तांगे तयार होते, त्यात बसून मुलांसह लगेच उटी येथे ११ वाजता येऊन दाखल झालो. येथे आल्यापासून प्रकृतीस फारसे चांगले वाटत नाही. सकाळी उठल्यावर हुशारी वाटत नाही. पोटात उबारा धरतो. अन्न पचावे तसे पचत नाही, व्यायाम वर्गैरे घेववेल तितका घेतच असतो. येथे यावर्षी पर्जन्य नाही. बंगले फार लहान व बैठे असल्यामुळे व सभोवार मोकळे नसल्यामुळे चित्तास प्रफुल्लितपणा वाटत नाही. बडोद्यास उष्ण हवा असूनही पुष्कळ चांगले वाटत होते. आता दुसरा बंगला घेतला आहे, त्यात आजपासून राहण्यास जाऊ. तो कसा काय सुखकर होईल ते पाहावे. त्या बंगल्यापासून सभोवारचा देखावा चांगला आहे व तेथील हवा मोकळी आहे. येथे आल्यापासून गळ्हरसाहेबांच्या व इतर मंडळींच्या मुलाखती झाल्या. म्हैसूरच्या महाराजांच्या मुलांच्या भेटीस गेलो होतो व तेही आमच्या भेटीस आले होते. त्यांचे दिवाणही भेटले होते व आजही आणखी ते भेटीस येणार आहेत. चिरंजीव फत्तेसिंहराव आदी करून सर्व मुले त्यांच्याकडे काही खेळ वर्गैरे पाहण्यास काल गेली होती. आज त्यांच्या मुलांस येथे टी पार्टीसाठी बोलाविले आहे. यामुळे सर्व मुलांस चांगली करमणूक आहे. येथे आल्यापासून चिरंजीव सर्व मुलांच्या तब्येती पुष्कळ चांगल्या आहेत व त्यांस हवा मानवते असे दिसते. चिरंजीव धैर्यशीलरावसंबंधाची हकीकत आपल्यास परभारे कळतच असेल. ते चीन देशात शांगहायपर्यंत गेले होते व तेथून परत फिरले आहेत. ते तारीख १८ च्या सुमारास येथे येऊन दाखल होतील. त्यांचा खोकला बहुतेक गेला व तापही येत नाही. एकंदरीत त्यांचे तब्येतीस समुद्राच्या हवेने पुष्कळ फायदा झाला असे डॉक्टर बटुकराम व दादासाहेब यांच्या पत्रावरून कळते. चि. संपत्तराव यांचे चिरंजीवही * येथे चांगले सुधारत चालले आहेत. ते चांगले बसत खेळत असतात व त्यातही ती. अवचितराव हे येथे असल्यामुळे तर दुधात साखर पडल्यासारखे वाटते. बाकी मजकूर नवल विशेष नाही. आपण रजेवर आहा तर तब्येतीस एकंदर कसे काय वाटते ते लिहावे व वरचेवर पत्र पाठवीत जावे. कळावे. बहुत काय लिहिणे. सेवेशी श्रुत होय, हे विज्ञापना.

सयाजीराव गायकवाड

* श्रीमंत सीतारामराव, जन्म मे सन १८९२

१५३

उटकमंड
१८ मे १८९५

प्रिय कर्नल मार्टेल्ली,

तुमच्या कालच्या आणि मी बडोद्याहून निघण्यापूर्वीच्या पत्रांबद्दल अनेक धन्यवाद. एवढ्या आस्थेने तुम्ही मला पत्र लिहिता हा तुमचा चांगुलपणा आहे. मी तुम्हाला अशी खात्री देतो की, ब्रिटिश प्रतिनिधींशी त्यांचा दर्जा व पद यांना साजेशी अशी वर्तणूक द्यावी आणि त्यांच्याशी विशेषत: तुमच्याशी अतिशय मैत्रीपूर्ण संबंध ठेवावे, अशी माझी इच्छा आहे. तुम्हाला आलेल्या

अनुभवानुसार तुम्हीही हे मान्य कराल याविषयी मला काही शंका नाही, स्थानिक संस्थानाची स्वायत्ता आणि अधिकार यांना संरक्षण देणे कशाप्रकारे अत्यावश्यक आणि महत्वपूर्ण आहे. विशेषत: तेव्हा, जेव्हा एखाद्या सक्षम व्यवस्थापनाला तशी अपेक्षा आहे. न्याय व समतेविषयी असलेल्या अढळ प्रेमातून निर्माण झालेल्या ब्रिटिशांची दिलदार वृत्ती व उदारमतवादी धोरणांचा संरक्षित मित्र राज्यांचे संयुक्त हक्क व विशेषाधिकारांना आधार मिळाला आहे.

मला असे अपेक्षित आहे की, मणीभाई जसाभाई हे मंत्री या आठवड्याच्या शेवटी येथे येतील, तेव्हा मी पत्रव्यवहारातील शिष्टाचारांचे संकेत पालन करण्याविषयी त्यांच्याशी बोलेन. तुम्हालाही मी असे सांगू इच्छितो की, गोंधळाची परिस्थिती असेल तेव्हा प्रशासनास नुकसानदायक ठरणारी कोणतीही बाब लेखी स्वरूपात देण्याचे तुम्ही टाळावे. मी हे समजू शकतो की रेसिडेन्सी आणि फॉरेन ऑफिसकडे लोक अर्ज दाखल करत आहेत. मित्रत्वाच्या नात्याने मी तुम्हाला सांगतो की, माझ्या अनुपस्थितीत नुकत्याच ज्या घटना घडल्या त्यांच्यामुळे बडोद्यातील शांतता भंग पावली आहे.

अधिकारी मंडळाची पकड म्हणावी तितकी घट्ट नाही. कारण अधिकाऱ्यांची कुवत कमी पडते किंवा त्यांच्यामध्ये विवेकबुद्धीचा अभाव आहे. भीतीपेटी किंवा स्वार्थापेटी राज्याची प्रतिष्ठा ते सांभाळत नाहीत. हे उद्रेक लोकांनी गेल्या काही महिन्यांमध्ये जे काही अनुभवले आहे त्याची निष्पत्ती असून, ही अव्यवस्था लवकर संपुष्टात येणारी आहे. राज्यातील अनेक घडामोडी मी ऐकल्या आहेत. त्यापैकी एक अशीही आहे की, धंदेवार्इक आंदोलनकर्ते लोकांना तक्रारी करण्यासाठी चिथावणी देऊन स्वतःच्या उपजीविकेत भर घालत आहेत. राज्याच्या कल्याणासाठी व सुधारकार्यासाठी उत्साहाने झटणाऱ्या राजाला ज्या उदारमतवादी लोकांकडून नैतिक पाठिंब्याची सर्वाधिक अपेक्षा आहे, त्यांच्याकडून कौतुकाचे इनाम मिळण्याएवजी धैर्याचे खच्चीकरण करण्यात येते. राजकीय विवेचनातील हा अत्यंत दुःखद प्रसंग आहे. सध्याच्या परिस्थितीविषयी सांगण्यासारखे बरेच काही माझ्याजवळ आहे; पण ते सांगण्यात मला अजिबात आनंद नाही.

ही जागा निसर्गसौदर्याने नटलेली आहे. येथील घरे ग्रामीण; परंतु नीटनेटकी आहेत. डोंगरांच्या छायेत वसलेली आहेत. सभोवताली सुंदर वातावरण आहे. तुम्ही येथे हवे होतात असे मला वाटते. जूनच्या सुरुवातीपर्यंत येथे येण्याचा प्रयत्न करा. अबूपेक्षा तुम्हाला वेगळा अनुभव येईल. शिकार व त्यांचे शिकारी कुत्रे, घोड्यांच्या शर्यती, पाहुण्यांचे स्वागत करण्यास तयार असलेले लोक या सर्वामुळे येथील जीवन अधिक सचेतन आहे. तुमच्या मुलींना हे सर्व आवडेल याची मला खात्री आहे. माझ्या अपेक्षेनुसार येथील हवा मला मानवत नसल्यामुळे मी कदाचित येथून जाईन. रपेटीमध्ये मला जेवढा आनंद मिळतो तेवढा अन्य कशात मिळत नाही. सध्या मी बंदरांच्या देयनिधी (Port dues) संबंधित प्रश्नाचा अभ्यास करत आहे. आता त्याविषयी मला काही माहिती नसली तरी लवकरच मी ती पूर्णपणे मिळवीन, अशी आशा करतो. तुमची प्रकृती चांगली आहे आणि लवकर तुमच्या भेटीचा आनंद मिळणार आहे अशा अपेक्षा करतो.

तुमचा विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

प्रिय नेविन्स,

आस्थापूर्ण पत्रांबद्दल व माझी चौकशी केल्याबद्दल मी तुमचा अत्यंत आभारी आहे. मी युरोपमध्ये असताना तुमचे एक पत्र मिळाले होते. त्याला उत्तर देण्याचे मी नेहमी ठरवत होतो; परंतु अशक्तपणामुळे मला लिहिणे जमले नाही.

वोरेशॉफन (Woreshoffen) हे एक लहानसे दरिद्री ठिकाण आहे; पण योग्य उपचार घेतल्यावरही ज्यांना विशेष फायदा होत नाही, अशा सर्व प्रकारचे आजारी लोक येथे नेहमी मोठ्या प्रमाणात येतात. तेथे राहून मला विशेष फायदा झाला असे म्हणता येणार नाही. तेथे मी विशिष्ट पद्धतीचे थंड स्नान घेत होतो. सेंट मॉर्टिंझमध्ये मी मागे घेतलेल्या स्नानापेक्षा ते वेगळे होते. प्रीलेट यांनी या स्नान पद्धतीवर बरेच काम केले असून, त्याचा सल्ला व उपचार यावर पुस्तक लिहिले आहे. अनेक लोकांना त्या उपचारापासून चांगला फायदा झाल्याचे मी तेथे असताना ऐकले होते. चांगल्या आरोग्यासाठी अत्यंत शांत व निरोगी आयुष्य व दीर्घ विश्रांती या गोष्टी आवश्यक आहेत, असा माझा विश्वास आहे. त्यावेळी माझ्या लक्षात आले नव्हते, मात्र आता वाटते की, युरोपची सहल माझ्यासाठी बरीच फायदेशीर ठरली होती. माझी झोप आता व्यवस्थित आहे; पण हे त्रासदायक पोट वारंवार बिघडते व त्याचा मला सर्वांत जास्त त्रास होतो असे वाटते. आता माझा चिडखोरपणा व तिरस्ट वृत्ती पूर्वीपेक्षा कमी झाली आहे असे वाटते.

येथे मला एक छानसे छोटे घर मिळाले आहे. खोल्या स्वच्छ आणि छान आहेत. येथून आम्हाला एक सुंदर देखावा दिसतो. फर्तेसिंहराव, जे उत्तम घोडेस्वार आहेत, यांच्यासह मी शिकारी कुत्र्यांना घेऊन शिकारीला नेहमी जातो. तुम्ही येथे असण्याच्या काळात स्टेट ऑफिसर्स जसे होते तसे आता नाहीत. माझ्या मते राज्याच्या लहरी वागणुकीमुळे असे आहे. केंद्रीय सरकार आणि अधिकारी मंडळ अतिशय दुर्बल आहे आणि रेसिडेन्सी लोकांच्या मतांना उचलून धरत आहे. राज्य अधिकाऱ्यांकडे लोकांची विनंती पोहोचवण्याआधी गव्हर्नर जनरल यांच्या एजंटकडे तक्रारी मिळवत आहेत; परंतु अशा परिस्थितीत राज्याचे अस्तित्व टिकू शकत नाही व कारभारही चालवू शकत नाही. अशा वागणुकीविषयी मी आता पूर्वीइतका संवेदनशील राहिलो नाही. कारण वागणूक अतिशय वाईट आहे. एक प्रकारे आम्ही योगायोग व नशिबावर अवलंबून आहोत. कौशल्यांचा इथे काहीही उपयोग उरलेला नाही.

बडोद्याजवळील पावागड येथे एक दुःखद दुर्घटना घडली होती. सावंतवाडीच्या सरदेसायांचे शिक्षक मि. लिस्टर यांना तुम्ही ओळखता. त्यांना त्यांच्या पत्नीने मारून टाकले. बडोदा कॉलेजचे प्रोफेसर लिटलडेल हे नेमके त्यावेळी त्यांच्या पत्नीसह पावागड येथे होते. प्रेमप्रकरण हेच या खुनाचे कारण असणार आहे. पावागड येथे पतीकडे येण्यापूर्वी मिसेस लिस्टर ही मि. फ्रेंचबरोबर

राहत होती. मी उटीला निघालो तेव्हा ती स्टेशनवर होती. ती साधारण बुटकी स्त्री हुशार होती; पण ती खून करू शकेल असा विचार कुणी करू शकत नक्हते. मिसेस फ्रेच सध्या तीन महिन्यांसाठी इंग्लंडमध्ये राहत असून, ऑगस्टमध्ये येथे परतण्याची शक्यता आहे.

तुमचे माता-पिता ठीक असून, हिवाळा त्यांच्यासाठी त्रासदायक नसेल, अशी आशा करतो. तुमच्या भगिनी आणि इतरांना माझी आठवण द्याल काय? तुम्हास माझ्या प्रेमळ सदिच्छा!

तुमचा विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

१५५

उटकमंड
२० मे १८९५

प्रिय मित्र,

उष्ण हवामानापासून सुटका व्हावी म्हणून मी या ऋतूत नीलगिरीस आलो आहे. शहरापेक्षा येथील जीवन अधिक समाजप्रिय आहे. या जगामध्ये कसलीही काळजी न करणारे लोक सुटीचा आनंद लुटण्यासाठी व परस्परांना समजून घेण्यासाठी येथे येतात. शिकार, पोलो, टेनिस अशा खेळातून तरुणाईच्या ऊर्जेला येथे वाट मिळते. त्यात भर म्हणून लॉर्ड आणि लेडी वेन्लॉक येथे आहेत आणि मी त्यांना ओळखतो. ती प्रसन्न माणसे आहेत. तुमचे पत्र वाचून मला आनंद झाला. बडोद्याविषयी तुमची आस्था कमी झालेली नाही हे लक्षात आले व आनंद वाटला.

आमची प्रगती दोलायमान अवस्थेत होत आहे. यापेक्षा तिची वेगळी तन्हा असू शकत नाही. राजकीय खाते (Political Department) अवलंबित असलेल्या धोरणाचा हा परिणाम आहे. सुसंस्कृत महत्वाकांक्षांना येथे फार कमी वाव दिला जातो. त्यात अडथळे आणणारी कोणती ना कोणती नवीन आडकाठी प्रत्येक दिवशी आणली जाते. एकसुरी काम करणे आणि किरकोळ गोष्टीचे तपशीलवार वर्णन करणे एकदेच काम आता जोशपूर्ण व उत्साही प्रशासनासाठी उरले आहे. माणसाच्या मनाला अस्वस्थ करणारे काहीसे असमाधान नेहमी असणार आहे, तरी पण एखाद्याच्या बाबतीत तो अनुदार ‘बुरासाब’ आहे, अशी टीका करण्याची गरज नाही.

संस्थानाच्या राजाचे लक्ष ज्या समस्यांमध्ये आहे त्या अतिशय गुंतागुंतीच्या आहेत. अडचणी आणि बंधनांच्या कुंपणात तो अडकला आहे आणि त्यामुळे त्याने त्याचा स्वाभिमान आणि पूर्वसुरींकडून वारशाने मिळालेला व्यक्तिगत प्रभाव मोठ्या प्रमाणात गमावला आहे. अशा निराश भावनांमुळे जर त्याच्या वर्तमान व भविष्यातील प्रगतीविषयी त्याने आत्मविश्वास गमावला आणि जर लोकहिताची नवी कामे सुरू करण्यात त्याला अनिश्चितता वाटू लागली, तर त्याबाबत त्याला दोष देता कामा नये, असा काहीसा धाडसी विचार मी मांडतो आहे. केवळ विशिष्ट हेतूने

काळजीपूर्वक व सफाईदारपणे रेसिडेन्सीने मांडलेल्या हकिकतींवर अवलंबून न राहता साप्राज्य चालवणाऱ्या सरकारने वस्तुस्थिती ओळखावी हे न्याय आहे.

येथील हवेत सुखद गारवा आहे आणि राजपुत्रांचे जीवन आनंदाने व्यतीत होत आहे. त्यापैकी मोठे असलेले दोघेजण शिकारीसाठी घोड्यावरून जातात व त्यांच्या बयाच्या मानाने त्यांची घोडेस्वारी लक्षणीय आहे. सर्वात लहान दीड वर्षांचे राजपुत्र धैर्यशीलराव हे समुद्र पर्यटनावर शांघायला गेले आहेत. त्यांच्या छाती व लिहरच्या दुखण्यावर इलाज म्हणून हा मोठा समुद्र प्रवास डॉक्टरांनी सांगितला आहे. कसा नवकल्पनांचा काळ आला आहे बघा! वीस वर्षांपूर्वी असा प्रवास होण्याच्या शक्यतेवर कुणीतरी विश्वास ठेवला असता का? सर्वात मोठ्या राजपुत्रांचे शिक्षण मि. फ्रेंच यांच्या देखरेखीखाली फार समाधानकारकरीत्या सुरु आहे. म्हैसूरचे तरुण महाराज येथे आले होते, त्यांना भेटून मला फार आनंद झाला. त्यांचे व्यक्तिमत्त्व बुद्धिमान व विचारशील आहे. त्यांच्या वडिलांचे निधन ही एक मोठी दुःखद हानी आहे. येथील तक्यामध्ये मी बोट वल्हवण्यास जातो व त्या रेपेटीची मला फार मौज वाटते. एकंदरीत ही एक सुंदर पर्वतराजी आहे आणि अनेक प्रकारच्या सहली व रेपेटीमुळे प्रत्येकाला येथील आकर्षण वाटते. लक्ष्मीविलास पॅलेसची इमारत कितीही मोठी असली तरी तेथे राहणाऱ्यांच्या सुखसोयीचा विचार अजिबातच झालेला नाही हे ऐकून तुम्हाला आश्चर्य वाटेल. माझ्या गरजा पूर्ण करण्याच्या स्वयंपूर्ण खोल्या तेथे नाहीत. त्याएवजी माझ्यासाठी आवश्यक त्या गोष्टी विखुरलेल्या जागी आहेत. ही एक विधायक अव्यवस्था आहे आणि त्यामुळे माझ्या आवडीचे नवीन दालन निर्माण करण्यासाठी बडोद्याची अर्थव्यवस्था जरी तयार नसेल, तरी मला कमी खर्चाची एक नवी इमारत बांधावयाची आहे. राज्याचे प्रशासन खर्चिक होत चालले आहे आणि काटकसरीच्या योजना आखण्याचा ताण बुद्धीवर येतो आहे.

तुम्ही आणि तुमच्या कुटुंबाचे स्वास्थ्य चांगले असेल, असा विश्वास बाळगतो.

प्रति,
जनरल सर जॉन वॉटसन, लंडन

तुमचा विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

१५६

उटकमंड
२१ मे १८९५

माझे प्रिय गणपतराव (पुतणे),

तुमचे पत्र, तार आणि मला काळजी न करण्याचा सल्ला दिल्याबद्दल मी तुमचा आभारी आहे. ही गोष्ट तुम्ही लक्षात घ्यायलाच हवी की, लक्ष्याखात्यातील नियम आणि कायद्यांबद्दल मी जे आदेश काढले आहेत ते अनेक कामांच्या गर्दीत आणि अत्यंत कमी वेळेत काढले आहेत. त्यामुळे त्यांची प्रत्यक्षात अंमलबजावणी करताना त्यात काही सुधारणा कराव्या लागल्या किंवा

काहींना रद्दच करावे लागले तर मला त्यात विशेष आश्र्य वाटणार नाही; आणि आवश्यकतेनुसार हे क्वायलाच हवे. माझे आदेश चुकीचे आहेत, असे तुम्हाला जेक्का वाटेल तेक्का तुम्ही ते सुधारून घ्या. तुमच्या पत्रातील किरकोळ मुद्दे चांगले आहेत. सुधारणेविषयी एखादी चांगली कल्पना तुमच्या बुद्धीस सुचली तर न घावरता ती अमलात आणा.

अधिकाराचा वापर करण्याची क्षमता असणे हा एक महत्त्वपूर्ण गुण आहे आणि प्रत्येकाने तो स्वतःत रुजवला पाहिजे.

जेक्का एखादे प्रकरण तुमच्यासमोर येते तेक्का त्यास लागू पडणारे कायदे व नियम निश्चित करून घ्या. व्यक्तिगतपणे क्षुल्लक प्रकरणे हाताळण्याएवजी तत्वांना धरून राहण्याचा प्रयत्न नेहमी करावा. आपली कामे बहुधा व्यक्तिगत पातळीवर असतात. ती प्रशासनाएवजी कारभारासारखी असतात.

आपल्या पूर्वजांप्रमाणे सर्व काही स्वतःच्या हातात घटू धरून ठेवू नका, तर त्याचे विकेंद्रीकरण करा आणि तुमच्या हाताखालील प्रत्येकाला त्याचे काम बुद्धीचा आणि अधिकाराचा वापर करून करण्याविषयीची शिकवण घ्या.

ही गोष्ट मी माझ्या बाबतीत मात्र लागू करू शकत नाही. यास माझे पद आणि आपली सदोष कार्यपद्धती आहे. माझ्याकडे चांगली प्रशिक्षित माणसे नाहीत हे माझे मोठे दुर्दैव आहे. तुम्ही अशी चांगली माणसे मिळवण्यासाठी प्रयत्न करा, की जी तुमचा बराच त्रास वाचवतील आणि अनेक चांगले बदल तुम्हाला सुचवतील.

येथील हवामान तितकेसे चांगले नाही. नेहमीप्रमाणे पाऊस तुरळक आहे आणि लोकांना त्याची गरज आहे.

मी नेहमी शिकारीला जातो आणि त्यामुळे मला चांगले वाटते. संपत्तराव^{*} हे जूनमध्ये भारतात परत येणार आहेत. मीदेखील त्यांना त्याविषयी कळवले आहे. सोलसकर[†] हे आणखी काही महिन्यांनंतर येतील. तुमची पत्नी आणि मुले ठीक असतील अशी आशा करतो. सेनापती □ साहेबांना मी आठवण काढल्याचे सांगा.

तुमचा लाडका
सयाजीराव गायकवाड

* त्यावेळी रजा घेऊन इंग्लंडमध्ये होते.

• इंग्लंडमध्ये शेती व विद्युतविषयक अध्ययन करत होते.

▫ सेनापती श्रीमंत आनंदराव गायकवाड

उटकमंड
२१ मे १८९५

प्रिय सर (मि. इलियट),

बडोदा सोडण्यापूर्वी लिहिलेल्या पत्राचा अपवाद वगळता बन्याच दिवसांत मी तुम्हाला पत्र लिहिले नाही. तुमची पत्रे मला नियमितपणे मिळत होती व ती सर्व मी वाचली आहेत. संबंधित प्रकरण जेव्हा माझ्यासमोर येईल तेव्हा ते मी पुन्हा लक्षपूर्वक वाचेन. टोळ व पटवर्धन यांचे खटले कोटारिएवजी खात्यामार्फत चालवले जात आहेत. जरी त्यांच्यावर अनेक दिवसांपासून लक्ष ठेवले जात असले तरी काही खटले माझ्यापुढे आले आहेत. लवकरच त्यांचा निकाल लागेल असे वाटते. तुमची रजा कधी संपत आहे; आणि तुम्ही येथे येण्याची शक्यता कधी आहे?

येथील परिस्थितीविषयी मी अजिबात समाधानी नाही. जर योग्य पावले उचलली नाहीत तर ती अधिकच वाईट होणार आहे. एजन्सीकडून दक्षता घेतली जात असली तरी अद्यापही कर्नल बिडुल्फ यांचे धोरण पूर्णतया सोडलेले दिसत नाही.

येथे आल्यापासून मी कशातच लक्ष घातलेले नाही. कारण अशी एखादीच नव्हे तर अनेक गोष्टी आहेत. उशीर होण्यापूर्वी माझ्या व्यक्तिगत अधिकाऱ्यांमध्ये बदल करायला हवे आहेत. तथापि, आपली ठराविक वागणूक जोपर्यंत इतरांच्या अधिकाऱ्यांविषयी आणि सुदृढ तत्त्वांविषयी संवेदनशील व दक्षतापूर्ण असणार नाही तोपर्यंत त्या बदलांचा माझ्यासाठी किती उपयोग होईल याची मला शंका आहे. कर्नल मार्टेलींच्या बाबतीत मी जे पाहिले आहे, त्याच्याशी माझा काही संबंध नसला तरी मला ते आवडले आहे. मला हवी तशी माझी प्रकृती नाही आणि सर्वच परिस्थिती सर्वार्थने माझ्या स्वास्थ्याच्या विरोधात आहे. तरीदेखील मी आनंदी आणि सहनशील राहण्याचा प्रयत्न करत आहे.

संपतराव गायकवाड हे सध्या आनंदराव गायकवाड यांच्या जागी आणि व्ही. एम. पंडित हे आठल्ये यांच्या जागी काम पाहत आहेत. ते निश्चयी व खंबीर मनाचे आहेत असे वाटले. कसलाही कंटाळा न येता माझा वेळ चांगला जात आहे. हवामान आरोग्यवर्धक आणि मोठ्या संख्येत असणाऱ्या सेवकवर्गामुळे होणारा त्रास कमी असायला हवा होता. तुमच्या सर्व आप्तेष्टांना मी आठवण काढल्याचे आणि त्यांचे व तुमचे कसे चालले आहे, याविषयी मला कळवाल काय?

तुमचा विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

१५८

उटकमंड
२६ मे १८९५

प्रिय जयसिंगराव आंग्रे,

सध्या तुम्ही बडोद्यात आहात आणि तुमची रजा आनंदात घालवली असेल अशी मी आशा करतो. तुम्ही मंत्र्यांचे काम करत आहात याची मला खात्री आहे. ते* आज येथे येतील, अशी आशा आहे.

मि. दलाल यांना भन्यापोटी दरमहा दोनशे रुपये मिळत आहेत. सुरुवातीला त्यांना बडोद्यात गेली हे तुम्ही जाणताच आणि आता त्यांचा बडोद्यातील मुक्काम अनिश्चितरीत्या वाढलेला आहे. त्यांच्या मुक्कामाप्रमाणे त्यांचा भत्तादेखील तसाच चालू राहावा यासाठी कोणतेही ठोस कारण दिसून येत नाही. माझा हा अभिप्राय मि. दलाल यांच्यावर मी शेरा म्हणून देत नाही. तथापि, येत्या महिन्याच्या एक तारखेपासून भत्ता बंद झाला पाहिजे.

मि. त्र्यंबकराय^१ हे नक्की सेवानिवृत्त होत आहेत का? त्यांची निवृत्ती रोखण्यासाठी काही काऱणे शोधता येणार नाहीत का? तुमच्यासारख्या श्रेणीतील अधिकाऱ्यांनी माझ्याकडे सातत्याने पत्रव्यवहार करायला हवा, तसा तुम्ही करत राहाल, अशी आशा आहे.

येथील हवामान विशेष चांगले नाही. पेस्तनजी काल येथून गेले.

तुमचा विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

* मणीभाई जसाभाई

• त्र्यंबकराय व्रजराय दीर्घकाळ बडोद्याचे सुभा होते.

१५९

उटकमंड

२ जून १८९५

प्रिय मि. फ्रेंच (राजपुत्रांचे शिक्षक),

प्रिन्स फत्तेसिंहराव यांच्या शैक्षणिक प्रगतीचा १८९३-९४ चा तुमचा अहवाल मी नुकताच वाचला. तुमच्या अहवालाचा आवाका अजून वाढवल्यास आणि सेवकांचे वर्तन किंवा इतर कोणतीही बाब, जी माझ्या लक्षात आणून देण्याजोगी आहे असे तुम्हाला वाटते ती कळवल्यास मला आवडेल. साळुंके यांच्याकडून आवश्यक ती माहिती तुम्हाला मिळत असेल. त्यांचे काम महाराजा सयाजीराव गायकवाड | २५०

ते परिश्रमपूर्वक आणि दक्षतेने करत असतील, अशी मी आशा करतो. माझ्या अनुपस्थितीत राजपुत्रांची व्यवस्था कशी होते याविषयी आणि तसेच त्यांच्या भविष्यातील हितासाठी जर काही सुचवायचे असेल तर त्याहीविषयी मला तुम्ही कळवत राहावे.

आपण अनेक स्वार्थ, जाती आणि वृत्तींनी वेढलेले आहोत हे तुम्हास माहिती आहे. त्यामुळे या गोष्टींचा मुलांच्या मनावर कसा प्रभाव पडतो आहे याविषयी मोठी काळजी आपणास घ्यायला हवी आहे. माझ्या मुलांचे संगोपन माझ्या इच्छांनुसार होण्यासाठी मला तुमच्या योग्य मदतीची अपेक्षा आहे. तुमच्या निरीक्षणात जर काही दोष आढळले तर त्याविषयी मला वेळेवेळी सूचना करत जाव्यात हेही मी तुम्हाला सुचवतो आहे.

तुमचा अहवाल अद्यावत असून, त्यामध्ये मला लिहिलेल्या पत्रातील मुद्यांचा उल्लेख केला असेल. येथून पुढे तुम्ही इतर मुलांबदलदेखील माहिती देत जावी.

अधिक माहिती मिळाल्यानंतर या अहवालावरील माझे अभिप्राय मी तुम्हाला कळवीन. राज्यातील अन्य खात्यांप्रमाणे ठराविक तारखांना तुम्ही या पुढचे अहवाल पाठवावेत. आपले कार्यालयीन अधिकृत वर्ष ऑगस्टमध्ये सुरु होते.

तुमचा विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

(सारख्या मजकुरामुळे १६० १६१, १६२ क्रमांकाची पत्रे वगळण्यात आली आहेत)

१६३

सेंट अॅन्स, उटकमंड

९ जून १८९५

प्रिय कर्नल मार्टेल्ली,

मागच्या महिन्यातील २९ तारखेच्या पत्राबद्दल अनेक धन्यवाद. तुम्ही उटीस येण्याची शक्यता असल्यामुळे मला आनंद वाटला. त्यामुळे आपली परस्परांची ओळख चांगली होऊ शकेल व परिणामतः एक चांगले सामंजस्य निर्माण होईल याविषयी मला फार आशा आहे. आपल्या पत्रांमधील दाव्यांचा जो विषय आहे, ते चालवण्याविषयीचे पूर्ण अधिकार मंत्रांच्या हातात आहेत. मी त्यांना अशी विनंती केली होती की, अडीअडचणीत त्यांनी स्वर्गीय आठल्ये यांच्याकडून सल्ला घ्यावा, विशेषत: बारखळी दाव्यांच्या संदर्भात, जेणेकरून चुका किंवा अन्याय होण्याची शक्यता उरणार नाही. युरोपात असताना माझ्या अनुपस्थितीच्या काळात रेसिडेन्सीने मला माझे सर्व अधिकार कौन्सिलच्या मंत्राकडे घ्यावयास लावले होते. माझे सर्व

अधिकार त्यांनी मुक्तपणे वापरले होते. परत आल्यानंतर त्यात मी अजिबात हस्तक्षेप केला नाही. सध्या मी त्या विषयासंबंधीची माहिती घेत आहे.

अशा परिस्थितीत तुम्हाला जे योग्य वाटेल ते तुम्ही अर्थातच करू शकाल. तरीपण या विषयासंबंधी तुमची मते निश्चित करण्यापूर्वी आपल्यात चर्चा होऊ शकली तर अधिक बरे होईल या माझ्या विचाराशी तुम्ही सहमत व्हाल, अशी आशा करतो.

बापट कमिशनच्या अहवालांबदल मी तुम्हाला नंतर लिहीन किंवा तुम्ही येथे येईपर्यंत त्यांना राखून ठेवीन. शेवटचे असे की, पोर्ट-ड्यूजबदल तुम्ही उटीस आल्यानंतर तुमच्याशी व्यक्तिशः चर्चा करणे मला आवडेल. त्यानंतरच तो प्रश्न समाधानकारकरीत्या मार्गी लावता येईल, असे मला वाटते; परंतु तुम्हास जर त्वरित त्याविषयी निकाल लावायचा असेल तर आमच्याकडून काही हरकत नाही. लवकरच येथे आपली भेट व्हावी, अशी आशा करतो. आपल्यातील व्यक्तिगत चर्चा आपणास एका स्पष्ट अशा परस्पर सामंजस्यापर्यंत पोहोचण्यास सक्षम करील आणि या इतर प्रश्नांबाबत योग्य निर्णय घेण्यासाठी मदत करेल. असे अनेक आणि अत्यंत महत्त्वाचे विषय आहेत, ज्यावर मला तुमच्याशी बोलायचे आहे. त्यांना तहकूब करत राहण्यात फायदा तर काही नाही, उलट काहीशी गैरसोय होणार आहे. मागील प्रसंगी माझे अधिकार दुसऱ्यांना द्यायला लावल्यामुळे राज्याचे अपरिमित असे नुकसान झाले आणि अंतर्गत व्यवस्थेत गोंधळ माजून केंद्रसत्ता कमकुवत झाली.

या अनुभवाचा विचार करून मी या निर्णयाप्रत आलो आहे की, माझ्या स्वतःच्या खात्यांमधील माझे लक्ष कमी होणार नाही. माझ्या अनेक अडचणींचा पाढा वाचून तुम्हाला मी त्रास देणार नाही.

येथील हवामानात नुकताच बदल होत असून, अगदी थोड्या प्रमाणात पाऊस आहे. त्यामुळे उष्णता प्रचंड वाढली आहे. सुदैवाने गेले काही दिवस हलका पाऊस पडत आहे आणि ही एक चांगली सुरुवात आहे, अशी आशा करूया.

काल येथे कलाकुसरीच्या वस्तुचे चांगले प्रदर्शन होते. संध्याकाळी एक कार्यक्रम होता. मुलांनी त्याचा खूप आनंद घेतला. महत्त्वाची, मौजेची गोष्ट म्हणजे नुकत्याच झालेल्या नाव स्पर्धा. त्या स्पर्धेत मि. फ्रेंच यांच्या वर्तीने बडोद्याने एक बक्षीस जिंकले आहे. तुमच्या मुलीना उटीमध्ये खूप आनंद वाटेल यात मला काही संशय वाटत नाही आणि यावरही कडी म्हणजे शिकारही आहेच.

तुमच्या प्रवासाची व राहण्याची सर्व व्यवस्था मी करीन. मिसेस मार्टेल्ली यांच्याकडून चांगल्या बातम्या तुम्हाला मिळत असतील आणि तुमच्या मुली अबू येथील मुक्कामाचा आनंद घेत असतील अशी आशा करतो. कृपया त्या सर्वांना माझी आठवण द्यावी.

येथे माझ्या मुलांचे आरोग्य आणि वृत्ती छान आहे. मला मात्र येथे नीट झोप लागत नाही हा एक मोठा त्रास आहे. गेले दोन दिवस महाराणी तापाने अंथरुणाला खिळल्या आहेत. लवकरच त्या बन्या होतील, अशी आशा आहे.

तुमचा विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

१६४

सेंट अॅन्स, उटी
१८ जून १८९५

प्रिय मि. मणीभाई,

बापट प्रकरणातील कायद्याच्या कक्षेत नसणाऱ्या मुद्यासंबंधी तुमच्याशी बोलत असताना मी असे विचारले होते की, त्यांच्या वर्तनासंबंधी तुम्ही मला का सावध केले नाहीत किंवा तसा अहवाल का पाठवला नाही? त्यावर तुमचे उत्तर असे होते की, तुम्ही मला त्याविषयी काही सांगितले नाही. कारण त्याविषयी मोठ्या प्रमाणावर काही चर्चा न झाल्याने तुम्हालाही काही कल्पना आली नव्हती. त्या वेळचे गव्हर्नर जनरल यांचे एजंट कर्नल बिडुल्फ यांनी जेव्हा ते प्रकरण आमच्याकडे पाठवले तेक्हाच प्रथमतः तुम्हाला त्या गैरवत्नाबद्दल समजले. तुमच्या म्हणण्याचा जो अर्थ मी काढला आहे तो बरोबर आहे का? हे समजून घेणे मला आवडेल. त्वरित उत्तर दिल्यास मी उपकृत होईन.

सयाजीराव गायकवाड

१६५

सेंट अॅन्स, उटी
२३ जून १८९५

प्रिय मणीभाई,

काल सायंकाळी झालेल्या आपल्यातील चर्चेच्या संदर्भात हे सांगण्यासाठी पत्र लिहीत आहे की, तुम्हाला एक महिन्याची रजा मंजूर करण्यास माझी काही हरकत नाही. बडोद्याच्या मंत्रिपदावरून तुम्ही निवृत्त होऊ नये किंवा कसे या विषयी देखील मी विचार करत आहे, याची तुम्हाला कल्पना आहे. मला वाटते की, काही बदल घडवल्यास बेरे राहील आणि तुमची निवृत्ती लक्षात घेऊन काही वेगळी पदे मला भरता येतील. तुमच्यासाठी निवृत्तीवेतन मंजूर करण्यात मला अत्यंत आनंद होईल आणि त्याची रक्कम तुमची रजा संपण्यापूर्वी निश्चित करण्यात येईल. येत्या ६ ऑगस्ट पासून याची अंमलबजावणी होईल. अनेक गोष्टींमुळे मला या निर्णयाप्रत यावे लागत आहे. याचे खूप दुःख वाटत आहे; पण तरीही तुमच्याविषयी माझ्या मनात प्रेम आणि आस्था आहे.

तुमचा विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

पत्रसंग्रह : भाग एक | २५३

१६६

उटकमंड

२३ जून १८९५

ती. मातुश्री रेवूबाईसाहेब, मु. बडोदे, वडिलांचे सेवेशी,

अपत्ये बालके सयाजीराव यांनी दोनही कर जोडून त्रिकाल चरणावर मस्तक ठेवून शिरसाषांग नमस्कार.

वि. वि. तारीख २३ जून सन १८९५ पावेतो मुक्काम उटकमंड येथे सर्व मंडळीसह सुरक्षित असो. आपली तब्येत कशी काय आहे? बडोद्यास पर्जन्य झाला किंवा नाही? हवा कशी काय आहे ते लिहितील.

इकडे आमच्या सर्वांच्या तब्येती उत्तम आहेत. चिरंजीव धैर्यशीलराव सिंगापूर वगैरे ठिकाणी समुद्रातून प्रवास करून कुनूर येथे आले आहेत, त्यांची प्रकृती हल्ली उत्तम आहे. इकडे आठ दिवसांपासून पर्जन्य पडत आहे. हवा चांगली आहे. म्हैसूरजवळच्या चामराज नगराजवळ हत्ती कसे पकडले जातात, ते पाहण्यासाठी आम्ही थोडे दिवसांत तिकडे जाणार आहोत. एक-दोन मुक्काम करून परत येऊ, असे धारीत आहोत. वरकड नवल विशेष नाही. कळावे हे विज्ञापना.

सयाजीराव गायकवाड

१६७

उटकमंड

२३ जून १८९५

ती. मातुश्री राधाबाईसाहेब, मु. नवसरी, वडिलांचे सेवेशी,

अपत्ये बालके सयाजीराव यांनी दोनही कर जोडून त्रिकाल चरणावर मस्तक ठेवून शिरसाषांग नमस्कार, विज्ञापना. तागाईत तारीख २३ जून १८९५ पावेतो मु. उटकमंड येथे सर्व सुखरूप असो. विशेष. आपण नवसरीस गेल्यापासून तब्येत कशी आहे? तेथे पर्जन्य वगैरे झाला की नाही, ते कळवावे. इकडे आमच्या व सर्व मुलांच्या तब्येती उत्तम आहेत. चि. धैर्यशीलराव कुनूर येथे असून, त्यांची तब्येत समुद्रात प्रवास केल्यापासून फार बरी आहे. इकडे आठ दिवसांपासून सारखा पर्जन्य पडत आहे. हवा बरी आहे. म्हैसूरनंजीक चामराज नगराजवळ हत्ती कसे धरले जातात, ते पाहण्यासाठी थोडे दिवस आम्ही तिकडे जाणार आहोत. एक-दोन मुक्काम होऊन परत येऊ. वरकड नवल विशेष नाही. कळावे. हे विज्ञापना.

सयाजीराव गायकवाड

१६८

उटकमंड

२३ जून १८९५

ती. मातुश्री खाशीबाईसाहेब छत्रपती,
मु. कोल्हापूर, वडिलांचे सेवेशी,

अपत्ये बालके सयाजीराव गायकवाड यांनी दोनही कर जोडून त्रिकाल चरणावर मस्तक ठेवून शिरसाष्टांग नमस्कार, विज्ञापना. तागाईत तारीख २३ जून सन १८९५ पावेतो मुक्काम उटकमंड येथे सर्व सुखरूप असो, विशेष. आपल्याकडून आंबे आलेले पोचले. आंबे फार चांगले होते. आपली प्रकृती कशी आहे? तिकडे पर्जन्य झाला की नाही ते कळवावे. इकडे आमच्या सर्वांच्या तब्येती उत्तम आहेत. चिरंजीव धैर्यशीलराव सिंगापूर वगैरे ठिकाणी समुद्रातून प्रवास करून कुनूर येथे आले आहेत व त्यांची प्रकृती हल्ली उत्तम आहे. आठ दिवसांपासून येथे पर्जन्य सारखा पडत आहे. म्हैसूरनंजीक चामराज नगराजवळ हत्ती कसे पकडले जातात ते पाहण्यासाठी आम्ही जाणार आहोत. एक-दोन मुक्काम करून परत येऊ असे धारीत आहोत. वरकड नवल विशेष नाही. कळावे हे विज्ञापना

सयाजीराव गायकवाड

१६९

उटकमंड

२३ जून १८९५

ती. रा. रा. आनंदराव दादासाहेब, वडिलांचे सेवेशी,

अपत्ये बालके सयाजीराव यांनी दोनही कर जोडून त्रिकाल चरणावर मस्तक ठेवून शिरसाष्टांग नमस्कार.

विज्ञापना. तागाईत तारीख २३ जून १८९५ पावेतो मुक्काम उटकमंड येथे सर्व सुखरूप असो, विशेष. नवसरीची हवा कशी आहे व आपण तेथे गेल्यापासून प्रकृती कशी आहे ते कळवावे. इकडे आमच्या सर्वांच्या तब्येती उत्तम आहेत. आठ दिवसांपासून एकसारखा पर्जन्य पडत आहे. चि. धैर्यशीलराव समुद्र प्रवास करून सिंगापूर वगैरे ठिकाणी जाऊन हल्ली कुनूर येथे आलेले आहेत. त्यांची प्रकृती उत्तम आहे. म्हैसूरनंजीक चामराज नगराजवळ हत्ती कसे पकडले जातात ते पाहण्यासाठी आम्ही थोडे दिवसांत तिकडे जाणार आहोत. एक-दोन मुक्काम करून परत येऊ असे धारीत आहोत. वरकड नवल विशेष नाही. कळावे हे विज्ञापना

सयाजीराव गायकवाड

पत्रसंग्रह : भाग एक | २५५

सेंट अँन्स, उटी
४ जुलै १८९५

प्रिय बंधू (संपत्तराव)*

मुंबईमध्ये उत्तम आरोग्य आणि आनंदी असताना हे पत्र तुम्हाला मिळेल, अशी आशा आहे. तुमच्या पत्नी तुमचे अत्यंत आनंदात स्वागत करतील. तुमचे चिरंजीवं येथे आहेत आणि तुम्हाला ते बडोद्यात भेटतील. प्रकृतीने ते नाजूक असले तरी फार छान आहेत. माझी प्रकृती तितकीशी चांगली नाही आणि येथील प्रत्येक परिस्थिती माझे शारीरिक आणि मानसिक स्वास्थ्य सुधारण्याच्या विरोधातच आहे. बडोद्यातील कारभार जसा असायला हवा तेवढ्या प्रमाणात फारसा चांगला नाही. जसे की तेथे गटबाजी, धमकी देण्याचे हेतू आणि दोष शोधण्याची इच्छा अशा गोष्टी आहेत. आपल्या स्थानिक कारभारात वरवर दिसणाऱ्या दोषांचा गैरफायदा कसा घेता येईल याकडे रेसिडेन्सीचे सतत लक्ष असते. परत आल्यापासून मी जवळजवळ काहीही केलेले नाही आणि माझ्या अनुपस्थितीत गोष्टी जशा होत्या तशाच सोडल्या आहेत.

अधिकारी अत्यंत स्वार्थी आहेत आणि ते स्वतःला आणि इतरांना समान निकष लावणार नाहीत. सुशिक्षित म्हणवल्या जाणाऱ्या स्थानिकांच्या नीतिमत्तेची पातळी शिक्षणामुळे उंचावलेली दिसत नाही. अर्थात याबद्दल चिंता बाळगणे पूर्णतः व्यर्थ आहे. प्राप्त परिस्थितीत प्रत्येकाने चांगले वागणे आवश्यक आहे.

तुमच्या प्रवासात हिंदी महासागराचे हवामान निश्चितपणे अत्यंत खराब असेल. येथील हवा उत्तम आणि थंड आहे. मात्र, माझ्या आरोग्यासाठी ती विशेष अनुकूल नाही.

काशमीरला जाण्याची माझी इच्छा होती; पण मला ती सोडून द्यावी लागली. कारण त्यास रेसिडेन्सीकडून विरोध होता. भारतीय राजांनी त्यांच्या कारभारात अत्यंत सक्रियतेने रस घेण्यात त्यांचा घात आहे का, हा प्रश्न आहे. त्यांना जी वागणूक मिळते ती आस्थापूर्वक आणि उत्तम सेवा देणाऱ्या कार्यकर्त्यांच्या मानसिक धैर्याचे अत्यंत खच्चीकरण करणारी आणि निराशाजनक अशी आहे.

इंडियन नॅशनल असोसिएशनच्या बैठकीमध्ये तुम्ही केलेले भाषण वाचून मला आनंद झाला.

तुमचा लाडका
सयाजीराव गायकवाड

* इंग्लंडहून भारतात परत येत होते,

• सीताराम ऊर्फ आबासाहेब

सेंट अॅन्स, उटी
४ जुलै १८९५

माझे प्रिय काळीसाहेब,*

तुमच्या सद्देहेतूपूर्ण पत्राबद्दल मी तुमचा आभारी आहे. त्याकडे माझे पूर्ण लक्ष असणार आहे. लॉर्ड सॅंडहर्स्ट यांचा परिचय करून घेण्यासाठी मी प्रयत्न करीन आणि पुण्यात थांबेन. लॉर्ड एल्जिन (Elgin) यांना बडोद्यास आमंत्रित करता येईल का हे मी बघेन. माझ्या अनेक मित्रांच्या सांगण्यावरून त्यांच्याशी व्यक्तिगत ओळख मला करून घ्यावीच लागेल. माझ्या अनुभवांवरून मला असे वाटते की, अशा खर्चिक आणि अत्यंत औपचारिक भेटींमधून महत्त्वाचे काही निष्पत्र होत नाही. बापट कमिशनचा अहवाल काही दिवस माझ्याकडे आहे आणि मी तो अद्याप अजिबात वाचलेला नाही. लवकरच मी त्याच्या अभ्यासास सुरुवात करीन. शक्य झाल्यास काही जणांना मी त्यावर विचार करण्यास आणि त्यावरील त्यांचे अभिप्राय देण्यास सांगेन. त्यामुळे निर्णय घेणे आणि सर्व संबंधितांना न्याय देणे माझ्यासाठी सुलभ होईल.

रेसिडेन्सीकडून या केसच्या काही विशिष्ट कागदपत्रांची मागणी करण्यात आली आहे आणि त्यापैकी काही त्यांना घावेत, असे मंत्रांचे मत आहे. रेसिडेन्सीविषयी अधिकारी सध्या जसे भय बाळगून आहेत तसे मी यापूर्वी कधी पाहिलेले नाही. ही खरीच असणारी किंवा वरवर भासणारी भीती केवळ स्वार्थापेटी निपजलेली आहे. हे अधिकारी स्वतःच हुशार बनलेले आहेत. आता ते जसे भिऊन आहेत, त्यामुळे त्यांचा दुबळेपणा वाढत आहे. अशा वेळी स्थानिकांनी ब्रिटिश सरकारला विरोध करण्यासाठी दसपटीने अधिक धैर्य आणि इच्छाशक्ती एकवटायला हवी आहे. ब्रिटिशांविषयी एक असमाधानी राजा या नात्याने मी हे लिहीत नसून त्यांनी मला ज्या कठीण परिस्थितीत लोटले आहे त्याविषयीची माझी मते मी माझ्या मित्राजवळ व्यक्त करीत आहे. काही वृत्तपत्रांतून अजूनही बापट प्रकरणाविषयी चळवळ सुरू आहे. ३० जून १८९५ च्या गुजराथी या वृत्तपत्रात त्याविषयी एक लेख आला आहे, जो खरेच महत्त्वपूर्ण आणि बडोदा गज्याच्या एका विशिष्ट भागातील भावनांचे चित्रीकरण करणारा आहे. तो लेख अप्रामाणिक, चुकीचा आणि खोडसाळ आहे व बापट प्रकरणातील ज्या बाबी माझ्या लक्षात अजून आलेल्या नाहीत, त्यांच्याकडे माझे लक्ष वेधण्यासाठी तो लिहिला आहे. त्यात गणदेवी (Gandevi) च्या तालुका फौजदारावरही एक पत्र आहे, जे बहुतेक करून बिलिमोराच्या एका पारशी गृहस्थाने लिहिले आहे. लेखामध्ये मि. मणीभाई एक सज्जन गृहस्थ आहेत आणि मी वाईट माणसाच्या सल्ल्याप्रमाणे न्यायपद्धतीत हस्तक्षेप करू इच्छित आहे असे रंगवले आहे. मला घावरवण्यासाठी आणि माझे लक्ष या प्रकरणी वेधून घेण्यासाठी असे लिहिण्यात आले आहे. मंत्रांनी या प्रकरणात जेवढी कुवत आणि उत्साह दाखवला आहे, तेवढाच जर इतर प्रकरणांबाबतही दाखवला तर ते कौतुकास पात्र ठरतील आणि अधिकारी प्रतिगामी होणार नाहीत. शिक्षण आयोगाचा अहवाल जर आतापर्यंत न रखडता योग्य वेळेत पूर्ण झाला असता तर बडोदा संचालकांतर्फे अहमदाबाद टाइम्सचा खटला

कदाचित उभा राहिला नसता. बारखळीतील गैरकृत्यांविषयी जर मला सूचित केले असते तर बापट आयोगावर खर्च होणारे राज्याचे दोन लाख रुपये वाचले असते. माझे विचार व्यक्त करण्याची संधी मला क्वचित मिळते आणि म्हणून ती संधी आता घेतली आहे. आम्हाला नेहमी वाईट पद्धतीने वागवले जाते; पण प्रत्युत्तर देण्याची संधी अभावानेच मिळते. संस्थानिक हे दुर्गुणी, राक्षस आणि कमकुवत माणसे आहेत असे नेहमी रंगवले जाते; परंतु त्यांचे नुकसान करण्याचा समान उद्देश बाळगणाऱ्या उच्चपदस्थ अधिकाऱ्यांचे वागणे आणि त्यांच्या चांगल्या कामांचा फायदा इतर कसे उपटतात याविषयी सरळपणे सत्य बोलण्याची उदारता कुणामध्येच नाही. आपल्याच माणसांना बदनाम व दुर्बल करण्यासाठी ते त्यांची प्रतिमा वापरतात. मी बरेच काही नको ते लिहून गेलो आहे आणि म्हणून आता येथेच थांबतो. तुम्ही आनंदात असाल व तुमची प्रकृतीही ठीक असेल, अशी आशा करतो.

तुमचा विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

* माजी दिवाण काळी शहाबुद्दीन यांना लिहिलेले हे पत्र म्हणजे, मोकळेपणाने लिहून महाराज स्वतःच्या मनावरचा ताण कसा कमी करत असत याचे उत्तम उदाहरण आहे.

(सारख्या मजकुरामुळे १७२ क्रमांकाचे पत्र वगळण्यात आले आहे)

१७३

सेंट अॅन्स, उटी
५ जुलै १८९५

प्रिय पेस्तनजी,

काल तुमचे पत्र मिळाले. त्यातील काही भाग उत्तर देण्याच्या पात्रतेचा अजिबात नाही. काही भागास उत्तर देता येऊ शकते; पण तसा माझा विचार सध्यातरी नाही. माझ्या कारकीर्दीस उतरती कळा लागण्याविषयी ज्या धोक्याच्या सूचना तुम्ही मला दिल्या आहेत, त्यातून व्यक्त होणाऱ्या तुमच्या आस्थेबदल एक सभ्य गृहस्थ या नात्याने मी तुमचा आभारी आहे. केवळ शब्द किंवा सिद्धांत माझ्या विशेष उपयोगी पडणारे नाहीत, तर पूर्ण स्वरूपातील कामगिरी आणि तुमच्या कर्तव्यांविषयीची समजशक्ती यांच्यामुळे मला मदत होईल. दैनंदिनीमधील नोंदीविषयी तुम्ही काहीच माहिती घेतली नव्हती. याबदल तुम्ही येथे असताना मी तुमच्यावर रागावलो होतो, ते अगदी योग्य होते. माझी नाराजी आणि सुधारणा करण्याविषयी दिलेल्या गंभीर सूचना तुमच्या लक्षात आल्या याचा मला आनंद वाटतो. तुमच्या पत्राच्या शेवटच्या भागात तुम्ही तुमच्या महाराजा सयाजीराव गायकवाड | २५८

निवृत्तीविषयी उल्लेख केला आहे. तुम्ही असेही लिहिले आहे की, येथे असताना तुमची प्रकृती बरी नव्हती आणि अजूनही त्याचा त्रास तुम्हाला होतो आहे. असे करणे बरे राहील की, तुम्ही तीन महिन्यांच्या रजेवर जावे, तुमची प्रकृती आणि ताकद सुधारावी आणि त्यानंतर निवृत्तीचा विचार करावा, असे मला वाटते. तुमची निवृत्ती झाल्याबरोबर लगेच तुमच्याशी संबंध तोडावेत असे मला वाटत नाही. कारण तसे करणे म्हणजे तुमच्या आजारपणाचा आणि निरुत्साहाचा गैरफायदा घेणे ठरेल.

मी तुम्हाला दीर्घकाळापासून ओळखतो आहे. त्यावरून मी म्हणू शकतो की, तुमची तव्येत कधी विशेष जोमदार अशी नव्हती आणि अलीकडच्या दिवसात तिचे अनेक वाईट परिणाम तुमच्यावर दिसून येत आहेत. हे पत्र तुमच्या हातात मिळण्याच्या घटकेपासून तुम्ही रजेवर जाऊ शकता. नेहमीप्रमाणे केशवराव पंडित तुमच्या जागेवर काम करतील.

तुमचा विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

(सारख्या मजकुरामुळे १७४ क्रमांकाचे पत्र वगळण्यात आले आहे)

१७५

सेंट अॅन्स, उटी
१० जुलै १८९५

प्रिय मि. मणीभाई,

भाषांतरकार मणीलाल^{*} यांच्याविषयी मी काल तुमच्याशी जी चर्चा केली, त्याचा मला आनंद वाटला. माझा असा पक्का समज होता की, भाषांतराचे काम हे कंत्राटी पद्धतीने देण्यात यावे. असा माझा हुकूम होता, तरी पण त्यांना सरकारी नोकर म्हणून नेमलेले होते. तुम्हाला हे माहिती आहे की, कंत्राट देण्याने जेव्हा काम होण्यासारखे असते तेव्हा माणसांना नोकरीत घेण्याच्या पूर्ण विरोधात मी नेहमी असतो. लोकांना नोकरीत ठेवण्यातून सरकारला जेवढा पैसा खर्च करावा लागतो तेवढ्या प्रमाणात निष्पत्ती होत नाही.

बापट प्रकरणाविषयी मला कोण स्पष्टीकरण देणार आहे हे आज तुम्ही मला सांगाल अशी आशा करतो. एखाद्या गरीब खुन्याच्या आयुष्याचा तुम्ही कदाचित केला नसेल इतका खोल विचार आणि तुमच्या सहकाऱ्यांशी चर्चा तुम्ही अशा किरकोळ बाबतीत करत आहात.

तुमच्यासोबत राहण्यात मला व्यक्तिशः आनंद होत असला तरी उद्या तुम्ही बडोद्यास निघावे असे वाटते.

तुमचा विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

^{*}मि. मणीलाल नभुभाई द्विवेदी, नाडियाद हे संस्कृतचे तज्ज्ञ होते, त्यांना भाषांतराचे काही काम सोपवलेले होते.

१७६

सेंट अॅन्स, उटी
११ जुलै १८९५

प्रिय मणीभाई,

माझ्याकडे किंवा तुमच्याकडे दाव्यांचे अर्ज किंवा अपील यांचे निर्णय प्रत्यक्षात दिवाण, हुजूर कामदार आणि अजशी संबंधित खात्याचे विभागप्रमुख यांच्या समितीमार्फत केले जातात, हे तुम्हाला माहीत आहे. या नेहमीच्या पद्धतीव्यतिरिक्त लीगल नायब दिवाण यांच्याशी सल्लामसलत करावी, असा आदेश मी बारखळीच्या अर्ज व अपिलांबाबत दिला होता. कारण त्यात महत्वाचे हितसंबंध गुंतलेले आहेत. माझा हा समज बरोबर आहे का आणि हा आदेश लेखी स्वरूपात काढला आहे का? तसेच त्याची तारीख तुम्ही कळवू शकता का? जेव्हा हुजूर खात्याच्या प्रमुखांची अपिले बाजूला ठेवली गेली तेव्हा केवळ माझ्या हुक्मांची अंमलबजावणी झाली, अन्यथा समितीमध्ये तुमच्याकडून त्यांना निकाली काढले गेले. माझे हे विचार बरोबर आहेत का? जर मी चुकत असेल तर कृपया तसे लिहून मला सुधारावे.

सयाजीराव गायकवाड

१७७

सेंट अॅन्स, उटी
१३ जुलै १८९५

प्रिय महाराज (झैसूर),

२९ जून रोजी म्हैसूरहून तुम्ही पाठवलेले छान पत्र मिळाले व अतिशय आनंद झाला. पाठवलेली छोटी भेट तुम्हाला आवडल्याने मी खुश झालो. तुमच्या वडिलांसाठी* मी ते विकत आणले होते, ज्यांना संगीताची अतिशय आवड होती. ते वाजवण्यास तुम्ही लवकर शिकणार आहात याचा मला आनंद आहे. स्त्री-पुरुषांनी शिकावे, अशी संगीत ही एक उत्तम कला आहे. माझ्या द्वितीय चिरंजीवानेही ते शिकण्यास सुरुवात केली आहे.

आस्थेने माझी विचारपूस केल्याबदल माझ्या वतीने कृपया तुम्ही तुमच्या मातोश्रींचे आभार माना, तसेच त्यांना व तुमच्या धाकट्या बंधूंना माझ्या शुभेच्छा घाव्यात. माझ्या मुलांचे सर्व काही उत्तम असले तरी महाराणी मात्र ठीक नाहीत. त्यांच्या आजारपणामुळे त्यांना लवकरच ही जागा सोडावी लागेल. त्या कारणाने बहुधा खेड्हां बघण्याचा विचार मला सोडून घावा लागेल, अशी शंका येत आहे. याविषयी मी दिवाणांना कळवीन, जेणेकरून पुढे त्यांना काही त्रास होणार नाही.

तुमचा विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

- * म्हैसूरचे भूतपूर्व महाराज चामराजेंद्र ज्यांचा मृत्यु घटसपर्मुळे झाला.
- म्हैसूर राज्यात आग्नेय दिशेला असलेले हे एक जंगल असून, राजधानीपासून सुमारे साठ मैल अंतरावर आहे. तेथे जंगली हत्ती मोठ्या प्रमाणात आहेत. त्यांचा पाठलाग करणे व त्यांना पकडणे हे खेळ चित्तथारक आहेत. अनेक प्रतिष्ठित व्यक्तीनी कधी ना कधी तरी ते बघण्यासाठी तेथे भेट दिली आहे. अशा व्यक्तीमध्ये क्लॅरेन्सचे ड्यूक, वेल्सचे प्रिन्स व प्रिन्सेस आणि भारताचे अनेक क्वाइसरॉय आहेत. १८९५ मध्ये जरी महाराज तेथे जाऊ शकले नाही, तरी १९१७ मध्ये ३० नोव्हेंबर ते ६ डिसेंबर या कालावधीत ते तेथे गेले व शिकारीचा आनंद लुटला.

(सारख्या मजकुरामुळे १७८ क्रमांकाचे पत्र वगळण्यात आले आहे)

१७९

सेंट अॅन्स, उटी
१४ जुलै १८९५

प्रिय सर शेषांद्री अध्यर*

म्हैसूर प्रांतातील खेड्हा पाहण्यासाठी तुम्ही दिलेल्या प्रेमपूर्वक निमंत्रणाचा फायदा मी घेऊ शकत नाही, हे कळवताना मला अत्यंत खेद होत आहे. तुम्ही देऊ केलेल्या संधीचा लाभ करून घेण्याची माझी तीव्र इच्छा होती; पण दुर्दैवाने महाराणींची प्रकृती अतिशय बिघडली आहे, त्यामुळे मला अपेक्षेआधीच उटी सोडावे लागणार आहे. माझ्यासाठी तुम्ही घेतलेला त्रास व्यर्थ गेल्याबदल मला खंत वाटते. पुन्हा कधीतरी अशी संधी कुणीतरी दिल्यास व तुमचे अगत्य कायम राहिल्यास मी त्या संधीचा फायदा घेऊ शकेन; पण सध्यातरी परिस्थितीमुळे माझे येणे अशक्य केले आहे.

या पत्रातील मजकूर कृपया महाराणींना कळवावा व त्यांना आणि राजपुत्र व राजकन्या यांना माझी आठवण पोहोचवावी. मि. ली वॉर्नर^१ यांना कृपया माझे सलाम सांगावेत.

तुमचा विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

* म्हैसूरचे दिवाण

• महाराज चामराजेंद्र यांची विधवा पत्नी

^१म्हैसूरचे रेसिडेन्ट. Protected Princes of India पुस्तकाचे लेखक

सेंट अॅन्स, उटी
१५ जुलै १८९५

प्रिय समर्थ,

तुमचे पत्र व त्यातील मजकुराबद्दल मी तुमचे आभार मानायला हवेत. बापट प्रकरणाविषयीचे माझे मत हे अगदी तुमच्यासारखेच आहे. त्याच्या संबंधात मला कोणतीही अडचण यायला नको आहे; आणि त्याच्याशी न्यायाचा संबंध असल्यामुळे त्याबाबतीत माझे पूर्णतः समाधान व्हायला हवे. मि. मणीभाई येथून दोन दिवसांपूर्वी निघाले आहेत.

तुम्ही ज्या बदलाविषयी बोलत आहात ते साधारणतः ऑगस्टच्या मध्यापर्यंत घडून येण्याची संपूर्ण संभावना आहे. हे बदल माझ्यासाठी निश्चितच त्रासदायक आहेत ही गोष्ट एखादा बुद्धिमान व अनुभवी माणूस सहज समजू शकेल. एखादी व्यक्ती कितीही हुशार असली तरी ती हुशारी त्याला नवीन काम व नव्या परिस्थितीशी तात्काळ जुळवून घेण्याच्या बाबतीत उपयोगाची नाही. त्याला त्याच्या वरिष्ठ आणि कनिष्ठांशी चांगले परिचित व्हावे लागते आणि कामाच्या ठराविक चाकोरीत रुळावे लागते. या सगळ्या गोष्टींना वेळ लागतो. त्यात भर म्हणजे समाधानकारक प्रशासनास आवश्यक असणाऱ्या सातत्यतेशी हे बदल सहजपणे जुळणारे नाहीत आणि माणसाजवळ त्याच्या स्वतःच्या कामात मूलतः आवड आणि आनंद प्राप्त करण्यासाठी वेळ नाही. याशिवाय आणखी एक गोष्ट तितकीच खरी आहे, जी इतक्या अनेक शब्दांत मांडणे कदाचित अविचाराचे वाटू शकते, ती अशी की, प्रत्येक व्यक्तीच्या सभोवताली अनेक माणसे असतात, ज्यांच्याबद्दल त्याच्या काही विशिष्ट चांगल्या किंवा वाईट भावना असतात. ज्यांचा त्याला निश्चितपणे फायदा किंवा तोटा होतो, तो सरळपणे किंवा कपटाने व गुप्ततेने होतो. जसे त्याचे नैतिक बळ असेल त्यानुसार घडते. आधीच अस्तित्वात असलेल्या या अपप्रवृत्तीपुढे असंख्य बदल होण्याने वृद्धिगत होतात. याशिवाय दुसरा एक तोटा हा जास्तीच्या खर्चाचा आहे. जो अधिकाऱ्यांना द्याव्या लागणाऱ्या निवृत्तीवेतनाचा आहे व तो सतत राज्यास स्वतःवर ओढवून घ्यावा लागतो. तथापि, जेव्हा बदल करणे आवश्यक असते, तेव्हा त्यांच्या अनुषंगाने ओढवणाऱ्या प्रसंगांना आपणास बळेच सहन करावे लागते.

माझ्या गैरहजेरीत व्यवस्थापनातील गैरस्थिती आणि गोंधळामुळे ही गरज निर्माण झाली आहे. काही बाजूंकडे दुर्लक्ष झाल्याने आणि काहींमध्ये अनावश्यक अस्थिरता आल्यामुळे राज्ययंत्रणा विस्कळीत झाली आहे आणि त्यामुळे ती नीट केल्याशिवाय आम्ही आमचे काम चालवू शकत नाही. उदाहरण घ्यायचे झाल्यास बारखळी विभागातील भ्रष्टाचार आणि गैरकृत्यांचे आरोप बन्याच काळापासून सुरु असल्याचे दिसून येते. तरीपण ते माझ्या लक्षात आणून देणे योग्य ठरेल असा विचार विभागप्रमुखांनी कधीच केला नाही; आणि विभागप्रमुखांनी जर मला ती माहितीच दिली नाही तर त्यावर कोणतीही कार्यवाही करणे मला कसे शक्य होईल? एखादी माहिती स्वतःहून किंवा अंतर्ज्ञानाने माझ्याकडे येणार नाही. लोकांना शक्य तेवढ्या लवकर न्याय मिळाला महाराजा सयाजीराव गायकवाड | २६२

पाहिजे अशा माझ्या सूचना असतानादेखील त्यामध्ये फार विलंब करण्यात आला आहे. प्रकरणात मी स्वतः लक्ष घातले व मार्गदर्शन केले तरीही यावर्षी वरिष्ठ कोर्टात पूर्वोपेक्षा तीस टक्के काम कमी प्रमाणात झालेले दिसते. किरकोळ स्वरूपाची, ज्यांना अगदी कमी वेळेत व किमान त्रासात निकाली काढता येईल अशी हुजूर अपिले शेकड्यांनी अनिर्णीत अवस्थेत पडून आहेत. लोकांचा रोष व गैरसोयींबदलाची कल्पना सहजतेने होणे शक्य नाही. परिस्थितीतून माझ्या हेही लक्षात आले आहे की, लेखा विभागाची अवस्था जशी असायला हवी तशी अजिबात नाही.

माझ्या मंत्रांच्या संदर्भात मी बन्याच वेळा विशेषत्वाने दुर्दैवी ठरलो आहे, ज्यामुळे माझ्या मनाविरुद्ध मला बदल घडवावेच लागतील. सर्वप्रथम टी. माधवराव मला सोडून गेले. घडणाऱ्या घटनांबदल नेहमीच पूर्णतः समाधानी असण्याची अपेक्षा ठेवता येत नाही, असे मी मानतो. ज्या व्यक्तीच्या हातात राज्याची सर्वोच्च सत्ता होती आणि जो राजाच्या स्थानी होता त्याने दुव्यम जागेवर उतरणे आणि जेथे त्याची इच्छा सर्वप्रमाण न राहणे ही गोष्ट सहन करणे त्या व्यक्तीसाठी सोपी नाही. त्यामुळे मी कलकत्यात असताना त्यांनी प्रकृतीचे कारण पुढे करत रजा घेतली आणि परत कधीच आले नाहीत.

काझी शहाबुद्दीन मला सोडून गेले ते आमची वेगळे होण्याची इच्छा होती या कारणास्तव नाही. त्यांच्या बाबतीत मी सर्वांथाने समाधानी होतो आणि त्यांचा कालावधी आणखी वाढावा अशी माझी इच्छा होती; पण वाढते वय, खालावणारी प्रकृती आणि अर्धांगवायूची भीती या कारणांमुळे त्यांना जावे लागले.

शेवटी लक्षण जगताप यांचे उदाहरण घ्या. त्यांच्याकडून अशी कोणतीही चूक घडली नाही, की ज्यामुळे त्यांनी निवृत्त व्हावे असा विचार मी करावा किंवा तशी इच्छा मला व्हावी असे कोणतेही असमाधान त्यांच्या वतीने नव्हते. मी त्यांच्या कामाने खूप संतुष्ट होतो आणि त्यांनी राहावे अशी माझी इच्छा होती. तथापि, माझी अशी भावना होती की, राजा आणि रयत यांच्यामध्ये कोणत्याही तक्रारी किंवा विरोधाशिवाय संपूर्ण सुसंवाद असणे गरजेचे आहे. कदाचित ती माझी चूक होती. तुम्ही हे जाणता की, एखाद्या क्षणात आपण संपूर्ण अनुभव घेऊ शकत नाही किंवा गोष्टीचे योग्य मूल्यमापन अगदी सुरुवातीलाच करण्याचे शिकू शकत नाही. सद्यःस्थितीचे जे आकलन मला होत आहे, त्यावरून मला असे वाटते की, मी तेहा वेगळे वागायला हवे होते; परंतु मला असे वाटले की, लोकांची जरी तशी पात्रता नसली तरी हेतूविषयी काही हरकत नसावी.

पत्र मी आधीच सविस्तर लिहिले असल्यामुळे आत्ताची परिस्थिती काय आहे हे परत सांगण्याची गरज नाही.

तुमचा विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

बडोदा जिल्ह्याचे तत्कालीन सुभे असलेले मि. समर्थ हे विश्वासू अधिकारी होते. त्यांना महाराजांनी लिहिलेले हे उत्तम पत्र. यामध्ये महाराजांनी त्यांच्या भूतपूर्व दिवाणांविषयी आणि मणीभाईच्या कारभारातील अव्यवस्थेविषयी मोकळेपणाने विश्लेषण केले आहे. यावरून रयतेच्या कल्याणासाठी महाराज कसे आतुर व ध्येयनिष्ठ होते हे दिसून येते. (जी. एस. एस.)

१८१

सेंट अॅन्स, उटी
१५ जुलै १८९५

प्रिय मणीभाई,

मी बापट प्रकरणाचा ढोबळ मानाने अभ्यास करत राहिलो आणि आता त्याविषयीची स्पष्ट व अचूक कल्पना मला आली आहे. या प्रकरणाशी माझ्या सेक्रेटरीचा अंशतः संबंधही असू नये, असल्यास मला तो अजिबात पटणारा नाही, हे मी वारंवार सांगितले आहे. हे प्रकरण आता अतिशय बिकट झाले आहे आणि विश्वासात घेऊन विचारविनिमय करावा अशी एकही व्यक्ती मला दिसत नाही. प्रत्येकजण एकतर बापट पक्षाचा तरी आहे किंवा फिर्यादी पक्षाचा आहे. आवश्यक ती सर्व माहिती असलेला व निःपक्षपाती असा माणूस शोधून सापडणे अतिशय अवघड आहे. तुम्ही जाण्याच्या प्रसंगी याच विषयावर मी तुमच्याशी व मि. पंडित यांच्याशी चर्चा केल्याचे तुम्हाला आठवत असेलच. त्यावेळीही आपल्याला याच अडचणीमुळे कुठलाही ठाम निष्कर्ष काढता आला नव्हता.

अशा परिस्थितीत मला सुचलेला एकमेव उपाय मी अनुसरला आहे. या प्रकरणाचा अभ्यास करण्याची जबाबदारी मी मि. पंडित व मि. अंबालाल यांच्याकडे सोपवत आहे. तसे पत्र त्यांना देण्याविषयी मी मि. दलाल यांना सांगितले आहे. सध्यातरी अन्य कोणता मार्ग मला दिसत नाही.

तुमचा विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

१८२

सेंट अॅन्स, उटी
१७ जुलै १८९५

प्रिय कर्नल मार्टेल्ली,

आज शिकारीहून परतलो तेव्हा तुमचे पत्र मिळाले. फौरेन ऑफिसर बापट प्रकरणात खूप रस घेत आहेत. त्यामुळे ते प्रकरण गतिमानतेने निर्णयाप्रत यावे, अशी घाई मी करीत आहे. या विषयापासून अलिप्त राहून स्वतंत्रपणे हा विषय हाताळू शकतील अशी माणसे मिळवणे ही माझी फार मोठी अडचण आहे. असा अधिकारी मिळणे दुर्मिळ आहे. अशा चमत्कारिक परिस्थितीत ही केस चालवली जात आहे. माझ्याकडून मी सर्वतोपरी प्रयत्न करीत आहे. आज दुपारी चार वाजता मी हॉटेल सिल्कमध्ये येत आहे.

तुमचा विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

१८३

सेंट अॅन्स, उटी
२० जुलै १८९५

प्रिय जयसिंगराव (आंगे),

मंत्रिपदाची कर्तव्ये सांभाळत असताना तुम्ही पाठवलेल्या अनेक पत्रांबद्दल मी तुमचे आभार मानायला हवेत. तुमची कामे सुरळीतपणे सुरु असल्याचा मला आनंद आहे. मागील सोळा तारखेचे तुमचे पत्रही मला मिळाले आहे. लोकांना उदार व स्वतंत्र वागणूक दिली जात आहे, त्याविषयीची जाणीव त्यांना खेरेच नाही किंवा तसे ते ढोंग करीत आहेत ही बाब अतिशय विचित्र आहे. आपल्या चांगुलपणाला ते आपली दुर्बलता समजत आहेत. बडोद्यात नुकत्याच घडलेल्या घडामोडींनी राज्याचा समतोल बिघडला व माझी प्रतिष्ठा धुळीस मिळाली. वंशद्वेषाचा भडका आणि कपटकारस्थानांना आलेला ऊत यांना कसा आवर घालावा हा अत्यंत गंभीर प्रश्न आहे. जोपर्यंत राज्यकर्त्याना आदर व समाजकंटकांना शासन दिले जात नाही तोपर्यंत सरकार चालवणे शक्य नाही.

नैतिकता व नैसर्गिक तत्त्वांचे समाजावर जे अपरिहार्य परिणाम होतात त्यांच्याकडे दुर्लक्ष करत राहणे हे धोक्याचे ठरते.

मी लवकरच परत येत असून या बाबतीत लक्ष घालणार आहे. तुम्ही लोकांच्या वर्तनाविषयी व संशयास्पद हालचालीविषयी सातत्याने माहिती घेत राहा व त्यावरील उपाय मला सुचवत जा.

पूर्वीपेक्षा मी आता चांगला आहे. तुम्ही प्रकृतीने स्वस्थ व वृत्तीने आनंदी असाल अशी आशा करतो. धामणस्करही ठीक असतील. केरशापजींना मी आठवण काढली म्हणून सांगा. त्यांचे कर्तव्य ते कठोरतेने बजावत असतील, तसेच क्षणभंगुर लोकप्रियतेसाठी लोकहिताकडे दुर्लक्ष करत नसतील अशी आशा करतो.

तुमचा विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

१८४

सेंट अॅन्स, उटी
२३ जुलै १८९५

प्रिय मणीभाई,

तुमची दोन पत्रे मिळाली, आनंद वाटला. व्हाईसरॅय यांच्या दौऱ्याचा कार्यक्रम वाचला. ते बडोद्यास भेट देणार आहेत का, याविषयीची माहिती कर्नल मार्टेली काढतील, अशी अपेक्षा आहे. बडोद्यातील परिस्थिती निवळत चालली आहे, हे वाचून मला निश्चितच खूप समाधान वाटले आहे.

पत्रसंग्रह : भाग एक | २६५

माझ्या राज्यात सर्व काही सुरक्षीत चालावे यापेक्षा चांगला उपाय माझ्या स्वास्थ्यासाठी अन्य कोणताही नाही. आज प्रिन्स फर्तेसिंहांचा वाढदिवस आहे. त्यांना तेरावे वर्ष लागत आहे. माझे दत्तकविधान झाले व मी श्री गणेशाय नम: शिकण्यास सुरुवात केली, तेव्हा मीही फक्त तेरा वर्षाचा होतो. त्यांनी मात्र मराठीचा अभ्यास जवळपास पूर्ण केला आहे. तसेच तिसऱ्या इयतेचे इंग्रजीचे पुस्तकही शिकत आहेत. बुद्धिमान आणि चुणचुणीत मुलांविषयी मला खूप आस्था आहे. त्यांना चांगले मोठे व सुशिक्षित बनलेले पाहण्यात मला खूप समाधान लाभणार आहे. फर्तेसिंहरावांनी माझे उत्तराधिकारी बनून मला गुंतागुंतीच्या व निष्कळ जबाबदाऱ्यांमधून मुक्त करावे, अशी माझी इच्छा आहे. निश्चित व कायमस्वरूपी असे कल्याणकारी काही करण्याची संधी आपणासाठी अतिशय मर्यादित आहे. आपली भेट लवकर होईल असे वाटते. मी सोबत असावे अशी स्वाभाविक इच्छा बाळगणाऱ्या माझ्या माणसांसमवेत राहण्याची माझी फार इच्छा आहे. आरोग्यसंपन्नतेच्या बाबतीत मी किती दुर्देवी आहे हे ते समजू शकत नाहीत. या योग्य वेळेच्या उपचारांमुळे माझे स्वास्थ्य ठीक होईल व त्यांच्या बौद्धिक व भौतिक उत्कर्षात भरीव प्रगती करण्यासाठी माझे आवडते काम सुरू ठेवण्याची क्षमता माझ्यात येईल. त्यांच्याविषयी मला वाटणारी कळकळ माझ्याशिवाय अन्य कुणाला समजू शकणार नाही. या प्रतिकूल राजकीय परिस्थितीत ती भावना टिकवून ठेवण्यासाठी सध्या मला संघर्ष करावा लागत आहे. उद्या मी येथून निघत आहे. तिकडे फार उष्णता नसेल अशी आशा करतो. तुम्ही वेगवेगळ्या खात्यांवर देखेरेख करा व त्यांची कामे वेळेवर व योग्य पद्धतीने सुरू आहेत का, यावर लक्ष ठेवा. तुमची प्रकृती चांगली असेल, अशी आशा करतो. तुमची मुलेही चांगली असतील, अशी आशा आहे.

तुमचा विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

(सारख्या मजकुरामुळे १८५ क्रमांकाचे पत्र वगळण्यात आले आहे)

१८६

पुणे
२८ जुलै १८९५

प्रिय मंत्री (मणीभाई),

माझ्या हुजूर कामदार कार्यालयात सुनावणीसाठी आलेल्या सर्व अर्जातील प्रत्येक शब्दाची नोंद बांधीव पुस्तकात केली गेली पाहिजे.

वर्षाच्या शेवटी हुजूर कामदार त्या अर्जाची सुनावणी निकालाबाबत मला माहिती देतील. अर्जाची सुनावणी योग्य वेळेत होण्याविषयीचा ताण माझ्यावर सतत असतो हे वारंवार सांगण्याची महाराजा सयाजीराव गायकवाड | २६६

गरज नाही. या कामाची सर्वस्वी जबाबदारी हुजूर कामदार असणाऱ्या व्यक्तीवरच आहे. चुकांची दुरुस्ती करणे, त्यात सुधारणा करणे हे त्याचे कर्तव्य आहे. याविषयी काही मुद्दे मी मि. दलाल यांना तोंडी सांगितले आहेत. काही वेळा मी हे लिखित स्वरूपात देतो. कारण त्यामुळे संबंधित अधिकाऱ्यांना त्यांच्या कामात आवश्यक सुधारणा करता येतात, तसेच माझ्या सर्व विभागांतील विशेषत: हुजूर कामदार कार्यालयातील कामे आदर्श व्यवस्थेनुसार चालत असल्याचे मला पाहता यावे म्हणून.

माझ्याकडे टपाल येते त्यावेळी हुजूर कामदारांनी माझ्यासमोर उपस्थित राहावे असे त्यांना कळवले आहे; परंतु अलीकडे याबाबतीत काही अपवाद घडले आहेत. पुन्हा असे होऊ नये, यासाठी तुम्ही कार्यवाही करावी. टपालातून माझ्याकडे आलेल्या प्रत्येक अर्जाचे वाचन व स्पष्टीकरण देण्यासाठी त्यांना नेहमी उपस्थित राहायला हवे. जे टपाल मी वाचणार नाही ते त्यांनी वाचायलाच हवे. टपालाद्वारे किंवा अन्य मार्गे जे अर्ज येतात त्या सर्वांची नोंद त्यांनी घेणे आवश्यक आहे.

तुमचा विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

१८७

फ्लोरा व्हिला, पुणे
३१ जुलै १८९५

प्रिय मंत्री (मणीभाई),

पुणे मला विशेष आवडले नाही. यापेक्षा बडोद्यात जास्त आकर्षणे आहेत. येत्या आठवड्यात येथे तमाशे लागतील असे मला त्यांनी सांगितले आहे. मला विशेष उत्साह वाटत नाही. असो, हेही निघून जाईल. काही लोक बडोद्याविषयी खूप चर्चा करतात. त्यांना सर्व गोष्टीची योग्य माहिती आहे असे मला वाटत नाही. अशा परिस्थितीत माझे विचार तुमच्यासमोर ठेवणे व तुमचे विचार समजून घेणे ही माझी नेहमीच इच्छा असते, हे कृपया लक्षात घेणे.

उटीमध्ये असताना तुम्ही जसे मोकळेपणाने माझ्याशी बोलला होता तसेच बोलणे मला अपेक्षित आहे. जगाचा तुमचा अनुभव माझ्यापेक्षा अधिक व जवळचा आहे, म्हणून मी मनापासून तुमचे विचार ऐकत असतो. तुमची व तुमच्या मुलांची प्रकृती चांगली असेल, अशी आशा करतो. माझ्या हुक्मांमध्ये जर काही चुका असतील तर पुनर्विचारासाठी त्या माझ्या लक्षात आणून द्याव्यात, अशी माझी तुमच्याकडून सदैव अपेक्षा आहे. माझ्याशी संबंधित अनेकांच्या बाबतीत मी हे तत्त्व बाळगतो. सध्या माझ्या कामात काहीसा निष्काळजीपणा आला असल्यामुळे आता तर हे विशेषत्वाने व्हायला हवे आहे. कोणत्याही बाबतीत जर माझे काही चुकत असेल तर तुम्ही ते माझ्या निर्दर्शनास आणावे.

तुमचा विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

मकरपुरा
१३ ऑगस्ट १८९५

प्रिय मणीभाई,

रेसिडेन्सीकडे तक्रार करणाऱ्या सरदारांची नावे व त्यांच्या चळवळीचे कारण मला कृपया कळवाल का? मी हे तुमच्याप्रमाणे इतरांकडूनही ऐकले आहे. तुमच्या सांगण्यावरून असे वाटते की, या तक्रार देणाऱ्या दिशाभूल झालेल्या लोकांच्या पाठीशी एक प्रभावशाली युरोपियन अधिकारी आहे. माझ्याकडे पाठवण्याआधी तुम्ही ती नावांची यादी सेनापतींना दाखवावी. तुम्ही दिलेली माहिती मी गुप्त ठेवीन.

काल येथे अतिशय उष्ण व त्रासदायक वातावरण होते. आज मी कमी कपडे घातल्यामुळे थोडे कमी उकडत आहे.

तुमचा विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

मकरपुरा
१३ ऑगस्ट १८९५

प्रिय कॅटन गॉर्डन,

तुमची दोन पत्रे मिळाली, त्याबदल मी तुमचा मनापासून आभारी आहे. मी उटीमध्ये असताना तुमचे पहिले पत्र मिळाले. अनेक घडामोडी घडल्यानंतर तुम्हाला त्या पहिल्या पत्राचे उत्तर देण्याचे मी ठरवले आहे. लेडी ट्रिवेडल (Lady Tweedale) भारतात निश्चितपणे येत आहे हे समजून आनंद वाटला. त्यांचे स्वागत करणे हे माझ्यासाठी अतिशय आनंदाचे ठरेल. माझ्याकडून काही चूकभूल होऊ नये म्हणून त्या येथे पोहोचण्यापूर्वी मला पत्राने कळवावे. झालवाड पाटण येथील प्राप्त परिस्थितीत तुम्ही विशेष आनंदी दिसत नाहीत, याची मला खंत वाटते. अधिक प्रसन्न वृत्तीच्या राजाशी तुमचा संबंध यायला हवा होता, असे मला वाटते. संगीतात तुमची खूप रुची आहे. त्याच्याशिवाय सध्याचे तुमचे जीवन अतिशय कंठाळवाणे व त्रासदायक वाटत असेल.

उटीतील माझे वास्तव्य एकंदरीत चांगले होते. मी कालच येथे पोहोचलो. पुण्यापेक्षा येथे उष्णातामान अधिक आहे. बरेचदा मला भोवळ यायची, ती तक्रार सध्या तरी राहिलेली नाही. तरीपण मला मधूनमधून त्या भयंकर संवेदनेचा अनुभव काही प्रमाणात तरी येईल असे वाटत राहते. अधूनमधून माझे पोटही बिघडते आणि आपल्या स्वभावाशी ज्या महत्त्वाच्या अवयवाचा

खूप जवळचा संबंध आहे, तो आज खूप अस्वस्थ आहे. कर्नल मार्टेली यांचा स्वभाव धीरगंभीर व आनंदी वाटतो आणि ते मला आवडले आहेत.

झालवाड पाटणच्या विरुद्ध परिस्थितीत इथला कारभार आहे. येथील प्रगतीमध्ये टीकात्मक उपायांनी अडथळे आणले जातात. अविवेकी तक्रारीविषयी सहानुभूतीचे प्रदर्शन केले जाते. तक्रारी करण्यासाठी प्रवृत्त केले जाते. ज्यांना बहुसंख्यांचा कळवळा आहे; पण जे शांत स्वभावाचे आहेत, त्यांना एकटे पाडले जाते. किरकोळ कारणांसाठी आरडाओरड करण्यात फायदे आहेत, असे समजणाऱ्या तक्रारखोरांना सहजतेने पुढे येण्यास वाव दिला जातो. येथे प्रगती व्हावी अशी इच्छा राजा बाळगतो; पण त्याचे पाय मागे ओढण्यात शहाणपणा समजला जातो. गव्हर्नर जनरलचे येथील एंजंटचे सहायक कर्नल स्नेल बडोद्यातून राजपिपला येथे गेले आहेत. ते बन्याच खटपटी करत असल्याने अनेक अधिकाऱ्यांना आनंद झाल्याचे ते दाखवत आहेत.

अशा परिस्थितीत लोकांना आत्मविश्वास व अधिकारांचा सतत दुरुपयोग करण्याची सवय लागली आहे. त्यांच्या वृत्ती अप्रामाणिक आहेत. गुप्त कारस्थाने व निंदानालस्ती करणे हे त्यांचे स्वभावविशेष व हेतू आहेत. अशा अस्थिर वातावरणात आपले अंतःस्थ स्वार्थी हेतू गुप्त ठेवून काही लोक प्रेम व देशभक्तीचा आव आणत त्यांची सेवा व सल्ले देत राहतात. माणसांच्या स्वभावविषयी माझी मते सांगून आता यापेक्षा अधिक कंटाळा तुम्हाला मी आणत नाही. आपल्याला वाटतात तितकेही ते वाईट नाहीत आणि सुदैवाने मी बडोद्यात त्यांना विशेष गंभीरीने घेतदेखील नाही.

पुढच्या हिवाळ्यात तुमची येथे भेट होईल, अशी इच्छा करतो. महाराणींतर्फे तुम्हाला शुभेच्छा. मि. इमॅन्युअल (जवाहिरे) यांना मी काही वस्तू माझ्यासाठी तयार करण्यास सांगितले होते. त्या वस्तू मुंबईत आल्या असून, त्या घेण्यासाठी मी एका कारकुनास पाठवले आहे. वस्तूंची कारगिरी व सफाई निश्चितच उत्कृष्ट असणार आहे, याविषयी मला शंका नाही. त्यापैकी सिगारेट केस तुम्ही माझी सदिच्छा भेट म्हणून स्वीकारावी, अशी माझी इच्छा आहे. असे करण्यात तुम्हाला काही सरकारी अडचण येईल, असे मला वाटत नाही.

तुमचा विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

(सारख्या मजकुरामुळे १९०, १९१, १९२ क्रमांकाची पत्रे वगळण्यात आली आहेत)

प्रिय सर (मि. इलियट),

मी उटीहून परतण्यास नुकताच एक आठवडा झाला आहे. तेथील मुक्कामातील शेवटचे काही दिवस व येथील मुक्कामही माझ्यासाठी विशेष आनंदाद्यक वाटला नाही. उत्साह व शक्ती दोन्हीही मला जाणवत नाही. हवामान दमट व ढगाळ आहे. येथे काहीच घडत नसल्यामुळे ही जागा अतिशय कंटाळवाणी आहे. आज दुपारी मी मि. बर्डवूड व मि. नजेंट (Mr. Nugent) यांना भेटलो. मि. बर्डवूड मला खूप चांगले वाटले, तर मि. नजेंट त्याच्या विरुद्ध वाटले. मि. बर्डवूडच्या बोलण्यावरून असे लक्षात आले की, तुम्ही बडोद्यास परत येणार नाही. त्याविषयी तुमच्याकडून मात्र मला काही समजले नाही. एका पत्रात केवळ तसा ओझरता उल्लेख तुम्ही केला होता. कर्नल मार्टेल्ली तुमच्याविषयी चौकशी करत होते. ज्यांच्याबरोबर त्यांचे जुळेल असे गृहस्थ तुम्ही आहात काय हे त्यांना जाणून घ्यायचे होते. लोकांच्या मनातून एजंटचे अस्तित्व कधीच पुसले गेले नव्हते तरीही सध्या ते पूर्वीपेक्षा अधिक ठळकपणे जाणवत आहे. संस्थानी सरकारच्या ताकदीविषयी मी अतिशय असमाधानी आहे. कसलाही तरणोपाय नसल्यामुळे मला एकाकी वाटते आहे. माझ्या अनुपस्थितीत कायदेशीर सरकारविषयी लोकांच्या भावनांमध्ये जे बदल झाले ते एखाद्या क्रांतीप्रमाणेच आहे असे मी समजतो. हे मी बापट केसच्या संदर्भात बोलत नाही. राज्य सरकारात कोणत्याही प्रकारे सहभागी होण्यास मला खरेच भीती वाटते. तसेच विलक्षण वीटही आला आहे. माझा माझ्यावरचा विश्वास उडाला आहे आणि मी काय करायला हवे आहे याविषयी मी संभ्रमात आहे. माझ्या कष्टांचे परिणाम कधी दिसतील हे अनिश्चित असल्यामुळे मी अतिशय निराश आहे. मी खूप लिहू शकतो; परंतु चांगले काय करू शकतो? तुमची प्रकृती चांगली असल्याचे मला संपत्तरावांनी सांगितले, ते ऐकून मला आनंद वाटला. तुमचा निरोपदेखील त्यांनी मला दिला. मला तुमच्याविषयी संपूर्ण सहानुभूती आहे. नेटिव्ह संस्थानास मिळणाऱ्या कडक वागणुकीमुळे चांगल्या शासनाच्या हेतूस बाधा पोहोचते. बापट केसची गंभीर जबाबदारी माझ्यावर आहे हे मला गहनर जनरलच्या एजंटमार्फत वारंवार सांगण्यात येत आहे. असंतोषाची ही गोष्ट अद्याप संपलेली नाही. बिडुलफने केलेल्या कारवाईतील मुख्य मुद्रे अजूनही रेसिडेन्सीच्या नजरेआड झालेले नाहीत. कारण की ते निश्चितपणे प्रतिकूल व विपर्यस्त रीतीने लक्षात आणून दिले जात आहेत. कर्नल स्नेल यांची कायमस्वरूपी बदली नांदोड येथे झाली आहे. या सद्गृहस्थामध्ये राजकीय अधिकाऱ्याच्या अतिशय उच्च क्षमता आहेत आणि नवीन पदावर नियुक्त होण्यासाठी ते अतिशय उत्सुक आहेत. हे पत्र अतिशय घाईत लिहिले आहे, तरी पण तुम्हाला ते वाचणे अवघड होईल, असे वाटत नाही. तुम्हा सर्वांना शुभेच्छा!

तुमचा विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

(सारख्या मजकुरामुळे १९४ क्रमांकाचे पत्र वगळण्यात आले आहे)

१९५

मकरपुरा

२० ऑगस्ट १८९५

प्रिय जयसिंगराव (आंग्रे),

आताच माझी मंत्री मि. मणीभाईशी भेट झाली. सध्या ते मुंबईला जात आहेत. तथापि, त्यांच्या रजेच्या काळात ते जर पेटलाड किंवा आपल्या राज्यात कुठेही गेले तर त्यांच्या मंत्रिपदाच्या दर्जास अनुसरून त्यांचा मान राखायला हवा.

हे मी लिहीत आहे, कारण की, मंत्राप्रमाणे एखाद्या उच्चपदस्थ व्यक्तीस रजेच्या काळात कशी वागणूक दिली जाते याची माहिती मला नाही. यासाठी इतर कारणांबरोबरच ते माझ्यासाठी अनेक मंत्री बडोदा राज्यात स्थायिक होण्यासाठी प्रवृत्त होतील. या आणि अन्य कारणांमुळे मि. मणीभाईना उच्च दर्जाची वागणूक मिळावी अशी माझी सदैव इच्छा आहे. मी नेहमी माझ्या मंत्रांना चांगली, आपुलकीची सामंजस्यपूर्ण वागणूक देत आहे. तुमच्या पदावरील काम करत असताना तुमचे वर्तन आणि कर्तव्य याबाबतीत तुमच्या वरिष्ठांशी एकनिष्ठ असायला हवे आणि तुमच्या सहकाऱ्यांसोबत नेहमी प्रामाणिक आणि सचोटीने वागावे.*

तुमचा विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

* या पत्रातून महाराजांचे त्यांच्या अधिकाऱ्यांविषयी असलेले मौलिक विचार दिसून येतात.
(जी. एस. एस.)

(सारख्या मजकुरामुळे १९६, १९७ क्रमांकाची पत्रे वगळण्यात आली आहेत)

१९६

मकरपुरा

२८ ऑगस्ट १८९५

प्रिय मि. वीडन*,

तुमच्या पत्राबद्दल मी तुमचा अत्यंत आभारी आहे. काही दिवसांपूर्वीच मी येथे आलो आहे. बडोद्यात सध्या दमट उष्णाता आहे, तरी मी काही प्रसंगी पोलो खेळतो. पूर्वीपेक्षा सध्या मला

पत्रसंग्रह : भाग एक | २७१

अधिक प्रसन्नता वाटत आहे. माझ्या राज्यकारभारातील कामांमध्ये सध्या कोणताही अडथळा नाही ही माझ्यासाठी फार मोठी गोष्ट आहे. मंत्री मणीभाई हे काही दिवसांपूर्वी रजेवर गेले आहेत आणि पुन्हा ते त्यांच्या पदावर रुजू होण्याची शक्यता नाही. बडोद्याविषयी येथील स्थानिक वृत्तपत्रांमधून काही लोक मूर्खपणे लिहीत आहेत. त्यापैकी काहींनी तर माझी तुलना बल्गेरियाच्या प्रिन्सशी केली आहे. हे सर्व माझ्या अनुपस्थितीत येथे जे काही घडले त्यामुळे होत आहे. आज पत्रव्यवहाराचा दिवस असल्यामुळे पुढील आठवड्यात मी अधिक सविस्तर लिहीन. मजकूर व समासातील टिपणांसहित सर्व पत्रांची चांगली छपाई करून घ्या. या कामासाठी मी तुमचे विशेष आभार मानू शकत नाही. आवश्यक तो खर्च मी तुम्हाला पुरवीन. मि. विगीन्स यांच्याकडे बिल दिल्यासे ते तुम्हाला काही पैसे देतील. शंभर प्रती छापून घ्या व त्यापैकी काही तुमच्याजवळ असू घ्या.

तुमचा विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

* रेहरंड मि. वीडन हे महाराजांचे मित्र. युरोप प्रवासात महाराजांसाठी वाचन करायचे

१९९

मकरपुरा
२९ ऑगस्ट १८९५

प्रिय श्रीमती मार्टेल्ली,

आतापर्यंत मी तुम्हाला एकापेक्षा अधिक पत्रे लिहायला हवी होती; पण तसे झाले नाही, याची खेदपूर्वक कबुली देतो आहे. संपूर्ण उन्हाळ्यात मी उटी येथे होतो, पावसाळ्याचाही एखादा महिना मी तेथेच घालवला. उटी नीलगिरीच्या मध्यभागी वसलेले असून, सभोवताली उंच शिखरांच्या विस्तृत पर्वतरांगा आहेत. समुद्रसपाटीपासून सुमारे ८००० फूट उंचीवर ते आहे व हवामान शुद्ध आणि स्वास्थ्यवर्धक आहे. पठाराचा विस्तार, तेथील थंड आणि शुद्ध हवा आणि सुंदर सभोवताल या गोटींमुळे पर्वतीय शहरासाठी ती एक आदर्श जागा आहे. बांधकामे आणि शिवाय मोकळी जागा हे दोन्ही पुरेशा प्रमाणात आहेत हे या जागेचे वैशिष्ट्य आहे. मनोरंजनाची भरपूर साधने आहेत. कोणत्याही थंड हवेच्या ठिकाणापेक्षा येथे काहीही उणीव नाही. एक छोटेसे पण अतिशय सुंदर सरोवर तेथे आहे. त्यात नौकाविहार व नौका स्पर्धा घेतल्या जातात. इंग्रजांचा खेळ असणारा क्रिकेट तेथे अतिशय जोमात सुरु आहे हे मी सांगण्याची गरज नाही. त्याशिवाय टेनिस, पोलो आणि शर्यती आहेतच. कर्नल मार्टेल्ली व तुमच्या मुली उटीस थोड्या दिवसांसाठी होत्या. त्यांचा मुक्काम अतिशय मजेत झाला असेल याची मला खात्री आहे. तेथून आम्ही पुण्यास गेलो; पण फार दिवस तेथे न राहता बडोद्यास परत निघालो. तेथे उटीच्या अगदी विरुद्ध असे अतिशय दमट उष्णातामान आहे, जे त्रासदायक आहे. तरी पण अन्य मार्गाने या उणिवांची भरपाई करता महाराजा सयाजीराव गायकवाड | २७२

येते. येथे मला आरामशीर राहता येते आणि घरी राहण्याची भावना येते. येथेदेखील सुदैवाने सुंदर बाग आहे. सुंदर बांगसह सुसज्ज घरांमध्ये राहणाऱ्या माणसांनाच केवळ या गोष्टी म्हणजे वरदान आहेत याची ओळख पटू शकते.

स्टेट गार्डनरकडून रेसिडेन्सीच्या बाहेर एक अतिशय सुंदर बाग तयार केली जात आहे. जेव्हा ती पूर्ण होईल, मोठ्या प्रमाणात वाढेल, तेव्हा तिच्या सौंदर्यामुळे ती आकर्षणीय जागा बनेल.

तिकडे पाठवलेला माझा फोटो खराब झाल्याचे समजले. त्याच फोटोग्राफरला मी दुसरा फोटो तुम्हाला पाठवण्याविषयी सांगितले आहे. यावेळी तो फोटो काळजीपूर्वक पॅक करेल, अशी आशा करतो.

आज रात्रीच्या भोजनास कर्नल मार्टेल्ली व इतर काही युरोपियन मंडळींची भेट अपेक्षित आहे. त्यानंतर आम्ही Magic lantern चे खेळ बघू.

तुमचा विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

२००

मकरपुरा

२९ ऑगस्ट १८९५

प्रिय मित्र,

तुम्ही परत एकदा भारतात येत आहात याचा मला अतिशय आनंद आहे. यावेळी एकटे न येता सोबत तुमच्या कन्येलाही आणाल, अशी आशा करतो. अर्थातच मी अशीही अपेक्षा करतो आहे की, केवळ धावती भेट न देता बडोद्यात येऊन माझ्या सोबत बरेच दिवस तुम्ही राहणार आहात. तुम्हाला विशेष त्रास होणार नसेल तर माझ्यासाठी एक छोटी कामगिरी मी तुमच्यावर सोपवू इच्छितो. लोकांचे आकर्षण ठरलेले, खूप मोठे आणि सुंदर असे काही इंगिलिश काळे घोडे माझ्याकडे आहेत. घोड्याएवजी ते छोट्या हत्तीएवढे दिसतात. मला उत्तम व एकाच प्रकारच्या सहा घोडांगाड्या हव्या आहेत. शक्यतो त्या एकाच रंगाच्या असाव्यात. त्यासाठी किती किंमत पडेल हे जर तुम्ही मला कळवलेत तर मी माझा अंतिम निर्णय तुम्हाला लिहीन. त्याशिवाय माझ्या घोडेस्वारीसाठी मला सैन्यातील अधिकाऱ्याचा असतो तसा एक चांगला देखणा घोडा हवा आहे. त्यांची उंची शक्यतो पाच फुटांपेक्षा अधिक नसावी, तसेच ज्याचा रंगही काळा किंवा करडा नसावा. कारण त्या रंगाचे अनेक घोडे माझ्याकडे आहेत. त्यासाठी मी तीनशे ते पाचशे पौऱ्याची रक्कम देण्यास तयार आहे. माझी अशी इच्छा आहे की, असा घोडा माझ्यासाठी तुम्हीच निवडावा व विकत घ्यावा. तुमच्या मतानुसार आवश्यक ती किंमत घ्यावी; परंतु ती पाचशे पौऱ्यांच्या वर नसावी. बँक ऑफ बॉम्बेर्च्या शाखेमार्फत तुम्हाला हवी तेव्हा ती रक्कम पाठवण्यात येईल.

तुमच्यासोबत जर तुम्ही घोडा आणलात तर मला आनंद होईल किंवा ते शक्य नसल्यास त्याच सुमारास त्याला जहाजावर चढवण्यात यावे.

मणीभाई सध्या रजेवर गेले आहेत आणि ते परत येतील असे मला वाटत नाही. त्यांनी निवृत्त व्हावे असा सल्ला देण्याची वेळ शेवटी आलीच. जर योग्य वेळी ते दूरदर्शीपणाने वागले असते तर संस्थानाला झालेला त्रास वाचला असता. आता अजूनही काही काळ तो त्रास भोगावा लागणार आहे. बापट केस आता दोन उत्तम न्यायाधीशांवर सोपवली आहे. त्यामुळे ती योग्यप्रकारे निकाली लागेल. मि. मणीभाई यांनी मला मि. बापट यांच्या गैरव्यवहाराबद्दल अप्रत्यक्ष जरी सूचित केले असते (तसे त्यांनी न केल्याची कबुली दिली आहे) तर विशेष कायदे, न्यायाधीश या सगळ्या खटाटोपांची गरज न पडता प्रकरण हातावेगळे करता आले असते आणि यासाठी झालेला दोन लाख रुपयांचा खर्च चांगल्या कामांसाठी वापरता आला असता. वार्षिक आठ हजार रुपयांची कपात करण्याचा अस्वागतार्ह मुद्दा राहिला नसता.

नुकत्याच झालेल्या या गोंधळाचा अजून एक परिणाम असा झाला आहे की, गव्हर्नर जनरलच्या एजंटपुढे आपल्या मागण्यांची गळ अतिशय लुबरेपणाने घालण्याची प्रवृत्ती काही विशिष्ट वर्गातील लोकांमध्ये व काही राजदरबारी खुशामतांमध्ये दिसून येत आहे. त्यांना जे हवे ते मिळवण्यासाठी जर त्यांच्या पद्धतीत काही सुधारणा त्यांनी केल्या तर ते माझ्यासाठी आश्र्वय ठरेल.

या वर्षीचा उन्हाळा मी उटीला घालवला व परत येऊन फार दिवस झालेले नाहीत. तेथे काही दिवस कर्नल मार्टेल्ली माझ्या सोबत होते. त्यांच्याशी माझा चांगला परिचय झाला व आमच्यात सलोख्याचे संबंध निर्माण झाले आहेत. तुमच्याप्रमाणेच तेही माझे चांगले मित्र असावेत असे माझ्या मित्रांना आतुरतेने वाटते. मि. फ्रेंच यांच्या नोकरीचा कालावधी मी वाढवला आहे हे तुमच्या कानावर आले असेल. माझी तीनही मुले रोज मोतीबागेत जातात व मि. फ्रेंच त्यांना शिकवतात व खेळ घेतात. मला वाटते की, त्यांचे उत्तम प्रकारे चालले आहे. तसेच आरोग्यही चांगले सुधारते आहे. मागच्या वेळी तुम्हाला पत्र लिहिले तेहोपेक्षा आता माझी प्रकृती चांगली सुधारली असून, मला अधिक प्रसन्नता वाटत आहे.

माझ्या व महाराणींच्या शुभेच्छा कृपया तुमच्या कन्येस व चिरंजीवींना द्याव्यात. तसेच तुमच्या घरी ज्यांच्या भेटीचा आनंदाचा योग आला होता, त्या तुमच्या भगिनींनादेखील माझ्या शुभेच्छा संगाव्यात.

जनरल वॉटसन
इंग्लंड

तुमचा विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

२०१

मकरपुरा

६ सप्टेंबर १८९५

प्रिय मि. लिटलडेल^{*},

तुम्ही दिलेल्या माहितीबदल तुमचा आभारी आहे. मि. इलियट यांच्याकडून मला काहीही समजलेले नाही. वास्तविक अशा बाबतीत आम्ही कवडीमोल आहोत. तुमच्या नियुक्तीबाबतचा संपूर्ण विषय थोड्याच दिवसांत जयसिंगराव आंग्रे माझ्यापुढे ठेवतील, अशी अपेक्षा आहे. मंत्रांच्या खात्यात एखादा किरकोळ बदल करणेदेखील राजासाठी किती त्रासदायक ठरत आहे ते पाहा.

तुमचा विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

* प्रोफेसर, बडोदा कॉलेज.

२०२

मकरपुरा

६ सप्टेंबर १८९५

प्रिय जयसिंगराव (आंग्रे),

साध्या संभाषणातून मिळालेली माहिती ग्राह्य धरणे योग्य असेल तर मी तुम्हाला असे सांगू शकतो की, नवसारी येथे मी न्यायाधीशांबदल^{*} जे ऐकले ते चांगले नव्हते. जे लोक माझ्याशी बोलत होते ते त्याविषयी अतिशय सावधिगिरीने बोलत होते. मंत्री या नात्याने तुम्हाला योग्य ते निर्णय घेता यावेत म्हणून मी हे तुम्हाला कळवत आहे.

मिल ऑफिसर[†] चे अपील व जोगळेकरांचे[‡] प्रेस प्रकरण यांचा निकाल कधी लागणार आहे? तो लवकर आणि योग्य प्रकारे लागावा एवढीच माझी इच्छा आहे. कारण अशा प्रकरणांना जेवढा विलंब लागतो तेवढा लोकांना सरकारच्या विरोधात टीका करण्यास वाव मिळतो. गोष्टींच्या दोन्ही बाजू समजून न घेता लगेच निष्कर्ष काढणारे लोक पुष्कळ असतात. कायदेशीर बाजू समजून घेण्याचा स्वभाव असणारे लोक खूप कमी आहेत. डाह्याभाईना[§] मी तुमच्याकडे एक पिटीशन पाठवण्यास सांगितले आहे, ज्यात काही अर्थ नाही असे त्यांना वाटते. अशा प्रकरणात माझ्या स्वतःच्या निर्णयांवर किती विश्वास ठेवावा हे मला समजत नाही, म्हणून तुमच्याकडे पाठवत आहे. हे पिटीशन अमरेलीच्या न्यायाधीशांच्या[¶] विरोधात आहे.

बडोदा शहरातील रस्त्यांना पाणी घालण्यासाठी मि. दिनशा^{*} हे वार्षिक ३०,००० रुपयांचा खर्च करतात असे मी ऐकले आहे. हे पाणी विहिरीतून उपसण्यात येते. सयाजी सरोवराचे पाणी ते यासाठी का वापरत नाहीत हे मला जाणून घ्यायचे आहे. लोकांच्या आणि सरकारी बागांच्या आवश्यक त्या गरजा पूर्ण झाल्या तर ते पाणी वापरावे. जगन्नाथजी[†] रस्त्यांवर शिंपंडण्यासाठी लागणाऱ्या पाण्याचा पुरवठा करू शकतात काय हे मला निश्चितच जाणून घ्यायचे आहे. पाण्याच्या किमतीबद्दलही मी काही तक्रारी वृत्तपत्रांमधून वाचल्या आहेत. हे सर्व काय आहे? याबाबतीत सुधारणेस संधी आहे काय? अहमदाबादपेक्षा बडोद्यात एवढे जास्त पाणी का वापरले जात आहे? अहमदाबादच्या तिप्पट पाणी बडोद्यात खर्चले जाते असे म्हटले जात आहे, हे गृहीत धरून मी हे विचारत आहे. अहमदाबादपेक्षा आपला पाण्यावरील खर्च खूप जास्त आहे का? कृपया उत्तर त्वरित पाठवावे.

तुमचा विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

- * मि. रामचंद्र दिनकर फडके
- मि. लल्लूभाई दलपतराम कवीश्वर. हे बडोद्याच्या सरकारी मिलचे सेक्रेटरी होते. मिलसाठी लागणारा कच्चा माल नातेवाईकांकडून खरेदी केल्याचा आरोप त्यांच्यावर होता. त्यामुळे त्यांची बदली स्थापत्य विभागात करण्यात आली.
- मि. जोगळेकर हे सरकारी प्रिंटिंग प्रेसचे मैनेजर होते. प्रेससाठी अवाजवी दराने यंत्रे खरेदी केल्यामुळे त्यांची बदली करण्यात आली.
- ▼ डाह्याभाई हरजीवनदास, हुजूर कामदार
- ▼▼ मि. रघुनाथ सखाराम डाली (Daly)
- ^ दिनशॉ अर्देसर तल्यारखान, बडोद्याचे सुधारी कामदार
- † जगन्नाथ सदाशिव. पाणीपुरवठा विभागाचे इंजिनिअर. बडोद्यास पाणीपुरवठा करणारे अजवा धरण त्यांनी बांधले.

२०३

मकरपुरा
९ सप्टेंबर १८९५

प्रिय मि. लिटलडेल,

बेन्थम^{*}च्या थिअरी ऑफ लेजिस्लेजनची काही टिपणे माझ्याकडे आहेत. माझ्या स्वतःच्या उपयोगासाठी ती छापून घेण्याचा माझा विचार आहे. भविष्यकाळात ते माझ्या कामी येईल. ही टिपणे अपूर्ण आहेत.

पुस्तकातील काही भाग त्यातून वगळला गेला आहे. त्या राहिलेल्या भागावरील टिपणे कृपया तुम्ही काढाल का? अशा रीतीने ते पुस्तक पूर्ण होईल. या पुस्तकाचा माझ्या व्यक्तिमत्त्वाच्या महाराजा सयाजीराव गायकवाड | २७६

घडणीवर प्रचंड प्रभाव आहे. माझी कारकीर्द घडवणे जसे मला आवश्यक वाटले आहे तशी घडवण्यात त्याचा महत्वाचा वाटा आहे.

तुमचा विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

* बेन्थम आणि अन्य महत्वपूर्ण कायदेविषयक ग्रंथलेखकांचा अभ्यास महाराजांनी अतिशय परिश्रमपूर्वक व काळजीपूर्वक केला. त्यात मि. अंबालाल, मि. आठल्ये व मि. गाडगीळ या विद्वानांचाही सहभाग होता. (जी. एस. एस.)

(सारख्या मजकुरामुळे २०४, २०५ क्रमांकाची पत्रे वगळण्यात आली आहेत)

२०६

मकरपुरा
११ सप्टेंबर १८९५

प्रिय मणीभाई,

कामासाठी मुंबईला गेलेल्या मि. एल. जी. माने यांच्याशी मी तुमची प्रकृती व तुमच्या मुलाविषयी विचारपूस केली होती, मात्र तुम्ही रजेवर गेल्यापासून तुम्हाला मी एकही पत्र लिहिले नक्हते.

येथील परिस्थिती आता सुरक्षित होत आहे. एक विशेष बाब म्हणून भारत सरकारने मला मुंबईमध्ये एक घर विकत घेण्याची परवानगी दिली आहे. तुमचा मुलगा मुंबईहून परत आल्यावर मला भेटला त्याचा आनंद झाला. तो रूपाने वेगळा दिसत आहे. त्याची स्थूलता थोडी कमी करायला हवी असे मला वाटते. भेटण्यासाठी मी त्याला बोलावणार आहे. सरखाडी केसबाबत भारत सरकारतर्फे उत्तर आले आहे. ते आपल्या विरोधात आहे. बापट केसच्या अभ्यासाची गती वाढवण्याबाबत मी कालच अंबालालभाई आणि मि. पंडित यांच्याशी बोललो आहे. त्याचा निकाल जितका लवकर लागेल तेवढे चांगले होईल; परंतु मला कायद्याचे ज्ञान विशेष नसल्यामुळे मी त्याबाबतीत फारसा दबाव त्यांच्यावर टाकू शकत नाही. या महिन्याच्या शेवटापर्यंत त्यांचे काम संपेल असे त्यांचे म्हणणे आहे; पण एवढा अवधीही माझ्यासाठी जास्त आहे. कर्नल मार्टेल्ली व इतर काही मित्रांसमवेत मी आजव्यास जाऊन आलो. मि. रीड हे उद्या येथे येतील अशी माझी अपेक्षा आहे. गिरास प्रश्नाबद्दल मंत्री व इतर लोकांशी विचारविनिमय करण्यासाठी डाह्याभाईना वारंवार पाठवावे लागत आहे.

भारतातील मुस्लिम राज्यकर्त्यांचा इतिहास मी नुकताच वाचला व मला अतिशय आवडला. तुमची प्रकृती व मनःस्थिती चांगले असेल, अशी आशा करतो. तुमचा वेळ तुम्ही कसा घालवता? खूप वाचन करता का? मुंबईत तुम्हाला कंटाव्हा आला असेल तर तुम्ही पुण्यास जावे. कारण तेथील हवामान सध्या चांगले आहे. लक्ष्मण जगन्नाथ यांना तुम्ही भेटलात काय? माझ्या मते ते मुंबईतच आहेत. आम्ही सर्व चांगले आहोत. आपल्या माणसांच्या सहवासात राहण्याचा आणि घरगुती आरामदायक व स्थिर जीवन जगण्याचा आनंद घेत आहे. दसऱ्याच्या काही दिवस पूर्वी मी बहुधा लक्ष्मीविलास* मध्ये राहण्यास जाईन. पत्रोत्तराची अपेक्षा आहे.

तुमचा विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

* यानंतर लगेचच महाराज लक्ष्मीविलास पॅलेसमध्ये अधिक काळ राहू लागले व मकरपुऱ्यास काही प्रसंगानिमित्तानेच येऊ लागले.

२०७

मकरपुरा
१२ सप्टेंबर १८९५

प्रिय महाराज,

मी काही बंदुका तुम्हाला भेटस्वरूप पाठवल्या आहेत. हे माझे पत्र मिळेपर्यंत त्याही तुमच्यापर्यंत येतील असे वाटते. या भेटीबद्दल मी तुम्हाला उटीला असताना लिहिले होते; पण रेसिडेन्सीकडून परवाना मिळण्यास विलंब झाला व त्यामुळे तुम्हाला भेट पाठवण्यासही विलंब झाला. इंदोरच्या कारभारासंदर्भात मी येथील प्रादेशिक वृत्तपत्रांमधून जे वाचले ते मला विशेष महत्त्व देण्याजोगे वाटले नाही. तथापि, नंतर टाइम्स ॲफ इंडियात जो लेख आला तो बराच गंभीर आहे. हा संपादक हा काही स्वार्थी लोकांच्या हातातले बाहुले नसावा, अशी आशा करतो. कारण इंडियन राजांबद्दल काहीही भोक्या जनतेच्या गळी उतरवणे अतिशय सोपे आहे. राजांच्या भूतकालीन परंपरा आणि अंधश्रद्धा व त्यांच्या कृत्यांची किंमत त्यांना मोजावी लागेल. ते आता अघोरीपणे वागू शकत नाहीत. तथापि अद्यापही जनता भोक्या आहे व तिच्याकडे विवेकाचा अभाव आहे. त्यामुळे आजही सन १८०० किंवा त्याही पूर्वीच्या काळात केलेल्या कृत्यांबद्दल जबाबदार धरण्यास चुकणार नाही. एखाद्या व्यक्तीने किंवा काही लोकांनी जनतेच्या मूर्ख भोळसटपणाविरुद्ध लढणे हे निरर्थक आहे. आम जनतेने जग जसे आहे तसे स्वीकारावे व आपापल्या तत्त्वांनुसार त्याच्याशी जुळवून घ्यायला हवे. टाइम्सच्या लेखावरून लोकभावनेचा अंदाज काढणे चुकीचे ठरणार नसेल तर तुमचा मित्र या नात्याने मी सांगू इच्छितो की, तुम्ही व्यवहारात अधिक धोरणीपणा व बोलण्यात संयम राखावा. केवळ सल्ला देणे व तोही अतिशय सर्वसाधारण

स्वरूपाचा ही गोष्ट किती सोपी आहे ते मी जाणतो; पण वास्तविकता नेमकी काय आहे, याविषयी मी अज्ञानी असल्यामुळे मी एवढ्यावरच समाधान मानू शकतो, हे महाराजांच्या निश्चितच ध्यानात येईल याविषयी मला काही शंका नाही. मला असे वाटते की, टाइम्सने दिलेला सल्ला विचारात घेण्याजोगा आहे. सध्याचा असंतोष अधिक वाढू नये यासाठी तुम्ही एखादी कौन्सिल किंवा तत्सम काही तरी नेमाल याविषयी शंका नाही.

तुमची प्रकृती चांगली असेल अशी आशा आहे. कोणत्याही प्रकारे माझी मदत होणार असेल तर मी त्यासाठी आनंदाने तयार आहे.

हिज हायनेस द महाराज
शिवाजीराव होळकर, इंदूर

तुमचा विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

२०८

मकरपुरा
२४ सप्टेंबर १८९५

प्रिय डॉ. नेविन्स,

तुमच्या मनोरंजक पत्राबद्दल व प्रेमळ चौकशीबद्दल मी तुमचा आभारी आहे. पूर्वीपेक्षा सध्या माझी प्रकृती पुष्कळ चांगली आहे. त्रासदायक व गंभीर असणारी एकच गोष्ट होती, ती म्हणजे बापट केस. सुरुवातीपासून शेवटपर्यंत ती एक मोठी चिंता होती यात शंकाच नाही; पण आता ती संपुष्टत आल्याने मी खूप आनंदी आहे. या प्रकरणी उगाचच मोठा गोंधळ व त्रास निर्माण करण्यात आला. अतिशय चीड आणणारी बाब ही आहे की, ते सर्व अनावश्यक होते. इतका बाऊ करण्यासारखे त्यात विशेष काही नव्हते. जर मंत्री व अधिकाऱ्यांनी याबाबत माझ्याशी सल्लामसलत केली असती तर चौकशी करून थेट सोप्या पद्धतीने हे प्रकरण सोडवले असते; परंतु असे न करता त्यांनी मला काहीच कळवले नाही व नंतर माझ्या अनुपस्थितीत अतिशय निष्काळजीपणे त्यांच्या अधिकारात निर्णय घेतले. वास्तविक ती एक साबणाच्या फुग्याप्रमाणे पोकळ व बिनमहत्वाची गोष्ट होती; परंतु तिला प्रचंड व नजरेत भरण्याइतक्या जास्त प्रमाणात फुग्वले गेले आणि तो फुगा अतिशय महागातदेखील पडला. अशा गोष्टीसाठी दोन-तीन लाख रुपये ही काही छोटी रक्कम नाही. एवढ्या रकमेवर माझ्या अंदाजानुसार आठ हजार रुपये व्याजाचे होतात आणि जर एवढ्या मोठ्या रकमेवर पाणी सोडायचेच असेल तर वकील व सॉलिसीटर्स यांना देण्यापेक्षा करांमधील कपातीच्या स्वरूपात ते सोडणे कितीतरी अधिक चांगले झाले असते. लोक व जमीनधारकांना खुश करण्यासाठीचा तो रामबाण उपाय ठरला असता. शिवाय त्यामुळे खूप मोठा वेळ व मानसिक त्रास वाचला असता.

पुराव्यानुसार बापटांना निर्दोष ठरवणे आमच्यासाठी आवश्यक होते; पण शासन धोरणांनुसार त्यांना शासन सेवेत कायम ठेवता आले नाही. हे प्रकरण पुन्हा एकदा वृत्तपत्रामध्ये छापून यावे असे मला वाटते. त्यास त्रासदायक प्रतिसाद येण्याची पुष्कळच शक्यता आहे, तरी लोकक्षोभ थंड होण्यासाठी तसे होणे चांगले ठरेल असे वाटते. वादग्रस्ततेचा लंबक तसाच झुलता ठेवला तर तसे लवकर घडून येणार नाही. मि. मॅकॉनॉकी (Maconochie) यांना देखील या प्रकरणात जरा अधिकच रस आहे असे दिसते. कालच्या बॉम्बे गॅझेटमध्ये त्यांचे नेहमीच्या कल्पनारम्य शैलीतील पत्र प्रसिद्ध झाले आहे. मात्र ते लक्ष न देण्याइतके क्षुल्लक आहे.

माझ्या मागील युरोप प्रवासामुळे माझ्या प्रकृतीत पुष्कळच सुधारणा झाली आहे. व्यायाम, घोडेस्वारी, पोलो इत्यादी मी मोठ्या प्रमाणात करतो. तसेच शूटिंगचाही सराव मी आता करू शकतो. ते माझ्यासाठी नवे आकर्षण आहे. युरोपमध्ये मी कमावलेल्या शक्ती व आरोग्यातील वृद्धीमुळे मी हे करू शकतो आणि हे असेच टिकून राहिले तर शक्य होईल तेवढे अधिक मी बडोद्यात राहण्याचा प्रयत्न करीन. बडोद्यातील असुरक्षितता, माझ्या इच्छांच्या विरोधात मला बुद्धिपुरस्सर दिली जाणारी वागणूक आणि माझ्याकडे केले जाणारे दुर्लक्ष या सर्वामुळे मी खरे तर खूप आधी यायला हवे होते, याचे मला खरेच खूप दुःख आहे. जर मला माझ्या इच्छेप्रमाणे वागता आले असते व डॉक्टरांचा चांगला सल्ला मानला असता तर पूर्ण बरे होऊन मी भारतात परतलो असतो. कौन्सिल आणि गव्हर्नर जनरल यांच्या एजंटकडे माझे अधिकार सुपूर्द करण्याचा आग्रह जर रेसिडेन्सीने धरला नसता तर बडोद्यातील ती परिस्थिती व तो सगळा खोडसाळणा टाळता आला असता, ज्यामुळे माझे परत येणे अत्यंत घाईत व चुकीच्या वेळी घडले.

फ्रेंच पोलीस ऑफिसमध्ये तुम्हाला आलेला लहानसाच पण विलक्षण मनस्ताप देणाऱ्या अनुभवाचा अपवाद वगळता तुमची युरोप खंडातील ट्रीप खूप आनंदायक झाली याचा मला आनंद आहे.

त्या दोन उत्साही पोलीस अधिकाऱ्यांची तुम्हाला समजूत घालता आली व तुमच्या त्या तापदायक अनुभवात पडणारी भर टाळता आली, त्याबद्दल तुमचे अभिनंदन करायला हवे.

मीसुद्धा काही दिवस ब्रुसेल्समध्ये होतो आणि ते ठिकाण मला खूप आनंदायक व प्रसन्न वाटले. तेथील प्रसन्न सौंदर्यामुळे ते पॅरिसच्या छोट्या प्रतिकृतीसारखे वाटते. तुमचे बदललेले घर तुमच्यासाठी भाग्यशाली ठरावे, अशी आशा करतो.

तुम्ही पाहिले होते तेव्हाचे फतेसिंह बरेच मोठे झाले आहेत. त्यांची प्रकृती खूप सुधारली असून, ते चांगले ताकदवानदेखील झाले आहेत. उटीला असताना शिकारी कुत्र्यांसह ते निर्भयपणे व उत्कृष्टपणे रपेटीला जात असत. सायकल चालवण्यातही ते पटाईत आहेत आणि एक व्यायाम प्रकार म्हणून त्यांना ते खूप आवडते. माझ्यासोबत शिकारीलादेखील मी त्यांना आता नेत असतो. अभ्यासात त्यांची प्रगती चांगली आहे. दिवाळीपूर्वी ते परीक्षेत गुंतलेले होते. त्यांचे परीक्षक मि. लिटलडेल, मि. धामणस्कर, मि. हरगोविंददास आणि मि. रानडे यांच्या मते त्यांची प्रगती अतिशय समाधानकारक आहे. ते चौथ्या इयतेत असून, मराठीची सहावी इयत्ता पूर्ण केली आहे. इंग्लंडला एटन किंवा हॅरेमध्ये त्यांना प्रवेश देण्याचा मी आधी विचार केला होता; पण मग रद्द केला. कारण तेथे प्रवेश मिळवण्यासाठी त्यांना अभ्यासात अतिशय परिश्रम करावे लागले महाराजा सयाजीराव गायकवाड | २८०

असते. आता आहे त्यापेक्षा अधिक ताण त्यांच्यावर लादणे शहाणपणाचे ठरणार नाही. आता माझा असा विचार आहे की, अभ्यासात त्यांनी एक विशिष्ट दर्जा मिळवला की मग त्यांना एखाद्या इंगिलश युनिक्हर्सिटीत ठेवता येईल.

जयसिंहराव त्यांच्या परीक्षेत उत्तम प्रकारे उत्तीर्ण झाले आहेत. ते मराठी तिसऱ्या इयत्तेत आहेत. तुम्ही त्याला पाहिले होते, तेव्हापेक्षा त्यांच्यातही वाढ झाली आहे; पण त्यांचे भाऊ शिवाजीराव यांच्याइतकी नाही. शिवाजीराव अधिक ताकदवान आणि तरतरीत आहेत. सर्वात लहानगे धैर्यशील पूर्वी सतत आजारी असायचे. त्यांच्या प्रकृतीत जपानच्या ट्रीपनंतर एकदम चांगला, विलक्षण बदल घडून आला आहे. समुद्रप्रवास त्यांच्यासाठी हितकारक ठरेल, असा माझा विचार होता आणि त्याचे कौतुकास्पद परिणाम दिसून आले. त्यामुळे पुढील उन्हाळ्यात त्यांना परत समुद्र प्रवासास पाठवावे, असा माझा विचार आहे.

मि. फ्रेंच हे मुलांना अतिशय आवडीने व काळजीपूर्वक शिकवतात. त्यांच्या पत्नी युरोपहून लवकरच परत येणार आहेत. मणीभाई सध्या रजेवर आहेत आणि २० नोक्केबरला निवृत्त होणार आहेत. त्यांच्या जागेवर जयसिंगराव आंग्रे काम बघत आहेत. मि. वणीकर नवसारीचे सुभा आहेत आणि डाह्याभाई, या सदगृहस्थांना तुम्ही ओळखत नाहीत, ते सेक्रेटरी आहेत. त्रिंबकराय हे अधिकारी नुकतेच निवृत्त झाले आहेत. त्यांच्या निवृत्तीविषयक पत्रव्यवहार चार वर्षे सुरु होता. अशा बाबतीत होणारा विलंब कर्मचाऱ्यांना नाउमेद करतो आणि प्रशासनाच्या कार्यक्षमतेला दुर्बल करतो. मणीभाईच्या निवृत्तीमुळे महत्वाच्या विभागांमध्ये बेरेच बदल करणे आवश्यक ठरणार आहे आणि ते योग्यही होईल. याशिवाय काही विभागातील अधिकाऱ्यांमध्येदेखील बदल करावे लागतील. बाहेरून काही चांगल्या व सक्षम माणसांना बोलावण्याची माझी इच्छा आहे; पण त्यामध्ये मला काही अडचणींचा अनुभव येईल, असे वाटते. सध्या असलेली कामकाजाची पद्धती व दुर्हेरी सरकार असण्याचे दुर्बल परिणाम या गोष्टी आत्मविश्वासास प्रेरणा देणाऱ्या नाहीत याची तुम्ही सहज कल्पना करू शकता.

अशा परिस्थितीत स्थानिक संस्थानांमध्ये चांगले प्रशासन हे जवळजवळ अशक्य गोष्ट आहे आणि ज्यांना ते असावे अशी इच्छा आहे त्यांची निराशा होणार हे निश्चित आहे.

दोन दिवसांपासून येथे थंड हवा व ढगाळ आकाश आहे. सूर्यविहीन पश्चिम देशातील हवामानाशी साम्य असणारे हे आहे.

मकरपुऱ्याचा एक सुंदर फोटो मी तुम्हाला पाठवत आहे. तुम्ही त्याचा स्वीकार कराल, अशी आशा करतो. तो तुमच्यापर्यंत सुरक्षित रूपात येईल व तुम्ही तो तुमच्या खोलीत लावावा, अशी अपेक्षा आहे. कृपया तुमच्या परिवारास माझी आठवण पोहोचवणे. तसेच त्यांच्या सदिच्छांबद्दल माझे धन्यवाद सांगणे.*

डॉ. जे. ई. नेविन्स,
३२, प्रिन्सेस अँक्हेन्यू,
लिहरपुल

तुमचा विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

* या मोकळेपणाने लिहिलेल्या सुंदर पत्रातून महाराजांच्या विविध कल्पना व उपक्रम स्पष्ट होतात. ज्यातून त्यांचे व्यक्तिमत्त्व चित्रित होते. (जी. एस. एस.)

(सारख्या मजकुरामुळे २०९, २१० क्रमांकाची पत्रे वगळण्यात आली आहेत)

२११

फ्लोरा व्हिला, पुणे
८ नोव्हेंबर १८९५

प्रिय लेडी टिकडेल,

भारतात तुमचे आगमन झाले याचा मला विलक्षण आनंद झाला आहे. जगातील हा विभाग तुम्हाला पश्चिमेपेक्षा खूपच वेगळा वाटेल. युरोपमध्ये प्रवासाच्या सोयी ज्या मोठ्या प्रमाणात आहेत, त्या तुलनेत येथे बन्याच कमी असल्याचा अनुभव येतो. तुम्ही जेव्हा बडोद्यात याल तेव्हा मी मात्र तेथे नसेन व आपली भेट होऊ शकणार नाही याची मला खरोखर अतिशय खंत आहे. तेथील सर्व स्थळे दाखवण्याविषयी व सर्व सुविधा पुरविण्याविषयी मी माझ्या अधिकाऱ्यांना सूचना दिल्या आहेत. तुमचे वास्तव्य तेथे असताना येण्याचा मी प्रयत्न करेन; परंतु ते शक्य होईल, असे वाटत नाही. मिस विल्सन व माझे मित्र कॅटन गॉर्डन यांना मी आठवण काढल्याचे कळवणे. बडोद्यात तुमचे स्वागत करण्यास महाराणींना आनंदच होईल. भारत सोडण्यापूर्वी आपल्या मैत्रीखातर पुढा एकदा बडोद्यास तुम्ही आलेच पाहिजे. मोठ्या समुद्र प्रवासाचा तुम्हाला त्रास झाला नसेल, अशी आशा करतो.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

२१२

फ्लोरा व्हिला, पुणे
८ नोव्हेंबर १८९५

प्रिय सर (मि. इलियट),

तुमच्या २९ ऑक्टोबर १८९५ च्या पत्राबद्दल मी आभारी आहे. २ ऑक्टोबरच्या टाइम्स ऑफ इंडियामधील मि. मॅकोनॉकी (Mr. Maconochie) यांचे पत्र मी वाचले होते. त्यातील काही मजकूर मला आवडला नव्हता व त्या विरोधात व्यक्त क्वावे अशी माझी तीव्र इच्छा होती. काही लोकांशी मी या संदर्भात बोललोही होतो; पण त्या पत्राकडे मी दुर्लक्ष करणे उत्तम राहील, असा त्यांनी विचार केला होता. बडोद्यात असताना मि. मॅकोनॉकी यांची जी वागणूक होती तिचे महाराजा सयाजीराव गायकवाड | २८२

स्वाभाविक वैशिष्ट्य या पत्रात निश्चितपणे दिसून येत आहे. तथांना अतिशयोक्त करणे व त्यांचा चुकीचा अर्थ लावणे, अधिकाऱ्यांमधील सरळ असणारे संबंध वैरबुद्धीने चुकीचे रंगवणे, परिस्थितीविषयी स्वतःच्या समजुतीनुसार व स्वतःला आवडतील असे निष्कर्ष काढणे, अशा प्रकारचे त्यांचे बडोद्यातील वर्तन असायचे. येत्या १३ तारखेला मी बहुधा येथून निघेन. मि. ओझेन यांच्या भेटीने मला खूप आनंद वाटला. प्रदीर्घ अनुपस्थितीचा त्यांच्या बडोदा व खात्याविषयी असणाऱ्या आस्थेवर काही प्रतिकूल परिणाम झालेला नाही. तुमच्याविषयी व बापटांविषयी ते चांगले बोलले. बापट दोषी आहेत असे त्यांना वाटले व त्याबहल ते पुढा पुढा बोलले असल्याचे मला बडोद्यातील एका वरिष्ठ अधिकाऱ्याने सांगितले होते. ही गोष्ट मी जेव्हा त्यांना सांगितली तेव्हा ते हसले व त्या व्यक्तीसाठी एक निरोप माझ्याजवळ दिला. गेल्या दोन रात्री मला नीट झोप लागली नाही. तुमच्या वाचनासाठी दोन पत्र संग्रह (letter - books) मी पाठवू शकेन. इंगंडमधील तुमच्या माणसांची मी आठवण काढली असे त्यांना कळवणे.

तुमचा विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

(सारख्या मजकुरामुळे २१३ ते २१६ क्रमांकाची पत्रे वगळण्यात आली आहेत)

२१७

फ्लोरा व्हिला, पुणे
१२ नोव्हेंबर १८९५

प्रिय सर (मि. इलियट),

मी बडोद्यास परत जात आहे. संक्षिप्त पत्र लिहिण्यापुरताच अगदी थोडा वेळ मला आहे. लॉर्ड एलिजन व मि. कनिंगहॅम यांच्याशी मी पुष्कळ गप्पा मारल्या. माझ्या अनुपस्थितीत सरकारी कारभाराविषयी ज्या व्यवस्था केल्या होत्या त्यांचे जे दुष्परिणाम झाले त्याविषयी मी त्यांना सांगितले. तुमच्याविषयी व तुमच्या कामाविषयी मी बोललो व काम पूर्ण करण्यासाठी तुमची सेवा अजून लागेल, तसेच बारखळी काम तुम्ही इतके चांगल्या प्रकारे केले आहे, त्यासाठी तुम्हाला प्रोत्साहन द्यावे, याबाबतीत विचारणा केली आहे. त्यावर लॉर्ड एलिजन म्हणाले की, या बाबतीत ऑफिसमध्ये चर्चा करणे त्यांना आवडणार नाही आणि तुमच्या सेवेविषयी पुनर्विचार करण्याबाबत नाराजी दर्शवली. मि. कनिंगहॅम तुमच्या कामाविषयी खूप चांगले बोलले आणि तुमचे वय अधिक झाले आहे, या व्यतिरिक्त तुम्हाला परत कामावर घेण्याविषयी काहीही बोलले नाहीत. गळ्हनर जनरलच्या एजंटने याकडे विशेष लक्ष दिले नाही. थोडासा दबाव टाकला तर ते तुम्हाला परत येऊ देतील.

तुम्ही परत आल्यावर मी जर तुम्हाला काही काम दिले तर काही हरकत आहे का असे मी कनिंगहॅम यांना विचारले. त्यावर तसा त्यांचा विचार नसल्याचे त्यांनी सांगितले. तुमचा माझ्यावर गैरवाजवी प्रभाव आहे असे त्यांना वाटते का व तसे असेल तर मी तुमच्यासाठी अजिबात विचारणार नाही व हे माझ्या तसेच तुमच्या भल्यासाठी असेल असे मी त्यांना सांगितले. त्यावर तसे काही त्यांचे मत नाही हे त्यांनी सांगितले. बारखळी प्रकरणातील दावे व त्यावरील निकालांविषयीही मी त्यांच्याशी बोललो. काम व कार्यतत्वांविषयी ते काहीच बोलले नाहीत. ते का व कुठे अडखळत होते त्याची मला काही कल्पना नाही.

लॉर्ड एल्जिन व कनिंगहॅम हे दोघे प्रसन्न व्यक्तिमत्त्वाचे; पण बोलण्यात अतिशय सावध आहेत, असे माझे मत बनले आहे. तुमच्या बाबतीत काय बोलणे झाले हे समजून घेणे तुम्हाला आवडेल म्हणून मी हे खाजगीत तुम्हाला लिहिले आहे.

तुमच्याविषयी व बापट दोषी असल्याविषयी फॉरेन सेक्रेटरींशी ओझेन स्पष्टपणे बोलले. आता वेळ संपली आहे. शुभेच्छासहित मी आता हे पत्र थांबवत आहे. मागील पत्रात आश्वासन दिल्यानुसार पुस्तके पाठवण्यात येतील.

तुमचा विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

२१८

मलबार कॅसल, बॉम्बे
१२ नोव्हेंबर १८९५

प्रिय कर्नल फिट्ड जेराल्ड*

तुमचे २० ऑक्टोबर १८९५ चे पत्र मिळाले. अतिशय आनंद झाला. आता नुकतेच मला ते मिळाले आहे आणि ताबडतोब मी तुम्हास उत्तर लिहिण्याची घाई करत आहे. या आधीही तुमची काही पत्रे मला मिळाली व तुम्हाला मी एक सविस्तर पत्र लिहिणार होतो; पण अनेक महत्त्वाच्या सरकारी कामांमुळे व मला पुण्यास जावे लागल्यामुळे ते आनंदादायक काम करण्यात अडथळे आले. बडोद्यास गेल्यावर मी परत तुम्हाला लिहीन. इथे आता काहीच तास उरले आहेत व बरीच कामे करावयाची आहेत. खरेदी करण्याच्या दृष्टीने काही घरे मला बघावयाची आहेत. पोलोसाठी काही तटू - driving teams - बघायचे आहेत. तसेच एक-दोन मित्रांना घेण्याची व्यवस्था करायची आहे. चार वाजता मला निघावे लागणार आहे. आता दोन वाजले आहेत. क्वार्इसरॅय लॉर्ड एल्जिन यांना भेटून मी पुण्याहून येथे आलो आहे. ते बुद्धिमान, दयाशील, शिष्टाचारयुक्त आणि मृदुभाषी आहेत. त्यांना भेटण्याची संधी मिळाली म्हणून मला आनंद आहे. मि. कनिंगहॅम हे त्यांच्या पूर्वीच्या अधिकाऱ्यांच्या तुलनेत मुलकीपेक्षा हुशार लष्करी अधिकारी

अधिक प्रमाणात दिसतात. त्यांचे शिष्टाचार उत्तम, चेहरा बुद्धिमान व डोळे तीक्ष्ण आहेत. आमची ती पहिलीच भेट होती.

मि. बॅविंग्टन तुम्हाला आता आठवतात की नाही याची मला कल्पना नाही; पण ते सध्या लॉर्ड एल्जिन यांचे प्रायव्हेट सेक्रेटरी आहेत. सर एडवर्ड मॅन्सन यांच्या डीनर पार्टीच्या वेळी ब्रुसेल्स येथे आम्ही त्यांना भेटलो. अर्थ परिषदेच्या निमित्ताने ते या छोट्या आनंदी व प्रकाशमान युरोपियन राजधानीत उपस्थित होते. अनावश्यकरीत्या प्रसिद्ध पावलेली बापट केस मी निकाली काढली आहे. न्यायबुद्धीनुसार त्याला निरोष ठरवणे मला भाग पडले. त्याचा बचाव त्याने अधिक प्रभावशाली केला व त्या मानाने त्याच्या विरोधात कर्नल बिडुल्फ, मणीभाई व इतरांना निखालसपणे मांडता आले नाही. त्याच्या नोकरीतून त्याला मुक्त करणे एवढे धोरणानुसार दूरदर्शित्वाचे ठरेल, असा मी विचार केला. हे मी अनेक कारणांमुळे केले. आधी ठरवले होते त्यापेक्षा मी खूपच लिहिले आहे. आता अधिक माहिती देऊन तुम्हाला कंटाळा आणत नाही. आता बडोद्यास गेल्यावर लगेच मी तुम्हाला पत्र लिहू शकेन असे वाटत नाही; पण पुढे वेळ मिळेल तेव्हा तुम्हास पत्र लिहिण्याचा आनंद मी घेईन. खिस्ती मठवासी असणाऱ्या तुमच्या मित्रांचे स्वागत करण्यात व त्यांना शिधा व राहण्यासाठी पर्णकुटींची सोय करण्यात मला आनंद वाटेल. तुमचे कुटुंब व मुलांचे कुशल आहे, अशी आशा करतो. आम्ही सर्व ठीक आहोत. मात्र महाराणींना थोडे अधिक चांगले स्वास्थ्य मिळावे, अशी इच्छा आहे.

तुमचा विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

* १८९२ मध्ये महाराज युरोप दौऱ्यावर असताना त्यांच्या तैनातीत या अधिकाऱ्याची नेमणूक इंडिया ऑफिसितफे करण्यात आली होती.

२१९

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
१७ नोव्हेंबर १८९५

प्रिय मि. फ्रेंच,

मुलांच्या शिक्षणाच्या संदर्भात मि. रानडे* यांचे काम कसे चालले आहे हे तुम्ही स्वतः पाहणे उत्तम ठरेल. मी असे ऐकले आहे की, त्यांची टाचणे अतिशय तपशीलवार असतात व ती समजावून देण्यात ते खूप वेळ खर्च करतात. अशा गोष्टींमध्ये अनावश्यक वेळ जाऊ नये आणि मुलांच्या वय व ज्ञानाच्या आवाक्याच्या बाहेर त्यांचे अध्यापन जाणार नाही याकडे कृपया तुम्ही लक्ष द्यावे. रानडे यांच्या अध्यापन पद्धतीविषयी मला स्पष्ट कल्पना नाही. त्यामुळे त्यांचे परीक्षण

करणे अशक्य आहे. त्यांचे मराठीचे अध्यापन पाहण्यासाठी मी उद्या येईन, तुम्ही निश्चित वेळ कळवावी.

तुमचा विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

* मि. शंकर मोरो रानडे यांची राजपुत्रांच्या शाळेत तात्पुरती बदली झाली होती.

(सारख्या मजकुरामुळे २२०, २२१ क्रमांकाची पत्रे वगळण्यात आली आहेत)

२२२

मकरपुरा
३० नोव्हेंबर १८९५

प्रिय मित्र (जनरल वॉटसन)*,

काही दिवसांपूर्वी तुमचे पत्र मिळाले, आनंद झाला. तुम्हाला भेटण्याची इच्छा आहे. तुमची कन्याही तुमच्यासोबत असेल अशी आशा करतो. बडोद्यास तुम्ही किती तारखेला येणार आहात हे सांगू शकता काय? एक आठवड्यासाठी मी प्रांतामध्ये जाणार असल्यामुळे तुम्ही कधी येणार हे मला जाणून घ्यावे वाटते. बॉम्बेमध्ये मंगलखान^१ तुमची भेट घेतील, अशी आशा करतो. तुम्हाला हवे तेवढे दिवस त्याला ठेवून घेऊ शकता. तुमचा समुद्र प्रवास सुखरूप झाला असेल, अशी आशा आहे. माझी प्रकृती सध्या अतिशय सुदृढ आहे व मी बरेचदा होली पक्ष्यांच्या शिकारीसाठी जात असतो. भारतात तुम्ही असताना मी जर तुमच्यासाठी काही करू शकलो तर मला अतिशय आनंद होईल. तुमच्या बहिणीच्या निधनाबदल मला अत्यंत दुःख झाले. तथापि, मृत्यू हे एक कर्ज आहे आणि प्रत्येकाला ते फेडावेच लागते, एवढीच सांत्वना. तुम्हाला व मिस् वॉटसन यांना सदिच्छा !

तुमचा विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

* बडोद्याचे माजी रेसिडेन्ट व मित्र, यावेळी ते भारतात येत होते.

• जनरल वॉटसन यांचा बडोद्यातील हुशार बटलर. वॉटसन यांच्या निवृत्तीनंतर त्याला राजवाड्यात नोकरी देण्यात आली. भारत व युरोपमध्ये महाराजांची त्याने अनेक वर्षे सेवा केली.

(सारख्या मजकुरामुळे २२३ क्रमांकाचे पत्र वगळण्यात आले आहे)

२२४

मकरपुरा

९ डिसेंबर १८९५

प्रिय मित्र (सर जे. वॉटसन्),

गेस्ट हाऊस मध्ये तुमच्या राहण्याची सोय केली आहे, तेथील प्रत्येक गोष्ट तुमच्यासाठी सुविधाजनक असेल, अशी आशा आहे. सकाळी ९ वाजता मी तुमच्या व तुमच्या कन्येच्या भेटीसाठी गेस्ट हाऊसला येईन. अर्थात, जर तुमची तयारी असेल तर. या गोष्टीसाठी तुमची झोपमोड मात्र करून घेऊ नये. कारण तुमच्या विश्रांतीमध्ये व्यत्यय आणावा असा माझा हेतू नाही. तुमच्या भेटीसाठी मी खूप उत्सुक आहे. बडोद्यात तुम्हास जे काही करावयाचे असेल ते मला तुम्ही सांगावे. तुमच्या प्रवासाविषयी तुम्ही निराश होणार नाहीत, अशी आशा करतो.

तुमचा विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

२२५

मकरपुरा

१३ डिसेंबर १८९५

प्रिय सर (F.A.H. इलियट),

तुमचे पत्र व सोबतचे दुसरे एक पत्र मिळाले. मी पुण्यात असताना मला असे सांगण्यात आले होते की, जर मी एका मुलकी अधिकाऱ्याची मागणी केली तर भारत सरकार व बॉम्बे सरकार त्याबाबत माझी मदत करतील; पण असे जरी असले तरी मी तुमच्या पदावर दुसऱ्या कुण्या मुलकी अधिकाऱ्याची मागणी केलेली नाही. मात्र, तुमच्याबद्दल त्यांची काय मते आहेत हे तुम्ही जाणत आहात.

मी दुसऱ्या कुणा मुलकी (सिंहिलियन) अधिकाऱ्याची मागणी केलेली नाही, कारण तुम्हीच तुमच्या पदावर परत यावे व काही काळ काम करावे, अशी माझी मनापासून इच्छा आहे. पुण्यात, काही अधिकाऱ्यांनी मला सूचित केल्यानुसार जर बॉम्बे सरकारकडे अधिकाऱ्यांची उणीव असेल,

तर तुमच्या निवृत्तीनंतर माझ्याकडील नोकरीत तुम्ही सामील होण्यासाठी तुम्हाला परवानगी मिळावी, अशी माझी इच्छा आहे. काही दिवसांपूर्वी एकदा मी कर्नल मार्टेली यांच्याशी याविषयी बोललो होतो. तुमच्या सेवानिवृत्तीनंतर जर मी तुम्हाला माझ्या सेवेत घेतले तर भारत सरकारची काही हक्कत असेल का? याचा शोध घेण्याविषयी मी त्यांना सांगितले होते.

मी तुम्हाला कोणते काम देण्याचे ठरवत आहे असे कर्नल मार्टेली यांनी मला विचारले असता बारखळी काम पूर्ण करून घेणे किंवा महसुलीचे काम देणे, असा विचार असल्याचे मी सांगितले. त्याबाबत त्यांनी काही चौकशी केली असेल तर त्याबाबत मी काही ऐकलेले नाही.

माझ्या मागील अनुपस्थितीमध्ये माझा कारभार ज्या पद्धतीने हाताळ्ला गेला व मला पूर्णतः पराधीन ठेवले गेले; आणि या गोष्टीमुळे चांगल्या प्रशासनाच्या दिशेने जाणाऱ्या राष्ट्रीय उपाययोजनांवर किती प्रतिकूल परिणाम झाला, या सर्व गोष्टीचा मला अतिशय खेद वाटतो. तुमच्याविषयी किंवा अन्य कुणाविषयी मी माझी मागणी लेखी स्वरूपात केलेली नाही. कारण मला हे असे वाटते की, बडोद्याचा राज्यकारभार सशक्त होण्यासाठी पुरेशी सहानुभूती नाही आणि माझी विनंती नाकारण्यास स्थानिक परिस्थितीविषयक ज्ञानाचा आधार नाही. या सर्व परिस्थितीमध्ये कोणतेही भरीव उपयुक्त काम करण्याचे धैर्य मला होत नाही.

तुम्ही परत यावे असे मला खूप वाटते. बापट केसच्या निकालात झालेला विलंब हा रेसिडेन्सीविषयक भीतीमधून निर्माण झालेल्या माझ्या अत्यंत दक्षतेमुळे झाला आहे. जर ही केस साधारण न्यायालयात तार्किक पद्धतीने चालवली गेली असती तर राज्याचे २ ते ३ लाख रुपये वाचवता आले असते. त्याशिवाय कृत्रिम खटपटी, गैरसमजुती, अविश्वास, अनिश्चितता या मनाला लागणाऱ्या गोष्टी ज्या प्रकरण चालू असताना नेहमी जाणवत होत्या, त्यांना प्रतिबंध झाला असता. या सर्व गोष्टींचे परिणाम विसरण्यासाठी अनेक दशके जावी लागतील अशी भीती मला वाटते.

रेसिडेन्साठी तुम्ही जे पत्र दिले आहे त्यावर मी विचार करीन आणि जर असे वाटले, की त्यातून चांगल्यापेक्षा वाईट असे काही निष्पत्र होणार नाही, तर मी ते कर्नल मार्टेली यांना देर्झेन. माझ्या येण्यास संमती देण्यापूर्वी आपली वैयक्तिक चर्चा होणे आवश्यक आहे.

आज मी प्रांतांमध्ये एक आठवड्यासाठी जात आहे. तुमची प्रकृती ठीक असेल, अशी आशा करतो.

प्रति,

F. A. H. Elliot Esqr

कलेक्टर, विजापूर

तुमचा विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

२२६

सिनोर
१४ डिसेंबर १८९५

प्रिय जयसिंगराव (आंग्रे),

काल आपण आपल्या आर्थिक परिस्थितीवर बोलत होतो. तेहा मला असे जाणवले की, आपल्या उधळपट्टी धोरणांचे (कमाईपेक्षा खर्च जास्त) गंभीर परिणाम तुमच्या लक्षात आलेले नाहीत. आपण सरासरीने आपल्या उत्पन्नापेक्षा चार लाख रुपये अधिक खर्च केले आहेत. असेच गेल्या तीन वर्षांपासून चालू आहे. तुम्ही म्हणालात, की काही विशेष खर्च आल्यामुळे तसे झाले होते. त्या स्वरूपाची काही प्रत्यक्ष उदाहरणे देण्याविषयी मी सांगितले असता त्यावेळी तुम्ही देऊ शकला नाहीत. काही विशेष खर्च असल्याचे वादापुरते जरी मान्य केले तरी ती रक्कम फक्त चार लाख रुपये होती, की त्यापेक्षा अधिक होती?

आपला वास्तविक खर्च केवळ काही हजार किंवा लाख रुपयांनी कमी करावयाचा नसून जवळपास पाव कोटी रुपयांनी कमी करायलाच हवा आहे. माझ्या पूर्वीच्या आदेशानुसार हे व्हायला हवे होते. माझे हे सर्व मुद्दे डाह्याभाईंनी मांडलेल्या तथ्यांवर आधारित आहेत.

पितांबर जेठा* हे चांगले शिष्टाचार पाळणारे व चांगली प्रवृत्ती असणारे व्यक्ती आहेत; पण या असमाधानकारक परिस्थितीत ते सुधारणा करू शकणार नाहीत, असे मला वाटते. ते मला हिशेबनीस म्हणून चांगले व समर्थ वाटत असले तरी हुशार अर्थतज्ज्ञ वाटत नाहीत. हे सगळे त्यांच्या लक्षात कसे आले नाही?

माझ्या शंका व मते चुकीची आहेत, असे जर तुम्हाला वाटत नसेल तर मी असा प्रस्ताव ठेवतो की, पितांबर जेठांना परत सुभा पदावर पाठवावे आणि त्यांच्या जागी दुसऱ्या विश्वासू, दूरदर्शी आणि सक्षम व्यक्तीस नेमावे. यावर तुम्ही विचार करून एक-दोन दिवसांनी मला याबाबत कळवावे.

तुमचा विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

* Accountant General

२२७

बडोदा
२० डिसेंबर १८९५

प्रिय जयसिंगराव (आंग्रे),

करंदीकरांना तीन महिन्यांसाठी महसूल विभागात पाठवावे व त्यांच्या जागी लष्कर सचिव म्हणून केशवराव पंडित यांना नेमावे. स्वतःच्या विभागाव्यतिरिक्त अन्य विभागातील कामकाजही

पत्रसंग्रह : भाग एक | २८९

त्यांना समजावे, केवळ याच कारणास्तव मी हे बदल करीत आहे. जर अधिकाऱ्यांना महसूल विभाग चांगला समजला तर ते अधिक प्रमाणात उपयुक्त ठरतील. त्यांच्यानंतर त्यांच्या जागी येणाऱ्यांना अनुभवांचा फायदा त्यांनी करून घावा ही त्यांच्याकडून अपेक्षा आहे. त्यांना अधिक वेतन देण्याविषयी आपण बोलू; पण ही गोष्ट तुमच्या आदेश काढण्याआड येता कामा नये.

तुम्ही सुचवल्यानुसार दिनशा तल्यार खान * रजेवर जात आहेत काय? जर ते रजा घेणार असतील, तर या प्रस्तावांमध्ये अडथळा येऊ शकतो.

तुमचा विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

*सुधारी कामदार

(सारख्या मजकुरामुळे २२८ क्रमांकाचे पत्र वगळण्यात आले आहे)

२२९

बडोदा
२३ डिसेंबर १८९५

प्रिय जयसिंगराव (आंग्रे),

मि. केशवराव पंडित हे मि. करंदीकर यांच्या जागेवर रुजू होऊ शकतात. सध्याच्या वेतनावर त्यांना ५० रुपयांची वेतनवाढ बढतीच्या स्वरूपात मिळेल. मि. पंडित यांना मी चांगला ओळखतो. खाजगी विभागाविषयी त्यांच्यापेक्षा अधिक जाणकार अन्य कुणी नाही. त्या महत्त्वाच्या विभागापासून फार काळ मी त्यांना दूर ठेवू शकत नाही. यामागे अनेक कारणे आहेत आणि म्हणून कधीही पूर्वपदावर येण्याची तयारी त्यांनी ठेवायला हवी. मि. करंदीकरांनादेखील बदली झाल्या दिवसापासून ५० रुपयांची वेतनवाढ लागू होईल. केशवराव पंडित यांनी नव्या पदावर अतिशय कडक व खंबीरपणे राहावे. लष्करी विभागातील कामाचे ज्ञान व अनुभव त्यांना अधिक महत्त्वपूर्ण बनवेल.

तुमचा विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

वि. सू. - अल्पकालीन रजेवर मि. दिनशा जात असल्यामुळे खाजगी विभागातील किरकोळ कामांची जबाबदारी असणारे मि. पेस्तनजी यांच्याकडे म्युनिसिपल कमिशनर पदाचा प्रभार सोपवण्यात यावा.

एस. आर. जी.

२३०

बडोदा

२४ डिसेंबर १८९५

प्रिय जयसिंगराव (आंग्रे),

महाराणीचे बडील मामासाहेब घाटगे* यांच्या संदर्भातील आदेश तुमच्याकडे प्राप्त झाले असतील असे वाटते.

कृपया त्यातील रूपये ६,००० ऐकजी रु. ७,२०० असे वाचावे व ही रक्कम मामासाहेबांच्या दत्तक पुत्रास पाठवत राहावे.

सयाजीराव गायकवाड

* बाजीराव मामासाहेब घाटगे सर्जेराव हे देवासहून आले. ज्या ठिकाणी हुजूर कामदाराचे कार्यालय काही काळ होते, त्या वास्तूस सरोज या नावाने ओळखले जाते. तेथे मामासाहेब राहत होते. त्याचे व्यक्तिमत्त्व थिप्पाड शरीरयष्टीचे, विशाल अंतःकरण व सभ्य शिष्टाचारयुक्त असे होते. ते रूपाने उमदे व विशाल नेत्र असणारे होते. त्यांचे रूप त्यांच्या मुलीमध्ये अनुवंशाने आले होते. २१ सप्टेंबर १८९५ रोजी त्यांचे निधन झाले. त्यांच्या पत्नी मामीसाहेब, महाराणीच्या आई या मि. आनंदराव पवार यांच्या वडिलांच्या बहीण होत्या. त्यांचे निधन १ फेब्रुवारी १८९८ रोजी झाले. मि. विश्वासराव घाटगे यांचे दत्तक विधान १६ मार्च १८९६ रोजी झाले.

२३१

बडोदा

२५ डिसेंबर १८९५

प्रिय कर्नल मार्टेल्ली,

तुम्हास व तुमच्या संपूर्ण परिवारास नाताळ दिनाच्या शुभेच्छा देण्यासाठी हे छोटेसे पत्र लिहीत आहे. तुमच्या उदार आदरातिथ्याचा उपभोग घेणाऱ्या तुमच्या सर्व मित्रांनाही माझ्यातर्फे शुभेच्छा कळवणे. चित्याच्या शिकारीसाठी तुम्हाला जेव्हा कधी जायचे असेल तेव्हा सर्व प्रकारची व्यवस्था माझ्या वतीने करण्याच्या सूचना मी मंत्रांना दिलेल्या आहेत.

तुमचा विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

पत्रसंग्रह : भाग एक | २९९

२३२

बडोदा

२५ डिसेंबर १८९५

प्रिय लेडी ट्रिवडेल,

कॅप्टन गॉर्डन व तुमच्या आस्थापूर्ण पत्रांबद्दल मी तुम्हा दोघांचा आभारी आहे. तुमचे स्वास्थ्य आता पूर्णतः चांगले असून मार्चपर्यंत तुम्ही इंडियात थांबणार आहात या बातमीने आनंद झाला. मिस्टर व मिसेस फ्रेजर हे कालपासून येथे आहेत व काही दिवसांत ते तुमची भेट घेतील. बडोदात त्यांना भेटून आनंद झाला. मी प्रांत दौऱ्यावर गेलो होतो; परंतु माझ्या चुलत भगिनीच्या * निधनाच्या वारंने मला मध्येच परत यावे लागले. तिचा विवाह कोल्हापूरच्या राजांशी झाला होता व तिचे वय ५३ वर्षे होते.

मिस विल्सन ठीक असून इंडियातील वास्तव्य तिला आवडते आहे, अशी आशा करतो. चार-पाच दिवस मला अस्वस्थेतेचा झटका आला होता; पण आता मी ठीक आहे. महाराणीदेखील ठीक असून, मुलांचे उत्तम चालले आहे. तुम्हा सर्वांना नववर्षाच्या शुभेच्छा !

तुमचा विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

* श्रीमती खाशीबाई साहेब यांचे निधन १४ डिसेंबर १८९५ रोजी बडोदा येथे झाले. त्या कोल्हापूरच्या महाराणी व स्वर्गीय महाराज गणपतराव गायकवाड यांच्या कन्या होत्या. त्यांचा विवाह शिवाजीराव बाबासाहेबांशी झाला होता, ज्यांचे निधन १८६६ मध्ये झाले.

२३३

बडोदा

२५ डिसेंबर १८९५

प्रिय कर्नल मार्टेल्ली,

मि. इलियट यांच्या विनंतीनुसार मी त्यांचे पत्र तुम्हास पाठवत आहे. त्यांच्या निवृत्तीनंतर त्यांनी माझ्या सेवेत यावे, ही माझी इच्छा तुम्ही चांगल्या प्रकारे जाणता. त्याबाबत भारत सरकारची काय इच्छा आहे हे तुम्ही शोधले आहे, अशी आशा व्यक्त करतो.

तुमचा विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

बडोदा

२६ डिसेंबर १८९५

प्रिय लॉर्ड एल्जिन (Lord Elgin),

नवीन वर्ष तुम्हाला आनंदाचे जावो या शुभेच्छा देण्याच्या निमित्ताने पत्र लिहिण्याची ही संधी मी घेत आहे.

पुण्याहून परत आल्यापासून मी बडोद्यात मुक्काम करून आहे. येथील हवामान अतिशय आल्हादक व थंड आहे. या महिन्यात प्रांत दौऱ्यांचे आयोजन करून मी सिनोरपर्यंत गेलो होतो; पण एका कौटुंबिक घटनेमुळे * मला परत यावे लागले व दौरा सध्यापुरता स्थगित करावा लागला. कोल्हापूरचे महाराज व अक्कलकोटचे प्रमुख यांच्या भेटीदेखील ठरलेल्या होत्या; पण त्याच दुःखद घटनेमुळे रद्द करण्यात आल्या. नाताळनंतर मी दौरा पूर्ण करणार आहे.

दक्षिण भारतातील तुमच्या हालचालींची माहिती मी घेत आलो आहे, तसेच हैदराबाद, म्हैसूर आणि मद्रास येथे झालेली तुमची भाषणे मोठ्या आवर्डीने वाचली आहेत.

म्हैसूरचे स्वर्गीय महाराज हे माझे जवळचे मित्र होते. तरुण महाराजांच्या परिचयाची संधीदेखील मला मिळाली आहे. तो मुलगा मला अतिशय मनमिळाऊ व तेजस्वी वाटला. माझ्यातर्फे भेट म्हणून मी नुकतेच दोन शिंगरू त्यांच्याकडे पाठवले आहेत. हत्तींना पकडण्याची खेडा पद्धती तुम्ही पाहिली असल्याचे मला समजले. खेडासाठी मला महाराणींनी गेल्या जूनमध्ये आमंत्रण दिले होते; परंतु हत्तींनी मोहास बळी पडण्याचे नाकारले व माझी ती संधी चुकली. तुमच्यासाठी व लेडी एल्जिन यांच्यासाठी आणि ते प्रथमच पाहत असणाऱ्या सर्वांसाठी खरोखरंच तो प्रसंग फार मनोरंजक ठरला असेल. गेल्यावर्षी या दिवसात मी कॉन्स्टॅन्टिनोपॉल येथे होतो. दंगेधोपे व रक्तपाताची कोणालाही कल्पनाही करता येणार नाही इतकी ती जागा शांत व स्तब्ध होती. मात्र एक वर्षाच्या आत किती विलक्षण विरुद्ध परिस्थिती आहे ! युरोपमधील शांतता अस्थिर करणाऱ्या अर्मेनियन संकटावर या नवीन वर्षात शांततापूर्ण तोडगा शोधला जावा, अशी प्रत्येकाची इच्छा आहे.

मि. एम. पी. मेहता यांना तुम्ही निश्चितच ओळखत असाल. त्यांच्या भरभक्कम भाषणांनी सध्या मुंबई व्यापली आहे. नागरिकांच्या प्रशंसांनी त्यांचा स्वर बहुधा थोडा उंचावला आहे. त्यांची भाषणे अतिशय उद्बोधनपर व मनोरंजक आहेत व त्यांचे एक-दोन मुद्दे हे विशेषत्वाने लोकहिताचे आहेत.

कलकत्त्यामध्ये सध्या नाताळ सणामुळे चैतन्य भरले असेल.

माझी मुले नाताळची वाट अतिशय उत्सुकतेने पाहत आहेत. त्यांच्यासाठी हा सण अर्थातच मिठाई व खेळण्यांचा आहे. तुमच्या मुलांच्या बाबतीतही असेच असेल. लेडी एल्जिन यांना दुसरी मुले दूर इंग्लंडमध्ये राहिल्याचे अधिकच जाणवत असेल. नाताळच्या शुभेच्छा देणारे हे पत्र

तुम्हाला बन्याच उशिरा मिळेल; पण मी मात्र वेळेतच शुभेच्छा दिल्या आहेत. तुम्हास, लेडी एल्जिन यांना व सर्व तुमच्या परिवारास या नववर्षाच्या हार्दिक शुभेच्छा !

तुमचा विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

* खाशीबाईसाहेबांचा मृत्यू

(सारख्या मजकुरामुळे २३५ क्रमांकाचे पत्र वगळण्यात आले आहे)

२३६

बडोदा
२७ डिसेंबर १८९५

प्रिय कर्नल मार्टेल्ली,

तुमचा खलिता नुकताच मिळाला. तुम्हाला हवी असलेली माहिती मी तुम्हाला देऊ शकतो; परंतु त्या तपशिलात जाण्यापूर्वी मला असे वाटते की, इंडिया सरकार मि. इलियट यांची सेवा माझ्याकडे घेऊ देण्यास अनुकूल आहे का, याचा शोध तुम्ही माझ्यासाठी घ्यावा. जर ते माझ्याकडे आले तर बारखळी प्रकरण पूर्ण करण्याविषयी मी त्यांना सांगेन आणि शिवाय काही महत्वाची महसुलीची कामे किंवा आस्थापनांमध्ये सुधारणा करण्याविषयीची कामे त्यांना देईन. योग्य वेळी मी तुम्हाला निश्चित माहिती देऊ शकेन.

तुमचा विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

वि. सू. - इलियट यांच्यासाठी मी जे काम योजले आहे त्याविषयीची कल्पना त्यांना मी अजिबात दिलेली नाही.

२३७

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
१ जानेवारी १८९६

प्रिय डॉ. नेविस्स,

१८९६ हे वर्ष सुरु झाल्यामुळे या ऋतूच्या व नववर्षाच्या शुभेच्छा देणारे हे पत्र मी तुम्हास लिहीत आहे. उन्हाळ्यातील उटी व पुणे येथील सहलीवरून परतल्यापासून मी बडोद्यातच

वास्तव्य करून आहे. नोक्हेबरच्या सुरुवातीला भारताच्या दौऱ्यावर असणारे क्वाईसराय* पुण्यास आले होते. तेका मी तेथे एक आठवडा होतो. त्यांना भेटण्यासाठी व परिचय करून घेण्यासाठी मी तेथे गेलो होतो.

परतल्यानंतर बडोद्यातील प्रांतांमध्ये दौरा करण्याचा विचार केला होता; पण त्यास प्रारंभ झाल्याबोरोबर लगेच च महाराणी खाशीबाईसाहेब यांचे बडोदा येथे निधन झाल्यामुळे तो रद्द करावा लागला. दौऱ्यातील पहिला टप्पा असणाऱ्या सिनोरपर्यटतच मी गेलो होतो. तथापि, मी तो विचार पूर्णपणे सोडून दिलेला नाही. त्याच दुःखद प्रसंगामुळे अक्कलकोटचे प्रमुख आणि कोल्हापूरचे महाराज यांच्या भेटीदेखील पुढे ढकलल्या गेल्या.

पाहुण्यांच्या मनोरंजनार्थ आम्ही बन्याच खेळांचे आयोजन केले होते. बडोदा व कोल्हापूर यांच्यामध्ये पोलोचा सामना खेळला जाणार होता. गेल्या पत्रात तुम्हाला कळवल्याप्रमाणे माझी तब्येत चांगली आहे व त्यामुळे पूर्वीपेक्षा अधिक उत्साहात मी नेमबाजी, घोडेस्वारी इत्यादी गोष्टी करू शकतो. गेल्या दोन- तीन महिन्यांपासून मी नियमितपणे पोलो खेळत आहे. येथील पोलो क्लबसाठी मी काही नवीन तट्ठा विकत घेतले आहेत. जर या खेळांमध्ये आमच्या लोकांनी मनापासून रस घेतला तर बडोद्याची पोलो टीम तयार होण्यास वेळ लागणार नाही.

हे पत्र मी लक्ष्मीविलास पॅलेसमधून लिहीत आहे, हे तुमच्या लक्षात येईलच. या पॅलेसमध्ये मी अजून एका दालनाची^{*} भर घालणार असून, त्याचे डिझाईन मि. चिझम (Chisholm) हे माझ्यासाठी तयार करत आहेत.

येथे आम्हा सर्वांची प्रकृती खूप चांगली आहे. काही दिवसांपूर्वी नाताळ सणाचा उत्साह अगदी शिगेला पोहोचला होता. येथील ज्यांना तुम्ही ओळखता ते सर्वतोपरीने उत्तम आहेत. तुम्ही, तुमची बहीण, भाऊ व आई-वडील यांची प्रकृती चांगली असेल अशी आशा व्यक्त करतो. माझ्या हस्ताक्षरावरून तुम्ही असा अर्थ काढू नका की, मला तुमच्याविषयी काही वाटत नाही किंवा मी तुमची आठवण काढत नाही. हे पत्र आजचे पाठवले जावे ही माझी तीव्र इच्छा आहे आणि इतर अनेक कामे मला आहेत. मी नुकताच मि. ओझेन यांना भेटलो. दिसण्यात ते खूप उमदे व देखणे आहेत. जर्मनीतील तुमच्या वयोवृद्ध आजोबांच्या स्वागत समारंभविषयी त्यांनी मला सांगितले. त्यांना माझी आठवण पोहोचवणे.

तुमचा विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

* लॉर्ड स्नोडेन

• पूर्ण झाल्यानंतर महाराणींचे दरबार व रात्रीचे भोजन समारंभ यांचे आयोजन तेथे होत असे.

२३८

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
२ जानेवारी १८९६

प्रिय जयसिंगराव (आंगे),

मिलमधून जेवढा फायदा क्हायला हवा तेवढा तो होत नाही. ही गोष्ट विचारात घेता आस्थापनेवर होणारा खर्च किमान पातळीपर्यंत कमी करायला हवा, असा माझा विचार आहे. तो खर्च कमी करता येऊ शकतो असे मला सांगण्यात आले आहे. मला स्पष्टपणे काही माहिती नसल्यामुळे मी केवळ कृतीची दिशा सूचित करू शकतो. मी दिशा सूचित करत आहे. कारण मला असे वाटते की, मिलमधील सरकारी हितांकडे पुरेसे व बारकाईने लक्ष दिले जात नाही. ही चिठ्ठी कृपया कवीश्वर* यांना दाखवावी. खर्चात त्यांनी केलेल्या कपातीविषयीचा अहवाल माझ्या माहितीस्तव पाठवण्यास सांगावे. तो कमी करण्यासाठी त्यांनी काय केले आहे, हे विचारण्यासाठी मी त्यांना एक आठवड्यानंतर भेटेन.

तुमचा विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

* लल्लूभाई दलपतराम, सरकारी मिलचे तत्कालीन संक्रेटरी

२३९

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
४ जानेवारी १८९६

प्रिय सर (मि. इलियट),

तुमचे १ जानेवारीचे पत्र मिळाले. आनंद झाला. जर तुम्हाला मी माझ्याकडे घेऊ शकलो तर तुमच्याकडे कोणते काम दिले जाईल, याविषयीचे पत्र मी कर्नल मार्टेल्ली यांना पाठवले होते. ते मी तुमच्याकडे ही पाठवत आहे. तुम्हाला भेटण्याची उक्कंठा आहे.

एका सेवकाच्या चुकीमुळे संपत्तरावांच्या लहान मुलास* विषबाधा झाली होती. औषधाएवजी त्याला बेलाडोना दिले गेले. सुदैवाने डॉ. बटुकराम यांनी त्याला बरे केले. नवीन शाळेच्या उद्घाटनासाठी मी फतेसिंहरावांना नवसारीला पाठवले होते. तेथे मोठा मनोरंजनाचा कार्यक्रम झाला. त्यांचे इंग्रजी भाषेतील पहिले भाषण त्यांनी तेथे केले.

महाराजा सयाजीराव गायकवाड | २९६

अमरेलीत मि. केळकर^{*} निवृत्त होत असून सध्या त्यांच्या जागेवर खाशेराव येत आहेत. प्रांत तपासणीसाठी श्रीधर बाळाजी[□] सध्या माझ्यासोबत आहेत. डाह्याभाई हुजूर कामदार आहेत. या बाबी मी तुम्हाला लिहीत आहे, कारण त्यात तुम्हाला रस आहे.

तुमचा विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

*सीताराम ऊर्फ आबासाहेब, जन्म २० मे १८९४

•रघुनाथ महादेव केळकर, सुभा, अमरेली, मृत्यू ८ मार्च १९०७

□नायब सुभा, मृत्यू १९ नोव्हेंबर १९०४

(सारख्या मजकुरामुळे २४०, २४१, २४२ क्रमांकाची पत्रे वगळण्यात आली आहेत)

२४३

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
८ जानेवारी १८९६

प्रिय कर्नल मार्टेल्ली,

तुमच्या वडिलांच्या निधनाचे वृत्त ऐकून अतिशय दुःख झाले. कृपया दुःख आवरण्याचा प्रयत्न करा. कारण आपणा सर्वांच्याच नशिबात हे दुःख आहेच. वडिलांना गमावण्याच्या आपल्या दुःखाविषयी माझी अतीव व प्रामाणिक सहानुभूती मी व्यक्त करत आहे. हे दुःख विसरण्यासाठी तुम्हाला मी काही मदत करू शकतो काय? ठरल्यापेक्षा आधीच दाबक्यास (Dabka) जाण्याची मी व्यवस्था करू शकतो. तो बदल तुमच्यासाठी कदाचित चांगला ठरेल.

तुमचा विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

२४४

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
१० जानेवारी १८९६

प्रिय जयसिंगराव (आंग्रे),

डिसेंबरमध्ये सिनोरचे वहिवाटदार असणारे माधवलाल छगनलाल यांच्यासाठी मि. श्रीधर बाळाजी यांनी आरोपपत्र (मेमो) तयार केले आहे. त्यातील आशयाची स्थूलमानाने मला त्यांनी

पत्रसंग्रह : भाग एक | २९७

कल्पना दिली आहे. तुमच्या अधिकारात असल्यामुळे तुम्ही या प्रकरणाचा निकाल लावू शकता. यामध्ये अनावश्यक विलंब कृपया होऊ देऊ नका आणि श्रीधर बाळाजी यांच्यामार्फत माझ्याकडे अहवाल पाठवा. त्यांनी सुचवलेल्या शिक्षेबाबत जर तुमचे वेगळे मत असेल तरच आदेशासाठी हे प्रकरण माझ्यापुढे सादर व्हावे, अशी माझी इच्छा आहे. माझ्या तपासणीतून, अर्थातच ती श्रीधर बाळाजींनी केली आहे, हे प्रकरण समोर आले आहे आणि म्हणून त्याचा निकाल त्वरेने लागावा, अशी माझी इच्छा आहे.

तुमचा विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

(सारख्या मजकुरामुळे २४५, २४६, २४७ क्रमांकाची पत्रे वगळण्यात आली आहेत)

२४८

बडोदा
२१ फेब्रुवारी १८९६

प्रिय बंधू (संपतराव),

तुमची पत्रे वाचून अतिशय आनंद झाला. तुमचा लहानगा मुलगा* विषबाधेतून बरा झाला ही काही लहान सहान आनंदाची गोष्ट नाही. त्याच्या बाबतीत डॉ. बटुकराम यांनी अतिशय परिश्रम केले. भावनगरीच्या महाराजांचा^१ अगदी आकस्मिक मृत्यु झाला. असे म्हणतात की, ते फक्त दोन दिवस आजारी होते. त्यांचा मुलगा हा चांगला सुशिक्षित असा तरुण आहे. तुमचे चांगले चालले आहे आणि हवामानही सौम्य आहे याचा मला आनंद आहे. देवासचे राजे कृष्णराव हे येथे आहेत. त्यांचे वय ४५ वर्षे आहे व ते स्वभावाने चांगले आहेत. मी दोन दिवसांसाठी पेटलादला गेलो होतो. आजच सकाळी परतलो. चांगली झोप जरी मला लागली नव्हती, तरी पण बरेच ताजेतवाने वाटत आहे.

तुमचा प्रेमळ बंधू
सयाजीराव गायकवाड

* सीताराम ऊर्फ आबासाहेब

^१ तख्तसिंहजी. सध्याचे (१९२३) अज्ञान (Minor) महाराज कृष्णकुमार सिंहजी यांचे आजोबा व भावसिंहजी (मृत्यू १९१९) यांचे वडील

मसुरी
मार्च १८९६

प्रिय रेक्हरंड मि. विडेन (Weeden),

तुमची पत्रे मिळाली. तुम्ही क्षेमकुशल आहात व कोणत्याही विद्वान व्यक्तीला अभिमान वाटेल असा विद्वत्तापूर्ण व्यवसाय स्वीकारून तुम्ही जीवनात स्थैर्य मिळवले आहे हे वाचून अतिशय आनंद झाला. तुमचे उच्च शिक्षण, सुसंस्कृतता व तुमची अनेक कौशल्ये आता तुमच्या उपयोगी पडतील. जशी तुम्ही तुमच्या व्यवसायात प्रगती करत राहाल आणि तसेच व्हावे ही माझी हार्दिक इच्छा आहे. आपल्या लोकांच्या सुखासाठी व कल्याणासाठी धर्म अतिशय महत्त्वाचा आहे. भौतिक किंवा मानसिक समाधानाची कक्षा उंचावण्याच्या क्षमतेपेक्षा आपल्या या क्षणभंगुर जीवनात दुसरे काही अधिक समाधानकारक असे नाही.

आजच्या काळात आपण भौतिक समृद्धीच्या मागे जास्त लागतो व तुलनेने मानसिक आरोग्याला कमी दर्जा देतो व कमी लक्ष पुरवतो. असे असले तरी पण माझ्या विचारांनुसार मानसिक शांती ही आपल्या समाधानासाठी अन्य कोणत्याही गोष्टीपेक्षा अधिक महत्त्वपूर्ण व आवश्यक आहे. रंजल्यागांजल्या सर्वसामान्य जनतेला मानसिक शांती ही केवळ श्रद्धाच मिळवून देऊ शकते. सततच्या काळज्या व अस्वस्थेमुळे आपल्याला चांगल्या व विद्वान पांड्यांची तीव्र आवश्यकता आहे आणि तुम्ही सर्वतोपरी ती गरज पूर्ण कराल, अशी आशा आहे.

भारतामध्ये आनुवंशिक वर्ग किंवा अधिक अचूक सांगायचे झाल्यास जात आहे. जी आपल्या आशा, आकांक्षा, गरजा व आवश्यकता पूर्ण होण्यास दुर्दैवाने कमी पडते. आताप्रमाणेच जर आपण ब्रिटानियाच्या प्रभावाखाली जगत राहिलो, तर लवकरच आपल्याला आपला धार्मिक दर्जा सुधारण्याचे तळमळीचे प्रयत्न करावे लागतील. मोठ्या प्रमाणात आमची मुले कोणत्याही धार्मिक शिकवणीशिवाय वाढत आहेत आणि साध्या निरीक्षणातून उथळ पद्धती घेत आहेत. उत्तम धर्मतत्त्वे माझ्या मुलांनी शिकावीत ही माझी इच्छा आहे. ती पूर्ण होण्याच्या दृष्टीने उपयुक्त ठरतील अशी पुस्तके जर पाठवलीत किंवा नावे जरी कळवलीत तर मी तुमचा आभारी राहीन. धर्माविषयी मला काहीच ज्ञान नसल्याने मी आता त्याविषयी अधिक काही लिहिणार नाही. कदाचित माझ्या अजाणतेपणामुळे मी काहीतरी सांगेन ते कदाचित पाद्री या नात्याने तुम्हाला रुचणार नाही. जर या पवित्र विषयावर मी बरेच काही बोलत असेन तर ते केवळ तुमचा मनमोकळा व मैत्रीपूर्ण सहवास व आपल्यातील हार्दिक संबंध यातून मिळालेल्या प्रोत्साहनामुळे.

आता आपण आपल्या अपरिहार्य व आवडीच्या विषयांकडे परत वळूया. टिकाऊ बांधणी केलेल्या दोनशे प्रती * तुम्ही मला पाठवा व तुमच्या स्वतःसाठी व तुमच्या मित्रांना देण्यासाठी पन्नास प्रती ठेवून घ्या. झरमेट येथे तुमच्या ज्या मित्राची ओळख तुम्ही करून दिली होती त्याला व लंडनमधील मित्राला पुस्तके देण्यास विसरू नका.

सहज आठवले म्हणून विचारू शकतो का? की, तुमचा जो मित्र बॅरिस्टर होणार आहे व जो प्रेमगीते लिहितो, त्याचा विवाह झाला का? ज्या दोघांचा उल्लेख केला आहे त्यापैकी हा पहिला. पुढील व्यक्तींनाही कृपया पुस्तक पाठवावे. लॉर्ड रे, लॉर्ड किम्बले, लॉर्ड नॉर्थब्रुक, सर एच. फॉलर, कर्नल फिट्जेरॉल्ड, मेजर गॉर्डन, इंडिया ऑफिसमधील सर जॉर्ज बर्डवुड, सर जे. वॉटसन, पी. एस. मेलविल, जे बडोद्यास रेसिडेन्ट आहेत. लिळ्हरपुलचे डॉ. जे. ई. नेविन्स, मिसेस इलियट व मि. इलियट.

यापैकी कुणीही जर भारतात असतील तर त्यांच्यासाठीची पुस्तके तुम्ही माझ्याकडे पाठवा, मी ती पोहोचती करेन. काही प्रती नीट जपून ठेवा. कारण भविष्यात त्यांच्या आणखी प्रती काढण्याची तसदी मी तुम्हाला देऊ शकतो. पुस्तके देताना तुम्ही तुमच्या इच्छेनुसार देऊ शकता. माझे म्हणणे कटाक्षाने पाळलेच पाहिजे असे नाही. पुस्तकांची मी अतिशय उत्कंठेने वाट पाहत आहे आणि तुम्ही घेतलेल्या त्रासाबद्दल तुमचे आभार मानू शकत नाही.

बडोद्यामध्ये रोमविषयी मी खूप वाचन केले आहे. तुमच्याकडून जी माहिती मिळाली होती त्याशिवाय आता सामान्य इतिहासाविषयी अतिशय चांगली कल्पना आली आहे. ब्रायसी (Bryce) चे 'रोमन एम्पायर' व अन्य पुस्तकांचे वाचन केले. आता यानंतर ग्रीसचा इतिहास जाणून घेणे व वाचणे ही माझी इच्छा आहे. रोम व ग्रीसचा इतिहास वाचण्याची तीव्र इच्छा मला बालपणापासून होती. त्यापैकी एकाचे तरी ज्ञान मला झाले याचे समाधान आहे.

येथे मी गेल्या पंधरा दिवसांपासून आहे. येथील हवामान कोरडे आणि नीलगिरीपेक्षा अधिक उल्हासकारक आहे. झारमँटच्या चढणीच्या खडबडीत रस्त्यांपेक्षा येथील रस्ते अनेकपटीने वाईट आहेत. एक छोटासा सहलीचा तंबू ठोकण्याएवढी सपाट जागा मिळाली तर ती मोठी आरामदायक गोष्ट मानली जाते. प्रत्येक कड्यावरती येथे अनेक घरे उभी आहेत. घोडेस्वारीचा विचार तर तुम्हीं कधीच करू नये. तीव्र चढ-उताराचे अतिशय अरुंद रस्ते व लाकूडतोड्यांचे मार्ग यावरून पायी मात्र तुम्ही खूप चांगले फिरू शकता.

या महिन्याच्या २० तारखेपर्यंत महाराणी येथे पोहोचतील. मी मुलांना बडोद्याजवळील लनौली येथे बहुधा पाठवीन. हा विचार मी यासाठी केला आहे की, येथील मुक्काम फार वाढवता येणार नाही. कारण हे स्थान इतक्या उंचीवर आहे की, मला चांगली झोप येथे लागत नाही हे लक्षात आले आहे. येथून मी गंगा नदीचे उगमस्थान असलेल्या गंगोत्रीस जाणार आहे. त्या सहलीस साधारण एक महिना लागेल. झारमँट किंवा सेंट मॉर्टिंझ येथील हिमनद्यांपेक्षा खूप मोठ्या हिमनद्या मला पाहायला मिळतील असे वाटते. माझ्या पुढील पत्रात मी तुम्हाला सहलीचे वर्णन कळवीन.

याआधी तुम्हाला पत्रांचे उत्तर दिले नाही त्या मागे कोणतीही अनादराची भावना नाही. 'दृष्टीच्या आड, ते मनाच्या आड' असाही अर्थ त्यामागे नाही. बडोद्याच्या त्रासदायक उष्णतेमुळे मी इतका अस्वस्थ होतो की, तुम्हाला पत्र लिहिण्याचे आनंदकारी काम करण्यास स्वतःला प्रवृत्त करू शकलो नाही. ती एक अशी भावना आहे, जिची कल्पना फारच थोडे लोक अनुभव न घेता करू शकतात. मद्रासच्या श्रीनिवास राघव अय्यंगार यांना मी माझे मंत्री नेमले आहे; पण ते अजून रुजू झालेले नाहीत. मंत्र्यांची निवड करणे हे एक अतिवाईट असे काम आहे. माझे इतके प्रदीर्घ

पत्र वाचून तुम्हाला कंटाळा येईल, अशी भीती मला वाटत आहे म्हणून तुमच्या समाधान व यशासाठी सदिच्छा व्यक्त करून हे पत्र पूर्णत्वास नेतो. कृपया वारंवार लिहीत राहा.

तुमचा विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

*“From Caesar to Sultan” या गिबनच्या पुस्तकातील टिपणे
वि. सू. - माझे बंधू संपत्तराव लंडन येथे आहेत. त्यांच्याकडे कृपया तीन प्रती पाठवाव्यात.
त्यांचा पत्ता देत आहे, C/o. W. Whiteley, Bayswater, 151 Queen's Road, Shipping
Department, London.
इंडियन पार्लमेंटचे माजी सदस्य दादाभाई नौरोजी व एशियाटिक मेंबर ऑफ पार्लमेंट असणारे
मि. भावनगरी यांना प्रत्येकी एक प्रत पाठवणे.

एस. आर. जी.

(सारख्या मजकुरामुळे २५० क्रमांकाचे पत्र वगळण्यात आले आहे)

२५१

मकरपुरा
१४ ऑक्टोबर १८९६

प्रिय सर (मि. इलियट),

आतापर्यंत मी माझा शब्द पाळू शकलो नाही याबद्दल खेद वाटतो आहे. लिहिण्याची इच्छा
नव्हती असे नाही, तर अशक्तपणा असल्यामुळे पत्रलेखन लांबत गेले. तुमची आठवण मला
सदैव असते.

जेड * लष्करी नोकरीत रुजू होणार आहेत या गोष्टीचे मला कुतूहल आहे. तेदेखील रुजू
होण्यासाठी अत्यंत उत्सुक झाले असतील. एका युरोपियन सभ्य गृहस्थाकडून मला समजले आहे
की, इला • ने प्रावीण्य मिळवण्यासाठी आधी ज्या सुंदर व मधुर व्हायोलीन वाद्यावर अतिशय
मेहनत घेतली होती, त्याएवजी आता गायन हा विषय घेणार आहे.

गेल्या वर्षभरापासून या देशात असलेल्या M. Duaty या फ्रेंच चित्रकाराशी आमची ओळख
झाली आहे. नॅशनल गॅलरी ऑफ पॅरिस आणि फ्रेंच सरकारतर्फे भारतीय दृश्यांची चित्रे काढण्याची
कामगिरी त्यांच्यावर सोपवली असल्याचे त्यांनी सांगितले. अनेक चित्रांपैकी एक चित्र जयपूरच्या
राजाच्या मिरवणुकीचे आहे. त्यात पूर्णतः सफाई नव्हती, त्यामुळे निश्चित मत बनवता येत नाही.
भारतातील तळपते ऊन, उघडी कोरडी जमीन आणि सर्वसाधारण दारिद्र्य अशा परिस्थितीत

प्रभावी चित्र काढणे खूप अवघड आहे ही मला खात्री आहे. किमान M. D. च्या चित्रात तरी मला या गोष्टी दिसून आल्या. त्यांची बडोद्याची चित्रे बघण्यासाठी मी उद्या पब्लिक पार्कमधील मंडपात जाणार आहे. ते कॅप्टन कॉक्ससोबत राहत आहेत.

हवामानाविषयी तक्रार वगळता बडोद्यात आमचे सर्व काही चांगले, सुरळीत व शांतपणे सुरु आहे. नवीन मंत्री^७ दोन-तीन महिन्यांसाठी येथे आलेले आहेत. प्रत्येक गोष्ट नवीन असताना चांगलीच दिसते व त्यामुळे उत्साहाच्या भरात तिच्याविषयी निर्णय देणे धोक्याचे ठरते, असे जरी असले तरी आतापर्यंत तरी सर्व काही समाधानकारक आहे व ही नेमणूक योग्य ठरेल असे दिसते आहे. त्यांच्याविषयी बोलण्यासारखे फारसे काही सध्यातरी मला आढळत नाही.

नोक्हेंबरच्या शेवटी क्वाईसराय येथे येत आहेत. त्यामुळे थोडा काळ बडोद्यात उत्सवांचे व तमाशांचे वातावरण भरीस येणार आहे. त्या दृष्टीने तयारीला लवकरच वेग येईल.

मी स्वतः मात्र सध्या कोणत्या गोष्टीत गुंतलो आहे याची तुम्ही कल्पना करू शकणार नाही. धार्मिक दुरुपयोगांमध्ये दुरुस्ती^८ करणारा मी अशी तुम्ही माझ्याबाबत कल्पना करू शकता का? यातील माझा हेतू धार्मिक नसून अधिक प्रमाणात सामाजिक आहे. राजवाड्यात केल्या जाणाऱ्या धार्मिक समारंभांची माहिती मी काही दिवसांपासून जमा करत आहे. वैदिक आणि पुराणिक अशा दोन प्रकारे हे विधी केले जातात असे माझ्या लक्षात आले आहे. त्यापैकी एक प्रकार उच्च दर्जाचा व प्रामाण्ययुक्त तज्जांनी मान्य केलेला आहे, तर दुसरा ब्रष्ट स्वरूपाचा आहे. आमचे धार्मिक विधी दुसऱ्या प्रकारानुसार चालणारे आहेत. हा फसवेगिरीचा परिणाम आहे. जुन्या महाराजांच्या काळातील कागदपत्रांवरून असे दिसते की, वैदिक पद्धतीवर त्यांचा पूर्ण विश्वास होता. आजदेखील ज्यांना संस्कृत भाषा कळत नाही असे लोक व जे अज्ञानी, अंधश्रद्धाळू आहेत असे भोळे लोक यांची या धार्मिक बाबीत जी सहजरीत्या फसवणूक होते तिला प्रतिबंध करण्याची शक्यता फारच कमी आहे. आमचे पुरोहित^९ इतके स्वार्थांद आहेत की, पैसे मिळवण्यासाठी लबाडी करून नीतीच्या कोणत्याही खालच्या थराला ते जातील. याबाबत विचारणा केली तेव्हा प्रत्येक गोष्ट ही वेदात सांगितल्यानुसार केली असल्याचे ढोंगीपणाने त्यांनी सांगितले. अधिक खोलवर चौकशी केल्यावर मात्र माघार घेतली व विधीमध्ये दोन्ही प्रकार मिश्रित असल्याचे सांगितले. व्यक्तिशः माझ्या धार्मिक आवडी अतिशय कमी आहेत आणि वेद, बायबल, कुराण किंवा अवेस्था यापैकी सर्वाधिक प्रामाण्ययुक्त काय आहे याविषयी मी काही ठरवू शकत नाही; परंतु अशा धार्मिक समारंभाला लोकांनी सामाजिकरीत्या अतिशय महत्व दिलेले आहे. त्यांच्या उदासीनतेमुळे ते पुरोहितांच्या हितसंबंध असणाऱ्या व रचलेल्या खोट्या गोष्टींना आंधळेपणाने बळी पडतात. या दृष्टिकोनातून मी बदल घडवून आणू इच्छितो. जर पद्धतीच महत्वपूर्ण असेल तर पुरोहिताच्या स्वार्थ आणि कौशल्यांना पुष्ट करणाऱ्या तोतयेगिरीस मुकाट्याने संमती देण्यापेक्षा धार्मिक नियमांची स्पष्ट जोड असलेल्या योग्य पद्धतीचा स्वीकार करणे अधिक चांगले होईल, असा विचार मी करतो.

आणखी एक महत्वाची गोष्ट म्हणजे, मी सध्या रोमन इतिहासाच्या वाचनात गढलो आहे. त्यानंतर ग्रीसच्या इतिहासाचे वाचन मला करायचे आहे. यापेक्षा अधिक रंजक किंवा आवश्यक अभ्यास दुसरा काही नसेल याची कल्पना मी करू शकतो. मी असे मानतो की, कोणतेही शिक्षण महाराजा सयाजीराव गायकवाड | ३०२

घेतलेल्या प्रत्येक माणसाला या इतिहासाचे ज्ञान असायला हवे आणि या उद्देशाने मी या पुस्तकांचा देशी भाषेत अनुवाद [↑] करून घेत आहे. ब्राह्मण्याला न शोभणारा हा माझा अनेक छंदांपैकी एक छंद आहे. माझ्या मते प्रत्येकाने खूप ज्ञान मिळवावे, गरीब व प्रतिकूल परिस्थितीतील लक्षावधी लोकांमध्ये त्याचा प्रसार करावा हीच योग्य प्रवृत्ती आहे. प्रसार केल्याने ज्ञान अपवित्र होते, असे मानारे काही लोक माझ्याकडे तुच्छेतेने पाहतील, अशी भीती मला वाटते.

येथे पाऊस नाही व किती काळ अजून येणार नाही हे कळत नाही. पुष्कळ ठिकाणी दुष्काळ पडण्याची भीती आहे आणि बडोद्यात महागाई वाढत आहे.

मिसेस इलियट व इतरांना माझ्या शुभेच्छा कृपया कळवणे.

तुमचा विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

* मि. इलियट यांचा मुलगा

• मि. इलियट यांची मुलगी

▫ मि. अच्यंगार

▼ या पत्रातून बडोद्यातील वेदोक्त प्रकरण ध्वनित होते

▲ राजारामबुवा, देवघर कामदार व इतर शास्त्री यांना येथे ध्वनित केले आहे.

↑ Story of Nations Series मधील काही खंड.

२५२

मकरपुरा
५ नोव्हेंबर १८९६

प्रिय कर्नल मार्टेल्ली,

काल तुमचे टिपण मिळाले व मी ते मंत्र्यांना दिलेदेखील. तुम्हाला तक्रार करावी लागली याचा मला खेद आहे. आवश्यक त्या गोष्टींची सुधारणा करून भविष्यात कोणतीही चूक होऊ नये याबाबत आदेश काढण्याची सूचना मी मंत्र्यांना दिली आहे. तुमचे स्वागत करण्यात व खेळांचा (Tamashas) आनंद घेताना तुम्हाला पाहण्यात मला नेहमीच आनंद वाटतो. त्या दिवसाची ती दुर्दैवी घटना आहे, अशी सबब न सांगता मी एवढेच म्हणतो की, असे प्रसंग दरबारात घडणार

नाहीत. असे असले तरीसुद्धा मंच्यांना मी सर्व काही योग्य ते करण्याविषयी सांगितले आहे. माझ्या विचाराने ती केवळ एक चूक होती, दुसरे काही नाही. *

तुमचा विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

*रेसिडेन्ट यांच्या तक्रारीला हे उत्तर दिलेले आहे. ४ नोव्हेंबर १८९६ ला वर्षाच्या (Warasha) मैदानावर लष्करी खेळांचे आयोजन केले होते. त्यावेळी निर्मित केलेल्या रेसिडेन्ट व इतर युरोपियन पाहुण्यांकडे योग्य ते लक्ष पुरवले गेले नाही याबाबत ही तक्रार होती. खेळ संपल्याबरोबर महाराज मैदानावरून निघून गेले होते व रेसिडेन्ट आणि युरोपियन स्त्री-पुरुषांना घरी परतण्यासाठी वाहने मिळण्यास बरीच अडचण अनुभवास आली.

२५३

मकरपुरा
९ नोव्हेंबर १८९६

प्रिय मित्र (जनरल सर जे. वॉटसन),

घोड्यांच्या संदर्भातली तुमची एक-दोन पत्रे मिळाली. तुमचे २२ ऑक्टोबरचे पत्र आता माझ्या हातातच आहे आणि तुम्हाला फार वाट बघावी लागू नये म्हणून लगेच हे उत्तर लिहीत आहे. तुमचे पत्र मी खानगी कारभान्याकडे पाठवत आहे. तसेच त्यासोबत शक्य तेवढ्या लवकर तुम्हाला पैसे पाठवण्याच्या सूचनाही दिल्या आहेत. तुम्ही माझे मित्र आहात म्हणून त्याच नात्याने मी तुम्हास घोडे खरेदीबद्दल विचारले होते. मैत्रीखेरीज अन्य कोणत्याही प्रकारची वागणूक मी देऊ इच्छित नाही. इथे अजूनही अतिशय उष्णता आहे व धान्याच्या किमती फार वाढल्या आहेत. घोड्यांना पाहण्याची मला फार उत्सुकता आहे. तुमच्या दयाळूपणाबद्दल मी तुमचे आभार मानायलाच हवेत. कृपया माझ्या सदिच्छा तुमच्या सर्व परिवारास द्याव्यात, तसेच तुम्ही स्वतःही स्वीकाराव्यात.

तुमचा विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

२५४

मकरपुरा
१७ नोव्हेंबर १८९६

प्रिय दिवाणसाहेब (श्रीनिवास अच्यंगार),

तुम्ही जयसिंगराव आंग्रे यांना स्पष्टीकरण मागवणारे पत्र पाठवल्यास मला आनंद होईल. औद्योगिक योजनांना उत्तेजन देण्यासाठी त्यांनी सरसुभा असण्याच्या नात्याने आगाऊ रोख रक्कम देण्याचे जे पूर्णतः निष्काळजीपणे व दुर्लक्ष दाखवणारे वर्तन केले आहे, त्याबाबत त्यांच्याकडून महाराजा सयाजीराव गायकवाड | ३०४

स्पष्टीकरण मागवायचे आहे. त्यांची उद्योगविषयक पद्धती व विशेषत: जामीनविषयक खातरजमा करून न घेणे यामुळे राज्यास गंभीर आर्थिक नुकसान झालेले आहे. तसेच केवळ लोककल्याणासाठी* परोपकारी योजना केवळ उद्धवस्त झाली एवढेच नसून त्यापेक्षाही वाईट परिणाम त्यातून निघाले आहेत. त्यांचे स्पष्टीकरण हे संपूर्ण व आवश्यक मुद्यांना धरून असे सर्वसमावेशक असले पाहिजे. त्या स्पष्टीकरणाविषयी अधिक चौकशी न करता मी माझे आदेश काढणार आहे. एका आठवड्यात हे स्पष्टीकरण माझ्याकडे येण्याची जबाबदारी तुमची.

तुमचा विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

* स्थानिक उद्योगांना तीन लाख रुपयांचे कर्ज देण्यात आले होते. या उद्योगांमध्ये साबण, बर्फ, विटा, तेले, अतरे, कशिदा काम इत्यादींच्या निर्मितीचा समावेश होता. बहुतांशी कर्जधारकांचे दिवाळे वाजले व त्यांनी योग्य जामीन दिला नव्हता. यामुळे बहुतेक सर्व आगाऊ रकमेचे नुकसान सरकारला झाले. ज्यांना कर्ज मिळाले होते त्यापैकी काही व्यक्तींची नावे अशी - १) अमीरुद्दीन जीवाभाई, २) नजरअली तैबाली, ३) सराफअली अलीभाई, ४) फैज मोहम्मद अमिरुद्दीन, ५) यादवराव तरगे, ६) मियाखान अब्दुल अली.

२५५

मकरपुरा
१७ नोव्हेंबर १८९६

प्रिय मि. फ्रेंच,

मि. रानडे * यांच्याशी माझे बोलणे झाले आहे व त्यावरून अध्यापन कार्य करण्यास ते पूर्णत: तयार आहेत असे मला कळून आले आहे. तुम्ही त्यांना कामावर घ्यावे व त्यांच्याकडून अपेक्षित असणारी सर्व कामे करून घ्यावीत हे बरे. एक शिक्षक म्हणून त्यांच्याकडून काय अपेक्षित आहे हे तुम्ही त्यांना मोकळेपणाने सांगायला हवे. जर ते समाधान देते नसतील तर त्यांच्या जागी दुसरी व्यक्ती आणण्यासाठी अजिबात संकोच करू नका. एखाद्याच्या भावनांची कदर करण्यासाठी मुलांच्या प्रगतीत कोणत्याही प्रकारचा अडथळा येता कामा नये. खानगीत काम केल्याबद्दल मि. रानडे यांनी स्वतःसाठी काही बढती मागितली आहे.

तुमचा विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

* मि. शंकर मोरो रानडे

(सारख्या मजकुरामुळे २५६ ते २५९ क्रमांकाची पत्रे वगळण्यात आली आहेत)

२६०

मकरपुरा
२७ नोव्हेंबर १८९६

प्रिय दिवाणसाहेब (अय्यंगार),

काल रात्री झालेल्या आपल्यातील चर्चेचा मी विचार करतो आहे. माझ्या व तुमच्यासाठी टिप्पणे तयार केली आहेत. त्याच्या काही प्रती माझ्याकडे पाठवाव्यात. लॉर्ड डफरीन यांच्या भाषणाचा त्यातील संदर्भ खोडल्यानंतर त्या प्रती मला पाठवाव्यात. तो संदर्भ ठेवणे मला योग्य वाटत नाही. आपल्याशिवाय या टिप्पणांच्या प्रती अन्यत्र कुठेही जाता कामा नये, आणि जर आपल्याशिवाय इतर कुणी त्यांचे वाचन केले तर आपण केलेल्या व पुढे करणार असलेल्या कार्याविषयी माहिती पुरवताना त्या घटनेस अजिबात प्राधान्य मिळता कामा नये. या भारतात जेथे नोकरशाही अतिशय बळकट आहे, एखाद्या किरकोळ गोष्टीलाही अतिशय महत्त्व देऊन भविष्यासाठी तिला मार्गदर्शक ठरवले जाण्याची नेहमीच भीती असते. ‘दाखला’विषयक वाद त्या काळात काही लोकांनी इतक्या बळानिशी वापरला की, त्याला विरोध करता आला नाही व जे दुर्बल लोक शांतीप्रिय होते तेही त्या वादात ओढले गेले. जरी त्यांना हे माहिती होते की, तो वाद बळेच काढलेला व विपर्यस्त असा होता.

तुमचा विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

(सारख्या मजकुरामुळे २६१ क्रमांकाचे पत्र वगळण्यात आले आहे)

२६२

बडोदा
२९ नोव्हेंबर

प्रिय कर्नल मार्टेल्ली,

तुमचे पत्र नुकतेच मिळाले. दुर्दैवी पीडितांसाठी व्हाईसरॉय यांनी जी सहानुभूती दाखवली त्याबद्दल त्यांचे आभार. इस्पितळात असलेल्या लोकांपर्यंत आम्ही त्यांचा निरोप पोहोचवू. त्यांना व्हाईसरॉय यांनी आर्थिक मदत करण्याची तसदी घेण्याची आवश्यकता नाही, असे मला वाटते.

मी ती मदत त्यांना काही प्रमाणात देईन. आज सकाळी त्या घडलेल्या अपघाताविषयी समजल्यावर मला अतिशय दुःख झाले.*

तुमचा विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

* क्वाईसरॉय यांच्या आगमनाच्या सन्मानाप्रीत्यर्थ पब्लिक पार्कमध्ये समारंभाचे आयोजन २८ नोक्टेंबर रोजी सायंकाळी करण्यात आले होते. समारंभाच्या शेवटी फटाके वाजवण्यात येणार होते. लोकांचा तो एक उघड्या जागेवर भरलेला उत्सव असल्यामुळे लोकांचा मोठा जमाव तेथे जमला होता व बाहेरचे रस्ते गर्दीने गच्च भरले होते. साधारणतः आठ वाजण्याच्या थोडेसे आधी जेहा फटाक्यांची आतषबाजी संपली व पाहुणे परतण्यास सुरुवात झाली त्यावेळी अतिशय गोंगाट होता व अचानक पावसाच्या काही सरी आल्या होत्या. त्यातच पुढील दरवाजाच्या आतील बाजूचा अरुंद पूल वाहनांच्या व पायी चालणाऱ्यांच्या गर्दीने इतका गच्च झाला, की अनेकजण नाल्याच्या कठड्यावर पडले व झालेल्या चेंगराचेंगरीत मृत्यु पावले. असे म्हटले जाते की, पोलिसांच्या अपूर्ण व्यवस्थेमुळे हा अपघात घडला. मि. तल्यारखान हे पोलीस कमिशनर होते.

(जी. एस. एस.)

२६३

बडोदा

१ डिसेंबर १८९६

प्रिय महाराज,*

सप्टेंबरच्या सुरुवातीला पाठवलेल्या तुमच्या पत्राचे उत्तर न दिल्याबद्दल मी तुमची क्षमायाचना करतो. क्वाईसरॉय यांची येथे भेट नियोजित असल्याने त्या तयारीत आम्ही खूप व्यस्त होतो. काल त्याची यशस्वी सांगता झाली. आपल्या परिचयाचे रूपांतर हार्दिक स्नेहात होणार असेल तर त्यापेक्षा आनंददायक अशी अन्य कोणतीही गोष्ट माझ्यासाठी असणार नाही.

तुम्ही बडोद्यास भेट द्यावी, अशी माझी मनःपूर्वक इच्छा आहे. मसुरी सोडल्यानंतर माझी प्रकृती काही दिवस फारशी चांगली नव्हती. नेहमीसारखे नसले तरी बरेच चांगले थंड हवामान सध्या आमच्याकडे आहे. निदान आतापर्यंत तरी आहे. आमच्याकडे हिवाळा ऋतू फेब्रुवारीच्या शेवटार्प्यात असतो आणि जर मला कबूल केल्याप्रमाणे तुम्ही यंदा येथे येणार असाल तर कृपया तशी तार मला करा. तुम्ही मला पाठवलेल्या पहिल्या पत्राच्या बाबतीत काहीतरी गडबड झाली असावी, अशी मला शंका आहे. त्याबाबत आवश्यकता असेल तर मी तुम्हाला नंतर कळवतो. कारण सध्या माझे सचिव आजारी आहेत. यापूर्वी तुमच्या पत्राला उत्तर देऊ शकलो नाही, याबद्दल पुन्हा एकदा क्षमा मागतो.

महाराजांचा विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

* टेहरीचे महाराज किरातसिंह बहादूर. महाराजांच्या गंगोत्रीच्या सहलीत त्यांनी मदत केली.

२६४

बडोदा

१ डिसेंबर १८९६

प्रिय महाराज (ग्वाल्हेर),

तुमच्या वडिलांच्या हयातीत आपला परिचय झाला होता, हे बहुधा तुम्हाला आठवत असेल. या परिचयाला परत एकदा उजाळा देण्यासाठी मी तुम्हाला या हिवाळ्यात बडोद्यात येण्याचे आमंत्रण देत आहे. जर तुम्ही येथे येऊ शकत असाल तर मला तारीख कळवण्यात यावी. व्हाईसरॉय येथून काल परत गेले. त्यांचा दौरा अतिशय चांगल्याप्रकारे पार पडला. एका अपघाताचा मात्र अपवाद ठरला, ज्यात काही माणसे मृत्यू पावली. येथील थंड हवामान फारसे आनंददायक नाही. तुमची प्रकृती उत्तम व दिनचर्या आनंदी असेल, अशी आशा करतो. १६ डिसेंबर ते २६ डिसेंबर या दहा दिवसांसाठी मी माझ्या प्रांतांमध्ये दौन्यावर जात आहे. त्याचे नियोजन पूर्ण झाले असल्याने त्यात बदल करता येणार नाही, तरी त्यानुसार कृपया आपले येणे ठरवावे.

तुमचा विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

(सारख्या मजकुरामुळे २६५ क्रमांकाचे पत्र वगळण्यात आले आहे)

२६६

मकरपुरा

२ डिसेंबर १८९६

प्रिय सर (मि. इलियट),

या टपालातून तुम्हाला पत्र पाठवावे, असा विचार माझ्या मनात आला आणि आनंदाने तो मी प्रत्यक्षात उतरवत आहे. या आठवड्यातील बडोद्याविषयी तुम्हाला खूप काही वाचायला मिळणार आहे. व्हाईसरॉय यांच्या भेटीनिमित्ताने तो अक्षरशः एक सार्वजनिक महोत्सव होता. व्हाईसरॉय येथून काल सुरतला गेले. तेथे ते तापी व्हॅली रेल्वे योजनेचा शुभारंभ करणार आहेत. तेथून ते रात्री बडोदामार्गे इंदोरला जात आहेत. सुरतमध्ये ते फक्त काही तासांसाठीच आहेत. त्यांच्या येथील भेटीदरम्यानच्या सर्व व्यवस्था अतिशय उत्तम होत्या. मात्र, पार्कमधील मोठ्या पुलावर झालेला अपघात हा एक अपवाद ठरला. विरुद्ध बाजूला जाऊ इच्छणाऱ्या लोकांची इतकी दाटी तेथे झाली, की जवळपास ३० माणसे मृत्युमुखी पडली व काही जखमी झाली. असा अपघात यापूर्वी कधी घडला नव्हता. त्याप्रसंगी जमलेली गर्दी अभूतपूर्व अशी होती. व्हाईसरॉय महाराजा सयाजीराव गायकवाड | ३०८

सार्वजनिक ठिकाणी फारसे बोलत नाहीत आणि त्यांच्या चालण्या-बोलण्याची ढब साम्राज्यशाहीला शोभेल अशी असते. खाजगीत मात्र ते मनमोकळेपणाने वागणारे व अतिशय प्रसन्न वृत्तीचे आहेत. ते सहदय व सद्हेतू बाळगणारे आहेत, अशी माझी खात्री आहे. लेडी एलिजन या अतिशय नाजूक, प्रेमळ, शांत व दयालू वाटतात. त्यांची कन्या मोठेपणाचा कोणताही आव न आणणारी अशी एक प्रसन्न तरुणी आहे. त्यांची दोन तरुण मुले त्यांच्या सोबत होती. त्यांनी सर्व कार्यक्रमाची मनःपूर्वक मजा घेतली.

त्यांच्या सोबत मि. कनिंगहॅमदेखील आले होते; पण फक्त दरबारातच आमची भेट झाली. वाडीवाले गायकवाड त्यांना भेटले. तसेच दोसुमिया व आणखी एक-दोघांना त्यांचा परिचय करून घेण्याची इच्छा होती, असे मी ऐकले. ही केवळ एक वावडी आहे. गेल्या वर्षी मी कनिंगहॅमना भेटलो होतो. त्यापेक्षा आता ते अधिक वयस्कर दिसतात. मी तुम्हाला दोन छापील टिपणे पाठवत आहे. त्यापैकी एक कॅप्टन कॉक्स यांचे आहे. दुसरे मंत्र्यांसाठी तयार केले आहे. कारण ते नवीन असून, राज्यकारभाराची प्रगती समजून घेण्याची त्यांची इच्छा आहे. टिपण पाठवावे, असा सल्ला लॉर्ड एलिजन यांनी मला दिला होता. हे मी तुमच्याकडे वैयक्तिकरीत्या पाठवत आहे. कारण मला असे वाटते की, ते बडोद्यात नुकतेच आले असल्यामुळे येथील घडामोडी जाणून घेण्यात त्यांना रस आहे. या सहज पाठवलेल्या टिपणांचा वापर भविष्यात दुय्यम अधिकाऱ्यांकडून हक्काची बाब म्हणून होणार नाही, अशी आशा करूया. गेले काही दिवस चाललेली ही भेट काल यशस्वीरीत्या संपन्न झाली; पण सर्व सार्वजनिक कामे त्या काळात ठप पडली होती. प्रत्येक जण त्या भेटीसंदर्भातील कामात गुंतलेला होता.

अनेक समित्या करून त्यावर अनेक अधिकाऱ्यांची प्रतिनियुक्ती करून कामे करण्याच्या पद्धतीमुळे त्यांच्या वैध कामांमध्ये अडथळे येतात यावर मी खूप विचार केला आहे. कृतिकार्यक्रमांचा एक आराखडा मी सुचवला आहे. पुढील काळात जर तो योग्यरीत्या स्वीकारला व राबवला गेला तर समारंभाचे एक सुव्यवस्थापन निर्माण होईल. ज्यात विनाकारण त्रास व शक्तीचा अपव्यय होणार नाही. जसा की, तो आता घडलेल्या व पूर्वीच्या काही प्रसंगात दिसून आला. व्हाईसरॉय यांनी नजरबागला भेट दिली नाही; परंतु मी यांना दाखवण्यासाठी काही उत्तम अलंकार लक्ष्मीविलास पॅलेसमध्ये आणून ठेवले होते. लक्ष्मीविलासमधील दरबार व चिमणाबाई गायकवाड न्यायमंदिराचा हॉल दोन्हीही अतिशय उत्कृष्ट व नजरेत भरणारे होते. विजेच्या दिव्यांनी लक्ष्मीविलास फार सुंदर दिसत होता. दगडी तुकड्यांच्या शोभिवंत नक्षीकाम असलेल्या भिंती अवाजवी डामडौलाशिवाय सुंदर दिसत होत्या. हे सगळे उभारण्यासाठी मि. लिन* यांनी खूप परिश्रम घेतले आणि मेणबत्या लावल्या जाणाऱ्या जुन्या झुंबरांना विजेच्या दिव्यांच्या झुंबरात परावर्तित करून त्यांची उच्च अभिरुची दाखवली. लक्ष्मीविलास पॅलेसमधील इतर दालनांची रचना चांगली झालेली नाही व ती हॉलच्या आकाराची झाली आहेत ही फार शोचनीय बाब आहे. सर्व समारंभ व कार्यक्रम संपल्यावर व्हाईसरॉय थोडे अधिक वेळ थांबले नाहीत ही खंत आहे. या कार्यक्रमांचा परिणाम माझे पोट बिघडण्यात झाला आहे. मी शांतताप्रिय असलो तरीसुद्धा माझ्या वाटच्याची जबाबदारी मी स्तुत्यरीत्या पेलली आहे. फत्तेसिंहराव यांची छान वाढ होत आहे. त्यांना क्रिकेटची खूप आवड आहे आणि अभ्यासही चांगला करतात. त्यांची स्मरणशक्ती खूप चांगली आहे. मला

जे विषय आवडायचे तेच त्यांना आवडतात. त्यांच्या इतर बंधूंचेही शिक्षण चांगल्या प्रकारे सुरु आहे. त्या सर्वांनाच अभ्यासाची आवड आहे.

महाराणींची प्रकृती चांगली आहे आणि इंग्लंडहून नुकत्याच आलेल्या^{*} बाईसोबत दररोज अभ्यास करत आहेत. तुम्हा सर्वांना माझ्या हार्दिक शुभेच्छा !

तुमचा विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

* मुख्य अभियंता

• Miss Vivaseur

२६७

बडोदा

५ डिसेंबर १८९६

प्रिय मिसेस मार्टेल्ली,

लॉर्ड एल्जिन यांच्या दौऱ्यादरम्यानच्या तुम्ही केलेल्या सर्व यशस्वी व्यवस्थांविषयी तुम्हाला प्रत्यक्ष भेटून धन्यवाद देण्यासाठी रेसिडेन्सीत येण्याची कल्पना मी केली होती. काही ना काही कारणास्तव माझे येणे पुढे ढकलले जात आहे. त्यामुळे पत्राद्वारे मी तुमचे व तुम्हाला सहकार्य करणाऱ्या सर्व स्त्री-पुरुषांचे आभार मानतो आहे. कर्नल मार्टेल्ली यांनादेखील हे कृपया कळवावे.

तुमचा विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

ता. क. - तुमची कन्या आता कशी आहे? सभारंभांच्या दरम्यान ती आजारी पडली याची खंत आहे.
एस. आर. जी.

२६८

बडोदा

६ डिसेंबर १८९६

प्रिय दिवाणसाहेब (अय्यंगार),

मी असे ऐकले आहे की, पाटण पाणीपुरवठा योजना माझ्याकडून मंजूर करून घेण्यासाठी तुमच्याकडे या आधीच पाठवण्यात आलेली आहे. कृपया कोणत्याही परिस्थितीत तुम्ही ती योजना त्वरेने पूर्णत्वास न्यावी. कामाच्या प्रत्यक्ष अंगलबजावणीस आही संमती देण्यापूर्वी ती योजना पूर्ण

व सुरू करण्यास योग्य असण्याविषयी मान्यता एखाद्या तज्ज पाणीपुरवठा अभियंत्याकडून घ्यावी किंवा कसे हा एक प्रश्न आहे.

मी असे ऐकले आहे की, सनखेडाला पाणीपुरवठा करण्यासाठीची योजना तयार आहे आणि पंपिंग मशिनरी इत्यादी बसवण्यात आली आहे. आता गरज आहे ती कार्यान्वित करण्यासाठी एका आस्थापनेची. शक्य झाल्यास उद्याच त्यासाठी मान्यता द्या. त्यासाठी जर माझ्या आदेशाची आवश्यकता असेल तर माझ्या वर्तीने तुम्ही मान्यता देऊ शकता. केवळ संखेडालाच नव्हे, तर बहादरपूर्लादेखील शुद्ध पाण्याचा पुरवठा व्हावा अशी माझी सुरुवातीपासून इच्छा आहे. साधक-बाधक पूर्ण विचार करून किती खर्च लागेल ते ठरवून ही विस्तारित योजना मंजुरीसाठी माझ्याकडे पाठवण्यास कृपया मुख्य अभियंत्यांना सांगावे. दोन ठिकाणी वेगवेगळ्या आस्थापना स्थापण्याएवजी शक्यतो एकाच आस्थापनेअंतर्गत हे सर्व काम व्हावे.

सिनोरसाठीही अशाच प्रकारची पाणीपुरवठा योजना माझ्याकडे सादर केल्यास मला आवडेल. या सर्व योजना स्वयंपूर्ण असल्या पाहिजेत आणि शक्य झाल्यास देखवालीचा खर्च वगळता त्यात गुंतवलेल्या भांडवलाच्या प्रमाणात लाभांशही त्यांनी दिला पाहिजे. सनखेडाला एक धावती भेट देऊन पाणीपुरवठा करणारे यंत्र पाहण्याची माझी इच्छा आहे. पाटणला जाण्यापूर्वी हे घडून यावे, अशी आशा करतो.

तुमचा विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

ता. क. - पुढील काळात येणाऱ्या अशा प्रकारच्या योजनांना सुलभ संदर्भ व मार्गदर्शनासाठी उपयुक्त ठरतील असे हिशेबांचे तरके सार्वजनिक बांधकाम विभागास (P.W.D.) तयार ठेवण्यास सांगायला हवे.

(सारख्या मजकुरामुळे २६९ क्रमांकाचे पत्र वगळण्यात आले आहे)

२७०

बडोदा
८ डिसेंबर १८९६

प्रिय महाराज (कोल्हापूर),

तुमचे ८ डिसेंबर १८९६ चे पत्र मिळाले. तुमच्या दक्षिण भारत व सिलोनच्या सहली अतिशय सुखकारक झाल्याचे समजल्यावर मला आनंद झाला. त्यापैकी सिलोनला मी स्वतः गेलो होतो. त्यामुळे त्या सुंदर बेटाची पुन्हा एकदा अनुभूती मी तुम्ही केलेल्या प्रशंसने घेऊ शकलो. पुढील वर्षी युरोपला जाण्यासंबंधीचा विचार मी अद्याप केलेला नाही. त्याविषयी नियोजन करणे ही चिंताजनक व त्रासदायक बाब आहे.

पत्रसंग्रह : भाग एक | ३११

दुर्दैवी अपघाताचा अपवाद वगळता व्हाईसरॉय यांचा दौरा अतिशय यशस्वीरीत्या पार पडला. त्यासाठी सुमारे दीड लाख रुपये खर्च आला.

माझे व्यवस्थित चालले आहे. माझ्या राज्यात एका छोट्या दौन्यावर मी लवकर जात आहे. तुम्ही व तुमची मुले ठीक असाल, अशी आशा करतो. आपली पुन्हा एकदा भेट होण्याची संधी लवकरच मिळेल, अशी आशा आपण व्यक्त करूया. येथील हवामान सध्या चांगले आहे.

तुमचा विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

(सारख्या मजकुरामुळे २७१ क्रमांकाचे पत्र वगळण्यात आले आहे)

२७२

पाठण
१८ डिसेंबर १८९६

प्रिय दिवाणसाहेब (अर्यंगार),

प्रिन्स फर्टेसिंहराव यांना कोणत्या वयात इंग्लिश किंवा इंडियन कॉलेजमध्ये प्रवेश घेता यावा याविषयीची वयोमर्यादा तुम्ही वगळून टाकल्यास मला आवडेल. तुम्ही केवळ एकदेच म्हणावे की, त्यांच्या आरोग्याशी सुसंगत अशा प्रकारे त्यांचे शिक्षण जोमदारपणे असेच पुढे सुरु राहवे. इंडियन कॉलेजमध्ये त्यांना प्रवेश घेता यावा किंवा नियमानुसार ते प्रवेशास लायक ठरावेत हा त्यांच्या शिक्षणाचा हेतू असावा. इंडियन मॅट्रिक्युलेशन उत्तीर्ण झाल्याशिवाय हे ते करू शकत नाहीत हे मला निश्चित माहिती आहे. मराठा मुलांमध्ये फार लवकर उद्योगधंद्यांची आवड निर्माण होते, जी खन्या शिक्षणास हानिकारक ठरते; आणि म्हणून त्यांचा वेळ अनावश्यक गोष्टीमध्ये अजिबात वाया जाणार नाही, याची विशेष काळजी घेतली जावी. त्यांच्या शिक्षणविषयी मला तीत्र तळमळ आहे, म्हणून हे पत्र लिहीत आहे. आम्ही सर्व ठीक आहोत.

तुमचा विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

(सारख्या मजकुरामुळे २७३ क्रमांकाचे पत्र वगळण्यात आले आहे)

२७४

कॅम्प पट्टण

२४ डिसेंबर १८९६

प्रिय दिवाणसाहेब,

औद्योगिक उत्तेजनार्थ कर्ज वाटपप्रकरणी मि. धामणस्कर यांना काही अधिकारी दोषी असल्याचे आढळून आले आहे. हे प्रकरण तुमच्याकडे आलेच असेल. त्या सर्व प्रकरणांना त्वरेने सादर करण्यात यावे. त्यावर जेवळ्या लवकर कारवाई होईल तितका चांगला परिणाम दिसून येईल. कुणावरही अन्याय करावा, असे मला निश्चितच वाटत नाही; परंतु अपराध्यांना योग्य ते शासन केले नाही तर निष्काळजीपणा व संभाव्य दुर्गुण यांना प्रोत्साहन मिळेल. धामणस्करांनी घेतलेले निर्णय मला बघावयाचे आहेत.

स्थानिक संस्थानात आणि विशेषत: बडोद्यासारख्या संस्थानात लोकांना असे वाटते की, न्याय आणि दयाळूपणा हे त्यांचे हक्क आहेत; पण संस्थानातील इतर लोकांशी मात्र ते त्या पद्धतीने वागण्यास तयार नसतात. तथापि, हा माझा सहज दिलेला अभिप्राय आहे. तोही विशेषत: स्वार्थी व ज्यांना पाश्चिमात्य विचारसरणी व व्यावसायिक तत्त्वांची अर्धवट माहिती आहे.

तुमचा विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

२७५

कॅम्प वडनगर

२७ डिसेंबर १८९६

प्रिय दिवाणसाहेब (अर्यंगार),

येथून रेल्वेने केवळ २० मिनिटांच्या अंतरावर असलेल्या खेरालूहून मी काल दुपारी येथे आलो. हा त्याचा पेटा महाल असून, त्या अंतर्गत २९ खेडी आहेत. वडनगरचा शहरी भाग सोडून इतर भाग व खेरालू यांना एकत्रित करून एक तालुका निर्माण करायला हवा. तालुक्यात असणाऱ्या खेड्यांच्या संख्येनुसार तालुक्यांचे आकारमान येथे खूपच वेगवेगळे आहे. ते परस्परांना अगदी लागून आहेत. तालुक्यांची सुधारणा करावी का हा प्रश्न आहे. माझ्या सवयीनुसार मी त्या ऐतिहासिक आणि प्रेक्षणीय छोट्याशा शहरातील काही लोकांना भेटलो. तळ्यातले पाणी पाईपद्वारे त्यांना पुरवले जावे, अशी त्यांची इच्छा आहे. बन्याच दिवसांपासून मी काही तालुके, शहरांना

पत्रसंग्रह : भाग एक | ३९३

ताजा पाणीपुरवठा करण्याचा विचार करतो आहे हे तुम्हालाही माहिती आहे. पाणीपुरवठा जलप्रवाहास उतार देऊन नैसर्गिकरीत्या किंवा विहिरी खोदून वगैरे करता येईल. लोकांना त्यांच्या इच्छेप्रमाणे घरामध्ये नव्हाची जोडणी घेता येईल. येथे एक तळे आहे. बडोद्यासाठी अजवामध्ये जसे पाणी साठले जाते तितकेच पाणी या तळ्यातही साठलेले आहे. साधारणतः दोन वर्षे पुरेल इतका पाणीसाठा त्यात आहे. ज्या मागाने या तळ्याला पाणीपुरवठा होतो त्याची दुरुस्ती करण्याविषयीच्या सूचना दिलेल्या आहेत, त्यामुळे आपल्याला हवा तेवढा पाण्याचा साठा निश्चितपणे मिळू शकतो.

१८८२ मध्ये मी येथे आलो असताना अशाच प्रकारची कार्ययोजना मी सुचवली होती, असे मला सांगण्यात आले. सुभांनी मला सांगितले की, यावर्षी दुष्काळी काम म्हणून या कामासाठी आर्थिक तरतूद करण्यात आली आहे. जर ही वस्तुस्थिती असेल, तर लाल फितीचा कारभार किती दमवणारा व किचकट आहे हे या वरून तुमच्या लक्षात येईल. मोठ्या राज्यांप्रमाणे छोट्या राज्यातही हा दोष अतिवेगाने पसरत आहे, अशी मला भीती वाटते. स्थानिक संस्थानांमध्ये या चुकीच्या पद्धतीची सुरुवात झाली आहे आणि त्यात सुधारणात्मक बदल घडवून आणले पाहिजेत. तथापि, हा दोष पद्धतीपेक्षा माणसांचा अधिक प्रमाणात असू शकतो.

मी पुन्हा मूळ मुद्यावर येत आहे. पाटणप्रमाणे या लोकांनाही यंत्रांमार्फत पाणीपुरवठा करण्यासाठी मी उत्सुक आहे. घरगुती वापरासाठी व पिण्यासाठी आवश्यक तेवढा पुरेसा पाणीसाठा असायला हवा. दरडोई किती गॅलन पाणी लागेल याचे प्रमाण काढताना हात आखडता घेऊन सहज चूक करण्याची वृत्ती सार्वजनिक खात्याची आहे. नंतर त्यातून अनुभव घेतल्यावर ते चुकांची दुरुस्ती करतात. म्हणून आपण सुरुवातीपासूनच आपले हिशेब लवचिक ठेवूया. त्यामुळे कमी किंवा अपुन्या प्रमाणाची चूक टळू शकेल. येथे आपण अशा तळ्हने विहिरी खोदायला हव्यात की, ज्यामुळे लोकांना घरी पाणी मिळू शकेल. पाणी गाळून शुद्ध करण्यासाठी व साठवण्यासाठी एका टाकीची तेथे गरज आहे. कारण पाटणप्रमाणे नैसर्गिकरीत्या शुद्धीकरण प्रक्रिया येथे उपलब्ध नाही.

वडनगरला पाणीपुरवठा करणे ही माझी खूप दिवसांपासूनची इच्छा आहे आणि जर तुम्ही फार दिरंगाई न करता सार्वजनिक बांधकाम खात्याकडून या योजनेसाठी लागणारी आर्थिक तरतूद व अंदाजपत्रक जर तयार करवून घेतले तर मला आनंद वाटेल. त्या विभागासाठी हा प्रश्न अतिशय सोपा आहे. आवश्यक ती यंत्रे व पाईप मुंबईत मिळू शकतील का? सार्वजनिक बांधकाम खात्याने या योजनेचे अंदाजपत्रक पूर्णतः व्यवसाय तत्त्वांवर आधारित करावयाचे आहे, जेणेकरून सुरुवातीचा खर्च, देखभालीचा, दुरुस्तीचा आणि यंत्रांच्या नूतनीकरणाचा खर्च, तसेच पाईपचा खर्च हे सारे राज्याला करावे लागू नयेत, ते लोकांकडून योग्य वेळी यायला हवेत. अशा जोखमीच्या कामांसाठी आवश्यक असणारा सर्वकष तका जर तुम्ही पीडल्यूडीकडून तयार करवून घेतला तर ही उपयुक्त व लाभदायक योजना लवकर सुरु करण्यासाठी तुमची मदत होईल.

आता शेवटचा पण महत्त्वपूर्ण मुद्दा. तो असा की, ही योजना स्वयंपूर्ण होण्यासाठी दरडोई किती कर असावा. वडनगर येथील करपद्धती ही अहमदाबादसारखी असेल. अभियंते व पाणीपुरवठ्याच्या अन्य आस्थापना या सरकारी कर्मचारी नसून स्थानिक स्वराज्य संस्थेचे नोकर आहेत हे मानले जावे. जरी राज्याकडून नगरपालिकांना पूर्णतः आर्थिक निधी पुरवला जात असला महाराजा सयाजीराव गायकवाड | ३१४

तरी या योजनेला प्रारंभ होण्यापूर्वी पीडब्ल्यूडीने दरडोई काढलेली पाण्याची किंमत लोकांच्या निदर्शनास आणून दिली जाईल.

सिधपूरला पाणीपुरवठा योजनेतून पाणी देता येईल का, याची माहिती मला हवी आहे. माझ्या या इच्छेचा विस्तार मला वडनगर, मेहसाणा व चनसामापर्यंत करायचा आहे. कार्यकारी अभियंत्यांनी मला सांगितले आहे की, चनसामाला पाणी सहजरीत्या पुरवता येईल व त्याचा खर्च सुमारे २०,००० इतका असेल. आपल्या राज्यातील या भागात शुद्ध पाण्याची टंचाई आणि शहरात राहणारे श्रीमंत लोक यामुळे हा पाणीपुरवठ्याचा प्रश्न अधिक कडक झाला आहे.

बहुधा पुढील महिन्याच्या पहिल्या आठवड्यात मी बडोद्यास परतेन. सरसुभा असल्यामुळे मि. धामणस्करांच्या हाती पुष्कळ अधिकार आहेत. त्यामुळे जर त्यांची इच्छा असेल तर काही ठराविक काळात मोठ्या प्रमाणात काही कामे पूर्णत्वास नेऊ शकतात. सुभा पदावरील त्यांच्या नियुक्तीचा संक्षिप्त आदेश युसूफ अली येथे पाठवतील.

तुमचा विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

२७६

सिधपूर
१ जानेवारी १८९७

प्रिय दिवाणसाहेब (अय्यंगार),

येथे येऊन मला काहीच तास झाले आहेत. अक्कलकोटचे तरुणवयीन राजे * निधन पावले या बातमीने मला अतिशय दुःख झाले.

मी जवळपास सर्वच तालुके, शहरे व सरकारी इमारतींची पाहणी करत आहे. त्या ज्या ठिकाणी आहेत, त्या ठिकाणांची व्यवस्थित निगा घेतली जात नाही असेच म्हणणे मला भाग पडते आहे. त्यांच्या जागा निश्चित करण्यासाठी मार्गदर्शकाचा अभाव असल्याचे स्पष्टपणे दिसून येत आहे. इमारती सुस्थितीत नाहीत आणि त्या चांगल्या दिसतही नाहीत. त्यांच्यावर झालेल्या खर्चाचा विचार करता त्या अतिशय असमाधानकारक स्थितीत दिसतात. हे एखाद्या सामान्य माणसालाही बघताना जाणवणारे आहे. त्यापैकी काही ठिकाणी सोयी-सुविधा केलेल्या नाहीत हे एक ठळक वैशिष्ट्य आहे. यासाठी मी सिधपूर धर्मशाळेचे उदाहरण पुरावा म्हणून देतो. या सर्व मुद्यांकडे काळजीपूर्वक लक्ष पुरवले तर आपण खर्च केलेल्या पैशांशी सुसंगत असे अधिक समाधानकारक व टिकाऊ परिणाम समोर येतील.

तुमचा विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

* राजा शहाजी ३ रे, बाळूबाईसाहेबांचे पती

(सारख्या मजकुरामुळे २७७ क्रमांकाचे पत्र वगळण्यात आले आहे)

२७८

बडोदा

५ जानेवारी १८९७

प्रिय दिवाणसाहेब (अर्थांगार),

तुमच्या कार्यालयातील कामाची गती सुलभरीत्या कशी वाढवता येईल, याविषयी तुमच्याशी चर्चा करण्याची माझी कधीही तयारी आहे. वेगवेगळ्या विभागांकडून व ठिकाणांहून तुमच्याकडे जी कामे येतात त्याचे व्यवस्थित वर्गीकरण करून केलेली यादी जर माझ्याकडे पाठवली तर अधिक बरे होईल. तुमच्या सूचनांसाठी मी केवळ, आपल्या सेवेत मोठ्या संख्येने असणाऱ्या लोकांकडे तुमचे लक्ष वेधून घेणार आहे. कागदपत्रांचा नुसता ढीग रचण्यापेक्षा कामांचा ओघ वाढवण्यासाठी निश्चित पावले उचलण्याची वेळ आली आहे, असे तुम्ही स्वतः म्हटले होते.

तुमचा विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

२७९

बडोदा

६ जानेवारी १८९७

प्रिय दिवाणसाहेब (अर्थांगार),

तुम्हाला हे माहिती आहेच की, धामणस्कर हे कडी (Kadi) चे सुभा म्हणून जात आहेत. सध्याच्या सरसुभ्यांच्या अधिकारांकी आवश्यक ते राखीव ठेवून काही उराविक अधिकार त्यांना देण्याची माझी इच्छा आहे. यामुळे सरसुभ्यांच्या कार्यालयात ते अपील, टिपणे इत्यादी दाखल करून घेण्यासाठी वरिष्ठ अधिकारी समजले जातील. हे विस्तारित अधिकार त्यांना देणे ही एक तात्पुरती योजना आहे. हेही मी स्पष्टपणे सांगतो आहे की, हे पाऊल धामणस्करांच्या सांगण्यावरून उचललेले नाही. कुणालाही मत्सर वाटू नये म्हणून मी हे मुद्राम सांगत आहे.

धामणस्कर हे त्यांचे अधिकारी चातुर्यने, दूरदर्शित्वाने, न्यायबुद्धीने आणि कडकपणे वापरतील यात शंका नाही. कोणते विशेष अधिकार राखीव ठेवावेत याविषयीचे टिपण जयसिंगरावांमार्फत माझ्याकडे मान्यतेसाठी यावे. मात्र, असे करण्यास त्यांनी वेळ लावू नये.

तुमचा विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड
- एस. आर. जी.

ता. क. - जयसिंगरावांनी ही टीप पाहिली आहे

२८०

मकरपुरा
१५ जानेवारी १८९७

प्रिय दिवाणसाहेब (अय्यंगार),

आपली प्रत्यक्ष चर्चा होण्यापूर्वी कृपया किमान दोन दिवस तरी आधी तुम्ही तुमच्या कार्यालयाच्या पुनर्रचनेविषयीची योजना माझ्याकडे पाठवावी. चर्चेसाठी मी तयार असावे, अशी माझी इच्छा आहे. योजना अशा रीतीने तयार करावी की, त्यातून सध्याची बलस्थाने, खर्च, वर्गीकरण व दोष आणि त्याचबरोबर प्रस्तावित पुनर्रचनेतील बलस्थाने, खर्च व वर्गीकरण स्पष्ट दिसले पाहिजे. तसेच त्यामुळे विभागप्रमुख, हिज हायनेस व मंत्री यांच्यातील संबंधात काय बदल होतील हे तुम्ही कृपया दाखवावे. मंत्री कार्यालयाचे कामदेखील जर वर्गीकृत व सुलभ स्वरूपात दाखवता आले तर ते अधिक फायदेशीर ठरेल. त्यामध्ये राज्याच्या विविध विभागांतून येणाऱ्या कामांचा अंतर्भाव करावा.

तुमचा विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

२८१

मकरपुरा
१६ जानेवारी १८९७

प्रिय गणपतराव (गायकवाड),

आपल्या युरोप दौऱ्याविषयी* तुमच्या टिपांचे स्पष्टीकरण देणे अद्याप तुम्हाला जमलेले नाही असे मला सांगण्यात आले आहे. यापुढे अजिबात वेळ न घालवता तुम्ही ते पूर्ण केले पाहिजे. आवश्यकता वाटल्यास तुमच्या कामाचे (सेनापती म्हणून) अधिकार तुम्ही हरगोविंददास यांना देऊ शकता, ज्यामुळे तुमच्या टिपांचे काम पूर्ण करण्यात तुम्ही मोकळे राहाल.

तुमचा विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

* ते महाराजांसोबत १८९३ मध्ये युरोपला गेले होते आणि त्या टिपा तेहापासून प्रलंबित होत्या.

२८२

मकरपुरा
१६ जानेवारी १८९७

प्रिय दिवाणसाहेब (अय्यंगार),

मुख्य वैद्यकीय अधिकाऱ्यांनी * यांच्या विभागाशी संबंधित काही विशिष्ट प्रश्नांबद्दल माझ्याकडे अनेक वेळा तक्रार केली आहे. विभागातील परिस्थिती अधिक बिघडत असल्याची तक्रार त्यांच्या हाताखालील काही माणसांनीदेखील केली आहे. मला वाटते की, हे प्रकरण अतिशय कसोशीने तपासले व कडकपणे हाताळले पाहिजे. तक्रारीच्या मुद्यांवर समाधानकारक इलाज करण्यासाठी आवश्यक ती पावले तुम्ही उचलावीत म्हणून हे मी तुम्हाला लिहीत आहे.

तुमचा विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

* डॉ. शमसुद्दीन

२८३

बडोदा
२० जानेवारी १८९७

प्रिय लॉड रे,

लेडी रे यांनी महाराणींना पाठवलेल्या पत्रातून मिळालेल्या निरोपांविषयी मी तुम्हाला लिहिणारच होतो. दरम्यान, तुमची दोन पत्रे मला मिळाली. मी तुम्हा उभयतांना नववर्षाच्या मनःपूर्वक शुभेच्छा देतो. एक आनंदाची गोष्ट तुम्हाला कळवतो आहे, ती ही की, इंग्लंडहून आल्यापासून माझी प्रकृती मी उत्तम राखली आहे. भरपूर व्यायामातून हे मी साध्य केले आहे.

मी व महाराणी मागील उन्हाळ्यात दोन-तीन महिने मसुरीस होतो. तेथून गंगोत्रीस गेलो. गंगेच्या उगमस्थानापर्यंत जाणारा पहिला राजा मी ठरलो आहे, त्याबद्दल मी स्वतःची प्रशंसा करत आहे. तेथील उंच चढणींनी मला स्वीत्झार्लंडच्या प्रवासाची आठवण दिली.

नुकताच मी बडोदा संस्थानाच्या उत्तर भागात दौरा केला. या आधी फार वर्षापूर्वी अगदी तरुण वयात असताना तिकडे गेलो होतो. सकाळी दोन-तीन तास फिरण्याचे सुख मी घेतो आहे.

महाराजा सयाजीराव गायकवाड | ३९८

पित्ताशयाचे आरोग्य साभाळायचे असेल तर त्या इतका दुसरा उत्तम उपाय नाही हे मला कळले आहे. क्वाईसरॉय यांच्यासाठी बडोद्यात मी मोठा स्वागत समारंभ केला. रेल्वेने सुमारे चाळीस हजार माणसे आली होती अशी वार्ता होती. प्रचंड गर्दी उसळली असताना पब्लिक पार्कमध्ये अचानक ते संकट कोसळले व सगळ्या आनंदावर पाणी फिरले. अपघातामागची कारणे शोधण्यासाठी एक चौकशी समिती नेमली आहे. यंदाच्या दुष्काळाचा फटका बडोद्यास अप्रत्यक्ष बसेल, कारण पिकांचे फारसे नुकसान झालेले नाही; परंतु धान्य मोठ्या प्रमाणात बाहेर पाठवावे लागण्यामुळे येथे महागाई वाढेल. रेल्वे व्यवस्थेच्या आशीर्वादाने त्या दुर्दैवाची भरपाई होत आहे. गरज पडल्यास दुष्काळी कामे सुरू करण्याचा विचार आहे. अत्यल्प वेतन मिळणाऱ्या नोकरांसाठी काही प्रमाण आर्थिक निधी उभा करण्यात येईल. रेल्वे नसती तर दुष्काळाचा त्रास सगळ्याच ठिकाणी मोठ्या प्रमाणात झाला असता.

‘बडोदा ऑप्रिकल्चरल क्लास’चे परिणाम अपेक्षेनुसार दिसत नाहीत याचे मला वाईट वाटते. उपस्थिती दोन किंवा तीन एवढीच असते. कृषी विद्यालयाचे विद्यार्थी केवळ पदविका मिळवतात व पदवीधारकांइतके ज्ञान त्यांना नसते. उपजीविका मिळवण्याचे एक साधन म्हणूनच शिक्षणाकडे पाहिले जाते. त्यामुळे या वर्गाकडे विद्यार्थी फारसे आकर्षित होत नाहीत. या सर्व गोष्टींचा काळजीपूर्वक साधकबाधक विचार केला पाहिजे. विद्यार्थ्यांनी येथे यावे म्हणून पदविका मिळाल्यानंतर राज्य सेवेत नोकरी देण्याचे आश्वासन द्यावे असा एक विचार होता; पण सध्या राज्यसेवेत मोठ्या प्रमाणात भरती झालेली आहे, शिवाय हे विद्यार्थी चांगले सामान्य शिक्षण घेणाऱ्या विद्यार्थ्यांच्या तुलनेत गुणवत्तेमध्ये कमी पडतात. त्यामुळे नुकसान, द्वेष व अन्याय यामध्ये परिणती होणाऱ्या आश्वासनांना टिकवून धरणे निरर्थक आहे. कृषिविषयक शिक्षण सुरू ठेवण्याची इच्छा आहे, पण त्याची पुनर्रचना करावी लागेल. पुणे आणि अन्य ठिकाणी यापेक्षाही वाईट अवस्था आहे.

माझा सर्वांत मोठा मुलगा शिक्षणात समाधानकारक प्रगती करीत आहे. वार्षिक परीक्षेत त्याला चांगले गुण मिळाले. एखाद्या भारतीय किंवा ऑक्सफर्ड विद्यार्थीठात प्रवेश घेण्याच्या दृष्टीने त्याने इंग्रजी शिक्षणाची सुरुवात केली आहे. तो आणि त्याचे भाऊ यांना क्रिकेटची फार आवड आहे. त्याचे शिक्षकही त्यांना प्रोत्साहन देणारे आहेत. पारसी इलेक्ट्रिन टीममधील एकाची प्रशिक्षक म्हणून नेमणूक करण्याविषयी सांगितले आहे. तसेच घोडेस्वारीतही तो प्रवीण होत आहे. त्याच्या हृदयाचा आकार वाढला आहे. ही धोक्याची सूचना आम्हाला काही मुदतीपूर्वी मिळाली होती. तरीही त्याची मानसिक व शारीरिक प्रगती आशादायक आहे.

कर्नल बिडुल्फ यांच्या जागी आलेले रेसिडेन्ट कर्नल मार्टेली हे एक अत्यंत सभ्य गृहस्थ आहेत. त्यांची कार्यतपत्रता स्पष्ट दिसून येते; परंतु भोवतालच्या राजकीय अधिकारी व लोकांच्या विरोधात जाऊन बडोद्यासाठी झाटून काही करण्याचे स्वातंत्र्य त्यांना नाही. रेसिडेन्सीचा दर्जा कमी करण्यात आला आहे, त्याचा हा परिणाम आहे. तरी पण त्यांच्या शांत वृत्तीमुळे चळवळीची धार कमी झाली आहे.

कर्नल बिडुल्फ गेल्यापासून संस्थानास दुर्बल करणारी सर्व दोषतत्त्वे वाढली आहेत. आम्हा लोकांमध्ये जातीवाद हा पुरातन दोष आहे हे आमचे दुर्दैव आहे. अनेक जाती, त्यातही वंश, भाषा

पंथ आणि प्रांत अशी पोटविभागणी आहे. त्यांची निर्मिती व जोपासना व्यक्तिगत व राजकीय हेतूनी प्रेरित आहे हे वेगळे सांगण्याची गरज नाही.

समाजसेवा ब्रत, निःस्वार्थ भाव व विकासाचा ध्यास या गोष्टी येथे नाहीत. अति परिचयातून एकमेकांचे दोष काढण्याची व त्यांच्यावर जहाल टीका करण्याची प्रवृत्ती मात्र वाढते आहे. अधिकाऱ्यांविषयी आदरयुक्त दरारा कुणाला वाटत नाही, कारण अधिकारी वर्ग आवश्यक ते अंतर न ठेवता अति जवळीक साधू देणारे आहेत. वकील, पत्रकार, अप्रशिक्षित तरुण वर्ग त्यांच्याविषयी काही सांगावे वाटते. पदवी मिळाली की ते स्वतःला सुशिक्षित म्हणवतात, पण चातुर्य, ज्ञान आणि योग्य व उपयुक्त टीका करण्याचा नेमस्तपणा त्यांच्यात नाही. सरकारी धोरणानुसार येथे विशिष्ट जाती व वर्गाना अनेक सुरक्षितता व विशेष अधिकार दिले आहेत. ब्रिटिशांच्या शासनपद्धतीस अनुसरून बनलेल्या या मोठ्या योजनेस सर्वांना समपातळीवर आणण्याच्या दृष्टीने हाताळावे लागेल.

उच्चकुलीन, श्रीमंत घराण्यातील व्यक्ती व प्रभावशाली अधिकारी यांचा एक प्रबळ गट आहे. नवनवीन अडचणी निर्माण करण्याची व उपद्रव देण्याची त्यांची क्षमता कमी नाही एवढे त्यांच्या विषयी सौम्य भाषेत सांगता येईल.

पाश्चिमात्य विचारांच्या अनुकरणामुळे काही दोष या समाजात शिरले आहे. खरे तर घालवायला हवेत; परंतु त्याएवजी त्यांच्यात अधिक वाढ होते आहे. जुन्या व्यवस्थेतील कमकुवत गोष्टी दूर करण्याएवजी त्यांच्यावर नवीन दोषांचे अध्यारोपण झाले आहे. उदाहरणार्थ राजसत्तेबदल आता पूर्वीसारखा आदर वाटत नाही. शरीरबलास महत्त्व देणाऱ्या मुस्लिम राज्यव्यवस्थेचा प्रभाव वाढल्यामुळे आज लोक अशा राज्यव्यवस्थेचा आदर करतात, ज्यांच्यामध्ये बुद्धिमत्ता व सामर्थ्य या दोन्ही गोष्टी आहेत. यापैकी दुसरी गोष्ट आपल्या संस्थानाच्या प्रशासनात नाही आणि पहिली अल्प प्रमाणात असल्यामुळे तिचा नेहमी उपयोग करणे शक्य नाही. वस्तुस्थिती ही आहे की, पद्धतशीर व खोलवर रुजलेले जुने विचार आता निष्रभ होत आहेत आणि त्यांच्या जागी अशा नवीन कल्पना प्रस्थापित होत आहेत की, ज्यांचा नीट विचारही केलेला नसतो. सदोष आकलनावर मते बनवली जात आहेत. समाजाच्या एकत्रीकरणाची व पुनर्रचनेची ताकद त्यांच्यात नाही, विध्वंसक शक्ती मात्र आहे. अशा प्रकारे जुने दोष कायम राहिले व जुनी बलस्थाने मात्र पूर्णतः नष्ट होत आहेत.

या सर्वांच्या उच्चस्थानी आहेत ते राजकीय व्यवस्थेतील दोष. असे दिसून येते, की ऐतिहासिक परंपरांचे अनुकरण सुजाणपणे न करता अंधपणे केले जाते. वास्तव परिस्थितीतील गरजांनुसार त्यात बदल केले जात नाहीत. याचा परिणाम असा होत आहे, की सत्तेचे जुने आधार कमकुवत होत असून त्यांची जागा नव्याने समाधानकारकपणे भरून मात्र काढली जात नाही. तपशीलात पहाता असे दिसते की पूर्ण चौकशी न करता सहजतेने राजांना गादीवर बसवले जाते किंवा पायउतार केले जाते. कधी त्यांचे अधिकार काही मुदतींकरता राजकीय अधिकाऱ्यांकडे किंवा क्वचित त्यांच्या स्वतःच्या नोकरदाराकडे सोपवण्याची सक्ती केली जाते. त्यांच्या इच्छा व अधिकारांचा क्वचितच मान ठेवला जातो. त्यांना पूर्वकल्पना न देता त्यांच्या नोकरदारांना

पदव्यांनी सन्मानित केले जाते. अशा लोकांना संस्थानाविषयी आस्था वाटत नाही. राजकीय अधिकाऱ्यांची मर्जी संपादन करून ते स्वतःला एकदम मोठे करून घेतात व राज्यातील त्रुटी दाखवू लागतात. हे सर्व घटक फुटीरता माजवणारे आहेत हे अगदी स्पष्ट आहे. त्यांच्यामुळे राज्यकारभारातील सुसूत्रता भंग पावते आणि राजा व राजपरिवार यांच्याविषयी प्रजेची पूर्वीची आदरभावना लोप पावत आहे. थोडक्यात, असे म्हणू या की या व्यवस्थेने प्रजेला स्वातंत्र्य दिले. त्याचा उपभोग घेण्यासाठी काही निश्चित स्वरूपाची साधने उपलब्ध करून दिली; पण त्यांचा गैरवापर झाल्यास त्यावर सुरक्षात्मक उपायांची तयारी ठेवलेली नाही. उदाहरणार्थ एखादी अस्थिरता शामवण्यासाठी बळाचा वापर करणे हे केवळ राजकीय अधिकाऱ्याच्या निर्णयावर ठरू शकते. पोस्ट, तारयंत्रे, रेल्वे या प्रगत साधनांविषयीचे अधिकार राजाच्या हाती नाहीत. लोकांकडून मात्र त्यांचा दुरुपयोग होऊ शकतो, त्यांना प्रतिबंध करून हुक्मतीचे दृढीकरण करण्यासाठी या साधनांचा योग्य उपयोग राजा करून घेऊ शकत नाही.

सद्यस्थितीत राज्यातील गरजा प्रचंड झापाट्याने वाढत आहेत. असे असताना महसूल देणाऱ्या मिठागे व अन्य साधनांच्या विस्तारीकरणावर बंधने घालण्याचे परिणाम पुढे होणार आहेत. विकासाच्या प्रयत्नांबाबत काही राजकीय अधिकारी सहानुभूतीशून्य दृष्टिकोन बाळगतात. त्यामुळे लोकांनाही असे वाटते की भरीव विकासकामांना उत्साही पाठिंबा मिळत नाही. ब्रिटिशांच्या कित्यांचे चांगले वाईट अनुकरण चालते आहे. त्यात झालेला थोडासाही बदल हा चुकीचे कृत्य समजला जातो.

ही सर्व परिस्थिती, आम्हा लोकांचे स्वाभाविक दोष, पाश्चिमात्य विचारांचे एकतर्फी परिणाम आणि अधिकच दुर्बल करणारे राजकीय व्यवस्थेचे प्रभाव या सर्व गोष्टी उत्साही व प्रगतशील राजाच्या पायातील बेड्या आहेत. त्यांच्यामुळे राज्याची प्रगती अनिश्चित, मंद व प्रभावशून्य होते आणि राजाला हितावह कामे करण्यापासून वंचित ठेवले जाते. लोकांना या गोष्टीचे आश्चर्य वाटते की पूर्वीचे राजे विशेष काही न करता केवळ राजपदावर बसून मदिरा व मदिराकीमध्ये संतुष्ट असायचे. सध्याचे राजे त्यांच्यासाठी परिस्थिती प्रतिकूल असताना प्रजेची काळजी वाहतात, तिच्या भल्यासाठी परिश्रम घेतात. असे वाटते की, व्यक्तिगतदृष्ट्या आतापेक्षा पूर्वीच्या राजांची परिस्थिती येथे येऊ शकत नाही. साचलेल्या पाण्याच्या डबक्यासारख्या निकृष्ट परिस्थितीत बुडवून घेण्याची प्रवृत्ती मोठ्या प्रमाणात आहे आणि हाताची घडी घालून नुसते निष्क्रिय बसण्यातून ती सहज साधता येते.

माझे हे निवेदन अतिशय सविस्तर झाले असले तरी तुम्हाला ते आवडेल असे मला वाटते. जर तसे नाही झाले तर मला क्षमा कराल अशी आशा करतो.

मि. इलियट यांना मी गमावले याचे मला फार दुःख आहे. आणि ज्या पद्धतीने ते घडवलं गेलं तिचा परिणाम अधिकाऱ्यांना अधिक भित्रे करण्यात झाला आहे. तसेच एखादी धाडसी व चांगली योजना आणायची असेल तर गव्हर्नर जनरलच्या एजंटच्या पूर्वमान्यतेसाठी झुकवणारी आहे.

ज्युबिलीच्या* कार्यक्रमासाठी मी जाऊ शकेन किंवा नाही हे आता सांगू शकत नाही. माझे जाणे अनेक गोष्टींवर आणि विशेषतः फॉरेन डिपार्टमेंट ॲफ इंडियाकडून घातल्या जाणाऱ्या अटींवर अवलंबून आहे.

तुम्हाला व लेडी रे यांना मी पुन्हा माझ्या व महाराणींच्यावतीने नववर्षातील आरोग्य व सुखसमृद्धीसाठी शुभेच्छा देतो.

अक्कलकोटचे तरुण राजे अकाली निधन पावले ही बातमी तुम्हा उभयतांसाठी दुःखद अशी आहे.

तुमचा विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

लॉर्ड रे. S. B. G. C.
करोल साईड, अर्लस्टन,
बर्किंशायर, इंग्लंड.

* महाराणी व्हिक्टोरीया यांची डायमंड ज्युबिली १८९७

** या पत्रात भारतीय राजांना असणाऱ्या राजकीय त्रासांचे चित्रण आहे.

२८४

लक्ष्मी विलास पॅलेस, बडोदा
२२ जानेवारी १८९७

प्रिय दिवाणसाहेब (अय्यंगार),

तुमच्या ऑफिसमधून निघताना जयसिंगराव आंग्रे यांच्याशी काही नियम व कायदे ठरवण्याच्या संदर्भात बोलणे झाले. आपण ठरवलेल्या धोरणांनुसार ते काम सुरु आहे असे त्यांच्या बोलण्यात आले. ते करत असताना वेळ, पैसा व शक्ती यांची बचत करण्यासाठी ब्रिटिश व इतरांच्या अनुभवांचा विनासंकोच उपयोग करण्याविषयी तुम्ही त्यांना व इतरांनाही सांगावे. तुमच्या मार्गदर्शनामुळे त्यांच्या कामाचे चांगले परिणाम दिसतील अशी आशा आहे.

याचा अर्थ असा मात्र नाही की आवश्यक तेथेही त्यांच्याशी मतभेद व्यक्त करू नयेत. नेटिव्ह संस्थानांनी स्वतःच्या हितासाठी काही प्रसंगी, विशेषतः अधिकार प्रदान करताना काळजीपूर्वक वेगळे निर्णय घ्यायलाच हवेत. विनासायास त्यांना नवीन अधिकार मिळता कामा नयेत. ब्रिटिश लँड लॉन अण्ड रूल्सचे देशी भाषेतही रूपांतर झाले आहे. त्याच्या मदतीने मि. राजे* किंवा सरसुभा यांनी महसूल विभागातील कायदे करण्याचे महत्त्वपूर्ण काम करावे. न्यायखाते व इतर खात्यांच्या संदर्भात देखील असे करणे फायदेशीर ठरेल. जयसिंगरावांच्या म्हणण्याचा मी एकदा विचार केला; पण त्यात अधिक काटेकोरपणा आणणे आवश्यक आहे. इतरांच्या किरकोळ

दोषांविषयी आपल्या सहज बोलण्याचा विपर्यस्त व अतिशयोक्त अर्थ काढला जातो. सुनियंत्रित प्रजा व सरकारसाठी योग्य ठरतील असेच कायदे असावेत. आपली मौलिकता टिकवण्याच्या आग्रहास्तव ते अपूर्ण किंवा जाचक होऊ नयेत अशी आशा करतो.

तुमचा विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

* मि. बाळासाहेब राजे, महसूल कायद्यांचे तज्ज्ञ.

२८५

लक्ष्मी विलास पॅलेस, बडोदा
२२ जानेवारी १८९७

प्रिय गणपतराव (गायकवाड),

नवसारी सेनापती कामदार यांचे मुख्यालय आपण बडोद्यात आणले यास सुमारे तीन महिने झाले आहेत असे करण्यामुळे कार्यालयीन कामांमध्ये काही अडचणी आल्या का हे पाहून, जर आल्या नसतील तर कडी सेनापती कामदारांचेही मुख्यालय येथे आणावे असे ठरले होते. तसेच या संदर्भात काही आक्षेप असतील तर तेही मला जाणून घ्यायचे आहेत. हा निर्णय योग्य आहे असे जर तुमचे मत असेल तर तुम्ही पुढील कारवाई करावी अशी मी शिफारस करतो. जर तुम्ही या निर्णयाशी असहमत असाल तर तुमचे म्हणणे कृपया लिखित स्वरूपात पाठवावे. हे सेनापती कामदार बडोद्यात आल्यानंतर त्यांच्या जागा रद्द करून संपूर्ण सैन्यदल हे हजरत नायब सरनोबत काळे व अवचितराव यांच्यापैकी एका अधिपत्याखाली एकत्र केले जाईल. अवचितराव व त्यांचे लेफ्टनंट यांना वारसप्रकरणे व इतर गोष्टी वगळता लष्करी सेक्रेटरी व सेनापतींचे सर्व अधिकार देण्यात येतील. असे केल्यामुळे सेनापती व त्यांच्या सहाय्यकांची अनेक अनावश्यक कामांमधून मुक्तता होईल व त्यांच्या महत्वाच्या कामांकडे त्यांना लक्ष देता येईल. एक दोन चांगले कारकून जिल्हास्तरावर नेमता येतील. अकस्मिक येणाऱ्या प्रश्नांना ते हाताळतील.

नवसारी सेनापती कामदारांना हजरत सरनोबतांच्या आधीन ठेवून दोन कार्यालयांचे एकत्रिकरण मला त्वारित करावे लागेल. हजरत यांची व सरदार शिलेदार दलाची सर्व कागदपत्रे, दस्ताऐवज, पत्रव्यवहार व हिशेब हे सर्व वेगळे ठेवण्यात यावे.

तुमचा विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

लक्ष्मी विलास पॅलेस, बडोदा
३ फेब्रुवारी १८९७

प्रिय लॉर्ड नॉर्थब्रुक,

आपले पत्र वाचून आनंद झाला. संस्थानाविषयी तुम्हाला खूप आस्था आहे हे मी जाणतो. मी येथे परत आल्यानंतर दोन महत्वपूर्ण बदल झाले आहेत. एक म्हणजे संस्थानचे दिवाण आता बदलले आहेत. एक मद्रासी सदगृहस्थ आता त्या पदावर आहेत. ते ब्रिटिश अधिकारी आणि 'प्रोग्रेस इन द मद्रास रेसिडेन्सी' या सुप्रसिद्ध पुस्तकाचे लेखक आहेत. दुसरा महत्वाचा बदल म्हणजे मि. इलियट यांना येथून परत पाठवले आहे. त्याविषयी तुम्हाला सर्व समजले असेलच. त्यांच्या जाण्याने संस्थानाचे अतिशय नुकसान झाले आहे असे मी समजतो. ते माझे शिक्षक होते आणि त्यांचा मोठा प्रभाव माझ्यावर होता.

ही गोष्ट ज्यांना आवडत नक्ती त्यांना ते येथे नको होते व अशा अधिकाऱ्यांनी आमच्याविषयी चर्चा सुरू केल्या होत्या. रेसिडेन्ट व इतर युरोपियन अधिकाऱ्यांनी लिहिलेले राजकीय अहवाल अशा अविचारी व गैरफायदा घेऊ इच्छिणाऱ्या लोकांच्या हातात कोलीत ठरले. बापट खटल्याशी मि. इलियटचा संबंध असल्याने त्यांना येथून पाठवले हे सरकारी व जाहीर कारण आहे. परंतु त्या आधी काही दिवसांपासून आमच्या भेटीवर पाळत ठेवली जात होती हे माझ्या लक्षात आले होते. असे म्हणतात की, पूर्वीच्या रेसिडेन्टनीदेखील मि. इलियटच्या विरोधात मते व्यक्त करून त्यांच्या विषयीच्या शंकास्पद परिस्थितीत भर घातली. ही अत्यंत दुर्दैवी बाब आहे की अशी कारस्थाने झांच्या विरोधात चालतात त्या माणसांना काही माहिती नसते व त्यामुळे त्यांच्याविषयी पसरवलेल्या प्रवादांचे खंडन करण्याची संधी त्यांना मिळत नाही. रेसिडेन्टची मतेही अशा चुकीच्या व पूर्वग्रहदूषित माहितीवर आधारित असतात.

मि. इलियट यांच्यावर माझा खूप विश्वास आहे. याचे वैषम्य रेसिडेन्ट व अन्य अधिकाऱ्यांना वाटते हे अगदी सत्य आहे. त्यांच्या मते, मि. इलियट नेहमी संस्थानांचा पक्ष घ्यायचे. त्यांच्या जाण्याने येथील परिस्थितीत एक अपरिहार्य पोकळी निर्माण झाली आहे व त्याचे परिणाम अपरिमित आहेत. स्वाभाविक प्रवृत्तीच्या विरोधात जाऊन प्रामाणिकपणे व निर्धाराने कामे करणारी माणसे आता तुम्हाला प्रगत कार्यासाठी मिळाणार नाहीत. जबाबदाऱ्या पार पाडताना धाडस व पुरोगामित्वाएवजी भित्रेपणा व प्रतिगामित्वाचे अडसर येतात अशी परिस्थिती राज्यात नेहमीच असते. तथापि, जे घडायचे ते घडून गेले. माझ्या अनुपस्थितीच्या काळात शासनावरील माझी पकड किती सैल झाली आणि माझी प्रतिष्ठा किती खालावली याची कल्पना बाहेरच्या लोकांना येऊ शकत नाही. तथापि मी आल्यापासून परिस्थिती पूर्वीपेक्षा बदलली आहे. हे मुख्यत्वे कर्नल मार्टेली यांच्या सहानुभुती व दयाळूपणामुळे घडले आहे.

चौदा वर्षाच्या दीर्घ अवधीनंतर कडीचा दौरा करून मी आता परतले आहे. तेथे काही अर्ज माझ्याकडे आलेत. काही लोकांना मी प्रत्यक्षही भेटलो व त्यांचे म्हणणे ऐकले. आश्चर्याची गोष्ट ही होती की पूर्वीच्या भेटीच्या तुलनेत या वेळी तक्रार अर्ज खूपच कमी होते. या भागातील आंदोलनाचे व असंतोषाचे जे भडक चित्रण केले होते त्या पाश्वर्भूमीवर ही गोष्ट फार आश्चर्यकारक आहे. या शुभ परिणामांचे काही श्रेय मी भारतसरकारच्या सहानुभूतीपूर्ण दृष्टिकोनास देतो.

करपद्धतीतील अनेक बाबतीत मी सुधारणा करू इच्छितो. एक मजबूत, योग्य व समान करप्रणाली असावी असे मला वाटते; परंतु माझ्या अनुपस्थितीत सुधारणा व कामे थांबली होती व शासनपद्धतीतील दोष शोधण्याची वृत्ती बळावली होती. अशा परिस्थितीत धैर्यपूर्वक काम करणाऱ्या माणसांची उणीव होती. अशा अनेक गोष्टींमुळे माझ्या या व इतर जबाबदाऱ्यांमध्ये अनेक अडथळे आवणले.

मी तुम्हाला किंवा माझ्या इतर मित्रांना हे सर्व लिहून माझे विचार लिहून मन मोकळे करतो. याचा उद्देश लोकांचे आणि ग्राधिक-यांचे दोष काढणे हा नाही. तरी पण काही थोडेफार बदल झाले तर अर्थात मला आवडेलच.

संस्थानातील प्लेग व दुष्काळाबदल तुम्ही बरेच काही ऐकले असेल. सुदैवाने बडोदा मात्र त्यातून सुटले आहे. येथे दुष्काळाचा प्रत्यक्ष परिणाम काही नाही. धान्य मोठ्या प्रमाणावर बाहेर पाठवल्यामुळे महागाई मात्र सोसावी लागेल.

सर मीड* यांचे चरित्र पाठवण्याचे तुम्ही कबूल केले आहे. मी त्याची अत्यंत उत्सुकतेने वाट पहात आहे. तुम्हाला व तुमच्या मुलीस शुभेच्छा देतो.

तुमचा विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

* बडोद्याचे रेसिडेन्ट

२८७

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
७ फेब्रु. १८९७

प्रिय. मि. टेट, प्राचार्य, बडोदा कॉलेज,

आपले दि. २१ जाने. १८९७ चे पत्र पावले आणि त्या आधीचे पण पत्र मिळाले. वाचून आनंद झाला. आपल्या आधीच्या पत्राचे उत्तर मी वेळेवर देणारच होतो; पण इकडे काही पाहुणे मंडळी आल्याने माझे त्यांच्याकडे लक्ष लागले आणि मग पत्राचे राहून गेले. श्री. तपीदास* यांच्याकडून प्रकृतीबदल वर्तमान कळाले व हे ऐकून बरे वाटले की, तब्बेत सुधारत आहे. तुमचा एक हितचिंतकच नव्हे, एखाद्या नातेवाइकाप्रमाणेसुद्धा मी तुम्हाला असा सल्ला देतो की,

आपणास मानवणाऱ्या आल्हाददायक अशा पश्चिमी वातावरणात (इंग्लंडमध्ये) आपण अधिक काळ राहणे ठीक होईल. आपण मे महिन्यामध्ये भारतात परतण्याची घाई करू नये, असे मला वाटते. तुमच्या रजेच्या अर्जावर मी सहानुभूतीपूर्वक विचार करीन.

माझी प्रकृती बरी असली तरी जास्त परिश्रमास साथ देईल, अशी काही झालेली नाही. राज्यकारभार पूर्वीप्रमाणेच चालू असला तरी कर्नल बिडलफनी आपल्या कारकीर्दींत राज्याच्या अधिकाऱ्यांचा मान आणि प्रतिष्ठा राखण्यामध्ये जो आज्ञाधारकपणा व नीटनेटकेपणा दाखवला होता तो आताशा दिसून येत नाही. येत्या उन्हाळ्यात कोठे जावे हे अजून काही ठरलेले नाही. राज्याचे हित लक्षात घेतले तर मला युरोपाला जायची इच्छाच नाही आणि आपण इथेच राहून काय काय घडतेय ते पाहत राहावे, असं वाटत आहे. हे खरे आहे की, दळणवळणाची साधने वाढली आहेत; पण तरीही युरोप भेटींचा खर्च अवाढव्य होतो हेही खरेच. मिसेस टेट यांना माझा नमस्कार कळवणे.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

*गणिताचे प्राध्यापक

२८८

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
१८ फेब्रु. १८९७

प्रिय खाशेराव,

आपण आजारी असल्याचे कळाल्याने मला वाईट वाटले. आपण सत्वर बरे होण्याच्या दृष्टीने काळजी घेतली पाहिजे. मी आज दाबका येथे जाण्यास रवाना होत आहे. तिथे मी काहीं दिवस राहीन. अशात माझी मानसिक शांतीही कमी झाली आहे. आपल्या पत्रातील अमरेली प्रकरणाबाबतचे आपले मत मी जाणले. परिस्थितीने योग्य साथ दिली तर जे काही न्याय्य आहे ते करण्यास मी उत्सुक आहे.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

२८९

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
१८ फेब्रु. १८९७

प्रिय कॅटन गॉर्डन,

आपल्या पत्राबद्दल मी आभारी आहे. मी आपणास पत्र लिहू शकलो नाही ते तुम्ही सांगितलेल्या कारणांमुळे नसून, इतर अन्य कारणांमुळे आहे. अनेक वेळा तुम्हाला पत्र लिहिण्यास घेतले आणि दरवेळी अचानक काही ना काही असे काही कारण समोर यायचे की, पत्रलेखन राहूनच जायचे. अशातच मागच्या काही आठवड्यांमध्ये मला अस्वस्थ वाटत आहे. मी अशी आशा करतो की, मी आपली दिलगिरी व्यक्त केल्याने आपणास थोडे तरी बरे वाटेल. शिंदे महाराज मला भेटण्यास आले होते* ते एक आनंदी युवा राजपुत्र असून, आपल्या प्रजेच्या सुखासाठी ते भरपूर आशावादी आणि कायम उत्सुक असतात. त्यांच्यासाठी काही भेटवस्तू पाठवावी असा माझा विचार असून, ती वस्तू तुम्ही निवडावी असे मला वाटते. कारण तुमची अभिरुची व निवड ही उच्च दर्जीची आहे, असा माझा विश्वास आहे. कृपया आपण त्यांच्यासाठी बन्यापैकी प्रवासी संदूक (कपडे ठेवण्यासाठी) घ्यावी. मी शिंदे महाराजांच्या शाही निशाणींची चित्रे आपणास पाठवीन, ती त्या पेटीवर काढून घ्यावीत. मी आपणास तसदी दिल्याबद्दल आपण नाराज होणार नाही याची मला खात्री आहे. लेडी ट्रिवडेल यांना माझा नमस्कार सांगणे.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

ता.क. - अशा पेटींची किंमत रु. २५०/- पर्यंत असावी.

*सिंदिया महाराज २९ जाने. ते २ फेब्रु. पर्यंत वास्तव्यास होते.

२९०

दाबका
१९ फेब्रु. १८९७

प्रिय मि. फ्रेंच,

लॉर्ड ब्रेडलबेनकडून आलेले पत्र मी या पत्रासोबत जोडत आहे. माझ्या वतीने त्यांना तारेने संदेश देऊन आमंत्रित करावे आणि अप्पासाहेब मोहित्यांना याची कल्पना देऊन सगळी जय्यत तयारी होईल याकडे लक्ष द्यावे. जर लॉर्ड स्वतः दाबक्यास आले तर मला आनंद होईल.

पत्रसंग्रह : भाग एक | ३२७

तुम्हीसुद्धा आपल्या चिरजीवांना घेऊन शिकारीस येथे याल, अशी आशा करतो. येथे आपल्यासारखी माणसे नसल्याने मला बरेच एकाकी वाटत आहे.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

२९१

दाबका
१९ फेब्रु. १८९७

मिसेस मार्टेल्ली यांसी,

शिकारीसाठी रविवारी आणि सोमवारी हाकारे येणार आहेत. आपण कर्नल साहेबांबरोबर या दोन दिवसांत केळ्हाही येऊ शकता, आपले स्वागतच आहे. मी आज सहा तास बोटिंग केले. एक हरिणदेखील मारले. मी आपणासाठी एक असे रानडुकर पाठवत आहे. आपल्या शुभेच्छा प्राप्त झाल्याने मला प्रसन्नता वाटली. कर्नल साहेबांना व इतरांना यथायोग्य नमस्कार.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

ता. क. : तुमची चिढी वाचल्यावर कार्यक्रमात थोडा बदल करून हाकान्यांची व्यवस्था ही मंगळवारपर्यंत करत आहे. अर्थात येथे रविवार ते गुरुवारपर्यंत पार्टी असेल.

सयाजीराव गायकवाड

२९२

दाबका
७ मार्च १८९७

प्रिय कर्नल मार्टेल्ली,

उद्या आपणासोबत पायी फिरायला आणि गाडीत बसून फेरफटका मारायला मला आवडेल. उद्या संध्याकाळी ५.३० वा. मी आपणाकडे येईन. येत्या बुधवारी सर्व युरोपियन लोकांना लॉन-टेनिस पार्टी देण्याचा माझा विचार आहे. कृपया आपण आपल्या कुटुंबासह येऊ शकाल का? आपल्या घराबाबतचे पत्र मंत्र्यांकडे पाठवण्यात आले आहे.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

२९३

बडोदा
२५ मार्च १८९७

प्रिय कर्नल फिट्झे जेराल्ड,

आपल्या पत्राबद्दल आभारी आहे. आपण शिफारस केलेल्या व्यक्तीचे स्वागत करणे ही आनंदाची बाब आहे. माझी अशी इच्छा आहे की, आपणही एकदा अशा ऋतूमध्ये यावे आणि आपले आतिथ्य करण्याची संधी एक जुना मित्र म्हणून मला मिळावी. तसे दुष्काळ आणि साथीच्या रोगांनी भारतात दयनीय परिस्थिती निर्माण झाल्याचे आपणास चांगल्या प्रकारे माहीत असेलच. आमच्या राज्यात मात्र याचे दुष्परिणाम झालेले नाहीत हे नशीब. मी हीरक महोत्सवासाठी लंडनला येऊ शकत नाही याबद्दल दिलगिरी व्यक्त करतो; पण हा प्रसंग आपण इथेच साजरा करूया. या ग्रीष्म ऋतूसाठी मी उटीला जाणार आहे. इलियट्स् आणि आपल्या इतर मित्रांनाही नमस्कार कळवा. माझी प्रकृती अशात बरी नाही; पण फारसे गंभीर असे काही नाही.

कर्नल सी. वाय. ओ. फिट्झे जेराल्ड
डनमोर कार्लिस्ले रोड, ईस्टबोर्न

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड
पत्रसंग्रह : भाग एक | ३२९

२९४

बडोदा
२५ मार्च १८९७

प्रिय रेह. विडेन,

प्रथमत: मी आपणास पत्र न पाठविल्याबद्दल आणि गीबनच्या बाबतीत आपल्या पत्राची दखल न घेतल्याबद्दल दिलगिरी व्यक्त करतो. हेच पत्री मला पुस्तक उपलब्ध करून देण्यासाठी आपण जी तसदी घेतली त्याबद्दल आपले आभार व्यक्त करतो. माझ्या वतीने आपणास ७५ पौंड भेट म्हणून पाठवण्याची व्यवस्था करायला मी सचिवास सांगितले आहे. याचा आपण मित्राकडून आलेली भेट म्हणून स्वीकार करावा. माझी प्रकृती ठीक नसणे हेसुद्धा पत्रास उशीर होण्याचे एक कारण आहे. या उन्हाळ्यात मद्रासला जाण्याचा विचार आहे. दुष्काळ आणि प्लेगमुळे भारतात प्रवास करणे किती घातक आहे, याची तुम्हाला कल्पना येऊ शकते. तरी बडोद्यामध्ये या दोन्ही गोष्टींचा उपद्रव नाही हे नशीबच म्हणायचे. अनेक लोकांना (लहान आणि मोठे) असे वाटले की, मी हीरक महोत्सवात सहभागी होण्यासाठी युरोपला घार्डने निघून जाईन. शक्यताही होती; पण राज्याची गरज लक्षात घेता इथेच राहणे शाहाणपणाचे आहे, असे मला वाटले. परत तिथे गेल्यावर उगीचच तमाशात गोंधळ घालणं माझ्या प्रकृतीत बसत नाही; पण लोकांचे एकदा तयार झालेले पूर्वग्रह बदलणे किती अवघड आहे हे अशा वेळी चांगले लक्षात येते. आपल्या भगिनी कशा आहेत? तुम्हास आपल्या कामातून वेळ मिळतो का? आपली प्रकृती उत्तम राहो आणि आपली कामात रुची वाढो, अशी कामना करतो. मि. गॉर्डन यांची भेट झाली अथवा लिहिले असता त्यांना स्मरण सांगा.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

(सारख्या मजकुरामुळे २९५ क्रमांकाचे पत्र वगळण्यात आले आहे)

२९६

बडोदा
१ एप्रिल १८९७

प्रिय महाराज राणा, धौलपूर,

आपले पत्र पावले आणि आनंद झाला. आपण मांडलेल्या प्रश्नावर मला विचार करण्यासाठी दोन-तीन दिवस लागतील. इंग्लंडच्या महाराणीच्या हीरक महोत्सवाच्या स्मृतिप्रीत्यर्थ आयोजित कोणत्याही उपक्रमात सहभागी होणे ही माझ्यासाठी आनंदाची गोष्ट आहे; पण आपल्या देशाला

व देशवासीयांना पाश्चर संस्थेचा कितपत फायदा होईल यावर सखोल विचार करण्यासाठी मला वेळ लागेल. जर तुम्हास शक्य झाले तर या उपक्रमास लागणारा अंदाजित खर्च कळवावा. हे केवळ यासाठी विचारत आहे की, आपण जे काही करणार आहोत ते व्यवस्थित झाले पाहिजे. या बाबतीत मी एक सूचना करत आहे; पण ती अयोग्य असल्यास आधीच दिलगिरी व्यक्त करतो. ती अशी की, अशा संस्थेच्या संचालनासाठी जे लोक प्रतिनिधी असतील ते दिलेल्या रकमेच्या प्रमाणावर अवलंबून असावेत. आपली प्रकृती उत्तम असल्याचे जाणून आनंद वाटला. पलितानाचे महाराजही लवकरच दुरुस्त होतील, अशी आशा करतो.

आपल्या चिरंजीवास आशीर्वाद सांगा. जर ही पाश्चर संस्था होऊ शकली नाही तर अजून काय करता येईल ते कळवावे. आपण बडोद्यास येणार नसल्याचे समजून वाईट वाटले. आपले वचन मी विसरलेलो नाही.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

२९७

तीर्थरूप मातुश्री म्हाळसाबाईसाहेब गायकवाड,*
मु. नवसरी, वडिलांचे सेवेसी,

बालके सयाजीराव गायकवाड, मु. बडोदे यांचा दोन्ही कर जोडून त्रिकाळ चरणी मस्तक ठेवून शिरसाष्टांग दंडवत, विज्ञापना ता. १४-४-१७ पावेतो श्री म्हाळसाकांत कृपेकरून येथें सर्व मंडळी सुखरूप असो. आपणाकडून ता. २९-३-१७ चे पत्र आले ते पावले, लिहिला मजकूर समजला. संवत् १९३१ (सन १८७७) चे सालीं आपले बंधूनी^{*} काही मुदतपावेतो काम केले. त्या मुदतीची त्यांच्या नेमणुकीपैकी रक्कम सरकारातून घेणे राहिली आहे. ती मिळण्याविषयी बहुत वर्षापासून मागणी होऊन काम चालत होते, त्यांचा निकाल हल्लीचे दिवाण याही नेमणूक मिळणार नाही म्हणून केला, त्यावरून ता. १७-३-१७ रोजी त्यांचेकडून जबाब मिळाला आहे व आपले बंधूंकडे सरकारी बाकी आहे. ती भरण्यास नेमणुकीशिवाय काही साधन राहिले नाही, म्हणून पत्रात मजकूर लिहून कळविला आहे. तरी त्यांनी त्यांचे मागणीसंबंधाने रीतसर अपील करावे, म्हणजे अपिलांत योग्य त्याप्रमाणे निकाल होईल.

आमची तब्यत उत्तम आहे. तसेच चिरंजीव फतेसिंहराव, जयसिंहराव, शिवाजीराव, इंदिराराजे व धैर्यशीलराव यांच्या पण तब्यती बन्या आहेत. आपण आपल्या तब्यतीस जपून वरचेवर

खुशालीचें पत्र पाठवीत जावे. इकडे उष्मा बराच पडत आहे. हवामान साधारण बरे आहे. बाकी नवल विशेष लिहिण्यासारखे नाही. कळावे. बहुत काय लिहिणे, हे विज्ञापना.

सयाजीराव गायकवाड

* श्री. मल्हारराव महाराज यांच्या पत्नी

* मे. बापूसाहेब मोहिते. श्री. संपतरावांचे जावई आबासाहेब मोहिते यांचे वडील

२९८

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा

१५ एप्रिल १८९७

ग्रिय दिवाणसाहेब अर्थ्यंगार,

मेसर्स अंबालाल अँड पंडित यांच्याशी काल चर्चा होत असताना आपण असे सूचित केले होते की, कनिष्ठ न्यायालयाच्या खटल्यांचे काही अधिकार हे न्यायालयाच्या नाजर किंवा शिरस्तेदार किंवा मुन्सफ यांना घावेत. त्या वेळी हेदेखील स्पष्ट केले होते की, असे अधिकार केवळ तांत्रिक आणि औपचारिक असतील. ज्यामुळे लांडीलबाडीस फारशी जागा राहणार नाही. या विषयावर आपण लवकर आदेश काढावेत, अशी मी आपणास शिफारस करतो. आपण काल चर्चा केल्याप्रमाणे अशा बदलाचा उद्देश केवळ हा आहे की, भरपूर पगार घेणाऱ्या अधिकाऱ्यांची कारकुनी टाळावी. आपणही हेच सुचवले (आणि इतर लोकही याला सहमत होते) की, अमरोली आणि नवसारीला मुन्सिफ नसल्याने कमी महत्वाचे सर्व खटले हे वरिष्ठ न्यायालयात, जिल्हा न्यायालयात दाखल झाल्याने या न्यायालयाच्या मूल्यवान वेळेचा अपव्यय होत आहे. हे टाळण्यासाठी या देन न्यायाधीशांसमेरील सर्व अपिले बडोदा जिल्हा न्यायाधीशांसमोर व्हावीत, असे आपण सूचित केले होते. आपली ही कल्पना चांगली आहे. कारण अंबालाल यांनीसुद्धा म्हटले आहे की, यामुळे वरिष्ठ न्यायालयाचा कार्यभार कमी होऊन काम उत्कृष्ट पद्धतीने होईल. याबाबतीत लवकर कृती व्हावी हे मी सांगू इच्छितो; पण यासंदर्भात मी एक सुचवत आहे, जे की आपणासही मान्य होईल. आपण हे जाणता की, नवसारीत मॅजिस्ट्रेट आहे, ज्याचे कार्यक्षेत्र गणदेवीपर्यंत विस्तारित आहे. यांना मुन्सिफचे अधिकार दिले जावेत आणि यांचे अधिकार वहिवाटदारांना घावेत. हे केवळ मला सुचले म्हणून सांगितले. यावर आपणही विचार करावा. ग्रामपंचायतीबाबत श्री. पंडितांनी बनवलेला मसुदा मी वाचला आहे. याच विषयावरील अंबालाल यांचे लिखाणही मी आज वाचणार आहे.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

२९९

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा

१६ एप्रिल १८९७

प्रिय मि. फ्रेंच,

जर मोहिते सांगत असतील तर आपण दिवाणांची भेट घेऊन श्री. दुये * (Druet) काय म्हणत होते हे मंत्रांना स्पष्ट करून सांगाल का? आपण दुये यांनाही सोबत न्यावे हे बरे होईल. म्हणजे सर्व गोष्टी लवकरात लवकर जास्त स्पष्ट होतील. आपणास मी तसदी देत आहे हे खरे आहे; पण त्याचे कारणही तितकेच महत्वाचे आहे.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

* एक फ्रेंच चित्रकार ज्याच्यासमोर आपले चित्र काढून घेण्यासाठी महाराज आणि शाही परिवाराचे लोक बसत होते.

३००

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा

१६ एप्रिल १८९७

प्रिय दिवाणसाहेब अयंगार,

मि. दुये यांनी कडवट शब्दांमध्ये खानगी विभागाबद्दल आणि त्यांचा मेहनताना देण्यात झालेल्या विलंबाबद्दल माझ्याकडे तक्रार केली आहे. याबाबत जर खानगी विभागाच्या अधिकाऱ्यांकडून काही कसूर झाला असेल तर त्यांची संपूर्ण चौकशी करून त्यांना काय शिक्षा करावी हे सुचवावे. जेणेकरून ते भविष्यात असे वागणार नाहीत. मि. दुये यांनी आपल्या बोलण्यात हेही सुचवले की, त्यांना बक्षीस देण्यात येणार असे बोलण्यात आले. हे खरे आहे का ते तपासून पाहा. हे सर्व मि. फ्रेंच यांच्या उपस्थितीत घडले आहे. म्हणून गरज पडल्यास त्यांनाही पाचारण करा. या सर्व चौकशीचे निष्कर्ष मि. दुये यांना कळू द्या. त्यांचा मेहनताना त्यांना आजच दिला जाईल हे पाहावे. हे पत्र अप्पासाहेब आपणास व्यक्तिगतीत्या देतील. माझी इच्छा आहे की, हे प्रकरण लालफितीमध्ये न राहता तातडीने निकाली निघावे.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

पत्रसंग्रह : भाग एक | ३३३

३०१

बडोदे

२७ एप्रिल १८९७

तीर्थरूप मातुश्री म्हाळसाबाई साहेब गायकवाड,
मु. नवसारी, वडिलांचे सेवेसी

बालके सयाजीराव गायकवाड, मु. बडोदे यांचा दोन्ही कर जोडून त्रिकाळ चरणी मस्तक ठेवून शिरसाष्टांग दंडवत. विज्ञापना. तागाईत, तारीख २७-४-९७ पावेतो येथे सर्व मंडळी सुखरूप असो. विशेष, आपणाकडून ता. २०-४-९७ चे पत्र आले. ते पावले. लिहिलेला मजकूर सर्व समजला. आपण आपल्या पाळलेल्या मुलीचा नवरा भास्करराव गोविंद पवार यांना आपल्या राज्यात नोकरी देण्याविषयी लिहून पाठविले. त्यासंबंधात लिहून कळविण्याचे की, त्यांनी आपला अभ्यास पुढे सुरु ठेवावा म्हणजे त्या योगाने त्यांच्या पुढील फायद्यास उत्तम होईल. तळ नवसारीची हवा उत्तम असल्याविषयी आपण लिहिले ते समजले. बडोद्याचीही हवा साधारण बरी आहे; पण ऊन कडक पडत असून, उष्मा फारच होत आहे. आमची तब्यत उत्तम असून, चिरंजीव फत्तेसिंहराव, जयसिंहराव, शिवाजीराव, इंदिराराजे व धैर्यशीलराव यांच्या पण तब्यती बन्या आहेत. आपण आपल्या प्रकृतीस चांगल्या प्रकारे जपत जाऊन वरचेवर खुशालीचे पत्र पाठवीत असावे. बाकी नवल विशेष कळविण्यासारखे नाही. कळावे. बहुत काय लिहिणे, विज्ञापना.

सयाजीराव गायकवाड

३०२

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा

२७ एप्रिल १८९७

प्रिय दिवाणसाहेब अव्यंगार,

डॉ. बटुकराम यांनी माझी प्रकृती दुरुस्त करण्यामध्ये आणि मला आनंदी व आरामदायी ठेवण्यामध्ये जी अभ्यासपूर्ण अभिरुची दाखवली व प्रयत्न केले ते इतर कोणत्याही साधारण व्यक्तीफेक्षा फार मोठे आणि मोलाचे आहेत. अर्थात ही तुलना मी माझ्याशी संपर्कीत आलेल्या व्यक्तीशी करत आहे. त्यांच्या मैत्रीपूर्ण व्यवहाराची दाद ही द्यावीच लागेल. खरे म्हणजे मला माझे विचार फारसे आकर्षक पद्धतीने मांडता येत नसल्याने अनेकदा माझ्या भावनांवर मी अन्यायच

करीत आलो आहे. मला असे वाटते की, डॉ. बटुकराम अशाच पद्धतीने आपल्या कामात जास्तीत जास्त रुची घेत राहिले तर त्यांना जास्तीचा सन्मान व द्रव्य मिळत राहावे. त्यांच्या प्रामाणिक सद्वर्तनाबद्दल त्यांना 'आसामी'चा बहुमान बहाल करण्याची माझी इच्छा आहे. त्यांना वार्षिक रु. १३२० इतकी 'आसामी' देण्यात यावी. ज्यामध्ये छत्रीमशालींचा खर्चही समाविष्ट करावा. आता मला बरं वाटत असून, थोड्या वेळासाठी आपण मला भेटावयास १ वाजता आलात तर मला आनंद होईल. या आजेच्या संदर्भात जरूर ती कारवाई करण्यात यावी.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

३०३

बडोदा

२८ एप्रिल १८९७

प्रिय महाराजा राणा, धौलपूर,

आपणाकडून प्राप्त झालेल्या या पाचव्या पत्राबद्दल मी स्वतः स उपकृत मानीत आहे. त्यातील पाश्चर संस्थेबाबतचे * आपले विचार जाणून घेतले. पत्रोत्तरास झालेल्या विलंबाबद्दल प्रथमतः मी दिलगिरी व्यक्त करतो. मी १८९४ मध्ये युरोपात असताना भारतामध्ये भारत सरकार आणि स्थानिक संस्थानिक राजपुत्राच्या एकत्रित विचारातून अशा प्रकारची संस्था स्थापन करण्याची चळवळ सुरु होती, असे माझ्या स्मरणात आहे. यासाठी लोकसहभागाचेही आवाहन करण्यात आले होते; पण आज ती चळवळ कोणत्या अवस्थेत आहे, की थांबली आहे, याबाबत मला स्पष्टपणे काही माहिती नाही. तरीसुद्धा हर हायनेस ब्रिटनच्या सम्राज्ञीच्या हीरक महोत्सवाच्या स्मृतिप्रीत्यर्थ अशी एक संस्था स्थापन करण्याच्या कार्यास माझा हातभार लागत असेल तर मला आनंद होईल हे मी याआधीच सांगितले होते. या संस्थेची उपयोगिता भारतास मोठ्या विस्तृत प्रमाणावर होईल हे निश्चित. या संस्थेचे स्मारकवजा स्वरूप, त्याचे व्यवस्थापन आणि संचालन इत्यादी गोष्टींची चर्चा मी भविष्यात करण्यासाठी राखून ठेवत आहे; पण या उद्दिष्टासाठी आनंदाने रुपये पन्नास हजारांपर्यंतचा माझा सहभाग देण्याचा मानस मी जाहीर करत आहे. आपण आपल्या सवडीनुसार बडोद्यास भेट देण्यास यावे, आपले स्वागत आहे. आपणाकडून आलेले आशीर्वाद इकडे मुलांना कळवले असून त्यांना आनंद झाला. मला आपला परममित्र मानावे आणि आपल्या सुपुत्रांना आशीर्वाद कळवावेत.

* पत्र क्र. २९६ चा संदर्भ

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

पत्रसंग्रह : भाग एक | ३३५

३०४

बडोदा

२९ एप्रिल १८९७

प्रिय कर्नल फिट्झारेल्ड,

आपणास पत्र देऊन बगाच काळ लोटला आहे. या पत्रावरून आपणास हे समजले असेलच की, मी बडोद्यात आहे. येथे उष्णता तर फार आहे; पण मी ती सहन करत आहे. दररोज संध्याकाळी मी मुलांसोबत क्रिकेट खेळण्यासाठी जात असतो. या उन्हाळ्यासाठी मी उटीमध्ये काही घरं घेऊन ठेवली आहेत; पण तेथे जाण्यासाठी निधायचे नक्की होत नाही. प्लेग आणि दुष्काळाच्या भयंकर संकटातून आम्ही मुक्त आहोत ही एक भाग्याची गोष्ट म्हणावी लागेल. आमच्या राज्यात प्लेगविरुद्ध ज्या उपाययोजना केल्या, त्याने सामान्य जनता भयभीत झालेली आहे. माझी मुले एकानंतर एक तापाने आजारी पडत आहेत; पण ताप जास्त असला तरी फार काळ टिकत नाही. आपली प्रकृती उत्तम असेल, अशी मी आशा करतो. हेच पत्री मी आपणास शुभेच्छा देतो की, हीरक महोत्सवाच्या तमाशाचा आपण भरपूर आस्वाद घ्यावा.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

३०५

बडोदा

२९ एप्रिल १८९७

प्रिय नेविन्स,

बन्याच काळात मी आपणास पत्र लिहिले नाही. तुम्ही सगळे ग्रीक आणि तुकीं लोकांच्या युद्धात बरीच रुची घेत असाल. ग्रीक जनता आलेल्या संधीमुळे खूपच उत्तेजित झालेली असणार. माझा असा विश्वास आहे की, युद्धाच्या घडामोडी आणि या छोट्याशा युद्धाचे परिणाम यांच्या बाबतीत बिचारा सुलतान फारच दुःखी झाला असेल. तो अत्यंत चिंताग्रस्त आणि आजारी दिसणारा माणूस आहे. एक तर तो आपल्या भाषेव्यतिरिक्त इतर भाषा बोलू शकत नाही. तुकीं लोक चांगले लढवय्ये आहेत; पण या सुलतानाकडे सरकार आणि अधिकाऱ्यांना पाहायलासुद्धा वेळ नाही. तुम्हाला इंग्लंडमधील जेम्स आणि सेसिल न्होडसच्या खटल्याबाबत बरीच उत्सुकता

असेल. हीरक महोत्सवाला इंग्लंडमध्ये येण्याची मला संधी होती आणि सर्व सुविधा भारत सरकार देणार होते; पण मी ती संधी घेतली नाही. भरपूर उष्णता असूनही मी माझी प्रकृती आणि मानसिकता आजपावेतो टिकवून आहे. थोड्याशा व्यायामाने बरे वाटते. साधारणपणे रोज संध्याकाळी मुलांसोबत क्रिकेट खेळायला जातो. फर्तेसिंहराव आणि इतर भावंडांना क्रिकेटचे वेड लागलेय जणू. ते चांगले खेळत आहेत. फर्तेसिंहराव आता वरचेवर सशक्त होत चालले असून, दरवर्षी त्यांच्यामध्ये सर्व बाबतीत विकास दिसून येत आहे. शिवाजीराव आणि इतर छोट्यांना एक वेळ ताप येऊन गेला; पण आता सर्व बरे आहेत. राणीसाहेब फार मेहनत घेऊन इंग्रजी आणि संगीत शिकण्याचा प्रयत्न करत आहेत. प्लेगच्या साथीमुळे इकडे डॉक्टरांची मागणी वाढली आहे. आम्ही तात्पुरते अर्धा डझन डॉक्टर नेमले आहेत. मि. फ्रेंच बरे आहेत; पण मिसेस फ्रेंच यांना उष्णतेचा त्रास होतो आहे. या वर्षात मि. फ्रेंच हे तीन महिन्यांसाठी रजेवर जाण्याची शक्यता आहे. माझ्या सदिच्छांचा आपणाही स्वीकार करावा आणि आपल्या इष्टमित्रांना पण कळवाव्यात. आपली प्रकृती उत्तम असेल, अशी आशा बाळगतो.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

३०६

बडोदा
२९ एप्रिल १८९७

प्रिय महाराज, ग्वाल्हेर,

आपल्या गुजरात भेटीला तीन महिने उलटले; पण आपणाकडून काही पत्रव्यवहार झाला नाही. आपण काही मोठ्या वाघांची शिकार केल्याचे ऐकण्यात आले. संपतरावांनीही नर्मदेच्या काठानजीक एक मोठा वाघ मारला. आपल्या या पहिल्या अनुभवाने ते खुश आहेत. आपल्या मातोश्री आणि महाराणी बन्या असतील अशी अपेक्षा करतो. आपल्या राज्यात कोणकोणत्या सुधारणा करण्याचे विचार आपण करत आहात? कर्नल मार्टेल्ली आपल्या कुटुंबासमवेत आज सकाळी सिमल्यास रवाना झाले. मी आणि इतर सर्व राजपुत्र बरे आहोत. आपलीही प्रकृती उत्तम असेलच.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

३०७

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
१ मे १८९७

प्रिय किरीटसिंहजी, नांदोद,

आपण पाठवलेली छायाचित्रे आणि पत्राबद्दल आभारी आहे. आपण मागवलेली छायाचित्रे पाठवण्याबाबत मी युसूफअली यांना सांगितले आहे. नांदोदच्या जंगलास केवळ आपल्या आग्रहामुळे मी आलो त्याबद्दल धन्यवाद. तेथे पुन्हा एकदा कधीतरी यायची इच्छा आहे. आपल्यासाठी योग्य त्या पदाबाबत मी नंतर पत्र लिहीन; पण वेतनाबाबत आपल्या अपेक्षा स्पष्ट झाल्या तर योग्य निर्णय घेणे सोपे होईल. आपले शिष्टाचार आणि योग्य वर्तनाने मी भारावून गेले असून, एक मित्र या नात्याने मी आपले नेहमी स्वागतच करीन. बडोद्याला उष्णता फार आहे. आपणा सर्वांची प्रकृती उत्तम असेलच.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

३०८

बडोदा
७ मे १८९७

प्रिय कॅप्टन गॉर्डन,

आपण २४ कॅडोगन स्क्वेअर, लंडन येथून पाठवलेल्या ९ एप्रिल १८९७ च्या पत्राबद्दल आपला आभारी आहे. या पत्रावरून आपल्या हे लक्षात येईल की, अजून मी गुजरातमध्येच आहे. येथे उकाडा इतका जास्त आहे की, त्यामुळे आळस येऊन कोणतेही महत्वाचे असे काम करावेसे वाटत नाही. माझ्या मुलांना अपेक्षेपक्षा जास्त त्रास झाला. मिसेस मार्टेल्ली आपल्या मुलांसोबत सिमल्याला निघून गेल्या. आता ते ऑगस्टपर्यंत परत येतील. पुणे आणि मुंबईमध्ये प्लेगचा जोर कमी होत असल्याच्या बातम्या वाचून आनंद झाला. कपडे ठेवण्याच्या संदुकीबद्दल तुम्ही आपल्या पत्रात भरभरून लिहिले आहे. तशीच संदूक तुम्ही माझ्यासाठी पण खरेदी करावी. मी आपणास मनिअॉर्डरने त्वरित पैसे पाठवून देईन. विडेनबद्दल मला काही दिवसांपूर्वी असे ऐकावयास मिळाले की, आपल्या कामात बराच निष्काळजीपणा करत आहेत. लेडी टिकडेल यांना माझा नमस्कार सांगणे. कृपया एका पत्राद्वारे मि. एफ. टेटर यांना हे कळवावे की, त्यांनी

एंडिंगबरोहून पाठवलेल्या बंदुका मिळाल्या असून, त्या आम्हा सर्वाना खूप आवडल्या आहेत. तसे पत्र मी पण त्यांना पाठवणारच आहे.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

३०९

बडोदा
६ जून १८९७

चिरंजीव सौभाग्यवती ताराबाबा, *
मु. वाडी, आशीर्वाद

अलीकडे आपली तब्येत बरी नाही हे ऐकून मनास फारच वाईट वाटत आहे. तब्येत नीट राहण्याबदल आपण फारच खबरदारी व काळजी घेतली पाहिजे. या जगात जर तब्येत नीट आहे तर यासारखें दुसरे उत्तम सुख नाही. आपण डॉक्टर साहेबांच्या सल्ल्यानें चांगल्या हितकर व रुक्ष हवेत जाण्याचे करावे, हे मला प्रशस्त वाटते. तीर्थरूप मासाहेबांची स्वारी करनाळी येथे हवा पालटण्याकरिता गेली आहे. कारण आज बरेच दिवस झाले त्यांच्या जीवास बरे नाही. औषधोपचार वगैरे जारीने चालू आहेत. ईश्वर करो व त्यांस लवकरच आराम होवो व आपलीही प्रकृती लवकर सुधरो, अशी माझी पूर्ण इच्छा आहे. येथील सर्व मंडळी सुखरूप आहेत. काळजी करू नये. येथील हल्लीची हवा फारच गरम झाली आहे. मेघराजाची स्वारी लवकर येईल असे वाटते. बहुत काय लिहिणे. हा आशीर्वाद.

सयाजीराव गायकवाड

* श्री. महाराणी जमनाबाईसाहेब यांची कन्या

बडोदा

२४ जून १८९७

प्रिय सर मि. इलियट,

आपले पत्र मिळाले आणि वाचून आनंद झाला. आपल्या पत्राचा आशय मी लक्षात ठेवीन. ताराबाईच्या^१ दुःखद निधनाची वार्ता वाचून आपणास दुःख झाले असेल. यकृताच्या आजाराने या महिन्याच्या १५ तारखेस त्यांची प्राणज्योत मालवती. तिचे आयुष्य दुःखी व कष्टाचे होते. तिचा मृत्यू वयाच्या अशा कालावधीत झाला आहे, जेव्हा साधारणपणे लोक हे उत्साहाने, ऊर्जेने व आनंदाने ओसंडून वाहत असतात. महाराणी जमनाबाईची तब्बेत पण फार बिघडली असून, त्या बन्ध्याच अशक्त झाल्या आहेत. त्यांना अन्न पचत नाही. त्यांच्या तब्बेतीची काळजी घेण्यासाठी डॉ. भालचंद्र यांना येथे राहण्यास सांगितलेले आहे. त्यांनी त्यांच्या तब्बेतीबाबत गंभीर विचार बोलून दाखवला आहे. ते म्हणतात की, त्यांचे यकृत सुजलेले आहे. हृदय प्रभावित झालेले आहे व आतड्यांना छिद्रे पडली आहेत. मी त्यांना करनाळीहून मोतीबागेत आणले असून त्यांना भेटण्यास मी रोज जात असतो. ताराबाईच्या निधनामुळेच आम्ही महोत्सवाचे मोठ्या प्रमाणात आयोजन केले नाही.

आम्ही मोठ्या संख्येने गुन्हेगारांना कारागृहातून मुक्त केले आहे. काही कार्यक्रम आम्ही एक जुलै रोजी घेणार आहोत. आमच्या येथे पाऊस काही इंचच पडला असून, आम्ही मोठ्या पावसाची वाट पाहत आहोत. रोज जरी ढगाळ वातावरण असले तरी पाऊस काही पडत नाही. सध्या गार वारे वाहत आहेत हे काही चांगले लक्षण नाही. झाडे आणि जमीन मात्र हिरवी झाली आहे. रस्ते धुऱ्ऱन साफ झालेत आणि वरचा थर निघून गेल्याने त्यांचा गाडीघोड्यासाठी वापर करणे अवघड झाले आहे. माझी पत्ती व मुले बरी आहेत; पण बडोद्याच्या उन्हाचा त्रास झाल्याने त्यांना मानसिक व शारीरिक ताण जाणवत आहे. मला मात्र माझेच आश्र्य वाटत आहे. कारण माझा लडूपणा वाढला असून तो कसा कमी करावा हे समजत नाही. मला नेहमीपेक्षा उत्साह जास्त जाणवत असून, हे जाणवणे मला एखाद्या वरदानासारखे वाटते. मी वाचन मोठ्या प्रमाणात केले असून, आता भारतीय करार कायदा वाचत आहे.

जेड कोठे आहेत? त्यांचे सैनिकी जीवन कसे चालले आहे? आपण त्यांना नेहमी भेटत असाल ना? इलादेखील मजेत असेल व गायनामध्ये समाधानकारक प्रगती करत असेल असे वाटते. मिसेस इलियट आणि सर्वांना माझा नमस्कार सांगणे. हीरक महोत्सवाच्या निमित्ताने सध्या लंडनमध्ये मोठ्या प्रमाणात भारतीय लोक दिसत असतील. आता सायंकाळचे पाच वाजत आहेत आणि मला आमच्या मुलांसोबत शाळेच्या मैदानावर क्रिकेट खेळण्यासाठी जायचे आहे. नंतर व्यायामाला वेळ मिळतो का ते पाहायचे. तुमची एक तार आणि पत्रही मिळाले. डॉ. एल. ब्राउन यांच्यासंदर्भात मेजर (आता कर्नल झालेले) मेलिस यांना सरदारकी मिळाल्याचे कळले. या

जगामध्ये थोडेसे प्रोत्साहन जरी मिळाले तरी माणसे किती तरी पुढे जाऊ शकतात. आपल्या तब्येतीची काळजी घ्यावी. सर्वांना माझा नमस्कार कळवणे. आता येथे पत्र संपवतो.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

*श्रीमती ताराबाई ही महाराणी जमनाबाई साहेबांची मुलगी असून, तिचा जन्म ५ जुलै १८७१ रोजी झाला. तिचे लग्न २१ डिसेंबर १८७९ रोजी सावंतवाडीचे महाराज राजा रघुनाथ बाबासाहेब यांच्याशी झाला. ते १८९९ मध्ये त्यांचे निधन झाले. दुर्दैवी ताराबाई १५ जून १८९७ रोजी मृत्युमुखी पडली.)

३११

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
३० जून १८९७

प्रिय राजेसाहेब छत्रसिंहजी, नांदोद

आपण सहा तारखेस पाठवलेले पत्र मिळाले. त्याचबरोबर सिंहाचे दोन छावेही प्राप्त झाले. यासाठी मी आपणास अत्यंत धन्यवाद देतो. आपला बडोद्यास येण्याचा विचार आहे हे वाचून आनंद झाला. आपल्या भेटीने मला आनंद तर होईलच; पण या भेटीतून अजूनही बरेच काही होऊ शकेल. मोसम बदलला आहे; पण येथे पाऊस तसा कमीच आहे. अजून यायला पाहिजे. येथे सर्व खुशाल आहेत; पण ताराबाई साहेबांचा अकाली मृत्यू ही दुःखाची बाब आहे. आपणाकडील सर्व जण खुशाल असतील, अशी अपेक्षा करतो.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

३१२

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
१ जुलै १८९७

प्रिय दिवाणसाहेब अय्यंगार,

आपणास हे जाणून आनंद होईल की, मी या पत्राद्वारे १५ खाट असलेला एक वॉर्ड डफरीन हॉस्पिटलमध्ये बांधण्यास परवानगी, मंजुरी देत आहे. हा वॉर्ड 'व्हिक्टोरिया वॉर्ड' या नावाने ओळखला जाईल. या वॉर्डचा उपयोग आणि देखभाल इत्यादीचे नियंत्रण वेळोवेळी राज्यामार्फत केले जाईल. मुळात याचे बांधकाम महिला रुग्णांसाठी असेल; पण जर महिला रुग्ण आले नाहीत तर ते इतरांना वापरण्यास देण्यात यावेत. या १५ खाटांपैकी ५ खाटांचा वापर सन्माननीय व्यक्तीसाठी करण्यात येईल, जे यासाठी वेगळी फी देतील. माझा तर विचार आहे की, या वॉर्डव्यतिरिक्तही शहराला सर्व वैद्यकीय सुविधा पूर्णतः उपलब्ध करून दिल्या पाहिजेत. हे थोडेसे जास्तच होईल. या नव्या प्रकल्पामुळे सध्याचे व येऊ घातलेले काही हॉस्पिटल धोक्यात येऊ शकतात. त्यांच्या जागा (खाटा) रिकाम्या राहू शकतात; पण या बांधकामामध्ये स्वच्छतेकडे जास्तीत जास्त लक्ष दिले जावे असे मला आवर्जून वाटते. डॉ. बटुकराम यांनी जातीने लक्ष देऊन जबाबदारीने सर्व सुविधा पूर्ण करण्याकडे लक्ष घावे.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

३१३

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
२२ जुलै १८९७

प्रिय दिवाणसाहेब अय्यंगार,

आपण मागवलेली आस्थापनेबाबतची कागदपत्रे अजून माझ्याकडे बन्याच काळापासून पडून आहेत; पण हा प्रश्न पूर्णपणे मिटवण्यापूर्वी मला याबाबत अजून चिंतन करावेसे वाटत आहे. असे असले तरी माझ्या मताप्रमाणे मागणी केलेल्या पैकी काही भागास मंजुरी देणे शक्य आहे, पूर्ण भागास नाही. 'मंत्र्यांना प्रभावीपणाने सर्वसाधारण कामांपासून सारासार विचारपूर्वक बाजूला कसे ठेवावे' याबदल माझ्या मनात बन्याच कल्पना आहेत; पण हे सर्व मी सखोल चर्चेसाठी राखून ठेवतो; पण सध्या तरी आपण एक अधीक्षक आणि सात कारकून घेऊ शकता. अर्थात

हे सर्व ब्रिटिश आस्थापनेपासून वेगळेच असेल. मी अशी मान्यता देत आहे याचा अर्थ असा आहे की, कोणत्याही परिस्थितीत विभागप्रमुखांच्या जबाबदाऱ्या बदलणार नाहीत. या मान्यतेचा इतकाच अर्थ आहे की, मंत्री आणि आस्थापनांनी प्रत्येक कागद बारकाईने काळजीपूर्वक वाचावा आणि तयार करावा. कार्यपद्धतीमध्ये ज्या कनिष्ठांकडून चुका होतील त्यांची नोंद काळजीपूर्वक घेतली जावी आणि त्याबाबतची योग्य ती समज संबंधित अधिकाऱ्यांना दिली जावी, म्हणजे पुढे ते चुकणार नाहीत, असे मला वाटते. आता याबाबत जास्त काही न लिहिता थांबतो.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

३१४

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
२२ जुलै १८९७

प्रिय मि. फ्रेंच,

आपणास महत्त्वाची आणि ठोस अशी शैक्षणिक माहिती मिळाली पाहिजे, अशी माझी इच्छा आहे, हे आपण जाणताच. ही माहिती मिळवणे शक्य व्हावे म्हणून मी दहा दिवसांची जास्तीची रजा तुम्हाला मान्य करतो. तुम्हाला प्रवासासाठी शुभेच्छा ! आपला प्रवास सुखाचा होवो.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

ता. क. - जर तुमची व डॉ. नेविन्सची भेट झाली तर त्यांना माझ्या शुभेच्छा कळवा. आपणाकडे साठ पाऊंडस् आहेत. ज्याचा उपयोग आपण शाळेसाठी व विद्यार्थ्यांसाठी काही-बाही खरेदी करण्यासाठी करावा; पण हे सर्व ड्यूटीचा भाग म्हणून करू नये. कारण तुम्ही सुटीवर जात आहात आणि मी तुमच्यावर ड्यूटीज लादू इच्छित नाही.

सयाजीराव गायकवाड

बडोदा

३१ जुलै १८९७

प्रिय पेस्तनजी,

आपल्या पत्राचे उत्तर लगेच देता आले नाही, याबद्दल दिलगिरी व्यक्त करतो. आपण आपल्या पत्रात जेव्हा असा आग्रह धरला की, मी माझ्या मनातील आपल्या बाबतीत असलेली प्रतिमा स्पष्टपणे आणि पूर्वग्रहमुक्त अशा पद्धतीने मांडावी, तेव्हा प्रथम मला हे कसे लिहावे आणि मांडावे तेच समजले नाही. हे काम खरे म्हणजे सोपे नाही. विशेषत: आपल्यासारखे प्रेमसंबंध असतात तेव्हा तर अजून कठीण काम होऊन जाते. आपले गुणदोष मांडत असताना मला खरे म्हणजे फारच अवघडल्यासारखे होत असले तरी एक मात्र खरे की, तुमचा मला फार लळा लागला होता. तुमच्या वागण्यात दिसून आलेला दोष म्हणजे कमालीचा भोळसटपणा, ज्याच्यामुळे आपण घेतलेल्या निर्णयामध्ये समतोलपणाचा अभाव जाणवे. आपण इतके सुशिक्षित की, आपण सर्व अंधश्रद्धा आणि अशा इतर गोष्टीच्याही वर असायला हवे; पण प्रत्यक्षात मात्र आपण भविष्यशास्त्रात आणि इतर गूढ विद्यांच्या मागे ज्याप्रकारे पडला होतात ते खरे म्हणजे कीव करावी असे आहे. तुमची अशक्त प्रकृती या सगळ्यास कारणीभूत असावी, असा माझा समज आहे. हे सर्व एका बाजूला आणि मला तुमच्या स्वभावातील काही चांगले पैलूही एकाच वेळी पाहावयास मिळाले. मोकळेपणा, आनंदी वृत्ती, सहानुभूतीची भावना, भरपूर काम करण्याची तयारी हे सद्गुण मला आपल्या सर्व व्यवहारांमध्ये दिसून आले. आता निवृत्तीमुळे तुमची प्रकृती आराम घेतल्याने उत्तम आणि सशक्त झाली असेल. आपली आणि आपल्या कुटुंबाची खुशाली मला कळल्याने आनंद होतो. कालच फत्तेसिंहराव यांचा १५ वा वाढदिवस होता. सध्या ते मानसिक आणि शारीरिकदृष्ट्या सशक्त बनले आहेत. आपली मुलेही उत्तम असतील, अशी अपेक्षा करतो. मिसेस पेस्तनजी कशा आहेत? आपण आपली पेन्शन इतर कोणतीही ऑर्डर मिळण्याची वाट न पाहता घ्यावी.* मी आपणास एक उपहारही देणार आहे, जो आपल्या एक दशकापर्यंतच्या संबंधांच्या संदर्भात असेल.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

* मि. पेस्तनजी यांना अजूनही दरमहा रुपये १६४ इतके निवृत्तीवेतन मिळत आहे; पण त्यांना थोडेसे जास्त मिळण्याची अपेक्षा होती. म्हणून मग महाराजांनी आपल्या पॉकेटमनीमधून महिना ५० रुपये निवृत्तीवेतन अतिरिक्त देण्याचा निर्णय घेतला. ते आजही वृद्धावस्थेत मजेत राहत आहेत. (१९२३)

३ १ ६

बडोदा

२८ सप्टेंबर १८९७

प्रिय महाराज, गवाल्हेर

या पत्रासोबत एक ड्रेसिंग केस आणि काही वस्तू पाठवत आहे. ज्या आपणास आवडतील, अशी आशा करतो. ही माझ्या वतीने एक छोटीशी भेट आहे. आपली प्रकृती उत्तम असेल व प्रसन्न चित्ताने आपण हवामानाचा आनंद लुटत असाल, अशी अपेक्षा करतो. बडोद्यास पाऊस झाला हे आमचे भाग्यच म्हणायचे. अर्थात या पावसाने उषा वाढला. अजून पाऊस पडणार अशी खात्री वाटत आहे. दुर्देवाने मी तापाने आजारी पडलो; पण आता त्यातून सुधारलो आहे. हवापालट करण्यासाठी इंजिप्टला जाऊन थोडे दिवस राहण्याचा विचार आहे. आपल्या उत्तम प्रकृतीबद्दल शुभेच्छा!

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

३ १ ७

बडोदा

१ ऑक्टोबर १८९७

प्रिय दिवाणजी अर्थंगार,

पेस्तनजींच्या जागी मि. केशवराव पंडित यांना खानगी कारभारी म्हणून नियुक्त करण्याचे मी ठरवले आहे. या पदावर अशा माणसाची आवश्यकता आहे. जो सबळ, स्वतंत्र बुद्धीचा, आजांची आणि धोरणांची कडकपणाने अंमलबजावणी करू शकेल. अशा व्यक्तीने बडोद्याच्या दक्षिणी ब्राह्मणप्रमाणे वेदोक्त पूजा-पाठ करण्याच्या तुलनेत उपरोक्त गुण आपल्यामध्ये बाणवणे प्रकर्षणी आवश्यक आहे. खाजगी कारभार्याने दिलेल्या धोरणांना केवळ निष्क्रिय मूक संमती देणे गरजेचे नसून त्याने सक्रियपणे आपल्या संवेदनशीलतेचा परिचय कामाचा उरक आणि खंबीरपणाने पावले उचलून दिला पाहिजे. खाजगी कारभारी जर खंबीर आणि विशाल दृष्टी ठेवून व्यवहार करणारा नसेल तर राज्याची ध्येयधोरणे अपयशी होतील आणि अशा परिस्थितीला मी त्या अधिकाऱ्यास जबाबदार धरीन. अर्थात, मला अपेक्षित पद्धतीने जर मि. पंडित वागले तर काही ब्राह्मण मंडळी त्यांच्यावर अविश्वास दाखवणे शक्य आहे; पण निष्क्रियपट आणि सच्चेपणाच्या

व्यवहाराने व कृतीने ही समस्या दूर होऊ शकते. कधी कधी एखादा अधिकारी एखाद्या धोरणास वरवर जरी मान्य करत असला तरी आतून मात्र विरोधाच्या भावना त्याच्या मनात असू शकतात. मला वाटते मि. पंडित या सर्व गोष्टींच्या वर असावेत. याच गोष्टींना धरून मी मि. पंडितांशी चर्चा केली असून त्यांनी त्या जबाबदारीचा स्वीकार करण्याचे ठरवले असून शाही परिवाराच्या समाधानासाठी खाजगी कारभान्याच्या जबाबदान्यांची माहिती त्यांनी नम्रपणाने घेतलेली आहे.

त्यांचे काम समाधानकारक नाही हे जर लक्षात आले तर त्यांची नेमणूक कायम ठेवणे गरजेचे नाही हे लक्षात घ्यावे. याचे एक कारण असेही आहे की, आपण एका नव्या व्यवस्थापनाअंतर्गत नायब खाजगी कारभान्यास कार्यकारी अधिकारांची आणि खाजगी कारभान्यास मुख्यत्वे करून अधीक्षकाची कर्तव्ये पार पाडण्यास सांगणार आहोत. जर ही व्यवस्था समाधानकारकपणे कायान्वित नाही झाली तर त्यात बदल करणे गरजेचे आहे. मी हे सर्व मि. पंडित यांना सांगितले आहेच; पण हे पत्र तुम्हीपण त्यांना वाचून दाखवावे. कारण मला असे वाटते, आपले काम स्वीकारण्यापूर्वी मि. पंडित यांना त्याच्या गांभीर्याची पूर्ण कल्पना येणे गरजेचे आहे. मला याची जाणीव आहे की, खाजगी कारभान्याचे काम अवघड आणि गुंतागुंतीचे आहे; पण मला याचीही खात्री आहे की, मि. पंडित ते यशस्वीपणे पार पाडतील.

मि. फडके यांना त्यांच्या मूळ पदावर मागे घ्यावे लागेल. म्हणजे जवाहरखान्यातून लेखा विभागात घ्यावे लागेल. अशा प्रकारचा बदल करून त्यांची बदली कोषागारात आपण करावी आणि यासंदर्भात महालेखागारांशी बोलून घ्यावे. या पत्राबाबत मि. पंडितांशी बोलून घ्यावे आणि इतर संबंधित विभागांना सूचना घ्याव्यात.

अनिश्चिततेचा धोका टाळावा. मि. पंडित यांना आपले काम सुविहितपणे करण्यात अडचण येऊ नये यासाठी अशा प्रकारचा पत्रव्यवहार आवश्यक आहे हे मला येथे नमूद करावेसे वाटते. त्याचप्रमाणे या बदल्यांची शक्यता सुचवणे म्हणजे मि. पंडित यांना भीती घालणे अथवा हतोत्साहित करणे असा यांचा उद्देश नसून उलट त्यांना आकस्मिकतेचा धक्का बसू नये व त्यांनी या शक्यतांना सहज सामोरे जावे असा आहे.

जमलेच तर मी जाण्यापूर्वी हे पत्र मि. पंडितांना दाखवावे. या पत्राची मातृभाषेतील प्रतही यासोबत जोडली आहे.*

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

* या पत्रामध्ये खाजगी कारभारी व त्याच्या नायब कारभान्याच्या कर्तव्यांच्या बाबतचा सयाजीरावांचा दृष्टिकोन स्पष्ट होतो. तेहापासून अशाच प्रकारची रचना खाजगी विभागात रुढ करण्यात आली.

३१८

बडोदा
डिसेंबर १८९७

**प्रिय हर हायनेस बाळूताई,
अक्कलकोटच्या राणीसाहेब (पुतणी)**

आपले पत्र आत्ताच मिळाले. आपण आनंदी नसल्याचे वाचून वाईट वाटले. मुंबईत आपली भेट झाली नाही याबद्दल खेद वाटला. आपणास जेव्हा हवा असेल तेव्हा मी सल्ला घावयास तत्पर आहे; पण हे लक्षात ठेवा की, केवळ सल्ला काही उपयोगाचा नाही. आपल्या पत्रातील दुसऱ्या भागाचे उत्तर मी नंतर कधी तरी देईन.

मला असे वाटते की, मी मुंबई किंवा कलकत्त्यामध्ये आपल्या व्यवसायाबद्दल प्रभावीपणे पत्रव्यवहार करू शकलो नाही; पण यावर मी विचार करणार आहे. आपली बाजू पूर्णत्वाने, आदरपूर्वक आणि धैर्याने अधिकाऱ्यांच्या समोर मांडावी. आपणासाठी व मुलांसाठी माझ्या उत्तम आशीर्वादांचा स्वीकार करावा. मला तुमच्या तब्येतीची काळजी वाटते. आपण येथे येऊन महिनाभर मुक्काम करावा हे उत्तम. आपले स्वागत करण्यात मला आनंदच होईल. मी अमरेलीस जाण्याच्या विचारात आहे आणि हे केवळ तुम्हास माहितीस्तव सांगत आहे. आपण बडोद्यास केव्हा येणार आहात हे कळवावे. मी तुमच्या मुक्कामाची व्यवस्था शहराबाहेर करणार आहे. कारण बडोदा शहरात प्लेगचे काही रुण आढळले आहेत. मी थोड्याच काळासाठी इजिप्तला जाऊन आलो, ज्यामुळे माझी तब्येत आता सुधारली आहे.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

३१९

मकरपुरा पॅलेस, बडोदा
१४ डिसेंबर १८९७

प्रिय मि. बकलँड,

आपल्या पत्राबद्दल मी आभारी असून, अशी अपेक्षा करतो की, ही आपल्या भविष्यातील पत्रव्यवहाराची सुरुवात आहे. जहाजाच्या बोर्डवर आपली भेट होणे हे मोठे आनंददायक होते. दक्षिण हैदराबादच्या काही पोस्टाची तिकिटे आणण्याबाबत मी लिहिले होते. बडोद्यात ब्रिटिशांच्या

पत्रसंग्रह : भाग एक | ३४७

पोस्ट सेवेसारखी सेवा नाही. नेहमीप्रमाणे जुन्या राजांनी टपालसेवेचे महत्त्व न जाणून त्यासाठीची वेगळी योग्य ती व्यवस्था केली नाही. सीमा शुल्क विभागाशी संबंधित काम अतिशय अवघड असते. इतर कोणाचेही न ऐकता ते लोक आपल्याच रूढींना चिकटून काम करतात. आपण अशात कलकत्यास जाणार आहात हे कठून आनंद झाला. आपणास एक विशाल दृष्टिकोन असलेल्या समाजात वावरायची संधी मिळणार आहे. इजिप्तहून परतल्यावर काही काळ मी ठीकसा झोपू शकलो नाही; पण आता तो त्रास कमी झाला आहे. इथं थोडा प्लेगचा प्रादुर्भाव झाला असून, तो नष्ट करण्याचे सर्वतोपरी प्रयत्न आम्ही करत आहेत. येत्या काही दिवसांत काठियावाड जिल्ह्याचा दौरा करण्याचा माझा विचार आहे. आम्ही तेथे एक भव्य कार्यालय (सध्याचे सुभा कार्यालय) बांधले आहे. कालांतराने माझ्यासाठी ते निवासस्थान म्हणूनही उपयोगात येऊ शकेल. काठियावाड जिल्ह्यातील प्रजेची एकंदर परिस्थिती जाणून घेण्यास मी उत्सुक आहे. कारण याच जिल्ह्यात आम्ही महसूल व भू-राजस्व सर्वेक्षण व्यवस्थापित कायदा नव्याने प्रथमतःच लागू केला आहे. आमचे व्यवस्थापन १५ वर्षांनंतर संपुष्टात आले. अमरेली जिल्ह्याचे पुनर्व्यवस्थापन होण्यास थोड्या कालावधीनंतर सुरुवात होईल. थोड्याच अवधीनंतर १८९८ या नवीन वर्षाची सुरुवात होणार असून, मी आपण सर्वांना नववर्षाच्या निमित्ताने समृद्धी, आरोग्य व आनंदप्राप्तीसाठी शुभेच्छा देतो; पण हे खरे की, या शुभेच्छा थोड्या लवकरच देत आहे; पण तुम्ही त्या समजून घ्याल.

सी. ई. बकलँड. एस्क्वा, सी. एस.
कमिशनर, चेनसुरा हुगळी

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

३२०

बडोदा

२९ डिसेंबर १८९७

प्रिय लॉर्ड एल्जिन,

आपणास, लेडी एल्जिन व आपल्या मुलांना नवीन वर्षाच्या हार्दिक शुभेच्छा ! मागच्या वर्षाच्या तुलनेत येणारे वर्ष आपणास जास्त आनंददायी व कमी क्लेशकारक असेल, असा माझा विश्वास आहे. बडोद्यामध्ये कडाक्याची थंडी सुरु झाली आहे. दुर्देवाने हे वातावरण फार चांगले आहे, असे यासाठी म्हणता येत नाही कारण थंडीबरोबरच प्लेगच्या अफवाही वाढत आहेत. मी अशातच इजिप्तहून परतलो आहे हे आपण जाणता. मी कैरोपासून नाईल नदीचा प्रवास केला

आणि पिरॅमिडचा प्रदेशही पाहिला. त्याचबरोबर थेब्ज, कारनॅक मंदिर आणि इतर स्मारकेही पाहिली. ते सर्व अद्भुत आणि आकर्षक होते. इतिहासाच्या भव्यतेची साक्ष पटवणारे होते. राजे आणि महाराण्यांच्या पतनाचे साक्षीदार जे की, हजारो वर्षांपूर्वी मृत झालेले होते. मंदिरांमध्ये उंचच्या उंच खांब, विचित्र मूर्ती आणि इजिप्तच्या रितीरिवाज आणि श्रद्धांवर आधारित मूर्तिकला या सर्व समृद्ध वारशाचे दर्शन एका अशा प्रदेशात होते जो की उष्ण वाढवंटाची पार्श्वभूमी असलेला आहे. खरे म्हणजे माझ्याकडे आवश्यक तितका वेळ नव्हता, तरीही या सर्व गोष्टीचे मी बारकाईने, जिज्ञासेने निरीक्षण केले. आपण तार करून मला प्रवासाच्या शुभेच्छा दिल्या ही आपली कृपाच आहे. माझी प्रकृती आता उत्तम असली तरीही गाढ झोप काही अजून लागत नाही. माझा सागरी प्रवास आणि एकूणच सहल इतक्या कमी वेळात झाली की, त्याचे दीर्घ परिणाम होणे अवघड आहे. आपली व लेडी एल्जिन यांची प्रकृती उत्तम असेल, अशी अपेक्षा करतो.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

३२१

मकरपुरा
४ जानेवारी १८९८

प्रिय दिवाणजी अच्यंगार,

मला असे वाटते की, आपल्या काही अधिकाऱ्यांवर जे प्लेगचे काम लादले गेले आहे त्यामुळे नुकसान होत आहे. एक तर त्यांना या कामातून कार्यमुक्त करावे आणि इतर ठिकाणी काम द्यावे किंवा अजून काही व्यवस्था करणे, हे गरजेचे आहे.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

३२२

मकरपुरा

६ जानेवारी १८९८

प्रिय कर्नल मार्टेल्ली,

आपण विनाकारण रागात आला आहात, असे मला वाटते. काठियावाडकडे संसर्ग सरकू नये यासाठी आम्ही सर्व आवश्यक ती खबरदारी, काळजी घेत आहोत; पण रोजच कार्यक्रमामध्ये बदल करत जाणेही गैरसोयीचे होऊन जाते. माझी बरीच माणसे अमरेलीस रवाना झाली आहेत. या उपर रोगाचा संसर्ग न होण्यासाठी व फैलाव रोखण्यासाठी मी आवश्यक त्या आज्ञा माझ्या लोकांना दिल्या आहेत.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

३२३

मकरपुरा

१२ जानेवारी १८९८

प्रिय मणीभाई,*

आपणाकडून आलेले दि. ११ चे पत्र मिळाले. आपण व्यक्त केलेल्या शुभेच्छांबद्दल धन्यवाद. माझी प्रकृती उत्तम आहे. आपलीही उत्तम असेल. सध्या शहरात थोड्या प्रमाणात प्लेग आहे. मी अमरेलीस जाणार होतो; पण या प्लेगमुळे माझा दौरा पुढे ढकलत आहे.

तुमचा विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

* बडोद्याचे माजी दिवाण

३२४

बडोदा

२० जानेवारी १८९८

प्रिय दिवाणसाहेब अय्यंगार,

मला असे वाटते की, कायदेमंडळाने आपले काम लवकर करून प्रत्येक मामला हा प्रभावी निष्कर्षाप्रत आणावा. सध्या मला विनाकारण त्रास सहन करावा तर लागतोच आहे; पण त्याच्या तुलनेत कोणत्याही गोष्टीचा निकाल सत्वर व परिणामकारकपणे लागत नाही. काही बाबतीत काम जास्त वेगाने व्हावे, असे मला वाटते. हे मी केलेले छिद्रान्वेषण नसून या बाबतीत तुमचे लक्ष वेधण्याचा हा प्रयत्न आहे. एकदा का चुकीच्या गोष्टी तुमच्या निर्दर्शनास आल्या, की तुम्ही त्या दुरुस्त करता हे मी जाणतो.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

३२५

मकरपुरा

२५ जानेवारी १८९८

प्रिय मिसेस फ्रेंच,

आपल्या दि. २० जानेवारी १८९८ च्या पत्रातील मजकूर वाचून आनंद झाला. आज २५ जानेवारी आहे आणि मी विचार करतो आहे की, हे पत्र आज का मिळाले? या प्रकरणात मी सचिवाची चौकशी करीन. जव्हारची सहल फार चांगली झाली. खासकरून बच्चेकंपनी ग्रहण * पाहून आर्नदित झाली असेल. माझे काम संपवून मी आता उठत आहे आणि म्हणून मोठे पत्र लिहिण्याचा विचार नाही. त्या सहलीचा आनंद मि. फ्रेंच यांनीही लुटला असेल. आपणा दोघास माझ्या शुभेच्छा!

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

* २२ जानेवारी १८९८ रोजी जक्कार (Jehur) येथे खग्रास सूर्यग्रहण. ते १९ मिनिटांचे होते.

३२६

मकरपुरा पॅलेस
४ फेब्रुवारी १८९८

प्रिय कर्नल फिट्डग जेराल्ड,

मागच्या महिन्याच्या सहा तारखेचे पत्र मिळाले व आपण दिलेल्या नववर्षाच्या शुभेच्छांबद्दल मी आपला आभारी आहे. मीही आपणास नववर्षाच्या शुभेच्छा देत आहे. मी पत्रास उशिराने उत्तर देत आहे म्हणजे मी आपणास विसरलो असे नसून माझ्या प्रकृतीची बरीच हेळसांड झाल्याने मला पत्रोत्तरास उशीर झाला. इंजिप्टच्या माझ्या छोटेखानी सहलीचाही मला फारसा लाभ झाला नाही आणि मी अजून पूर्ण बरा झालेलो नाही. अधूनमधून मी शिकारीला पण जातो.

मी अशी अपेक्षा करतो की, आपल्या चिरंजीवांना सीमेवर होणाऱ्या युद्धात एखादा सन्मान मिळेल.

शेवटी बडोद्यास प्लेगचा प्रादुर्भाव झालाच आणि आम्ही लोक तो निपटून काढण्यासाठी शर्थीचे प्रयत्न करत आहोत. ब्रिटिशांसारखी बडोद्यामध्ये टपाल तिकिटे नाहीत याचे मला वाईट वाटते.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

३२७

उमरठ
४ मार्च १८९८

प्रिय बंधू संपत्तराव,

आपण आपली छोटी बोट आणि टांगा यांना काढून टाकण्याच्या विचारात आहात हे कळून मला वाईट वाटले. टांगा तुमच्या अटीप्रमाणे घेण्यास मी तयार आहे. मी जरी तो घेतला तरी आपणही त्याचा वापर करू शकता. बोटीच्या बाबतीत तुम्हाला नंतर कळवीन. तुम्हाला सिनोमध्ये त्यांचा उपयोग नक्कीच होईल. काही काळानंतर मला याची आठवण घावी. ऑस्ट्रेलियन घोडा अजून असेलच. अरबी घोड्यांची एक जोडी पण तुमच्याकडे होती. मी तुम्हास सात हजारांॅवेजी रु. १०,००० (दहा हजार) उपहारस्वरूप देत आहे. उद्या सकाळी बडोद्यास जाईन. या पत्रानुसार आवश्यक ते आदेश युसूफ अलीना दिले आहेत.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

३२८

उमरठ
४ मार्च १८९८

प्रिय दिवाणसाहेब अय्यंगार,

आपणास हे माहीत आहेच की महसूल विभागातील अधिकारी व इतर अधिकाऱ्यांनी घेतलेल्या काही निर्णयांना मी अंतिम मंजुरी देणारे आदेश अशातच दिलेले आहेत. या आदेशामुळे ते सर्व समाधानी असतील, अशी अपेक्षा आहे. जर त्यामध्ये काही त्रुटी आढळून आल्या तर अधिकारीवर्ग अंमलबजावणी करण्यापूर्वी त्यामध्ये सुधारणा करण्याच्या दृष्टीने वेळोवेळी (आपल्या) निर्दर्शनास आणतील. नायब दिवाण मि. पंडित हे विचारपूर्वक, विवेकाने काम करणारे दक्ष अधिकारी आहेत. हुजूर कामदारांनी पाठवलेल्या अपिलांचे काम तुमच्या कामातील अंतर्गत व्यवस्था म्हणून मि. पंडितांकडे वर्ग करण्यात यावी, जेणेकरून आपल्या कामाचा ताण कमी होईल. या केसेसचा निपटारा करण्यासाठी मि. पंडितांना बन्याच मोठ्या प्रमाणात पत्रव्यवहार करावा लागेल असे वाटते. माझ्या आदेशांचे नीट पालन होईल याकडे लक्ष घावे.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

३२९

मकरपुरा पॅलेस
६ मार्च १८९८

प्रिय महाराज कृष्णसिंह, टिहरी,

मागच्या महिन्यातील आपले दि. १९ तारखेचे कृपापत्र प्राप्त झाले. आपण दिलेला सल्ला खरोखर मौलिक आहे आणि मी तो अमलात आणीन. आपले पत्र आजच मिळाले. म्हणजे येथे पत्र पोहोचण्यास बराच कालावधी लागला. आपण आमच्या येथे भेट देण्यास एखाद्या वेळी येऊ शकाल असे वाटते. आम्हाला सर्वात मोठा त्रास हा प्लेगचा आहे. लोकांना यासंदर्भात केलेले कायदे आवडत नाहीत आणि त्यांच्या भावनाही समजण्यासारख्या आहेत. एकदा का उष्ण हवामान पूर्णत्वाने सुरु झाले की, प्लेगही नष्ट होईल अशी अपेक्षा आहे. या मोसमात आपण मसुरीस जाणार आहात का? माझा इंजिप्टचा दौरा छोटासाच होता; पण आनंददायक होता.

इजिप्तचे लोक उत्कृष्ट, भव्य इमारतींचे निर्माते होते. त्यांनी काही सुंदर मंदिरेही बांधली. त्यांच्यात आणि हिंदू धर्मामध्ये बरेचसे साधारण दिसून येते.

माझ्यासोबत मी तिन्ही मुलांना नेले होते. त्यांना सुंदर प्रदेशाचा आणि समुद्री प्रवासाचा आनंद लुटता आला. आपल्या स्वास्थ्याबदल शुभेच्छा!

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

३३०

उम्रठ
१२ मार्च १८९८

प्रिय दिवाणसाहेब (अच्यंगार),

आजच सकाळी तुमचे एक पत्र मिळाले. जयसिंगराव आंगे यांच्याबदल लिहिलेले वाचले. मी या प्रकरणाबाबत फारसा उत्सुक, अधीर नसून त्यांच्याकडून प्राप्त होणाऱ्या उपदेशाची शांतपणे वाट पाहणार आहे. चिंतामण नारायण मुजुमदार यांची केस आणि नारायणराव राजे पांढरे यांच्या वारसदाराची केस कृपया पाठवाल का? साधारणपणे केसेस मागवून घेणे मला आवडत नाही; पण या दोहोंमधील एक केस बन्याच काळापासून पडून आहे. सध्यापेक्षा जास्तीच्या कारवाईची त्या केससाठी आवश्यकता आहे. मला हे आनंदाने सांगावेसे वाटत आहे की, परतल्यापासून मी आता उत्तम प्रकारे झोपू शकतो. प्लेगही कमी झालाय हा आनंदाचा भाग आहे. आपली प्रकृती उत्तम असेल, अशी आशा करतो.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

३३१

उमरठ
१४ मार्च १८९८

प्रिय जयसिंगराव आंग्रे,

आपले १३ मार्च १८९८ चे पत्र नुकतेच प्राप्त झाले. आपल्या पत्रातील सर्व विनंतींचा काळजीपूर्वक आणि सहानुभूतीपूर्वक विचार केला जाईल. माझ्याकडून पुढील पत्र प्राप्त होईपर्यंत आपण आपले कार्य, कर्तव्य नेहमीप्रमाणे विचलित न होता पार पाडावे.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

३३२

उमरठ
१४ मार्च १८९८

प्रिय लॉर्ड एल्जिन,

मला हे वाचून अतिशय दुःख झाले की, एल्जिनच्या विधवा काऊंटेसचा दुःखद मृत्यु झाला. आपल्या झालेल्या या कौटुंबिक हानी आणि दुःखात आमच्या शोकसंवेदनांचा स्वीकार क्वावा. सध्या बडोद्यातील मृत्युदर बराच कमी झाला आहे, ही आनंदाची गोष्ट आहे. आम्हाला अशी आशा आहे की, थोड्याच कालावधीत आम्ही या रोगातून मुक्त होऊ. मुंबईच्या डॉ. डेरन यांनी अनेक वेळा येथे भेटी दिल्या. मी येथे काही दिवसांसाठी आहे आणि येथील शांतता मला खूप आवडली. काही दिवसांनी आम्ही सिमल्याकडे निघू. आपला येणारा काळजी शांततापूर्ण जाईल, अशी आशा करतो. लेडी एल्जिन आणि आपली कन्या यांना आठवण केली म्हणून सांगणे. आमच्या राणीसाहेबांचाही नमस्कार सांगणे.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

३ ३ ३

उमरठ
२० मार्च १८९८

प्रिय कर्नल मार्टेल्ली,

एक-दोन दिवसांपूर्वीच आपले पत्र मिळाले व आनंद झाला. आपण यात प्रामुख्याने समुद्रकिनाऱ्यालगतच्या गावांबदल लिहिले आहे. हे प्रकरण लवकर मिटवण्यासाठी मी मंत्रांना लिहीत आहे व मी स्वतः यात लक्ष घालणार आहे.

लवकरच मी जपानला समुद्री प्रवासाने जाण्याची शक्यता आहे आणि प्रकृतीने साथ दिली तर त्याच्याही पुढे असलेली बेटे पाहीन. माझी ७ किंवा १० एप्रिल रोजी निघण्याची शक्यता आहे. सामान्य प्रशासनाचे अधिकार मी मंत्रांना* देत आहेच. काही महत्त्वपूर्ण परिस्थितीत निर्णय घेण्याचे अधिकारही दिलेले आहेत. नेहमीप्रमाणे माझ्या आज्ञेने पूर्ण करण्याच्या गोष्टी मला सूचित केल्या जातील. मी आशा करतो की, तुम्ही त्यांना उत्कृष्टपणे सहकार्य कराल. जेव्हा ते तुमच्याशी गंभीर विषयाबाबत बोलतील. त्यांना तुम्ही उत्कृष्ट सहकार्य कराल, अशी मी आशा बाळगतो. तुम्हा सर्वांना शुभेच्छा !

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

* मि. अर्यंगार

३ ३ ४

उमरठ
२३ मार्च १८९८

प्रिय महाराज, खाल्हेर,

या पत्रासोबत एक छोटेसे डायमंड घड्याळ पाठवताना मला आनंद होत आहे. हे मी जिनेव्हाहून तयार करून मागवलेले आहे. हे आपण माझ्या व माझ्या राणीसाहेबांच्या वतीने आपल्या राणीसाहेबांना भेट द्यावी, अशी विनंती आहे. खरे म्हणजे हे फार पूर्वीच पाठवले असते; पण हे घड्याळ येथर्पर्यंत यायला बराच वेळ लागला. आपली बडोदा भेट* आम्ही विसरलो नाही. बडोद्यातील प्लेग आणि उष्णातेमुळे सध्या इथे मुक्काम आहे. यावर्षी कुठे जावे हे नक्की होत

नाही. मला कुठे फारसे जावेसे वाटत नसले तरी डॉक्टर्स म्हणत आहेत की, समुद्री प्रवास करावा. माझ्या सांगण्यावरून हे पत्र चि. फत्तेसिंहराव यांनी लिहिले असून, आपणा सर्वांना आमच्या सर्वांच्या वतीने शुभेच्छा देत आहे.

आपला अत्यंत विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

*पत्र क्र. २८९ पाहावे

३३५

उमरठ
४ एप्रिल १८९८

प्रिय गणपतराव गायकवाड*(पुतणे),

आपल्या ३ एप्रिल १८९८ च्या पत्राबद्दल धन्यवाद. पांढरे यांच्या नेमणुकीबद्दल आपण जे लिहिले त्यावर मी पूर्ण विचार करीन. शिरस्तेदाराबाबतचे आपले मत आणि दृष्टिकोनही वाचला. जर त्यांना जास्तीच्या जबाबदारीचे काम दिले जात असेल तर त्यांच्यासाठी आणि केलेल्या कामासाठी जास्तीचा मोबदला द्यावा यात काही संशयच नाही. माझ्या आज्ञाप्रमाणे त्यांना सध्याच्या अधिकारापेक्षा जास्तीचे अधिकार देण्याची जरी गरज नसली तरी मी तुम्हाला काही काळानंतर परवानगी दिल्यानंतर तुम्ही त्यांना थोडा जास्तीचा पगार द्यावा. चांगल्या कामाला प्रोत्साहन द्यावे म्हणून करणे हे योग्य आहे; शिरस्तेदार आणि बर्वे यांना दिलेले अधिकार काही मर्यादिपर्यंतच आणि न्यूनतमसंदर्भात आहेत किंवा कसे हे एकदा तपासून पाहावे. कारण याबाबत आज्ञापत्रात मी काय दिले आहे ते स्पष्टपणे माझ्या लक्षात नाही. प्रत्यक्ष आज्ञापत्र देताना त्यांना त्यांच्या हुद्यापेक्षा जास्त अधिकार दिले जाणार नाहीत. जेणेकरून अशी माणसे मोहाला बळी पडण्याचे प्रसंग निर्माण होणार नाहीत याकडे लक्ष दिले जावे. त्याचबरोबर सरकारच्या वास्तविक हितांकडे दुर्लक्ष होता कामा नये.

सुरुवातीला मी असे म्हणेन की, शिरस्तेदाराला रु. ३०० पेक्षा थोडे जास्तीचे चौकशी अधिकार द्यावेत. त्याचप्रमाणे आर्थिक मर्यादेबरोबरच त्याला मी प्रकरणांच्या श्रेणीचीही मर्यादा घालून देत आहे. त्याच्यासमोर केवळ सरदाराच्या समोर चालतात तसे नोकर-चाकर इत्यादींचे खटले चालावेत. त्याचे नैमित्तिक चौकशीचे अधिकारही सरदाराच्या अधिकाराइतकेच असावेत. या अधिकारात वाढ करणे केवळ तुमच्याच हातात आहे. जर एखादा नाजर अपात्र असेल तर त्याला अधिकार नक्कीच देऊ नयेत.

मला रात्री उशिरापर्यंत झोप येत नाही. आपली प्रकृती उत्तम असेल अशी अपेक्षा करतो. हे प्रकरण माझ्याकडे आल्यावर मी आवश्यक ते आदेश जारी करीन. तसे हे फार काही गंभीर प्रकरण नाही आणि या पत्रात मी केवळ सूचना देत आहे ढोबळपणे, आज्ञा नाही.

तुमचा प्रिय
सयाजीराव गायकवाड

*त्या वेळी असलेले सेनापती

३ ३ ६

उमरठ
१ एप्रिल १८९८

प्रिय अव्यंगार दिवाणजी,

आपण पत्र पाठवून मला बडोद्याला लवकर येण्यासाठी जे सांगितले त्याबद्दल आपले आभार. गेल्या काही दिवसांमध्ये मी योग्य त्या पद्धतीने झोपू शकलो नाही; पण ही अवस्था लवकरच निघून जाईल, असे वाटते. माझ्या बडोद्यास येण्याबद्दलचे मी आपणास कळवीन. तुम्हाला जातीने भेटण्याची इच्छा आहे. आपली प्रकृती उत्तम असेलच. अशी आशा करतो की, मद्रासहून काही चांगली बातमी तुम्हाला मिळाली असेल. विशेषत: तुमच्या सुपुत्राबद्दल, जो आजारी होता. पुस्तकं पाठवल्याबद्दल धन्यवाद!

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

३ ३ ७

उमरठ
१५ एप्रिल १८९८

प्रिय कर्नल मार्टेल्ली,

आपल्या येथे आगमनाबद्दल आपण मला कळवावे, हे मिसेस मार्टेल्ली यांचे म्हणणे अगदी योग्य होते. मी बडोद्यास जाणारच होतो; पण राणीसाहेबांनाच ताप आलेला असल्याने सध्या तरी शक्य नाही. तरी आपण बडोद्यास येण्याच्या तीन दिवस आधी मला कळवावे की, मी तेथे केव्हा पोहोचले पाहिजे. म्हणजे मग तुमची आणि सोबत येणाऱ्यांची योग्य ती व्यवस्था करता येऊ शकेल. मिसेस मार्टेल्ली व आपली कन्या यांची प्रकृती उत्तम असेल अशी आशा करतो.

कॅप्टन कोकसच्या आफ्रिकेच्या प्रस्तावाबाबत मी दिवाणजींना लिहीत आहे. मला वाटते, त्यांना माझ्यामुळे बराच काळ वाट पाहावी लागली. खरे सांगायचे म्हणजे माझ्याकडे वेळच नव्हता.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

३३८

उमरठ
१५ एप्रिल १८९८

प्रिय ठाकूरसाहेब गोडल,

हे पत्र सुरु करण्यापूर्वीच मी आपल्या कृपापत्राचे लवकर उत्तर न दिल्याबद्दल माफी मागतो. सत्य परिस्थिती अशी आहे की, मी माझ्या कामातील चालढकल करण्याच्या सवयीला बळी पडलो आणि दुसरे म्हणजे (वाढलेल्या) उष्णतेमुळे काही काम करण्याची ऊर्जा अथवा क्षमता कमी झाल्या आहेत. या माझ्या अभिव्यक्तीला एका सामान्य माणसाच्या तुलनेत आपण डॉक्टर म्हणून फार चांगल्या पद्धतीने समजू शकाल, असे मी मानतो. बडोद्यातील प्लेगमुळे मी जवळपास फेब्रुवारीपासून येथेच आहे. इजिप्तहून परतल्यानंतर मला बडोद्यामध्ये जी झोप येत होती त्यापेक्षा येथे जास्त व्यवस्थित झोप येत आहे. मी थंड हवेच्या, आल्हाददायक अशा ठिकाणी जाण्याच्या विचारात होतो; पण बडोद्यामधील प्लेगची परिस्थिती पाहता हा विचार टाळला. आज तरी मी हे आपणास सहर्ष सांगू शकतो की, बडोद्यातून प्लेग हव्यापार झालेला आहे. आपणही गोडलबाहेर या उष्ण हवामानात एखाद्या समुद्र किनारी जाणार असाल. मी माझ्या सर्व मुलांना जपानच्या समुद्र प्रवासाला पाठवले आहे.* ते सर्व येत्या जूनपर्यंत उटीला परत येतील, अशी अपेक्षा आहे. आपण जर उटी पाहिले नसेल तर ही एक जागा आपल्या राणी साहेबांबरोबर पाहण्यासारखी आहे. लिलाबा आणि इतर मुले कशी आहेत? कीर्तिसिंहजींना माझी आठवण येत असेल. आपल्या इंग्लंडमधील मुलांची उत्तम खुशाली वेळोवेळी कळत असेल. राणीसाहेबांना व तुम्हालापण आपल्या प्रवासाच्या सुखद आठवणी येत असतील. उभयतांना माझ्या शुभेच्छा!

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

* २८ मार्च १८९८ रोजी उमरठ येथे तिन्ही रात्रपुत्रांचा मौँजी बंधन (उपनयन संस्कार) कार्यक्रम झाल्यानंतर हे राजपुत्र मि. व मिसेस फ्रेंच यांच्यासोबत जपानला रवाना झाले. त्यांच्यासोबत मेसर्स नारायणराव घाडगे आणि दादासाहेब गायकवाड हेही होते.

३३९

उम्रठ

१५ एप्रिल १८९८

प्रिय कीर्तिसिंहजी,*

आपली प्रकृती उत्तम असल्याचे कळाले आणि मला फार आनंद झाला. आपण अहमदाबादच्या डॉ. बटुकराम यांच्याकडून औषध घेत आहात ना? शिकारीदरम्यान मी फार कमनशिबी ठरलो हे खरे. मला एकही प्राणी दिसला नाही. गेल्या दोन दिवसांपासून राणीसाहेब तापाने आजारी होत्या; पण आज बन्या आहेत. आपल्या मातोश्रींचे सर्व क्षेम कुशल असेल अशी अपेक्षा करतो. त्यांना माझा नमस्कार सांगणे. एका खेडेगावाची निवड करण्यासाठी आपण नांदोदला जाऊन आलात का? केव्हा जाण्याचा विचार आहे? आपली प्रकृती उत्तम असेल तर आपण येथे यावे ही विनंती आहे. आपली कन्या चंद्रकोर कशी आहे? माझी मुलेही खुशाल आहेत.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

* नांदोदच्या राजाचे बंधू. काही काळासाठी त्यांनी बडोद्यात सेवा केली आणि महाराणीसोबत १९०० मध्ये पॅरिस प्रदर्शनासाठी युरोपला गेले होते.

३४०

उम्रठ

२७ एप्रिल १८९८

प्रिय कर्नल मार्टेल्ली,

मिसेस मार्टेल्ली यांच्यासाठी घोडागाडी आणि ते शिंगरू पाठविले आहे; पण कृपया त्या स्कॉच शिंगरांची योग्य ती काळजी घ्यावी. जर माधवराव बाजी देवडीवाले * यांना किताब दिला गेला असेल तर माझी काहीच हरकत नाही. मला खात्री आहे की, यामुळे सर्व संबंधितांना आनंदच होईल. मला काल थोडा ताप होता; पण आज बरे वाटत आहे.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

*माधवराव बाजी मुळात इंदोर येथे सेवेत होते आणि त्यांना नंतर बडोद्याच्या सैन्यात घेण्यात आले. तिरहा अभियानामध्ये ते आघाडीवर लढले आणि म्हणून त्यांना सन्मानित करण्यात आले. १८ फेब्रुवारी १९१३ ला ते बडोद्याहून सेवानिवृत्त झाले. त्यांना मासिक पेन्शन रूपये २०५ मिळत होती. (मे १९२३)

३४१

उमरठ
२ मे १८९८

प्रिय मि. फ्रेंच,

आपली सर्व पत्रे मिळाली. सगळे काही व्यवस्थित चालले आहे हे कळून आनंद वाटला. आम्ही सर्व आपल्या परतण्याची आतुरतेने वाट पाहत आहोत.* सध्या येथे वातावरण बरे आहे. मी करारविषयक कायद्याच्या अभ्यासात गढून गेलो असून, २ ते ३ दिवसांत तो पूर्ण होईल असे वाटते.

राणीसाहेबांची तब्येत ठीक नसून आम्ही उटी येथे जाण्याची तयारी करत आहोत. तेथे मी काही काळ थांबणार आहे. फत्तेसिंहरावांना नृत्यकलेचे □ शिक्षण देण्याची तितकी गरज मला वाटत नाही. चांगले शिष्टाचार शिकवण्यासाठी तरुण मुलांना तरुण मुलींच्या, महिलांच्या अति निकट सान्त्रिध्यात आणलेच पाहिजे, असे मला वाटत नाही. मिसेस फ्रेंच आणि मुलांना माझ्या शुभेच्छा सांगाव्यात.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

*मि. व मिसेस फ्रेंचसोबत सर्व राजपत्र जपानला गेले होते.

• महाराजांनी आपले उमरठ येथील वास्तव्य करार कायद्याच्या अभ्यासासाठी आणि बडोदे संस्थानासाठी नवीन कायदा बनवण्यासाठी उपयोगात आणले. या कामात त्यांना मेसर्स अंबालाल संकरलाल आणि अनंत नारायण दातार यांनी मदत केली.

□ जपानला बोटीने जाताना शिपबोर्डवर केपर नृत्य शिकाण्याची इच्छा फत्तेसिंहरावांनी व्यक्त केली होती.

३४२

उमरठ
७ मे १८९८

प्रिय अच्यंगार दिवाणसाहेब,

आपणाकडून प्राप्त झालेल्या पत्रांबद्दल आभार. मला असे वाटते की, हे पत्र तुम्हाला मद्रासमध्येच मिळेल. कामाच्या व्यापापासून दूर राहून तुमचा सुटीचा काळ उत्तम चालला असेल

असे वाटते.* साओली आणि विजापूरबाबत काही खबर नाही. मला वाटते हे दोन्ही आता स्थिरस्थावर झाले असतील; पण तुमच्या मौलिक मार्गदर्शनास मी मुक्तो आहे याचे वाईट वाटते. मी तुमच्या परतीची आतुरतेने वाट पाहत आहे.

आपण आपल्या पत्रात दर्शविलेल्या अनेक मुद्यांबाबत मी आवश्यक त्या सूचना देणार आहे. लवकरच काही दिवसांसाठी मी बडोद्यास जाणार आहे. अंबालाल भाईदेखील बडोद्यास येतील. आपणा सर्वांच्या उत्तम तब्येतीसाठी शुभेच्छा !

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

* दिवाणसाहेब मि. श्रीनिवास आर. अच्युंगार हे थोड्या काळासाठी विश्रांती घेण्यास रजेवर होते.

३४३

उमरठ
८ मे १८९८

॥ श्री म्हाळसाकांत प्रसन्न ॥

रा. कृष्णराव पवार, संस्थान देवास, गोसावी यांस अखंडित लक्ष्मी आलंकृत राजमान्य सयाजीराव गायकवाड, संस्थान बडोदे यांचा कृतानेक रामराम

विनंती - येथील कुशल तागाईत ता. ७ माहे मे सन १८९८ पावेतो मुक्काम उमरठ येथे म्हाळसाकांत कृपेकरून सर्वत्रांसह सुखरूप असो. विशेष, आपल्याकडून ता. २ माहे मे सन १८९८ चे पत्र आले ते सुसमयी प्रविष्ट होऊन परम संतोष झाला. असेच वरचेवर खुशालीचे पत्र येत असावे. यानंतर इकडील मजकूर-कालच रात्री आपल्यास फार दिवस पत्र न पाठविल्याबद्दल मनात विचार आला होता. तितक्यात आज आपले पत्र येऊन पोहोचले. मुले जपानकडे स पाठविली आहेत. तिकडून त्यांच्या तारा वगैरे येतात, त्यावरून त्यांची प्रकृती बरी असल्याचे समजते. माझी स्वतःची तब्येत बडोद्यापेक्षा उमरठेस म्हणजे येथे बरी आहे; परंतु राणीसाहेबांची प्रकृती येथे बरी राहत नसल्याने थोड्या दिवसांत लोणावळे अगर नीलगिरीस जाण्याचा विचार आहे. मुले मद्रासेहून तेथेच येऊन भेटतील. मी बहुतेक करून जुलै महिन्यात बडोद्यास परत येण्याचा विचार करीत आहे. येथे उष्मा बराच पडतो. सांजसकाळ वारा सुटत असतो. आपण उभयतांनी शरीर प्रकृतीस जपत जावे. कळावे बहुत काय लिहिणे. लोभाची वृद्धी निरंतर असावी, ही विनंती.

सयाजीराव गायकवाड

३४४

उमरठ
८ मे १८९८

प्रिय ठाकूरसाहेब, भावनगर,

आपण दिलेल्या आमंत्रणाबद्दल मी आपला मनःपूर्वक आभारी आहे. लाग्नाचे सर्व कार्यक्रम उत्तम पार पडतील, अशी मला खात्री आहे. नवदम्पतीस माझे शुभाशीर्वाद कळवावेत. नांदोदला जाताना किंवा येताना आपण जर बडोद्यास राहून आमचा पाहुणचार घेतला तर मला खूप आनंद होईल. मी त्या वेळी बडोद्यास असेन याची खात्री नसली तरी त्यामुळे तुमच्या स्वागतात काहीही कमी राहणार नाही. राणीसाहेबांची प्रकृती ठीक नसल्याने लोणावळ्यास जावे लागणार आहे. यासोबत मी एक पुस्तक पाठवत आहे. ज्याचा कृपया स्वीकार करावा.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

३४५

उमरठ
८ मे १८९८

प्रिय नेविन्स,

माझ्याने आपणास पत्र पाठवणे बन्याच कालावधीत घडले नाही. २० एप्रिलच्या पत्रामुळे तर माझे आता कर्तव्यच बनले की, मी आपल्या हितचिंतक आणि कायम आठवण करणाऱ्या अशा मित्रास पत्र लिहावे. आपल्या मातोश्रींच्या निधनाबाबत वाचून फार दुःख झाले. माझ्या त्या चांगल्या आठवणीत आहेत. माझ्या वतीने आपल्या वृद्ध वडिलांचे सांत्वन करावे आणि आपणही धोराने घ्यावे. फेब्रुवारीपासून मी इथेच आहे. उद्या बडोद्याला जाईन. मग तेथून लोणावळा आणि उटी. या वेळी मला इथे फार आराम मिळाला. इजिप्टहून बडोद्यास आल्यापासून मला चांगली अशी झोपच येत नव्हती. मी बराचसा भयभीत झालो होतो. माझ्या यकृतात बिघाड झाला होता; पण येथे आल्यावर थोडे बरे वाटत आहे. मी आता दूरपर्यंत चालत जातो हे ऐकून तुम्हाला आश्र्य वाटेल. मी माझ्या सर्व मुलांना जपानला पाठवले आहे. ते योकोहामा येथे सुरक्षित पोहोचले.

फत्तेहसिंहरावांनी चित्रकलेची परीक्षा तर दिली आहे; पण माझ्या पसंतीइतकी उंची ते गाठू शकले नाहीत; पण इतर परीक्षांच्या बाबतीत असे होणार नाही, असे मला वाटते. श्रीमंतांच्या मुलांच्या त्यांच्याच स्वतंत्र समस्या असतात.

बडोद्यासाठी ‘कराच कायदा’ करण्यासाठी मी बराच प्रयत्नशील आहे. त्यावर मी खूप काम केले आहे. गणीसाहेबांची तब्येत बन्याच काळापासून ठीक नसल्याने येथून आता निघावे लागणार आहे. बडोद्यातून प्लेग नाहीसा झाला असला तरी काही जिल्हांत अजूनही आहे. साओलीमध्ये लोकांनी प्लेगच्या उपाययोजनांना विरोध केल्यामुळे त्यांना थोपवण्यासाठी काहीं तुकड्या पाठवाव्या लागल्या. काडीमधील एक खेडे पिलवईमध्ये उद्रेक झाल्याने पोलिसांच्या मदतीला काहीं तुकड्या पाठवाव्या लागल्या. लोकांनी सर्वेक्षण कार्याला विरोध केल्याने उद्रेक झाला. याआधी खंडेराव महाराजांच्या काळात सर्वेक्षण झाले होते. आमचे अधिकारी मुळात भित्रे तर आहेतच; पण ते इतरांनाही कामापासून परावृत्त करतात. त्यांना कायदा फार पाठ असतो (जो की कधीच समजलेला नसतो) पण त्याचे प्रत्यक्ष परिणाम ते पाहत नाहीत अथवा त्या कायद्यांच्या प्रत्यक्ष प्रायोगिकतेसाठी स्वतः परिक्षेस तयार होत नाहीत. सुशिक्षित भारतीयांमधील जे दोषदर्शन ब्रिटिशांनी केले आहे ते खरे असले तरीही माझ्या अनुभवाप्रमाणे याला ब्रिटिश सरकार जबाबदार आहे. भारतीय लोक राजकीय कल्पना आणि विचार आत्मसात करतात आणि त्यांना सर्व ठिकाणी समानतेने अमलात आणताना परिस्थिती आणि वस्तुस्थितीचा विचारही करत नाहीत. मला वाटते मी बरेच लांबलचक पत्र लिहिले आहे; पण आता शुभेच्छा देऊन हे पत्र संपवतो.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

३४६

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
१० मे १८९८

प्रिय कर्नल कोक्स,*

आपल्या पत्राबद्दल आभार

मी इथे रात्री ११ च्या आसपास पोहोचलो. प्रवासाच्या शेवटच्या भागात मला बराच थकवा जाणवला. मिसेस कोक्स यांना इंग्लंडच्या दौऱ्याने बराच फायदा झाला असावा. मध्य भारतात आपला वेळ चांगला व्यतीत झाला असेल. आपणास सोयीचे असेल तर मी आपणास उद्या सकाळी सात वाजता घोड्याच्या रपेटीवर अथवा गाडीने फिरावयास नेईन. आपणास येथूनच निघावे लागेल. आपल्या या फेरीमध्ये आपण काही इमारती पाहू, असे मला सुचवावेसे वाटते.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

* सहायक निवासी अधिकारी, बडोदा

३४७

लक्ष्मी विलास पॅलेस, बडोदा
११ मे १८९८

प्रिय कर्नल मार्टेल्ली,

उमरठला असताना मिळालेले आपले पत्र वाचून आनंद झाला. येथे मी काल रात्री आलो. कडी येथे घडलेल्या प्रकरणाने मी बराच चिंतित आहे. मंत्री * यासंदर्भातील सरकारी प्रश्नाबाबत आपणाशी बोलले नाहीत याचे मला वाईट वाटले. याबाबतीत ते तुमच्याशी बोलतील, असा माझा समज होता. आमच्या छोट्याशा राज्यासाठी हा मोठाच प्रश्न आहे. मिसेस मार्टेल्ली यांना माझ्या शुभेच्छा द्याव्यात. येथे हवा चांगली आहे. राणीसाहेबांची तब्येत फारशी ठीक नाही.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

*मि. केरशापजी

३४८

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
१३ मे १८९८

प्रिय सर मि. इलियट,

आपले १ एप्रिल १८९८ चे पत्र वाचून आनंद झाला. आपणास माहीत आहे की, पत्रव्यवहाराच्या बाबतीत मी खूपच आळशी आहे. हे खरे असले तरी आपणासारख्या मित्रांकडून आलेली पत्रे वाचणे ही मात्र नेहमीच आनंददायक गोष्ट आहे.

बडोदा शहर आणि राज्याच्या काही भागात अजूनही प्लेग असून, त्याविरुद्ध आमचा संघर्ष चालू होता. आता शहर प्लेगमुक्त झाले असले तरी ही रोगप्रतिकारकता फार काळ टिकणारी असेल असे वाटत नाही. लोकांचा प्लेग प्रतिबंध उपायांना भरपूर विरोध होता आणि त्यांना झालेली असुविधा आणि त्रासांकडे पाहून कोणालाही त्यांची सहज दया येईल, सहानुभूती वाटेल; पण या उपायांना कसे टाळावे हे कल्याण्यास मार्ग नव्हता. लोकांच्या हितासाठी ते आवश्यक तर होतेच; पण ब्रिटिश अधिकारी अशा उपायांना लागू करण्याबाबत बरेच आग्रही होते, पण स्थानिक राज्यांच्या या समस्या ब्रिटिश सरकार दरबारी इतक्या निष्काळजीपणाने मांडल्या जाणे दुर्दैवाची

गोष्ट आहे, असे मला वाटते. यासंदर्भात निवासी ब्रिटिश अधिकारी वारंवार माहिती घेण्यासाठी, पाहणी करण्यासाठी येत होते (ज्यांना परिस्थितीची कल्पना नाही आणि ज्यांना सकारात्मक विचार करता येत नाही त्यांना हे सर्व नगण्य व क्षुद्र वाटेल). या सरकारी अधिकाऱ्यांच्या सौहार्दपूर्ण भेटी आणि प्लेगच्या संदर्भातील त्यांनी वारंवार केलेली निरीक्षण यांचा जनतेवर निश्चितच स्पष्ट आणि योग्य असा परिणाम झाला; पण जेव्हा प्रजा अशी दुर्बल आणि संपण्याच्या मार्गावर असते तेव्हा अशा अगदी नगण्य, लहानात लहान बाबींचेही आंतरिक महत्व वाढते, ज्या त्यांच्या भल्यासाठी केल्या जातात. राज्यात अत्यंत अवघड असलेला विकास अशा कारणांनी धोक्यात येतो. तसे असमाधानी वगैरे वाटण्याचे मला काहीच कारण नाही. योग्य पद्धतीने विचार करणाऱ्या प्रत्येकाला हे योग्यच वाटेल, असा माझा विचार आहे. राज्याबाहेर मात्र परिस्थिती त्रासदायक झालेली दिसते. वर्तमानपत्रांमध्ये बन्याच ज्वलतं प्रश्नांबाबत चर्चा होत आहेत. ज्यामध्ये चलन, सीमेवरील युद्ध, बजेट, प्लेगची उपाययोजना, पुण्याचे प्रकरण* चीनचा प्रश्न इत्यादी. यांच्या परिणामांवर जर विश्वास ठेवलाच तर तो असा आहे की, शासक आणि शासितांच्या परस्पर संबंधांमध्ये तणाव निर्माण होणे स्वाभाविक आहे.

आपली आणि मि. टेड यांची प्रत्येक आठवड्यात भेट होणे आणि आपल्या कुटुंबामध्ये सर्व काहीं व्यवस्थित असणे ही आनंदाची बाब आहे. मी माझ्या सर्व मुलांना जपानला पाठवले होते. ते जून महिन्याच्या पहिल्या आठवड्यात परत येतील, अशी अपेक्षा आहे. योकोंहामा येथे ते सुरक्षितपणे पोहोचले आहेत.

फत्तेसिंहराव यांना चित्रकलेच्या परीक्षेसाठी मुंबईला पाठवले होते; पण आमच्या अपेक्षेइतके यश त्यांना लाभले नाही. उलट त्यांच्यापेक्षा अभ्यासात कच्चे असलेल्यांनी आपली योग्यता सिद्ध केली. भविष्यातील परीक्षांमध्ये त्यांचे निकाल असे असू नयेत ही आमची अपेक्षा आहे. श्रीमंतांच्या मुलांच्या बाबतीत असलेले खरे मत आणि कलुषित मत यामध्ये फरक करणे कधी कधी अवघड होऊन जाते. फत्तेसिंहरावांनी केवळ उत्तीर्ण दर्जा न मिळवता त्याच्या वरच्या श्रेणीमध्ये असावे, अशी आमची अपेक्षा असते.

बडोदा संस्थानासाठी करार कायद्याच्या संदर्भात मी बरेच परिश्रम घेऊन हे काम नुकतेच संपवले आहे. बन्याच प्रमाणात ब्रिटिश कायद्याची यात नकल असली तरी काही ठिकाणी शब्दयोजना वेगळ्या प्रकारची आहे. दास्यत्वातून आलेल्या उदासीनतेमुळे येथे कर्मचारी हे मूळ ब्रिटिश कायद्यापेक्षा वेगळे स्वीकारण्यास फारसे उत्सुक नाहीत; पण हे तेव्हाच शक्य होईल जेव्हा या बाबतीतला बदल मिनर्हाप्रिमाणे त्यांच्याच बुद्धीतून झेप घेऊन बाहेर येईल. त्यांच्या बाबतीत धोका आणि वात्रटपणा म्हणा हवे तर असा आहे की, ही माणसे काहीं संकल्पनांना चिकटूनच राहणे पसंत करतात. म्हणजे पूर्वापार सांभाळलेल्या आपल्या राजकीय संकल्पना ते सोडतच नाहीत आणि परिस्थितीनुसार तरतमभाव ठेवून बदल करायला तयारच नसतात. यामुळे प्रत्यक्ष कामामध्ये मोठ्या प्रमाणात गोंधळ निर्माण होतो. आम्ही आमच्या उपाययोजना आणि संविधानामध्ये ब्रिटिशांचे अनुकरण केले. ब्रिटिश संविधानामध्ये शक्ती आहे. स्पष्टोक्ती, सन्मान उच्च कर्मचाऱ्यांच्या हितांमध्ये एकवाक्यता, राष्ट्रीयत्व व देशभक्ती आहे, जी आमच्यात सापडत नाही; पण त्याच वेळी दुसऱ्या बाजूला आम्ही आमच्या जमेच्या बाजू आंधळेपणाने सोडून देतो, ज्या खरोखर महाराजा सयाजीराव गायकवाड | ३६६

आमच्याकडे आहेत. अशा प्रकारे आम्ही दोन्ही बाजूंनी पराजित होतो. त्याचा परिणाम असा होतो की, विचित्र राजकीय परिस्थिती आणि ताठरपणाने एकाच दिशेने चालणारी यंत्रणा समोर येते. स्थानिक राजांसाठी या दोन्ही परिस्थितींना पार करणे अवघड आहे. अर्थात हे मी मान्य करतो की, या दोन्ही यंत्रणांचे आणि परिस्थितीचेही काही फायदे आहेत.

मंत्री^१ सहा महिन्यांच्या रजेवर गेले असून, मि. केरशापजी त्यांचे काम पाहत आहेत. जयसिंगराव आँग्रे^२ यांचे हृदयविकाराने अचानक निधन झाले. त्यांची जागा धामणस्कर यांनी घेतली आहे. मी वतनविषयक कायदे पारित केले आहेत, जे आस्थापना विभागात राहून गेले होते. आता मंजूर केलेले कायदे हे तुमच्या काळात केलेल्या कायद्यांप्रमाणेच आहेत. आँकडा गावातील सर्वेक्षण कार्यामुळे काडीमध्ये थोडा गोंधळ उडाला होता; पण हे प्रकरण आता थांबले आहे. सावलीमध्ये प्लेगच्या संदर्भात काहीं गडबड झाली होती. दोन्ही ठिकाणी मंत्र्यांनी तुकड्या पाठवून दिल्या आहेत.

मला वाटते, हे पत्र वाचता-वाचता तुम्हाला थकवा आला असावा. तुमच्या घराच्यांच्या उत्तम प्रकृतीबद्दल मी सदिच्छा देतो.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

* प्लेगसंदर्भात पुण्यामध्ये ज्या उपाययोजना सक्तीने लागू करण्यात आल्या, त्यामुळे जून १८९७ मध्ये मि. रँड आणि लेफ्ट. आर्यस्ट यांचा खून झाल्याने पुण्यात बराच गोंधळ उडाला होता.

१ मि. अच्यंगार

२ तत्कालीन सरसुभा ज्यांचे १८ मार्च १८९८ रोजी बडोद्यात निधन झाले.

३४९

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
२२ मे १८९८

प्रिय ठाकूर साहेब, गोंडल

गोंडलमधील काम संपल्यावर तुम्ही चित्रकर्त्या बाईला पाठवू शकता; पण त्या वेळी आम्ही येथे नसू असे वाटते. तुम्ही तिच्यासोबत दिवाणजीच्या नावे लिहिलेले पत्र पाठवणे उत्तम राहील. मी तशा सूचना दिवाणजींना देईन. तिला मी एक-दोन चित्रे अथवा जास्तीची चित्रे काढण्यास सांगेन. तिला मानधन किती द्यावे, हे कृपया सांगाल का? आपल्या ओळखी, मैत्री असताना हे विचारणे थोडे धाडसाचे आहे; पण आपण योग्य ते सुचवू शकाल, असे वाटते.

येथे उष्मा फारच आहे. आमच्या राणीसाहेबांची तब्येत ठीक नसल्याने त्या लोणावळ्यास गेल्या. माझ्या शुभेच्छा आपल्या राणीसाहेब आणि मुलांना द्याल ना? आपण सर्व स्वस्थ असाल, अशी आशा करतो.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

३५०

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
२२ मे १८९८

प्रिय कॅटन कोक्स,

रेसकोर्सवर उद्या सायंकाळी ६ वाजता आपण भेटू. हे आपणास सोयीचे होईल असे वाटते. आपल्या चर्चेनंतर ज्या मुद्द्यांबाबत आपणास माझ्याकडून खात्री करून घ्यावयाची आहे त्यांची नोंद घ्या. त्यांच्यासंदर्भात साधे प्रश्न असे तयार करा की, मला केवळ होय / नाही म्हणणे सोपे जाईल. आपसात समजुतीच्या बाबतीत चूक होणार नाही यासाठी आपणच मला मदत करावी. मिसेस कोक्स यांच्याबरोबर परवा भेट झाली, आनंद झाला. सोबत मी जर्नल पाठवत आहे. त्यासाठी तुमचे धन्यवाद. दुसरे जर्नल उद्या पाठवण्याचा प्रयत्न करीन.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

३५१

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
२७ मे १८९८

प्रिय कर्नल कोक्स,

आपला झालेला संवाद मी विसरलो नाही. काही कामे मागे लागली म्हणून पत्र पाठविण्यास उशीर झाला. आपणास उद्या मंत्र्याकडून पत्र प्राप्त होईल. मी एक हजार पाऊंडस् मंजूर केले आहेत.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

३५२

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
२७ मे १८९८

प्रिय कर्नल मार्टेल्ली,

आपल्या पत्राबद्दल मी आपले आभार मानतो. पिलवाईच्या जनतेशी शक्य होईल तितका संघर्ष टाळावा, असे मी माझ्या अधिकाऱ्यांना वारंवार सूचित करीत होतो. या प्रकरणात तुम्ही दिलेला सल्ला लक्षात आहे. आमची जास्तीची माणसे पाठवायचे म्हणाल तर त्याबद्दल लांबलचक स्पष्टीकरण द्यावे लागेल, जे मी अशा गरम वातावरणात हेतुतः टाळत आहे. मला वाटते त्यांचा खरोखर काही उपयोग नाही, गरज नाही. आज दरबार * का भरला नाही हे मला कळाले नाही. अशा आनंददायी दिवसाच्या (माझ्या वतीने) हार्दिक शुभेच्छा ! आपण सर्व खुशाल असालच.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

* क्वीन व्हिक्टोरियाचा वाढदिवस

३५३

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
२९ मे १८९८

प्रिय कर्नल मार्टेल्ली,

आपल्या पत्राबद्दल खूप आभार.

पिलवाई प्रकरणांबाबत आपला सल्ला लक्षात ठेवला आहे. हे प्रकरण मार्गी लागण्यास झालेल्या विलंबामागे तसे सबळ कारण होते. वस्तुस्थिती अशी होती की, आमच्या अधिकाऱ्यांचा आमच्या शास्त्रांवर आणि दारूगोळ्याबाबत विश्वास फार कमी होता. त्यांना असे वाटत होते की, अगदी आमच्याकडच्या ढालीसुद्धा कमी दर्जाच्या असून, गावकन्यांकडील ढाली आणि शस्त्र सरस होते. त्याचप्रमाणे आमचे सैनिक विशिष्ट वर्गातील असल्याने त्यांना युद्धाचा फारसा सराव नसल्याने गावकन्यांसमोर अतिरिक्त फौजफाटा न घेता जाणे सुरक्षित नक्ते. मुळात ते प्रकरण छोटेसेच होते; पण ज्यांना आपण मदत केली अशा हट्टी, दुराग्रही लोकांना हाताळणे थोडे अवघड होते आणि जेव्हा बळाच्या वापराची गरज नसते तेव्हा गरज पडल्यास ते वापरताही येते याची जाणीव लोकांना करून देणे गरजेचे असते. ही अवस्था सगळीकडे आहे; पण बडोद्यासारख्या राज्यामध्ये जास्त प्रमाणात आहे, जेथे सरकारच्या संदर्भात जनतेमध्ये आत्मविश्वास आणि उत्साह

असणे नेहमीचे आहे. यापूर्वीचे जे शासन होते त्यांच्या काही चुका असतीलही; पण त्यांनी नेहमी तपर आणि भक्कम अशी भूमिका गरज पडेल तेहा घेतलेली आहे. आतासुद्धा जेहा आम्ही दौऱ्यावर आहोत तेहा त्यांच्या कार्याच्या कथा ऐकायला मिळतात. खरे म्हणजे लोक दुसरा दृष्टिकोन मान्य करायला तयार नाहीत; पण अधिकाऱ्यांच्या कृतीमध्ये थोडीशी जरी चूक राहिली आणि अडथळे आले तर आत्मविश्वास आणि उत्साह दिसून येणे अवघड होऊन जाते.

आपले पत्र मी हंगामी मंत्र्यांना* दाखवले असून, त्यांनी तुम्हाला आवश्यक ती माहिती पुरवावी, अशा त्यांना सूचना दिलेल्या आहेत. ते कामात नवीन आहेत हे लक्षात घ्यावे. त्यांच्याकडून आलेली या प्रकाराची माहिती त्रोटक स्वरूपात आहे. हे मला कळाले; पण ती जशी असेल तशी आपल्या सेवेत सादर आहे. अजून काही माहिती आपणास आवश्यक असेल तर ते तुम्हाला आनंदाने पुरवतील. येथे माझ्या निरीक्षणात आलेली एक बाब मी आपणास सांगू इच्छितो की, आपण आमच्या राज्याच्या सर्व गोष्टी हाताळताना आपली सहकार्याची, अखंड मैत्रीची आणि हितैषी असण्याची भावना प्रत्येक कृतीतून दाखवून दिलीत याबद्दल मी आपला खरेच आभारी आहे; पण रेसिडेन्सी अधिकाऱ्यांच्या सहजपणाने माहिती विचारण्याने मनात थोडासा किंतु निर्माण होतो. उदाहरणार्थ प्रत्येक गोष्टीच्या आवश्यकतेबाबत, अस्तित्वाच्या हेतूबाबत प्रश्न विचारणे आणि ते किती सबल, सकारण आहे याची चर्चा करणे किंवा मग ती गोष्ट योग्य अधिकाऱ्यांकडून आली आहे का इत्यादी पाहणे. असा विचार मांडत असताना रेसिडेन्सीच्या जबाबदाऱ्यांवर मर्यादा आणण्याची प्रवृत्ती जरी नसली तरी यामुळे अधिकाऱ्यांच्या मनात सरकारी आज्ञांचे पालन करण्यात कुचराई निर्माण होते, अनिश्चिततेची भावना येऊ लागते.*

राणीसाहेब लोणावळ्यास गेल्या आहेत. इतकी उष्णाता असूनही मी येथे यासाठी थांबलो आहे की, कदाचित मी येथे थांबणे गरजेचे असावे; पण माझ्या थांबण्यामुळे जे काम झाले असते ते आधीच झाले असल्याने मी पण लोणावळ्यास जाणार आहे. तरीसुद्धा परिस्थितीमध्ये काय बदल होतील हे मी निश्चितपणे सांगू शकत नाही. आपण अबूहून येण्याची तयारी दर्शविली ही कृपाच म्हणावी; पण तशी आवश्यकता वाटली तर मी आपणास तार करण्याची मंत्राकरवी व्यवस्था करीन. आपण आल्याने मला मदतच होईल हे नक्की; पण येथील सद्यःस्थिती पाहता आपणास त्रास द्यावा लागणार नाही असे वाटते. येथे उष्णाता वाढत जात आहे. माझी मुले थोऱ्याच दिवसांत कन्त्रूरला पोहोचतील; पण तेथे तापाची साथ असल्याने त्यांना कोठे पाठवावे हे ठरलेले नाही. मिसेस मार्टेली आणि आपल्या मुली स्वस्थ असतील.

हे पत्र बरेच मोठे झाले असून, यात काही बाबींवर मी सविस्तर मोकळेपणाने बोललो आहे. ज्यामुळे आपणास कंटाळा आला असावा; पण आपण नाराज होणार नाही, अशी खात्री वाटते.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

* शेतीमंत्री श्री. केरशापजी

• या पत्रात पिलवाई दंगलीचा संदर्भ आहे. त्या घटनेमुळे इतक्या कडक उन्हाळ्यातही महाराजांना बडोद्यास थांबावे लागले.

३५४

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
३ जून १८९८

प्रिय कर्नल मार्टेल्ली,

उद्या सायंकाळी ६ वाजता आपण रेस्कोर्सवर भेटू. दारूगोळ्याबाबत सरकारकडून काहीच माहिती आपणास मिळाली नाही, हे समजून वाईट वाटले. आज युद्ध होईल असे वाटते; पण खात्री नाही. अबूहून परत येण्याचा विचार अजून केला नाही का?

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

३५५

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
४ जून १८९८

प्रिय मि. बर्कलॅम,

बन्याच दिवसांनंतर मी आपणास पत्र लिहीत आहे ही आनंदाची बाब आहे. पिलवाई प्रकरणाबाबत आम्ही बरेच अस्वस्थ होतो, ज्याबाबत आपण पायेनियर आणि इतर वर्तमानपत्रांमधून वाचले असेलच. मी अशा निष्कर्षप्रित आलो आहे की, हे प्रकरण आता संपलेले आहे. अनियमित घटनेबाबत कारवाई करण्याचे मी उपाय योजले आहेत. यासाठी मी दोन-तीन महिने सुरतजवळ किनाऱ्यालगत असलेल्या वास्तुमध्ये वास्तव्यास होतो. तिथला राजवाडा माझ्या राहण्यासाठी अनुकूल असाच होता. आज मी लोणावळ्यास जाणार आहे, जे की पुण्याजवळ घाटात आहे; पण तेथे मान्सून जोरदार असल्याने मला जास्त काळ राहता येणार नाही. राणीसाहेबांची तब्येत गेल्या काही महिन्यांपासून ठीक राहत नसल्याने मला या हालचाली करणे भाग आहे. जीवनातील आनंद आणि दुःख सोसत बिचाऱ्या गळॅडस्टनचे निधन झाले.* हे शतक आणि इतिहासाचा फार मोठा भाग या राज्याच्या संदर्भात त्याची स्मृती ठेवणारा आहे. हे पत्र लिहीत असताना आपल्या उत्तम प्रकृतीबद्दल शुभेच्छा व्यक्त करत आहे. मी वचन दिल्याप्रमाणे काही (पोस्टाची) तिकिटे सोबत पाठवत आहे. अधिक तिकिटे मिळाली नाहीत, याचे वाईट वाटते. आपणास सर्व उत्तम शुभेच्छा व्यक्त करतो.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

* मि. गळॅडस्टन यांचा जन्म दि. २९ डिसेंबर १८०९ रोजी झाला, तर मृत्यु १९ मे १८९८ रोजी झाला.

३५६

बडोदे,
४-६-१९९८

॥ श्री म्हाळसाकांत ॥

ती. मातुश्री माँसाहेब, मु. मेणवली, वडिलांच्या सेवेसी

अपत्ये बालके सयाजीराव गायकवाड, मु. बडोदे यांचा दोन्ही कर जोडून त्रिकालचरणी मस्तक ठेवून शिरसाष्टांग नमस्कार. विज्ञापना. तागाईत तारीख ४ माहे जून सन १८९८ इ. पावेतो मु. शहर बडोदे येथे सुखरूप असो. विशेष आपणाकडून ता. २-६-१८९८ चे पत्र आज रोजी सुसमयी प्रविष्ट होऊन परम संतोष झाला. पत्रातील सर्व मजकूर समजला. असेच वरचेवर आपले खुशालीचे पत्र पाठवून समाचार कळवीत असावे. आमची तब्बत बरी आहे. मुले एक-दोन दिवसांत मुंबईस येऊन तेथून परभारे लानोळीस जातील. मुले येऊन दाखल झाल्यावर त्यांची खुशाली आपणास पत्र पाठवून कळविण्यांत येईल.

पिलवाईचे तंत्याचा शेवट चांगल्या प्रकारे झाला. काल रोजी पिलवाई गाव काबीज केले. आपल्याकडील शिपायांनी चांगले काम केले. दोन शिपायांस साधारण जखम झाली आहे. शत्रूकडील चार इसम मेले. जखमी किती झाले ते समजले नाही. त्यांच्या पुढाच्यांस कैद केलें आहे. अशी हकीकत हल्ली आली आहे. इकडचे हवामान बरे आहे. दुपारी उष्णा बराच होतो. बाकी वरकड मजकूर कमी-जास्त नाही कळावे. बहुत काय लिहिणे सेवेशीं श्रुत होय हे विज्ञापना.

सयाजीराव गायकवाड

३५७

लानोळी

२० जून १८९८

प्रिय सर मि. इलियट,

आपले ४ जून १८९८ चे पत्र वाचून आनंद झाला. पिलवाई प्रकरणाचा संपूर्ण वृत्तांत मी आपणास बडोद्याहान पाठवीन; पण आपल्या काही प्रश्नांचे समाधान मी प्रथम करतो.

पिलवाईची झालेली गडबड आणि बारखळीची उपाययोजना अथवा घरानिया विच्छानीच्या प्रश्नांचा आपसात काहीही संबंध नाही. कर वाढवण्याच्या बाबतीतही काही विचार नव्हता. मंत्रांनी लोकांना हे लिखित स्वरूपात कळवले होते की, त्यांचे आकडे वाढवण्यापूर्वी अथवा त्याबाबत काही करण्यापूर्वी त्यांचे म्हणणे पूर्णपणे ऐकले जाईल. लोकांच्या गडबडीचे एकच कारण झाले ते म्हणजे काही जमिनीचे मोजमाप करण्यात आले. लोकांनी सर्वेक्षण करणाऱ्या मोजमापन कर्मचाऱ्यांना पिटाळून लावले. त्यांनी कायदेशीर कारवाई करणाऱ्यांच्या कामात अडथळे आणले.

विरोध केला, पोलीस अधिकाऱ्यांना जखमी केले आणि नंतर सरकारने बंदी बनवलेल्यांना सोडवून नेले. शेवटी सरकारी अधिकाऱ्यांना त्यांनी गावबंदी केली आणि शक्य होईल तशी युद्धाची तयारी केली. त्यांनी काही ठिकाणी खंदक खोदले आणि ओंडके टाकून रस्ते बंद करण्याचा प्रयत्न केला. त्यानंतर त्यांनी बंदुका, काडतुसे, दारूगोळा इत्यादी गोळा करून लोकांची जमवाजमव केली आणि सरकारी सैनिकांच्या विरोधात काही काळ उभे राहिले; पण जेव्हा गोळीबार सुरु झाला तेव्हा मात्र ते सगळे पळून गेले. सरकारी गोळीबारात तेरा गावकरी ठार झाले, तर पाच शिपायी जखमी झाले. अपघाताने एका ठिकाणी आग लागली आणि त्यात सगळे गाव खाक झाले. तीन लाखांचे नुकसान अनुमानित आहे; पण मला शंका आहे की, हे खेडे इतके सधन नसावे. त्याचबरोबर लोकांना आम्ही आधीच सूचना देऊन आपल्या संपत्तीची सुरक्षा करण्यास सावध केले होते. कारण सरकार अत्यंत कडक कारवाई करणार असल्याने होणाऱ्या नुकसानीस लोक स्वतःच जबाबदार राहतील, अशा सूचना दिल्या होत्या. बनिया लोकांनी तितक्यामध्येही आपली संपत्ती, ऐवज धूर्तणे सुरक्षित ठेवण्यात यश मिळवले असणार.

त्या खेड्यावर कब्जा करण्यात आला असून, तुकड्यांमधील जवळपास २००० सैनिक बडोद्यास परत आले असावेत. काही आजांचे उल्लंघन होण्याचे प्रकार होऊ नयेत म्हणून काही सैनिक तेथेच तैनात आहेत. छबिलिया, डांगरवा आणि काही दुसऱ्या गावांमध्येही असंतोषाची भावना पसरली असावी, असे वाटते. कारण तेथील लोक नेहमीसारखे वागत नाहीत. या गावामध्ये आम्ही दंडात्मक कार्यवाही करणारे सैनिक तैनात केले असून, पिलवाई गावास ‘खालसा’ म्हणून घोषित केले आहे; पण यामुळे नंतरच्या काळात मातादार, भायाट आणि मंडलने त्यांना याचा त्रास होऊ शकतो. माझा असा विश्वास आहे की, खन्या खेडुतांना याचा लाभच होईल. कारण (आपल्या कायद्यामुळे) शेतकरी हे केवळ एक रुपया देऊन आपल्या जमिनी आपल्याकडे ठेवू शकतील आणि त्यांना जमीन कसण्याचा हक्क मिळेल, जे की या आधी कधी झाले नाही.

पिलवाईच्या प्रकरणास तेथील गावकरी प्रामुख्याने जबाबदार आहेत. त्याच्या शेजारी असलेले १२ आँकडा गावही यात सामील आहे. या गावांमध्ये एक प्रमुख ठाकूर असण्याएवजी माटादार आहेत. सर्वेक्षण विभागाने सर्व ठाकूर असलेल्या गावांचा सर्वें केला आणि काही माटादार गावांचा सर्वें केला. यापैकी अकरा गावे आणि पिलवाईच्या लोकांनी उघडपणे विरोध केला, असे आढळून आले.

पिलवाई गावाचा ‘भव्य’ इतिहास भाट लोकांनी आपल्या गाण्यांमधून उचलून धरला असून, काही ब्राह्मणांनी पण सरकारला विरोध केल्याचे निर्दर्शनास आले आहे. त्यातच काही वकील असे आहेत, ज्यांच्या म्हणण्याप्रमाणे कायद्यानुसार गायकवाड सरकार या प्रकरणात काहीच करू शकत नाही, ही भावना लोकांमध्ये पसरली. एखाद्याला मृत्युदंड देण्यासाठी अथवा गोळीबार करण्यासाठीसुद्धा ब्रिटिश सरकारची परवानगी लागते आणि ती सुद्धा मिळणे सहज शक्य नाही. हीच अशी भावना या जिल्ह्यातील लोकांमध्ये आणि दंगेखोरांमध्ये पसरली होती. तशातच कोणतेही काम करण्यात आपल्या अधिकाऱ्यांच्या ढिलेपणामुळे या राजपुतांनी उघडपणे विरोध करण्याचे धैर्य दाखवले.

खेड्यावर आक्रमण करण्यापूर्वी त्यांना शरण येण्याचे आवाहन करण्यात आले होते. त्यांना सोडून देण्याचे आणि कमी शिक्षेचे आश्वासन दिले होते; पण या राजपूत लोकांनी सरकारच्या या आवाहनास प्रतिसाद दिला नाही. सामोपचाराच्या सर्व उपायांचा सरकारने अवलंब केला; पण या राजपुतांनी ढोंगीपणाने फक्त टाळाटाळ करून हा वेळ घालवला व शेवटी नकार दिला. सरकारी अधिकाऱ्यांचे वर्तन धामणसकरांच्या आधी सुसंगत आणि परिस्थितीनुरूप नव्हते. सरकारी अधिकाऱ्यांना फार थोडी माहिती होती किंवा गावात काय चालले आहे याची माहिती करून घेण्याचे त्यांनी काहीच प्रयत्न केले नाहीत. अथवा देशात काय काय चालले आहे हेही माहित नाही ही बाब आश्वर्याची म्हणावी लागेल. या नाकरेपणाला त्याच्याकडे आता बन्याच सबबी व कारणे असतील. आता हे प्रकरण मिटत आले असताना या गोंधळाचे प्रमाण आणि व्याप्ती, राजपुतांची संख्या आणि शौर्याबाबत वाढवूनही सांगितले असेल. कदाचित इतिहासातील राजपुतांच्या शौर्यगांधांची सरकारी अधिकाऱ्यांच्या मनावर कायम छाप असावी असे वाटते.

सर्व काही अपेक्षेपेक्षा जास्त चांगल्या पद्धतीने शेवटास गेले हे सुदैव म्हणावे लागेल; पण या सर्व घटनाक्रमामुळे वेगवेगळ्या पद्धतीने बोलण्याची संधी वेगवेगळ्या लोकांना मिळाली. यामध्ये सरकारवर असलेली नाराजी, अविश्वास, संताप, एकनिष्ठा आदी संमिश्र प्रतिक्रियांचा समावेश आहे. यातून आपणास मानवी वर्तनाबद्दल शिकावयास मिळते. मग ते साहजिक असेल, खोटेपणाचे असेल अथवा सरकारी दबावाचे असेल किंवा मग सामाजिक परिस्थितीतून आलेले असेल. यामध्ये रेस अनेकांनी दाखवला; पण क्षमता, निरक्षरवृत्ती, साधन आणि साध्यांच्या प्रमाणाबाबतचा विचार फार क्वचित लोकांनी व्यक्त केला. दुर्दैवाने म्हणावे लागेल की, प्रशासनाची कला लोकांमध्ये अभावाने दिसून येते. आपल्या राजकीय मर्यादा, शिक्षण आणि सरावातील कमतरता या कारणामुळे या आणि अशा प्रसंगांना हाताळत असताना आपल्या क्षमता अल्प आणि अत्यल्प होत जातात याचा अनुभव येतो. माझे हे मत निराशेतून तयार झालेले नसून तशांचा सूक्ष्म अभ्यास केला असता माझे भाकीत खरे असल्याचे जाणवेल.

कर्नल मार्टेल्ली आणि रेसिडेन्सी अधिकारी आमच्या बाबतीत सहानुभूती बाळगून होते; पण कधी कधी त्यांनी त्रागा केला आणि आमच्या चुका आणि गैरवर्तनावर बोट ठेवले. विचार आणि भावनांचे ते एक विचित्र मिश्रण होते.

इतके लांबलचक पत्र लिहिल्यानंतर अजून काही महत्त्वाचे असे राहून गेले असावे, असे मला वाटत नाही, जे मी कबूल केल्याप्रमाणे नंतरच्या पत्रात लिहावे. हा त्रासाचा संपूर्ण कालावधी संपेपर्यंत मी बडोद्यातच होतो. हे सर्व संपल्यावर येथे आलो.* आम्ही उटीला जाण्याचे ठरवले होते; पण तेथे टायफाईड तापाची लागण असल्याने जाण्याचे टाळले. आता परत बडोद्यास जाण्याचा विचार आहे. राणीसाहेबांच्या आजारपणाचे लक्षात घेऊनच उटीस जाण्याचा विचार होता; पण हवापालट करून त्रास वाढण्याचीच शक्यता जास्त वाटली. अशात मला अशक्त झाल्यासारखे वाटत असून, थोडा स्थूलपणाही वाढला आहे. सर्व मुले जपानच्या प्रदीर्घ सहलीनंतर परत आली असून, बरीच सुदृढ आणि तजेलदार दिसत आहेत; पण काहींना माझे हे म्हणणे पटत नाही.

आमचे चलनवलन, जाणे-येणे हे बरेच खर्चिक आणि त्रासदायक होत असून, काही वेळा त्याचा मोठ्या प्रमाणात बाऊ केला जातो हे मला आवडत नाही. आपण परिस्थितीचे गुलाम होऊन जातो कधी कधी.

हे पत्र आपणास प्राप्त होईल त्या वेळी आपणा सर्वांची प्रकृती उत्तम असेल अशी आशा करतो. आपणा सर्वांची मला नेहमी आठवण येत असते. आपण व आपल्या कुटुंबियांना विसरणे शक्य नाही. सध्या येथे लोणावळ्यात प्रचंड मोठा पाऊस असून त्या संततधार पावसाने सर्वांचे हाल केले आहेत. तशात येथील घरही थोडेसे अपुरे आणि साधारण आहे. येथे फार काळ थांबण्याचा आमचा विचार नसतो; पण राणीसाहेब येथे माझ्यासाठी वाट पाहत होत्या. अक्कलकोटच्या राणीसाहेब बाळुबाई साहेब^{*} या माझ्या पुतणी असून, येथे थोडा काळ राहण्यासाठी आल्या आहेत. त्यांच्या यजमानांचे दीड-दोन वर्षांपूर्वी निधन झाले.[□] त्यांचे वय केवळ २९ चे असताना त्यांचे निधन झाले.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

* महाराजांच्या जीवनातील पिलवाई हे प्रकरण भारतात आठवणीत ठेवण्याजोगे आहे. यामध्ये कडी जिल्ह्याचे सुभेदार मि. वणीकर, बडोदाचे डी. बी. समर्थ, मि. केरशी अमरेलीचे तर नवसारीचे खाशेगाव इत्यादींचा सहभाग होता.

• पत्र क्र. ५२ पाहावे

▫ पत्र क्र. २७६ ची तळटीप पाहावी.

३५८

लानोळी
१५ जून १८९८

प्रिय दिवाणसाहेब, केरशापजी,

खाशेगाव यांनी प्लेगच्या संदर्भात कठोर परिश्रम घेतले आहेत. कृपया त्यांना सध्याच्या पगारामध्ये रुपये ७५ इतकी वेतनवाढ दरमहा लागू करावी. ते सध्या ज्या ग्रेडमध्ये आहेत तीच ग्रेड कायम राहील. येथे मुसळधार पाऊस आहे. आपले पत्र वाचून आनंद झाला.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

पत्रसंग्रह : भाग एक | ३७५

३५९

लोणावळा

१८ जून १८९८

॥ श्री म्हाळसाकांत प्रसन्न ॥

तीर्थरूप मातुश्री माँसाहेब, मु. मेणवली, वडिलांच्या सेवेसी,

अपत्ये बालके सयाजीराव गायकवाड, मु. लोणावळा यांचा दोन्ही कर जोडून त्रिकालचरणी मस्तक ठेवून नमस्कार, दंडवत. विज्ञापना-तागाईत ता. १६ माहे जून १८९८ पावेतो येथे सर्वत्र मंडळीसुद्धा सुखरूप असो. विशेष- आपल्याकडून ता. ८-६-९८ चे पत्र सुसमयी प्रविष्ट होउन परम संतोष झाला. असे वरचेवर खुशालीचे पत्र पाठवीत असावे. आपल्यास बारीक तापाची कसर येते व आपली तब्येत बरी नाही. तब्येत साधारण बरी असल्याचे आपल्याकडील पत्रांत लिहून आले आहे. तरी आपण चांगले औषधोपचार चालू ठेवावेत व आपल्या प्रकृतीस चांगला लवकर आराम पडेल अशी तजवीज ठेवावी. वरचेवर आपल्या तब्येतीचे मान, पत्र पाठवीत जाऊन कळवीत असावे.

सर्व मुले जपानहून येथे आली आहेत. त्यांच्या तब्येती व आमची तब्येत येथे बरी आहे. येथे पाऊस आज दोन-तीन दिवस झाले जोगाने पुष्कळ पडत आहे. बडोद्यासही पाऊस झाल्याचे समजते. आपल्याकडेही पाऊस झाला असावा. बाकी नवल विशेष लिहिण्यासारखे नाही. कळावे बहुत काय लिहिणे. सेवेशी श्रुत होय हे विज्ञापना.

सयाजीराव गायकवाड

३६०

लोणावळा

१८ जून १८९८

प्रिय मि. धामणसकर,

सुभेदारांच्या बदल्यांबाबतचे तुमचे मत योग्य आहे. सध्या त्याबाबत गडबड करू नये. गरज पडलीच तर त्याचा विचार नंतर करण्यात येईल. सैनिक तुकड्या हलवल्या तर काही जास्त विचार करण्याची बाब नाही. या कारवाईकडे वणीकरांना लक्ष घावयास सांगावे. याचे निरीक्षक तुम्ही असाल. पिलवाई प्रकरणातील आपल्या कार्याबद्दल मी आपली प्रशंसा करत आहे. वाईट इतकेच की, शेवटची कृती करण्यास जास्त वेळ लागला. मी लवकरच तुम्हाला भेटेन; पण तत्पूर्वी तेथून निघू नका. आपली प्रकृती उत्तम असेलच.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

३६१

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
२७ जून १८९८

प्रिय कर्नल मार्टेल्ली,

आपण जेहूर येथे खग्रास * सूर्यग्रहण पाहण्यास गेलो होतो. त्याची आठवण म्हणून सोबतच्या फोटोचा कृपया स्वीकार करावा. लोणावळ्याइतके बडोदा काही थंड नाही. मिसेस मार्टेल्ली व आपल्या मुली बन्या असतील, अशी आशा करतो. बडोद्यास केव्हा येण्याचा विचार आहे?

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

* पत्र क्र. ३२५ पाहावे.

३६२

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
३ ऑगस्ट १८९८

प्रिय महाराज (गवाल्हेर),

आपण पाठवलेली खेळणी मिळाल्याची पोहोच देण्यास उशीर झाल्याबदल प्रथम मी माफी मागतो. मुले जपानहून आल्याबरोबर मी ती खेळणी त्यांना देऊन टाकली. त्या खेळण्यांमध्ये असलेले यंत्रकाम मुलांना फार आवडले. फत्तेसिंहरावसोबत इतर दोन मुलांमध्ये क्रिकेटचे वेड वाढत आहे. आपण हा खेळ खेळता ना? आपण आमच्या भेटीस केव्हा येणार आहात? एक सहज म्हणून विचारतो की, आपण आपली चलनाची, रुपयांची समस्या कशी सोडवली? मी ऐकले की, आपण ब्रिटिश रुपयाचा स्वीकार करणार आहात. * आपली तब्येत उत्तम असेलच. आपणास खूप शुभेच्छा!

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

* बडोदा संस्थान आणि इंग्रज राज्यामध्ये विनिमयाचा प्रश्न निर्माण झाला होता आणि ब्रिटिश नाणे हे त्रासदायक ठरले होते; पण १३ फेब्रुवारी १९०१ रोजी ब्रिटिशांचे चांदीचे नाणे बडोदा संस्थानातही मान्य झाले, जे ५० वर्षे चालले (जी. एस. एस.)

३६३

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
११ ऑगस्ट १८९८

प्रिय यशवंतराव पांढरे, लंडन,

आपण कृषी महाविद्यालयातील पदविका प्राप्त करून यश संपादित केल्याचे ऐकून मला अत्यानंद झाला. आपल्या बारच्या परीक्षेला अजून एक वर्ष आहे, असे ऐकतो. हा अभ्यासक्रमदेखील आपण यशस्वीपणे संपवावा आणि पदविका प्राप्त करावी. (भारतास) परत येण्याबाबतीत तुम्ही विचारले आहे. खरोखरच इकडची आठवण फार येत असेल. बारची परीक्षाही नीटपणाने देता येत नसेल, तर आपण सुट्ट्यांमध्ये थोड्या काळासाठी भारतात येऊ शकता. सत्र पूर्ण करेपर्यंत आणि बार परीक्षेसाठी तयारी करताना सर्वसाधारण वाचन सरावाचा अभ्यास आपण केला आणि इंग्रजी भाषेचे लेखन-भाषणविषयक ज्ञान वाढवले तर मला ते आवडेल. युरोपच्या इतिहासाची तोंडओळख करून घेणेही उपयोगाचे आहे असे मी सुचवीन. जर्मनी आणि इटलीचा इतिहासही अभ्यासावा. प्रो. सीले यांनी लिहिलेले ‘इंग्लंडचा विस्तार’ हे पुस्तकही वाचणे उपयोगी ठरेल. राजकीय अर्थशास्त्राची साधारण तत्वे समजून घ्यावीत. मला वाटते इंग्लंडमध्ये ‘आर्ट ऑफ डिप्लोमसी’चे वर्गही चालत असतात. होय ना? मी सुचवले तर तुम्हाला तेथे जाणे जमेल का? याचबरोबर आपली भाषा आणि शैली प्रगत करण्यासाठी भरपूर वाचन करावे.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

३६४

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
२७ ऑगस्ट १८९८

प्रिय कर्नल मार्टेल्ली,

आपली दोन्ही पत्रे मिळाली. तो विषय खरोखरच संपला आहे. हे प्रकरण हाताळण्यास अवघड होते. आपली दोन्ही पत्रे मी मंत्र्यांना पाठवत आहे. ते आपणाशी या बाबतीत बोलतील.

आपला मित्र
सयाजीराव गायकवाड

३६५

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
१ सप्टेंबर १८९८

प्रिय मिसेस ऑस्लेट,

आपण बोलावलेल्या पार्टीस मी येणार होतो; पण पाऊस इतका आहे की, मी माझा विचार बदलत आहे. कारण या पावसाने सर्व नियोजन विस्कळीत होण्याची चिन्हे आहेत. आपल्या आमंत्रणाबद्दल आभारी आहे. कर्नल ऑस्लेट यांची प्रकृती उत्तम असेल.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

३६६

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
७ सप्टेंबर १८९८

प्रिय महाराज, भावनगर,

आपणास पुत्ररत्नाची प्राप्ती झाल्याचे आपणाकडून कळाले आणि खूप आनंद झाला. मी ईश्वरचरणी अशी प्रार्थना करतो की, तो मोठा होऊन बलवान होवो आणि आपल्या माता-पित्यास कायम आनंदात ठेवो. मला खात्री आहे की, या बातमीने आपले प्रजाजन आनंदी झाले असतील आणि या क्षणाचे त्यांनी उत्साहाने स्वागत केले असेल.

इकडे सर्व ठीक चालले आहे; पण आता उष्णाता वाढू लागल्याने थोडा त्रास आहेच. येत्या थंडीच्या दिवसांत आपण येथे येऊ शकाल का? सध्या तरी राज्यात प्लेगचा लवलेशाही नाही; पण ही रोगप्रतिकारकता किती टिकते पाहावे लागेल. आपली प्रकृती उत्तम असेल, अशी आशा करतो.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

३६७

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
११ सप्टेंबर १८९८

प्रिय कर्नल मार्टेल्ली,

आपण ज्या प्रकरणाचा संदर्भ दिला ते माझ्या लक्षात आहे आणि दोन-तीन दिवसांत याबाबत आपणास कळवीन. शाही तुकड्यांचा (सैनिकी) प्रश्न मला सध्या परेशान करत आहे. काही निर्णयाप्रत येणे अवघड झाले आहे. मदत करताना भावना आणि कर्तव्य अशा दोन्ही गोष्टी मी स्पष्टपणे पाहतो; पण ही पद्धत मला जास्त त्रासदायक ठरत आहे. अगदी कल्पनेच्या बाहेर. माझ्या भावना आणि अडचणी समजून घ्यायचा प्रयत्न करा. आपण मंगळवारी भेटू. उन्हाचा तुम्हाला तेवढा त्रास होत नसेल असे वाटते.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

३६८

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
१२ सप्टेंबर १८९८

प्रिय महाराज, इंदर,

आपण नुकतेच पाठवलेले पत्र आणि पुस्तक मिळाले, त्याबद्दल मी आपले आभार मानले पाहिजेत. माझी इजिप्तची सहल लहानशी असली तरी फायदेशीर होती. मी कैरोमधील प्रेक्षणीय स्थळे, मशिदी, गीजाब आणि सखरा पिरमिड्स तर पाहिलेच; पण त्याचबरोबर आमच्या पार्टीसोबत नाईल नदीच्या किनाऱ्यालगत असवानलाही गेलो. नदी किनाऱ्यालगत असलेल्या पुरातन इजिप्त शैलीचे, ग्रीक- इजिप्तिशयन व ग्रीक-रोमन शैलीच्या मंदिरांचेही अवलोकन केले. भवनांचे बांधकाम, नक्षीकाम, भिंतींवरील चित्राकृती, छतावरील चित्रकला इत्यादी सर्व बाबी लक्षणीय आणि वेधक होत्या. काही बाबतीत इजिप्तचे लोक आपणासाठी जवळचे वाटतात. विशेषत: धार्मिक जीवन आणि कल्पनांच्या बाबतीत इजिप्तचे लोक आणि आपले पूर्वज हे त्या काळी एकमेकांच्या बरेच जवळचे होते आजच्यापेक्षा, आणि ही बाब फारशी आश्र्वय वाटण्याची नाही. या इमारती आणि कलाकुसरीचे काम आजही जपून ठेवण्यात आले आहे ही एक आश्र्वयाची बाब आहे. हे बांधकाम इतके कौशल्याने केलेले आहे व त्यासाठी वापरलेले बांधकाम साहित्य इतके मजबूत आणि टिकाऊ आहे, की या इमारती काळाच्या प्रवाहात अजून उभ्या असून, अनेक प्रकारच्या आक्रमणांना समर्थपणे झेलत आल्या आहेत. या संरचना पाहण्यापूर्वी मला याची कल्पनाही नव्हती की, इजिप्तचे वाळवंट हे ऐतिहासिक कलावास्तूनी इतके समृद्ध असेल,

ज्यामध्ये प्राचीन इजिप्तची शिल्पकौशल्ये जिवंत असतील. इजिप्तचे रहिवासी हे शांतताप्रिय आणि कष्टाळू असून, त्यांनी त्यांच्या ऊर्जेचा विनियोग देशाच्या विकास आणि उभारणीसाठी केला. त्यांनी आपल्या शक्तीचा उपयोग परप्रांतावर स्वाच्या करण्यासाठी नाही केला. खरे म्हणजे इजिप्तची समृद्धी ही केवळ एका नदीवर अवलंबून आहे. अगदी पुरातन काळापासून इजिप्तमध्ये नदीचा उपयोग सिंचनासाठी होत आला आहे. ब्रिटिश सरकारही प्राचीन जलसंवर्धन व सिंचन प्रणालीचे पुनरुज्जीवन करण्याच्या प्रयत्नात आहे. मी इजिप्तला गेलो तेव्हा तेथील वातावरण थंड आणि उत्तम होतेच; पण सर्वोत्तम हवामान हे हिवाळ्यात असते. मी आपणास व राणीसाहेबांना अशी शिफारस करतो की, फार उशीर होण्याआधी इजिप्त आणि युरोपला जाऊन यावे. गिब्बनचे पुस्तक ‘डिक्लाइन ॲण्ड फॉल ॲफ रोमन एम्पायर’ यावर मी एक टिपण लिहिलेले आपणास पाठवल्याचे आठवत नाही. जर ते आपणास मिळाले नसेल तर कळवावे म्हणजे दुसरी प्रत पाठवता येईल. आपली प्रकृती उत्तम असेल, अशी आशा करतो.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

३६९

लक्ष्मीविलास पॅलेस
१३ सप्टेंबर १८९८

प्रिय कर्नल मार्टेल्ली,

उद्या आपण सकाळी ७.३० वाजता रेसकोर्सवर भेटू. आजच्यासारखाच पाऊस झाला तर मग रेसिडेन्सीवर संध्याकाळी ६.०० वाजता मी असेन.

आपला मित्र
सयाजीराव गायकवाड

३७०

लक्ष्मी विलास पॅलेस
१३ सप्टेंबर १८९८

प्रिय दिवाणसाहेब, केरशापजी,

यापूर्वी माझी अशी धारणा होती की, सेना वाहतूक तुकडीचा खर्च राज्य सरकारने करावा, असे जे सुचवण्यात आले ते काही अधिकृत विधान नसावे. ज्यामध्ये इतर कोणतेही पर्याय खुले नव्हते. असे नसते तर मी इतका वेळ खर्ची घालून शाही सेवा संस्थेच्या खर्चाबद्दल चर्चा

करण्यासाठी खास व्यवस्था केली नसती किंवा वेगवेगळ्या शस्त्रांच्या पुरवठा खर्चाचा विचार केला नसता; पण आताच तुम्ही असे कळवले की सेना वाहतुकीचा खर्च करणे म्हणजे शाही (केंद्र) सेनेला मदत करण्यासारखे आहे. अशा परिस्थितीत आपणास पर्याय नाही.

वाहतूक सेना किंवा सेना वाहतुकीच्या खर्चाबदल माझी असलेली धारणा वेगळी असून ती दोन्ही बाजूना (राज्य, केंद्र) फायदेशीर अशी असासारी आहे. माझा असा विचार आहे की, केंद्राचे सैन्य जेव्हा त्यांच्या सेवेसाठी वापरले जात नसेल तेव्हा राज्य सरकारच्या उपयोगात ते आले पाहिजे. यामुळे त्यांच्यावरचा 'अतिरिक्त तुकड्यांसाठीचा' म्हणून जो खर्च होणार आहे तो टळेल. ही अट अर्थात केंद्र वाहतूक व्यवस्थेला मान्य होणार नाही.

बडोदा राज्याची परिस्थिती अशी नाही की, ज्यामुळे सैन्य वाहतूक व्यवस्थेसाठी माणसांची भरती करावी अथवा प्राण्यांच्या वाहतुकीसाठी खर्च करावा. विशेषत: तद्वंच्या वाहतुकीचा खर्च बोजाच आहे. एकंदरच ही सेवा देणे जिकिरीचे व खर्चाचे काम आहे.

सद्य परिस्थितीत राज्य सरकारने खर्चाच्या बाबतीत गंभीर विचार करणे आवश्यक आहे. केंद्राच्या सैन्याच्या खर्चासाठी बडोदा संस्थानने म्हणूनच २५ लाखांचा महसूल देणारा प्रदेश दिला. सध्या हीच रक्कम आपण दुप्पट करून झाली आहे, ज्यात सैनिकी तुकडीचा इतर खर्चही जोडला गेला आहे. दुसरीकडे सुधारणा आणि प्रगतीसाठी खर्च करणे अत्यावश्यक असताना राज्याची साधनसंपत्ती ही अशा गरजा पूर्ण करण्यास जेमतेम पुरेशी आहे. अशात हा असह्य होणारा (सेना वाहतूक खर्च) बोजा पडला तर विकासाच्या कामांवर गंभीर परिणाम होऊ शकतो आणि ती बंद पडतील, अशी आशंका निर्माण होते. त्यासाठी मला असे वाटते की, एक प्रकारची केंद्रीय सेवा संस्था अशी असावी ज्याद्वारे केंद्रीय संरक्षण विभागाचेही उद्दिष्ट साध्य होईल आणि तिचा राज्य सरकारलाही उपयोग होईल.

याचबरोबर जी आर्थिक मदत राज्य सरकारला आधीच दिली जाते तिचा उपयोग ब्रिटिश सरकारला गरजेनुसार करता येईल हे सांगण्याची गरज नाही. राज्य सरकारने आपले पूर्ण सैन्य हे उत्तमरीत्या प्रशिक्षित करावे आणि चांगल्या शस्त्रांची सुविधा उपलब्ध करून घावी म्हणजे ब्रिटिश सरकारच्या कामाची उत्तम जाण ठेवल्यासारखे होईल. असे झाले तर मग शाही सेना सेवा संस्थेची गरज राहणार नाही आणि राज्य सरकारवरही अतिरिक्त खर्चाचा डोंगर कोसळणार नाही व त्यांची (राज्य सरकारची) निष्ठा साम्राज्यासाठी अबाधित राहील.

या सर्व मुद्द्यांचा विचार करता; ज्यामध्ये आर्थिक योगदान, राज्याची साधनसंपत्ती आणि सहकार्याची सक्ती हे महत्वाचे मुद्दे आहेत; भारत सरकारने यांचा विचार करून राज्य सरकारला या अतिरिक्त बोजातून सूट घावी आणि हा वाहतूक तुकडीचा खर्च जेनतेसाठी उपयोगात येईल, असे पाहावे. माझ्या विचारांना जर योग्य पद्धतीने समजून घेतले गेले नाही, तर मात्र मी अशा तुकडीच्या खर्चाला अशा परिस्थितीत मान्यता देत आहे.

यापुढे मला अजून जोडावेसे वाटते की, हा प्रश्न यासाठीच प्रलंबित राहिला की, उपरोक्त मुद्द्यांचा विचार आणि इतर तपशील ठरवणे अवघड होते. ब्रिटिश सरकारला मदत करण्याच्या बाबतीत माझ्या मनात कधीच दुमत नक्ते; पण त्याची पद्धत आणि स्वरूपाबाबत गंभीर विचार होणे मला आवश्यक वाटले. अजूनही मला वाटते की, या योजनेतील बारकावे प्रत्यक्ष कार्यवाहीत महाराजा सयाजीराव गायकवाड | ३८२

आणताना राज्याचा काही फायदा होणार नाही. याचा थोडाफार उपयोग झालाच तर सार्वजनिक बांधकाम विभागालाच होईल. कारण सैन्यदलाला याचा उपयोग नाहीच. किंवा मग ट्रामवेसाठी होईल; पण यामुळे निरीक्षक अधिकाऱ्यांकडून याबाबत प्रश्नांचा भडिमार होईल आणि काम करणे अशक्य होईल. तसेच काही जाचक अटी या राज्यांच्या मुळावर येतील. कारण ब्रिटिशांनी घालून दिलेल्या अटी सारख्या बदलणे योग्य नाही; पण प्रत्यक्ष कार्य करताना ते करावेच लागेल. अशा प्रसंगी राज्याला जास्तीचा भुर्दंड बसू शकतो, जो टाळता येणार नाही.

एकंदरच सद्य परिस्थितीत वाहतूक सेवेचा खर्च हा राज्यावर लादला जाणार हे जास्त आनुषंगिक दिसून येत आहे; पण ही याची आनुषंगिकता टाळण्याचीच इच्छा व्हावी अशी आहे. अशा प्रकारची आर्थिक मदत देण्यास राज्य सरकार कसे असमर्थ आहे याच्या गंभीर कारणांची मी यादी दिलेली आहेच. म्हणून भविष्यामध्ये केंद्राच्या संरक्षणविषयक योजनेला राज्य सरकारने टाळणे योग्य आहे. राज्याला अशा योजनेतून सूट घेण्याचे स्वातंत्र्य द्यावे. ज्यामुळे एरवी क्वचित वापरात येणाऱ्या शास्त्रास्त्रांच्या वाहतूक खर्चात कपात करता येईल. इतरही अनेक अंगांनी याची चर्चा करता येईल; पण ती मान्य होणार नसल्याने अशी चर्चा अप्रस्तुत वाटते.

१) वाहतूक दलामध्ये ३०० उंट किंवा ५०० तट्ठू असावेत. आवश्यक तेवढ्या गाड्याही असाव्यात. आपण अंदाजित खर्चाबाबतचा प्रस्ताव माझ्यापुढे सादर करावा.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

३७१

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
१६ ऑक्टोबर १८९८

प्रिय दिवाणसाहेब, केरशापजी,

धौलपूरच्या महाराजांच्या दूताच्या हाती ही पत्रे मला मिळाली. त्यांनी असे विचारले आहे की, आपण या आधी मान्य केलेल्या रकमेपेक्षा जास्त रकमेचे योगदान देऊ शकता का? माझ्या मनात पूर्वनिर्धारित रकमेपेक्षा जास्त देण्याचे नाही. कृपया पूर्वीचा पत्रव्यवहार पाहावा आणि योग्य ते उत्तर तयार करून सायंकाळी ५.०० वाजेपर्यंत त्या दूतास द्यावे.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

३७२

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
१६ ऑक्टोबर १८९८

प्रिय महाराज, धौलपूर,

आपले पत्र मिळाले. सोबतची कागदपत्रे ही प्राप्त झाली. त्याचबरोबर आज तुमची तारही मिळाली. आनंद वाटला. त्या सर्वांचे वाचन केले व आपल्या सरदारांचे म्हणणे जाणून घेतले. रुपये पन्नास हजार (५०,०००/-) इतके योगदान मी आनंदाने देईन.

आपण व आपले नातेवाईक स्वस्थ असतील, अशी आशा व्यक्त करतो. आपली जखम बरी झाल्याचे समजले. आनंद झाला.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

३७३

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदे
१८ ऑक्टोबर १८९८

॥ श्री म्हाळसाकांत ॥

श्रीमंत गंगारूप राणी काशीबाईसाहेब भोसले नागपूरकर,
मु. नागपूर यांस, सयाजीराव गायकवाड, संस्थान बडोदे यांचा कृतानेक साष्ठांग दंडवत.

विज्ञापना - तागाईत मिती आश्विन शु. ३, रोज मंगळवार, संवत १९५४, ता. १८ माहे ऑक्टोबर सन १८९८ पावेतो येथे सर्वत्र मंडळींसह सुखरूप असो.

विशेष आपणाकडून चि. अखंड सौ. बयाबाई^{*} या पुत्ररत्न प्रसवल्याबद्दलची साखर रा. रा. अण्णासाहेब उपाध्ये व बाबासाहेब भोसले यांच्याबरोबर आली. तिचा आम्ही मोठ्या सन्मानाने स्वीकार केला. या पुत्रोत्सवाबद्दल आम्हास व आमच्याकडील सर्व मंडळीस फारच आनंद होत आहे. ईश्वरकृपेने पुत्रोत्सवाचा सुदिन आपणास प्राप्त झाला आहे. त्याप्रमाणे बाळ-बाळंतीण चिरायू असावी ही इच्छा आहे. बाळ-बाळंतीणीच्या खुशालीचे समाचार वरचेवर कळवीत असावे.

चि. फतेसिंहराव, जयसिंहराव, शिवाजीराव, इंदिराराजे व धैर्यशीलराव यांच्या तब्बेती उत्तम आहेत. त्याप्रमाणे आमच्या तब्बेतीही उत्तम आहेत.

इकडे तूर्त हवामान बरे आहे. हल्ली थोडी थोडी पहाटेस पटू लागली आहे. श्री. रा. रा. लक्ष्मणराव बाबासाहेब भोसले यांजला आमचा रामराम सांगावा. कळावे. कृपालोभाची वृद्धी असावी, ही विनंती.

* पत्र क्र. १११ पाहावे

सयाजीराव गायकवाड

३७४

लक्ष्मीविलास पॅलेस
१८ ऑक्टोबर १८९८

प्रिय प्रिन्स, *

आपणास सर्व आरामदायी व्यवस्था मिळाल्या हे ऐकून आनंद झाला. आपली बडोदा भेट सर्वांथीने स्मरणीय व्हावी यासाठी शक्य ते सर्व करणे मला आवडेल. उद्या सायंकाळी ६ वाजता आपणास नेण्यास येत आहे.

* जुनागडचे प्रिन्स शेर गमन खानजी विश्रामगृह, बडोदा

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

३७५

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
२८ ऑक्टोबर १८९८

प्रिय कर्नल मार्टेल्ली,

आपण आजच्या पत्रात ज्या गोष्टेबद्दल लिहिले त्याची मी चौकशी करायला लावीन; पण अशा छोट्या छोट्या प्रकरणांमुळे आपणास त्रास होतो याबद्दल मी दिलगिरी व्यक्त करतो. आपली इच्छा असल्यास याबाबत आपण टिप्पणी पाठवावी म्हणजे मला सर्व काही समजेल. आपणास किंवा सरकारला अमान्य होणारे काहीही करताना मला अतिशय दुःख होते.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

३७६

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
८ नोव्हेंबर १८९८

प्रिय दिवाणसाहेब, केरशापजी,

मुस्तीफ केदारनाथच्या मामल्यात मी माझ्या आज्ञा पाठवून दिल्या आहेत. आपण आपल्या विवेकबुद्धीस अनुसरून असे काही निश्चित करावे की, ही केस शिक्षेस पात्र होणार नाही. जर या केसमध्ये काही सबळ गोष्टी आल्या तर मला विभागीय आज्ञेएवजी दंडाच्या आज्ञा द्याव्या लागतील.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड
पत्रसंग्रह : भाग एक | ३८५

३७७

लक्ष्मीविलास पॅलेस
८ नोव्हेंबर १८९८

प्रिय लॉर्ड सॅन्डहस्ट,

आपण येथे येऊ शकला नाहीत याचे वाईट वाटले. खरे म्हणजे बडोदास येण्याचा हाच योग्य कालावधी असल्याने मी मुद्दाम आपणास आमंत्रण दिले होते. ठीक आहे; पण आपण पुन्हा जेव्हा केव्हा याल तर आपले स्वागत करण्यात मला आनंदच होईल. मागच्या वर्षी या काळात येथे जितके प्लेगचे थैमान होते तेवढे यावर्षी नाही, हे ऐकून आपणास आनंदच होईल. तुमच्या पुढील प्रवासात आपणासोबत लेडी सॅन्डहस्ट असतील असे वाटत नाही आणि हा आपला प्रवास फार थोड्या कालावधीचा असल्याचे कळाले. आपणासाठी व लेडी सॅन्डहस्टसाठी कृपया माझ्या शुभेच्छांचा स्वीकार करावा.

आपला मित्र
सयाजीराव गायकवाड

३७८

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
२३ नोव्हेंबर १८९८

प्रिय कॅप्टन कोक्स,

आजवा हाऊस आपणासाठी तयार आहे. आपणास सुविधाजनक क्हावे म्हणून आपल्या दोन मित्रांना सरकारी पाहुण्यांचा दर्जा देऊन सर्व सेवा त्यांच्यासाठी उपलब्ध करून देण्यास मी तयार आहे, जेणेकरून आपणास आनंद होईल.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

३७९

लक्ष्मी विलास पॅलेस, बडोदा
२३ नोव्हेंबर १८९८

प्रिय कर्नल मार्टेल्ली,

उद्या सायंकाळी ५.०० वाजता आपल्या निवासस्थानी येईन. आपण जर टेनिसची पार्टी आयोजित केली तर मला फार आवडेल. सध्या मला थोडे अस्वस्थ वाटत आहे.

आपला मित्र
सयाजीराव गायकवाड

३८०

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
१२ डिसेंबर १८९८

प्रिय दिवाणसाहेब, केरशापजी,

हुजूर कामदारांनी मि. समर्थासोबत केलेला पत्रव्यवहार आणि त्यांची स्पष्टीकरणे यांचा मी आपणासोबत व इतरांसोबत अनेकदा अभ्यास केला. त्या चर्चामधील बारकावे सांगण्याची गरज वाटत नाही. मि. समर्थानी गोंधळून जाऊन असमाधानकारक, ढोंगीपणाने व चुकीच्या शब्दांमध्ये जी विचित्र स्पष्टीकरणे दिलेली आहेत त्या सर्व मुद्यांना स्पर्श करणे मला आवश्यक वाटत नाही. त्यांचे वर्तन हे त्यांच्या अवनतीसच कारणीभूत व्हावे असे आहे. यापूर्वी त्यांनी योग्य अशी सेवा दिली आहे आणि पुढेही ते अशी सेवा देतील ही अपेक्षा आहे. आतापर्यंतचे त्यांचे काम विश्वासार्ह झालेले आहे; पण त्यांच्या स्पष्टीकरणांमधून जो एक वेगळाच सूर उमटत होता त्याने मी नाराज झालो असून त्यांची लगेचच नवसारीला बदली करून सध्याच्या पगारापेक्षा त्यांचा पगार रुपये २५ (पंचवीस) ने कमी करण्यात येत असत्याचे आपण त्यांना कृपया कळवावे.

हा आदेश मला नाइलाजाने काढावा लागला, याचे मला दुःख आहे; पण वरिष्ठांचा जर कनिष्ठांकडून उपमर्द केला जात असेल तर ही बाब गांभीर्याने घेणे आवश्यकच आहे. याप्रसंगी मला हे सांगावेसे वाटते की, अशा प्रकारची कार्यवाही करण्याची ही पहिली वेळ नसून या प्रकारच्या वरिष्ठांच्या अवज्ञेच्या प्रत्येक मामल्यात मी जातीने लक्ष यासाठी घातले आहे की, आपल्या तरुण कर्मचाऱ्यांमध्ये जर ही लागण वाढीस लागली तर ती बाब राज्याच्या विकासाला खीळ घालणारी ठरेल. आपल्या सेवेचे मूल्य किंवा दर हा नोकरांनी ठरवणे त्यांच्या अखत्यारीत नसून तो इतरांनी ठरवावा आणि त्यांनी जे मिळेल ते साभार स्वीकारावे हेच बरोबर आहे. लोक

अनेकदा आपत्तीचे प्रमाण मनाला वाटेल तसे वाढवून सांगतात आणि मला वाटते सध्याचे प्रकरण हे त्यापैकीच एक आहे. असे करताना लोकांचे उद्देश वेगवेगळे असू शकतात. कधी प्रामाणिकपणा, तर कधी स्वार्थी हेतूही असतात.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

३८१

लक्ष्मी विलास पॅलेस, बडोदा
१९ डिसेंबर १८९८

प्रिय दिवाणसाहेब, केरशापजी,

आपले पत्र आताच हाती आले. आपण जे काही तोंडी सांगितले तेच पत्रात लिहिले आहे. कृपया आपल्या व्यक्तिगत प्रश्नाची कल्पना किंवा सरमिसळ या प्रश्नांमध्ये होऊ देऊ नका. माझा निर्णय बदलणे मला शक्य नसल्याचे मला दुःख आहे. आता जास्त काही लिहिणे योग्य वाटत नाही. कृपया प्लेग कमिशनरच्या जागी काम करू शकणाऱ्या योग्य अधिकाऱ्यांबदल विचार करावा.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

३८२

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
२२ डिसेंबर १८९८

प्रिय कर्नल मार्टेल्ली,

बहुतेक करून उद्या सकाळी ९ ते १० च्या दरम्यान मी आपल्या निवासस्थानी असेन. जर मला येणे जमले नाही तर आपण सायंकाळी ४.३० वाजता येथे येण्याचे करावे.

ता. क. - आपला प्रवास सुखाचा झाला याचा मला आनंद आहे.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

३८३

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
२६ डिसेंबर १८९८

प्रिय कर्नल मार्टेल्ली,

आपण व मिसेस मार्टेल्ली यांनी दिलेल्या शुभेच्छांबद्दल धन्यवाद. त्याचबगेबर माझ्याकडूनही शुभेच्छांचा स्वीकार करावा. मी काही दिवसांसाठी बाडोलीस जाणार असून, तेथे अस्वलांची शिकार करणार आहे. आपल्या मुलींना व पाहुणे मंडळींनाही कृपया माझ्या शुभेच्छा घाव्यात.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

३८४

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
४ जानेवारी १८९९

प्रिय कर्नल मार्टेल्ली,

मान-सन्मान देण्यासाठीच्या बडोदा संस्थानमधील अधिकाऱ्यांच्या यादीत एक नाव वाचल्याचे मला आठवते. ते आहे मोहम्मद इब्राहिम, निजी नायब सुभा, बडोदा असे काहीतरी. हे नाव नायब सुभ्याचे आहे की अजून कोणाचे तरी? आपण माझ्याशी किताब देण्याच्या बाबतीत चर्चा केली होती तेव्हा तीनच नावे होती, जास्त नाही. ज्या अनेक कारणांसाठी बडोदा सरकार हे अधिकाऱ्यांना मान-सन्मान देते त्यात महत्वाचे कारण हे आहे की, या अधिकाऱ्यांनी सरकारची काळजीपूर्वक सेवा करावी. म्हणून सरकारला या शिफारसप्राप्त लोकांची नावे माहीत असलीच पाहिजेत.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

३८५

मुंबई

१६-१-१८९९

॥ श्री म्हाळसाकांत प्रसन्न ॥

चि. मार्कडेयाचे आयुष्य सदासुखीभव रा. जयसिंहराव गायकवाड
मु. शहर बडोदे यांसी,

प्रति सयाजीराव गायकवाड, मु. मुंबई यांचा अनेक उत्तम आशीर्वाद. उपरी क्षेम तागाईत ता. १६-१-९९ सोमवारपावेतो येथे सर्वत्रांसह सुखरूप असो. विशेष- तुमचेकडून ता. १२-१-१८९९ चे पत्र आले ते पावले. त्यातील सर्व मजकूर समजला. आम्ही लवकरच बडोद्यास येणार होतो; परंतु तुमचे मातुश्रीची प्रकृती बरी नसल्याने काही दिवस येथे राहावे लागले आहे. तत्रापि आम्ही सर्वांसह येते बुधवारपावेतो बडोद्यास येण्याचे धारित आहोत.

तुम्ही पत्र लिहून पाठविल्याप्रमाणे आम्ही बडोद्यास येतेवेळी तुमचे करिता खेळ घेऊन येऊ. आमच्या सर्वांच्या तब्बेती बन्या आहेत.

चि. मार्कडेयाचे आयुष्य सदासुखीभव रा. शिवाजीराव यांस अनेक उत्तम आशीर्वाद. कळावे.

सयाजीराव गायकवाड

३८६

मुंबई

१६-१-१८९९

॥ श्री म्हाळसाकांत प्रसन्न ॥

ती. रा. रा. आनंदराव दादासाहेब गायकवाड,
मु. शहर बडोदे, वडिलांचे सेवेसी,

बालके सयाजीराव गायकवाड, मु. मुंबई यांचा दोन्ही कर जोडून साष्टांग दंडवत विज्ञापना- ता. १६ माहे जानेवारी सन १८९९ पावेतो येथे सर्वत्रांसह सुखरूप असो. विशेष- आपल्याकडून ता. १२-१-९९ चे पत्र आले. ते सुसमयी प्रविष्ट होऊन परमसंतोष झाला. असेच वरचेवर पत्र पाठवीत जाऊन तिकडील सर्वांची खुशाली कळवीत असावे.

आमची व चि. इंदिराराजे व धैर्यशीलराव यांची प्रकृती उत्तम आहे. आम्ही लवकरच बडोद्यास येण्याच्या विचारात आहोत. चि. फत्तेसिंहराव, जयसिंहराव व शिवाजीराव यांच्या तब्बेतीस जपत जावे. चि. फत्तेसिंहराव, जयसिंहराव व शिवाजीराव ह्यांस आमचा अनेक आशीर्वाद. बाकी नवलविशेष लिहिण्यासारखे नाही. कळावे, बहुत काय लिहिणे हे विज्ञापना.

सयाजीराव गायकवाड

३८७

मुंबई

१६ जानेवारी १८९९

प्रिय महाराज, ग्वाल्हेर,

आपले पत्र मिळाले व आनंद झाला. आम्ही मुंबईसाठी निघतानाच हे पत्र मिळाले. म्हणून खेळणी वर्गैरे पाहण्यास वेळच मिळाला नाही. मुंबईहून आल्यावर राजपुत्रांनी खेळण्याची खोकी उघडून पाहिली आणि मग खेळण्यांमधील यंत्रे आणि किमतीच्या चर्चा करू लागले. मी त्यांनाच सांगतो आपणास पत्र लिहायला आणि आभार मानायला. मला खात्री आहे की, इतकी महागडी खेळणी पाहून त्यांना नक्कीच आनंद झाला असणार व ते तुम्हाला आपला एक उदार मित्र आणि भाऊ मानत असतील.

राणीसाहेबांच्या प्रकृतीस आराम पडावा म्हणून मी काही दिवस येथे थांबलो आहे. आपले कलकत्त्यामधील वास्तव्य आरामदायी व आनंदाचे झाले असेल आणि या प्रवासाने तुम्ही समाधानी असाल, अशी आशा करतो. या पत्रासोबतच तीळगूळ पाठवत आहे. कृपया स्वीकार करावा.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

३८८

मुंबई

१६ जानेवारी १८९९

प्रिय महाराज, इंदूर,

आपले सात जानेवारीचे पत्र मिळाले व काळजीपूर्वक वाचले. परिस्थितीच अशी बनली की, आपली भेट होऊ शकली नाही याचे वाईट वाटले. राजपुत्रांचे आपण कौतुक केल्याबदल आभार. आपण दिलेल्या सल्ल्याबाबत मी सखोल विचार करीन. आपण आपल्या प्रकृतीची खास काळजी घेतली पाहिजे. त्याचबरोबर चिंता आणि त्रासापासून शक्यतो स्वतःस दूर ठेवावे.

या महिन्याच्या आठ तारखेपासून मी येथे आहे. आवश्यकतेपेक्षा जास्त काळ येथे थांबण्याचा विचार नाही. बडोद्यात प्लेगची लागण झाली आहे; पण फार कमी प्रमाणात आहे. काही दिवसांपूर्वी शेजारच्या छोटा उदयपूर राज्यात मी एक चिता मारला, याचा आनंद झाला. आपली प्रकृती उत्तम असेल, अशी आशा करतो. या पत्रासोबत तीळगूळ पाठवत आहे, त्याचा कृपया स्वीकार करावा.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड
पत्रसंग्रह : भाग एक | ३९९

मकरपुरा पॅलेस, बडोदा
१४ फेब्रुवारी १८९९

प्रिय महाराज कीर्तीसिंहजी, टिहरी,*

आपल्या पत्रांबद्दल आभार. माझे दिवाणजी मद्रासचे राहणारे असून, आपण सांगितलेल्या प्रकारातले ब्राह्मण तेथे राहतात. दिवाणजींच्या शिफारशीने काहींची नावे मी आपणास पाठवीन. मग आपण योग्य ती कार्यवाही करावी. आपणास हे वर्ष सुरुवातीला लाभदायक असे ठरले याचा मला आनंद असून वर्षाच्या शेवटपर्यंत असेच लाभदायक राहो, ही शुभेच्छा !

आपल्या राजपत्रांबाबतचा समारंभ योग्य त्या पद्धतीने संपन्न झाला ही आनंदाची बाब आहे. आम्ही प्लेगमुळे परेशान असून, ही जीवधेणी साथ केव्हा संपेल सांगता येत नाही. येत्या उन्हाळ्यात कोठे जावे ते ठरलेले नाही. आज मी दाबक्यास जात आहे, जे की येथून सतरा मैल अंतरावर आहे. आपले व आपल्या परिजनांचे स्वास्थ्य उत्तम असेल, अशी आशा व्यक्त करतो.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

*टेहरीचे सध्याचे राजे नरेंद्र शहा, जन्म ३ ऑगस्ट १८९८

बडोदा
९ मार्च १८९९

॥ श्री म्हाळसाकांत प्रसन्न ॥

रा. कृष्णराव पवार, सं. देवास, गोसावी यांस,
अखंडित लक्ष्मी अलंकृत राजमान्य. स्नो. सयाजीराव गायकवाड, संस्थान बडोदे यांचा कृतानेक रामराम.

विनंती येथील कुशल तागाईत-तारीख ९ माहे मार्च सन १८९९, गुरुवारपावेतो संस्थान मजकुरी श्री म्हाळसाकांत कृपेकरून सर्वत्रांसह सुखरूप असो. विशेष आपणाकडून तारीख २७ माहे फेब्रुवारी सन १८९९ चे पत्र आले. ते सुसमयी प्रविष्ट होऊन परम संतोष झाला. पत्रांतील सर्व मजकूर समजला. आपल्याकडून मलमलीची ठाणे नग ४ चार इकडे आली, ती पावली. त्यांच्या चुनड्या आपण पत्रात लिहिल्याप्रमाणे तयार करवून हुताशनीचे आत आपणाकडे पाठवून देण्याविषयीची तजवीज लावण्यात आली आहे.

महाराजा सयाजीराव गायकवाड | ३९२

आम्ही सर्व हवाफेर करण्याकरिता थोडे दिवस डबक्यास गेलो होतो. गेल्या सोमवारी सर्वत्रांसह येथे परत आलो. येथे प्लेगचा आजार अद्यापही आहेच. थंडीचे हवामान अगदीच कमी झाले आहे. उष्मा भासू लागला आहे. आपल्याकडे हवामान कसे काय आहे, ते लिहून कळवीत जावे. चि. विजयीभव फत्तेसिंहराव, जयसिंहराव, शिवाजीराव, इंदिराराजे व धैर्यशीलराव यांच्या तब्येती उत्तम आहेत. आमची तब्येतही बरी आहे. आपण आपले उभयतांच्या प्रकृतीस उत्तमप्रकारे जपून वरचेवर कुशल समाचार कळवीत असावे. कळावे बहुत काय लिहिणे, हे विनंती.

सयाजीराव गायकवाड

३९१

मकरपुरा पॅलेस, बडोदा
१८ मार्च १८९९

प्रिय कर्नल मार्टेल्ली,

आपल्या १५ तारखेच्या पत्राबद्दल आभारी आहे. मला असे वाटते की, प्लेगसंदर्भात आम्ही केलेल्या उपाययोजनांच्या बाबतीत आपले जे मत झाले आहे ते आपण यावर्षीचे मृतांचे आकडे आणि मागच्या वर्षीच्या याच काळातील मृतांच्या आकड्यांच्या अभ्यासावरून बनले असावे. आम्ही काहीच उपाययोजना केल्या नाहीत असे नाही. मी काढलेली माहिती अशी आहे की, मागच्या वर्षी केलेले उपाय तर चालू आहेतच, त्यामध्ये यावर्षी ब्रिटिश इंडियाद्वारे सूचित केलेल्या बदलांचाही समावेश केला गेला आहे. मुंबई आणि इतर प्लेगपीडित भागातील मृत्युदर आणि बडोदा संस्थानातील आकड्यांची तुलना केली तर बरेच काही शिकायला मिळेल. मुंबईच्या बाबतीत हा मृत्युदर मागच्या वर्षीपेक्षा यावर्षी कमी आहे, असे मी मानतो. अनुभवी लोकांकडून मिळालेल्या माहितीप्रमाणे ज्या लोकांना स्वेच्छेने प्लेग प्रभावित भागातून स्थलांतरास राजी करण्यात आले त्यांना प्लेगची लागण फारशी झाली नाही. हे खरे की, त्या सर्वांना रस्त्यावर गर्दीत राहावे लागले हे काही योग्य नाही. म्हणून या पद्धतीत बदल करण्याचे प्रयत्न चालू आहेत. तरीसुद्धा त्यांना संसर्गापासून दूर ठेवण्यात आले आहे. अशा शिबिरांमध्ये प्लेगची लागण कमी प्रमाणात झाली याचे समाधान आहे. प्लेग कमिशनर यांनी दिलेल्या अहवालाप्रमाणे यावर्षी प्लेगचे रुण मागच्या वर्षीपेक्षा जास्त प्रमाणात शोधण्यात आले. माझ्या असे निर्दर्शनास आले आहे की, प्लेगच्या बाबतीत योग्य ते निरीक्षण आणि कार्यवाही चालू असून, मागच्या वर्षीइतकी कडकपणाची भूमिका यावर्षी घ्यावी लागली नाही. यावर्षीच्या सुधारित योजना लोकांनाही आवडल्या आहेत. प्लेग पळवून लावण्याची यापेक्षाही प्रभावी जर एखादी योजना असेल तर तिचाही स्वीकार करण्यास आम्ही मागेपुढे पाहणार नाही. फक्त त्यामुळे गरीब लोकांना त्रास होऊ नये. मला याचे वाईट वाटते की, प्रकृती अस्वास्थ्यामुळे प्लेग कमिशनर* स्वतः रजेवर गेले; पण त्याला काही उपाय नक्हता. त्यांच्या जागी जो अधिकारी नेमला आहे त्यांना या कामाचा मागच्या वर्षीचा अनुभव

असून, ते खंबीर आणि न्यायप्रिय आहेत. एकंदर, माझ्या मताप्रमाणे प्लेगच्या बाबतीत सर्व व्यवस्था चोख आणि समाधानकारक असून, फारसे काळजी करण्यासारखे काही नाही. मंत्रांशी माझे या बाबतीत बोलणे झाले असून, जिथे आवश्यक असेल तेथे दुरुस्ती करून घेण्याचे काम ते करणार आहेत.

आता आपल्या पत्रातील शेवटच्या परिच्छेदाबाबत एक गोष्ट जी की, आपणास सांगण्याची परवानगी मागत आहे. ती सांगताना माझ्या मनात कोणतीही वाईट भावना नाही आणि ती गोष्ट अशी की, डॉ. डायसन आणि इतरांनी जी भेट दिली त्यामागे कोणताही उद्देश नक्ता असे नाही. आपणही आरोग्य शिबिरांना भेटी दिल्याचे माझ्या कानावर आले. आपण स्वतः सर्व व्यवस्था पाहिल्या. मि. एम. इब्राहिमबरोबर आपले बोलणे झाले आणि त्यात व्यवस्था समाधानकारक नसल्याचे आपण सांगितले. प्रश्न असा आहे की, अशा प्रकारचे अभिप्राय हे आपल्या कनिष्ठांकडे व्यक्त करण्याएवजी दिवाणजींकडे सांगणे जास्त सयुक्तिक होते. आपणास वाईट वाटू नये म्हणून यासंदर्भात सध्या मी जास्त काही बोलणार नाही. जर प्लेग आणि इतर बाबतीत आमच्याकडून झालेला ढिलेपणा आणि बेसावधपणाबद्दल जर आमच्यावर अतिविश्वास दाखवला जात असेल अथवा याबाबत आम्हाला जास्त भीती दाखवली जात नसेल, तर ही काही आमच्यासाठी गर्वची बाब नसावी. माझ्या लिहिण्यात कमी-जास्त झाले तर फारसे मनावर घेऊ नये. आता हे पत्र मी बंद करतो.

आपला मित्र
सयाजीराव गायकवाड

* मि. खाशाबा जाधव

३९२

मकरपुरा पॅलेस, बडोदा
२६ मार्च १८९९

प्रिय मि. फ्रेंच,

आपण परदेशी (इंग्लंड) जात आहात हे अगदी योग्य आहे. आमच्या दोन लहान मुलांसाठी काही खेळणी सापडली तर ती नक्की विकत घ्या. जर तयार मिळाल्या नाहीत, तर त्यांच्यासाठी खास बनवण्याची व्यवस्था करा. खेळणी उत्कृष्ट प्रतीची आणि बनावटीची असावीत, असे मला वाटते. आपणाला मुंबईमधील वेळ चांगला जावा यासाठी शुभेच्छा !

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

३९३

मकरपुरा पॅलेस, बडोदा
२८ मार्च १८९९

प्रिय कर्नल मार्टेल्ली,

सर इ. बक. यांची मी उद्या सकाळी ९.०० वाजता भेट घेर्ईन. सर इ. बक येथे कोणत्या कारणाने आले आहेत याबाबत माझे आणि मंत्रांचे बोलणे झाले आहे. त्यांच्या व्यावसायिक बैठकीची योजना करा. सध्या मला योग्य तितकी झोप येत नाही. आता दर्जिलिंगला जाणे शक्य नसल्याने मी उमरठला जाईन. बारियामध्ये तर माझे खेळणेही बंद झाले. आपण स्वस्थ असालच.

आपला मित्र
सयाजीराव गायकवाड

३९४

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
४ एप्रिल १८९९

प्रिय राजेसाहेब,*

आपले देवगड बारियाहून लिहिलेले पत्र नुकतेच मिळाले. मला व कुटुंबियांना आपण सदिच्छा दिल्याबद्दल धन्यवाद. आपल्या सर्वांची प्रकृती बरी असेल अशी आशा करतो.

मी तिथे थोड्या काळासाठी होतो; पण त्या दरम्यान आपण आमची सर्वांची व्यवस्था चोख ठेवलीत याबद्दल मी आभारी आहे. या सहलीचा मी आनंद लुटला. वेळोवेळी आपले पत्र असेच येत राहील हीच अपेक्षा.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

* महारावल श्री. मानसिंहजी, पृथ्वीसिंहजी, राजेसाहेब, देवगड बारिया.

(सारख्या मजकुरामुळे ३९५ क्रमांकाचे पत्र वगळण्यात आले आहे)

३९६

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
१३ एप्रिल १८९९

प्रिय कर्नल मार्टेल्ली,

मी उद्या सकाळी ८ वाजता रेसिडेन्सीवर आपली भेट घेईन. मला वाटते की, कारकुनाने आपल्या पत्राबाबत भयंकर चूक केलेली आहे. त्याबदल त्या कारकुनास कडक शिक्षा केली आहे.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

३९७

कॅप्प पिपल (नवसारी)
२४ एप्रिल १८९९

प्रिय नवाबजादे नसुरुल्लाखान, *

आपले पांचगणीहून १६ तारखेला लिहिलेले पत्र आज हातात पडले. आपण जे पुस्तक पाठवले त्याबदल अनेक धन्यवाद. ते वाचून मला आनंदच होईल. आपल्यासारखे तरुण आजकाल लिहू लागले आहेत, ही माझ्यासाठी आनंदाची गोष्ट आहे.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

* सचिनच्या (Sachin) दिवंगत नवाबाचे बंधू

३९८

टाकरवा, सोनगड तालुका
२४ एप्रिल १८९९

प्रिय कर्नल मार्टेल्ली,

धौलपूरच्या महाराणांची इच्छा शक्य तितकी पूर्ण करता आली तर मला आनंद होईल. सध्याच्या इमारतीला लागून काही बांधकाम करण्याची मी परवानगी दिलेली आहे; पण हे काम

महाराजा सयाजीराव गायकवाड | ३९६

सुरु झाले तर महाराणांना तेथे राहताना त्रास होऊ शकतो. दुसरे म्हणजे माझी मुले आजारी पडली तर त्यांना तेथे हलवावे लागेल. अर्थात, ही फार दूरची शक्यता आहे. या दोन्ही गोष्टी मान्य असतील तर महाराणांनी तेथे राहायला हरकत नाही असे वाटते. त्यांनी मला तारेने संदेश पाठवला होता; पण हे सर्व टेलिग्रामने समजावणे ठीक नसल्याने आपण माझ्या वतीने ही गोष्ट त्यांना सांगावी आणि मंत्र्यांना राणांच्या इच्छेबाबत बोलावे. आपल्या एका मुलीची प्रकृती सुधारली. ही आनंदाची बाब असून, दुसरीचीही प्रकृती लवकरच सुधारेल असे वाटते. या वेळी मला मोठी शिकार काही सापडली नाही. लोकांनी मृत झालेला एक बिबट्या आणला होता आणि म्हणत होते की, मी त्याला काहीं दिवसापूर्वी जखमी केले होते; पण हे काही खरे नसावे. आपणा सर्वांना शुभेच्छा!

आपला मित्र
सयाजीराव गायकवाड

३९९

सातकुशी, टाकरवा, (Takarva) तालुका सोनगडजवळ^१
२९ एप्रिल १८९९

प्रिय दिवाणसाहेब अव्यंगार,

प्राण्यांच्या शिकारीची वाट पाहत असताना आपले पत्र हातात पडले. सर्व गोष्टींचा विचार करता मी २० मेर्यांत परत येईन. मी बडोद्यास नाही आलो तर आपणास उमरथला येऊन मला प्रवासाच्या शुभेच्छा द्याव्या लागतील. आपण बडोदा सोडून जाणार असल्याने मला किती वाईट वाटत आहे याची आपणास कल्पना येणार नाही. तसे मी आपणाजवळ अनेकदा बोललोही होतो. आपल्या क्षमता, सद्गुण व शुद्ध अंतःकरणाने काम करण्याच्या पद्धतीबाबत माझ्या मनात आदर व प्रशंसेचे भाव आहेत. आपल्या उज्ज्वल भविष्याबद्दल जे की, भूतकाळापेक्षाही उज्ज्वल असेल, जाणून घेण्यास मी नेहमी आतुर असेन.

वर्षभरातील या काळात येथील वातावरण फार आल्हाददायक असते. बडोदे संस्थानाची निःशंकपणे सेवा करू शकणाऱ्या एखाद्या उत्कृष्ट महसूल अधिकाऱ्याचे नाव आपण कृपया सुचवाल का? त्याचा उपयोग महसूल अधिकारी म्हणून तर क्वावाच; पण त्याला सर्वसाधारण सल्ला देण्याचे कामही जमले पाहिजे. शक्य असल्यास त्याला इकडची एखादी भाषाही अवगत असावी. कृपया आपण अशा एखाद्या माणसाचे नाव सुचवाल अथवा शोधून काढाल का? आणि हे पण कृपया जाणून घ्याल ना की, त्या माणसाच्या अपेक्षा काय आहेत? मी असे विचारून आपणास अडचणीत तर आणत नाही ना? त्याचा इथला पगार रुपये १२०० ते १३०० असू शकेल. ही योजना अंमलबजावणीस येईपर्यंत आपल्यापुरतीच ठेवा. आपली प्रकृती उत्तम असेल, अशी आशा करतो.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड
पत्रसंग्रह : भाग एक | ३९७

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
९ मे १८९९

प्रिय लेडी ट्रिवडेल,

आपण पाठवलेल्या क्रिसमस कार्डबद्दल धन्यवाद. खरे म्हणजे पत्रोन्तरास इतके महिने उशीर झाला आहे की, माझ्या हार्दिक शुभेच्छा मी आपण कोणतेही कार्ड न पाठवता देत असलो तरी त्या आपण गोड मानून मला उपकृत करावे ही विनंती आहे. बडोद्यात येथे काय घडत आहे हेदेखील सांगावयाचे होते म्हणून पत्र देण्यास मी विलंब केला.

लॉर्ड कर्झन यांची मुंबई भेट ही खरोखरच या वर्षातील मोठी घटना होती. मला तेथे जाऊन त्यांची भेट घ्यायची होती; पण प्रत्यक्षात ती काही होऊ शकली नाही. अनेक अपेक्षा आणि भविष्यासाठी मोठ्या योजना घेऊन व्हाईसरॉय भारतात येत असतात; पण लॉर्ड कर्झनच्या बाबतीत सगळ्याच गोष्टी वेगळ्या आणि मोठ्या प्रमाणावर होत्या. असे यासाठी असेल की, त्याचे आपल्या देशात मोठे नाव आणि प्रसिद्धी असे मला वाटते. काही लोकांच्या मते कर्झन भारताच्या अंतर्गत परिस्थितीमध्ये क्रांतिकारी बदल घडवून आणतील; पण काही जणांच्या मनात याबाबत शंका आहे. म्हणतात की, कर्झन काही हिंदुकुश पर्वत हिमालयावर थेडेच नेऊ ठेवू शकेल. काही मिशिकल लोक म्हणतात की, तो इतर व्हाईसरॉयांसारखा सिंहाप्रमाणे येईल व बकरीप्रमाणे परत जाईल; पण साधारणत: असे वाटते की, तो असे काहीतरी वेगळेच करून जाईल, ज्याची आपण कल्पनाही करू शकत नाही; पण ‘ते’ नेमके काय आहे हे आज सांगता येत नाही.

येथे बडोद्यातही काही महत्त्वाच्या, पण अप्रिय अशा गोष्टी घडतायत. आमचे मंत्री* येत्या तीन महिन्यांत निवृत्त होणार आहेत. नेमके कारण समजले नसले तरी मला असे वाटते की, त्यांना आता आपल्या घराची ओढ लागली आहे किंवा असे म्हणू की आता त्यांना घराची एकसारखी आठवण येऊ लागली आहे. त्यांना येथे सगळे अपरिचित लोक, वेगळी भाषा आणि अनोळखी पद्धतीच्या कामाचा त्रास होत असावा असे वाटते. काहीही असो, त्यांनी परत जाण्याचा निर्धार केलेला आहे आणि याचे मला वाईट वाटत असल्याचे मी त्यांना सांगितलेही आहे. आमचे मुख्य न्यायाधीशही जात आहेत; पण त्यांचे वय झालेले असल्याने त्यांनी उतारवयात आता विश्रांती घेतली पाहिजे. त्यांची दीर्घकाळ सेवा झालेली आहे.

रेसिडेंट अधिकारी मात्र बदलणार नाही. कर्नल मार्टेल्ली यांनी एका वर्षाची मुदतवाढ मागितली; पण त्यांना केवळ सहा महिने मिळाले आणि हे सहा महिने वर्षातील सर्वात वाईट हवामानाचे आहेत. त्यांना ते टाळता येतील असे वाटत नाही. मिसेस मार्टेल्ली यांची प्रकृती बन्याच काळापासून बरी नसून त्यांच्या मोठ्या मुलीला कांजण्या व त्यानंतर ताप वाढला आहे. यामुळे त्यांना येथून जाण्याचा विचार सध्यातरी टाळावा लागेल. आपली मुदत संपण्याची वाट पाहत थांबणे त्याच्यासाठी शहाणपणाचे असले तरी त्यांच्या जाण्याने युरोपियन रेसिडेंट्सची आणि

माझी फार मोठी हानी होणार आहे. आपल्या आतिथ्यशील स्वभावामुळे रेसिडेन्सीमध्ये ते फार लोकप्रिय तर होतेच आणि माझ्यासाठी तर प्रेमल आणि आनंददायक असे त्यांचे वागणे होते. त्यांच्या दुरावण्याने मला नक्कीच दुःख होणार आहे. त्यांची जागा कोण घेईल हे काहीं माहीत नाही; पण भारत देशाला समजून घेऊन सहानुभूतीने वागणाऱ्या रेसिडेंटची किती गरज आहे हे तुम्ही चांगले जाणता. सहानुभूती नसली म्हणजे कितीही चांगल्या हेतूने काम करूनही संस्थानवर दीर्घ काळासाठी त्यामुळे नुकसान होऊ शकते.

अशात मी बन्यापैकी व्यग्र होतो, बरेच परिश्रम केले. त्यासोबत वाचनाचाही प्रयत्न चालूच आहे. मी कोणते सखोल विषय हाताळत आहे, याची तुम्हाला कल्पना येणार नाही. मी धूसर दिशा असणाऱ्या तत्त्वज्ञानाच्या सागरात शिरण्याचे धाडस करत आहे; पण माझी होडी अत्यंत साधी असून, या अफाट सागराची मला फक्त तोंडओळख झाली तरी पुरे असे वाटते. युरोपियन तत्त्वज्ञानाचा इतिहास व त्यातील विविध विचार प्रवाहांचे ओझरते दर्शन झाले असे मला वाटत आहे. सध्या मी कायद्याच्या अभ्यासात गढून गेलो आहे. राणीसाहेबही खूप अभ्यास करत आहेत. मिस सोराबजी नावाच्या एका खिश्न महिलेसोबत त्या वाचनास बसतात. कारण त्यांच्याजवळ बन्याच आकर्षक काढंबन्या आहेत. आपणास हे ऐकून आश्र्य वाटेल की, राणीसाहेबांना त्या कथा लक्षातही राहतात आणि त्या परत सांगूही शकतात.

कॅप्टन गॉर्डन कसे आहेत? एका इंग्रजी वर्तमानपत्रात मी त्यांचा फोटो संसदेचे उमेदवार म्हणून पाहिला होता. मला वाटते ते पुन्हा उभे राहतील व निवडून येतील. त्यांना माझ्या शुभेच्छा कळवा. युरोपच्या प्रवासात त्यांची मला सोबत होती आणि ते दिवस मी विसरणे शक्य नाही. ते भेटले तर त्यांना सांगा की, मि. विडेनची आठवण केली होती. शेलॅंड जातीचे शिंगरे आता छान झाली असून, त्यांचा वारंवार उपयोग होत आहे. मी असे एकले की, जोधपूरच्या महाराजांजवळ अशी वीसएक शिंगरे आहेत. कॅप्टन कोक्स आफिक्रेत शिकारीसाठी गेले आहेत. त्यांच्या या अभियानाबाबत मी उत्सुक आहे. त्यासाठी मी त्यांना १२०० पाऊंडस् दिले आहेत. बदल्यात ते मला प्राण्यांची कातडी आणि पेंढा भरलेले प्राणी पाठवणार आहेत. काही दिवसांपूर्वीच्या त्यांच्या पत्रात त्यांनी सिंह आणि गेंड्यांच्या सोमालीलँड तेथील चित्तथरारक युद्धाची वर्णने केली आहेत.

मी बडोद्यात बन्याच यांत्रिक सुधारणा करण्याचा प्रयत्न करत आहे. आमच्या राजवाड्यात विद्युत सुविधा आहे हे आपणास माहीत आहे. मी विजेवर चालणारे पंखेही बसवले आहेत. ते खरोखरच उपयोगी आणि आरामदायक आहेत. नाही तर आधीचे आमचे मोठमोठे पंखे, ज्यांना चालवण्यासाठी कायम मनुष्यबळाचा वापर करावा लागायचा. त्यापेक्षा हे विजेचे पंखे किती सुट्सुटीत; पण मला असे वाटते की, वातावरण थंड ठेवण्याचे हे तोकडे व कृत्रिम प्रयत्न आहेत. निसर्ग याच्या विरुद्ध आहे. एक नियम म्हणून की काय भारतीय जनता फार गरीब असून, आराम, सुखसुविधांसाठी आवश्यक अर्थशास्त्रापासून इतकी दूर आहे की, अशा गोष्टींवर खर्च करणे त्यांच्या दृष्टीने पैसे वाया घालवण्याचा गुन्हा करण्यासारखे आहे. माझी तर अशी पक्की धारणा आहे की, युरोपपेक्षाही येथे समाजवादी भावना मोठ्या प्रमाणात आहे. खासगी संपत्ती असणे ही एक सामान्य बाब असून, त्याबाबत कोठेही लोकांच्या भावना भडकत नाहीत अथवा

त्यातून एखादा सिद्धांत जन्म घेत नाही, जसे की युरोपात घडते. उलट इतरांच्या सुख-
सुविधांमध्ये खुश होणारे लोक येथे पाहायला मिळतील.

ते काहीही असो, मी आता विजेवर किंवा वाफेवर चालणाऱ्या गाड्या लोकांसाठी खुल्या
करणार आहे. ज्यामुळे त्यांना आपल्या प्रवासात सुविधा होतील. घोड्यांचे श्रम वाचतील म्हणून
कोणी विरोध करतील, असे वाटत नाही.

हे पत्र मी लिहिण्याचा रोज विचार करत होतो आणि आज हे लिहीत असताना कॅप्टन गॉर्डन
यांचे दि. २१ एप्रिल १८९९ चे पत्र मिळाले. त्यांना माझ्या शुभेच्छा कळवाव्यात. जर त्यांची
भेट झाली तर त्यांना हे पण सांगा की, मला थोडे थकल्यासारखे वाटत असल्याने मी पत्र लिहू
शकत नाही; पण त्यामुळे त्यांनी नाराज होऊ नये. सहसा लोकांच्या ही गोष्ट लक्षात येत नाही;
पण हे असे होत असल्याने मी हे पत्र तोंडी सांगून लिहून घेतले आहे; पण त्यामुळे तुम्हाला वाईट
वाटणार नाही, अशी अपेक्षा आहे. या पत्रात त्या शेअर्स बाबतीत माहिती देत नाही जे त्यांच्या
मताप्रमाणे मी मि. विल्यम हिटले यांच्याकडून घ्यावे असे होते व त्यांना घ्यावे होते. काय करावे
हे मला कळत नक्हते. त्यांना मदत करण्याची माझी भरपूर इच्छा होती; पण माझ्या शिफारशीचा
काही उपयोग होईल असे मला वाटत नाही. खरे म्हणजे मी लंडनमध्ये असतानाच काही शेअर्स
घेतले, नंतर नाही. मला माझ्या मित्रांना कशी मदत करता येईल हे मी पाहणार आहे. आपल्या
सर्वांची प्रकृती उत्तम असेल, अशी अपेक्षा करतो.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

४०९

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
९ मे १८९९

प्रिय कर्नल मार्टेल्ली,

आपण येथे येण्याची गरज नाही. त्याएवजी मीच तुमच्याकडे येऊन सर्वांची भेट घ्यावी, असा
विचार आहे. आपणास अडचणीचे होणारे नसेल तर मी मंगळवारी संध्याकाळी सहा वाजता
आपणाकडे येईन. उद्या बरेच काही करायचे आहे. आपणास पत्र लिहिण्यापलीकडे काही
विरंगुळाही नक्हता. आपण सर्व स्वस्थ असाल.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

४०२

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
९ मे १८९९

प्रिय दिवाणसाहेब अय्यंगार,

बन्याच विचारांती मी असे ठरवले आहे की, मुख्य न्यायाधीश रावबहादूर अंबालाल निवृत्त झाल्यानंतर त्यांची जागा खानबहादूर केरशापजी यांना दिली जावी; पण खानबहादूर केरशापजी यांनी घाई गडबड न करता समाधानकारकरीत्या आपल्या विभागाचे काम पूर्ण करून त्याचा अहवाल सादर केल्यानंतरच या नवीन पदाचा त्यांनी स्वीकार करावा असे वाटते. या कामास चार ते सहा महिने लागू शकतात. ते चीफ जस्टिस होणार असले तरीही त्यांनी सध्याच्या सेटलमेट विभागाच्या कामात पूर्ण लक्ष घालून ते लवकरात लवकर संपूर्ण करावे. त्यांच्या बाबतीत आदेश निघेपर्यंत वरिष्ठ न्यायालयाच्या न्यायाधीशांनी मुख्य न्यायाधीशांचे काम पाहावे.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

४०३

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
१० मे १८९९

प्रिय कर्नल मार्टेल्ली,

कृपया उद्या सकाळी सात वाजता माझ्यासोबत रेस्कोर्सवर घोड्याच्या रपेटीसाठी येऊ शकाल का? माझ्याकडे फारसा वेळ नसला तरी आपण जाण्यापूर्वी आपणास प्रवासाच्या शुभेच्छा देणे मला नक्कीच आवडेल.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
११ मे १८९९

प्रिय सर जॉन वॉटसन,

आपण माझ्यासाठी पाठवलेले अश एकंदरीत चांगली कामगिरी करीत आहेत; पण येथे कुशल अश शिक्षक नसल्याने ते हवे तसे खुलले नाहीत. त्यामुळे त्यांची चाल नीट पडत नाही. सध्या तर उष्णतेमुळे त्यांना श्वास घेणे अवघड झाले आहे असे वाटते. त्यांच्या दाणापाण्यामध्ये बदल केला असून, काय होते ते पाहावे. त्यांचा उपयोग रोजच होत असून, ते सुंदर आणि उमदे आहेत. असे घोडे बाळगणे ही आनंदाची बाब आहे.

काही काळानंतर मी इंग्लंड किंवा युरोपातून एक - दोन घोडे अजून मागवणार आहे. रपेट मारण्यासाठी त्यांच्यासाठी मुंबईहून एक अरबी माणूस आणणे मला फारच अवघड झाले आहे. मागच्या वेळी मी स्वतः काही तबेल्यांमध्ये जाऊन अरब माणूस मिळतो का ही चौकशी केली होती; पण एकही लायक माणूस मिळाला नाही. बडोद्यामधील तबेलेसुद्धा अयोग्य, खराब असून, नवीन बांधून घेण्याचा मी विचार करत आहे. या दृष्टीने मी एका इंजिनिअरला पाहणी करण्यासाठी भावनगर, जयपूर, जोधपूर व गवाळ्हेर येथे पाठवले असून, तेथील नोंदी तो आणणार आहे. त्या सर्वांचा अभ्यास करून योग्य ते प्रारूप ठरवून तबेला बांधण्यात तरबेज अशा स्थापत्यकाराच्या निगराणीतून हे काम होईल. मी काही दिवस बारियामध्ये वाघांच्या शिकारीसाठी एक आठवडाभर होतो आणि रोज दुपारी बारा ते सायंकाळी सहापर्यंत शिकारीसाठी जंगलात जायचो; पण मला न वाघ दिसला न बिबट्या. एक अस्वल आले, ज्याला संपत्तरावांनी ठार केले. तिथला राजा हा वयाने पत्राशीचा, उंचीने लहानसा असला तरी पत्रास एक वाघ मारल्याचे त्याने आम्हाला सांगितले. त्याने आमच्यासाठी भरपूर कष्ट घेतले. सर्व काही असूनही आमच्या हाती निराशाच आली. या राजाचे उत्पन्न तीन ते चार लाखांचे असून, त्यांना काही इमारती बांधायच्या आहेत. त्यामध्ये कोर्ट, राहण्यासाठी घर इत्यादी आहेत; पण मला वाटते त्यांनी इमारती उत्कृष्ट होण्यासाठी एखाद्या स्थापत्यकाराचा सल्ला घेणे आवश्यक आहे. आपल्या दुसऱ्या मुलासाठी ते २,५०,००० रुपये खर्चून मोठा राजवाडा बांधत असून, त्यात मोठ्या ऐसपैस खोल्या आहेत; पण हीच इमारत आर्किटेक्टच्या मार्गदर्शनाने बांधली असती तर आहे त्यापेक्षा जास्त सुंदर झाली असती.

फेब्रुवारीमध्ये मी दाबक्याला गेलो असताना बाभळीची झाडे विकली आणि जागा साफ केली. आता घोड्यावरून लांबपर्यंत डुकरांच्या मागावर अडथळ्याविना जाता येईल. तेथे शिकारीचा खेळ चांगलाच रंगला. माझ्या टोकदार भाल्याने मी चार वराह मारले, तर फत्तेसिंहाने दोन. मी सोनगडला वाघांच्या शिकारीसाठी तीन आठवड्यांपेक्षा जास्त थांबलो; पण बारियाप्रमाणे येथेही निराशा झाली. ताप्ती खोन्यातून या रेल्वेने मी प्रथमच प्रवास केला आणि आर्नंदित झालो. ही रेल्वे

सुरु झाल्यापासून मी पहिल्यांदाच हा प्रवास केला. सोनगडमध्ये मी त्या भिल्ल आणि मूळ आदिवासींना पाहिले, ज्यांच्यासाठी मी शक्य तितके प्रयत्न करण्यासाठी तयार होतो.

मी सोनगडहून ५ तारखेला आलो आणि मुले, राणीसाहेब यांच्यासोबत उमरठला उद्या जाईन. राणीसाहेबांच्या प्रकृती स्वास्थ्यासाठी मी युरोपला अथवा दुसऱ्या एखाद्या आल्हाददायक अशा ठिकाणी जाण्यासाठी डॉ. डायमॉक आणि इतरांनी शिफारस केली आहे; पण आम्ही अजून काही याबाबतीत ठरवले नाही. दर्जिलिंगला जाण्याचा आमचा विचार होता; पण प्लेग आणि इतर काही कारणांनी तेथील सरकारने अडथळे आणल्यामुळे हा विचार सोडून घावा लागला. उटीला जाण्याचेही चालले आहे. कारण तेथे आम्ही निवासस्थान घेतलेले आहे; पण तेही नक्की नाही. तेच, तेथेही प्लेगचे कारण आहे. म्हणूनच तेथे जाण्याबाबत काही नक्की ठरत नाही. त्याचबरोबर आम्हाला दमट हवामान फारसे आवडत नाही हेही खरेच आहे.

माझी मुले आता मोठी होत आहेत. फतेसिंह चांगला उमदा तरुण बनला असून, त्याला मैदानी खेळ, डील, अश्वारोहण आदी मर्दनी खेळामध्ये समाधानकारक कौशल्य प्राप्त होत आहे. खेळताना खिलाडूवृत्ती आणि अभ्यासाच्या वेळी मन लावून अभ्यास करण्याचे त्याचे गुण वाखाणण्यासारखे आहेत. त्याची प्रगती अशीच होत राहिली तर तो लवकरच सर्वगुणसंपन्न तरुणाच्या रूपात विकसित होईल. इतर मुले शारीरिकदृष्ट्या कमकुवत असल्याने त्यांची प्रगती साधारण असली तरीही काम आणि खेळामध्ये त्यांचेही योग्य असेच चालले आहे. ते सर्व मि. फ्रेंच यांचे लाडके असून, फ्रेंच त्यांना प्रेम, माया करतात. मुलांनाही ते आवडतात. म्हणजे हे दोन्ही बाजूंनी आहे. आपल्या वडिलांच्या आजारपणामुळे काही काळ मिसेस फ्रेंच येथे नक्त्या. काही दिवसांपूर्वीच त्यांचे निधन झाल्याचे ऐकून वाईट वाटले. आपले पुतणे डॉ. वॉट्सनयांची भेट झाली. आनंद तर वाटला; पण ते फार दिवस येथे थांबू शकले नाहीत. कारण त्यांच्या रेजिमेंटला इतर ठिकाणी जाण्यासाठी आज्ञा होती.

दुर्दैवाने आमच्या भागात गेल्या काही महिन्यांमध्ये प्लेगचा प्रादुर्भाव झाला होता; पण सध्या त्याचा जोर हळहळू घटत आहे. थोड्याच दिवसांत तो नष्ट होईल, अशी आशा आहे. त्यानंतरच लोकांवरील कडक निर्बंध कमी करता येतील, जे की लोक अनिच्छेने सहन करत आहेत आणि अशा पोढून काढणाऱ्या उन्हामध्ये लोकांना सहानुभूती न दाखवणे चुकीचेच आहे. खरोखरच लोकांनी सरकारी आदेशाचे अत्यंत सहनशीलतेने पालन केले आहे, मग ते कितीही जाचक आणि त्रासदायक असोत. प्लेगच्या संदर्भात कर्नल मार्टेल्ली यांनी बरेच लक्ष घातले. त्यांच्यासाठी प्लेग हा विशेष चिंतेचा विषय बनल्याने त्यांनी प्लेग नष्ट करण्याची सर्व जबाबदारी स्वतःकडेच असल्याप्रमाणे काम करून उपाययोजना केल्या. या दृष्टिकोनामुळे एखाद्याला अवघड परिस्थितीलाही तोंड घावे लागते. या हुद्यावरील एखादा ब्रिटिश अधिकारी काही सूचना करत असेल आणि काही कारणास्तव त्यांचे पालन झाले नाही तर त्याचे परिणाम काही वेळा गंभीर होऊ शकतात. राज्याचे अधिकारी काही प्रमाणात सुस्तावलेले असतात. मग दुर्दैवाने त्यांच्याकडून एखादी अप्रिय गोष्ट बोलण्यात आली तर कर्नल मार्टेल्ली साहजिकच त्या बाबतीत आत्यंतिक गंभीर दखल घेऊ शकतात. जरी त्यांचा उद्देश चांगला असला तरीही. कारण त्या वक्तव्यांनी ते नाराज झालेले असतात. त्यांचे मत असे झाले आहे की, मी विवाद करण्याच्या विचारात आहे, असे माझ्या

ऐकण्यात आले; पण तसे काही नाही अथवा असे घडत्याची कुठेही नोंद नाही. बडोदा राज्याला काही मिळावे म्हणून मी असे काही नक्कीच करणार नाही. मी नेहमीच विवाद टाळले आहेत आणि त्यासाठी राज्याचे थोडेसे नुकसान झाले तरी सहन केलेले आहे. स्थानिक पातळीवर (येथे) ‘राजा’ या व्यक्तीची अवस्था कठीण असते. असे म्हणत असताना सरकार (ब्रिटिश), त्याचे अधिकारी अथवा कर्नल मार्टेलीसुद्धा यांच्या विरुद्ध तकार करण्याचा माझा उद्देश नाही. कारण मार्टेली तर सहदय आणि सर्वगुणसंपन्न आहेत. परिस्थितीच अशा प्रकारची कठीणता निर्माण करत असते. प्लेगच्या बाबतीत त्याला थोपवण्याबाबत आपण खूप उपाय केले; पण माझे मत असे आहे की, प्लेग हा आपोआप नैसर्गिकरीत्याच आटोक्यात आला. प्लेगविरोधी काम करणारे सर्व लोक माझ्या या विधानाला हसतील.

अधिकाऱ्यांसाठी मी एका क्लबची^{*} सुरुवात करत असून त्यांच्यासाठीच्या इमारतीच्या खर्चाचा अर्धा भाग आणि जागा राज्याने दिली आहे. जुना क्लब बंद करण्यात आला असून, या नव्या क्लबमुळे अधिकाऱ्यांना भेटीसाठी आणि मनोरंजनाचे एक चांगले ठिकाण उपलब्ध होईल, असे वाटते.

येथे अधिकाऱ्यांमध्ये झालेले काही बदल ऐकणे आपणास आवडेल असे वाटते. मुख्य न्यायाधीश वयोमानानुसार निवृत्त होत आहेत. मंत्रिमंडोदयदेखील निवृत्ती स्वीकारत आहेत; पण त्याचे कारण मी समजू शकलो नाही. कदाचित येथील भाषा आणि एकंदर वातावरण त्यांना भावले नसावे. त्यांनी इतक्या लवकर परत जावे हे मला कष्ट देणारे होते आणि मी तसे त्यांना सांगितलेही; पण त्याचा काही उपयोग झाला नाही. मी अजून नवीन लोकांची नियुक्ती केली नाही; पण मला याची फारशी घाई नाही.

मला वाटते तुमच्या पत्राच्या उत्तरादाखल मी आपला बराच वेळ खाल्ला आहे. मी आपणास विसरलो असे वाटू देऊ नका. कारण एक आवडेल असे पत्र तुम्हाला लिहावे असा विचार होता. असे करण्यात मी अयशस्वी झालो असेन तर असे समजा की, एक लांबलचक पत्र लिहिले, अजून काय?

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

* सध्याचे सयाजी विहार क्लब

४०५

कॅम्प, उमरठ, जिल्हा नवसारी
१६ मे १८९९

प्रिय महाराज, कपूरथला,

आपले २९ तारखेचे पत्र वाचून आनंद झाला. आपण आपुलकीने माझ्या प्रकृतीची चौकशी केल्याबदल धन्यवाद. आता उण्ण वातावरण असल्यामुळे मी चांगला ठीकठाक आहे. या उण्ण महाराजा सयाजीराव गायकवाड | ४०४

हवेमुळे मी दार्जिलिंगला जाण्याचा विचार करत होतो; पण सध्या तो बाजूला ठेवला आहे. आपण मागच्या वर्षी युरोपला गेल्याचे मला समजले होते; पण चार महिन्यांच्या या थोड्या काळात आपण पॅरिस, लंडन आणि स्वीट्झर्लंडेखील पाहिलेत, हे माहीत नव्हते. आपणास संधिवाताचा खूप मोठा झटका आल्याचे समजले व वाईट वाटले. हा एक त्रासदायक आजार असून, तुम्ही त्याची योग्य ती काळजी घेतली पाहिजे. थोडे जरी काही कारण झाले की, हा त्रास वाढतो. सध्या तुमचा त्रास कमी झाला असून, आपण पूर्ववत झाल्याने मनाला बेरे वाटले. या उन्हाळ्यात आपणास सिमल्यास येणे आवडेल असे वाटते. पठारी उष्ण प्रदेशात राहणाऱ्यांना मसुरीसारख्या ठिकाणी आपल्या सोयीचे स्वतःचे असे निवासस्थान असणेही खरोखरच मोठी भाग्याची गोष्ट आहे. मी नवसारीच्या जंगलामध्ये दोन आठवडे शिकारीसाठी होतो; पण फार मोठी शिकार हाती लागली नाही.

मी सध्या राणीसाहेब आणि राजपुत्रांसोबत उमरठच्या समुद्रकिनाऱ्यावर आहे. आपल्या राणीसाहेबांची प्रकृती उत्तम असेल, अशी आशा करतो. आपणास अनेक शुभेच्छा !

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

४०६

उमरठ
१८ मे १८९९

प्रिय कर्नल मार्टेल्ली,

जर येथे प्रचंड त्रासदायक उष्ण हवामान नसते आणि माझी प्रकृती थोडी बरी राहिली तर मी आपण लिहिल्याप्रमाणे नक्कीच महाराणीच्या वाढदिवसासाठी आयोजित दरबारात उपस्थित राहीन. मी शरीराने स्वतः तेथे उपस्थित राहू शकत नसलो तरी मी त्यांच्या सुखसमृद्धीसाठी हार्दिक शुभेच्छा देण्यासाठी माझ्या मनाने तेथेच असेन. हर मॅजेस्टींना माझ्या वतीने हार्दिक शुभेच्छा कळवाव्यात. आपणाकडून अजून एक पत्र मिळाले आहे, ज्याचे उत्तर देणे आवश्यक नाही.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

कॅम्प उमरठ
२१ मे १८९९

प्रिय डॉ. नेविस्म,

आपल्या या आधीच्या पत्रव्यवहारानंतर येथे बन्याच घटना घडून गेल्या. सर्वांत दुःखद घटना आधी सांगतो. हर हायनेस जमनाबाई साहेबांचे गेल्या नोव्हेंबरमध्ये अचानक निधन झाले. त्या आपल्या आजारपणातून पूर्ण बन्या झाल्या होत्या आणि वाटले होते की, त्या अजून जगतील; पण...

इतर ज्या दुर्दैवी घटना घडल्या त्यामध्ये यावर्षी आलेल्या प्लेगचा समावेश आहे. नेहमीप्रमाणेच प्लेगवरील उपाययोजना लोकांसाठी अप्रियच होत्या, कारण त्यांना त्या अस्वाभाविक वाटतात; पण सरकारसमोर कुरकुरत का होईना शरण जाणे त्यांना भाग होते. मलाही वाटते की, केलेल्या उपाययोजना प्रभावी नव्हत्या; पण एक प्रघात म्हणून त्या करणे आवश्यक ठरले. प्लेग कमिशनचे डॉ. फ्रेजरशी माझ्या अनौपचारिक गप्पा झाल्या आणि त्यांच्या साधारणपणे झालेल्या बोलण्यात आले की, आपण अंधारात काम करत आहोत आणि प्लेगबाबत कोणताही प्रभावशाली उपाय माहीत नाही. फक्त लोकांना प्लेगबाधित जागेतून बाहेर काढणे आणि वेगवेगळे दूर दूर ठेवणे हाच एक प्रभावी उपाय असून तो करता येणे शक्य होते.

आम्ही गावात गटारी बांधण्याचे काम सुरु केले आहे. मि. चिको सध्या नगरपालिकेचे मुख्याधिकारी असून सांडपाणी व्यवस्थापन योजनेकडे ते व्यक्तिगत लक्ष देत आहेत. काही महिन्यात शहराच्या एका भागात प्रायोगिक स्वरूपात गटारी बांधून पूर्ण होतील.

काही ठिकाणी वालुकामय जमीन असल्याने बांधकामात व्यात्यय येत आहे; पण अशा अडचणीवर ते मात करतील. याचा खर्च फार मोठा होणार असून, परिणाम काय होतील हे शेवटी कळेल. आता सांगता येणार नाहीत. मुंबईचा विदारक अनुभव आमच्यासमोर आहे. सांडपाण्याच्या या योजनेत बडोद्याला तितके अपयश येणार नाही, याची अपेक्षा करूया.

वैद्यकीय अधिकारीही बदलले आहेत. डॉ. रामभाऊ^{*} तळवलकर यांनी डफरीन हॉस्पिटलचा कार्यभार घेतला असून, त्यांच्याऐवजी राजवाड्याचे वैद्यकीय अधिकारी म्हणून डॉ. बटुकराम काम पाहतील. डॉ. धुरंधर हे स्वच्छता अधिकारी असले तरी प्लेगच्या कामामुळे त्यांना या कामाकडे वेळ देणे होत नाही.

पिलवर्ईचा मामला आता जवळपास संपत आला असून, सर्व कायदेशीर कारवाई होऊन आता ही केस वरिष्ठ कोर्टात दाखल आहे. या प्रकरणात मी एक धडा शिकलो की, योग्य पद्धतीच्या प्रशिक्षित शास्त्रधारी सैन्यबलाविना अशिक्षित आणि खवळलेल्या स्थानिक जनतेला आटोक्यात आणणे अत्यंत कठीण असते. अशाने स्थानिक राज्याचे अस्तित्वही धोक्यात येऊ शकते. असे असले तरी साधनांच्या कमतरतेबद्दल तक्रार न करता असेल त्या सामग्रीनिशी शक्य

तितके चांगले करावे. तरीही लोक नेहमी स्थानिक राज्याच्या अकार्यक्षमतेबाबत आणि दोषांबाबत तक्रार करतात; पण त्यांच्या हे लक्षात येत नाही की, ही राज्ये फार मोठ्या प्रमाणावर अपंग आहेत.

मी सैन्याच्या लेफ्टनंट पदावरील अधिकाऱ्यांना राजवाड्यावर कामासाठी बोलावत आहे. यामागे माझा असा हेतू आहे की, यानिमित्ताने त्यांचा माझा संपर्क व्हावा. काही शिष्टाचार वागण्याच्या पद्धती त्यांनी शिकून घ्याव्यात. ज्या त्यांना आवश्यक आहेत. त्याच्यापैकी बरेच जण अत्यंत बुद्धिमान असून, त्यांना दिलेले कोणतेही काम पूर्ण करण्यास ते सक्षम आहेत. त्यांना समजून घेणारा मार्गदर्शक अधिकारी जर मिळाला तर ते सर्वोत्कृष्ट अधिकारी म्हणून नाव काढतील, अशी मला खात्री आहे.

काही दिवसांपूर्वी येथे हत्तींचे खेळ आयोजित केले होते. गजयुद्ध (हत्तींची झुंज) हा प्रकार फार कंटाळवाणा ठरला; पण ‘साठमारी’ चित्ताकर्षक होता. या खेळात असलेला हत्ती अत्यंत धूर्त, चलाख आणि चपळ असतो. तो आपल्याजवळ कोणालाही येऊ देत नाही आणि कोणी गुपचृप आल्याचा सुगावा त्याला लागला तर तो त्यांच्या मागे धावतो. अशा खेळामध्ये त्या हत्तीने बरीच मोडतोड केली आणि त्याला वेळीच साखळदंडात बांधले हे बरे झाले. नसता त्याने अनेकांना पळून पळून जखमी केले असते. राणीसाहेब व मुलांना हा खेळ इतका आवडला की, त्याचे आयोजन पुन्हा करण्याचे चालले आहे.

मी सोनगडला शिकारीसाठी तीन आठवडे होतो. काही बिबटे आणि रानडुकरांची शिकार केली. आनंदराव गायकवाड हे नशीबवान म्हणावे लागतील. कारण त्यांनीच एक बिबट्या मारला व एका वाघास जखमी केले; पण वाघ पळून गेला.

सोनगड हे ऐतिहासिक स्थळ यासाठी आहे की, ते गायकवाड खानदानाचे गाव आहे. मी माझ्या मुलांना सोनगड पाहण्यासाठी पाठवले. माझी इच्छा आहे की, ताप्ती खो-न्यातील रेल्वेच्या निमित्ताने या भागाचा जास्तीत जास्त विकास व्हावा.

आपल्याला पत्रोत्तर देताना इतका उशीर झाला आहे की, मी लज्जित आहे; पण आपला अनुग्रह राहावा, ही प्रार्थना आहे. आल्याबद्दलचा माझ्या मनातील आदर हा केवळ त्या अनुग्रहापेटी नसून अजून बरेच काही आहे. आपल्या वडिलांना माझा नमस्कार सांगणे. त्यांचे वय बरेच होत आले आहे. आपले धाकटे बंधू कसे आहेत? डॉक्टर आणि ते लिहरपुलवाले? आता मी आपली रजा घेतो.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

* २९ नोव्हेंबर १८९८ रोजी निधन

• तळवलकर

कॅम्प, उमरठ
२१ मे १८९९

प्रिय मि. विडेन,

आपण आपल्या गिब्बनबद्दल विचारणा केलीत. हे पुस्तक अत्यंत यशस्वी ठरले असे मी आनंदाने सांगेन. जितक्या लोकांनी ते वाचले त्यांना इतके आवडले की, हर तळेच्या वाचकांनी माझ्याकडे पुस्तक मागवून देण्याची विनंती केली आहे; पण माझ्याकडील प्रती संपून गेल्याने लोकांना नाराज क्वावे लागले. तेहापासून मी रोमबद्दल छोटी छोटी पुस्तके वाचत आहे; पण गिब्बन वाचणे हा फार मोलाचा अनुभव आहे. या पुस्तकाच्या वाचनाने भूतकाळाशी आपला परिचय होतो आणि दुसरीकडे त्याच्या वर्तमानावर झालेल्या परिणामाचे रसग्रहण व प्रत्यक्षात जे आहे त्याच्याशी तुलना करता येते. आपणास योग्य तो ऐतिहासिक परिप्रेक्ष्य देण्यामध्ये या पुस्तकाचा आश्वर्यकारक असा उपयोग होतो. आता माझे वाचनाचे वेड वाढले असले तरी कामाच्या रेट्च्यामुळे मला नियमित वाचनास जास्त असा वेळ मिळत नाही. मी खरोखरच खूप काम करत आहे. माझा असा विचार आहे की, काम जर आवडीने केले तर ते वाढतच जाते आणि परिश्रम, काम करणे हा माझा स्वभावच आहे; पण अशी कधी कधी शंका येते की, परिस्थितीमुळे केलेल्या कामाचे अपेक्षित परिणाम हे घेतलेल्या परिश्रमाच्या प्रमाणात दिसून येत नाहीत. आपण कठोर परिश्रम करतो, योग्य दिशेने काम करतो आणि योग्य उज्ज्वल परिणामांची अपेक्षा करतो; पण जेव्हा असे होत नाही तेव्हा आपणास निराशा पदरी पडल्यासारखे होते. आज्ञा देऊनही योग्य काम होत नाही. मग आपल्याला मागे जाऊन जुन्याच तत्त्वाचा विचार करावा लागतो की, आपण आपले काम करत राहावे. मग वाईट परिणाम येतील अथवा काहीच येणार नाहीत याचा विचार करू नये.

संधी मिळताच गिब्बनबाबत आम्ही काय केले आहे ते ग्रोट यांना कळवीन. सध्या हाताशी वेगळे काम आहे. मी आपणास रोजनिशीच्या स्वरूपात एक आराखडा पाठवत आहे. जो की मी युरोपमध्ये जे पाहिले यावर आधारित आहे. त्या संदर्भात काही तथ्य किंवा निरीक्षणवजा नोंदी देऊन जर तुम्ही माझी मदत केलीत तर मी आपला आभारी राहीन. तुमच्याकडेही प्रवासाच्या काही डायन्या अथवा नोंदी असल्या तर त्यांचा मला फार मोठा उपयोग होईल. मला हवी असलेली जी काही सामग्री आपणाकडे असेल ती आपण मला दिली तर मला आनंदच होईल.

आमच्याकडे प्लेगचा पुन्हा उद्रेक झाला हे आपणास माहीत असेलच. हा साथीचा रोग आला आणि आता संपुष्टात येत आहे. त्या बाबतीत घ्यावे लागणारे उपाय आम्ही औपचारिकता म्हणून घेत आलो किंवा यासाठी की आम्ही काही करतो आहोत हे दाखवण्यासाठी उपाय केले. प्लेगची साथ सुरु होते काही काळ राहते आणि मग समाप्त होते. पुन्हा येते आणि पुन्हा गायब होते. आमच्या उपाययोजनांचा त्यावर काही परिणाम होत नाही. जणू एखाद्या अविचल योग्याप्रमाणे हे सर्व वाटते. लोक उपाययोजनांना सहन तर करतात; पण त्यांना त्या फार जुलमी, जाचक

वाटतात. ज्यांना इतरांपासून वेगळे ठेवण्यात येते त्यांना तंबूमध्ये दयनीय अवस्थेत कोंबून ठेवावे लागते आणि या चटके देणाऱ्या उन्हात त्याचा त्रास जास्त होतो. आपली घरे असताना त्यांना उघड्यावर भटक्यांप्रमाणे स्वयंपाक इत्यादी कामे उरकावी लागतात. मुले आणि कुत्र्यांसारख्याच पद्धतीने इकडे - तिकडे फिरताना दिसतात. अगदी रानटी जीवन.

राज्याचे मंत्री अव्यंगार हे आपल्या मूळ गावाकडे जाण्यासाठी उत्सुक असल्याने निवृत्त होत असून, मुख्य न्यायाधीश मि. अंबालाल सरकार हे वय झाल्याने निवृत्ती स्वीकारत आहेत. त्यांच्या जागी अजून कोणीही नियुक्त झालेले नाही.

कर्नल मार्टेल्लीदेखील लवकरच जाणार आहेत. एक तर त्यांना सहा महिन्यांचीच मुदतवाढ मिळाली असून, दुसरे म्हणजे त्यांच्या घरच्याही काही समस्या आहेत. त्यांच्या जाण्याने मला फार दुःख होणार आहे. त्यांच्या जागी कोण येईल हे माहीत नाही.

आपले काय चालले आहे? माझ्या ऐकण्यात असे आले की, आपले ठरलेले लग्न रद्द झाले. हे खरे असेल तर मला याचे वाईट वाटत आहे; पण आपणास योग्य असा जोडीदार नक्कीच मिळेल, अशी मला खात्री आहे. आपली पदोन्नती केव्हा होणार आहे? लवकर हे काम व्हावे ही सदिच्छा आहे. मी गॉर्डन कुटुंबियांनाही पत्र लिहिले होते. त्यांची भेट झाली, इलियट कुटुंबीय व फिट्झरेल्ड हे भेटले तर सर्वांना माझा सलाम सांगणे.

अशात मी शिकारीलाही गेलो होतो आणि काही रानडुकरंची शिकार केली. एक बिबट्या पण मारला; पण तो मला खूप दिवसांनी सापडला. माझे बंधू आनंदराव नशीबवान ठरले म्हणायचे. कारण त्यांनी एक बिबट्या तर मारलाच; पण एका वाघालाही जखमी केले, तो नंतर पळून गेला. आमच्या या जंगलात मी तीन आठवडे होतो. याचे हवामान उन्हाळ्याचा अपवाद वगळता अत्यंत अनारोग्यकारक आहे. माझा तंबू हा ताप्ती नदीच्या विस्तीर्ण किनाऱ्यालगत होता आणि मी केव्हाही मनाला येईल तसे नदीत डुबत राही. पाणी हे दोन-तीन फुटांइतके पण संथपणाने वाहणारे होते. भारतातील नद्यांना विशाल पात्रे असली तरीही वाहत्या पाण्याचा भाग कमी राहतो आणि मग पात्राच्या दोन्ही बाजूने प्रचंड उकाडा होत राहतो. गुजरातमध्ये नद्यांचे पाणी नेहमी गढूळ असल्याने स्वच्छ स्फटिकासारखे पाणी पाहण्याची, नदीच्या पात्रात पाण्याच्या तळार्पत्यतचे मासे पाहण्याची तीव्र इच्छा होत असते. ताप्तीचे पाणी थोडे या प्रकारात येते. ऐतिहासिकदृष्ट्या सोनगडचे महत्त्व गायकवाड परिवारासाठी मोठे आहे. आमचे लहानपण येथे गेल्याचे सांगतात. या भागात आता रेल्वे धावत असून, ती केवळ पाहण्यासाठी मी राजपुत्रांना पाठवले आहे. बाकी पाहण्यासारखे येथे काही नाही. मुलांच्या सुट्या सुरु असून, त्या १२ जूनपर्यंत वाढण्याची शक्यता आहे. म्हणून त्यांना थोडा बदल व्हावा, मनोरंजनाबोर काही शिकायला मिळून त्यांचा वेळ चांगला जावा या विचाराने ही सहल काढली आहे. आज ते सर्व सुरतजवळ एका ठिकाणी मोहरमचा सण पाहण्यासाठी गेले आहेत. रात्री ते परत येतील. आपल्या पत्राच्या उत्तरास उशीर झाला आहे; पण हे सर्व लिहण्यासाठी पुरेशी ऊर्जा मिळावी म्हणून मी थांबलो होतो; पण उष्णा फार आहे. हे पत्र मी तोंडी सांगून लिहून घेतले असल्याने माझे वाईट हस्ताक्षर वाचण्याच्या त्रासातून तुम्ही सुटलात. पत्रोत्तरास झालेल्या विलंबाचा असा अर्थ घेऊ नये की, आपणाबाबतचा आदरभाव कमी झाला आहे. खरे तर एक सच्चा मित्र म्हणून आपली नेहमी आठवण येते.

राणीसाहेब खूप मेहनत घेऊन अभ्यास करत आहेत. मला 'कैसर टू सुलतान' या पुस्तकाच्या काही प्रती हव्या आहेत. पुस्तकाचे पुनर्मुद्रण करावे लागेल का? आपणास सर्व शुभकामना.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

४०९

कॅम्प, उमरठ
२७ मे १८९९

प्रिय महाराज टिहरी,

आपल्याकडून प्राप्त झालेल्या टेलिग्रामचे उत्तर मी आज तारेने दिले आहे. आपण श्री बद्रीनारायण मंदिराच्या पुजारी पदासाठी नंबुद्री ब्राह्मणाची चौकशी केली होती. आपण या पदासाठी देऊ केलेले वेतन लक्षात आल्यावर लगेच आम्ही त्याबाबत पुढची चौकशी करू. मंदिराची स्थिती आज मला माहीत नसली तरी मला वाटते रुपये १००० प्रतिवर्षीप्रमाणे देणे योग्य राहील. या पदासाठी एक लायक व्यक्ती काय मागू शकतो हे मला सांगता येणार नाही. आपणास हवा असलेला तात्पुरता कामाचा माणूस अतिदक्षिणेकडील त्रावणकोरच्या आसपासच्या भागातून बोलावता येईल आणि आमचे दिवाण श्रीनिवास राव हे रजा घेऊन मद्रासला गेले आहेत. त्यांच्यावर या कामाची जबाबदारी दिलेली आहे. त्यांच्याकडून काही दिवसांत माहिती मिळाल्यावर मी या संदर्भात आपणास पत्र पाठवीन. अशा कामांमध्ये अनावश्यक पत्रव्यवहार आणि गैरसमज टाळण्यासाठी सुरुवातीपासूनची माहिती लवकर उपलब्ध झाली पाहिजे. आपली प्रकृती उत्तम असेल, अशी आशा करतो.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

४१०

उमरठ
२९ मे १८९९

चि. गं. कमळाबाई धायबर, मु. नवसरी यांस,

सयाजीराव गायकवाड यांचा अनेक उत्तम आशीर्वाद. तारीख मजकूर पावेतों श्रीम्हाळसाकांत कृपेकरून सर्वांच्या तब्बेती उत्तम आहेत. चि. धैर्यशीलराव व शिवाजीराव यांची प्रकृती काही दिवस ज्वराने आजारी होती, ती आता बरी आहे.

महाराजा सयाजीराव गायकवाड | ४१०

आपले ता. २५ मिनहूचे पत्र सुसमयी प्रविष्ट झाले. चिरंजीव वसंतराव यांची तब्येत सुधारून त्यास आराम पडत आहे, ही आनंदाची गोष्ट आहे. चि. गुजाबाई संबंधाची हकीकत कळली. चि. गुजाबाईच्या लग्नासंबंधाने तजवीज होण्याबद्दल आपण रीतसर सेनापतीकडे याद द्यावी म्हणजे तिकडून हकिगत रुजू होऊन इकडून योग्य ते करण्यात येईल.

आम्हा उभयतांची प्रकृती उत्तम आहे. चि. फत्तेसिंहराव व जयसिंहराव हे काल रोजी नवसारीहून क्रिकेट मॅचमध्ये विजयी होऊन येथे सुखरूप येऊन पोहोचले.

पावसाळा सुरु होऊ हवेत किंचित थंडावा आला म्हणजे आमचा बडोद्यास जाण्याचा विचार आहे. तूर्त नवल विशेष काही नाही. कळावें, हे आशीर्वाद.

सयाजीराव गायकवाड

४१९

बडोदे

१-६-१८९९

॥ श्री म्हाळसाकांत प्रसन्न ॥

रा. कृष्णराव पवार, संस्थान देवास, गोसावी यांसी, अखंडित लक्ष्मी अलंकृत, स्नो. सयाजीराव गायकवाड, संस्थान बडोदे यांचा कृतानेक रामराम. विनंती - येथील कुशल तागाईत ता. १ माहे जून सन १८९९ पावेतो संस्थान

मजकुरीं श्री म्हाळसाकांत कृपेकरून उत्तम असो. विशेष आपणाकडून ता. १३-५-९९ चे पत्र आले. ते सुसमयी प्रविष्ट होऊन परम संतोष झाला. आपणाकडील गृहस्थासंबंधाने आम्ही विचार करू. इकडेही नोकरीची अति तंगाष आहे.

आम्ही तूर्त एकटे थोड्या दिवसांकरिता सिमल्यास व्हाईसरॉय साहेबांच्या भेटीकरिता जात आहोत. उद्या आम्ही मेल ट्रेनने सकाळी निघणार आहोत व दहा -बारा दिवसांत परत येऊ.

इकडेस अद्यापि चांगला पाऊस पडला नाही. थोडा थोडा राहून राहून पाऊस पडत आहे. हल्लीं इकडील हवामान बरे आहे. प्लेगचा आजार अगदी नाही. आम्हा उभयतांच्या व चि. फत्तेसिंहराव, जयसिंहराव, शिवाजीराव, इंदिराराजे व धैर्यशीलराव यांच्या तब्येती उत्तम आहेत. आपल्याकडे पाऊस, पाणी व हवामान कसें काय आहे? आपण उभयतांनी आपापल्या प्रकृतीस जपत जाऊन वरचेवर खुशालीचे पत्र पाठवीत जावे. कळावे. बहुत काय लिहिणे. हे विनंती.

सयाजीराव गायकवाड

४१२

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
२० जून १८९९

प्रिय राजासाहेब,* देवगड बारिया,

आपण पाठवलेल्या 'माशा'बदल धन्यवाद. आपण खुशाल असल्याचे वाचून आनंद झाला. मी परवा सिमल्यास जात आहे. हे कदाचित आपणास आधीच कळाले असेल. ही सहल छान होईल ही अपेक्षा आहे. इथे मुले सर्व कुशल आहेत. आपणही सकुशल असावे, अशी सदिच्छा देतो.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

* राजा रणजितसिंहजीचे वडील मानसिंग. मानसिंग १९०९ मध्ये वारले.

४१३

लक्ष्मीविलास पॅलेस
२१ जून १८९९

प्रिय महाराज छत्रसिंहजी, नांदोद

आपण पाठवलेल्या पत्राबदल आभारी आहे. मि. धुरंधर * यांच्या कार्यक्षमतेबाबत आपण प्रसंशोद्गार काढल्याबदल मला आनंद झाला; पण सध्या दिवाण पदासाठी आम्ही कोणाच्याही शोधात नाहीत. आपली प्रकृती उत्तम असेल, अशी आशा करतो.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

* त्या वेळचे सॅनिटरी कमिशनर

४१४

लक्ष्मीविलास पॅलेस
१० जुलै १८९९

प्रिय कर्नल फिटड्या जेराल्ड,

आपण पाठवलेल्या पत्रांबदल आभारी आहे; पण पत्रोत्तर देण्यास मी विसरलो याबदल दिलिगी व्यक्त करतो. निझामाच्या घोड्यांसाठी किती रक्कम आपण दिलीत? मी नुकताच महाराजा सयाजीराव गायकवाड | ४१२

सिमल्याहून परतलो. तेथे माझी व्हाइसरॅय लॉर्ड कर्झनशी दीर्घ बैठक झाली. मग लाहोर आणि अमृतसर येथे गेलो व प्रेक्षणीय स्थळांना भेटी दिल्या.

खाणीच्या व्यवसायामध्ये मला अभिरुची नसल्याने आमच्यासाठी रोखे राखून ठेवण्याची आवश्यकता नाही. आम्ही सर्व ठीक आहोत. आपणा सर्वांची तब्येत उत्तम असेल, अशी अपेक्षा करतो. आपला मुलगा पोलो मॅचमध्ये सहभागी झाला, याबदल आनंद वाटला.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

४१५

लक्ष्मीविलास पॅलेस
११ जुलै १८९९

प्रिय कर्नल मार्टेल्ली,

आपण आस्थेने माझी चौकशी केल्याबद्दल धन्यवाद. मी सुखरूप परतलो आहे; पण वाटावे तितके बरे वाटत नाही. ही अस्वस्थता तात्कालिक आहे, अशी आशा करतो. माझ्या आणि दिवाणजी श्रीनिवासराव यांच्यामध्ये झालेल्या टेलिग्रामच्या प्रती पाठवत आहे. एक मित्र म्हणून त्या वाचायला तुम्हाला आवडेल. आपली एक-दोन दिवसांत भेट होईल अशी व्यवस्था करत आहे. आपण सर्व खुशाल असाल, अशी अपेक्षा करतो. आपण एप्रिल महिन्यापर्यंत राहणार आहात का?

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

४१६

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
१७ जुलै १८९९

प्रिय महाराज, कोल्हापूर,

आपला ढमढेरेच्या * बाबतीत तार मिळाली. आपण त्याला आपल्या मर्जीप्रिमाणे महिनाभर अजून ठेवू शकता, असा टेलिग्राम मी आपणास परत केला होता; पण आपल्या परवानगीने मी असे म्हणेन की, हा तरुण अभ्यासाकडे दुर्लक्ष करतो, ज्यामुळे त्याला नेहमीपेक्षा जास्त काळ अभ्यासासाठी राहावे लागते आणि आपल्याही बारीक नजरेतून हे सुटणार नाही.

मागच्या आठवड्यातच सिमल्याहून आलो. धुके आणि पाऊस वगळता तेथील नैसर्गिक सौंदर्य जे मी पाहिले ते उटीपेक्षा शानदार व समृद्ध आहे. आमच्या राणीसाहेब व मुले बडोद्यात असून, खुशाल आहेत. पाऊस मात्र अनपेक्षितपणे यायचा थांबला आहे. आपण सर्व आनंदात असाल ही अपेक्षा.

आपला मित्र
सयाजीराव गायकवाड

* बडोदा राज्यातील एक तरुण सरदार

४१७

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
१९ जुलै १८९९

प्रिय केरशापजी,

मि. नारायण केशवराव आलोनी हे नागपूरचे राहणारे असून, त्यांनी कलकत्ता व केंब्रिज या दोन्ही ठिकाणाहून बी. ए. (ऑनर्स) पूर्ण केले आहे. बार-ॲट-लॉसुद्धा पूर्ण केले आहे. त्यांनी आपल्याकडे नोकरीसाठी अर्ज केला आहे. मी त्यांना भेटलेलो असून, संपत्रावांनीही त्यांची स्तुती केली आहे. सध्या आपल्याकडे सेवेसाठी नवीन जागा शोधणे अवघड आहे. इतकी गर्दी झाली असली तरीही त्यांची परिस्थिती पाहून त्यांना नोकरी द्यायचे मी ठरवले आहे; पण त्यासाठी खालीलप्रमाणे अटी असतील.

त्यांना नोकरीला सुरुवात करताना २५० रुपये मानधन दर महिना दिले जाईल आणि उमेदवारीच्या काळातील सर्व नियम, उदा. विभागाच्या परीक्षा वर्गैरे त्यांना लागू होतील. सध्या त्यांना महसूल विभागात काम दिले जावे. मग जसे आवश्यक वाटते तसे विभागांमधून काम करावे. त्या ठिकाणी जर त्यांनी इमानदारीने समाधानकारक काम केले, तर मग त्यांना कायम नोकरदाराच्या श्रेणीत घेऊन पदोन्नती वर्गैरे फायदे नियमाप्रमाणे दिले जावेत. मि. अलोनी यांना हे पत्र दाखवून त्यांना या अटी मान्य असतील, तर त्यांना काम द्यावे. पुढील कार्यवाही सर सुभेदार हे करतील.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

४१८

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
१ ऑगस्ट १८९९

प्रिय मिसेस रेनॉल्ड्स,

आपले पत्र मिळाले. कर्नल रेनॉल्ड्स * यांच्या निधनाने आपणावर दुःखाचा ढोंगर कोसळला आहे हे वाचून मला दुःख झाले. अशात इंग्लंडमध्ये येण्याचा माझा विचार नाही; पण वर्षभरात कधी ब्रायटनला आलो तर आपली भेट नक्की घेईन. आपले स्वास्थ्य उत्तम असेल ही अपेक्षा.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

मिसेस रेनॉल्ड्स, ३, परसिवल टेरेस, ब्रायटन, इंग्लंड.

* बडोदा राज्याचे एकेकाळचे चीफ इंजिनिअर

४१९

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
१ ऑगस्ट १८९९

प्रिय चिझम,

हायडेलबर्गहून लिहिलेले आपले २३ जूनचे पत्र मिळाले. आपण स्वस्थ, आनंदी असल्याचे कळून बरे वाटले. मी युरोपला जाण्याची तारीख अजून ठरवली नाही. तसा विचारही सध्या मनात नाही; पण जर मी तिथे गेलो आणि तज्ज्ञ शल्यचिकित्सक आणि मेंदूची चिकित्सा करणाऱ्यांची आवश्यकता भासली तर हायडेलबर्गच्या तज्जांसमवेत आपणास बोलावून घेईन. आपण देऊ केलेल्या सहकार्याबद्दल मी आपला आभारी असून, मला आवश्यकता वाटल्यास मी आनंदाने आपणास कळवीन.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

आर.एफ. चिझम (Chisholm) (इस्क्वे)

एफ. बी. आय. बी. ए., आर्किटेक्ट हायडेलबर्ग, जर्मनी.

४२०

लक्ष्मीविलास पॅलेस
१ ऑगस्ट १८९९

प्रिय राजेसाहेब, देवगड बारिया,

आपले पत्र मिळाले व हे वाचून आनंद झाला की, आपण आणि आपले राजकुमार राजकोटमध्ये खुशाल आहात. त्यांनी माझी आठवण काढली हे उत्तम असून, त्यांना पत्र लिहिताना तुम्ही माझे आशीर्वाद कळवावेत. आपण दिलेले उपहार मी स्वीकारत असून, त्याबदल मी आपला आभारी आहे. ऑस्ट्रेलियन शिंगरे उत्तम असून, सुंदर आणि देखणी आहेत.

बडोद्यामध्ये सर्व जण पावसाची आतुरतेने वाट पाहत असून, लवकरच चांगला पाऊस पडेल अशी आशा करूया. आमचे राजपत्र मजेत आहेत. आपली प्रकृती उत्तम असेलच.

आपला मित्र
सयाजीराव गायकवाड

४२१

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
५ ऑगस्ट १८९९

प्रिय कर्नल मार्टेल्ली,

या पत्रासोबत मी आपणास भारतीय बनावटीची देशी कलाकुसर केलेली गुलाबदाणी पाठवत असून, त्याचा स्वीकार करावा. याची किंमत १०० रुपयांपेक्षा जास्त नसली तरी ही एक मैत्रीपूर्ण भेट असून, ही देत असताना मी कोणत्याही सरकारी नियमांचे उल्लंघन करत नाही. अर्थात, महाराजांनी राजकीय अधिकाऱ्यांना भेटवस्तू देऊ नयेत हा नियम मला माहीत आहे. ही भेटवस्तू म्हणजे आमच्या दाखोई भेटीच्या आठवणीचे एक प्रतीक आहे. याचबरोबर बडोद्यामधील काही राजवाडे आणि सुंदर दृश्यांचा चित्रसंग्रह मी पाठवत आहे.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
८ ऑगस्ट १८९९

प्रिय कर्नल मार्टेल्ली,

आपणास निरोप देण्यासाठी मी उद्घा आपल्या निवासस्थानी सायंकाळी ६.०० वाजता येईन. आपण दुरावणार याचे मला दुःख वाटत आहे. युरोपमध्ये आपले जीवन सुखसमृद्धीचे व्हावे ही शुभकामना. आपण पत्राद्वारे एकमेकांच्या सान्निध्यात राहणारच आहोत. आपण अत्यंत सौहार्दपूर्ण पद्धतीने येथे राहिल्याबदल आपले आभार. आपण सायंकाळी थोडे फिरायला जाऊ; पण आपल्या कार्यक्रमात यामुळे बदल करू नये. मी नेहमीप्रमाणे जमेल तसा येईन.

आपला जवळचा मित्र
सयाजीराव गायकवाड

२३

लक्ष्मीविलास पॅलेस
१४ ऑगस्ट १८९९

प्रिय केरशापजी,

चारा आणि पाण्याच्या कमतरतेबाबत आज मला दोन टेलिग्राम मिळाले. हे मी योग्य कार्यवाहीसाठी आपणाकडे पाठवत आहे. मला वाटते आपण आपत्ती निवारणाचे काम सुरु करण्यात वेळ लावू नये. जास्त निकड निर्माण होण्याच्या आधीच हे काम सुरु व्हावे हे बरे. या अचानक मिळालेल्या सूचनेबरोबर आपण काय करू शकतो आणि आपल्याला काय साहित्य हवे असून, कोणती योजना राबवता येऊ शकते याबाबत चर्चा करण्यासाठी चीफ इंजिनिअर व सरसुभा यांना सोबत घेऊन कृपया उद्घाच यावे. सरकारला हवामानाच्या वैशिष्ट्यांची पूर्ण कल्पना असून, आपत्ती निवारणाच्या कामाच्या योजना सरकार बनवत आहे, याची त्या दोघांना कल्पना घावी. वेगवेगळ्या रेल्वेमार्गांच्या खोदकामांची सुरुवात जोमाने करावी. गरज पडल्यास भारत सरकारकडून टेलिग्रामने मंजुरी घ्यावी. मी माझ्या जनतेस जास्तीत जास्त मदत करण्यासाठी उतावीळ झालो आहे. इतर लोकांपेक्षा ओखामंडलच्या लोकांना द्वुकते माप देऊ नये. ओखामंडलमधील दुष्काळाचे दर न बदलता माझ्या मंजुरीनंतर तसेच चालू राहतील याकडे लक्ष घ्यावे.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

४२४

लक्ष्मीविलास पैलेस
२६ ऑगस्ट १८९९

प्रिय ठाकूरसाहेब, गोंडल

आपले वकील मि. लङ्घा दामोदर हे आपले २९ मे १८९९ चे पत्र घेऊन एक आठवड्यापूर्वी आले होते. मी त्यांना आमच्या दिवाणजींकडे पाठवले असून, आपल्या कामाच्या संदर्भात आवश्यक मी मदत करतील.

इकडे अजूनही पाऊस नसून दुष्काळाचे सावट निर्माण झाले आहे. आवश्यक तेथे आपली निवारणाची कामे सुरू करण्याची तयारी होत आहे. गरीब जनतेला हे वर्ष फार कठीण जाणार आहे असे वाटते. आपल्या राणीसाहेब व राजपुत्रांची प्रकृती उत्तम असेल, अशी आशा करतो.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

४२५

बडोदे,

२७-८-१८९९

॥ श्री म्हाळसाकांत प्रसन्न ॥

रा. कृष्णराव पवार, संस्थान देवास, गोसावी यांसी अखंडित लक्ष्मी अलंकृत स्नो. सयाजीराव गायकवाड, संस्थान बडोदे यांचा कृतानेक रामराम. वि. वि. उपरी येथील कुशल तागाईत ता. २७ माहे ऑगस्ट सन १८९९ पावेतो श्री म्हाळसाकांत कृपेकरून सुखरूप असो.

विशेष इकडे यंदा पर्जन्य मुळीच नसल्याने भयंकर दुष्काळ पडण्याची भीती आहे. गरीब रयतेची स्थिती फार बिकट आहे. याबद्दल आम्हासही फार खेद होत आहे. गरीब रयतेस पोटापुरते अन्न मिळावे म्हणून रिलीफ कामे राज्यांत निरनिराळ्या ठिकाणी सुरू केली असून, कित्येक ठिकाणी प्रसंग पाहून सुरू करण्याची परवानगी देण्यात आली आहे. सारांश रयतेची स्थिती फारच दीनवाणी व काळजी उत्पन्न करणारी आहे.

दोन प्रहरी उन्हाळ्याप्रमाणे कडाक्याचे ऊन पडते. हवेत गारवा मुळीच नाही. पर्जन्यकाळाचे दिवस असून, चैत्र-वैशाखाचे दिवस आहेत असे वाटते. रात्री मात्र हवा गार असते. एकंदरींत हवापाणी बरे आहे.

आम्हा उभयतांच्या तब्येती बन्या आहेत. चि. विजयीभव फत्तेसिंहराव, जयसिंहराव, शिवाजीराव, इंदिराराजे व धैर्यशीलराव या सर्वांच्या तब्येती उत्तम आहे.

आपण उभयता आपल्या प्रकृतीस उत्तम प्रकारे जपत जावे. कळावे. बहुत काय लिहिणे. हे विनंती.

सयाजीराव गायकवाड

४२६

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा

१७ सप्टेंबर १८९९

प्रिय कर्नल रेवेशा (Ravenshaw),

आपल्या पत्राबद्दल धन्यवाद. मेजर जोन्स यांना माझा नमस्कार सांगणे. माझे वजन १४५ पाऊंडस् आहे. मला एक सहाचाकी बग्गी हवी आहे. ती ओढण्यासाठी चांगले उंच घोडे हवेत. १२०० रुपयाला एक याप्रमाणे किंमत असावी. अश्वारोहणासाठी मला दोन उमदे उत्तम दर्जाचे घोडे हवेत, ज्यांची किंमत प्रत्येकी अंदाजे १५०० रुपये असेल. त्यांचा रंग राखाडी नसावा. बडोद्यास हे अश्व पाठवण्यापूर्वी त्यांना चांगले प्रशिक्षित करावे. या कामासाठी काही जास्तीचा खर्च आला तर तो मी देर्इन. याबाबत मंत्रांशी बोलावे.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

४२७

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा

२१ सप्टेंबर १८९९

दिवाण बहादूर एस. आर. अय्यंगार, मैलापूर मद्रास,

आपणास येथे येण्याची परवानगी आतापावेतो मिळाली असेलच. मद्रासहून निघताना टेलिग्राम करावा, ही विनंती.

बटुकराम एस. मेहता

४२८

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
२४ सप्टेंबर १८९९

प्रिय कर्नल रेवेन्शा,

दिवाण बहादूर यांना केव्हा कार्यमुक्त करायचे आहे, याबाबत आपणाजवळ काही माहिती असेल तर मला त्वरित कळवावी. म्हणजे त्यांना बडोद्यास येता येईल. या कामात वेळेची जास्तीत जास्त बचत झाली तर बरे होईल.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

४२९

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
२६ सप्टेंबर १८९९

प्रिय कर्नल मार्टेल्ली,

आपले लंडनहून पाठवलेले पत्र आज हातात पडले. पत्राबद्दल व मजकुराबद्दल आभार. आपण व आपल्या कुटुंबियांनी माझ्या हार्दिक शुभेच्छांचा स्वीकार करावा.

तुमच्या जागी कर्नल रेवेन्शा हंगामी अधिकारी म्हणून आले असून, कायम अधिकारी कोण असेल याबद्दल आम्ही अंधारात आहोत; पण रेवेन्शा हे सक्रिय आणि उमदे आहेत.

पाऊस आमच्याकडे अक्षररश: नाहीच आणि मी काही कामे सुरु केली आहेत. मला वाटते आपण कितीही पैसा आणि ऊर्जा खर्च केली तरीही लोकांना होणारा त्रास हा होणारच आहे. मि. अर्थंगर अजून आले नाहीत; पण लवकरच येतील. आपले नवीन घर आरामदायक असेल असे वाटते. येथील सर्व कारभार नेहमीप्रमाणे होत आहेत.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

४३०

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
३० सप्टेंबर १८९९

प्रिय कर्नल मीड,

मी तुम्हा दोघांचे आनंदाने स्वागत करीन. संपूर्ण गज्यभर दुष्काळाचा प्रभाव जाणवत आहे. या आपत्तीशी आम्ही सामना करत आहेत. आपल्या कुटुंबाला आणि आपणास माझ्या शुभेच्छा!

कर्नल जे. एम. मीड (Meade)
थर्ड लान्सर. एच. सी., औरंगाबाद

आपला मित्र
सयाजीराव गायकवाड

४३१

मलबार हिल, मुंबई
१४ नोव्हेंबर १८९९

प्रिय महाराज, टिहरी,

आपले पत्र वाचून हर्ष झाला. आपणास उत्तम आणि सुशिक्षित नंबुद्री ब्राह्मण मिळाले ही आनंदाची बाब आहे. या कामात माझ्याकडून उशीर झाला हे खरे; पण मीच या बाबतीत इतरांवर अवलंबून होतो. येथे गुजरातमध्ये दुष्काळ असून, आमचे त्यासाठीचे प्रयत्न चालू आहेत. सार्वजनिक कामे अवघड झाली आहेत. शेकडो जनावरे चाच्याअभावी मरत आहेत. मला वाटते मे-जूनमध्ये तर पाण्याचे दुर्धर संकट येते की काय! आपणाकडे सुदैवाने असे काही नसावे.

मी येथे येत्या शनिवारपर्यंतच आहे. आपली तब्बेत उत्तम असेल असे वाटते.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

४३२

मलबार हिल, मुंबई
१४ नोव्हेंबर १८९९

प्रिय महाराज गवाल्हेर,

बन्याच काळात आपणाकडील वर्तमान समजले नाही. आपण लिहिलेल्या सहलीच्या रोजनिशीवर लिहून आलेला लेख वाचून आनंद वाटला. ही डायरी मला पाठवण्याचे आपण कबूल केले होते; पण माझ्यापर्यंत ती आलेली नाही. आपण हे काम विसरणार नाही, अशी खात्री आहे.

नेहमीच येणाऱ्या दुष्काळाशी आमचा लढा चालू आहे. मी काही कामे सुरु केली आहेत. ज्यात तीन-चार लहान रेल्वेमार्गाचा समावेश आहे. आपणाकडे तर दुष्काळाचा प्रभाव नाही ना? आम्ही येथे काही दिवस आहेत. फतेसिंहराव यांनी सोमवारी मॅट्रिकची परीक्षा पूर्ण केली असून, ते यशस्वी होतील, असा विश्वास आहे. आपली तब्बेत उत्तम असेल, अशी आशा आहे.

आपला मित्र
सयाजीराव गायकवाड

४३३

मलबार हिल, मुंबई
१४ नोव्हे. १८९९

प्रिय महाराज,

मी येथे मागच्या रविवारी सकाळी आलो. माझ्या मुलाच्या परीक्षेचे निमित्त होते. त्याने मॅट्रिकची परीक्षा दिली असून, ते पास होतील, असा विश्वास आहे. शिक्षणासाठी मी माझ्या दोन मुलांना इटनला पाठवण्याचा विचार करत आहे. ते तेथे १९०२ पर्यंत राहतील. आपण आपल्या मुलांच्याबाबत काय विचार केला आहे? आपण पॅरिस प्रदर्शनास जाण्याचे नक्की केले आहे का? आम्ही दुष्काळाच्या तडाळ्यात सापडलो आहोत आणि त्यासंदर्भात बरेच काम सुरु केले आहे. आपला एक फोटो वर्तमानपत्रात पाहून आनंद वाटला. आपण सर्व खुशाल असावेत, अशी शुभेच्छा!

ए.च.ए.च. राजा जगजितसिंह बहादूर
K.C.S. I, कपूरथला

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

४३४

मलबार हिल, मुंबई
१४ नोव्हेंबर १८९९

प्रिय कर्नल रेवेशा,

आपल्या पत्राबद्दल आभार. आपली आजवाची सहल आनंददायी झाली याचा आनंद वाटला. येथील हवामान उत्तम आहे. आमचे (येथील) घर सुविधाजनक नाही; पण काही दिवस राहण्यासाठी ठीक आहे. येत्या शनिवारी बडोद्याला जाण्याचे होत आहे. मुलाची परीक्षाही शुक्रवारी संपत आहे. गव्हर्नर येथे १३ तारखेस येणे अपेक्षित होते. आपण सर्व आनंदी व स्वस्थ असाल, अशी आशा करतो.

आपला मित्र
सयाजीराव गायकवाड

४३५

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
३ डिसेंबर १८९९

प्रिय नेविन्स,

हे पत्र लिहिताना मला फार उत्साही वाटत असून, तुमचा विचार आणि प्रेमळ वागणे मनात नेहमीच ताजे असते. येथे तुमचे सर्व मित्र आनंदात असून, प्रगतिपथावर आहेत. फतेसिंहराव यांची मुंबईमधील परीक्षा संपली असून, ते चांगल्या गुणांनी पास होतील. विद्यापीठाच्या अभ्यासासाठी त्यांना इंग्लंडला पाठवण्याचा विचार आहे. इतर सर्व मुला-मुलीचे अभ्यास नीट चालले असून, राणीसाहेबही आपल्या अभ्यासात प्रगती करत आहेत. त्यांना डॉक्टरांनी महत्वाच्या ऑपरेशनसाठी युरोपला जाण्याचा सल्ला दिला आहे. कारण ऑपरेशन हे तज्ज्ञ डॉक्टरांकडून प्रसन्न वातावरणात होणे आवश्यक आहे. युरोपला जाण्यायेण्याच्या आमच्या अडचणी आणि मूर्खपणाचे राजकारण आपणास माहीत आहेच. सध्या राज्यात भयानक दुष्काळ आहे. लोक म्हणतात की, असा दुष्काळ आम्ही पाहिला नाही. गेल्या तीन महिन्यांत मी १५ लक्ष रुपये मंजूर केले आहेत. मला एकतर कर्ज घ्यावे लागेल किंवा जुने रोखे विकावे लागतील. पैशाची काही तरी तरतूद करावी लागेल. ब्रिटिश नाण्याशी आमच्या नाण्यांची काहीतरी सांगड घालावी लागणार आहे. याचा व्यापारासाठी मोठा लाभ होईल, असे वाटते. मी उद्या कडीला जात आहे. त्यानंतर काही दिवसांनी अमरोलीला जाईन. तिथेही दुष्काळाची स्थिती भयंकर आहे.

तुमचे कुटुंबीय कसे आहेत? तुमच्या वृद्ध पिताजींना आणि तुमच्या कुटुंबियांना मी त्यांची आठवण केली म्हणून सांगाल का? तुम्हा सर्वांसाठी माझ्या सदिच्छा! तुमचा वेळ मजेत जावा ही कामना ! मी बोअर युद्धाविषयी वरचेवर वाचीत असतो. त्याचा अंतिम परिणाम काय होणार याबदल माझ्या मनात शंका नाही.

आपला शुभाकांक्षी मित्र
सयाजीराव गायकवाड

४३६

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
३ डिसेंबर १८९९

प्रिय रेह्व विडेन,

आपण अजून क्युरेसीच्या जुन्या इमारतीतच आहात की नवीन जागा मिळाली आहे?

माझ्या मोठ्या मुलाने येथे मॅट्रिकची परीक्षा दिली असून मी त्याला ऑक्सफर्डला पाठवण्याची तयारी करत आहे. काही मुले लॅटीन शिकत आहेत. काही काळासाठी त्यांना इटनला पाठवण्याचा माझा विचार आहे, आपण काय म्हणाल याबाबत? आम्ही लोक ब्रिटिशांची फॅशन आणि विचार-आचारांच्या मागे इतके लागलो आहोत की, आमच्या मुलांना ते सर्व आले पाहिजे यासाठी आम्ही चिंतातुर असतो.

(आफ्रिकेत) बोअर लोकांनी ब्रिटिशांना युद्धात बरेच जेरीस आणले आहे असे दिसते. अर्थात शेवटी त्यांचा पराजय होणार हे नक्की. इंग्रजांची युद्धाची तयारी त्याच्यापेक्षा जास्त असती तर खर्च आणि काळजी कमी होऊ शकली असती. येथे अत्यंत वाईट असा दुष्काळ पडला असून त्याची तीव्रता वाढणार आहे असे जाणवते. संकट, त्रास सुरु होण्यापूर्वीच लोक धैर्याने खचून कसे जातात याचे मला आश्चर्य वाटते. बचावकार्यासाठी मी मोठ्या रकमा मान्य केल्या आहेत. रोज जवळपास १२००० कामगारांना आम्ही कामाला लावतो. हे सर्व स्वतः पाहण्यासाठी मी जातीने एका जिल्ह्यात जाणार आहे. काही दिवसांनी परतल्यावर मी दुसऱ्या जिल्ह्याचा दौरा करीन.

काही महिन्यापूर्वी मी सिमल्यास गेलो असताना लॉर्ड कर्झनशी ओळख झाली. ते अत्यंत हुशार आणि व्यवहारी स्वभावाचे वाटले. त्यांच्या पत्तीचे चित्र मी पाहिले होते; पण प्रत्यक्षात त्या तशा सुंदर दिसत नाहीत. पण ते दोघे एकमेकांना शोभून दिसतात. एका स्थानिक संस्थानच्या राजाचे ते सध्या शाही अतिथी असून तो राजा त्यांच्याशी फार जवळीक निर्माण करत आहे.

आमच्या राणीसाहेबांची तब्येत ठीक नसून एका ऑपरेशनसाठी त्यांना युरोपला पाठवण्याचा सल्ला डॉक्टरांनी दिला आहे. आम्ही त्या प्रयत्नात आहोत. त्यांचा इंग्रजीचा अभ्यास उत्तम असून त्या आता काढंबन्या वाचतात. आपल्या भगिनी कशा आहेत? खासकरून नर्स झालेली बहीण

मजेत आहे ना? कृपया नववर्षाच्या शुभेच्छांचा स्वीकार करावा. आपणाकडूनही सविस्तर पत्राची अपेक्षा आहे.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

४३७

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
३ डिसेंबर १८९९

प्रिय सर, (मि. इलियट)

बन्याच दिवसांत मी आपणास पत्र लिहिले नाही. माझा मुलगा फतेसिंहने मॅट्रिक परीक्षा दिली असून तो ह्या परीक्षेत चांगल्याप्रकारे उत्तीर्ण होईल असे वाटते. शेवटी-शेवटी तो अभ्यासात गढून गेला होता, हे सर्वानीच पाहिले. त्यामुळे तो यशस्वी होणार यात शंका नाही. त्याचा स्वभाव चांगला असून समजूतदार आणि शिष्टाचार जाणणारा, या सगळ्या जमेच्या बाजू आहेत. इतर मुलेही आपल्या वयाला साजेशी वागत आहेत. जयसिंहची स्मरणशक्ती अफाट असून त्यालाही इतरांप्रमाणे अभ्यासाचे वेड आहे. तो इंग्रजी कथा सांगतो तेव्हा वाटते ऐकतच राहावे. माझ्या दोन्ही छोट्या मुलांना इटनला पाठवण्याचा विचार आहे; पण त्यांच्या तब्बेती नीट असतील आणि पूर्व परीक्षेचा ताण त्यांना सहन होणार असेल तर सध्या आहे त्यापेक्षा त्यांचे स्वास्थ्य उत्तम राहावे असे मला वाटते. माझी पत्ती आणि मुली पण पुस्तकांच्या दुनियेत दंग असतात. मला त्यांची अनुपस्थिती जाणवते आहे. त्यामुळे मी मन शांत ठेवण्याच्या प्रयत्नात आहे.

गुजरातमध्ये झालेल्या भीषण दुष्काळामध्ये माझ्यावरील कामाचा ताण बराच वाढला. दुष्काळाचे दुष्परिणाम आणि कठीण परिस्थिती लक्षात घेऊन मागच्या तीन महिन्यात मी १४-१५ लाख रुपये खर्च मंजूर केला आहे. अशा प्रकाररची मंजुरी अजून वाढणार आहे असे वाटते. आमची सर्व शिल्लक संपून बँकेचे रोखेही वापरात घ्यावे लागतील असे दिसते. काही आस्थापनांचा खर्च तर फारच वाढणार आहे; पण त्यांनी आधीच्या मंजूर झालेल्या निधीचा योग्य उपयोग करावा. नवसारी विभागाची अवस्था फारच गंभीर असून तेथे पेयजलाची समस्या वाढणार आहे. जनावरांच्या मृत्यूचे प्रमाण वाढत आहे. केवळ बडोद्याचा अपवाद आहे जिथे थोडी सुविधा आहे म्हणून उद्या थोड्या दिवसांसाठी काडीला जाऊन येईन, मग अमरेलीस जाईन.

रेसिडेंटच्या जागेसाठी तात्पुरते म्हणून कर्नल रॅवेन्शॉ आले आहेत. त्यांच्या सुविद्य पत्ती स्वभावाने बन्या आहेत. मद्रासहून मी मि. अर्यंगार यांना पुन्हा बोलावून घेऊन दिवाण म्हणून

कामावर घेतले आहे. कारण त्यांची काम करण्याची पद्धत मला आवडलेली आहे. आपण आणि आपले सर्व कुटुंबीय स्वस्थ व आनंदी असतील अशी अपेक्षा करतो. टेड आफ्रिकेला जाणार असल्याचे समजले. मी त्याला शुभेच्छा देतो की, त्याने सुवर्णपदके जिंकावीत. इंग्रजांनी आता उत्साहाने मोठ्या प्रमाणात तेथे सैन्य पाठवलेले दिसते. पण हेच जर थोडे आधी, युद्ध सुरु होण्यापूर्वी झाले असते तर याचे परिणाम आजच्यापेक्षा वेगळे झाले असते. पण शेवट हा इंग्रजांच्या बाजूने होईल यात शंका नाही. आपल्या ग्रंथलेखनाची प्रगती कुठपर्यंत आली? पत्र संपर्णयापूर्वी मी आपणास नम्रपणे सदिच्छा देतो.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

४३८

मुक्काम कलोल,
१० ऑक्टोबर १८९९

चि. विजयीभव इंदिराराजा यांसी
अनेक उत्तम आशीर्वाद,

आम्ही आज सकाळी स्पेशलमधून दहा वाजता येथे येऊन सुखरूप पोहोचलो. पटणास सरकारी वाड्यात उतरलो होतो. वाडा फार चांगला बांधलेला आहे व हवेशीर आहे. तेथे श्रीमंत पिलाजीराव महाराज यांच्या पादुका आहेत. गाव फार मोठे आहे. वस्ती तीस-बत्तीस हजारांवर आहे. गावासभोवार मजबूत तटबंदी आहे. गावाच्या बाहेर नजीकच वालुकेश्वर नावाचे देवाचे फतरी मंदिर आहे. ते बरेच मोठे असून त्यास बांधून सुमारे एक हजार वर्षे झाली आहेत. माझी तब्बेत सर्दीने थोडी बरी नाही. घशात कफामुळे थोडे दुखते. तुमची तब्बेत तेथील हवेत चांगली असेल. आम्ही उद्दीक संध्याकाळी सात वाजता स्पेशलीतून बडोद्यास पोहोचू, हे आशीर्वाद.

सयाजीराव गायकवाड

४३९

मुक्काम कलोल,
१० डिसेंबर १८९९

चि. विजयीभव शिवाजीराव यांसी
अनेक उत्तम आशीर्वाद,

आम्ही आज सकाळी दहा वाजता येथे येऊन सुखरूप पोहोचलो. माझी तब्बेत किंचित बरी नाही. कारण थोडी सर्दी झाली आहे व घसा थोडा कफामुळे दुखतो. आम्ही पटणास सरकारी

वाड्यात उतरलो होतो व माझा मुक्काम तिसऱ्या मजल्यावर होता. जागा फार हवेशीर आहे. त्याच वाड्यात पिलाजीराव महाराज यांच्या पादुका आहेत. गाव फार मोठे आहे. वस्ती बत्तीस हजार आहे. शहराच्या भोवती चांगला भक्कम कोट आहे व नजीकच सहस्रलिंग नावाचा एक तलाव आहे. तो हल्ली बुजलेला आहे. त्यांत महासाध्वी राणकदेवी हिचा महाल आहे. चि. फत्तेसिंहराव यांचे पत्र आज पाहोचले. फार आनंद झाला. त्यांना मी मागेच एक पत्र पाठविले आहे, ते अद्यापपावेतो कसे पोहोचले नाही याचे मला मोठे आश्चर्य वाटते. आपली तब्येत चांगली असेलच. कळवावे हे आशीर्वाद. तुमच्या मातुश्रीकडील काही पत्र नाही, ते कळवावे.

सयाजीराव गायकवाड

४४०

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा

१५ डिसेंबर १८९९

प्रिय कर्नल मार्टेल्ली,*

आपणास हे पत्र लिहिताना मला आनंद होत आहे. मी कडीहून अकरा तारखेला आलो. मी तेथे दहा दिवस होतो. दोन आवऱ्यानंतर मी अमरेलीस जाईन. येत्या उन्हाळ्यात अवस्था फारच बिकट होणार आहे. रयतेवरील या संकटकाळात माझ्याकडून शक्य तितके मी करत आहे. उपयोगाचे जास्त काळ चालणारे मोठे प्रकल्प आम्हाला मिळणे अवघड झाले आहे.

कर्नल रॅवेन्शॉ आणि त्यांचे कुटुंबीय हे अत्यंत प्रसन्न वृत्तीचे आहेत. मिसेस मार्शली आणि आपल्या मुलींना माझ्या शुभेच्छा कळवाव्यात. आपणा सर्वांना नववर्षाच्या शुभेच्छा.

आपला मित्र
सयाजीराव गायकवाड

*निवृत्त रेसिडेंट, सध्या लंडनमध्ये वास्तव्य

४४१

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा

१५ डिसेंबर १८९९

प्रिय मित्र,

आपणास पत्र लिहिताना मला आनंद होत आहे. कडीहून दुष्काळी कामाची पाहणी करून मी नुकताच परत आलो आहे. नवसारी वगळता राज्यभर भयानक दुष्काळ आहे. दुष्काळी कामासाठी उपयुक्त प्रकल्प मला सापडत नाहीत ही माझी अडचण आहे. हा देश सपाट आणि निव्वळ शेतीप्रधान असल्याने असे कोणतेही काम सुरू करता येत नाही, जे जास्त काळासाठी मोठ्या

संख्येने कामगारांना काम देऊ शकेल. असे असूनही आज रोज पासष्ट लाख लोकांना राज्यभरात काम देण्यात आले आहे. या कठीण परिस्थितीवर मात करण्यासाठी मी सर्व प्रयत्न करीन.

माझी प्रकृती ठीक असली तरी राणीसाहेबांची प्रकृती ठीक नाही. त्यांना ऑपरेशनसाठी युरोपला पाठवण्यासाठी डॉक्टर तगादा लावत आहेत. काय करावे कळत नाही. माझ्या मुलाने मुंबईत झालेली एक सेवा परीक्षा दिली आहे. आफ्रिकेतील बोअर लोकांनी इंग्रजांना अपेक्षेपेक्षाही जास्त सतावलेले दिसते. पण याचा निकाल निःसंशय इंग्रजांच्या बाजूने असेल. आपणास व कुटुंबियांना सदिच्छा आणि नववर्षाच्या शुभेच्छा.

जनरल सर जॉन वॉटसनव्ही.सी.
फिंचाम्पस्टेड, बर्कशायर, इंग्लंड

आपला मित्र
सयाजीराव गायकवाड

४४२

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
१५ डिसेंबर १८९९

प्रिय कर्नल फिट्डा जेराल्ड,

आपला मुलगा एक अत्यंत उमदा तरुण असून त्याचे मी आनंदाने स्वागत केले; पण तो इथे फार काळ राहिला नाही त्याची मनाला खंत वाटली. माझी मुले वेलिंग्टन एज्युकेशनल इन्स्टिट्यूट इंग्लंडमध्ये असताना त्याचे ट्युटुर मि. टी.एच. फ्रेंच होते आणि हेच आपल्या मुलाचेही ट्युटुर होते. माझ्या मुलांबद्दल आपले मत वाचले आणि आपण त्यांची देखभाल करण्यास तयार आहात हेही कळाले. माझ्या थोरल्या मुलाने मॅट्रिक परीक्षा दिली असून तो पास झाल्यावर बी.ए. साठी ऑक्सफर्डला जाण्याची तयारी करत आहे. माझी इतर मुले इटनला जातील. हे माझे भविष्यातील नियोजन असून त्यात कितपत यश येते हे पाहावे.

दुष्काळाने आमचे कंबरडेच मोडले आहे. फार-फार मोठे नुकसान झाले असून उपयोगी दुष्काळी कामे सापडणे अवघड झाले आहे. आजमितीस रोजंदारी करणाऱ्या कामगारांची संख्या ५५००० असून हा राज्यभराचा आकडा आहे. एका जिल्ह्याचा दौरा करून मी नुकताच आलो आहे. उन्हाळ्यामध्ये तर आता पाण्यावाचून हालच होणार असे दिसते. मला सर्वजण हवापालट करण्याचा सल्ला देत आहेत. अशातच एक महिला डॉक्टर येऊन राणीसाहेबांना तपासून गेली आणि तिने आग्रहपूर्वक सल्ला दिला की, राणीसाहेबांना योग्य अशा ऑपरेशनसाठी युरोपला नेणे गरजेचे आहे; पण आमचे अजून काही ठरत नाही. पत्र संपवण्यासाठी मी आपल्याला व आपल्या मित्रांना नववर्षाच्या शुभेच्छा देतो.

क.सी.वाय.ओ. फिट्डा जेराल्ड
कार्लआयले रोड, इस्टबोर्न,
इंग्लंड

आपला मित्र
सयाजीराव गायकवाड

४४३

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
१५ डिसेंबर १८९९

प्रिय कॅप्टन गॉर्डन,

आपल्या पत्रव्यवहाराला युगे लोटून गेली की काय असे वाटते. मी आपणास पत्र लिहिण्याची ही संधी घेत असून आपणास व लेडी टिक्केल यांना ह्वा मोसमाच्या हार्दिक शुभेच्छा देतो. मी आपणास फारसे पत्र लिहीत नसलो तरी आपली आठवण मात्र सतत येत असते.

आपण स्वतः आफिकेस जाऊन आला असल्याने याविषयी आपण उत्साहित असाल. आपला विजय तर निश्चित आहेच; पण या युद्धाचा इंग्लंडवर मोठा अर्थिक बोजा पडणार आहे. युद्ध केव्हा थांबेल असे आपणास वाटते?

आम्ही अत्यंत दुर्धर अशा दुष्काळास सामोरे जात असून भविष्यकाळातील पाण्याचे संकटही वाढून ठेवलेले आहेच. मी संकटाशी सर्वार्थाने सामना करत आहे; पण माझे प्रयत्न या नैसर्गिक आपत्तीपुढे तोकडे आहेत.

कृपया माझ्या वतीने लेडी टिक्केल व टेलर्स यांना शुभेच्छा द्याल ना? इकडे बाकी सर्व ठीक आहे. माझ्या मुलाने मॅट्रिकची परीक्षा दिली आहे.

मला आपणाकडून सविस्तर पत्राची अपेक्षा आहे.

कॅ. डब्ल्यू. इ. गॉर्डन, २४, कॅडागॉन स्क्वेअर
लंडन, एस. डब्ल्यू.

आपला विश्वासू
मित्र
सयाजीराव गायकवाड

४४४

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
२५ डिसेंबर १८९९

प्रिय महाराज, घैसूर

मी तीन-चार दिवसांपूर्वी आपणास पाठवलेला टेलिग्राम आपण वाचलाच असेल अशी आशा आहे. आपण सहलीसाठी बाहेर पडणार असल्याची बातमी वर्तमानपत्रात वाचण्यात आली होती. या सहलीच्या निमित्ताने आपण येथे यावे असे आमंत्रण मी आपणास देतो. या व्यतिरिक्त सुद्धा आपण केव्हाही माझ्या राजधानीच्या शहरात यावे, आपले आनंदाने स्वागतच होईल.

माझ्या मुलाने यावर्षी मुंबईत परीक्षा दिली असून तो उत्तीर्ण होईल अशी आशा आहे. आपली प्रकृती उत्तमच असेलच. आपल्या कुटुंबियांना माझ्या वतीने शुभेच्छा द्याव्यात.

आपले मंत्री व ट्युटर यांनाही आठवण सांगणे.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

पत्रसंग्रह : भाग एक | ४२९

४४५

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
२५ डिसेंबर १८९९

प्रिय कर्नल रेवेन्शा,

मी म्हैसूरच्या महाराजांना बडोद्यास येण्याचे निमंत्रण दिले होते व त्यांनी ते स्वीकारले आहे. आमचा परस्पर स्नेह असल्याने मी त्यांना अनौपचारिकपणे पत्र लिहून टाकले होते; पण तुम्ही त्यांना ससन्मान औपचारिकतेचे पालन करून आपल्या वतीने पत्र पाठवावे. तुम्हा सर्वांना माझ्या वतीने शुभेच्छा. कृपया माझ्या वतीने हर मँजेस्टी राणीसाहेबांना नववर्षाच्या आणि त्यांच्या ट्रान्सवॉलमधील यशाच्या शुभेच्छा द्याव्यात. त्याचबरोबर हे पण सूचित करावे की, इंग्रज सरकारला गरज भासल्यास माझे सैन्य त्यांच्या सेवेत तयार असेल.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

४४६

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
२८ डिसेंबर १८९९

प्रिय नवाबसाहेब, रामपूर

रिसालदार सैदुल्लाखानमार्फत पाठवलेले ४ जूनचे पत्र मिळाले. वाचून आनंद झाला. नासरखानला पाठवण्याबाबतच्या आज्ञा मी दिल्या आहेत.

यावर्षी आमच्या राज्याला दुष्काळाचा मोठा फटका बसला असून या नैसर्गिक आपत्तीशी दोन हात करण्यात आमचे सरकार शर्थीचे प्रयत्न करीत आहे. मी दुष्काळी कामाची स्वतः पाहणी करत असून त्यासाठी अमरोलीस जात आहे. आपली प्रकृती उत्तम असेल अशी आशा करतो.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

४४७

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
२९ डिसेंबर १८९९

प्रिय कर्नल रेवेन्शा,

आपले आजच्या तारखेचे पत्र आजच मिळाले. धन्यवाद. जर ब्रिटिश अधिकाऱ्यांना हवे असतील तर त्यांना पाहिजे तसे अश्व देण्यास मी खुशीने तयार आहे. त्याचबरोबर वाहतुकीसाठीचे तटू हवे असतील तर तेही सरकारसाठी मी तयार ठेवीन.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

४४८

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
२९ डिसेंबर १८९९

प्रिय महाराज, गवाल्हेर

आपला टेलिग्राम प्राप्त झाला व आनंद वाटला. आपणाकडून अहवाल प्राप्त होण्याची वाट पाहत आहे; पण आजपर्यंत तो न मिळाल्याने माझा असा समज झाला की, याबद्दल सांगण्यासाठी आपण फारसे उत्सुक नसावेत. फक्तेसिंहराव उद्यापासून आपला अभ्यास पुन्हा सुरु करत आहेत. आपणा सर्वांची प्रकृती उत्तम असेल असे समजतो व नववर्षाची शुभेच्छा देतो.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

४४९

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
४ जानेवारी १९००

प्रिय महाराज कीर्तीसिंहजी,

टिहरी, गढवाल

आपले पत्र मिळाल्याने अत्यानंद झाला. आपणाकडील वर्तमान जाणण्यास मी उत्सुक होतो. आपण युरोपला जाणार ही आनंदाची बाब आहे. तेथे तुम्हाला उत्साहजनक वातावरण मिळेल. मी किंवा माझे मंत्रीगण आपले बडोद्यात सहर्ष स्वागत करू.

आमचेही युरोपला जाण्याचे ठरले आहे. तसे झाले तर मी व्यक्तिशः आपले स्वागत करू शकणार नाही. माझा मुलगा मॅट्रिकची परीक्षा यशस्वीरीत्या उत्तीर्ण झाला असल्याने येथे राज्यात उत्सवाचे वातावरण असून हा प्रसंग आम्ही साजरा करत आहोत.* आपणा सर्वांची प्रकृती उत्तम असेल अशी आशा करतो.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

* राजपुत्र फतेसिंहराव यांनी नोक्हें. १८९९ मध्ये मुंबईला मॅट्रिकची परीक्षा दिली होती. डिसेंबरच्या शेवटच्या आठवड्यात ते उत्तीर्ण झाल्याचे घोषित झाल्याने पाठ्यांव भोजन समारंभाचे आयोजन बडोद्यात त्यांच्या सन्मानार्थ केले गेले.

४५०

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
४ जानेवारी १९००

प्रिय महाराज, कपूरथला

आपण पाठवलेले दोन फोटो पाहून किती आनंद झाला म्हणून सांगावे. मुले सुदृढ आणि सुंदर दिसत आहेत. विशेषत: त्यांचे नेत्र चमकदार व बुद्धिमान दिसतात. माझ्या मुलाचेही असेच फोटो मी आपणास पाठवीन. सर्वांत मोठ्या मुलाने नुकतेच एका परीक्षेत यश प्राप्त केले आहे. कलकत्यामध्ये आपले वास्तव्य उत्तमच राहिले असेल. निजामाबदल आपण काय विचार केलात? आपण त्याची भेट घेऊन त्याच्या सोबत वार्तालाप केला असेलच. आपली प्रकृती उत्तम असेल.

आपला मित्र
सयाजीराव गायकवाड

४५१

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
५ जानेवारी १९००

प्रिय दिवाणसाहेब अय्यंगार,

आपण जास्तीत जास्त उद्यापर्यंत पिलवई प्रकरणाचा अहवाल मला पाठवावा अशी माझी अपेक्षा आहे.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

४५२

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
७ जानेवारी १९००

प्रिय दिवाणसाहेब अय्यंगार,

कादरपूर तलाव प्रकल्पाच्या समस्येचे अंतिम निराकरण काय केले याचा अहवाल त्वरित पाठवावा. बचावकार्याच्या (दुष्काळाच्या) दृष्टीने हे काम योग्य आणि सुरक्षित असेल तर मी तातडीने त्याची मान्यता देण्याचा विचार करत आहे. हा एक व्यावसायिक विषय असल्याने अनुभवी इंजिनिअरने यावर आपले मत घावे व स्थापत्याच्या दृष्टीने याच्या खर्चाबाबत सांगावे असे मला वाटते. यासाठी मि. क्वाइटिंग यांना नेमता येईल. वेळ न घालवता हे प्रकरण माझ्या समोर सादर करावे.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

४५३

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
८ जानेवारी १९००

प्रिय कर्नल रेवेन्शा,

घोड्यांच्या संदर्भात मी सेनापतीस आवश्यक ती पूर्ती करण्याच्या सूचना देईन. मला हे नमूद करावेसे वाटते की, घोड्यांचा मोबदला घेण्याएवजी त्यांना वापरासाठी असेच देण्यात मला आनंद वाटेल; पण या संदर्भात मी जास्त काही दबाव आणला नाही. कारण मला सरकारच्या कार्यपद्धतीच्या आड यायची इच्छा नाही. उद्या सायंकाळी ५.३० वा. रेसकोर्स रोडजवळ आपली भेट होईल. मग आपण गाडीने रपेट मारून येऊ. ओखा भागात मोठ्या प्रमाणात लोकांना विनाकारण मोफत पोसले जात आहे असे माझ्या ऐकण्यात आले. आपण ही उधळपट्टी चटकन थांबवावी. अधिकारी या कामास नाही म्हणू शकणार नाहीत; पण हे काम करण्याची त्यांची हिंमतही होणार नाही.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

४५४

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
९ जानेवारी १९००

तीर्थरूप बयाबाई * साहेब घाडगे,

वास्तव्य देवास यांचे चरणी करद्वय जोडून बालक सयाजीराव गायकवाड यांचा प्रणाम

वि. वि. आपणाकडून ता. ३० डिसेंबर सन १८९९ चे कुशलतेचे पत्र आले, ते वाचून फार आनंद झाला. अशाच रीतीने तिकडील कुशल कळवून वडिलांनी बालकाचा समाचार घेत जावा. इकडील वर्तमान की, चि. फत्तेसिंहराव हे यंदाच्या साली परीक्षेत उत्तरले, ही आनंदाची गोष्ट झाली. आम्हा उभयतांच्या व चिरंजीव फत्तेसिंहराव, जयसिंहराव, शिवाजीराव, इंदिराराजे व धैर्यशीलराव या सर्वांच्या प्रकृती नीट आहेत, हे वडिलांच्या सेवेशी श्रुत व्हावे. कळावे, ही विज्ञप्ती.

* बयाबाई या यमुनाबाई पवार, सयाजीराव दुसरे यांच्या कन्या

सयाजीराव

४५५

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
१० जानेवारी १९००

प्रिय महाराज, भावनगर,

आपल्या पत्राबद्दल आभार. खरे म्हणजे भावनगर पाहण्याची मला फार इच्छा होती आणि आपले निमंत्रणही होते; पण माझ्याप्रमाणेच आपल्याकडे ही दुष्काळामुळे अवघड परिस्थिती असावी आणि गरीब रयतेचे हाल झाले असतील. अशात तेथे येणे मला योग्य वाटत नसून आपल्या निमंत्रणाचा सन्मान करण्याची संधी मी पुन्हा कधीतरी घेईन.

आपण उदारपणे आपली स्टीम लॉच मला देण्याचे म्हटले; पण मला तिचा भडोचमध्ये काही उपयोग नाही. पण जर मी काठेवाडला गेलो आणि गरज भासली तर मी आपल्याला याची जरूर आठवण देईन.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

४५६

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
११ जानेवारी १९००

प्रिय ठाकूरसाहेब, वाधवाँ (Wadhwani)

आपण दिलेल्या आमंत्रणाबद्दल धन्यवाद. आपण माझ्या भेटीसाठी वाढवण स्टेशनवर येताय ही आनंदाची बाब आहे. आपण तेथेच नाष्ट घेऊ असे आपल्या आग्रहावरून कळाले. पण मला वाटते स्टेशन ही जागा यासाठी उपयुक्त नाही आणि गाडी येण्याची वेळ ही भोजनाची वेळ होईल व स्टेशनवर भोजन घेणे थोडे अयोग्य वाटते. म्हणून मला आपल्या आतिथ्याचा स्वीकार करणे जमणार नाही असे वाटते.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

४५७

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
१४ जानेवारी १९००

प्रिय कर्नल रेवेन्शा,

आपण आज पाठवलेल्या टिपणीमधील विषयाच्या बाबतीत मी आवश्यक ते सर्व लिहून ठेवत आहे. सर्व बाबींचे समाधानकारक नियोजन होईल असे वाटते. मी उद्या अमरेलीस जात आहे. आपणास व मिसेस रॉवेन्शॉ यांना शुभेच्छा.

आपला मित्र
सयाजीराव गायकवाड

४५८

कॅम्प अमरेली
१८ जानेवारी १९००

प्रिय ठाकूरसाहेब, गोंडल

आपले व राणीसाहेबांचे आभार कसे मानावेत हे मला समजत नाही. इतक्या प्रेमाने आपण आमंत्रण दिले आहे. दुष्काळाची कामे आणि इतर गोष्टींमुळे मी सारखा गुंतून राहिलो, ज्या कारणाने वेळही अपुरा पडू लागला आणि मनात असूनही आपल्याकडे येणे जमले नाही. आपले आतिथ्य घेण्याचा योग पुन्हा कधीतरी येईलच. आपल्या सान्निध्यात राहणे मला नक्कीच आवडेल. मुलांना माझे आशीर्वाद सांगावेत व आपणास शुभेच्छा. आपली प्रकृती उत्तम असेल अशी आशा करतो. इकडे आलात तर बडोद्यास येण्याचे टाळू नये.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

४५९

कोडिनार कॅम्प
अमरेली विभाग
१ फेब्रुवारी १९००

प्रिय ठाकूर भालसिंहजी, वाधवाँ

आपले बडोद्यात क्रिकेट मॅचसाठी सहर्ष स्वागत आहे. २२ फेब्रुवारीपासून ते २८ पर्यंत आपणास सुविधाजनक अशा कोणत्याही दिवशी आपण येऊ शकता. मी उद्या गोंडलकडे जाणार असून तेथून बडोद्यास जाईन. या सहलीत मी एक मोठ सिंह मारला.* आपली प्रकृती उत्तम असेल. इतक्या कालावधीनंतर आपली भेट होणार आहे ही आनंदाची गोष्ट आहे.

आपला मित्र
सयाजीराव गायकवाड

* ही घटना संस्मरणीय आहे. तो सिंह अजूनही पेंढा भरून लक्ष्मीविलास पॅलेसमध्ये ठेवला आहे.

४६०

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
५ फेब्रुवारी १९००

प्रिय नवाब रसूलखानजी, जुगांड

मी काठेवाडच्या दौऱ्यावर असताना आपण जुनागड स्टेशनवर माझे जे स्वागत केले त्या आपल्या आतिथ्याबद्दल आपले आभार. तुमच्या अधिकाऱ्यांनी सिंहाच्या शिकारीचे आयोजन केले होते, त्यामुळे मला खूप समाधान वाटले. शिकारीदरम्यान माझ्या सर्व सुविधांचे ज्यांनी लक्ष ठेवले त्या नायब दिवाण मि. पुरुषोत्तमराय झाला यांना विशेष धन्यवाद सांगणे. यासोबत बडोदा राज्यातील काही आकर्षक स्थळांचा फोटो अल्बम पाठवत आहे.

आपला मित्र
सयाजीराव गायकवाड

४६१

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
५ फेब्रुवारी १९००

प्रिय ठाकूरसाहेब*,

मी नुकतीच आपल्या राजधानीस व शत्रुंजय डोंगरास भेट देण्यास आलो असताना आपण दिलेल्या आदरातिथ्यामुळे मी भारावून गेलो असून आपले आभार व्यक्त करतो. आपल्या वागण्यातील खरेपणा व आपुलकीने मी प्रभावित झालो. अशाच प्रकारे आपल्या सेवेची संधी आपण आम्हाला इकडे जेव्हा याल तेव्हा घ्याल ना? जेव्हा आपणास शक्य होईल तेव्हा यावे. आम्ही आपल्या आतिथ्यास उत्सुक आहोत. आपले पुन: एकदा आभार.

आपला निकट मित्र
सयाजीराव गायकवाड

*ठाकूर मानसिंहजी, पलिताना

४६ २

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
१३ फेब्रुवारी १९००

प्रिय ठाकूरसाहेब, पलिताना

आपल्या कृपापत्राबद्दल आभार. आपल्या पत्रात प्रेमळपणा व मैत्री अशी दिसून येते आणि वाचणारा आनंदित होतो.

माझ्या खास घोड्यांसाठी जे तबेले बांधायचे आहेत त्याचे नकाशे आपल्या निरीक्षणासाठी पाठवत आहे. त्याचे अवलोकन करून काही सूचना असतील तर जरूर कळवाव्यात. बदलही सुचवावेत. त्याचे स्वागत होईल.

आपला निकट मित्र
सयाजीराव गायकवाड

४६ ३

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
२० फेब्रुवारी १९००

प्रिय बंधू संपत्तराव*,

आपले १९ तारखेचे पत्र आताच मिळाले. जर गळ्हाणे यांची शिकायची इच्छा असेल, तर त्यांना लगेच पुण्याच्या इंजिनिअरिंग कॉलेजमध्ये दाखल होण्यास सांगावे. त्यांची स्कॉलरशिप तर चालू राहीलच, शिवाय आपण त्यांना ब्रिटिश १०० रुपये देऊ शकता पुस्तके इत्यादींसाठी.

आपला बंधू
सयाजीराव गायकवाड

*जिल्हा न्यायाधीश, नवसारी

४६ ४

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
२९ फेब्रुवारी १९००

प्रिय राजासाहेब, देवगड वारिया,

फतेसिंहराव यांना आपण शिकारीचे आमंत्रण दिल्याचे पत्र मिळाले. मी यासाठी आपले आभार व्यक्त करतो. आपल्या प्रेमळ अतिथ्याने नक्कीच फतेसिंहराव आनंदी होतील. ते येथून बहुतेक महाराजा सयाजीराव गायकवाड | ४३८

शनिवारी निघण्याची शक्यता आहे. त्यांना आपण दोन एक दिवस ठेवून घ्यावे आणि मग ४ मार्चला परत पाठवावे म्हणजे त्यांचा अभ्यास सुरु होईल. त्यांची ही भेट केवळ खाजगी असून कृपया फार मोठा सार्वजनिक कार्यक्रम करू नये असे मला वाटते.

मागच्या आठवड्यात म्हैसूरचे महाराज काही दिवस येथे आले होते. ते आनंदाने राहिले. वाधवाँ ठाकुरसाहेबही फर्तेसिंहच्या क्रिकेट टीमसोबत खेळण्यासाठी आले आहेत. फर्तेसिंहाचा आपणाकडे येण्याचा कार्यक्रम आपणास सुविधाकारक असेल तर आपण लगेच टेलिग्रामने कळवावे म्हणजे पुढची व्यवस्था करता येईल. आपण खुशाल असालच.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

४६५

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
९ मार्च १९००

प्रिय मि. फ्रेंच,

जयसिंहरावाच्या अभ्यासाबाबतचा आपला अभिप्राय आपल्या पत्रावरून कळाला. त्यांच्या प्रकृतीबाबतचे आपले म्हणणे योग्य आहे. या बाबतीत मी बराच विचार केला आणि ठरवले की, जयसिंहराव व शिवाजीराव यांनी आता मुंबई मॅट्रिक परीक्षेची तयारी करावी. या संदर्भात अजून काही सांगायचे असल्यास आपण माझ्याशी चर्चा करावी.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

४६६

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
१४ मार्च १९००

प्रिय डॉ. हॅच*,

आपल्या महाविद्यालयातील बक्षीस वितरण कार्यक्रमाचे अध्यक्ष म्हणून बोलावल्याबद्दल आपले शतशः धन्यवाद. ज्ञानसाधनेची मला खूप आवड आहे. मानवाच्या वेदना कमी करण्यामध्ये आपण धन्यता मानली पाहिजे हे माझे विचार मांडण्याची ही चांगली संधी आहे. हे महान काय आपण सर्व करतच आहात याचे मला कौतुक आहे. पण सद्यःस्थितीत माझे व्यवधान दुष्काळाकडे आणि झालेल्या नुकसानीकडे लागले असल्याने इच्छा असूनही मला येणे जमणार नाही.

आपण माझ्या उत्तरासाठी थांबला होतात याबद्दल आपले आभार. पण मला असे वाटते की, आपण स्थानिक पातळीवरील एखाद्या मान्यवराला अथवा महत्त्वाच्या नागरिकास निमंत्रित केले असावे, म्हणून मला पत्र देण्यात उशीर झाला. माझे सतत दौऱ्यावर असणे हेही एक कारण होते. भविष्यात असे आमंत्रण मिळाले तर शैक्षणिक जगतात येण्यास मला आवडेल. निमंत्रण थोडे लवकर दिल्यास बरे होईल, जसे आपण यावर्षी दिले तसे. पुन्हा एकदा आपले आभार.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

* डॉ. प्रिंसिपॉल, ग्रॅंट मेडिकल कॉलेज, मुंबई

४६७

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
१८ मार्च १९००

प्रिय दिवाणसाहेब अय्यंगार,

शुक्रवार-शनिवारदरम्यान झालेल्या आपल्या चर्चेचा मी विचार करत आहे. कोणती कार्यपद्धती योग्य राहील, ती स्वीकारण्यामागचे धोके आणि घेतल्या जाणाऱ्या हरकती यांचा पूर्ण अभ्यास करून ती मांडावी. हे काम लवकरात लवकर पूर्ण करावे, कारण यासाठी मी अजवाबाबतचे आदेश राखून ठेवले आहेत. हे प्रकरण स्पष्ट रूपाने पुन्हा एकदा माझ्यापुढे आणावे. कारण मी मनुभाई प्रकरणावरील आदेशाही थांबवला आहे. एकदा तर मी एकतर्फी निर्णयावर आलोही होतो. कोणत्याही मुद्याला मी हेकेखोरपणाने चिकटून राहणार नाही, कारण ते मानसिक दुर्बलतेचे प्रतीक आहे.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

४६८

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
२१ मार्च १९००

प्रिय मि. नुजंट*

दि. २१ च्या आपल्या पत्राबद्दल धन्यवाद.

आपल्या पत्नीकडून एक पत्र मिळाले आहे. मी माझ्या राज्यातील वेगवेगळ्या भागात दौऱ्यासाठी गेलो असल्याने त्यांचे पत्र दहा दिवसांपूर्वी आलेले असूनही माझ्या पाहण्यात नाही

आले. म्हणून उत्तरास झालेल्या विलंबाबाबत माझ्या वतीने माफी मागावी. मी त्यांना रक्कम रुपये ५०० एवढी पाठवीन. मी स्वखुशीने जास्तीची रक्कम पाठवायला हवी होती; पण बडोद्यामध्ये दुष्काळी परिस्थिती असल्याने अडचण निर्माण झाल्याचे आपण जाणता. त्यांनी याबाबतीत थोडे आधी सांगितले असते तर काही करता आले असते. आपणा उभयतांस माझ्या शुभेच्छा.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

*मि.जे. नुजंट, माजी सदस्य, मुंबई गव्हर्नर काऊन्सिल, मुंबई

४६९

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
२३ मार्च १९००

प्रिय कर्नल रेवेन्शा,

कृपया आपण आपल्या सोबत अजून कोणी योग्य व्यक्तीने येऊन काढलेल्या चित्राचे अवलोकन करून प्रत्येकी रक्कम किती द्यावी हे सूचित करावे. मी आपणास यासाठी त्रास देत आहे, करण या विषयातले जाणकार येथे नाहीत. आपणाकडून नकार नाही आला तर मी पेंटरला उद्या सकाळी ८.४५ वाजता थांबवून घेतो अथवा मग आपण सांगाल तो दिवस ठरवू. तो चित्रकार चार दिवसांनी जाणार असून त्याला त्याच्यापूर्वी मेहनताना दिला जावा असे मला वाटते.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

४७०

लोणावळा
१६ एप्रिल १९००

चि. भागीरथीबाई गायकवाड सावर्खेडकर यास,
सयाजीराव गायकवाड यांचे आशीर्वाद

उपरी विशेष आपले ता. ४ एप्रिलचे पत्र आले. त्यातील मजकूर कळला. मुलगी शरीराने, रूपाने, प्रकृतीने चांगली आहे हे नीट पाहून व इतर गोष्टींचा योग्य विचार करून ठरविले असता गैरशिस्त दिसणार नाही. लग्न म्हटले म्हणजे जन्माची गाठ आहे, तेव्हा मुलगे चांगले व्हावे

अशी ज्याप्रमाणे आपली इच्छा आहे त्याप्रमाणे आमचीही आहे. ती कायम ठेवणे व वृद्धिंगत करणे त्यांचे सुज्ञपणावर व वर्तनावर अवलंबून आहे. कामासंबंधाने खुलासा बहुतेक झालाच आहे व काही होणे राहिला असेल तर तोही खुशीने करण्यात येईल, कळवे हे आशीर्वाद.

सयाजीराव

४७ १

लोणावळा

१७ एप्रिल १९००

प्रिय कीर्तिसिंहजी, नांदोद

आपले पत्र मिळताच मी युसूफअलींना आपली रजा मान्य करण्याबाबतचे पत्र लिहिण्यास सांगितले होते. आतापर्यंत ते पत्र आपणास मिळाले असेल. आपण आमची विचारपूस केल्याबदल धन्यवाद.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

४७ २

लोणावळा

१९ एप्रिल १९००

प्रिय लॉर्ड नॉर्थब्रुक,

आपण माझी आठवण काढलीत आणि निवडक वेच्यांचे पुस्तक मला पाठवलेत याबदल आपले आभार. हे पुस्तक हिंदू राजपुत्राने वाचावे असेच आहे. हे वर्ष मला काळजीचे आणि थकवणरे ठरले. त्यातल्या त्यात इतर जिल्ह्यांच्या तुलनेत आमच्याकडे प्लेग कमी प्रमाणात होता हे नशीब. मी वेगवेगळ्या विभागांना भेटी देऊन दुष्काळासाठी सढळ हाताने मदत देऊन सुरु केलेल्या कामांचे अवलोकन करून त्यांची माहिती घेण्यात व्यस्त होतो. बहुतेक करून प्रत्येक विभागात आवश्यकतेपेक्षा थोड्या जास्त कामांची मान्यता देण्यात आली असून एका विभागात तर आवश्यकतेपेक्षा जास्त काम सुरु केलेले असल्याने कामगार कमी पडत आहेत असे चित्र आहे. देशातील इतर भागात चारा गवत चांगले आलेले असल्याने मला ते इकडे ताप्ती नदी रेल्वे प्रकल्पाद्वारे आणि मध्यवर्ती भारत रेल्वे कंपनीद्वारे आणणे सोऐ झाले व चाच्याचा प्रश्न काही प्रमाणात सुटला. मी माझ्या कुटुंबियांसोबत लोणावळ्यास आलो आहे. त्यानंतर पुढच्या महिन्यात १९ तारखेला युरोपला रवाना होईल. माझ्या मोठ्या तिन्ही मुलांना इंग्लंडला आणण्यासाठी मी उत्सुक आहे. सर्वात

मोठा सतरा वर्षाचा असून तो ऑक्सफर्डला जाईल. उरलेले दोघे इंग्रज मुलांबरोबर राहतील, खेळतील वगैरे; पण त्यांना इंग्लंडमध्ये हिवाळ्यापर्यंत मी ठेवणार नाही. उर्वरित विषयांची चर्चा आपली इंग्लंडला भेट झाल्यावर होऊ शकेल. आपल्या कन्येस माझ्या शुभेच्छा.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

४७३

लोणावळा

२१ एप्रिल १९००

ती. रा. आनंदराव गायकवाड, मुकाम बडोदे,
यास दंडवत

वि.वि. लिहिण्यास कारण की, आपलेकडून फार दिवस झाले कागदपत्र येत नाही, त्यामुळे काळजी लागली आहे. यानंतर इकडील मजकूर. युरोपात स्वारी जाण्याचे ठरले आहे, ते आपणास कळले असेलच. दोन पार्टीने जाण्याचे ठरले आहे. पहिली पार्टी ता. १२.०५.१९०० रोजी जाणार आहे व दुसरी ता. १९.०५.१९०० रोजी जाणार आहे. आमच्याबरोबर संपत्तराव व त्यांचे कुटुंब व त्यांचा मुलगा घेण्याचे ठरले आहे; परंतु जाताना मुलीचे^{*} लग्न अगोदर करून घेतले पाहिजे. ते ता. ८ मे रोजी करावयाचे आहे, असे संपत्तराव म्हणत होते. कदाचित त्याचे अगोदर आम्ही बडोद्यास येऊ. बडोद्यास उष्ण हवा कशा प्रकारची आहे ते लिहावे व वारा वगैरे सुट्टो की नाही ते लिहावे. इकडेस हवा थंडगार व चांगली आहे. एखादे वेळेस हवा बंद पडल्यास थोडीशी गर्मी होते. तुमच्या कुटुंबाची तब्येत व मुलांच्या तब्येती कशा काय आहेत ते लिहावे व उन्हाळा असल्याकारणाने जिवास त्रास न होईल असे करावे. उखाजीराव काकासाहेब यांची तब्येत चांगली आहे व अवचितराव यांची व त्यांच्या कुटुंबाची व मुलीची तब्येत चांगली आहे. आम्ही एकवेळ पिकनिककरिता बाहेर मुलांसह गेले होतो. विलायतची काही तयारी करण्याकरिता डॉ. बटुकराम यांस पाठविले आहे. इकडेस राणीसाहेब, फतेसिंहराव, जयसिंहराव, शिवाजीराव, धैर्यशीलराव, इंदिराराजे यांच्या तब्येती बन्या आहेत. कळावे, पत्राचे उत्तर यावे हे विज्ञापना.

सयाजीराव

* सौ. गुजाबाई, आबासाहेब मोहिते यांचे कुटुंब.

ताजा कलम - रावसाहेब यांच्या मुलीच्या लग्नात किंवा आमची स्वारी जाण्याचे पूर्वी जर एखादी चांगली मुलगी फुलाजीरावांकरिता^{*} आढळली तर पाहावे. मात्र ती मुलगी मुलास सुखावह होईल अशा गुणांनी युक्त आहे असे प्रथम पाहून, नंतर दिसण्यात नाका-डोळ्यांनी चांगली व मजबूत व हुशार असेल तर बरे; कारण स्वारी बाहेर जाण्याची असली म्हणजे आपल्यामध्ये

बरोबर जाण्यासारख्या बाया फार थोड्या आढळतात. तर अशाप्रसंगी अशा मुलीचा उपयोग करता येईल. सावरेचे डेखणकर शिकें यांच्या मुलीच्या संबंधाने सांगत आहेत व ती मुलगी शरीराने सशक्त, चांगली व नाका-डोळ्यांनी सुरेख आहे, तर ते जर जमत असेल तर पाहावे व शिवाय दुसरी मुलगी असल्यास पाहावे. आम्ही त्यास दोन हजार रुपयापर्यंत मंजुरी देण्याचे करू. कळावे, ता. मजकूर.

•
फुलाजीराव दगाजीराव शेवाळे, श्री महाराज साहेबांच्या
भगिनी भीमाबाईसाहेब यांचे जेष्ठ चिरंजीव

४७४

लोणावळा

२४ एप्रिल १९००

॥ श्री म्हाळसाकांत ॥

तीर्थस्वरूप मातुश्री म्हाळसाबाईसाहेब गायकवाड,
मु. नवसारी, वडिलांचे सेवेसी,

बालके सयाजीराव गायकवाड, मु. लोणावळे यांचा दोन्ही कर जोडून शिरसाष्टांग नमस्कार. विज्ञापना- तागाईत तारीख २४ माहे एप्रिल सन १९०० पावेतो मुक्काम मजकूरी सर्व मुलाबाळांसह सुखरूप असो. विशेष - यानंतर इकडील मजकूर. येथे सायंकाळ-सकाळ थंड वारा सुट्टो व दुपारी किंचित उष्मा भासतो. सामान्य हवा बरी आहे. आम्ही येथून बडोद्यास उद्दिक एकटेच जाण्याचे धारीत आहोत. मुले माणसे काही दिवस तेथे राहून बडोद्यास पाठीमागून येतील. सौ. राणीसाहेबांच्या आजारासंबंधाने विलायतेस ॲपरेशन करण्यास जाण्याविषयी डॉक्टरांचा आग्रह पडल्यामुळे त्यासह व सर्व मुलांसह आता येणाऱ्या मे महिन्यात युरोपात जाण्याचे योजिले आहे.

आपले ता. २३ मिनहूचे पत्र पावले. त्यांत आबासाहेब मोहिते यांचे लग्नाकरिता मदत मिळण्याविषयी लिहिले; परंतु तूर्त हल्लीच्या दुष्काळाचे दिवसात काही सवड होण्यासारखी नाही. शिवाय याप्रमाणे देण्याचा रिवाज बंद केला आहे. कोणास द्यावे व कोणास न द्यावे याबदल फार घोटाळा होतो. बक्षीस वगैरे द्यावे असे वाटल्यास त्याबदल अलाहिदा मुनासव विचार करू.

आम्हा उभयतांच्या व सर्व मुलांच्या तब्बेती आनंदात आहेत. आपण आपल्या प्रकृतीस जपत जाऊन वरचेवर खुशालीचे पत्र लिहीत असावे. बहुत काय लिहिणे सेवेशी श्रुत होय हे विज्ञापना.

सयाजीराव

४७५

लोणावळा

२८ एप्रिल १९००

प्रिय बंधू संपत्तराव,

आपले २७ तारखेचे पत्र मिळाले. आपल्या पत्रात विश्वासरावंबदल* जे आले ते महत्वाचे आहे. पण मला वाटते की, त्यांच्यासाठी कडक शिस्तीचे व शांत वातावरण असलेली जागा निर्माण करून तेथे ठेवले तर त्यांच्यामध्ये सुधारणा होण्याची शक्यता आहे. याउपरही त्यांच्यात बदल नाही झाला, तर त्यांना बळजबरीने भारतात आणावे लागेल, हे दुर्दैवाचे आहे. थोडे महिने त्यांना तेथे ठेवून पाहू काय परिणाम होतो ते. आपल्या पत्रातील सर्व मुद्यांवर मी विचार केला आहे. फक्तेसिंहराव आणि इतर राजकुमारांना केवळ विश्वासरावच नव्हे, तर इंगलंडमधील इतर भारतीयांच्या देखील संपर्कात येऊ देऊ नये. जर असे करणे आवश्यकच ठरले तर त्यांच्या भेटी एखाद्या वरिष्ठ अधिकाऱ्यांच्या उपस्थितीत व्हाव्यात, जो माझ्या निवडीचा असेल.

आपला प्रिय

सयाजीराव गायकवाड

*विश्वासराव घाटगे हे राणीसाहेबांचे दत्तक बंधू असून ते इंगलंडमधेच अभ्यासासाठी होते. त्यांच्या बाबतीत अयोग्य असा अहवाल होता.

४७६

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा

१ मे १९००

प्रिय कर्नल रेवेन्शा,

आपण पाठवलेल्या पत्र आणि टेलिग्रामबदल धन्यवाद. मी आजच सकाळी आलो असून आता फक्त नऊ वाजले असले तरी किती गरम होत आहे. जयसिंहरावांना अचानक ताप आल्याने राणीसाहेबांना तेथेच थांबावे लागले; पण मी निघालो तेव्हा प्रकृती ठीक होती. माझ्या मुलांच्या सोबत इतर काही मुलांना घेऊन मी इंगलंडला जाणार आहे हे आपणास माहीत आहे. या सर्वांना ठेवण्यायोग्य शाळांची नावे आणि व्यक्तींचे परिचय मला आपणाकडून हवे होते. हे माझ्या जबाबदारीचे काम असल्याने मला शक्यतो चुका टाळायच्या आहेत. आपले मत आणि या क्षेत्राशी निगडित लोकांची मते आपण मला निःसंकोच कळवावीत. मिसेस रेवेन्शा, मि. लॉर्ड कर्झन व मि. लॉरेन्स यांना माझ्या शुभेच्छा कळवाव्यात.

आपला मित्र

सयाजीराव गायकवाड

पत्रसंग्रह : भाग एक | ४४५

४७७

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
१ मे १९००

प्रिय मित्र,

आपल्या १२ एप्रिलच्या पत्राबद्दल मी आपले आभार व्यक्त करतो. पत्राच्या उत्साहपूर्ण सुरावरून हे समजते की, आणण सर्व ठीक आहात. मी डब्लीनला जाऊ शकले नाही, याबद्दल दिलगिरी व्यक्त करतो. मी घोड्यांचे प्रदर्शन कधी पाहिलेले नाही; पण ते पाहण्याची इच्छा जरूर आहे. मी या महिन्यात मुळे आणि राणीसाहेबांना घेऊन युरोपला येत आहे. राणीसाहेबांची तब्बेत दाखवण्यासाठी येत आहे, पॅरिस उत्सवासाठी नाही. दुष्काळाने मला बरेच गुंतवून ठेवले; पण आता थोडी उसंत मिळत असून सर्व कामेही योग्य त्या पद्धतीने चालू आहेत.

लोणावळ्याहून मी आजच आलो. तेथे मी तीन आठवडे होतो. मिसेस मार्टेल्ली, कु. मार्टेल्ली आणि आपणासाठी या पत्रात मी शुभेच्छा व्यक्त करत आहे. कृपया स्वीकार करावा.

आपला मित्र
सयाजीराव गायकवाड

कर्नल एन. सी. मार्टेल्ली
मोनेबेग फरमॉय कं. कॉर्क

४७८

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
१ मे १९००

प्रिय कॅटन गॉर्डन,

आपण जे पत्र पाठवले व जो मजकूर वाचायला मिळाला यावरून त्याबद्दल आभारी आहे. नाहीतर हा मजकूर मला कधीच कळाला नसता. ती रक्कम ताबडतोब पाठवली जाईल. कृपया मि. रे यांना तसे आठवणीने कळवावे. थोड्याच कालावधीत आपणा सर्वांच्या भेटी होतील. आपल्या चांगूलपणाचा मी बराच उपयोग करून घेणार आहे. मी युरोपला येताना शिक्षणासाठी काही मुलांना सोबत आणणार आहे. ज्यांना वेगवेगळ्या शाळांमध्ये प्रवेश द्यावयाचा आहे. या भारतीय मुलांना साजेशा जागा आणि शाळांसाठी मला आपली मदत हवी आहे. येत्या निवडणुकीत आपण यशस्वी होणार यात शंका नाही. लेडी टिवडेल व आपल्याबाबतच्या आठवणी आमच्या मनात अजूनही ताज्या आहेत. आपणा सर्वांसाठी माझ्या शुभेच्छांचा कृपया स्वीकार करावा.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

४७९

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
३ मे १९००

प्रिय बंधु श्री संपतराव,

मला वाटतं मी कीर्तिसिंहजी यांना आणि तुम्हालाही सर्व काही स्पष्टपणे बोललो आहे. आपण आता हे स्पष्टपणे समजून घ्यावे की, कीर्तिसिंहजी आणि त्यांच्या पत्नीने शक्य तितके आनंदी राहून आम्हाला कामात मदत करावी, याचीच आज फार मोठी गरज आहे. हे काम ते नक्कीच करतील याची मला खात्री आहे. माझा मूळ मुद्दा हा आहे की, एक नोकर (कर्मचारी) या नात्याने त्यांनी भारतात केव्हाही परत येण्याची तयारी ठेवली पाहिजे. त्यांना आपण आवश्यकतेपेक्षा जास्त उपकृत करून सेवेत ठेवले आहे यासाठी ठासून सांगत आहे. सोबत येणाऱ्यांची संख्या आधीच जास्त झाली. नाहीतरी मी त्यांना आणण्याचे ठरवले होते. त्यांच्या परतीचे बाबतीत ठरवणे अवघड आहे; पण माझ्या गणिताप्रमाणे त्यांनी भारतात ॲंगस्टमध्ये परतण्यास हरकत नाही. सगळ्या संवादांचे सारांश सांगण्यात अर्थ नाही. आपण हे पत्र त्यांना दाखवावे म्हणजे गैरसमजाला जागा राहणार नाही.*

प्रेमपूर्वक आपला
सयाजीराव गायकवाड

*राजपुत्र कीर्तिसिंहजी व त्यांची पत्नी आणि श्री संपतराव व त्यांची पत्नी हे सयाजीराव महाराजांसोबत मे १९०० मध्ये युरोपला गेले. या घटनेचा या पत्रात संदर्भ आहे.

४८०

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
८ मे १९००

प्रिय ठाकूर साहेब, गोंडल

बडोद्याची चित्रे आणि आमच्या कुटुंबातील सदस्यांची चित्रे असलेला अल्बम आपणास आवडला हे वाचून खूप आनंद झाला. आम्ही एस.एस. कॅलेडोलिया जहाजाने १९ तारखेला भारताहून युरोपसाठी निघार आहोत. माझ्या मुलांना शिक्षणासाठी मी इंग्लंडला ठेवणार आहे. याबाबत आपली मते मला जाणून घ्यायची आहेत. आपणसुद्धा आपल्या मुलांना तेथे अभ्यासासाठी पाठवलेले असल्याने शाही खानदानातील मुलांना तेथे पाठवण्याचे फायदे-तोटे याबाबत तुलनात्मक दृष्टिकोनातून आपण आपले मत सांगू शकाल असे वाटते. इंग्लंडमध्ये अशी काही कुटुंब

पत्रसंग्रह : भाग एक | ४४७

असतील, ज्यांच्या घरी आपण मुलांना सुरक्षित पद्धतीने ठेवू शकू. त्यांची नावे व माहिती आपणाजवळ असेल तर कृपया मला कळवावी ही विनंती.

अजून मुलांना तेथे ठेवण्याच्या बाबतीत पक्का निर्णय मी केलेला नसला, तरी याबाबतची आपली मते महत्वाची वाटतात. इतरही काही तरुण मुलांना पाठवण्याचा माझा विचार आहे. या कामाचा अंदाजित खर्च जर आपण काढला असेल तर त्या संदर्भातही कळवावे.

येथे वातावरण फार उष्ण आहे. मागच्या आठवड्यातच मी लोणावळ्याहून आलो. तेथे राणीसाहेबांच्या तब्येतीसाठी गेले होतो. पाटबंधान्याचे महत्वाकांक्षी काम मी सुरु केले असून जवळपास एक कोटीची योजना आहे. ओरसंग कालव्यामुळे मोठा प्रदेश सिंचनाखाली येईल. राणीसाहेबांना माझ्या शुभेच्छा सांगाव्यात.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

४८९

बडोदे
१६ मे १९००

॥ श्री. म्हाळसाकांत प्रसन्न ॥

श्रीमंत गंगास्वरूप ताराराजासाहेब* पवार, संस्थान देवास यांस,

सयाजीराव गायकवाड, संस्थान बडोदे यांची विनंती. उपरी येथील कुशल तागाईत ता. १६ मे सन १९०० पावेतो श्री म्हाळसाकांत कृपेकरून सर्वांसह सुखरूप असो विशेष. आपले ता. १३ मिनहूचे पत्र आज रोजी सुसमयी प्रविष्ट झाले व त्यातील मजकूर वाचून बहुत आनंद झाला. असेच वरचेवर पत्र येत असावे व समक्ष भेटीच्या अभावी आपले व तिकडील सर्वत्रांचे कुशल कळवीत जावे. आम्ही येथून येते शुक्रवारी सायंकाळी निघून शनिवारी आगबोटीत बसून विलायतेस जाणार आहोत. सौ. राणीसाहेब यांची प्रकृती जर चांगली असती व डॉक्टर लोकांनी त्यांच्या प्रकृतिप्रीत्यर्थ जाण्याचा आग्रह केला नसता तर आमचा यावेळी अशा दिवसात जाण्याचा विचार नक्हता. युरोपात आम्ही आजपर्यंत एकंदर पाच वेळ जाऊन आलो आहोत. त्या कारणांनी आता तिकडे खरोखर उपयुक्त उद्देशावाचून जाण्याची आमची इच्छा नाही. यावर्षी आम्हास राज्यांत फिरून बरेच काम करावे लागले. येथे इष्ट मंडळीच्या वारंवार भेटीमुळे व संस्थानच्या खन्या सोयी व सौख्य वृद्धिंगत करण्यात मग्न असल्यामुळे व विशेषत: फिरण्यापासून होणाऱ्या त्रासाच्या अभावामुळे मन येथे ठीक गढले होते. आम्ही आपणास वारंवार पत्र पाठवीत जाऊ व त्यात तिकडील हक्किकत कळवीत जाऊ. इकडील सर्वत्रांच्या तब्येती उत्तम आहेत. काही मुले

गेल्या शनिवारी डॉक्टरांसहित विलायतेस गेली. ती सुखरूप एडनास पोचल्याबद्दल तार आजकाल आली पाहिजे. आत्याबाईस^{*} आमचा मुजरा प्रविष्ट करावा. बयाबाई[□] यास आपलेकडील मजकूर विचारून घेऊ. कळावे. बहुत काय लिहिणे. लोभाची वृद्धी असावी ही विनंती.

सयाजीराव गायकवाड

* श्री यमुनाबाईसाहेब पवार यांची सून

• यमुनाबाईसाहेब घाडगे,

▫ यमुनाबाईसाहेबांची कन्या

४८२

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा

१६ मे १९००

प्रिय दिवाणसाहेब अर्यंगार,

श्रीमंत बाबुराव भिकाजीराव गायकवाड^{*} यांच्या उत्पन्नात वाढ करण्याबाबतचा महत्वाचा आदेश मी आपणाकडे रावबहादूर संपत्राव गायकवाडांच्या हस्ते पाठवत आहे. हा आदेश घेऊन आपण स्वतः संबंधितांना याबाबतची माहिती उद्याच द्यावी. उद्या मी त्यांच्याकडे निरोप घेण्यासाठी जात आहे. मला वाटते, की मी तेथे पोहोचण्याआधी हा आदेश त्यांच्या हातात असावा. संपत्राव जो आदेश आपणाकडे आज रात्री सुपूर्द करणार आहेत त्याची माझ्याकडे प्रत नाही. आपण याची काळजीपूर्वक नोंद आदेश पत्रिकेत करून ठेवावी ही बाब महत्वाची जाणावी.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

* विठ्ठलराव व अच्युतरावांचे वडील. नंतर अच्युतराव हे गवाजीरावांकडे दत्तक गेले.

४८३

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
१८ मे १९००

प्रिय महाराज, गवाल्हेर

माझ्या डोळ्यास थोडा त्रास झालेला असल्याने माझ्याएवजी हे पत्र फतेसिंहराव लिहीत आहेत. आज रात्री मी युरोपला रवाना होत आहे; पण जरा नाखुशीनेच. राज्यातील दुष्काळी कामांचे नियोजन करण्यातच मी गुंतलो होतो. या कारणाने राज्याच्या वेगवेगळ्या भागात माझा बराच

पत्रसंग्रह : भाग एक | ४४९

प्रवास झाला; पण या काळात माझी प्रकृती उत्तम राहिली. येणारा मान्सून उत्तम राहील अशी मी अपेक्षा ठेवतो. युरोपमध्ये आपणासाठी काही काम करायचे असेल तर कळवावे. आपल्या परिवारातील सर्वांना शुभेच्छा द्याव्यात. मातोश्रींना माझा नमस्कार सांगावा. फत्तेसिंहराव, शिवाजीराव माझ्यासोबत येणार असून त्यांचाही नमस्कार स्वीकारावा. आपणाकडील वर्तमान मला कळत राहील अशी अपेक्षा ठेवतो.

आपला मित्र
सयाजीराव गायकवाड

४८४

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
१८ मे १९००

प्रिय कर्नल रेवेन्शा,

माझ्या व्यस्ततेमुळे मी आपल्या पत्रांना उत्तर देऊ शकले नाही. आपल्या शुभेच्छांबद्दल धन्यवाद. राज्यातील सर्व व्यवस्था सुरक्षीत चालतील अशी मला अपेक्षा आहे. मी अनेक प्रकारच्या आर्थिक तरतुदी करून ठेवल्या आहेत. येणाऱ्या मान्सूनाची मी आतुरतेने वाट पाहत आहे. मागची दोन वर्षे वगळता आपल्याला बडोदा संस्थानात नाणेनिर्मितीची असुविधा जाणवली नाही आणि म्हणून या विषयात वेगळा निर्णय घेण्याची गरज भासत नाही. सध्याच्या नाणे विनिमयाचा उच्च दर लक्षात घेता अनेकांनी आपले चलन कायम ठेवण्याचा निर्णय केला आहे. सगळ्याच भावना वाईट असतात असे नाही, सगळ्या भावना चांगल्याच असतात असेही नाही आणि यांचे जगात अस्तित्वच नाही असेही आपण म्हणू शकत नाही. सर्व सुसंस्कृत देश हे काय भावनाशून्य आहेत का? आपल्या भावनांच्या सन्मानार्थ ते अनेक चांगल्या गोष्टीचे बलिदान देत नाहीत का? नाणे निर्मितीच्या प्रश्नाच्या संदर्भात मी हे मांडत नाही.

मला डोळ्याचा थोडा त्रास झालेला आहे म्हणून माझा मुलगा हे पत्र लिहीत आहे. माझ्या मुलांच्या शिक्षणाबाबत आपण केलेल्या मार्गदर्शनाबद्दल धन्यवाद. डॉक्टरांच्या सल्ल्यानुसार मी माझ्या मुलांनाही सोबत घेतले आहे. ते तिथे रमले तर ठीक, नाहीतर तापच आहे. सर डब्ल्यू कनिंग्हॅम, लॉर्ड कर्झन यांना माझ्या शुभेच्छा कळवाव्यात. बडोदा सोडताना यावेळी इतका मी कधीच उदास झालो नाही. माझ्या गरीब होरपळलेल्या जनतेची योग्य काळजी घ्यावी.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

युरोप ट्रीप क्र. ६
मे १९००

या रोजनिशी* मध्ये मी इ.स. १९०० पर्यंत केलेल्या एकंदर युरोप ट्रीपचे वर्णन असून ही सहावी ट्रीप आहे. यामध्ये आलेली निरीक्षणे वेगवेगळ्या काळाची, ऋतूंची असून कोणत्याही एका सहलीचे वर्णन आहे असे नाही. यामध्ये खालीलप्रमाणे माहिती आहे.

- १) राज्याच्या प्रशासनाची व्यवस्था लावणे.
- २) बडोदा, नवसारी आणि मुंबई येथील लोकांकडून निरोप घेणे.
- ३) मुंबई ते एडन
- ४) पी. आणि ओ. कंपनी
- ५) एस.एस. कॅलेडोनिया

*महाराजांच्या डायरी (रोजनिशी) चा हा भाग मोठ्या आवडीने वाचला जाईल. कारण त्यांच्या भूतकाळातील बन्याच आठवणी, त्यांचे अभ्यासू व्यक्तिमत्त्व आणि निरीक्षण क्षमतेचा प्रत्यय यात येतो. या छोट्याशा नोंदीमधून त्यांनी हेही सांगितले आहे की, युरोपला वारंवार जाण्याचे कारण काय होते आणि त्याचे फायदे काय झाले. त्यांनी आपल्या प्रवासात वेळेचा अपव्यय कधी केला नाही.

जी. एस. एस.

१. प्रशासकीय व्यवस्था

वेगवेगळ्या प्रसंगांना साजेशा प्रशासकीय व्यवस्थादेखील भिन्न असून त्या सगळ्या सांगत बसण्याएवजी त्यांची महत्वाची वैशिष्ट्ये इथे देत आहे. जेहा एखादा राजा विदेशात जाण्याची इच्छा करतो तेहा त्याने आपल्या दरबारातील राजकीय प्रतिनिधींच्या मार्फत याबाबतची सूचना भारत सरकारला देणे आवश्यक असते. ही सूचना बरीच आधी द्यावी लागते; पण आजकाल या शिष्टाचाराचे रूपांतर रजा मागणे या स्वरूपाचे झाले आहे. सरकारकडे ही बातमी गेल्यावर एक अधिकारी याच्या सत्यतेबाबत योग्य त्या मागाने माहिती मिळवतो. मग तो अधिकारी आपले मत तयार करतो आणि या राजाच्या प्रवासास निघण्याआधी आपले कनिष्ठ अधिकारी रेसिडेंट्स प्रतिनिधी, आयुक्त आणि इतर राजकीय अधिकाऱ्यांना याची कल्पना देतो. वरवर निरुपद्रवी वाटणारी ही गोष्ट सगळ्या प्रकारच्या गोष्टींना चालना देते. उदा. चौकशा, प्रशासनाच्या व्यवस्थांची टीका, राजाच्या अनुपस्थितीत होणारे कामकाज याची चर्चा, व्यवसायाबाबत एक ना दोन सूचना अशा अनेक प्रस्तावांची जंत्रीच मान्यतेसाठी त्या राजासमोर ठेवली जाते आणि परिस्थितीच्या दबावाखाली म्हणा किंवा त्या राजाला बोलायला जागाच नसल्याने ते मान्य करून मगच प्रवासाची तयारी तो करू शकतो. खरे म्हणजे आहे त्या प्रशासनाच्या कामात काही अत्यावश्यक बदल

सोडले तर ते सगळे बदलण्याची गरज नाही, ज्याची सवय जनतेला झालेली असते.

या राजाने एक राजकीय अधिकारी नियुक्त करणे आवश्यक असते. तो राजाच्या अनुपस्थितीत राज्याची व्यवस्था पाहील एक असा नवखा माणूस ज्याला आपली सत्ता आणि मर्यादा माहीत नसतात. हा अधिकारी आपला मनमानी कारभार करतो. कर्तव्यभावनेतून हे परत त्या संबंधित राजाच्या कडक अथवा गळचेपी वागण्यावरही अवलंबून आहे. माझ्या मते हा सगळा खर्च निरुपयोगी असून त्याची गरज तर नाहीच; पण हा प्रकार राजाच्या मनामधे चीड आणि अविश्वास निर्माण करणारा आहे. कारण राजाच्या इच्छेविरुद्ध अशा अधिकाऱ्याची नेमणूक होत असून त्याचा सगळा बोजा (खर्चाचा) सहन करावा तर लागतोच, शिवाय ही काही आनंदाची बाब होत नाहीच, उलट त्या अधिकाऱ्याला खुश ठेवण्यातच बरेच काही करावे लागते. हा अभिप्राय कोणा एका अधिकाऱ्यासाठी नसून पूर्ण व्यवस्थेबाबत आहे. ॲफिसर तर त्या व्यवस्थेचा एक भाग आहे. स्थानिक राजांचे रेसिडेंट ॲफिसर हे युरोपियन राज्यांच्या नोकरांना राजकीय अधिकाऱ्याच्या नेमणूका देतात. अशाप्रकाराने जे लोक अधिकारी बनतात त्यांच्या मनात राजाबद्दल एक तर आदरभाव नसतो, हे लोक सगळी शिस्त आणि प्रशासन यंत्रणा बिघडवून टाकतात आणि त्यांच्या हातून नाना प्रकारच्या खोड्या होण्याची शक्यता असते.

२. निरोप घेणे

बडोदा

साहंजिकच, माझी जनता आणि जवळच्या लोकांची इच्छा असायची की मी फार काळासाठी त्यांच्यापासून दूर जाऊ नये; पण माझ्या आजारपणाचे कारण माझ्या युरोपवारीला न्याय्य ठरवणारे असल्याने मी युरोपला जाऊन (व्यवहारात) लवकर तंदुरुस्त होऊन यावे अशी सर्वांची इच्छा असायची. पण जसजसे युरोपला जाण्याचे प्रमाण वाढले तसे त्याबाबतची लोकांच्या मनातील नावीन्य व भीती दूर झाली आणि माझ्यासोबत येण्याची किंवा युरोपला जाण्याची लोकांची इच्छा बळावू लागली. यामध्ये सुशिक्षित, अशिक्षित सगळेच होते. आता तर लोकांची युरोपला जाण्याची इतकी तयारी आहे, की ते स्वतःचा खर्चही करण्यास राजी झाले आहेत. माझ्या दृष्टिकोनात हा लोकांमध्ये झालेला बदल काही वाईट नाही. उलट यामुळे लोकांना नव्या संस्कृतीची प्रत्यक्ष ओळख होईल. नाही तर त्यांना याची माहिती केवळ ऐकीवच असायची. ही माझी मते उगीच असून त्याचा सध्याच्या निरोप घेण्याच्या प्रसंगाशी काही संदर्भ नाही. मी माझ्या मातोश्री आणि कांकूचा निरोप आणि आशीर्वाद घेतले. मला त्यांनी प्रवासासाठी जड अंतःकरणाने शुभेच्छा दिल्या, कारण इतक्या दूरचा प्रवास, सातासमुद्रापलीकडे जायचे. नवखे लोक, भिन्न चालीरीती आणि अन्नपाणी, आचार -विचार इत्यादी सगळ्या भिन्नतेमध्ये आपण कसे राहणार याची त्यांना सतत काळजी असायची. त्यामुळे मी कशाचाही विचार न करता केवळ माझ्या तब्येतीचा विचार करावा आणि लवकरात लवकर मायदेशी परत यावे, कारण येथे माझी गरज जास्त आहे असे त्यांचे म्हणणे असायचे. मला शुभेच्छा देण्यासाठी अधिकारी, सरदार, दरकदार इत्यादी लोक राजावाड्यावर यायचे, तर काही लोक एकत्रित होऊन रेल्वे स्टेशनला सुद्धा आले प्रवासाच्या शुभेच्छा देण्यासाठी. अशा ठिकाणचे दृश्य अत्यंत हेलावणारे आणि वेदना देणारे असते, ज्याचे महाराजा सयाजीराव गायकवाड | ४५२

रास्त वर्णन शेक्सपियरच्या "Parting is such a sweet sorrow" या शब्दांमध्येच करता येईल. ती स्टेशनची गर्दी-त्यामध्ये जीवनातील विविध स्तरातील लोक, भिन्न वयाचे लोक, काही सुशिक्षित, अशिक्षित, नाना तळेची वस्त्रे परिधान केलेले, रंगीबेरंगी पोषाखातील लोक मिश्र भावनांनी भारावलेले-एक प्रकारचे जिवंत चलचित्र प्रवासाला शुभेच्छा देण्याच्या उद्देशाने एकत्र आलेले. महाराजांची काळजी घ्या असे सहप्रवाशांना बजावून सांगणारी अनोळखी जनता, हे सगळे मन हेलावून टाकणारे दृश्य. लहान मोठ्या स्तरातील लोक स्टेशनमध्ये दोन्ही बाजूला थांबलेले, ज्यांची एकच इच्छा, की आपल्या राजाचे दर्शन घेऊन त्याला आशीर्वाद द्यावा. त्यातले काही तर रोजच्या व्यवहारामुळे जवळपास वावरणारे नोकर ज्यांनी आपले अशू दिसू नयेत म्हणून आपली दृष्टी पृथ्वीकडे वळवलेली, तरी चेहन्यावरील चिंता आणि आपलेपणाचे भाव लपवू न शकणारे. ते अत्यंत आदराने निरोप देताहेत आणि रेल्वेसोबत चालण्याचा प्रयत्नही करत आहेत.

नवसारी

आम्ही नवसारीला फारच अवेळी म्हणजे रात्री एक वाजता पोहोचलो; पण आश्चर्य म्हणजे असंख्य दिव्यांच्या प्रकाशात स्टेशन झागमगत असून ध्वजपताकांनी सजवलेले होते. पोलिस शिपाई आणि बँडवालेही हजर होते. आमचे हार्दिक स्वागत करण्यासाठी अनेक अधिकारी, न्यायाधीश आणि गणमान्य व्यक्ती शाही पेहरावात आलेले होते. आम्ही खुर्चीवर बसताच पारशी धर्मगुरु, ज्यांनी पारंपरिक पेहराव केला होता, त्यांच्या दाढीचा रंग तपकिरी होता आणि पायघोळ झागा घातलेल्या धर्मगुरुंच्या डोक्यावर गोल टोपी होती. दमदार आवाजात त्यांनी जिंद आणि संस्कृत भाषेत प्रार्थना म्हटल्या. मग पानसुपारी देऊन त्यांनी आम्हाला रवाना केले आणि आम्ही मुंबईकडे निघालो.

मुंबई

मुंबईकडे गाडी निघाली आणि पहाटेच्या सूर्यकिरणांनी आम्ही झोपेतून जागे झालो. दरवाजे आणि खिडक्यांमधून डोकावून आम्ही निसर्गाच्या हिरवाईचा आस्वाद घेतला. नारळी-पोफळीची झाडे, भातशेते, दमट स्वच्छ हवा आणि वातावरणातील चैतन्य जे मुंबईत आहे ते युरोपियन शहरांमध्ये कवित याहायला मिळते. या निसर्गाचा आस्वाद घेण्याइतका आमच्याजवळ वेळ नव्हता. रेल्वे स्टेशनवरून सत्कार स्वीकारल्यानंतर आम्ही आमच्या तात्पुरत्या निवासस्थानाकडे गेलो. तेथे तास-दोन तास विश्रांती घेतली आणि मग शुभेच्छा देण्यास आलेल्या वेगवेगळ्या लोकांशी बोलणे झाले. मग एका मोठ्या बगीत बसून चौपाटी, सचिवालय मार्गे अपोलो बंदरास पोहोचलो. तेथे मुंबई सरकारच्या काही अधिकाऱ्यांशी भेट झाली. आमच्या निवासापासून बंदरापर्यंतचा प्रवास फारच सुंदर वाटला, विशेषत: या भागातील मोठे रस्ते, दुरुर्फा झाडे, त्यामागे स्थापन्याच्या वेगवेगळ्या नमुन्याच्या इमारती, त्यांची कलाकुसर यांनी मनाचा वेध घेतला. एस्प्लॉनेडबाबत काय बोलावे? येथे मुंबईचे सर्व वैभव पाहावयास मिळते. सचिवालय, शासकीय इमारती, विशाल रस्ते, राखलेली हिरवळ, फर्नक्रिपर आणि क्रोटानने सजलेले बंगले आणि या सौंदर्यात भर घालणारा समुद्र किनारा. हे पाहत पाहत ससून मेकॅनिकल इन्स्टिट्यूट मार्गे बंदरात आलो. येथे अनेक सद्गृहस्थांनी आमचे हार घालून स्वागत केले. सरकारी अधिकाऱ्यांचे आभार मानल्यावर

आम्ही मुंबई सरकारच्या बी लॉच बोटीत बसलो. आमच्या सोबतचे मित्रही त्यात होते. महिला वर्गाला डेकखालील भागात जागा देण्यात आली. प्रवासादरम्यान आमचे निवासस्थान असणार होते. आम्ही लोक डेकवर फेरफटका मारत आणि जहाज सुटण्याची वाट पाहत होतो. मग जहाज सुटण्याची वेळ झाली. हळ्हळ ते समुद्रात सरकू लागले. जड अंतःकरणाने मित्रांनी हात हलवून शुभेच्छा दिल्या आणि मलाही थोडे वाईट वाटले. कारण फर्तेसिंहराव यांना नातेवाईकांडे सोडून मी निघालो होतो (१८८७).

माझ्या निद्रानाशमुळे जर डॉ. सर विल्यम मूर यांनी मला बाध्य केले नसते तर मी या प्रवासाला निघालो नसतो. या प्रवासाची आवश्यकता केवळ माझ्या इलियटसारख्या बुद्धिमान मित्रांनाच माहीत होती. आज त्या प्रवासाचा विचार करताना असे जाणवते की, मला नवजीवन देणारा हा प्रवास कसा गरजेचा होता.

माझ्या अशा प्रवासाची वारंवारिता वाढल्यावर मित्रांनी सल्ला दिला, की मी युरोपमध्ये जास्त काळ राहून तब्बेत सुधारून घ्यावी म्हणजे पुन्हा-पुन्हा प्रवास करावा लागणार नाही. मग मी देखील यावर विचार केला. कारण स्वास्थ्य साधन करण्यासाठी दखेळी युरोपला जाणे योग्य नव्हते. त्याएवजी भारतामधील थंड हवेची ठिकाणे उपयोगाची होती. पण आता ते सर्व इतिहासजमा झाले आणि प्रकृतीत सुधारणा झाल्या म्हणा, जबाबदारी आणि वाढते वय व कुटुंबाचे कारण असेल म्हणा; पण मी ठरवले की, अत्यावश्यक कामाशिवाय युरोपला जाणे टाळले पाहिजे.

यावेळी (१९००) मात्र मी कधी नव्हे इतका अनिष्टेने युरोपला जात होतो. कारण माझी जनता व राज्य दुष्काळाने पिडलेले होते; पण थोडी समाधानाची गोष्ट ही की, मला शक्य झाले तितके सर्व प्रयत्न करून गरीब जनतेची अगदी मान्सून येईपर्यंतची सोय करू शकलो होतो.

खरे म्हणजे स्वास्थ्यासाठी डॉक्टरांनी बरेच आधी युरोपला जाण्यास सांगितले होते; पण जनतेबाबतची कर्तव्ये पार पाडत असताना मला हा प्रवास पुढे-पुढे ढकलावा लागला. मान्सून येण्यास अजून अवधी असल्यानेच मी जाण्याचे ठरवले, एरकी मी प्रवासास निघणार नव्हतो. या सहाव्या ट्रीपमध्ये मी माझ्या सर्व मुलांना सोबत घेतले आहे. मी त्यांना माझ्यासोबत प्रकृती आणि शिक्षणासाठी आणले असून त्यांनी योग्य शिक्षण संपादित करून कार्यक्षम बनून त्यांच्याकडून केल्या जाणाऱ्या अपेक्षा पूर्ण कराव्यात असे मनोमन वाटते. मी त्यांना सोबत आणले नसते तर ते भारतातील एखाद्या थंड हवेच्या ठिकाणी गेले असते आणि जास्त काळ राहिले असते. आपण इ.स. १९०० मध्ये राहत असून आज वाफेची शक्ती मानवाच्या सेवेत हजर आहे. टेलिग्राम आणि विद्युत या बाबी सरकारने उपलब्ध करून दिल्या आहेत आणि सार्वजनिक शांततेचा भंग करणाऱ्यांना मोठ्या प्रमाणावर शांत करण्यात आले आहे. या सर्व गोष्टी विसरून चालणार नाही. येथे मी बन्याच आकर्षक गोष्टी बारकाव्यानिशी मांडू शकतो; पण मी नंतर पुस्तक लिहिताना त्या विचारात घेईन.

३. मुंबई ते एडन

जसे जसे आमचे जहाज मुंबईपासून दूर जाऊ लागले तसे मुंबईचे टॉवर, इमारती इत्यादी धूसर होत गेल्या आणि मग नजरेआड झाल्या. समुद्राच्या पाण्याचा रंग आधी मातकट होता,

आता तो हिरवट झाला. संपूर्ण प्रवासात पाण्याच्या बदलत्या रंगांना पाहता आले. आकाशाचे निळेपण विशाल समुद्रात दिसत होते. महासागर इतका विस्तारलेला की सूर्योदय, सूर्यास्ताचे प्रतिबिंबही दिसत नाही.

४. पी. अँड ओ. कंपनी

एस. एस. कॅलेडोनिया जहाजाबाबत सांगण्याआधी या जहाजाच्या कंपनीबद्दल सांगणे अप्रस्तुत होणार नाही. पेनींसुलर अँड ओरियन्ट स्टीम नेकीगेशन कंपनी १८३७ मध्ये स्थापन झाली होती आणि कंपनी केवळ टपालाची ने-आण लिस्बन जिब्राल्टर दरम्यान करत असे. कंपनीने हिंदुस्थान नावाचे जहाज सर्वप्रथम १८४२ मध्ये भारतात पाठवले; पण त्याच्या नियमित फेच्या १८४४ मध्ये सुरु झाल्या. ब्रिटिश सरकारशी झालेल्या करारानुसार ही कंपनी भारत, चीन व ऑस्ट्रेलियासाठी टपाल वाहतुकीचे काम करते. या क्षेत्रातील स्पर्धेत टिकून राहण्यासाठी कंपनी आपल्या वर्तीने उत्तम सेवा, चांगली जहाजे, आरामदायी प्रवासी हॉटेल इत्यादी उपलब्ध करून देते.

कंपनीच्या ताफ्यामध्ये सध्या ६१ जहाजे असून त्यांची एकंदर क्षमता ३२४४६५ टन इतकी आहे. आकारामध्ये २०० टनापासून ८०० टनांपर्यंत जहाज असून ६० ते ११०० अश्वशक्तीच्या क्षमतेची आहेत.

जहाजांच्या क्षमता आणि वेगात झालेला हा विकास एका गोष्टीचा पुरावा देतो की, महाराणीने इंग्लंडमध्ये पदभार सांभाळल्यापासून नौकानयनाच्या क्षेत्रात फार मोठी प्रगती केली आहे. साध्या वल्हांची जागा यांत्रिक वल्हांनी घेतली आहे. इंजिनाच्या यांत्रिक बलामध्येही वाढ झाली असून वाफेच्या शक्तीचा उपयोग वेग वाढवण्यासाठी होत आहे. पूर्वीचे गिअरचे इंजिन चालण्यास सोपे नव्हते. प्रत्यक्ष ऊर्जा देणारे इंजिनही इंधनासाठी किफायती नव्हते. त्वरणासाठी व वेग वाढवण्यासाठी पृष्ठीय शीतकरणाचे साधन वापरण्यात येत असे; पण ते सुरक्षित नव्हते. बॉयलरमध्ये वारंवार स्फोट होऊ लागल्याने वाफेच्या वापराची गरज पडली; पण संयुक्त इंजिनमुळे अनेक फायदे मिळू लागले. इंधनात बचत, उच्च आणि कमी दाबाने वाफ वापरणे, हालचालीतील सोषेणा इत्यादी. तरीसुद्धा होणाऱ्या अपघातांमुळे यंत्रात सुधारणा करणे गरजेचे होऊन बसले. अशा अनेक सुधारणांमधून शेवटी एक अशी अवस्था आली, की जहाजाचा प्रवासही पूर्णपणे सुरक्षित झाला. आता तर समुद्री प्रवास हा रेल्वेप्रवासापेक्षाही सुरक्षित वाटतो.

याचबरोबर एकीकडे सुधारणा होत असताना वाहतुकीच्या दरांमध्ये मात्र घट झाली. यासाठी योग्य ते पर्यवेक्षण/विचारविनिमय करून इतर कंपन्यांशी स्पर्धा करत असताना या कंपनीने एकसारखा दर आकारण्यात यश मिळवले असे म्हणता येईल.

या कंपनीची जहाजे युरोप, आशिया आणि ऑस्ट्रेलियाच्या वेगवेगळ्या बंदरावर जातात. ते ज्या ठिकाणी नांगर टाकतात ती ठिकाणे नकाशात दाखवलेली आहेत. या नियमित फेच्यांव्यतिरिक्त ही कंपनी युरोपच्या काही भागांसाठी सहलींचेही आयोजन करते. काही वेळेस गरज पडली तर कंपनी आपले जहाज किरायानेसुद्धा देते.

आशियन सागरामध्ये प्रवास करणारे सर्वात वेगवान जहाज अशी एस.एस. कॅलेडोनियाची ख्याती आहे. या जहाजाचा वेग ताशी १६ ते १७ सागरी मैल इतका आहे.

मेडिटेरीयन समुद्रात प्रवासी जहाजाचा वेग थोडा जास्त आहे. पोर्ट सईद आणि ब्रिंदीसला जाणारे जहाज १८ ते २० समुद्री मैल एका तासाला जाते. मागच्या वर्षी या जहाजांच्या तांड्याने एकंदर ३ कोटी मैलाचे अंतर कापले. १८७३ मध्ये लंडन-मुंबई हा प्रवास करण्यासाठी २३ दिवस लागायचे. आता १४ दिवस लागतात. कंपनीच्या जहाजांचा १८३४ च्या सुरुवातीच्या काळातील वेग पाहिला तर आपणास जलप्रवासात झालेल्या विकासाची कल्पना येते. कंपनीबद्दलची ही रोचक माहिती आपणास आवडली असेलच. आता या जहाजाबद्दल थोडी अजून माहिती देतो.

*एक सागरी मैल- ६०७० फूट.

५. एस. एस. कॅलेडोनिया

प्रथम पी. अँड. ओ. कंपनीबद्दल सांगतो. याचे ब्रीदवाक्य आहे 'क्वेस सेपराबिट.' या कंपनीच्या मालकीची ५०० ते १००० टन क्षमतेची जहाजे आहेत. मुंबई ते एडनदरम्यान जहाजाचा जास्तीत जास्त वेग १५ समुद्री मैल असतो. हा वेग पोर्ट सईद ब्रिंदीस, मार्सेलिससाठी २० इतका असतो. १८४४ मध्ये पी. अँड. ओ. कंपनी सुरु झाली. त्याच्या तुलनेत आज फार मोठा विकास झालेला दिसतो. इतर मोठ्या जहाजांप्रमाणेच आज कॅलेडोनिया हे महाकाय जहाज कंपनीच्या मालकीचे आहे.

कॅलेडोनिया जहाजाचे विभाग

केबिन, न्हाव्याचे दुकान, धूम्रपान कक्ष, भोजन कक्ष, संगीत कक्ष, स्नानगृह या सर्वांची योग्य निगा राखण्याचे आदेश कंपनीने जहाजाच्या कमांडरला दिलेले असतात. त्याच्या हाताखाली मुख्य अधिकारी, इंजिनिअर, डॉक्टर्स, सुरक्षा कर्मचारी इत्यादी असून या सर्वांची एक नोंद ठेवलेली असते.

कंपनीच्या जहाजांपैकी हे सर्वांत मोठे जहाज असून या प्रवासासाठी कॅप्टन गॉर्डन त्याचे कमांडर होते. प्रवाशांना डेकवरच्या कक्षात राहण्यास जागा होती. दुसऱ्या कक्षात जहाजाचे नांगर आणि इतर साहित्य असते. त्याच्या शेजारी एक पूल असून तेथे कॅप्टनची खोली असते, ज्यात होकायंत्र इत्यादी गोष्टी असतात. प्रवाशांना तेथे जावयास मनाई असते.

हरिकेन डेकवर संगीत कक्ष आणि धूम्रपान कक्ष असतो. धूम्रपान कक्ष नेहमीच बजबजलेला असतो व धुराच्या लोटात लोक बसलेले असतात. तेथील फर्निचर उत्तम असते. एका बाजूला दुकानासारखी जागा असून त्यात हर नमुन्याची उंची दारू विकण्यासाठी एक नोकर बसलेला असतो. तेथेच टेबल-खुर्च्या असतात, ज्या वाचन, लेखन, पत्ते खेळण्यासाठी वापरल्या जातात.

सयाजीराव गायकवाड

४८६

रॉयल पॅलेस हॉटेल
केन्सिंग्टन, लंडन
१३ जून १९००

प्रिय लॉर्ड हॅरिस*,

येथे जुन्या मित्रांना भेटून फार आनंद झाला. आपणास पुन्हा भेटण्यासाठी मी उत्सुक आहे. सध्या मला सदीने बेजार केले असल्याने बोलायला फार त्रास होत आहे. तीन-चार दिवसात हा त्रास कमी होईल असे वाटते. आम्ही सर्व सुखरूप असून आमची चौकशी केल्याबद्दल धन्यवाद. आपल्याला व कुटुंबियांना माझ्या शुभेच्छा.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

*मुंबईचे भूतपूर्व गव्हर्नर

४८७

रॉयल पॅलेस हॉटेल
केन्सिंग्टन, लंडन
१३ जून १९००

प्रिय लॉर्ड रे,

पॅरिसहून काल परत आलो. आम्ही खाडी पार करण्यात यश मिळवले; पण तेथे उघ्णता फार जाणवत होती. माझी सर्व मुले सोबत आली असून बहुतेकजण उद्या ऑक्सफर्डला जातील. आपली उभयतांची आठवण येत असतेच, त्यामुळे माझ्या बोलण्याचा त्रास कमी झाला की भेटायला येईन. आपणास माझ्या शुभेच्छा.

आपला मित्र
सयाजीराव गायकवाड

४८८

रॉयल पॅलेस हॉटेल
केन्सिंग्टन, लंडन
१३ जून १९००

प्रिय लॉर्ड नॉर्थब्रुक,

आपण या शहरात आहात किंवा नाही हे मला माहीत नाही; पण तब्बेत ठीक होताच मी आपणास भेटणार आहे. मी सहकुटुंब आलो असून मुले उद्या ऑक्सफर्डला जातील. आपणा सर्वांना माझ्या शुभेच्छा.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

४८९

रॉयल पॅलेस हॉटेल, लंडन
१४ जून १९००

प्रिय मित्र सर जॉन वॉटसन,

येथे मी आपली वाट पाहत आहे. मला सर्दीच्या त्रासाने बोलता येत नाही; पण दुरुस्त झालो की आपणास कळवीन. आपण आम्हा सर्वांची भेट घ्यावी असे वाटते. आपणास व आपल्या कन्येस शुभेच्छा.

आपला मित्र
सयाजीराव गायकवाड

४९०

रॉयल पॅलेस हॉटेल, लंडन
१५ जून १९००

प्रिय सर जॉन पल्सटन,

एवढ्या मोठ्या साम्राज्याचे केंद्र असलेल्या लंडनमध्ये पाऊल ठेवताच मला आपली व आपल्या कन्येची आठवण आली. खाडी पार करताना मला सर्दी-खोकला झाला. तो नीट झाला की मी आपणास भेटण्याचा प्रयत्न करीन. मी माझ्या सर्व मुलांना आणले असून त्यांची आपणा महाराजा सयाजीराव गायकवाड | ४५८

सर्वांशी भेट क्हावी अशी इच्छा आहे. आपल्या पत्नीच्या अस्वास्थ्याबद्दल चिंता वाटली. माझ्या पत्नीची प्रकृती दाखवण्यासाठी, उपचारासाठी मला येथे यावे लागले. मी अँस्कॉटला येणार होतो पण ते जमणार नाही. आपणा सर्वांना शुभेच्छा.

आपला मित्र
सयाजीराव गायकवाड

४९१

रॉयल पॅलेस हॉटेल, लंडन
१५ जून १९००

प्रिय लेडी रे,

आपले पत्र आज पाहण्यात आले. पण राणीसाहेबांची प्रकृती ठीक नसल्याने त्यांना याबाबत सांगितलेले नाही. आज एक महिला डॉक्टरने त्यांना तपासले व थोडा प्राणवायू देण्यात आला. त्याच्या परिणामांमधून त्या अजून सावरल्या नाहीत. माझा घसा अजून बरा झालेला नाही.

ता. क. - उद्या जर माझी प्रकृती ठीक झाली तर मी उद्या आपणास आपल्या घरी येऊन भेटेन; पण त्यासाठी आपण आपले कार्यक्रम बदलू नयेत. तुमचे पत्र मी राणीसाहेबांना लवकरच दाखवीन.

आपला मित्र
सयाजीराव गायकवाड

४९२

रॉयल पॅलेस हॉटेल, लंडन
१८ जून १९००

रॉयल हायनेस, ड्यूक ऑफ कॅनॉट,

प्रिन्स ऑफ वेल्सकडे जाताना आपली ओझारती भेट झाली. मी आपली व डचेसची भेट घेणार आहे. मी आपणास विसरलो नसून एक मित्र म्हणून मी आपणास पत्र लिहीत आहे. आपण स्वस्थ असाल अशी अपेक्षा करतो. आपणास माझ्या शुभेच्छा.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

४९३

रॉयल पॅलेस हॉटेल, लंडन

१९ जून १९००

प्रिय मित्र ड्यूक ऑफ कॅनॉट,

रॉयल हायनेस यांनी सुचवलेली व्यवस्था मला सोयीची आहे. आपले आभार. आम्ही उत्तम असून आपल्या स्वास्थ्याबद्दल शुभेच्छा.

आपला मित्र
सयाजीराव गायकवाड

४९४

रॉयल पॅलेस हॉटेल, लंडन

२० जून १९००

मि. फ्रेंच*,

आपण राजपुत्रांसाठी जे काही करत आहात ते उत्तम असून मी त्यामुळे संतुष्ट आहे. फत्तेसिंहरावांची सर्दी कमी झाली असावी. मी तेथे लवकरच जाणार आहे. त्यांच्या पहिल्या परीक्षेची चांगली तयारी झाली पाहिजे, म्हणजे ते ऑक्सफर्डच्या टर्म परीक्षेत पास होतील. ऑक्सफर्डजवळ बाग असलेले बंगले पाहा म्हणजे आपणास एक घेता येईल. याची फक्त चौकशी करा, कार्यवाही नंतर करू. सर्वांना माझ्या शुभेच्छा सांगा.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

*पहिल्या तीन पुत्रांसोबत राहणारे गृहस्थ

४९५

रॉयल पॅलेस हॉटेल, लंडन

२३ जून १९००

प्रिय मित्र रे,

राणीसाहेबांसाठी घराची व्यवस्था अजून काही होत नसल्याने माझे ऑक्सफर्डला जाण्याचे नक्की होत नाही. नव्या घरात राणीसाहेबांचे बस्तान स्थिर झाल्याशिवाय मी तिकडे जाणार नाही.

२९ तारखेपर्यंत मी इथेच असल्याने आपण डिनरला भेटू शकू. जर भेट टळलीच तर तुमच्या सोयीनुसार आपण भेटणार आहोतच.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

४९६

रॉयल पॅलेस हॉटेल, लंडन
२४ जून १९००

प्रिय लॉर्ड रे *,

आपल्या व्यक्तिगत संवादात ठरल्याप्रमाणे आपण व लेडी रे उद्या दुपारी १.३० वा. येथे भोजनास यावे याची मी आपणास आठवण देण्यासाठी हे पत्र लिहीत आहे. लेडी हॉमिल्टन^{*} यांनी उद्या दु. ३ वा. भेटीस यावे अशी राणीसाहेबांची इच्छा आहे.

आपला मित्र
सयाजीराव गायकवाड

* जॉर्ज हॉमिल्टन यांची पत्नी

४९७

४, डेव्हॉनशॉयर, लंडन
११ जुलै १९००

प्रिय जॉर्ज हॉमिल्टन,

महाराणी हर मॅजेस्टी यांनी बोलावलेल्या दुपारच्या पार्टीसाठी येण्याचे मी कबूल केले होते; पण आमच्या राणीसाहेबांचे आज महत्वाचे ॲपरेशन होणार असल्याने मला येता येणार नाही. कृपया महाराणीसाहेबांना माझ्या अनुपस्थितीबाबत योग्य ते स्पष्टीकरण द्यावे. हे ॲपरेशन यशस्वी व्हावे याबाबत मी चिंतेत आहे.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

४९८

४, डेव्हॉनशॉयर, लंडन
११ जुलै १९००

प्रिय महाराज, कपूरथला

राणीसाहेबांचे ऑपरेशन नुकतेच पार पडले असून आपला ठरवलेला कार्यक्रम बदलण्याची गरज नसून २० जुलैला आपण भेटू असे वाटते. मी आपले आमंत्रण स्वीकारत असून आपला त्याबद्दल आभारी आहे. कोणत्या थिएटरला जायचे ते आपण ठरवावे. आपणास भारतातील चांगल्या बातम्या समजल्या असतील. बडोद्यात अजून तरी पाऊस झालेला नाही.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

४९९

४, डेव्हॉनशॉयर, लंडन
१२ जुलै १९००

प्रिय लॉर्ड जॉर्ज हॅमिल्टन,

आपल्या पत्राबद्दल आणि महाराणीसाहेबांना माझ्या वतीने स्पष्टीकरण दिल्याबद्दल धन्यवाद. खरे म्हणजे राणीसाहेबांच्या वतीने दिल्या गेलेल्या या पार्टीस येऊ न शकल्याने मी नाराज झाले होतो. आपण विचारणा केल्याप्रमाणे आमच्या राणीसाहेबांचे ऑपरेशन यशस्वी झाले असून त्या आता बन्या आहेत. थोडी चिंता माझ्या मनात अजूनही आहे; पण त्याचे काही कारण असे दिसत नाही. आपण माझ्यावर विश्वास ठेवतच आहात.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

५००

४, डेव्हॉनशॉयर, लंडन
२४ जुलै १९००

प्रिय लेडी टिवडेल,

अर्लिंगटन मॅनोरच्या आनंददायी सहलीबद्दल मी आपले यापूर्वीच आभार मानायचे मनात ठरवले होते; पण लंडनमधील माझा वेळ अत्यंत व्यस्त अशा कार्यात गेला (काही कामे तर पार

थकवणारी होती), ज्यामुळे आतापर्यंत क्षणाचीही उसंत मिळाली नाही. लंडनमधील गर्मी आणि गेंगाटापासून गावातल्या शांत आणि थंड वातावरणात जाणे खरोखरच आल्हाददायक होते. धुळीचे रस्ते आणि चौक यापेक्षा गावाकडच्या हिरवाईने मन प्रसन्न झाले. गावाकडील, खेड्यातील मुक्त समाजजीवन पाहून मला विशेष आनंद झाला. यामुळे कोणतीही आडकाठी न ठेवता सुंदर महिला आणि हुशार पुरुषांशी बोलण्याची संधी प्राप्त झाली. मी आपणास एक कागद पाठवत असून त्यावर आपण आपला पत्ता लिहून सही करावी. अशाच पद्धतीने आपल्या पार्टीत असलेल्या इतरांचेही पत्ते घ्यावेत, म्हणजे इंग्लंडमधील महत्वाच्या लोकांची माहिती माझ्याजवळ राहील.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

ज्युलिया माकोनिस ऑफ ट्रिवडेस,
अर्लिंगटन मॅनोर, न्यू बेरी

५०१

४, डेक्हॉनशॉयर प्लेस, लंडन
२६ जुलै १९००

प्रिय सर एडवर्ड,

उघ्ण हवामान आणि लंडनच्या व्यस्त जीवनशैलीमुळे मी आपणास थोडक्यात पत्र लिहीत आहे. हॉलबानर्नची सहल उत्तम झाली. आपले व आपल्या कन्येचे विशेष आभार. कारण इंग्लिश कंट्री साईडचा आनंद मला आपणामुळे घेता आला. आपणा सर्वांना शुभेच्छा.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

सर एडवर्ड लॉसन बार्ट हॉलबार्न, बक्स

५०२

४, डेक्हॉनशॉयर प्लेस, लंडन
२६ जुलै १९००

प्रिय लेडी ट्रिवडेल,

आपल्या पत्राबद्दल धन्यवाद. मला स्कॉटलंडहून तीन आमंत्रणे आली असून, त्याबाबतीत यांच्याकडे उत्तम भोजन झाले.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड
पत्रसंग्रह : भाग एक | ४६३

५०३

४, डेव्हॉनशॉयर प्लेस, लंडन (डब्ल्यू)
२८ जुलै १९००

प्रिय सर जेम्स,

आपणाकडे झालेल्या पोटभर आणि आनंददायक मेजवानीबद्दल आपले आभार. आपण अत्यंत गुणी लोकांचे संग्राहक आहात आणि आपली अभिरुची फार समृद्ध आहे, हे आपण केलेल्या व्यवस्थांमधून दिसून येत होते. आपली आणि आपल्या कुटुंबियांची पुन्हा एकदा भेट होईल अशी आशा वाटते. आपण दिलेल्या चित्राबद्दल धन्यवाद. मी आपणास एक अंक पाठवणार आहे, जो आपणास नक्कीच आवडेल. आफ्रिकेतून काही बातमी आली का?

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

सर जेम्स ब्लीथ बर्ट,
३३, पोर्टलॅंड प्लेस, लंडन

५०४

४, डेव्हॉनशॉयर प्लेस, लंडन
३० जुलै १९००

प्रिय मि. फ्रेंच,

सगळ्या परिस्थितीचा विचार करता आपण फतेसिंहरावांचे नाव बॅलिओल कॉलेजमध्ये दाखल करावे असे वाटते. त्यांनी लॉ मध्ये पदवी घ्यावी असे वाटते. या योजनेत त्यांना भविष्यात काही बदल करावेसे वाटले तर मला विचारल्याशिवाय करू नयेत. सप्टेंबर १९०१ मध्ये जयसिंहरावांचा प्रवेश इटनमध्ये होण्याच्या दृष्टीने त्यांची तयारी करावी लागेल. माझे हे विचार प्रत्यक्षात आणण्यासाठी आपण योग्य त्या आवश्यक गोष्टींची योजना करावी असे वाटते.* आपण बरे आहात, होय ना?

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

* यावेळी तिन्ही राजपुत्र ऑक्सफर्डला राहत होते. फतेसिंहराव खाजगीतून विद्यापीठ प्रवेश परीक्षेची तयारी करत होते, तर थाकटे दोन्ही, मि. लिनॉमच्या एका खाजगी शाळेत जात होते.

५०५

४, डेव्हॉनशॉयर प्लेस, लंडन
३० जुलै १९००

प्रिय लॉर्ड रे,

आपल्या २७ तारखेच्या पत्राबद्दल धन्यवाद. बडोद्यात दोन इंच पाऊस झाल्याचे नुकतेच कानावर आले; पण याच्यापेक्षा जास्त पाऊस हवा आहे. क्वाईसरॅय साहेब भडोचला जाता येताना पुढच्या बुधवारी बडोद्यात असतील.

मला वन-रेल-सिस्टीमबद्दल माहिती हवी आहे. मी प्रा. बीअर यांच्याकडून माहिती घेतल्यानंतर मी बडोद्याच्या मुख्य अभियंत्यास याबाबत बोलेन. बॅलिओलच्या शिक्षकांना मी एकदाच भेटलो आणि सध्यातरी फतेसिंहरावांचे नाव त्या कॉलेजमध्ये नोंदवावे असे ठरवले. राजपुत्रासाठी म्हणून ते काही सुविधा पुरवतील असे वाटते. आपण सुचवलेले पुस्तक मी मिळवीन. मला माझ्या अभ्यासालाही वेळ द्यायचा आहे. तेथे वातावरण सुसऱ्या झाले याचा मला आनंद आहे. लेडी रे स्वस्थ असतील असे वाटते. आपणास शुभेच्छा.

आपला मित्र

सयाजीराव गायकवाड

५०६

४, डेव्हॉनशॉयर प्लेस, लंडन
३० जुलै १९००

प्रिय लॉर्ड हॅरिस,

आपणास शक्य असेल तर यावे. जर आपणास शक्य नाही झाले, तर मी कारण समजू शकेन, कारण आपल्या व्यस्ततेमुळे आपले येणे होणार नाही. मी आपली भेट घेण्याचे ठरवत असून आपली सुविधा असेल त्याप्रमाणे पूर्वसूचना देऊन येईन. आपणास माझ्या शुभेच्छा.

आपला मित्र
सयाजीराव गायकवाड

५०७

४, डेव्हॉनशॉयर प्लेस, लंडन
३० जुलै १९००

प्रिय सर जॉन वॉटसन,

आपले पत्र वाचून आनंद वाटला. आपली भेट घ्यावी आणि त्याचबरोबर वेलिंग्टन कॉलेजीही पाहावे असे मनात आहे. भेटीचा दिवस आपण नंतर ठरवू. राणीसाहेबांची प्रकृती आता सुधारत आहे. आपल्या भेटीत घोऱ्यांच्या बाबतीतही चर्चा करायची आहे. आपणास व आपल्या कन्येस शुभेच्छा.

फत्तेसिंहरावांचे नाव बॅलिओल कॉलेजमध्ये दाखल केले आहे आणि हा निर्णय योग्य असेल असे वाटते. मि. फ्रेंच* सध्या तापाने आजारी आहेत. त्यांची प्रकृती बरी व्हावी ही सदिच्छा.

आपला मित्र
सयाजीराव गायकवाड

* सर जॉन वॉटसनचे भाचे

५०८

४, डेव्हॉनशॉयर प्लेस, लंडन
३० जुलै १९००

प्रिय सर जॉन पल्सटन,

आपल्या पत्रास उत्तर देण्यास उशीर झाल्याबद्दल मी दिलगिरी व्यक्त करतो. आपल्या सोबत पत्रव्यवहार करणे मला आनंद देणारेच आहे. या देशात माझे सहप्रवासी म्हणून आपण होतात हे आपल्या प्रेमळपणाचे घोतक आहे. आपण आजारी असल्याचे समजले व चिंता वाटली; पण आपण लवकरच बरे व्हाल. वेल्समध्ये आपली भेट घेण्याचा प्रयत्न करीन. ही गढी फार सुंदर बांधणीची आहे असे दिसते.

आपण आपल्या कन्येस व आपल्या पत्नीस माझ्या वतीने शुभेच्छा द्याव्यात. आमच्या राणीसाहेबांची प्रकृती आता सुधारत आहे. मी सध्या क्लिंटस्मध्ये व्यस्त आहे.

आपला मित्र
सयाजीराव गायकवाड

५०९

४, डेव्हॉनशॉयर प्लेस, लंडन
३ ऑगस्ट १९००

प्रिय राजासाहेब, देवगड बारिया

आपल्या पत्राबद्दल धन्यवाद. येथे सर्व ठीक चालले आहे. ऑफरेशननंतर आमच्या राणीसाहेबांची प्रकृती सुधारत आहे हे ऐकून आपणास आनंद होईल. बडोद्यात चांगला पाऊस झाल्याचे कठाले. सगळीकडे सारखा पाऊस व्हावा आणि आपणाकडे ही तो व्हावा अशी माझी मनोकामना आहे. आता गुजरातवर संकट येऊ नये ही प्रार्थना.

माझी मुले ऑक्सफर्डला आहेत. फतेसिंहराव बॅलिओल कॉलेजात, तर इतर इटन स्कूलमध्ये आहेत. माझे आपल्या मुलांना आशीर्वाद द्यावेत.

आपला मित्र
सयाजीराव गायकवाड

५१०

४, डेव्हॉनशॉयर प्लेस, लंडन
८ ऑगस्ट १९००

लेडी रे,

आपल्या पत्राबद्दल धन्यवाद. या उन्हाळ्यात स्कॉटलंडमध्ये आपली भेट होईल असे वाटत नाही. अजून आम्हाला हवे तसे घर मिळालेले नाही. ते मिळताच आम्ही इथून जाणार आहोत. बडोद्यास चांगला पाऊस झाला ही आनंदाची बाब आहे. आपण उभयतांच्या सहली आनंदायाक असतील असे वाटते. आपणास शुभेच्छा.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

४, डेव्हॉनशॉयर प्लेस, लंडन
८ ऑगस्ट १९००

प्रिय दिवाणसाहेब अच्युंगार,

भारत सोडून मी येथे आलो, त्याला जवळपास तीन महिने झाले. पॅरिसमधील प्रदर्शन पाहण्यासाठी मी जे दहा दिवस तेथे होतो तो काळ सोडून बाकी सगळा वेळ मी लंडनमध्ये घालवला. इथे आल्याबरोबर राणीसाहेबांना उपचारासाठी नेण्यात आले. तपासणीअंती असा निष्कर्ष झाला की, ऑपरेशन करणे गरजेचे आहे. त्याप्रमाणे ११ जुलै १९०० रोजी ऑपरेशन केले गेले व ते यशस्वी झाले. लेडी डॉ. मिसेस शॉरलिक्ट यांनी ते कौशल्याने पार पाडले (आपण कदाचित त्यांना जाणत असाल). त्या मद्रासमध्ये २१ वर्षे रुग्णसेवा करत होत्या. राणीसाहेबांनीही ऑपरेशनला उत्तम प्रतिसाद दिला आणि आता त्यांची प्रकृती उत्तम आहे असे म्हणता येईल. लंडनचे हवामान अगदी आल्हाददायक नाही, तरी फार त्रासदायकही नाही. इथले शहरी वातावरण सोडून ग्रामीण भागात स्वच्छ हवेसाठी जाण्याचा आम्ही रोजच विचार करत आहोत. कधी कधी तर उष्णाता फारच जास्त होऊन जाते. इथल्या कपड्यांमुळे आणि वेगळ्या प्रकारच्या घरांमुळे इथल्या दमट उष्णतेचा त्रास हा भारतातील कोरड्या उष्णतेपेक्षा जास्त होतो. आपला कक्ष सोडून बाहेर फिरायला जाणे राणीसाहेबांना शक्य होत नसल्याने मला माझ्या प्रकृतीस योग्य अशा वातावरणात जाणे शक्य होत नाही. साहजिकच आमचा मुक्काम वाढत चालला आहे. माझ्या प्रकृतीसाठी काहीतरी लवकर करावे लागेल.

आपणाकडून बरीच पत्रे व टेलिग्राम प्राप्त झाले, त्याबद्दल मी आपला आभारी आहे; पण मी पत्रोत्तर देण्यात थोडा कमी पडलो याचा अर्थ अनिच्छा नसून माझ्यात ऊर्जेची कमतरता झाल्याने असे घडले. आपल्या पत्रांवरून तरी असे जाणवत आहे. आपण राज्याचा कारभार सुरक्षीत चालवत असून पुढेही हे काम चालू राहील असे वाटते. आपले २० जुलैचे पत्र नुकतेच मिळाले, त्याबाबत बोलू या. मी माझ्या परतीचा दिवस किंवा भारताकडे येण्याचा अंदाजे कालावधी आता सांगू शकत नाही. येथील थंडीचे दिवस तब्येतीस उत्तम असतात त्यामुळे राणीसाहेबांना त्या काही महिन्यांचा लाभ घेता आला तर पाहावे असे वाटते. इकडे येतेवेळी निर्माण झालेल्या अडचणी आणि गोंधळ लक्षात घेता असे वाटते की, एकदा आलोच आहोत तर त्याचा पुरेपूर फायदा पदरात पाडून घ्यावा. मला कोणालाही न दुखावता हे सांगावेसे वाटते की, आमच्या युरोपला प्रवासासाठी नेहमीच जाऊ शकतो आणि याची खात्री जर मला असती, की माझ्या मागे कारभार अत्यंत सुरक्षीत चालू राहू शकतो, तर मी राणीसाहेबांच्या प्रकृतीची इतकी हेळसांड होऊ दिली नसती आणि त्यांना इतका त्रास सहन करण्यास भाग पाडले नसते, त्यांनी खूप त्रास सहन केला आहे.

युरोपला आमच्या न जाण्याबाबत माझ्या मनामध्ये इतकी चिंता आणि अवघडलेपणा होता, जे की प्रवास पुढे ढकलण्याच्या अनेक कारणांपैकी एक कारण होते. पण या चालढकलपणामुळे त्यांच्यावरील उपचाराचा गंभीर परिणाम असा झाला की, त्यांचे अत्यंत कठीण असे ऑपरेशन करावे लागले. त्यामुळे त्यांचे मातृत्व लाभण्याचे योग जवळपास संपुष्टात आले आहेत. मी हे जास्तच मोकळेपणाने लिहीत आहे. मी आता याबाबत मौनच बाळगले पाहिजे पण त्रास आणि वेदना दाटून येतात, तेव्हा शांत बसणेही अवघड होते. असो लॉर्ड कर्झन येत्या हिवाळ्यात बडोद्यास भेट देणार असल्याचे आपण सांगितले असून त्यांच्या स्वागतासाठी मी हजर राहवे असा मैत्रीपूर्ण सल्ला आपण दिला आहे. हा सल्ला माझ्यासाठी योग्य आहे. कारण जुलै १८९९ मध्ये मी व्हाईसरॉय यांचा अतिथी म्हणून सोबत राहिलो होतो. त्यांच्या स्वागतासाठी हजर राहणे ही खरे म्हणजे मला आनंदाची बाब आहे; पण राणीसाहेबांची व माझी एकंदर प्रकृती पाहता मला नोळेंबरपर्यंत भारतात येता येईल असे वाटत नाही; पण याचा अर्थ माझी व्हाईसरॉय यांच्या स्वागतास येण्याची इच्छा नाही असा जर अर्थ काढला जात असेल, तर ते चुकीचे असून उच्च विचारांचा माणूस असे करणार नाही असे मला वाटते. यावेळी नाही जमले तर पुढच्या हिवाळ्यात येण्याचे आपण त्यांना आमंत्रण द्यावे आणि माझ्या अनुपस्थितीमध्येही जर व्हाईसरॉय यांनी येण्याचा मनोदय केला, तर बडोदा राज्याच्या वर्तीने आपण त्याचे यथोचित स्वागत कराल ही मला खात्री आहे.

या पत्रात आपण लिहिले आहे की, तिकडे चांगला पाऊस झाला, ज्यामुळे मला असे वाटते की, आता दुष्काळ बचाव कार्याची तितकी गरज वाटणार नाही. माझी तेथे उपस्थितीही आवश्यक राहणार नाही. आपल्या राज्याच्या बाबतीत मी सदैव चिंतित असतो हे आपण जाणताच. याउपरही जर पावसाने आखडते घेतले व काही योजना कराव्या लागल्या लोकांच्या भल्यासाठी, तर त्याला माझी परवानगी स्वीकृत धरून चालावे. त्याबाबतीत वेळोवेळी कळवावे; पण आता बचावकार्याची तितकी गरज पडणार नाही असे वाटते. ब्रिटिश सरकार आणि चीनच्या आपसातल्या विवादाच्या संदर्भात मी ब्रिटिश सरकारला आपली सैन्याची एक तुकडी देऊ केली होती; पण त्यांना याची गरज नाही. खरे म्हणजे आपल्या राज्यातील अर्वरणाबाबत मी जास्त चिंतित होतो; पण आपण पावसाच्या बातम्या दिल्याने मी सुटकेचा श्वास सोडला. या संदर्भात मनुभाई स्पष्ट शब्दात काही आदेश येथून पाठवणार आहेत.

सर्व राजपुत्रांचे उत्तम चाललेय. मी त्यांना ऑक्सफर्डला ठेवले असून ते शाळेतही जात आहेत व काही शिकवण्या घरीसुद्धा होत आहेत. फत्तेसिंहराव अठरा वर्षांचे होईतो विद्यापीठात प्रवेश घेऊ शकणार नाहीत, याचे मला वाईट वाटले; पण काही उपयोग नाही. मि. फ्रेंच यांच्या भत्याचा प्रश्न निर्विवादपणे सुटला नाही याचे दुःख भारतातील त्यांच्या उत्पन्नापेक्षा येथे कमी मिळत असून आपला तोटा कमीत कमी व्हावा असे त्यांना वाटणे साहजिक आहे. अशा प्रकरणांमध्ये जास्तीत जास्त स्पष्ट आणि ठाम असणे आवश्यक असते. विशेषत: अशा युरोपियनांच्या बाबतीत ज्यांना वाटते की, भारतीय थोडे दुर्बल आणि मवाळ असतात ज्याचा फायदा घेता येऊ शकतो. मि. मनुभाईच्या सांगण्यात असे आले की, जो युरोपमध्ये सहापेक्षा जास्त महिने राहिला अशा

अधिकान्याला त्यांच्या भारतातील वेतनाच्या २/३ वेतन देण्यात यावे हा आधीपासून आजपर्यंत चालत आलेला सकेत आहे. अलीकडे अशी व्यवस्था करण्यात आली की, तो जर युरोपमध्ये स्थायिक होत असेल तर त्याला भत्ता देता येत नाही. ‘युरोप’ च्या शब्दाचा संकोच होऊन तो ‘इंग्लंड’ पुरता का झाला हे मला कळाले नाही. परत ‘स्थायिक होणे’ ह्या शब्दाच्या अर्थाला फिरवता येऊ शकते. ‘युरोप’चा अर्थसंकोच होऊन इंग्लंड झाल्याने पंचाईत अशी झाली, की मि. फ्रेंच कुटुंबास महिना रुपये १००० भत्ता दिल्याशिवाय मला माझ्या मुलंना इंग्लंडच्या बाहेर पाठवता येत नाही. अशा चिल्लर व्यवहाराना पूर्ण करणे फार तापदायक असते आणि नोकरांमुळे मालकांना त्रास होतो. भविष्यात मी सर्व नियम समजावून घेईन म्हणजे असे प्रश्नच निर्माण होणार नाहीत. आपण भारतात नेहमी बडोद्यापासून काही महिन्यांसाठी थंड हवेच्या ठिकाणी जातो आणि सोबत हे अधिकारीही असतात. त्यामुळे आता या गोष्टीचा विचार करणे इष्ट होईल की, अशा वेळी महाराजांसोबत जाणान्या वरच्या पगाराच्या अधिकान्यांना त्यांच्या सामान इत्यादीसाठी वेगळा भत्ता दिला जाणार नाही, केवळ नेहमीचा भत्ता दिला जाईल. माझ्या या विचारांची भविष्यात अंमलबजावणी क्हावी. कारण अशा दौन्यांच्या खर्चमध्ये भत्याचाच खर्च मोठा होऊन बसतो. आपण हे जाणता, की जेव्हा मि. फ्रेंच यांचा सेवाकाल वाढवण्यात आला होता, तेव्हा त्यांच्या खात्यावरील भत्ता वजा करण्यात आला होता. युरोपच्या दौन्याच्या बाबतही असाच विचार करायला हवा. योग्य व्यवहार नाही केला, तर येथे युरोपियन अधिकान्यांना भारतीय अधिकान्यांपेक्षा जास्त द्यावे लागतील. याबाबत भविष्यात योग्य ती काळजी द्यावी लागेल.

आपण माझ्या व माझ्या कुटुंबियांच्या प्रकृतीची आस्थेने चौकशी केल्याबद्दल आपले आभार. आपणास हवामानाचा, पावसाचा त्रास होणार नाही अशी अपेक्षा करतो. मी अत्यंत मोकळेपणाने, मैत्रीने हे पत्र लिलिले आहे आणि त्या माझ्या भावना आपल्यापर्यंतच राहतील असा मला विश्वास आहे. हे पत्र मी स्वतःच्या हस्ताक्षरात लिहिले नसल्याचे आपणास वाईट वाटणार नाही अशी अपेक्षा.

आपला विश्वासू सयाजीराव गायकवाड

ब्रिटिश सरकारच्या पूर्व परवानगीशिवाय भारतीय राजा-महाराजांनी आपले राज्य अथवा देश सोडून प्रवास करू नये असा आदेश लॉर्ड कर्झनने काढला होता त्याचा येथे संदर्भ आहे. लॉर्ड कर्झनने बडोद्यास महाराजांच्या अनुपस्थितीत १ ऑगस्ट १९०० रोजी भेट दिली होती. त्याने संस्थानाकडून कोणतेही आतिथ्य स्वीकारले नाही व महाराजांच्या हजरीत पुढच्या नोव्हेंबरमध्ये आपल्या आगमनाबाबत सांगितले. महाराजांनी स्वतः त्यांचे स्वागत करावे अशी त्यांची इच्छा होती. या पत्रात याचे उत्तर महाराजांनी दिले आहे.

५१२

बुशे हॉल, लंडन
१७ ऑगस्ट १९००

प्रिय महाराज, गवाल्हेर

आपले दिनांक १ जुलै १९०० चे पत्र वाचून अपार आनंद झाला. आपण सर्वदूर सुरु झालेल्या पावसाबद्दल लिहिल्यामुळे मन प्रसन्न झाले. याचा शेवटही गोड होईल असे वाटते. दुष्काळाच्या पार्श्वभूमीवर हा पाऊस लोकांना नक्कीच सुखावणारा आहे. आपले सर्व निरोप पोंचते केले. आपण चीनच्या युद्धास भरपूर रक्कम दिलीत. अशीच मदत आपण भारतीय तरुणांचे शिक्षण व उन्नतीसाठी करावी असे मला वाटते. आम्ही सर्व खुशाल आहोत. आपणास आपल्या मातोश्रींना व पत्नी यांना यथोचित शुभेच्छा द्याव्यात. गाडी चालवत असताना लंडनमध्ये एक दिवस अचानक डॉ. क्राफ्ट यांची भेट झाली. मिसेस हेलॅंड यांची अनेकदा भेट झाली. आपण इकडे येण्याचा विचार केव्हा करणार आहात?

आपला मित्र
सयाजीराव गायकवाड

५१३

बुशे हॉल, लंडन
१७ ऑगस्ट १९००

प्रिय कर्नल रेवेन्शा,

मी आपणास आज इतक्या उशिराने लिहीत आहे, त्याबद्दल मी दिलगिरी व्यक्त करतो. आमच्या राणीसाहेबांचे ऑपरेशन यशस्वी झाले. आता एक महिना होईल आणि त्या आता बन्या आहेत. लंडनच्या गरम वातावरणाचा माझ्यावर काही अनुकूल प्रभाव पडला नाही. बडोद्यापेक्षा तर नक्कीच चांगले नाही. राणीसाहेबांमुळे मी लंडन सोडून जाऊ शकलो नाही. आम्ही १९ तारखेला स्कॉटलंडमध्ये शिकारीसाठी जाणार आहोत. ते माझे आवडीचे काम आहे. इथे मला बरेच चांगले लोक भेटले. विंडसरचे वास्तव्य उत्तम होते. हर मैजेस्टी फार प्रेमळपणाने वागल्या. माझ्या राजपुत्रांना इंग्लंडच्या महाराणींना पाहण्याचा योग आला. लॉर्ड कर्झन हे येत्या हिवाळ्यात राज्याला भेट देणार असल्याचे कळाले; पण राणीसाहेबांच्या प्रकृतीमुळे मला तेथे येणे जमणार नाही याचे वाईट वाटते. येथील थोडे हवामान अनुकूल असेपर्यंत येथे थांबावे असे मला वाटते.

पत्रसंग्रह : भाग एक | ४७९

मला येथून परतावेच लागेल असे काही घडणार नाही असे वाटते. आमच्या प्रवासाची बाब लोकांनी उगीचच त्रासदायक करून घेतली आहे, म्हणून मी मध्येच दौरा सोडून यावे असे काही नाही. बडोद्यास माझ्या अनुपस्थितीत यायचे नसेल तर व्हॉइसरॉय यांनी त्यांच्या सोयीने परत केव्हाही यावे, मी आनंदाने तेथे असेन व त्यांना आमंत्रित करीन.

आपण सिमल्यामध्ये आनंदाने राहिला असाल. मिसेस रेवेन्शा यांना माझ्या सदिच्छा द्याव्यात व सांगावे की त्यांनी सुचवलेल्या चित्रकाराची मी भेट घेतली. तो चांगला चित्रकार आहे.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

५१४

लॉकिंडोर्फ
२७ ऑगस्ट १९००

प्रिय लेडी टिक्केल,

आपण यीस्टरमधील माझ्या वास्तव्यात जी आपुलकी दाखवली त्याबदल मी आपले हार्दिक आभार मानण्यासाठी फार उशीर करू शकत नाही. माझी ही सहल मला त्यादरम्यानच्या आनंदामुळे कायम लक्षात राहील. विशेषत: भेटलेले विविध लोक आणि ग्राऊस पक्ष्याची मी केलेली शिकार यामुळेसुद्धा. आपल्या प्रेमळ आणि सर्वांकडे लक्ष पुरवणारे आपले पती हेदेखील एक न विसरता येणारे व्यक्तिमत्त्व आहे. मी त्यांना दीर्घ आयुष्य, आरोग्य आणि संपन्नता प्राप्त व्हावी अशी कामना करतो. त्यांच्या सुपुत्रांनी त्यांच्या दाखवलेल्या मार्गाने जीवनप्रवास करावा ही कामना. आपल्या कुटुंबाला व मार्किस कुटुंबाला माझ्या शुभेच्छा.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

ता. क. - आपणा सर्वांची प्रकृती उत्तम असेल अशी आशा करतो.

५१५

डंक्रेग कॅसल,
फ्लॉकिनो, एन.बी.

प्रिय मिसेस केंट,

आपण लॉकिंडोर्बमधील माझ्या वास्तव्यात जी आपुलकी दाखवली त्याबदल आपले आभार मानण्यात मी फार उशीर करू शकत नाही. आपल्या मुलांचा सहवास मला फारच आनंदायक होता. त्यांना मी बडोद्यास माझे अतिथी म्हणून बोलावणार आहे. बेनविजेसमध्येही माझा वेळ छान गेला. आपणाकडे असताना इतरांइतके पक्षी मला मारता आले नाहीत; पण ऑशनाशेलॉच सोडण्याच्या एक दिवस आधी मी एक स्टॅग आणि तीन ट्राऊट पक्षी मारले. मी उद्या बुशे ला जाईन. महाराणी (राणीसाहेब) यांची प्रकृती आता उत्तम आहे.

लॉर्ड कर्झनने काढलेला भारतीय राजा-महाराजांबाबतचा फतवा आणि माझ्या संबंधात वृत्तपत्रात आलेले लिखाण आपण वाचलेच असेल. या परिपत्रकामध्ये राजे-महाराजांचा उल्लेख फारसा सन्मानजनक नाही असे वाटते. आम्ही सर्व मुख्य आणि महत्वाचे समजले जातो; पण पगारी नोकरांपेक्षाही हलकी वागणूक आम्हाला मिळते. इम्पेरियल सर्किंस ट्रुप्सच्या बाबतीत माझे विचार वेगळे आहेत; पण इथे काही लोक समाजामध्ये माझी प्रतिमा जास्तीत जास्त डागाळण्याचा प्रयत्न करीत आहेत. एकीकडे स्वतंत्र विचार आणि दुसरीकडे सरकारी दृष्टिकोनातील विरोधाभास या गोष्टी अँग्लोइंडियन्सकडून सहन केल्या जाणार नाहीत. अर्थात या प्रश्नांबाबत मी आपणास त्रास देणार नाही.

आपणास व आपल्या कुटुंबियांना माझ्या शुभेच्छा.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

५१६

बुशे हॉल, लंडन
७ सप्टेंबर १९००

प्रिय मित्र मेजर गॉडन,

बॉल्सपार्क वगळता आपण माझ्यासोबत राहिलात यामुळे मला आनंदच वाटला. त्या घराबदलचे कारण शोधण्याचा मी प्रयत्न केला असता असे कळाले की, आता तेथे जागा नाही;

पण मला हे काही खरे कारण वाटत नाही. काल रात्री मी आपले बंधू व त्याच्या पत्नीसोबत होत्या तेहा कार्लटन येथे पाहिले. सँडीसाठी आपण एक रायफल खरेदी करावी आणि खर्च माझ्या सचिवांकडून घ्यावा. गरजू संस्थांना देण्यासाठी मी २० पाऊंडस् पाठवत आहे. काल लॉर्ड हॅमिल्टन यांची ओझरती भेट झाली.* फार काही बोलणे झाले नाही. अजून एक मुलाखत आयोजित करण्याचे ठरले आहे. आम्ही सर्व स्वस्थ आहोत.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

* भारतामधील राज्याचे सचिव

५ १७

हॉटेल सेसील
स्टॅंड, डब्ल्यू.सी.
८ ऑगस्ट १९००

प्रिय बेनब्रिज,

इंग्लंड सोडून भारताला जाण्यापूर्वी मी आपल्याकडून स्कॉटलंडमध्ये मिळालेल्या प्रेमळ स्वागताबद्दल आणि आपल्या परिवाराने दाखवलेल्या आपुलकीबद्दल आपले आभार मानणे हे मी अत्यावश्यक मानतो. आपली सहल उत्तम झाली आणि मनोरंजनाचे आपण आयोजित केलेले कार्यक्रम उत्कृष्ट होते. खास करून मासेमारीचा खेळ. सुदैवाने मी एका स्टॅंगची शिकार केली. नाही तर मला निराश व्हावे लागले असते. मी माझा व माझ्या मुलांचा एक फोटो आपणास पाठवीन; पण राणीसाहेबांचा फोटो पाठवणे शक्य नाही. त्यांचा फोटो येथे नाही आणि आजारपणामुळे त्यांना फोटोसाठी बसता येणार नाही. स्कॉटलंड सोडण्यापूर्वी मी दोन दिवस सॉमरसेटचे ड्यूक व डचेस यांच्यासोबत होतो. या दोन मजेदार व्यक्तींची ओळख होणे हा माझा आनंदाचा विषय होता. आता प्रवासाची साधने वाढल्यामुळे अंतर कितीही असले तरीही प्रवास सोपा होतो. म्हणून आपण भारतामध्ये येऊन एकदा बडोद्याला भेट द्यावी. आपण येण्याची पूर्वकल्पना द्यावी म्हणजे आपल्या स्वागताची तयारी करता येईल.

ता.क. - आम्ही सोमवारी सर्वजण श्वालबड (Shwalbad), जर्मनीला जाणार आहोत.

आपला मित्र
सयाजीराव गायकवाड

५१८

बुशे हॉल, लंडन
१० सप्टेंबर १९००

प्रिय मि. फ्रेंच,

मी नुकताच जर्मनीकडे निघालो आहे. मी काही आठवडे तेथे राहीन. मुले सुट्या संपताच परत येतील. फतेसिंहरावांना डिसेंबरमध्ये परीक्षा होईपर्यंत नियमित शिकवणीसाठी पाठवावे. यात काही विपरीत कारण घडले तर त्याकडे आपण लक्ष पुरवावे. फतेसिंहराव शिकवणीत असेपर्यंतच तुमचा त्यांचा संपर्क होणार नाही इतकेच. मिसेस फ्रेंच व आपण सुट्यांचा आनंद लुटत असाल. पायोनियरमध्ये माझ्याबाबत जे छापून आले त्याबद्दल मी काही प्रतिक्रिया द्यावी का? आपल्या मताप्रमाणे कर्झन यांच्या परिपत्रकाचे मी काय करावे असे आपणास वाटते?

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

५१९

बुशे हॉल, लंडन
१० सप्टेंबर १९००

प्रिय सर जॉर्ज,

मी बॉल्स-पार्क आणि लंडनला असताना आपण ज्या प्रेमळपणाने आमच्या सोबत राहिलात त्याबद्दल आपले आभार. मी काही दिवसांसाठी जर्मनीस जात आहे. आपली भेट माझ्या स्मरणात कायम राहील. आपले पायाचे दुखणे आता बरे झाले असेल. लेडी तंडेल आणि आपल्या मुलांना माझ्या शुभेच्छा कळवाव्यात. लॉर्ड जॉर्ज हॉमिल्टन यांच्या सोबतच्या चर्चेत काही महत्त्वाचे घडले नाही.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

प्रति, सर जॉर्ज तंडेल फिलिप्स

लॅनेन श्वाल्बड, जर्मनी

२३ सप्टें. १९००

प्रिय सर जॉन पल्सटन,

आपली दोन्ही पत्रे मिळाली, ज्यासाठी मी आपला आभारी आहे. एक तर स्कॉटलंडमध्ये असतानाच मिळाले होते; पण इकडून तिकडे प्रवासाची दगदग आणि थोडे तब्येतीचे कारण झाल्याने मनात खूप इच्छा असूनही आपणास वेळेवर उत्तर देऊ शकले नाही. हे पत्रदेखील मी लिहून घेत आहे. आता दोन-चार दिवसात माझी प्रकृती सुधारेल असे वाटते. हवा-पाणी बदलल्याचा फायदा प्रकृतीस क्वावा म्हणून राणीसाहेबांनाही येथे आणले आहे. लंडनहून कुठेही न थांबता मी येथे पोहोचलो. हा देश मला सुंदर वाटला; पण हॉलंड तितकेसे आकर्षक वाटले नाही. सगळ्यांच्या सांगण्याप्रमाणे मी न्हाईनला जाऊन येणार आहे. काल सैन्याची प्रात्यक्षिकेही पाहिली.

सुङ्ग्यांमध्ये माझ्या मुलांना आपल्याकडे राहता आले याबदल धन्यवाद! त्यांना ग्रॅज्युएट करण्यासाठी ऑक्सफर्डला आणले; पण लॉर्ड कर्झनच्या फतव्यामुळे मोठी अडचण निर्माण होऊ शकते. तीन वर्षांपर्यंत मी किंवा आमच्यापैकी त्यांना (मुलांना) भेटू शकणार नाही. याचा काय परिणाम होईल हे मी सांगू शकत नाही. भारतीय राजा-महाराजांना ब्रिटिश सरकारने दिलेली ही वागणूक क्रूर आणि अपमानास्पद आहे. अनेक बाबतीत आम्हाला सेवक किंवा कामगारांपेक्षाही वाईट पद्धतीने वागवले जाते. हे विधान आश्चर्यकारक वाटत असले तरी लक्षात ठेवण्याजोगे आहे. एखादा राजा त्रासदायक आहे असे वाटले, की त्याला विनाचौकशी शिक्षा केली जाते, गादीवरून काढून टाकले जाते. आजारपणाच्या कारणाने एखाद्या राजाला युरोपला जायचे असेल तर त्याला तसे वैद्यकीय प्रमाणपत्र मागितले जाते. असे करणे खरे म्हणजे त्या राजाच्या प्रतिष्ठेला शोभून दिसणारे नाही. दुसरे म्हणजे यामुळे त्या राजाची पत रयतेच्या आणि हाताखालच्या प्रशासनातील लोकांमध्ये कमी होते. राजालादेखील भारत सरकारकडे रजेचा अर्ज करावा लागतो, जो की मान्य होणे न होणे त्या कोण्या अधिकाऱ्याच्या इच्छेचा भाग आहे; आणि रजेवर जाण्यापूर्वी राजाला भलतेसलते अवाजवी प्रश्न विचारले जाणार नाहीत याची काय शाश्वती आहे? आणि एखादा अधिकारी सहदय असला तरी न्याय्य असेलच याची काय खात्री आहे? तो या राजाचे सगळे मनसुबे उधळून टाकणार नाही याची काय शाश्वती आहे?

माझा अनुभव असा आहे की, स्थानिक राजांना भारत सरकारकडून योग्य वागणूक दिली जात नाही. याचबरोबर त्या राजांना ब्रिटिश अधिकाऱ्यांवर अवलंबून राहण्यास भाग पाडले जाते. त्यामुळे राज्यकर्ते म्हणून त्यांचे महत्त्व कमी व्हावे आणि राज्य व जनतेच्या नजरेतून ते कसे उतरतील हे पाहायचे. एखाद्या राजाने छोट्या-मोठ्या प्रकरणांबाबत आपले विचार सरकारकडे प्रकट करणे, मांडणे हे जोखमीचे काम होऊ शकते. अगदी सामान्य रुग्णाला ज्याप्रमाणे एखाद्या

डॉक्टरला दाखवायचे असते त्याप्रमाणे एखाद्या राजाला सरकारी डॉक्टरची गरज पडली तर त्याचीसुद्धा परवानगी सरकारकडून घ्यावी लागते. अनेक राजांना आपले राजधानीचे शहर राजकीय अधिकाऱ्याच्या परवानगीनेच सोडता येते. ह्या सगळ्या व्यवहारामागे मला काही कारण दिसत नाही; आणि अशा प्रकारच्या वागणुकीचा मी विरोध करतो. अनेक राजांकडून अशा गोष्टींची मागणी केली जाते, ज्यामुळे दोन्ही बाजूना अडचणी निर्माण होतात. ब्रिटिश राज्यातील कोणत्याही शहरात जर राजाला जायचे असेल तर तेथील नगरपालिकेत त्याने काही बाकी भरणा (रुपये) करणे सक्तीचे असून ते न भरल्यास त्याचे योग्य आतिथ्य होत नाही. प्रत्येक छोट्या-मोठ्या गोष्टीसाठी राजाच्या सहनशक्तीची परीक्षा होत असते इतका जाच दिला जातो. मला माहीत नाही; पण कदाचित जुन्या काळात अशी छळवणूक योग्य ठरली असावी; पण आजमितीला ही वागणूक केवळ क्लेशदायक असून काळजी करण्यासारखे आहे.

जर एखाद्या राजाला युरोपला जायचे असेल तर तपूर्वी त्याला आपल्या प्रशासनात अशी काही बदललेली व्यवस्था करावी लागते, जी त्या राजाला आवडणारी नसते. अनेक वेळा एखाद्या ब्रिटिश सरकारी प्रतिनिधीस त्या राजाच्या दरबारात नियुक्त केले जाते आणि त्याला राजाचेच काही अधिकार दिले जातात. राजाच्या अनुपस्थितीमध्ये जर या अधिकाऱ्याने ‘आपले’ अधिकार वापरून राजाच्या धोरणाविरुद्ध निर्णय घेतले, अथवा आर्थिक बाबींमध्ये काही त्रासदायक निर्णय घेतले तर बिचारा राजा दुःखी होऊन केवळ सहन करण्यापलीकडे काय करू शकतो? आणि ब्रिटिश सरकारकडे याबाबत काही बोलण्याची सोय नाही, कारण सरकार आपल्या अधिकाऱ्याची बाजू घेणार! मग राजा कितीही दुःखी होऊ देत. सरकारची ही दखलअंदाजी पार घर आणि कुटुंबार्पर्यंत जाऊन धडकते. पिता असलेल्या राजाला आपल्या मुलांना त्याच शाळेत घालावे लागते, ज्याची शिफारस सरकारी अधिकारी करतील. मग ती शाळा त्याच्या आवडीची असो की नसो. उदा. राजकोट किंवा मेयो कॉलेज. म्हणजे आई-वडिलांना काहीच कळत नाही आणि हे अनोळखी अधिकारी त्या बालकाचे ‘हितचिंतक’ असे चित्र होऊ लागले.

सरकार हे विसरते, की आताचे अनेक राजे हे पूर्वीच्या राजांपेक्षा जास्त सुशिक्षित आहेत; पण सरकार त्यांचे महत्त्व नगण्य करण्याच्या प्रयत्नात आहे. ह्या सरकारने संस्थानांचे पालकत्व स्वीकारले आहे ते बदला घेण्यासाठीच. रक्कम उसनी घेण्याच्या आमच्या क्षमतेवर मर्यादा घातल्या आहेत. आमच्या खाजगी कामासाठीसुद्धा रेल्वे, फोन किंवा तार सुविधांचा वापर आमच्या मर्जीने करता येत नसून त्यासाठी परवानगी घ्यावी लागते. सैन्यातील शिपाई साध्या कारणांसाठी वारंवार तक्रारी करतात; पण त्यांच्या साध्या गणवेशातही बदल करण्याचा आम्हाला अधिकार नाही. कवायतीतसुद्धा बदल करता येत नाही. उदा. आम्ही एक पाऊंड दारूगोळासुद्धा आमच्या मर्जीने घेऊ शकत नाही.

ब्रिटिश सरकारच्या हितासाठी काही करायचे असेल तर मात्र आमच्या ‘राजेपणाचा’ उपयोग अगदी पिळवणूक होईपर्यंत करून घेतला जातो; पण आम्ही राज्यासाठी काही करायचा विचार केला, की आम्हाला अपमानित व्हावे लागते. आमची परवानगी न घेता किंवा आम्हाला न कळवता परस्पर कायदे केले जातात. साधी साधी फर्मानं आणि परिपत्रकं आम्हाला लागू केली

जातात; पण त्या विरोधातला आमचा आवाज दडपला जातो. उच्च लोकांना हलक्यात हलक्या पातळीवर आणून सोडले जाते. पण खालच्या लोकांकडे दुर्लक्ष केले जाते. सरकार आणि आमच्यात झालेल्या करारांबाबत बोलल्यास असे सांगितले जाते, की ते केवळ कागदावरच असते. शेकडो राजे असून केवळ सहा-सात राजांनी युरोप भेट केली असेल, तरीही लॉर्ड कर्झन त्याविरुद्ध कायदा करतो, ज्यामध्ये राजांचे उल्लेख शिष्ठाचारांना धरून केले जात नाहीत. राज्याच्या महसुलाचा वापर १९व्या शतकातील निकषांवर करण्याच्या धोरणावर त्याने कडाडून टीका केली आहे. त्याने तर अल्फेडच्या अर्थव्यवस्थेवरही टीका केली आहे, कारण ती व्यवस्था आजच्या लोकशाहीस पूरक नाही असे कर्झनचे म्हणणे आहे. इंग्लंडमध्ये जशा खासगी संपत्ती व सार्वजनिक मालमत्तेच्या संकल्पना स्पष्ट आहेत तशा भारतात नाहीत. पण या संकल्पना वापरून भारतातील राजे व त्यांच्या कुटुंबियांच्या संपत्तीवर सरकारकडून बंधने लादली जात आहेत. एकीकडे सरकारने राजांच्या डोक्यावर काळजी व चिंतेचे ढोंगर ठेवले असून दुसरीकडे त्यांची सुरक्षा व स्वातंत्र्य हिरावून घेतले जात आहे.

राजांनी आपली कर्तव्ये पार पाडावीत या बाबतीत कडक असणारे सरकार त्यांना या कर्तव्यांच्या पूर्तीसाठीचे अधिकार दिले जात नाहीत. माझ्या मते, सरकारकडून मिळणाऱ्या या अपमानास्पद वागणुकीचा परिणाम असा होईल की हे राजे-महाराजे निराशाग्रस्त होऊन 'राजे' असण्याचा किंवा प्रमुखपणाचा खोटा डौल मिरवण्यापेक्षा स्वतःला 'पेन्शनर' म्हणून घेण्यात धन्यता मानतील. कर्झनचे परिपत्र हे मोठे विद्वताप्रचुर शब्दांनी भरलेले असले तरी ते स्वीकारले जाण्यापूर्वी प्रत्येकाने स्वतःसाठीची वस्तुस्थिती जाणली पाहिजे. इंग्लंड जगाच्या कोणत्या कोपन्यात आहे हेसुद्धा ज्या काळी कोणाला माहीत नव्हते तेव्हा हे सधन लोक आणि राजेमहाराजे चित्रांची, टेबलांची, पलंगांची, फर्निचर आणि काचेच्या शोभेच्या वस्तू, दुंबंर यांची खरेदी करत नव्हते का? मग त्यांना गावंदळ कसे म्हटले जात आहे? युरोपियनांच्याही अभिरुची बदलत नाहीत का? मला तर असे वाटते आहे, की पालकत्व दाखवण्याचे ढोंग करून सरकार हे अशा राजांचे हक्क आणि विशेषाधिकारांवर गदा आणू पाहत आहे.

आमची अंतिम सुनावणी ही इंग्लंडमध्ये होते. येथे आम्ही आमच्या अशा ओळखीच्या लोकांचा प्रभाव वापरू इच्छितो, ज्यांच्या शब्दाला काही किंमत असेल आणि ज्यामुळे कार्यकारी अधिकारी प्रभावित होऊ शकतील; पण अशी संधीही आम्हाला नाकारली जाते. पूर्वी असे घडत नसे. भारतामध्ये मुघलांचे राज्य होते आणि त्या काळात अगदी क्षुद्र नागरिकही आपली कैफियत सम्राटासमोर दरबारात मांडू शकत होता. येथे तर सरकार पूर्णपणे परकीय तर आहेच; पण असा विचित्रपणा झाला आहे, की आमचे खरे राजे कोण ते कळेना. कोठे दाद मागावी ते समजेना. आपले म्हणणे ऐकले जाईल याचा भरोसा येईना, दुःखी माणसाने न्याय कोठे मागावा आणि मागितला तर तो मिळेलच हे काहीच नक्की होईनासे झाले आहे. पार्लमेंटमध्ये जुने बर्कसारखे लोक कमी झाले आहेत, जे आपल्या सदसद्विवेकबुद्धीस अनुसरून आपल्या कर्तव्याचे निःपक्षपणाने पालन करत असताना अयोग्य गोष्टींचा विरोधही करत असत. त्यांची जागा अशा सन्माननीय सदस्यांनी घेतली आहे, जे केवळ आपल्या मालकाचेच ऐकतात. त्यांच्याकडे शक्ती आणि वेळेचा अभाव आहे, म्हणून ते सातासमुद्रापलीकडील भारतासारख्या देशात राज्य करताना त्यांच्या महाराजा सयाजीराव गायकवाड | ४७८

गरजा, हक्क इ. बाबतीत पूर्णतः उदासीन राहतात. कारण त्याचे सशक्त प्रतिनिधित्व करणारे कोणी नाही आणि भारताबद्दलचे यांचे अज्ञान तर इतके गाढ आहे, की त्यांचे प्रबोधन करणे केवळ अशक्य होऊन बसले आहे. आमच्या मालकासमोर आमच्या बाबतीत माहिती द्यायची तर कितीतरी शक्ती आणि आर्थिक त्यागाची तयारी करावी लागेल; पण हे मालक कोण आहेत हे देवच जाणे.

माझी ही सर्व निरीक्षणे आपल्यासमोर ठेवण्याचा माझा उद्देश इतकाच होता, की मला वाटते आपल्यासारख्या उच्चपदस्थ लोकांनी भारताबाबत गंभीर विचार करावा आणि ज्या तीस कोटी लोकांचा येथे साधा प्रतिनिधीही नाही त्यांना न्याय मिळवून द्यावा. त्यांना थोडे लेखन, अभिव्यक्तीचे स्वातंत्र्य द्यावे. सैन्य आणि नागरी सेवांमधून काही भारतीयांना संधी द्यावी. सध्याच्या तुलनेत भारतीयांना जास्त सहानुभूती आणि विश्वासाने वागवले जावे. फार काही नाही; पण राणीच्या १८५८च्या जाहीरनाम्याची प्रामाणिकपणे अंमलबजावणी झाली तरीही पुरेसे आहे.

या पत्राच्या रूपाने जो झांझावात आपल्यासमोर आला आहे, त्याबद्दल आपण मला माफ कराल अशी अपेक्षा आहे. भारताला परतण्यापूर्वी मी बहुतेक इंग्लंडला येणार आहे. माझ्या कामाच्या व्यस्ततेमुळे मी आपणास व इतर काही जणांच्या भेटी घेऊ शकलो नाही. आपणास व आपल्या मुलींना माझ्या शुभेच्छा!

आपला मित्र
सयाजीराव गायकवाड

५२१

लँगेन श्वालब्बँड, जर्मनी
२३ सप्टें. १९००

प्रिय लॉर्ड जॉर्ज हॅमिल्टन,

एका सदगृहस्थास माझ्या सेवेत नोकरी देण्याचा माझा विचार आहे. शक्य झाल्यास सचिव म्हणून; पण सध्या तरी दोन वर्षांपुरते म्हणू या. या दोन वर्षांच्या कालावधीत जर त्याला कामावरून कमी करावेसे मला वाटले, त्याचा काही दोष नसताना, तर त्याला दोन महिन्यांचा पगार व युरोपला येण्यासाठी प्रथमवर्गाचा खर्च द्यावा. त्याला काढून टाकण्याच्या कारणांची चर्चा होणार नाही. त्याचा पगार दरमहा रु. ६५० अधिक रु. ५० घरभत्ता (जर त्याला सुविधायुक्त घर दिले नाही तर) असा राहील. त्याला प्रवासखर्च दिला जाईल; पण भत्ता दिला जाणार नाही. त्याला नोकरी देण्यापूर्वी नेहमीप्रमाणे भारत सरकारला याबाबत विचारावे लागणार आहे, जे काम आपण माझ्यावतीने तोरेने पूर्ण करावे.

वेळ वाचवण्यासाठी मी अशाप्रकारे तातडीने आपणास लिहीत आहे व याचे आपण फार मनावर घेणार नाही असे वाटते. सोबतच्या कागदावर त्या व्यक्तीची माहिती आहे. यात काही

बदल असतील तर मी आपणास नंतर कळवीन. कारण माझे आणि मि. न्यूमनचे* प्रत्यक्ष बोलणे झालेले नाही. एका वर्षानंतर त्याचे काम पाहून त्याला वेतनवाढ देता येईल.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

* मि. डेक्हिस न्यूमन - बडोदा राज्याच्या सेवेत होते आणि २५ जून १९०१ रोजी नैनिताल येथे ताप आल्याने ते मृत्यु पावले.

५२२

हॉटेल अॅलिसल लँगेन
श्वॉल्बड, जर्मनी
२३ सप्टें. १९००

हिज हायनेस बडोद्याचे महाराज गायकवाड हे या पत्राद्वारे आपल्या शुभेच्छा मिसेस लिंडमन यांना देत असून मि. लिंडमन यांच्याशी परिचय करून घेण्यात त्यांना आनंद वाटेल. हिज हायनेस उद्या न्हाईन येथे जाऊन मंगळवारी परतणार आहेत. मि. लिंडमन यांना असुविधा होत नसेल तर हिज हायनेस बुधवारी भेटू शकतील. बुधवारी मि. व मिसेस लिंडमन हॉटेलवर चहासाठी आले तर ही आनंदाची बाब असेल. संदेशवाहक निघून गेल्याने हे पत्र पोस्टाने पाठवले जात आहे.

सचिव
हिज हायनेस गायकवाड महाराज

५२३

हॉटेल ट्रोकाडेरो, पॅरिस
१८ ऑक्टो. १९००

प्रिय सर जॉन पल्सटन,

आपली दोन कृपापत्रे प्राप्त झाली. वर्तमानपत्रे मला अजून मिळालेली नाहीत; पण मिळाल्यावर आनंदाने वाचीन. मी येथे प्रदर्शनाचा अभ्यास करत आहे. येथे बरेच काही शिकायला मिळत आहे. हे प्रदर्शन फायद्याचे असले तरीही मला वाटते याचे आयोजन वेगळ्याच कारणासाठी आहे. बरेच

स्टॉल्स निरुपयोगी असून काही ठिकाणी अयोग्य आणि चुकीचे खेळ चालू होते. एखाद्या देशाने या काळात केलेली विविध प्रगती पाहण्याची आमची इच्छा होती. गतवैभव पाहण्याची नाही. लेडी पल्सटन यांची प्रकृती उत्तम असेलच.

आपल्या विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

५२४

हॉटेल ट्रोकाडेरो, पॅरिस
१८ ऑक्टो. १९००

प्रिय लॉर्ड रे,

इथे येऊन मी प्रदर्शनाचा अभ्यास करत असून त्याचा बराच भाग मी अभ्यासला आहे. हे काम अवघड आहे. स्कॉटलॅंडच्या सहलीचा आनंद वेगळाच होता. बेनब्रिजमध्ये काही क्रीडाप्रकार होते आणि शिकारीचाही आनंद घेता आला. सॉमरसेटच्या ड्यूक व डचेस यांची सोबत आनंददायक होती. ते मायाळू व आतिथ्यशील लोक आहेत. या आयोजनाबद्दल मला रे दाम्पत्याचे आभार मानावे लागतील.

राणीसाहेब वीची या गावी असून काही दिवसात त्यांच्या उपचाराचा क्रम संपेल. त्यानंतर कोठे जावे हे अजून ठरवलेले नाही; पण जानेवारीच्या सुरुवातीस युरोप सोडायचा विचार आहे. मुले अजून ॲक्सफर्डला आहेत. त्यांचे सर्व काही व्यवस्थित चालले आहे.

लॉर्ड कर्झनचे परिपत्रक आपल्या नजरेतून सुटले नसेलच. अनेकांनी त्यावर प्रतिक्रिया लिहून देत असताना लेखांमध्ये वारंवार माझा उल्लेख केलेला आहे. हे परिपत्रक भारत सरकारने प्रत्यक्ष स्थानिक राजांना उद्देशून लिहिले नसून त्यांच्या हाताखालच्या स्थानिक प्रशासनास उद्देशून आहे. खरे म्हणजे असे असताना साधारणपणे मी या परिपत्रकाची गंभीर दखल घ्यायचे काही कारण नव्हते; पण लोकांचा असा समज झाला आहे की हे परिपत्रक मला उद्देशून आहे. हे संदर्भ बाजूला ठेवले तरी माझ्या हे अनुभवास आले आहे, की आम्हास सरकारकडून मिळणारी वागणूक ही समाधानकारक नाही. आजच्या घडीस सध्या जरी मला या मुद्यांवर फारसे बोलायचे नसले तरी हे खरे आहे की, आम्हा राजांना युरोपला यायचे असेल तर काही वेळा आम्हाला घासाधिशी करून काही गोष्टीचा त्याग करावा लागतो. मला जे वाटते ते हे की, ही वागणूक अनावश्यक आणि मानहानीकारक आहे. ही अशी आहे, की ज्यामुळे राजे लोक हतोत्साह होऊन त्यांचे नैतिक बळ कमी होईल. ज्यामुळे ते प्रशासनात सहभागी होण्यास उदासीन राहतील. अनेक राजे व राजपुत्र हे पूर्वापार चालत आलेल्या परंपरेनुसार अधिकारावर येतात; पण त्यांना अशाप्रकारे नाउमेद केले जाते. अशा राजांचे पुढे काय व्हायचे ते होवो; पण एक खरे की, ते पगारी अधिकाऱ्यांपेक्षा जास्त महत्त्वाचे आहेत.

सध्याच्या व्हॉर्ईसराय महोदयांच्या परिपत्रकानुसार या राजांना कसे वागवले जाणार आहे याकडे थोडे लक्ष द्या. थोडे बारकाईने याचा अभ्यास करून ठरवा, की हे असे परिपत्र काढण्याची गरज होती का अथवा ते योग्य आहे का? भारताबाहेर जाऊन न आलेले राजे-राजपुत्र हे युरोपवारी करून आलेल्यांपेक्षा जास्त वाईट आहेत? त्यांच्यामध्ये आपतीजनक ते काय आहे? त्यांच्यावर ठेवलेले आरोप हे अगदी संदिग्ध, अस्पष्ट असून सर्वसाधारण जनतेला प्रभावित करण्यासाठी वापरलेली ती विधाने आहेत. या राजांपैकी जर मद्यापी आणि व्यभिचारी कोणी नसते, तर भारत सोडून कोणी गेले असते का? मला अशा काही थोड्या लोकांची नावे माहीत आहेत, ज्यांनी इंग्लिश व युरोपियन महिलांशी लग्न केलेले आहे. मी अशा काही राजांची व श्रीमंतांची यादी देऊ शकतो, जे फर्निचर, काचसामान आणि इतर गोष्टींसाठी मोठ्या रकमा पाठवतात. असे असेल तर मग राजा-महाराजांच्या या कमजोरीचे फार मोठे भांडवल करण्यात काय अर्थ आहे? याचा अर्थ मी त्यांच्या उधळपट्टीचे समर्थन करत आहे असे नाही. असे वागणे ही त्यांची चूक आहेच; पण सरकारच्या या धोरणाबाबत कोणाकडे दाद मागावी? भारत सरकार कितीही शक्तिशाली असले तरीही शेवटी काम तर हेच मनुष्यप्राणी करत असतात व त्यांनी होत्याचे नव्हते करू नये असे वाटते. एकीकडे गरीब व भिकाऱ्यांसाठी कायदे करताना त्यावर चर्चा होते; पण भारताच्या या कमनशिबी राजांना निर्धन जनतेपेक्षाही जास्त वाईट समजून वागवले जाते. आदेश व परिपत्रके त्याच्या लक्षात यायच्या आत लादले जातात. भारतात राजा होणे ही फार मोठी शिक्षाच आहे. या दिल्या गेलेल्या वागणुकीचा उद्देशच असा असावा, की क्रोधित होऊन अथवा निराश होऊन या राजांनी राजेपद सोडावे.

मग ही खन्या अर्थाने त्यांची सुरक्षा आहे का? यामुळे त्यांचा कोणता मान राखला जातो? अशा संस्कृतीकडे पाहता आपण हे खात्रीशीरपणे म्हणू शकतो की, आज राजांना आपले सिंहासन आधीच्या पेक्षा जास्त सुरक्षित वाटते आणि ते नेहमीप्रमाणे आनंदी आहेत?

एखाद्याने विचार व्यक्त केले तर त्याला बेईमान ठरवले जाते आणि मौन बाळगणाऱ्यांचा तर तोटाच होतो. ही अवघड अवस्था कशी सोडवावी? आपल्या मैत्रीचा दुरुपयोग करून घेत मी हे लिहीत नसून एक संवेदनशील व न्याय्य व्यक्ती म्हणून मी आपणासमोर हे मांडत आहे. माझी अभिव्यक्ती कदाचित खेडवळपणाची, सडेतोड असेल; पण याबद्दल आपण माफ करावे. माझ्या शुभेच्छा सर्वांना द्याव्यात.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

५२५

पॅरिस पालीस डी ओर्से

२४ ऑक्टो. १९००

प्रिय सर एडमण्ड मॉनसन * (Monson),

आपल्या पत्राबद्दल व आपण घेतलेल्या कष्टाबद्दल आपले आभार. मि. लिस्टर यांच्या आगमनाच्या ठराविक दिवशी मी येण्यासाठी सज्ज आहे.

आपला मित्र
सयाजीराव गायकवाड

* पॅरिस येथील ब्रिटिश सचिवालय

५२६

पॅरिस हॉटेल डी ओर्से

२५ ऑक्टो. १९००

प्रिय मित्र गॉर्डन,

आपले पत्र आताच हातात पडले. धन्यवाद. आपल्या उद्देशांबाबत कोणताही गैरसमज नाही. मी त्या माणसाला योग्य ते बक्षीसही देईन. त्या संदर्भात चौकशी करून मी योग्य तो निर्णय घेईन. मग आपणास कळवीन. माझे विचार आपल्यासारखेच आहेत. मग सगळ्या गोष्टी प्रसन्नपणाने का होऊ नयेत? राणीसाहेब वीची येथे आहेत. या महिन्याच्या २७ तारखेला त्या येथे येतील. मी प्रदर्शनाच्या अभ्यासात गुंतलो आहे. मि. ल्युबेची उद्या भेट होईल. आपली व लेडी टिवडेल यांची प्रकृती उत्तम असेलच.

आपला मित्र
सयाजीराव गायकवाड

प्रिय मित्र सर जॉन वॉटसन,

बन्याच दिवसांत मी आपणास पत्र लिहिले नाही. मी इथे काही काळ वास्तव्यास होतो आणि भारतात परतण्यापूर्वी इंग्लंडमध्ये काही दिवस गाहणार आहे. भारतातून काही चांगले वर्तमान कळत आहे. सर्व काही योग्य अशा पद्धतीने चालले आहे. अशातच भारत सरकारकडून प्रसिद्ध झालेले राजांच्या संदर्भातले परिपत्रक आपल्या वाचनात आले असेलच. माझा असा विचार आहे, की हे परिपत्रक खोडसाळपणाचे असून अनावश्यक स्वरूपाचे आहे. हे परिपत्रक चुकीच्या गृहितकाचे असल्याने त्याचे निष्कर्षही चुकीचे आहेत. यामुळे प्रशासन करणाऱ्या राजांचे महत्त्व कमी होत जाईल व त्यांचे काम त्यांना समाधानकारकपणे करता येणार नाही. राज्याच्या विकासामध्ये ते कायदेशीरपणे सहभागी होऊ शकणार नाहीत. या परिपत्रकामुळे राजांची अभिरुची राज्याच्या विकासाकडे होण्याएवजी ब्रिटिश सरकारमध्ये शांतपणे विलीन होण्याकडे त्यांचा कल वाढत जाईल. परिपत्रकाची भाषा आणि आशय अप्रामाणिक, दुष्ट प्रवृत्तीना वाढविणारी आहे. राजांना राज्याच्या हिताकडे लक्ष पुरवणे राजांना शक्य होणार नाही. त्यांचे लक्ष आणि शक्ती सरकारी मर्जी संपादनामध्ये खर्ची होईल. स्वातंत्र्याची त्यांची सवय मोडली जाईल, ज्यामुळे ते चारित्र्य गमावून बसतील, ते आपला आत्मसन्मान गमावून बसतील. काही काळ सेवा केल्यानंतर अगदी खालच्या दर्जाचे चाकर-नोकर देखील रजा आणि निवृत्तीवेतनासारख्या हक्कांबाबत बोलू शकतात; पण ह्या राजांना प्रशासनातल्या अधिकाऱ्यांच्या मनमानीला बळी पडावे लागते; आणि हे अधिकारी असे आहेत, ज्यांच्याशी यांचा प्रत्यक्ष कधीही संबंध येत तर नाहीच; पण त्यांना या राजांचे महत्त्वही वाटत नाही. ते यांच्या विचार आणि भावना जाणत नाहीत. अशा प्रकारची वागणूक जर दिली गेली, तर हे राजे सुखी, आनंदी होणार तर नाहीतच, उलट सरकारलाडेखील यांच्या अविश्वास आणि अनिश्चिततेला तोंड घावे लागेल. ह्यामध्ये कोणताही भारतीय बदल घडवू शकणार नाही आणि सरकार तर आपल्यात सुधारणा करून घेणे शक्यच नाही. इंग्लंडमधील प्रशासनास ही दूरवरच्या भारतामध्ये बदल घडवून आणणे अवघड होईल. येथे असलेले जे जबाबदार आणि प्रभावशाली लोक आहेत त्यांना तेथील खन्या गोष्टी माहीत नाहीत. लोकांच्या जवळ जाऊन त्यांच्याशी अंतरंग संवाद केल्याशिवाय या गोष्टी कळणार नाहीत. केवळ आदेश व परिपत्रकाने हे काम अवघड, अशक्य होईल. इंग्लंड आणि भारतासाठी हिताच्या असलेल्या गोष्टी काही परस्पर विरोधातल्या नाहीत, असे मला प्रामाणिकपणे वाटते.

मी हे पत्र पॅरिसमध्ये असताना लिहिले आहे; पण ते पूर्ण झालेले नाही. हे सर्व सुव्यवस्थित करण्यासाठी मी काय करावे, असे आपण सुचवाल का? माझ्या लोकांना आपणास न्याय्य वागणूक मिळेल याची आशा वाटत नाहीच; पण याविरुद्ध बोलण्यास ते धजत नाहीत. अदृश्य जमीनदारशाहीचा मी पुरस्कर्ता नाही; पण मी या ठाम मताचा आहे, की कोणाचेही जीवन हे

सन्मानजनक असते आणि पराजितांच्याही स्वातंत्र्य, संपत्तीची बूज राखली गेली पाहिजे. मला अशी आशा आहे, की आपणास या पत्रामुळे फार वेदना झाल्या नसतील. आपण व आपली कन्या येथे दोन दिवस राहण्यासाठी येऊ शकाल का? तसे काही ठरत असेल तर मला कळवावे, म्हणजे दिवस व वेळ नक्की करता येईल. आपली प्रकृती उत्तम असेल अशी आशा करतो.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

५२८

ब्राईटन मेट्रोपोल
१४ नोव्हें. १९००

प्रिय मि. फ्रेंच,

दोन्ही मुलांचे प्रगती पुस्तक मिळाले व आनंद वाटला. मी असे गृहीत धरतो की, फर्तेसिंहराव पुढच्या परीक्षेला बसू शकतात, कारण त्यांची उत्तीर्ण होण्याची शक्यता आहे. बन्याच दिवसात मी ऑक्सफर्डला येऊ शकलो नाही याचे वाईट वाटले. एक तर इथले वास्तव्य मर्यादित वेळेचे अन् कामांचा बोजा फार. मिसेस फ्रेंच यांच्या प्रकृतीबद्दल आता काळजी करण्यासारखे काही नसावे असे वाटते. राणीसाहेबही ऑक्सफर्डला भेट देण्यास येतील.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

५२९

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
१५ जानेवारी १९०१

प्रिय महाराज होळकर,

आपणाकडील वर्तमान बन्याच दिवसात समजले नाही. आपली प्रकृती उत्तम असेल अशी आशा करतो. मी येथे परवाच आलो आणि माझे जंगी स्वागत झाले. इतक्या कालावधीनंतर परतल्यामुळे मला फार आनंद झाला. युरोपच्या सहलीचा मी आनंद घेतला. असे कधी कधी थोडे बाहेर जाणे आपणास लाभदायक असते. येथील हवामान थंड व आल्हाददायक असे वाटत आहे. तिथे हवामान कसे आहे? आपणा सर्वांसाठी तीळगूळ पाठवत आहे, कृपया स्वीकारावेत.

आपला मित्र
सयाजीराव गायकवाड

५३०

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
१५ जानेवारी १९०१

प्रिय शिंदे महाराज,

आपल्या पत्रव्यवहारात बगऱ खंड पडला आहे. आपण चीनच्या दौऱ्याहून सुरक्षित पगतल्याबदल आपले अभिनंदन. मी येथे परवाच आलो. मुलांना सर्दीचा थोडा त्रास आहे. बाकी सर्व कुशल आहोत. येथील हवामान बदलते आहे; पण थंड आहे हे नशीब. मुलांचा नमस्कार आपण स्वीकारावा. परंपरेप्रमाणे तीळगूळ पाठवत आहे, स्वीकारावेत.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

५३१

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
१५ जानेवारी १९०१

प्रिय रेवेन्शा,

आपल्या दोन पत्रांबदल आपले आभार. मी बडोद्यास सुरक्षितपणे पोहोचलो. यावेळी परतत असताना मला जो आनंद होत होता तो यापूर्वी कधी जाणवला नाही. एक तर निर्धारित वेळेतच परत येण्याचा ताण माझ्यावर नव्हता. दुसरे, कोणताही अंतर्गत अथवा बाह्य दबावही माझ्यावर नव्हता (नोळेंबर महिना सोडला तर).

सुटीचा कालावधीही बराच मोठा झाल्याने परतीच्या आनंदात वाढच झाली. मला तणाव आणि उगीच केलेली ढवळाढवळ आवडत नाही. मुंबईमध्येही सर्व काही व्यवस्थित झाले. लॉर्ड नॉर्थकोटची भेट झाली. तो एक चांगला माणूस आहे. ओब्रायन कुटुंबियांना मी आठवण केली म्हणून सांगा. दुष्काळादरम्यान आम्ही केलेल्या उपाययोजनांमुळे आपण समाधानी असाल. मी अमेरीका असताना ओब्रायनसोबत बोलणे झाले होते तेव्हा त्यांनी सर्व व्यवस्थांबाबत समाधान व्यक्त केले होते. याचबरोबर निरीक्षक वर्गातील लोकांना थोडे प्रशिक्षित करणे आवश्यक आहे असे त्यांचे मत होते. ‘सुभा’च्या हुद्यावर काम करणाऱ्यांनी हेच म्हटले आहे. त्यांच्या योग्य अशा सूचनांवर मी विचार करत आहे. कामाचे निरीक्षण योग्य होणे ही खरी अडचण असून भविष्यातही ही समस्या सुटेल असे वाटत नाही. माझ्या युरोप दौऱ्याबदल बोलायचे होते; पण पुन्हा कधी तरी. आपल्या सहदयपणाबदल मी आभारी आहे. मिसेस रेवेन्शा आजकालमध्ये मुंबईला जाणार

असतील. कॅप्टन जॉकोबची सकाळीच भेट झाली. ते मला चांगले सद्गृहस्थ वाटले. त्यांनी आपले पालनपूरचे दुष्काळाचे अनुभव सांगितले. त्यांनी पालनपूरच्या पटेलांबद्दल माहिती घेतली व हेही विचारले की, कोणी गायकवाडांच्या जनतेपैकी आहेत का? तेथे केवळ २० माणसेच अशी निघाली. मलाही हे ऐकून आश्चर्य वाटले. आपली लवकरच भेट घेणार आहे.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

५३२

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
१५ जानेवारी १९०१

प्रिय सर मि. इलियट,

मी दुष्काळग्रस्त भागाचा दौरा करताना घेतलेल्या टिप्पणांची टंकलिखित स्वरूपातील प्रत या पत्रासोबत मेसर्स मॅकमिलन ॲंड कं. यांच्यासाठी पाठवत आहे. मी हे बारकाईने वाचले असून काही वाक्यांमध्ये बदल केले आहेत. याशिवाय काही वाक्ये जोडली असून मॅकमिलनला पाठवलेल्या मुद्रण लिपीमध्ये चार मोठे उतारे जोडले आहेत. आपणास सोपे व्हावे म्हणून मी शक्य तितके संक्षिप्त लिहिले असून ही मुद्रण प्रत आपण कृपया मॅकमिलनकडून घ्यावी. यामध्ये कमीत कमी चुका ठेवून आपला त्रास वाचवण्याचा मी प्रयत्न केला आहे. आपण तेथेच आहात त्यामुळे मी आपणास विनंती करतो की, आपण प्रूफे तपासावीत आणि अर्थाचा फेरफार होत नसेल तर आवश्यक ते बदलही करावेत. त्याचबरोबर अंतिम छपाई आणि बांधणीपूर्वी मला टिप्पणांचा प्रत्येक भाग पाठवावा. छपाई लवकर होईल याकडे आपण लक्ष घ्यावे. छपाईबाबत इतर अटींसाठी मनुभाई व मॅकमिलन यांचे बोलणे झालेले आहे.

आपण चुका दुरुस्त केल्यावर मी ते परत वाचायला घेतले. यामागे आपल्या क्षमतेबाबत मी साशंक आहे असे अजिबात नाही, उलट माझ्याच अभिव्यक्तींमध्ये रांगडेपणा असू शकतो. म्हणून माझ्या मनात कोणतेही अप्रिय भाव नाहीत हे समजून घ्यावे. आपण माझ्यासाठी जे कष्ट घेत आहात त्याबद्दल मी आपले आभार कसे मानावेत हे समजत नाही. मी अशी आशा करतो की, पुस्तक तयार होऊन येईपर्यंत आपण त्याकडे जातीने लक्ष घ्यावे. मी लिखाण अजून वाढवू शकतो; पण मग पाल्हाळ किती लावावा याला मर्यादा असली पाहिजे. काही काळानंतर या विषयावर मला वाटले तर अजून लिहीन. आपली पत्रे मिळाली आहेत; पण त्यांचे उत्तर मी नंतर देईन. मी परतल्याचा आनंद येथे जनतेमध्ये दिसून येत असून मी काम सुरु केल्याने मलाही

आनंद होत आहे. आपली प्रकृती उत्तम असेलच. मुद्रणप्रत आपणास दाखवण्याबाबत मी मँकमिळन कंपनीला लिहिले आहे. आपले त्यांच्याकडे जाणे झाले नाही तर ते स्वतःहून आपणाकडे पत्र पाठवायची व्यवस्था करतील. हे काम लवकर झाले तर मला बरे वाटेल.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

५ ३ ३

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
२१ जानेवारी १९०१

श्रीमंत अखंडित लक्ष्मीअलंकृत ताराराजासाहेब पवार, संस्थान देवास यांस,

सयाजीराव गायकवाड संस्थान, बडोदे यांची विज्ञापना, तागाईत तारीख २२ जानेवारी १९०१ पावेतो येथे श्रीकृपेकरून सर्व मुलाबाळांसह सुखरूप असों विशेष. आपणाकडून ता. १९ मिनहूची तार आली, ती पावली. आम्ही सहकुटुंब विलायतेहून परत आपले राजधानीस सुखरूप येऊन पोहोचलो, त्याबदल आपण आनंद प्रदर्शित करून सर्व मंडळींच्या प्रकृतीविषयी विचारपूस केली त्याबदल आपले फार आभार मानले पाहिजेत. असेच वरचेवर तिकडील कुशल वृत्त पाठवून आनंदवीत जावे. इकडे आमची स्वतःची प्रकृती व चि. फत्तेसिंहराव, जयसिंहराव, शिवाजीराव, इंदिराराजे, धैर्यशीलराव व सौ. राणीसाहेब या सर्वांच्या तब्बेती उत्तम आहेत. काळजी नसावी. आपण आपले प्रकृतीस जपत जावे व वरचेवर कुशल वृत्त कळवीत असावे. इकडून मकर-संक्रांतीनिमित्त शर्करायुक्त तीळ अलाहिदा पाठविले आहेत. त्यांचा आपण आनंदाने स्वीकार करावा.

इकडे हवामान ठीक आहे. थंडी बरीच पडत आहे. बाकी नवल विशेष लिहिण्यासारखे नाही. कळावे बहुत काय लिहिणे हे विज्ञापना.

सयाजीराव गायकवाड

५३४

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
२३ जाने. १९०१

प्रिय कॅप्टन जेकोब,*

इंग्लंडच्या महाराणीसाहेबांच्या मृत्यूची बातमी समजली आणि मला झालेले अतीव दुःख व्यक्त करायला शब्द कमी पडत आहेत. त्यांच्या मायाळूपणाचा अनुभव मी प्रत्यक्ष घेतलेला असल्याने माझ्या दुःखाचे मोजमाप करणे शक्य नाही. अगदी अलीकडे मी त्यांना भेटलो आहे आणि त्यांच्या आठवणी अजूनही ताज्या आहेत. ईश्वर त्यांच्या आत्म्यास शांती देवो ही मनःपूर्वक कामना. त्या एक महान राणीसाहेब होत्याच; पण सम्राज्ञी म्हणून त्यांची आठवण प्रत्येकाला येत राहील. आमच्या शोकसंवेदना पोचवण्यामध्ये आपण मला आवश्यक ती मदत करावी. प्रिंस ॲफ वेल्स व शाही खानदानार्प्यात आमच्या भावना आपण क्वाईसरॉयमार्फत पोहोचवाव्यात ही विनंती. आपले पत्र मिळताच मी हे पत्र लिहिले आहे. उपरोक्त कारणास्तव सार्वजनिक कार्यालये व शाळा बंद ठेवण्याचे मी आदेश काढत आहे.

आपला विश्वासू,
सथाजीराव गायकवाड

* बडोद्याचे सहायक रेसिडेंट अधिकारी

५३५

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
२३ जानेवारी १९०१

प्रिय महाराज जगतसिंहजी, कपूरथला

आपल्या पत्राबद्दल धन्यवाद. आपण लंडनमध्ये एकमेकांना भेटू शकले नाही हे किती वाईट. आपण येथे एकदा माझ्या भेटीस यावे ही इच्छा आहे. सरकारने परिपत्रक काढून जो मूर्खपणा केला आहे त्याचे वर्णन करण्यास शब्द नाहीत. ह्या परिपत्रकाचा आपल्या पत्रात उल्लेख होता. आपणास अक्षरशः स्वातंत्र्य नाही, संपत्तीचा अधिकार आणि प्रतिष्ठाही नाही. सध्या तरी माझी मुले माझ्यासोबत परत आलेली आहेत. माझा थोरला मुलगा जून महिन्यात तेथे जाणार आहे. मी असे ऐकले की, आपण आपल्या मुलांना फ्रान्समध्ये शिक्षणासाठी पाठवणार आहात. ही कल्पना खरेच चांगली आहे. मला तर वाटते आपण मुलांना अमेरिकेलाही पाठवायला हवे. आपली मुले

खुशाल आहेत ना? त्यांना माझे आशीर्वाद सांगावेत. आपल्या पत्रव्यवहारामध्ये वाढ होणे आवश्यक आहे. आम्ही, आमच्या राणीसाहेब कुशल असून आपणही सर्व कुशल असाल अशी कामना करतो. इंग्लंडच्या महाराणीसाहेबांचे निधन झाल्याचे ऐकून वाईट वाटले. त्या मायाळू आणि प्रभावशाली होत्या.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

५ ३ ६

लक्ष्मी विलास राजवाडा, बडोदा
१ फेब्रु. १९०१

ती. गंगारूप मातुश्री म्हाळसाबाईसाहेब गायकवाड,

मु. नवसारी, वडिलांचे सेवेशी बालके सयाजीराव गायकवाड, मु. बडोदे यांचा कृतानेक साष्टांग दंडवत, विज्ञापना, तागाईत ता. १ माहे फेब्रुवारी सन १९०१ पावेतो मुक्काम मजकुरी सर्व मुलाबाळांसह सुखरूप असो विशेष. आपलेकडून ता. ३१ माहे जानेवारी सन १९०१चे पत्र आले, ते सुसमयी प्रविष्ट होऊन परम संतोष झाला. असेच वरचेवर पत्र पाठवीत जाऊन आपली खुशाली कळवीत असावे.

आपल्याकडे जो स्याना पाठविण्यात आला तो आमचे पाहण्यात आला नाही. तो नजरचुकीने आपलेकडेस पाठविण्यात आला असेल, तरी त्यासंबंधाने इकडे तपास चालू आहे. इकडे चि. फत्तेसिंहराव, जयसिंहराव, शिवाजीराव, इंदिराराजे व धैर्यशीलराव यांच्या तब्येती उत्तम असून आमच्या उभयतांच्याही तब्येती मजेत आहेत. इकडे हवामान ठीक आहे, दुसरे नवल विशेष काही नाही. कळावे बहुत काय लिहिणे. सेवेशी श्रुत होय हे विज्ञापना.

सयाजीराव गायकवाड

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
५ फेब्रु. १९०१

प्रिय दिवाणसाहेब अय्यंगार,

मि. कॉटन हे महान शिक्षणतज्ज्ञ असून भारताच्या संदर्भात अनेक विषयांमध्ये त्यांनी प्रावीण्य संपादन केले आहे. खास करून भारताच्या इतिहासाचा त्यांचा सखोल अभ्यास आहे. माझी त्यांच्याशी काही काळापूर्वी ओळख झालेली आहे. आपल्या शिक्षण विभागासाठी त्यांचा काही उपयोग झाला तर पाहावे. अर्थात, ते तयार असतील तर. मला असे समजले आहे की, या महिन्याच्या २३ तारखेला ते परत (युरोपला) जाणार आहेत. तोपर्यंतच्या कालावधीमध्ये त्यांनी अहमदाबादला भेट घावी, शिवाय माझा असा प्रस्ताव आहे, की त्यांनी आपल्या शैक्षणिक समस्यांचा अभ्यास करून त्यांचे टीकात्मक परीक्षण करून काही मार्गदर्शन देण्यासाठी हा कालावधी वापरात आणावा. त्यांनी शाळांची अवस्था, अभ्यासक्रम, शिस्त आणि अंतर्गत व्यवस्थापन इ.चा अभ्यास करावा. त्याचबरोबर आर्थिक बाबी आणि अपेक्षित परिणामांसाठी आवश्यक शिक्षकांच्या योग्यतेबद्दलही आपले विचार मांडावेत. माझ्या मते, त्यांनी खास करून अभ्यासक्रम आणि शिक्षण विभागाच्या आर्थिक नियोजनाकडे बारकाईने पाहावे.

या मुद्यांवर मला आपला सल्ला हवा आहे. मि. छगनलाल मोदी यांना त्यांच्या सेवेत तैनात करावे. त्यांना आवश्यक त्या सर्व गोष्टींची पूर्तता करण्याची पूर्ण वेळ जबाबदारी मोदींची असेल. शिक्षण विभागात आपल्या स्थानिक भाषा आणि इंग्रजीच्या अभ्यासक्रमांचा समावेश असेल. यासाठी त्यांना आपण रु. एक हजार घावेत असे मी सुचवतो. त्यांनी जाण्यापूर्वी आपला अहवाल घावा. जर त्यांना आपली प्रवासाची तारीख ठरल्या वेळेपेक्षा पंधरा दिवस पुढे ढकलणे शक्य झाले तर फार उत्तम होईल. त्यांना आपण रु. पंधराशे देऊ शकू. त्यांनी खेड्यातील व जिल्हा पातळीवरच्या शाळांचा अभ्यास करावा.

आपला विश्वासू,
सयाजीराव गायकवाड

५३८

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
५ फेब्रु. १९०१

प्रिय कर्नल रेवेन्शा,

आपल्या पत्रांबद्दल धन्यवाद. आपण इतक्या लवकर रजेवर जात आहात याबद्दल वाईट वाटले. मी मिसेस रेवेन्शा यांना पत्र लिहिले नाही, कारण त्या आजारी होत्या. आपणास एका कामासाठी मी विनंती करत आहे आणि ते आपण पूर्ण करणे गरजेचे आहे. जर यासाठी आपल्या वरिष्ठांची परवानगी घ्यावी लागली तरी आपण ती घ्यावी व काम पूर्ण करावे. बडोद्याच्या दुष्काळाच्या व्यवस्थापन व प्रशासनासंदर्भात आपण जो अहवाल तयार केला आहे तो मला संपूर्णपणे जसाच्या तसा हवा आहे. हा मला राज्याच्या दृष्टिकोनातून आवश्यक आहे, कारण त्यामध्ये अनेक पैलूंवर प्रकाश टाकण्यात आला आहे. ज्याचा उपयोग मला पुढे होणार आहे.

आपला विश्वासू,
सयाजीराव गायकवाड

५३९

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
६ फेब्रु. १९०१

प्रिय कर्नल रेवेन्शा,

व्हिक्टोरिया मेमोरिअलच्या संदर्भात पालकत्वाची भूमिका करणे मला आवडेल. याबद्दलचे योगदान योग्य वेळी मी आनंदाने देईन.

आपला मित्र
सयाजीराव गायकवाड

५४०

कॅम्प सिनोर,
१० फेब्रु. १९०१

प्रिय दिवाणसाहेब अय्यंगार,

आपणास हे माहीत आहे की, सध्या आपली आर्थिक परिस्थिती ही ओढग्रस्तीची झाली असून कोणताही खर्च हा अडचणीचा ठरत आहे. देशी माध्यमाच्या एक-दोन शाळा सुरु करण्याचा माझा विचार आहे. मला अशा काही इंग्रजी शाळांची माहिती हवी आहे, ज्या फारशा नीट चालत नाहीत अथवा ज्यांना बंद केले तरी काही अडचण येणार नाही. मला आठवते त्याप्रमाणे सिद्धपूरच्या इंग्रजी शाळेचा फारसा उपयोग लोकांना झाला नाही. अशा शाळांना व्हर्न्याक्युलर शाळेत रूपांतरित करावे. माझी कल्पना व उद्देश लक्षात घेऊन या संदर्भात आवश्यक ती माहिती कृपया लवकर पुरवावी. महिला प्रशिक्षण शाळेचे टिप्पण आपणाकडून मला मिळाले नाही, त्याची मी वाट पाहत आहे. त्याचे अध्ययन करून मला एक योजना बनवायची आहे. मी असे सुचवतो की दहा विद्यार्थी अहमदाबाद अथवा इतर प्रशिक्षण प्रशालेला पाठवावेत; पण प्रशिक्षणानंतर त्यांनी संस्थानातच नोकरी करावी ही अट असेल. त्यांचा खर्च त्यांच्या स्कॉलरशिपमधून भागवला जावा. महिला शिक्षकांच्या प्रशिक्षणासाठी देखील हीच पद्धत असेल. मि. दलाल यांनी प्रस्ताव मांडला आहे की, सध्याच्या संस्थेचे रूपांतर ते मुलींच्या शाळेत करणार आहेत. आपल्या शिक्षण विभागात प्रशिक्षित शिक्षकांची संख्या जरूरीपेक्षा जास्त आहे यावर माझा विश्वास नाही आणि तसे शिक्षक असतील तर हा खर्च करायची गरज नाही. येथे सगळीकडे हिरवळ दिसत असल्याने मनाला बरे वाटत आहे. रेसकोर्सच्या आसपास आपण वठलेली झाडे पाहिली तशी झाडे येथे काही दिसत नाहीत.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

५४१

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
१० फेब्रु. १९०१

प्रिय दिवाणसाहेब अय्यंगार,

मि. पंडित व मि. केरशापजी यांच्यासोबत झालेल्या चर्चेवरून असे लक्षात आले की, न्यायालयीन प्रकरणे निकालात काढण्याचा आपल्या येथील वेग हा ब्रिटिश राज्यांपेक्षा फार कमी आहे. हे खरे असेल तर माझ्यासाठी आश्चर्याची बाब आहे. असे वाटत आहे की, माझ्या विविध योजनांचे उद्देश सफल होत नसावेत. इतर कोणत्याही राज्याच्या तुलनेत आपल्या राज्यातील न्यायव्यवस्था वेगवान असावी अशी माझी धडपड होती. मग या विलंबाच्या कारणांचा शोध

पत्रसंग्रह : भाग एक | ४९३

घ्यावा आणि तात्काल उपाययोजना सांगाव्यात. आपल्या येथे न्यायालयांची संख्या कमी आहे असा विचार करणे अयोग्य आहे. उपरोक्त संदर्भात पाहणी करून अविलंब अहवाल सादर करावा.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

५४२

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
१७ फेब्रु. १९०१

प्रिय दिवाणजी अध्यंगार,

‘नोंदणी कायदा’ आणि विधवा पुनर्विवाह कायदा या संदर्भातील प्रस्ताव लवकरात लवकर चर्चेला घेऊन आपण रजेवर जाण्यापूर्वी त्यांचे कायद्यात रूपांतर व्हावे अशी माझी इच्छा आहे. हे प्रस्ताव मि. पंडित यांनी फार पूर्वी तयार करून ठेवले आहेत. उद्याचा वेळ मी यासाठी देऊ शकतो. आपणास शक्य असेल तर हा मसुदा प्रकाशित करण्यासाठी माझा आदेश प्राप्त करून घ्यावा. आवश्यक असे सर्व कागदपत्र घेऊन आपण व आपले सहकारी केव्हा याल याची माहिती मला घावी.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

५४३

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
१८ फेब्रु. १९०१

प्रिय ठाकूरसाहेब, पलिताना

आपण उपहाराच्या स्वरूपात हत्ती पाठवणार आहात याबद्दल मी आपला आभारी आहे. हा हत्ती काही दिवसात येथे येर्ईल. पूर्वीपेक्षा आता राणीसाहेबांची प्रकृती उत्तम आहे. सर्व राजपुत्रांचे ठीक चालले असून सर्वात थोरले चिरंजीव^{*} पुढील अभ्यासासाठी थोड्याच दिवसांनी युरोपला जातील. आपणाकडील खुशाली समजली व आनंद वाटला. कर्नल जॅक्सन यांची भेट झाली व अनेक विषयांवर चर्चा झाली. मी आज दाबक्याला शिकारीसाठी जाणार आहे.

आपला मित्र
सयाजीराव गायकवाड

* फतेसिंहराव ऑक्सफर्डच्या प्रवेश परीक्षेत नापास झाल्याने डिसें. १९०० मध्ये भारतात परतले. एप्रिल १९०१ मध्ये परत गेले. उत्तीर्ण झाले आणि जुलैमध्ये बळीओलमध्ये त्यांनी प्रवेश घेतला.

५४४

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
२१ फेब्रु. १९०१

प्रिय दिवाणसाहेब अय्यंगार,

‘विधवा पुनर्विवाह कायदा’ हा मसुदा मी वाचला. याबाबतचा आवश्यक तो आदेश काढण्यास मी तयार आहे; पण मला वाटते त्या आधी यात मी जो भाग जोडण्याबाबत सूचित केला होता त्या भागावर धामणसकर, गणपतराव गायकवाड आणि पंडित यांच्यासोबत आपण चर्चा करावी. हे काम लवकर पूर्ण झाले पाहिजे आणि पंडित रजेवर जाण्यापूर्वी कायदा तयार झाला पाहिजे. हा मसुदा मी गणपतराव गायकवाड यांच्याकडे पाठवत आहे.

आपला विश्वासू
आदेशावरून
फक्तेसिंहराव स. गायकवाड

५४५

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
२५ फेब्रु. १९०१

प्रिय नबाबसाहेब, रामपूर

आपल्या पत्रांबद्दल मी आपले आभार मानतो. आपण माझ्या प्रकृतीची चौकशी केली यामुळेही आनंद वाटला. मी सध्या आमच्या बडोदा विभागाचे इन्स्पेरेशन करण्यामध्ये व्यस्त आहे. या महिन्यात मी विभागातील तीन तालुक्यांचे निरीक्षण केले. हे काम पूर्ण झाल्यावर मी राणीसाहेबांच्या तब्येतीखातर नैनितालला जाण्याच्या विचारात आहे. वातावरणातील अचानक बदलाने त्या आजारी पडल्या.

नसीरखान पखावजी यांना आपल्याकडे काही काळ पाठवायचे होते व मी त्यांना आत्ताही आनंदाने पाठवीन; पण युरोपहून परतल्यावर मी त्यांना संगीत विद्यालयात विद्यार्थ्यांना पखावज शिकवण्यासाठी नेमले. एकदा विद्यार्थ्यांची अभ्यासाची घडी बसवून जेव्हा थोडी फुरसत मिळेल तेव्हा ते आपणाकडे येतील, आपले मनोरंजन करतील. आपली प्रकृती उत्तम असेल.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

पत्रसंग्रह : भाग एक | ४९५

कॅम्प दाबका,
२१ फेब्रु. १९०१

प्रिय सर इलियट,

आपले दि. १ फेब्रु. १९०१चे पत्र मिळाले व आनंद वाटला. आपण केलेल्या टीकेचे स्वागतच आहे. सहसा प्रज्ञापूर्ण टीका पाहावयास मिळत नाही. खरे तर मला एक उत्कृष्ट शब्दचित्र लिहायचे होते.* मी ‘निबंध’ हा शब्द बदलून ‘टिपण’ हा शब्द घेतला; पण काही दुरुस्तीकडे लक्ष दिले गेले नाही. नवीन लेख लिहिण्याइतका वेळही नाही आणि चुकीची सुचवलेली दुरुस्ती व पुस्ती जोडण्याचे काम योग्य होण्यासारखी साधने नाहीत. जिब्राल्टरकडून आम्हाला टाईपरायठर मिळणार नाही. ह्या लेखामध्ये माझ्या भारतातील जीवन व कार्याबाबत खरोखरच न्याय झालेला नाही. असे म्हणताना मी या लेखाच्या मूल्यमापनाकडे विचार नेण्याचे सोंग आणलेले नाही. अत्यंत प्रतिकूल परिस्थितीत मी ते लिहिले होते. मी अब्दुल रहमानचा संदर्भदेखील खोडून टाकला, त्यामागे काही उद्देश होता. याचा अर्थ मी सुचवलेल्या दुरुस्त्यांकडे दुर्लक्ष झाले आहे. मी पूर्ण लेख पाहिला नाही अजून. माझ्या लेखाबद्दल जिसस नोल्सने लिहिलेले एक प्रसन्न करणारे पत्र मिळाले आहे. तो लेख जानेवारीच्या अंकासाठी हवा होता; पण मी वेळेत देऊ शकले नाही. मी लंडन सोडून इकडे आलो आणि महाराणींचे तिकडे निधन होईल असे स्वप्नातही वाटले नाही. येथे वर्तमानपत्रे त्यांचे जीवन आणि कार्याच्या माहितीने भरलेली आहेत. नव्या राजाला मी औपचारिकतापूर्ण टेलिग्राम पाठवला आहे. आपणास व मिसेस इलियट यांना माझ्या हार्दिक शुभेच्छा. गेले काही दिवस तापाने त्रस्त होतो; पण आज बरे वाटत आहे. मुले खेळत आहेत. मी आजारी असूनही येथे आलो, कारण मला इतरांना आनंदात पाहणे आनंदाचे वाटते. सध्या मी तालुक्याला भेटी देत आहे.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

*महाराजा सयाजीराव यांनी फेब्रुवारी १९०१ मध्ये नाईन्टीन्थ सेंच्युरी मॅगझिन, लंडन यात ‘माझा भारत आणि युरोपातील दिनक्रम’ हा निबंध लिहिला आहे.

५४७

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
२७ फेब्रु. १९०१

प्रिय मि. फ्रेंच,

फत्तेसिंहराव आता माझ्यापासून दुरावण्याची वेळ आली असून त्यांना परदेशात पाठवायचे आहे. हा निर्णय मला वेदना देणारा असला तरी तो घ्यावा लागेल. त्यांना इंग्लंडला पाठवण्यासाठी १५ एप्रिल ते १ मे १९०१च्या दरम्यान काही व्यवस्था करावी लागेल. त्यांच्यासोबत एक गृहस्थ प्रथम श्रेणीने प्रवास करतील. फत्तेसिंहराव यांना शिक्षणासाठी युरोपला पाठवणे माझ्यासाठी फार मोठा धाडसी निर्णय आणि प्रयोग असेल. या प्रयोगाचे यश पूर्णपणे त्यांच्यावर अवलंबून आहे.

या प्रयोगाचे महत्त्व आणि गांभीर्य कृपया त्यांना समजावून सांगावे. जर त्यानंतर असे लक्षात आले की, त्यांचे वर्तन यश प्राप्तीच्या दिशेने नाही अथवा एखादी अवांछित घटना त्यांच्या हातून घडली तर त्यांना नाईलाजाने परत बोलवावे लागेल. त्यांना परतण्याबाबतचा आदेश मानावा लागेल. आपण असे सर्व त्यांना सुचवावे ज्यांमुळे त्यांना यश मिळेल व त्यांची प्रकृतीही उत्तम राहील. मी शाळेत संध्याकाळी ५.३०वा. येईन.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

५४८

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
१ मार्च १९०१

प्रिय दिवाणसाहेब अय्यंगार,

आपल्या रजेच्या काळात कोणास कार्यभार द्यावा असे आपण विचारले आहे.* आपण मि. धामणसकर यांना कार्यभार द्यावा. ते स्वतः दुसऱ्या कोण्या अधिकाऱ्यास काम करण्यावर नेमतील. कारण सरसुभ्यांना आधीच भरपूर काम आहे. या आदेशामुळे धामणसकर किंवा इतरांवर काही दुष्प्रिणाम होणार नाही. सेवासुविधांसाठी हा आदेश दिला आहे.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

* दिवाण पदावरील व्यक्तीमध्ये थोडा बदल करण्याचा संदर्भ असून अय्यंगारच्या जागी धामणसकर असा तो आहे. अय्यंगार हे एक महिन्याच्या रजेवर होते. नंतर त्यांना ब्रिटिश सर्वेत १९०१ ऑक्टोबरमध्ये वर्ग करण्यात आले.

५४९

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
५ मार्च १९०१

प्रिय महाराज, कोल्हापूर

मला आपण शिकारीसाठी कोल्हापूरला बोलावल्याबद्दल आपले आभार; पण मी येऊ शकत नसल्यामुळे या आनंदापासून वंचित राहणार असल्याने मला दुःख होत आहे.

आपण पाठवलेल्या सदगृहस्थाचे म्हणणे मी संयमपूर्वक ऐकले आणि त्यांच्या प्रकरणात मी लक्ष घालून त्याचे काय होते, काय मार्ग निघू शकतो यावर विचार करीन असे त्यांना सांगितले; पण निश्चित असे आश्वासन दिले नाही.

या प्रकरणाकडे आपण कसे पाहता हे मी समजावून घेर्दैन. याचा एकदा निकाल लागलेला असल्याने माझ्या अडचणी थोड्या वाढल्या आहेत. उष्णता आताच इतकी वाढली आहे, तर काही दिवसांनी असह्य होऊन जाईल. मला वाटते महाराणीसाहेबांची व मुलांची तब्येत उत्तम असेल. आपल्या पत्राच्या उत्तरास विलंब झाल्याबद्दल दिलगीर आहे.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

५५०

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
५ मार्च १९०१

प्रिय ठाकूरसाहेब,

आपणाकडील वर्तमान बन्याच दिवसात समजले नाही, याचे वाईट वाटते. आपण एकमेकांना पत्र लिहीतच असतो. आपल्या थोरल्या चिरंजीवांना मी इटनमध्ये पाहिले, ते फार सुंदर दिसतात. आमचे सुपुत्र येत्या एप्रिलमध्ये युरोपला रवाना होतील. ते बॅलीओलमध्ये जातील. तेथे आपल्या मुलाची व्यवस्था कोण पाहणार आहे? ऑक्सफर्डला त्यांच्यासोबत खर्चाला किती रक्कम आपण देता आहात? कृपया कळवावे. कारण आपली माहिती मला उपयोगाची ठरेल. आपणास व आपल्या राणीसाहेबांना शुभेच्छा.

प्रति,
हिज हायनेस भगवानसिंहजी
जी. सी. टी. ई. ठाकूर साहेब गोंडल

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

५५१

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
५ मार्च १९०१

प्रिय दिवाणजी अच्यंगार,

आपण व्हिक्टोरिया मेमोरियल फंडासाठी रु. एक लाख दिलेले आहेत, ज्यात गाणीसाहेबांचेही योगदान समाविष्ट आहे, याची माहिती रेसिडेंट अधिकाऱ्यांना लेखी स्वरूपात कळवावी म्हणजे नंतर भविष्यात काही समस्या निर्माण होणार नाहीत. या संदर्भात लिहिलेले सविस्तर पत्र मी अजून वाचलेले नाही हे लक्षात ठेवावे. ही रक्कम तीन वर्षात तीन हप्त्यांमध्ये घावी.

आपल्या राज्यात लहान वयातील होणारे विवाह थांबण्यासाठीच्या कायद्याचा मसुदा शक्यतो काटेकोर पद्धतीने तयार करून कृपया लवकरात लवकर करावा, म्हणजे त्यावर सखोल चर्चा होऊ शकेल. लग्नाच्या वयाबाबत महत्त्वपूर्ण चर्चा होणे गरजेचे आहे. मग लोकांनी कायदा स्वीकारण्याच्या बाबतीत कार्यवाही करता येईल.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

५५२

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
१२ मार्च १९०१

प्रिय कर्नल रेवेन्शा,

मिसेस रॉवेन्शॉ बडोद्याहून निघाल्या असताना त्यांना निरोप देण्यासाठी मी हजर नव्हतो याबद्दल मी दिलगिरी व्यक्त करतो. माझा असा समज होता की, त्या आज निघणार असून, आपणास निरोप देण्यासाठी मी स्वतः येणार होतो.

माझ्या मुलांचा उल्लेख राजपुत्र (प्रिन्स) म्हणून करण्याबाबत भारत सरकारला एक पत्र आपण निघण्यापूर्वी पाठवून घावे, अशी माझी इच्छा होती. आता हे काम मला करावे लागेल. आपण मला भेटायला येण्यापेक्षा मीच आपली भेट घेण्यासाठी आपल्या निवासस्थानी आज सायं. ५.३० वाजता येईन. यात आपणाकडून काही बदल झाला तर कळवावे.

आपला मित्र
सयाजीराव गायकवाड
पत्रसंग्रह : भाग एक | ४९९

५५३

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
१५ मार्च १९०१

प्रिय मेजर स्टुअर्ट,

आपण पाठवलेल्या पुस्तकाबद्दल धन्यवाद. अब्दुल रहमान प्रथम खंड आपणास वाचनासाठी पाठवत आहे. द्वितीय खंड काही दिवसांनी पाठवीन. नैनिताल येथे भाड्याने घर मिळवण्यात काही अडचणी असतील तर कळवावे. माझा एक अधिकारी तेथे आलेला आहे.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

५५४

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
१७ मार्च १९०१

प्रिय मि. रूज,*

आपले २६-२-१९०१ चे पत्र आता मिळाले. माझ्या मुलांपैकी मी केवळ फर्तेसिंहरावांना इंग्लंडला पाठवत असून, इतरांना नाही. पिलाजीरावांचा भाऊ श्यामराव, जो आता मोठा झाला आहे, इंग्लंडला जाण्याची शक्यता आहे. तो अभ्यासासाठी जात आहे; पण त्याच्या वयाच्या मुलास हे मानवेल की नाही हे माहीत नाही. आपल्या निगराणीत असलेल्या मुलांची पत्रे आली असून ते फार चांगले लिहीत आहेत. आपण पुस्तके विकत घेतली याला काहीच हरकत नाही, ती चांगली आहेत. विश्वासरावांचे खर्चाचे स्वरूप असे आहे, की मागे काही बचत होतच नाही. सध्या आपली प्रकृती उत्तम असेल. आपण केलेल्या चौकशीबद्दल धन्यवाद.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

विल्यम डग्लस रूज

ई स्क्वेअर कॅम्ब्रिज

* इंग्लंडमधील एक शिक्षक असून, ते बडोद्यातील मुलांचा अभ्यास घेऊन त्यांच्या परीक्षांची तयारी करत होते. मुलांमध्ये श्रीमंत संपतरावांचा मुलगा आबासाहेब पिलाजीराव गायकवाड, विश्वासराव घाटगे, पांढरे आणि इतरांचा समावेश आहे.

५५५

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
१७ मार्च १९०१

प्रिय डॉ. नेविस्म,

उशिरा पत्र पाठवत आहे, त्याबद्दल सर्वप्रथम माफी मागतो. ग्रॅंट मेडिकल कॉलेजच्या विद्यार्थ्यांना बक्सीस वितरण करण्यासाठी मी मुंबईला अशातच जाणार आहे.* सध्या डॉ. हॅच त्यांचे प्रमुख आहेत. नैनितालला यावर्षी जावे असा विचार होता; पण तो मला सोडून घावा लागेल असे दिसते. येथे कामगार वर्गामध्ये थोडा असंतोष असताना मी युरोपहून इतक्यातच परतलो असल्याचे कारण सांगत लॉर्ड कर्झनने मला परवानगी नाकारली आहे. यावरून आपल्या हे लक्षात येईल, की आता आमच्याकडून कर्तव्यपूर्तीमध्येही बदला घेण्याची भावना दिसून येते. आपल्या पिताश्रींना व इतरांना माझ्या शुभेच्छा घाव्यात. फत्तेसिंहराव येत्या एप्रिलमध्ये एकटेच युरोपला जाणार आहेत.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

* हा कार्यक्रम २८ मार्च १९०१ रोजी झाला.

५५६

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
२६ मार्च १९०१

प्रिय दिवाणसाहेब अय्यंगार,

आपले २७ मार्चचे चित्तोडगडहून लिहिलेले पत्र मिळाले. आनंद वाटला. आपली सहल उत्तम प्रकारे होत असून, प्रकृतीही ठीक आहे, ही चांगली गोष्ट आहे. उदयपूर हे भारतातील अतिसुंदर ठिकाणांपैकी एक आहे. मला हे माहीत आहे आणि ते शहर मला पाहायला आवडेल. तेथील महाराज स्वभावाने चांगले असून, मृदुभाषी आहेत. आज आम्ही न्यायमंदिरात एक बैठक घेतली. अँम्ब्युलन्सच्या संदर्भात डॉ. धनंजी शहा यांनी व्याख्यान दिले. भाषण उत्तम होते.

आम्हाला अनेक मूर्खपणाचे प्रश्न विनाकारण विचारले जात आहेत नैनितालच्या संदर्भात, आणि दरवेळी हे सांगितले जात आहे, की आम्ही भाड्याने घरे घेऊ नयेत. आम्हाला दिलेल्या

या वागणुकीचा उद्देश आम्हाला खटू करणे असा असून, त्यामुळे आम्ही तेथे जाण्याचा विचारच सोडून घावा, असा काही ब्रिटिश अधिकाऱ्यांचा विचार आहे. या वागण्यामध्ये काही शहाणपण आहे असे वाटत नाही. येथे उष्णता वाढत आहे. उद्या मुंबईला एक-दोन दिवसांसाठी जात आहे. येथे सर्वांची प्रकृती उत्तम आहे. आता हे पत्र मी थांबवतो.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

दिवाण अच्यंगार हे उत्तर भारताच्या दौऱ्यावर होते.

५५७

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
१७ एप्रिल १९०१

प्रिय मि. धामणसकर (प्रभारी दिवाण),

मि. पंडितांना न्यायिक सचिवाचे काम व्यवस्थित करता यावे यासाठी त्यांना नायब दिवाणाच्या कामातून मुक्त करणे आवश्यक आहे. नायब दिवाणाचे काम सध्या भांडारकरांनी पाहावे, त्यांचे आधीचे काम सांभाळून. नायब दिवाणाचे काम तसे कमी आहे. कालपर्यंत हा बदल करायचे माझ्या मनात नव्हते आणि यामुळे पंडित यांच्या कार्यक्षमतेत काही फरक पडणार नाही.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

* मि. भांडारकरांनी दिवाणाचे पद स्वीकारताना अट घातली होती, की कोणीतरी हुशार व उच्च अधिकारी मदतनीस म्हणून मिळाला पाहिजे. त्याप्रमाणे मि. व्ही. जी. भांडारकर यांना बडोदा संस्थानात काहीं काळासाठी बोलावले होते.

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
१९ एप्रिल १९०१

॥ श्री म्हाळसाकांत प्रसन्न ॥

ती. मातुश्री यमुनाबाईसाहेब पवार, संस्थान देवास, वडिलांचे सेवेसी

बालके सयाजीराव गायकवाड, संस्थान बडोदे यांचा कृतानेक साष्टांग दंडवत, विज्ञापना तागाईत ता. १९-४-१९०१ पावेतो संस्थान मजकुरी सर्वत्रांसह सुखरूप असो विशेष. आपले ता. २६-३-१९०१ चे पत्र सुसमयी प्रविष्ट होऊन परम संतोष झाला. असेच वरचेवर पत्र पाठवीत असावे. पत्रातील मजकूर समजला. आम्ही एक दिवसाकरिता मुंबईस काही जरूरी व विशेष कारणासाठी गेलो होतो व आज रोजी परत आलो. चिरंजीव फतेसिंहराव दोन-तीन दिवसांत देवगड बारिया येथे वाघाचे शिकारीकरिता जाणार आहेत. आमची व चि. फतेसिंहराव, जयसिंहराव, शिवाजीराव, इंदिराराजे व धैर्यशीलराव यांची व सौभाग्यवतींची प्रकृती उत्तम असून, आनंदात आहे. इकडे उन्हाळा जास्त कडक आहे; पण पहाटेस गुलाबी थंडी पडते. हवामान साधारण ठीक आहे. शेतातील उंदरांचे बीज नाहीसे होण्यास कोणते उपाय व काय योजना केल्या पाहिजेत त्याचा तपास चालू असून, त्यासंबंधाने मागाहून कळवू. आपण आपल्या प्रकृतीस जपत जाऊन वरचेवर खुशालीचे पत्र पाठवीत जावे. कळावे. बहुत काय लिहिणे, हे विज्ञापना.

सयाजीराव गायकवाड

॥ श्री म्हाळसाकांत प्रसन्न ॥

श्री अखंडित अलंकृत चि. रा. रा. संभाजीराव आंग्रे वजारत माघ सवाई सरखेल,
वास्तव्य संस्थान ग्वाल्हेर यांस,

सयाजीराव गायकवाड यांचे आशीर्वाद. उपरी लिहिणे विशेष. आपले पत्र सुसमयी येऊन दाखल झाले. त्यातील कुशल वर्तमान वाचून मनास आनंद झाला. आमचे भेटीकरिता येण्याची आपली फार इच्छा आहे. हे वाचून भावी भेटीपासून होणारा आनंद आम्हास आजच होत आहे. भेटीकरिता येथे येण्याची इच्छा असल्यास आम्हाला काही अडचण नाही. येथील नियमाला अनुसरून आम्ही फक्त साठच माणसे बरोबर आणिली आहेत. त्यामुळे आपणास थोडा त्रास

पडणार आहे. करिता आम्ही बडोद्याकडे जाताना वाटेत कोणत्या तरी मुक्कामी भेटीचा योग घडून झेईल तर किंवा आम्ही बडोदे मुक्कामी असताना आपण भेटीकरिता येण्याचे कराल तर उभयपक्षी विशेष सोयिस्कर होणार आहे. शिंदे सरकारदेखील संतोषाने परवानगी देतील.

चिरंजीव फत्तेसिंहराव ऎडनपर्यंत सुखरूप पोहोचल्याची तार आली आहे. चि. जयसिंहराव, शिवाजीराव, इंदिराराजे व धैर्यशीलराव या सर्वांच्या प्रकृती व आमची आणि सौभाग्यवती राणीसाहेब यांची प्रकृती नीट आहे. येथील हवामान चांगले आहे. मात्र सकाळी व सायंकाळी किंचित जास्त थंडी असते. वरचेवर पत्र पाठवून आपणाकडील कुशल समाचार कळवीत असावे. कळावे. बहुत काय लिहिणे, हे आशीर्वाद. ता. ३०-४-१९०१. मु. नैनिताल.

सयाजीराव गायकवाड

५६०

ब्रुक हिल, नैनिताल
६ मे १९०१

प्रिय महाराज शिवाजीराव होळकर,

आपण पाठवलेल्या दोन टेलिग्रामबदल आपले धन्यवाद. आपण विचलित झालेले आहात हे समजून वाईट वाटले. आपल्या राजांची अवस्थाही समाधानकारक नाही; पण हळूहळू सर्व ठीक होईल. मला हे माहीत आहे, की सल्ला देणे सोपे असते; पण मित्रांना आपसामध्ये हा एकच पर्याय मोकळा असतो. काळजी केल्याने झालेच तर नुकसान होईल. आपल्या अडचणीच्या काळात माझी सहानुभूती आपणासोबत आहे. बडोदा संस्थानात कोणी ब्राह्मण आपणाविरुद्ध काम करत असेल असे वाटत नाही; पण तसे असले तरी या गोष्टीला फारसे महत्त्व देऊ नये. आपली प्रकृती उत्तम असेल अशी आशा करतो.

आपला मित्र
सयाजीराव गायकवाड

५६१

ब्रुक-हिल, नैनिताल, वायव्य प्रांत
१३ मे १९०१

परम स्नेही गंगास्वरूप वखतकुंवरबा,*

आपनुं आशिससहीतनुं स्नेहांकित पत्र आव्युं, वांची समाचार जाण्या. आपनी तरफ खेरियत हशे. आपनी तथा आपना कुंवरोनी प्रकृति सारी पेठे हशे. अन्ने कुशल छे. कुमार फत्तेसिंहराव अभ्याससारू विलायत सुखरूप पोहोंच्याना समाचार आवी गया छे. तेओ त्यां खुशीमां छे. अहीं

अमारी साथे न्हाना कुंवरो तथा कुंवरी पण सारी पेठे छे. नैनिताल रळीयामणे जग्या छे. तलाव बहु सुंदर छे. भव्य पर्वतनां शिखरो तथा उंडी लिलोतरीथी छवायली खीणोने लीधे प्रदेश बहू मनोहर लागे छे. गरमी जणाती नथी. गुजरातमां जेम वरसादनुं तोफान थयुं हतुं तेम अहिं पण करासाथे एक दिवस तोफान थई आव्युं हतुं. किरतसिंहनो विचार आ गरमीनी मोसममां कोई हवाशीर स्थळे जवानों हतो ते प्रमाणे तेओ गया हशे. विशेष नवल कार्ई नथी. पत्र लखशो.

आपना
सयाजीराव गायकवाडना
नमस्कार

* कु. किरतसिंहाच्या मातुश्री, नांदोद.

५६२

ब्रुक हिल, नैनिताल
१८ मे १९०१

प्रिय दिवाणसाहेब अव्यंगार,

आपले सर्व व्यवस्थित चालले असेल असा मला विश्वास आहे. काल येथे वादळवाच्यासह पाऊसही आल्याने हवामान बरेच थंड झाले आहे. अन्यथा इथे तितकी थंडी नसते. सर्दी, डोकेदुखी अशा तकारी चालू आहेत. हवापालट करण्याचा राणीसाहेबांना फारसा फायदा झाल्याचे दिसत नाही. तसे हे गावही लहान आहे.

डी क्रूजकडून एक खाजगी पत्र आले होते. ज्यातून सरदारांनी रेसिडेंट अधिकाच्यास एक तकारपत्र दाखल केल्याचे समजते. तकारपत्र हे सध्या दोसुमिया जमादाराच्या ताब्यात सुरक्षित आहे. डी क्रूजचे पत्र आपणास पाठवण्याबदल मनुभाईना सांगितले आहे. या तकारपत्रात फारसा दम नाही असे मला वाटते, त्यामुळे याच्याबाबत फार विचार करण्याची गरज नाही. ते ताब्यात घेण्याची धडपडही करू नये. यासाठी आपण आपली शक्ती खर्च करू नये. सध्या काही लोकांना रेसिडेंट अधिकाच्याच्या नावाचा बागुलबुवा म्हणून वापर करून भीती दाखवण्यासाठी त्याच्या नावाचा उपयोग करण्याची सवय झाली आहे.

दोसुमियाच्या धाकट्या बायकोच्या अर्जाचा विचार केला, तर तो पूर्णपणे खासगी स्वरूपाचा आहे व त्यात आपण जास्त लक्ष घालणे एका मयदिपलीकडे ठीक नाही असे मला वाटते. संपत्तीचे वाटप हे वारसदारांच्या आपसात मिटवण्याचा प्रश्न असून, गरज पडल्यास त्यांनी कोर्टात जावे. आपले लक्ष फक्त एका गोष्टीकडे लागले आहे, की त्यांच्याकडे सरकारची जी रक्कम बाकी आहे ती लवकरात लवकर जमा व्हावी.

डी क्रूजचे पत्र आपणास मुद्दाम पाठवले आहे. हा माणूस माझ्या माहितीतला नाही. त्याची आपण माहिती घ्यावी; पण तो बडोद्यामध्ये खूप वर्षाचा रहिवासी असल्याने व रेसिडेन्सीच्या संपर्कात असल्याने आपल्या भित्रेपणा व दुर्बलतेचा फायदा घेऊन कदाचित अशा गोष्टींमध्ये आपणास ओढण्याचा विचार करू शकतो. मेजर स्टुअर्ट यांना माझ्या शुभेच्छा द्याव्यात. मी त्यांनाही पत्र देणारच आहे.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

५६३

॥ श्री महालसाकांत प्रसन्न ॥

गंगाभागीरथी तीर्थस्वरूप बयाबाईसाहेब घाडगे, वास्तव्य देवास, वडिलांचे चरणी,

अपत्यसमान सयाजीराव गायकवाड, मुक्काम नैनिताल यांचे साष्टांग प्रणाम. ता. १९ मे सन १९०१ पावेतो मुक्काम मजकुरी श्रीमहालसाकांत कृपेने आणि वडिलांचे आशीर्वादे करून सुखरूप असो. विशेष. ता. ११ मे आपलें आशीर्वाद पत्र आले, ते वाचून आनंद झाला. तेथील हवापाणी चांगले आहे. थंडी तर साधारणतः हिवाळ्यासारखी आहे. यामुळे उन्हाचा त्रास मुळीच होत नाहीं, असे म्हटले असता हरकत नाही. हे स्थळ बरेच रमणीय आहे. तलावाच्या सभोवार डोंगर आहेत. त्यावर मधून मधून बंगले बांधले आहेत. डोंगरावर फिरण्याकरिता रस्ते फार सोयीचे केले आहेत. डोंगरांच्या शिखरावरून हिमालयाच्या बर्फाचा देखावा उत्तम रीतीने नजरेसे पडतो. चि. रा. फतेसिंहराव हे सुखरूप विलायतेस जाऊन पोहोचल्याची तार आली आहे. आपले चिरंजीव शिकण्याकरिता शाळेत जाणार होते; परंतु त्यांना शाळेत जाण्याबद्दल परवानगी मिळाली किंवा नाही हे काहीच कळले नाही, तरी ते कळविण्याची कृपा करतील. आपल्या चिरंजीवाला उत्तम प्रकारचे शिक्षण मिळेल अशाविषयी आपण योग्य तजवीज करतील याबद्दल संदेह नाहीच. त्यांना विलायतेतीलही शिक्षण मिळाल्यास स्वतःला फार फायदा होणार आहे. चि. रा. जयसिंहराव, शिवाजीराव, इंदिराराजे व धैर्यशीलराव या सर्वांची, आमची व सौभाग्यवतीची प्रकृती मजेत आहे, काही काळजी करू नये. अशाच प्रकारे वारंवार पत्रांद्वारे इकडील समाचार घेत असावे. म्हणजे चित्ताला समाधान वाटत जाईल. वडिलांचे सेवेशीं श्रुत होय, हे विज्ञापना. ता. १९ मे सन १९०१, मु. नैनिताल.

आपला
सयाजीराव गायकवाड

५६४

॥ श्री म्हाळसाकांत प्रसन्न ॥

गंगाभागीरथी तीर्थरूप श्रीमंत राधाबाईसाहेब गायकवाड,
हल्ली मुक्काम पुणे, वडिलांचे सेवेशी,

सयाजीराव गायकवाड, हल्ली मुक्काम नैनिताल यांचे साष्टिंग प्रणाम. ता. २० माहे मे सन १९०१ पावेतो श्रींच्या कृपेकरून आणि वडिलांचे आशीर्वादे करून मुक्काम मजकुरी सहकुटुंब सुखरूप असो. विशेष. आल्या दिवसापासून पत्राद्वारे आपणाकडील कुशल वर्तमान काहीच कळले नाही, तरी असे न होता वारंवार आशीर्वादपत्र पाठवून आमचा समाचार घेत गेले पाहिजे. पत्रोत्तरी आपल्या प्रकृतीचाही हालहवाल कळविण्याची कृपा करतील. पुणे येथील हवा आपल्या प्रकृतीस कशी काय मानवते, हे अवश्य लिहून कळवावे. येथील हवामान साधारणतः हिवाळ्यासारखे आहे. उन्हाचा त्रास होत नाही. सौभाग्यवतीच्या प्रकृतीस येथील हवेने झावा तसा फायदा जरी झाला नाही, तरी साधारणतः प्रकृती बरी आहे. चि. रा. जयसिंहराव, शिवाजीराव, इंदिराराजे, धैर्यशीलराव आणि सौभाग्यवती या सर्वांचे आपल्या चरणी प्रणाम. सर्वांच्या तब्यती मजेत आहेत हें सेवेशी श्रुत होय. तारीख २० मे सन १९०१, मु. नैनिताल.

आपला
सयाजीराव गायकवाड

५६५

ब्रुक हिल, नैनिताल
२० मे १९०१

प्रिय महाराज मदनसिंग बहादूर, किशनगढ,

आपले १७ मे १९०१ चे पत्र मिळाले. वाचून आनंद झाला. आपणासोबत मैत्री वाढवणे हा माझा आनंदाचा व भाग्याचा विषय आहे. मी मुहाम आपणास भेटण्यास पुन्हा कधीतरी येईन. उलट आपण अबू सोडून परत इकडे येताना आधी बडोद्यास भेट द्यावी, अशी माझी इच्छा आहे. आपल्या अनुभवी आणि हुशार मंत्रांच्या सोबत गप्पा मारण्याचा योग आला आणि तो आनंददायक होता. आपण सध्या इतर गोष्टी सोडून आपल्या शिक्षणाकडे पूर्ण लक्ष द्यावे. ज्ञान ही खरी खर्ती शक्ती आहे हे आपणास कालांतराने लक्षात येईलच. आपले स्वास्थ्य उत्तम असेल. आम्ही इथे ठीक आहोत.

आपला मित्र
सयाजीराव गायकवाड

५६६

ब्रुक हिल, नैनिताल
२९ मे १९०१

प्रिय दिवाणजी अच्यंगार,

आताच आपले पत्र मिळाले. आपल्या निर्णयाच्या आड मी येणार नाही. मी फक्त तुम्हाला सोयीचे कसे होईल हे पाहत होतो. फत्तेसिंहरावांना आपले भाऊ सोबत नसल्याने उदास वाटत आहे. त्याच्या भावना स्वाभाविक आहेत. राणीसाहेबांना बरे वाटत नाही आणि काय करावे हे सुचत नाही. नैनीताल तसे फारसे त्रासदायक नाही आणि येथून दुसरे थंड हवेचे ठिकाणही जवळ नाही. आपण व आपले कुटुंबीय ठीक असतील.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

५६७

ब्रुक हिल नैनिताल
५ जून १९०१

प्रिय सर इलियट,

आपली सर्व पत्रे मिळाली व वाचून आनंद झाला. आपल्या पत्रावरून हे स्पष्ट झाले, की यंत्र आणि नांगर हे सध्या बैलाच्या नांगरापेक्षा महाग पडतात म्हणून मी मि. न्यूमन यांना याबाबत लिहू नये असे सांगितले. यंत्र सोपे आणि स्वस्त असल्याशिवाय भारतीय माणूस ते घेणार नाही. जर आपणास काही चांगली पुस्तके सापडली तर ती आमच्या ग्रंथालयासाठी घ्यावीत; पण त्यांची किंमत साधारण १०० पाऊंडस् इतकी असावी. आपण मला 'राष्ट्राचा उदय व विकास' या विषयावरील पुस्तके पाठवाल का? राष्ट्र या संकल्पनेचा भारतीय संदर्भात मला अभ्यास करायचा आहे. भारताचे सामाजिक प्रश्न या विषयावरील काही व्याख्याने आहेत, जी मी आपणास टपालाने पाठवीन. मी ते मागवले आहेत; पण अजून आलेले नाहीत. भारताच्या सामाजिक प्रश्नांची अजून उकल होत नसून लोक अजूनही अंधश्रद्ध व अज्ञानी आहेत. त्यांचा विकास क्हावा ही माझी इच्छा आहे. आपणास वाटते का, की माझ्यासारखा माणूस या प्रक्रियेस वेग देऊ शकेल? माझ्या मुलास आपण भेटलात याने मला आनंद झाला. आपण त्याला मित्र या नात्याने महिन्यात एकदा तरी भेटावे असे मि. फ्रेंच यांना मी सांगितले आहे. आपण त्याच्या प्रगतीकडे लक्ष द्यावे. मी २३ जूनला येथून निघणार असून आग्रा, महू, इंदोरमार्गे बडोद्यास येईन. राणीसाहेब येथेच काही

महिने थांबतील. येत्या ऑक्टोबरमध्ये सध्याचे दिवाण ब्रिटिश सेवेत रुजू होतील. मी हिंदू कायदा तयार करण्याच्या प्रयत्नात आहे. मिसेस इलियट यांनी आठवण काढल्याबद्दल धन्यवाद. आपणा सर्वांच्या तब्येती उत्तम असतील.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

५६८

ब्रुक हिल, नैनिताल
१८ जून १९०१

प्रिय मित्र,*

आपले पत्र वाचून आनंद झाला आणि आपली येथे भेट होईल असे वाटते. आपली भेट लवकर व्हावी यासाठी मी प्रयत्न करीन. राणीसाहेब अजून काही महिने त्यांच्या तब्येतीसाठी येथे राहणार असून, मी वेळोवेळी येथे येत-जात राहीन. इंग्लंडहून काही शुभवार्ता आलेली दिसते. आपल्या मातोश्रींना माझ्या शुभेच्छा कळवणे. मी येथून एक जुलैच्या सुमारास निघेन, कारण तिकडे अजून पाऊस नसल्याने उकाडा चालू आहे. होळकरंगा जोपर्यंत मला भेटण्याची अनिच्छा होत नाही तोपर्यंत मी त्यांची भेट घेत राहीन. कारण मी स्वतः होऊन त्यांना टाळणे थोडेसे अवघड काम आहे. आपण प्रत्यक्ष भेटल्यावर याबाबत बोलू.

आपला मित्र
सयाजीराव गायकवाड

* कर्नल एन. जे. मीड हा रिचर्ड मीड यांचा मुलगा असून, गव्हर्नर जनरल भारत, इंदोर यांचा तो प्रतिनिधी होता.

५६९

ब्रुक हिल नैनिताल,
२० जून १९०१

प्रिय नवाब साहेब पालनपूर,

साहेबांचे कृपापत्र मिळाल्याने आनंद वाटला. तुमच्या निमंत्रणाचा स्वीकार करून अजून आनंद वाटला असता; पण हे लिहिताना खेद वाटत आहे, की अजमेर ऐवजी मी रतलामला चाललो आहे. २४ जून ऐवजी आम्ही एक जुलैला येथून निघणार आहोत. मला वाटतं यावर्षी

तुमच्याकडे बन्यापैकी पाऊस झाला असणार. नसता आमची पंचाईत झाली असती. मला आशा वाटते, की आपण आणि आपल्या कुटुंबातील सर्वजणांची प्रकृती उत्तम असणार. आपल्या सुपुत्रांचा अभ्यास चांगला चाललेला आहे ना? राजकुमार फतेसिंहरावांचा अभ्यास लंडनला चांगला चालला आहे असे वर्तमान आहे. ते २५ जूनला परीक्षा देणार आहेत. त्यात ते बन्यापैकी पास होतील अशी त्यांना आशा वाटते. कृपा करून मला सांगल का, की आपल्या राजपुत्रांच्या शिक्षणाविषयी आपले विचार काय आहेत? सध्याच्या पद्धतीविषयी तुम्ही समाधानी आहात काय? आपल्या मुलांना विदेशात शिक्षणासाठी पाठविण्याविषयी आपले काय मत आहे? मला वाटते तुम्ही आपले विचार मला जरूर कळवाल, कारण मला ते जाणून घ्यायची इच्छा आहे.

तुमचा मित्र
सयाजीराव गायकवाड

५७०

ब्रुक हिल, नैनिताल
२० जून १९०१

प्रिय राजासाहेब (देवगड बारिया),

तुमचे पत्र मिळाले आणि त्यातील आशय जाणून आनंद वाटला. बरिया स्टेशन मार्गे जाताना दोन दिवस आधी मी तुम्हाला तार पाठवीन. सध्या या भागात प्रचंड उष्णता असल्याने मी माझे निघणे दहा दिवस पुढे ढकलले आहे. राजपुत्र फतेसिंहरावांचे इंग्लंडमध्ये व्यवस्थित चालले आहे. तुमच्या चिरंजीवांचे पण व्यवस्थित चालले आहे, हे जाणून आनंद वाटला. तुम्ही त्यांना पत्र लिहाल तेव्हा त्यांना माझ्या भावना कळवा. कुमाऊं जिल्ह्याच्या मुख्यालयाची अल्मोड्याची माझी भेट छान झाली. शंभर वर्षापूर्वी हे राजधानीचे ठिकाण होते म्हणतात. इथले अवशेष पाहून वाटते इथे कडव्या हिंदूचे राज्य होते आणि ते इथल्या पवित्र जातीच्या ताब्यात होते शैक्षणिक संस्था स्थापण्यात येथील लोक फारच सक्रिय आहेत. येथे एक मोठे मिशनन्यांचे कॉलेज आहे. त्यात तीनशे विद्यार्थी शिक्षण घेत आहेत. हे तीनशे विद्यार्थी हायस्कूलला जाण्यास पात्र ठरणार. त्याशिवाय येथे खाजगी शाळा पण आहेत. त्या शाळा खाजगी लोक आणि सरकारी मदतीतून चालतात. येथे बायबल शिकवले जात नाही, कारण लोक कडवे हिंदू आहेत. त्याचप्रमाणे येथे भरपूर विद्यार्थी असलेल्या संस्कृत पाठशाळा पण आहेत. यांचा खर्च श्रीमंत माणसे चालवतात. मी स्वतः जाऊन या शाळा पाहून आलो.

मला वाटते आपली प्रकृती उत्तमच असणार. माझे विनम्र नमस्कार.

आपला
सयाजीराव गायकवाड

ब्रुक हिल, नैनिताल
२६ जून १९०१

प्रिय फत्तेसिंहराव,

तुमच्या आणि इतरांच्या पत्रावरून कळले, की तुमचे व्यवस्थित चालले आहे. आनंद वाटला. मि. न्यूमनच्या अनपेक्षित आणि अचानक झालेल्या निधनाविषयी वाचून तुम्हाला वाईट वाटेल. अल्मोड्याला काहीजण गेले, त्यात ते होते हे मी यापूर्वीच तुम्हाला एका पत्रात लिहिले होते. त्या संपूर्ण प्रवासात ते अत्यंत स्वस्थ होते आणि त्यांनी प्रवासाचा आनंद घेतला. त्यावेळी त्यांनी प्रकृतीविषयी कुठलीच तक्रार केली नाही. ज्या दिवशी आम्ही नैनितालला परतलो आणि सहा मैलाची रपेट मारली. मी त्यांना दोनदोनदा विचारले, की त्यांना थकवा वाटत असला तरी तो सुखद थकवा आहे. मग तिथून आम्ही आपापल्या वाहनातून परतलो. ते घोड्यावर स्वार झाले आणि मी पालखीवजा दांडीत. आम्ही नैनितालहून सहा मैलावर होतो. त्याच दिवशी संध्याकाळी ते रेगेटा खेळ पाहायला गेले आणि त्याच रात्री त्यांना ताप भरला.

दुसऱ्या दिवशी त्यांनी डॉक्टरला दाखविले. त्या दिवशी रविवार होता. सोमवारी ते एका इंग्रज हॉस्पिटलमध्ये भरती झाले. हे हॉस्पिटल खूप हवेशीर आणि चांगल्या ठिकाणी आहे. त्या दिवशी संध्याकाळी मी हॉस्पिटलमध्ये त्यांची प्रकृती पाहायला गेलो, ते आनंदी दिसत होते. त्यांना तिथले डॉक्टर आणि व्यवस्था खूप आवडली. ते खूप आजारी आहेत असे काही मला जाणवले नाही. मी माणसे पाठवून वरचेवर त्यांच्या प्रकृतीची विचारणा करीतच होतो. तिथल्या नर्सेसकडून आम्हाला माहिती समजतच होती. फारशी काळजी करण्याचे कारण नाही असे सगळे म्हणत होते. त्यांची स्थिती गंभीर असल्याचे कळल्यावर मी कुमारी मीडना भेटायला गेलो आणि त्याच्या नातेवाइकांना इंगलंडला तारा केल्या. त्यानंतर मि. न्यूमनला पाहायला हॉस्पिटलमध्ये गेलो. नर्सने मला त्यांना भेटू दिले नाही. ती म्हणाली, त्यांनी डॉक्टरला बोलवायला सांगितले आहे आणि ते कोणत्याही क्षणी येतील.

मी डॉक्टरांच्या येण्याची वाट पाहत थांबलो आणि डॉक्टरांनी न्यूमनला तपासल्यानंतर मी त्यांना विचारणा केली की, मी मि. न्यूमनला भेटू शकतो का? तर ते म्हणाले न भेटणेच चांगले, कारण मला पाहून ते उत्तेजित होतील आणि ते काही त्यांच्या प्रकृतीच्या दृष्टीने योग्य होणार नाही. एक-दोनदा विचारल्यावर त्यांना मी म्हणालो, दुसरे डॉक्टर तुम्हाला बोलवायचे असतील तर बोलवा. खर्चाचा विचार करू नका. तिथल्या नर्सेसला पण तेच सांगून मी निवासस्थानाकडे परतलो. रात्री दहा वाजता त्यांच्या प्रकृतीविषयी एक बुलेटिन काढायची व्यवस्था केली. त्यासाठी माणसाची नियुक्ती केली. त्याचप्रमाणे तिथे रात्री-बेरात्री गरज पडली तर असावेत म्हणून दोन-चार माणसे ठेवली. नर्स म्हणाली पहाटे चारची वेळ घातक आहे; पण पेशंट दगावेलच असे काही नाही.

रात्री नऊ वाजता काही सेवक तिथे थांबण्यासाठी गेले. न्यूमनना जास्त त्रास होऊ लागला. त्यानंतर थोड्याच वेळात नसने सेवकांच्या हातात कागद ठेवला, की मि. न्यूमन ९.३० ला मरण पावले आहेत. ती बातमी कळताच मला धक्का बसला. मी मेजर सँवेज यांना प्रथम प्रतीच्या दफनविधीची व्यवस्था करायला सांगितले. त्याप्रमाणे त्यांनी ती केली. आम्ही सन्मानपूर्वक दफनविधी उरकला. माझ्या आयुष्यातला हा दुसरा अंत्यविधी होता. यापूर्वी जमनाबाईसाहेबांचा केला होता. मि. फ्रेंच वगैरे लोकांना माझे हे पत्र पाहू देत.

आजच कळले की, बडोद्यावर पावसाने बन्यापैकी कृपा केली आहे. आम्ही येथून १ जुलैला निघणार आहोत. आम्ही सगळे बरे आहोत. मि. न्यूमनच्या निधनाने मी फारच अस्वस्थ झालो आहे. रात्री झोप येत नाही आणि दिवसाही मन लागत नाही; पण मी या धक्क्यातून स्वतःला सावरीत आहे. मिसेस फ्रेंचला अद्याप बरे नाही असे कळले. त्यांची काळजी वाटते. त्यांना तसे कृपा करून सांगावे. तुम्ही फारशी वादावादी करू नये. नाही तर त्रास होतो.

तुमचा प्रेमळ पिता
सयाजीराव गायकवाड

प्रति,

प्रतापसिंहराव गायकवाड,

१४७, बुड स्टॉक रोड, ऑक्सफर्ड - ५३.

५७२

ब्रुक हिल, नैनिताल

२६ जून १९०१

प्रिय विश्वासराव,

तुम्हाला तेथून काढण्याचा मी प्रयत्न करीत आहे; पण तुम्हाला वाटते तितकी गोष्ट सोपी नाही; पण येथून काढून दुसरीकडे ठेवायचे आणि तुमच्याकडे लक्ष ठेवायचे असे करू शकणारा माणूस शोधणे अवघड आहे. ॲग्रिकल्चरल कॉलेजासाठी लागणारे विषयाचे ज्ञान आणि पुरेशी इंग्रजी भाषा तुमची तयार आहे का? असे जर असेल तर मी तुम्हाला तुम्ही म्हणता तिथे पाठविण्यास प्राधान्य देईन; पण जर समाधानकारक व्यवस्था होत नसेल तर मी म्हणेन की तुम्ही भारतात परत यावे हे श्रेयस्कर आहे. भारतात परत आलात तर पैशाचा अपव्यय तरी टळेल.

मी येथून १ जुलैला परतणार आहे. मि. न्यूमनच्या अचानक निधनाची बातमी वाचून तुम्हाला वाईट वाटेलच. ऑट्रिक ज्वराने (टायफाईडसदृश आजार) त्यांचा आठ दिवसांत मृत्यू झाला.

बाकी सर्व ठीक आहे.

तुमचा

प्रति,

विश्वासराव घाटगे,

द्वारा : रुज स्वेअर, केम्ब्रिज.

सयाजीराव गायकवाड

५७३

ब्रुक हिल, नैनिताल
२९ जून १९०१

प्रिय धामणसकर,

तुमच्या पत्राबद्दल आभारी आहे. ते एक दिवस उशिरा मिळाले. त्या आधीच मी सुरतच्या लोकांकडे नवसारीचा अधिकार द्यावा अशी सूचना दिली आहे; पण मला अशी अपेक्षा आहे, की तुम्ही सरसुभा असल्यामुळे तुमच्या समाधानाप्रमाणे सर्व सुरक्षा आणि कायदेशीर बाबी पूर्ण केल्या जातील याकडे लक्ष ठेवालच. युरोपात किंवा नैनितालला पण मी गैरहजर राहिल्याबद्दल मंत्रांचे अभिप्राय याला महत्त्व देणारा एक वर्ग आपल्या देशातच आहे. सिमल्याच्या केंद्रीकरणाविषयी आणि सेक्रेटरी ऑफ स्टेटकडे केलेल्या अनेक आरोपांविषयी त्यांचे काय म्हणणे आहे? जे दुर्बल असून ज्यांना राजकीय स्थैर्य असे नाही त्यांना न्याय देण्यासाठी असामान्य क्षमतेची गरज असते. असे आरोप करणारे वेळकाढूपणा करून नुसत्या पत्रव्यवहारातच गुंतून पडत नाही का? हे मी फक्त सहज प्रासंगिक म्हणून लिहीत आहे.

आम्ही १ जुलैला निघून सहा किंवा सात जुलैला महूला पोचत आहोत.
तुमचे बाकी सगळे ठीक चालले असेल.

आपला
सद्याजीराव गायकवाड

५७४

ब्रुक हिल, नैनिताल
३० जून १९०१

प्रिय महाराज, धौलपूर

आपणास मी माझा प्रिय मित्र समजलो नसतो तर आपणास घोडी आणि बगगी पाठविण्याची तसदी दिली नसती.

आपणसुद्धा आवश्यकतेनुसार मला अशी तसदी देऊ शकता.

आपले चिरंजीव काय म्हणताहेत? त्यांची प्रकृती आणि अभ्यासाविषयी जाणून मला आनंद होईल. आम्ही सगळे मजेत आहोत आणि आम्ही आमच्या वास्तव्याचा भरपूर आनंद घेतला; पण आमचे दुर्दैव असे, की आमचे सेक्रेटरी मि. न्यूमन आन्त्रिक ज्वराने तेथे मरण पावले.

बडोद्यात पाऊस पडल्याची वार्ता आहे. वातावरणात थोडासा गारवाही जाणवतोय.
आपल्याला आणि आपल्या परिवारासाठी हार्दिक शुभेच्छा.

आपला प्रिय मित्र
सयाजीराव गायकवाड

५७५

ब्रुक हिल, नैनिताल
३० जून १९०१

प्रिय महाराज, ग्वाल्हेर

माझ्या प्रवासात वापरण्यासाठी आपण रेल्वेचे डबे आणि घोडे उपलब्ध करून दिले त्याबदल आपले आभार मानायची आम्हाला परवानगी द्या. नसता आमची खूपच गैरसोय झाली असती. आम्ही आमच्या इथल्या वास्तव्याचा भरपूर आनंद घेतला. त्याच्बरोबर एक दुःखद घटना सांगायची म्हणजे आमचे सेक्रेटरी मि. न्यूमन यांचे आन्त्रिक ज्वराने येथे निधन झाले, तसेच एक सेवक* ही आम्ही येथे गमावला.

आम्हाला वाटते सध्या या पठारावर डोंगरी भागाच्या तुलनेने फारच गर्मी आहे. आम्ही ग्वाल्हेरहूनच पुढे जाणार आहोत. निघताना मी आपणास तार करीन म्हणजे तुम्हाला वेळ असला तर स्टेशनवर आपण भेटू. महाराणीजी पण आमच्या सौभाग्यवतींना भेटू शकतील. जर त्यांची गैरसोय होणार नसेल तर. आपणास हे सर्व जे मी लिहीत आहे ते आपल्या मैत्रीच्या बळावर. चि. फत्तेसिंहाच्याबदलही आनंदाची वार्ता आहे.

आपल्या आणि आपल्या परिवारविषयी संसन्मान शुभेच्छा !

आपला मित्र
सयाजीराव गायकवाड

* प्रिन्स शिवाजीरावांचा हुजव्या केशव मोहाडे

५७६

ब्रुक हिल, नैनिताल
३० जून १९०१

प्रिय महाराज, टिहरी

बच्याच दिवसांत आपल्याला पत्र लिहिले नाही; पण आता मात्र मोठ्या आनंदाने पत्र लिहीत आहे. गेल्या दोन महिन्यांपासून आम्ही येथे मुक्कामाला आहोत. आमच्या इथल्या वास्तव्याचा आम्ही पुरेपूर आनंद लुटला. फक्त वाईट गोष्ट म्हणजे माझे सेक्रेटरी मि. न्यूमन थोड्याशा अनिक ज्वराने मरण पावले. ही जागा पण चांगलीच आहे; पण मसुरी मला अधिक आवडते. युरोप भेटीनंतर परतल्यावर आपण आपल्या राज्यासाठी काही सुधारणा केल्या आहेत काय? आमचे चिंजीव फज्जेसिंहाविषयी चांगल्या बातमीची मी प्रतीक्षा करीत आहे. एक-दोन दिवसात त्यांच्या परीक्षेचा निकाल येणार आहे. मला आशा वाटते की, निकाल चांगलाच असेल. आपल्याला पुत्र असेलच. ते किती वर्षांचे आहेत? मी बहुतेक तुमच्या सासऱ्याला येथे पाहिले. मला वाटते माझी माहिती बरोबर असेल. ते खूपच चांगले गृहस्थ वाटले.

उद्या मी बडोद्यासाठी निघणार आहे. आपण सर्वजण आनंदात असालच. माझ्या शुभेच्छांचा स्वीकार करा.

तुमचा मित्र
सयाजीराव गायकवाड

५७७

ब्रुक हिल, नैनिताल
३० जून १९०१

प्रिय महाराज शिवाजीराव होळकर,

आपणास कदाचित कळले असेलच आणि मी काही त्याचा उल्लेख करावा असे नाही; पण महूला काही जागा मी घेतल्या आहेत. राणीसाहेबांना बरे नाही म्हणून त्या येथे काही महिने राहतील. त्या इंदूरपासून फारशा दूर नसल्यामुळे मला वाटते आपण त्यांच्याकडे आणि मुलांकडे थोडे लक्ष देऊ शकाल. तुमची हरकत नसेल आणि तुम्हाला त्रास होणार नसेल तर खाजगी स्वरूपात मी इंदूरला येऊन जायचे म्हणतोय. मी काही तेथे फारसे थांबू शकेन असे वाटत नाही. कारण बडोद्याला पण बरीच कामे करायची आहेत.

मला वाटते आपण मजेत असालच. मी उद्या आग्याला जात आहे.

आपला मित्र
सयाजीराव गायकवाड

पत्रसंग्रह : भाग एक | ५९५

५७८

ब्रुक हिल, नैनिताल
३० जून १९०१

प्रिय कर्नल मार्टेल्ली,

आपण आठवणीने पाठवलेल्या आमंत्रणाने खूप आनंद वाटला. तुमच्या एका कन्येचा विवाह होतो आहे ही मोठ्या आनंदाची गोष्ट आहे. कृपा करून नवविवाहित दाम्पत्याच्या सुखी जीवनासाठी आमच्या शुभेच्छा सांगा. त्यांच्यासाठी काही चांदीच्या वस्तू भेट म्हणून पाठवीत आहे, त्या तुम्ही त्यांना द्यालंच. तुम्हाला आश्रयही वाटेल आणि दुःखही होईल, की इंग्लंडहून माझ्याबरोबर आणलेला तरुण सेक्रेटरी न्यूमनचा अत्यल्प आजाराने मृत्यू झाला. मला वाटते आपण त्याला भेटलाही असाल. आन्त्रिक ज्वरामुळे त्याचा मृत्यू झाला. अगदी शेवटच्या क्षणी मला कळले, की आजाराने गंभीर स्वरूप धारण केले आहे. मग येथेच पूर्ण सन्मानाने अंत्यविधी करण्यात आला. मी शवपेटीबरोबर पूर्णवेळ चालत गेलो. मला नाही वाटत यापूर्वी कुणी हिंदू राजा अशाप्रकारे शवयात्रेत चालत गेला. यापूर्वी फक्त एकदाच बडोद्याला महाराणी मातोश्रोच्या शवयात्रेबरोबर मी चालत गेलो होतो. बाकी मग बडोद्यात सगळे ठीक चालले आहे.

आम्हा दोघांच्या तुम्हा सगळ्यांना सदिच्छा.

आपला मित्र
सयाजीराव गायकवाड

५७९

ब्रुक हिल, नैनिताल
३० जून १९०१

प्रिय खार्शेटजी,

आपण मला वर्ल्ड पॉलिटिक्स हा ग्रंथ वाचण्यासाठी दिला त्याबदल मी आपला अत्यंत आभारी आहे. पुस्तक वाचून मला खूप आनंद वाटला. मी सदर पुस्तक खूप खूप आभारासह परत पाठवीत आहे. आपणासाठी आणि महाराजांसाठी अनेकानेक शुभेच्छा.

आपला
सयाजीराव गायकवाड

श्री खार्शेटजी (Kharshetji) हे बडोद्याचे एकेकाळी प्रमुख न्यायाधीश होते. त्यानंतर रतलामच्या महाराजांकडे दिवाण म्हणून होते.

ब्रुक हिल, नैनिताल
१० जुलै १९०१

प्रिय मि. फ्रेंच,

चि. फर्टेसिंहरावांच्या यशाबद्दल आपल्याकडून समजल्यावर खूप आनंद वाटला. मी तुम्हा दोघांचे अभिनंदन करीत आहे. मी माझ्या मनातल्या मनात ठरवीत आहे, की जयसिंहरावांना शिक्षणासाठी इंग्लंडला पाठवायचे.

यासंदर्भात आवश्यक जे काहीं करायचे असेल ते तुम्हीच करायचे आहे. कृपा करून मला कळवा, की त्याच्या शिक्षणासाठी काय काय करावे लागेल. जेणेकरून त्यांना हऱ्होच्या कॉलेजमध्ये प्रवेश मिळू शकेल. जर तिथले वातावरण त्यांना मानवले नाही किंवा अजून काही असले तर मला त्यांना परत बोलावून घ्यायचे स्वातंत्र्य असावे. मला खात्री आहे, की आपण हऱ्हो किंवा इतर कुठे योग्य ठिकाणी त्यांना ठेवण्याची व्यवस्था कराल. माझी फक्त इतकीच अपेक्षा आहे, की काही करायचे असेल ते त्यांचा कल पाहून करावे. त्यांनी भारतातून केव्हा निघावे?

मला अपेक्षा आहे, की मिसेस फ्रेंच बन्या असतील, त्यांना कृपा करून माझ्या शुभेच्छा सांगा. मला वाटते मी तुमच्या बहुतेक प्रश्नांची उत्तरे दिली आहेत.

एखाद्या दिवशी तुम्ही आणि फर्टेसिंहराव दोघांनी समरसेटच्या ड्यूक आणि डचेसची भेट घ्यावी. ट्रिवडेलला पण भेटावे.

मला आशा आहे आपण मजेत आहात.

तुमचा
सयाजीराव गायकवाड

५८१

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
१४ जुलै १९०१

प्रिय पंडित,

माझ्या मनात एक विचार आला आहे तो फारशा फायद्याचा किंवा सोयीचा नसेल, तरी मला वाटते त्याप्रमाणे काम केले जावे. सध्याचे जे मॅजिस्ट्रेटचे ऑफिस आहे ते काढून टाकावे. त्या ठिकाणी महाल मुन्सफचे पूर्ण अधिकार असलेल्या स्पेशल मॅजिस्ट्रेटची नेमणूक करावी. सध्या त्या जागेवर मि. विंझे आहेत. मला असे कळले, की या माणसाजवळ त्याचे काम करून भरपूर वेळ रिकामा असतो. त्याच्याकडे सध्याच्या मॅजिस्ट्रेटचे पण काम सोपवावे. पेटलाडचे मुन्सफ मि. खंडभाई यांच्याकडे असलेल्या कामासोबत मॅजिस्ट्रेटचे अधिकार द्यावेत. मला असे सांगण्यात आले आहे, की असा बदल सर्वाच्याच हिताचा होईल. तरी शक्यतो लवकर अशी कारवाई करण्यात यावी.

आपला
सयाजीराव गायकवाड

पुनश्च - मि. विंझे यांना मॅजिस्ट्रेट म्हणून सध्या ज्या गावांचा कारभार पाहावा लागतो त्यापेक्षा अधिक गावे त्यांच्याकडे सोपविण्यात यावीत.

५८२

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
१७ जुलै १९०१

प्रिय मि. न्यूमन,
(नैनितालला निधन पावलेल्या न्यूमनचे वडील)

आपले २७ जूनचे पत्र मिळाले. मला तुमच्याविषयी किती सहानुभूती वाटते ते मी व्यक्त करू शकत नाही. झालेली हानी आणि दुःख अपरिमित आहे. दुःखद घटनेचा आम्हा सर्वानाच मोठा धक्का बसलेला आहे. ही घटनाच मोठी अकलित्पत होती. वाईट याचे वाटते, की शेवटच्या घटकेपर्यंत आजार इतका गंभीर आहे याची आम्हाला कल्पनाच दिली नाही. तशी कल्पना दिली असती, तर मी तुम्हाला तारेने कळवले तरी असते.

त्यांच्या मृत्यूपूर्वी काही तास आधी मी त्यांना भेटायला गेलो होतो; पण मला भेटू देण्यात आले नाही. तसे मला त्यांनी सांगितले, की स्थिती काळजी करण्यासारखी आहे; पण ती इतकी गंभीर असेल अशी मी कल्पनाच करू शकलो नाही आणि मग तर सगळा निरुपायच झाला. तिथल्या नर्सनी आजाराचे गांभीर्य नीटसे माझ्या निर्दर्शनास आणले नाही, तरी पण मला वाटते, जे काही करणे शक्य होते ते सगळे काही करण्यात आले. त्यात कसलीही कमतरता त्यांनी ठेवली नाही.

संपूर्ण घटनेविषयी जाणून घेण्यासाठी तुम्ही खूपच व्याकूळ असाल याची मी कल्पना केलीच होती. म्हणून मी मिस मीडला तुम्हाला पत्र लिहून सविस्तर कठविण्यास सांगितले होते. याशिवाय अजून काही तुम्हाला जाणून घ्यायचे असेल तर तुमचे समाधान करण्यासाठी मला जे शक्य आहे ते मी सर्व करीन.

त्याच्या शेवटच्या क्षणी ज्या क्लर्जीने त्याची विचारपूस केली त्याने त्यानंतर माझी भेट घेऊन त्याची शेवटची इच्छा म्हणून त्यांनी मला सांगितले, की त्याने त्याच्या भावाला निरोप घ्यायची इच्छा व्यक्त केली होती. मी त्यांना तुम्हाला पत्र लिहिण्यास सांगितले आणि त्यांना मि. वीडेनचा पत्ता दिला. तुमचा पत्ता माझ्याजवळ नव्हता. मिस मीडनेसुद्धा जे पत्र लिहिले ते सुद्धा मि. वीडेनच्या पत्त्यावरच लिहिले. मला वाटते मिस मीडचे पत्र तुम्हाला मिळाले असेलच आणि आतापर्यंत क्लर्जीमनचेही पत्र मिळायला हवे.

आपल्या मुलाचे जे काही असेल ते तुम्हाला पाठवण्याविषयी रेसिडेन्टला सांगून ते लवकरात लवकर तुम्हाला मिळावे याची व्यवस्था करीत आहे. त्याचप्रमाणे त्याचा त्या महिन्याचा काही पगार म्हणजे रु. ४५० तुम्हाला पाठविण्यात येतील. त्याच्या आजारपणाच्या खर्चाचे बिल वगैरे सगळे मिळून होत असलेली रक्कम रु. १,०५० मी देईन. नैनितालच्या घोडेवाल्याचे बिल रु. ३७ अद्याप घ्यायचे राहिले आहे तेही मी देईन. मला खात्री वाटते, की हा सर्व खर्च आणि हिशेब दिल्यानंतर त्या बाबतीत काही प्रश्न शिल्लक राहू नयेत. ते माझ्या नोकरीत असताना मरण पावले त्याबद्दलही आपण काही आक्षेप घेणार नाही.

आपल्या मुलाच्या मृत्यूबद्दल मी तुम्हा दोघा पती-पत्नी आणि कुटुंबियांविषयी हार्दिक दुःख आणि सहानुभूती व्यक्त करीत आहे.

तुमचा
सयाजीराव गायकवाड

प्रति,

आय जे न्यूमन, ओंडले नॉर्थम्पटनशायर.

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
२० जुलै १९०१

प्रिय नबाब साहेब,

आपले कृपापत्र आणि रामपूर अँडमिनिस्ट्रेशनचा वृत्तांत पाठवून आपण मला खूपच उपकृत केले आहे. तो वृत्तांत वाचून मला आनंदच होईल आणि त्यात काही उपयुक्त सूचना असतील तर त्यांचा मला स्वीकार करता येईल. बडोद्याला बन्यापैकी पाऊस झाला आहे, तरी पण तो सरासरीपेक्षा कमीच आहे. रामपूरलापण बन्यापैकी पाऊस झाला असणार आणि त्यामुळे काळजी करण्याचे कारण उरणार नाही.

परतीच्या प्रवासात मी महाराज शिंदे आणि होळकरांच्या गाठीभेटी घेतल्या. आतापर्यंत भारत सरकार आणि तुमच्या संबंधातील बाबींची समाधानकारक बातमी आली असणार. आपण मजेत असालच. पत्रासोबत मी माझ्या काढलेल्या छायाचित्रांची प्रत आपल्यासाठी पाठवीत आहे.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

प्रति,

हित हायनेस - हमीद अलीखान बहादूर, रामपूर. नबाब साहेबांनी नैनिताल येथील ब्रुक हिल निवासस्थान महाराजांना मोसमात राहण्यासाठी दिले होते. परतताना महाराजांनी बरेली येथे नबाब साहेबांची भेट घेतली. त्याचप्रमाणे अलिगढ कॉलेज, आग्रा, ग्वाल्हेर आणि इंदूरलापण भेटी दिल्या.

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
२७ जुलै १९०१

प्रिय राजासाहेब (देवगड बारिया),

आपण इतक्या तातडीने माझ्या प्रकृतीची विचारपूस करण्याची कृपा केलीत, या आपल्या मैत्रीपूर्ण चौकशीबद्दल मी आपला आभारी आहे. वातावरणात ढग गोळा झाले आणि त्यात आर्द्रता आली की माझ्या पोटात बिघाड होऊन ते त्रास देऊ लागते. सध्या मी खूपच बरा आहे. आपण ज्या तरुणाला येथे टेलिफोन आणि इलेक्ट्रिकच्या शिक्षणासाठी पाठवणार आहात त्याला सगळ्या प्रकारच्या सुविधा पुरवण्याच्या सूचना मी माझ्या अधिकांयांना दिल्या आहेत.

फत्तेसिंहरावसाठी आपण ज्या शुभेच्छा पाठविल्या आहेत त्या त्यांना कळवण्यात मला आनंदच होणार आहे. मला सांगण्यात खुशी होत आहे, की फत्तेसिंहांचे ऑक्सफर्ड येथे चांगले चालले आहे.

कृपा करून तुम्ही तुमच्या चिरंजीवांना पत्र लिहाल तेव्हा माझ्या शुभेच्छा त्यांना कळवा. तुम्हाला पण शुभेच्छा.

तुमचा
सयाजीराव गायकवाड

५८५

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
२९ जुलै १९०१

प्रिय मित्र,

आपण देवासला येण्याचे आमंत्रण दिले त्याबद्दल आभारी आहे. आपल्या आमंत्रणाचा स्वीकार करताना मला खूप आनंद होत आहे. या आधीच देवासच्या थोरल्या पातीला कळविल्याप्रमाणे मी ५ ऑगस्टला देवासला येत आहे. त्यावेळी आपणास भेटण्यासाठी उत्सुक आहे. आपण म्हणता तितका वेळ कदाचित मी तिथे राहू शकेल, असे वाटत नाही, त्याबद्दल दिलगीर आहे. थोरल्या राजेसाहेबांना मी त्यांच्याकडे दोन दिवस मुक्काम करण्याचे अभिवचन दिले आहे. त्यात एक दिवस वाढवून मी आपल्या सहवासाचा आनंद घेऊ शकेन. खरे म्हणजे सुरुवातीच्या दोन दिवसांतसुद्धा तुम्हाला वरचेवर भेटण्याने मला आनंदच होणार आहे. तुमच्याकडचा मुक्काम काही दिवस वाढवण्यात मला आनंदच वाटला असता; पण इथल्या काही शासकीय कार्यासाठी मला येथे हजर राहणे गरजेचे आहे. राजधानीला पण परतायचे आहे. थोरल्या पातीबरोबर चर्चा करून तुम्ही त्यांचे व तुमचे कार्यक्रम ठरवले तर ते माझ्या खूपच हिताचे होणार आहे. त्यामुळे त्यांची व तुमची गैरसोय न होता अनावश्यक त्रास टळेल असे वाटते. आपल्याबरोबर संबंध वाढवून मला खूपच आनंद होणार आहे, हे पुन्हा सांगितलेच पाहिजे असे नाही.

आपला
सयाजीराव गायकवाड

प्रति,

हिज हायनेस राजे माधवराव पवार (धाकटी पाती, देवास, मध्यप्रदेश)

५८६

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
२९ जुलै १९०१

प्रिय रामपालसिंहजी,

काही दिवसांपूर्वी आपले पत्र मिळाले होते. पत्रोत्तर विसरल्यामुळे दिले नाही, असे नसून पत्राचे काय उत्तर द्यावे यात वेळ गेला. लखनौला येणे झाले असते तर आनंदच वाटला असता. आपल्या देशाच्या आणि प्रजेच्या विकासासाठी जे जे केले जाते ते ते करण्यात मला रुची आहे. मला ते माझे कर्तव्य वाटते आणि त्यासाठी होईल तितके, शक्य होईल तितके करावे असे वाटते. सभेच्या सेक्रेटरीबरोबर मी दीर्घकाळ चर्चा केली. चलवळीसाठी झटणाऱ्यांविषयी मला सहानुभूती आहे आणि त्यांना खूप यश मिळावे, अशी माझी इच्छा आहे.

माझ्याविषयी म्हणाल तर मला वाटते, आपल्या समविचारी लोकांची एक यादी करून विविध प्रदेशात काम करण्या सर्वांबरोबर संपर्क साधण्याचे काम आधी केले पाहिजे. मला वाटते की काही सुशिक्षित मराठे आहेत, जे सभेच्या सामाजिक कार्यात सहभागी होऊ शकतील. काठियावाडमध्येसुद्धा तुम्हाला यश मिळू शकेल. इथल्या काही लोकांबरोबर मी बोललो. ते अपेक्षित कार्यात सहभागी होण्यास उत्सुक आहेत. आपल्या आणि देशाच्या हितासाठी कार्य करण्यासाठी तयार आहेत.

तुम्ही येथे येऊ शकलात तर मला आनंद वाटेल. तुमच्या आगमनाची अंदाजे तारीख कळवा. त्यामुळे त्याच वेळी माझी काही महत्त्वाची कामे आहेत किंवा कसे पाहता येईल. तुम्हाला आग्र्याला भेटू शकलो नाही याची खंत मनात आहे. तुमच्या सौजन्यपूर्ण पत्राबद्दल आभारी आहे.

आपला

सयाजीराव गायकवाड

प्रति,

राजारामसिंहजी बहादूर, कालाकाँकर फोर्ट, द्वारा सिरधान ई-आय रेल्वे.

५८७

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
३१ जुलै १९०१

प्रिय मित्र,

आपल्या कृपापत्राबद्दल खूप खूप आभार. राणीसाहेबांना देवाससाठी आमंत्रण देऊन आपण मला उपकृत केले आहे. राणीसाहेब आणि मुले दोन-चार दिवस देवासला राहिली असती.

आपला पाहुणचार घेण्याचे मी या आधीच ठरवलेले असताना अजून राणीसाहेब आणि परिवारासह ५ ऑगस्टला येऊन उगीचच तुमची दोन-चार दिवसांसाठी धावपळ वाढवायची हे बेरे वाटत नाही.

त्याचबरोबर अजून एक असे की, आमच्या नात्यातच श्री. अवचितराव गायकवाडांच्या पत्ती भागीरथीबाई यांचे २५ जून १९०१ रोजी निधन झाले. एक दुःखद घटना घडली आहे. त्यामुळे हर हायनेस राणीसाहेबांचे सुतक संपल्याशिवाय देवासला येणे होईल असे वाटत नाही; पण आपण राणीसाहेबांना दिलेल्या सौजन्यपूर्ण आमंत्रणाबद्दल मी आपला अत्यंत आभारी आहे. आपणास भेटून आम्हाला खूप आनंद होणार असल्याचे यापूर्वीच मी आपणास कळविले आहे. मी त्या आनंदाच्या प्रसंगाची वाट पाहत आहे.

आपला
सयाजीराव गायकवाड

प्रति,
हिज हायनेस राजा माधवराव पवार ज्युनि., ब्रॅंच देवास, यू. आय.

५८८

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
३१ जुलै १९०१

प्रिय समर्थ,

तुमचे पत्र मिळाल्याने खूप आनंद वाटला. मला आशा आहे की, आपण स्वअर्जित सुटीचा भरपूर लाभ घ्याल. मला ओळखणाऱ्या लोकांना जर ते भेटले तर तुम्ही निश्चितच माझ्या शुभेच्छा घ्याल. जर तुम्ही ऑक्सफर्डला गेला तर, आणि मला खात्री आहे तुम्ही जाणारच, तर मैत्रीच्या नात्याने आमच्या चिरंजीवाविषयी जर काही उपयुक्त माहिती समजली तर ती कृपा करून मला कळवावी.

आपला शुभेच्छुक
सयाजीराव गायकवाड

५८९

महू

५ ऑगस्ट १९०१

प्रिय महाराज, कोल्हापूर,

आपल्या मेहघण्यांनी मी पुण्याला जाणार आहे का, अशी माहिती आपल्यावतीने विचारल्याबद्दल आनंद वाटला. बहुतेक पुण्याला जायची माझी शक्यता फारच कमी आहे. आपण जाणताच की, आपण बडोद्याला येऊन आम्हाला भेट द्यावी, अशी आमची फार दिवसांपासूनची इच्छा आहे. आपण जर बडोदा भेटीच्या आमच्या निमंत्रणाचा स्वीकार करून आठवडाभर किंवा आपल्या सोयीप्रमाणे अधिक काळ आमचा पाहुणचार घेतला, तर आम्हाला खूप आनंद होईल. आपणास प्रसन्न वाटेल आणि आपल्या इतमामास शोभेल असे सर्व काही करण्याची आम्ही दक्षता घेऊ. आपण कृपा करून राणीसाहेबांना, चिरंजीवांना आणि आपल्या बंधूराजांना पण सोबत जरूर आणावे, ही विनंती.

मी कालच येथे आलो आणि नागपंचमीला बडोद्याला जाणार आहे. नागपंचमी १९ ऑगस्ट १९०१ ला आहे.

आपलेकडील सर्व क्षेम कुशल असेलच.

आपला शुभेच्छुक मित्र
सयाजीराव गायकवाड

५९०

देवास

११ ऑगस्ट १९०१

प्रिय कर्नल मीड,

डेली कॉलेजचा वृत्तांत मी मोठ्या आस्थेने वाचला. ज्या वर्गाच्या विद्यार्थ्यांसाठी कॉलेज सुरु करण्यात आले त्यांचे शिक्षण हा महत्वाचा मुद्दा असून, त्याबद्दल दुमत व्हायचे कारण नाही. शासकीय पातळी आणि तिथले अधिकार या शिक्षणाच्या प्रगतीसाठी जे काही करीत आहेत ते समाधानकारक आहे असे म्हणता येणार नाही. शिक्षणाचा प्रभाव आज जरी दिसत नसला तरी भविष्यात तो अधिक वाढेल असे वाटते. मी बन्याच दिवसांपासून याविषयी विचार करतो आहे. मला जी माहिती मिळाली आहे ती पुरेशी किंवा अद्यावत आहे अशी नाही. त्यामुळे उपयुक्त सूचना मला करता येणार नाही. तरीसुद्धा जे काही सुचवायचे आहे त्यासाठी संस्थेची खूप विस्तृत माहिती असणे गरजेचे आहे असेही नाही. मला वाटते, डेली कॉलेज आणि इतरही काही संस्था या अजमेरच्या मेयो कॉलेजशी किंवा तत्सम इतर संस्थांशी संलग्न करण्यात याव्यात. ज्यात युरोपातील उत्तम शिक्षण तज्ज्ञ आणि त्यांना तसेच साहृ करणाऱ्या स्थानीय उत्तम शिक्षकांची

चांगल्या पगारावर नियुक्ती करण्यात यावी. या शाळांचा अभ्यासक्रम सर्वसाधारण शाळा आणि कॉलेजसारखाच असावा, ज्यात मॅट्रिक किंवा विद्यापीठाच्या प्रवेश परीक्षांचा समावेश असावा. त्यानंतर एकदम वेगळी योग्यता दाखविणारे विद्यार्थी सोडून इतरांसाठी सर्वसामान्यपणे राजकीय, अर्थशास्त्र, विविध देशांचा इतिहास आणि कायदा मंडळाची तत्वे आणि प्रत्यक्ष प्रशासनाचे विस्तृत शिक्षण देण्यात यावे. अशा प्रकारचा अभ्यासक्रम मला वाटते इतर अभ्यासक्रमांऐवजी अधिक फायदेशीर होईल.

मला भेटलेल्या सगळ्यांचे म्हणणे आहे की, सध्या प्रचलित असणाऱ्या शिक्षण पद्धतीत सुधारणा झाली पाहिजे. पुष्कळांचे मत आहे की, ती जशी असली पाहिजे तशी नाही. शारीरिक शिक्षण आणि मैदानी खेळांना प्राधान्य देऊन मानसिक विकासाकडे दुर्लक्ष केले जात आहे. सध्याच्या पिढीकडून शारीरिक शिक्षण आणि मैदानी खेळांच्या गरजेची फार मोठी अपेक्षा करणे शक्य नाही. हे तर सर्वांनाच मान्य आहे की, शारीरिक शिक्षणाला एका मर्यादिबाहेर महत्त्व देणे योग्य होणार नाही. एका विशिष्ट मर्यादिपर्यंतच सरकार सैनिकी नोकऱ्या कॅडेट्स् ॲफ दि नोबल फॅमिलीजना देतात; पण त्याच्या इच्छित उद्दिष्टाची प्राप्ती होईल असे नाही आणि जे उच्चवर्गाचे आहेत, त्यांना जो आदर मिळाला पाहिजे तो मिळणार नाही. त्यासाठी योग्य ते शिक्षण घेतले पाहिजे. ज्यातून त्यांची नीतिमत्ता आणि व्यक्तिमत्त्व घडवले जाईल.

या कारणामुळे लाखोंचे हित पाहता या वर्गाच्या शिक्षणासाठी फार काटेकोरपणा ठेवून शिक्षण देण्याची घाई करण्यात अर्थ नाही.

शिक्षण संस्थांचे संलग्नीकरण करतानासुद्धा जे आज कामावर आहेत त्यांना झाळ न पोहोचली पाहिजे याची दक्षता घेणे जरूरीचे आहे. मला जे काही म्हणायचे आहे ते इतक्या थोड्या वेळात आणि या पत्रात मांडणे शक्य नाही. त्यात वेळेवेळी मला भर घालावी लागणार आहे.

तरीपण हे पत्र संपूर्णपूर्वी मला हे सांगितले पाहिजे की, तरुणांनी मॅट्रिकची परीक्षा उत्तीर्ण केल्यानंतर त्याला युरोप किंवा इतरत्र कुठेही जाऊन आपले शिक्षण पूर्ण करण्याची मोकळीक असली पाहिजे. त्यासाठी एखादी संस्था युवकासाठी निश्चित केली पाहिजे असे नाही. युवकांना कोणत्याही कॉलेज किंवा मान्यताप्राप्त विद्यापीठात शिक्षण घ्यायचे पूर्ण स्वातंत्र्य असले पाहिजे. या तरुणांना योग्य ते मार्गदर्शन करण्यासाठी काही चांगल्या माणसांनी त्यांना ते विदेशात शिक्षण घेत असताना मार्गदर्शन केले पाहिजे. मला खात्री आहे की, प्रचलित पद्धतीत बदल केलेला बन्याच जणांना स्वागतार्हच वाटेल. त्यात नाराजी व्यक्त करणारेही काही असू शकतील.

मला वाटते मी जास्तीचे काही बोललो आहे असे आपणास वाटणार नाही आणि या संदर्भात जे योग्य असेल ते आपणास पटले तर जरूर कराल.

आपला शुभेच्छुक
सयाजीराव गायकवाड

प्रति,
कर्नल मीड, एजेंट टू द गक्हर्नर जनरल, इंदूर

५९१

देवास
११ ऑगस्ट १९०१

प्रिय मल्हारराव (वरिष्ठ शाखा, देवास),

आपल्या महाराजांनी जर बडोद्यास येण्याच्या माझ्या निमंत्रणाचा स्वीकार केला तर मला आनंद होईल. सोबत जर आपणाही येणार असाल तर कृपया आमच्या सोबत महूपासून यावे म्हणजे त्याच रेल्वेने पुढे बडोद्यास जाता येईल. अर्थात, आपण आपल्या सोरीने निघावे. याच पत्रात आपल्या मातोश्री जिजीबाई, पत्नी व रावसाहेबांचे निमंत्रण स्वीकारावे. एक मित्र म्हणून माझा सल्ला आहे की, आवश्यक तेवढेच नोकर सोबत घ्यावेत. माझे म्हणणे आपण योग्य प्रकारे समजून घ्याल असे वाटते. आपल्या लोकांमध्ये असा गैरसमज आहे की, जेवढे हुजरे जास्त तेवढी असामी मोठी; पण हे निरर्थक आहे. असो.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

५९२

देवास
१३ ऑगस्ट १९०१

प्रिय मल्हारराव (वरिष्ठ शाखा, देवास),

मी आज देवासहून निघणार आहे; पण माझ्या या भेटीच्या काही आठवणी मागे राहाव्यात या हेतूने मी काही धर्मादाय मदत देण्याचा विचार करत असून, गरजू आणि वयोवृद्धांना मदत म्हणून वाटण्यात यावी असे वाटते. त्याचबरोबर देवास ही आमच्या राणीसाहेबांची जन्मभूमी असल्याने अशा प्रकारची मदत जर दिली गेली तर त्यांना समाधान होईल. या उद्देशाने मी रु. १५०० (एक हजार पाचशे) पाठवून देईन आणि आपणास अशी विनंती आहे, की योग्य मार्गदर्शनाखाली वृद्धांना, विधवांना व निराधारांना कपडे आणि इतर गरजेच्या वस्तू वाटाव्यात. मी आपणास त्रास देत असून, त्याबद्दल दिलगिरी व्यक्त करतो.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

५९३

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
२३ ऑगस्ट १९०१

प्रिय महाराज राजेसाहेब, रतलाम,

माझे पत्र आपणापर्यंत पोहोचले नाही याचे वाईट वाटते. मला वाटते माझ्या माणसांनी ते पत्र पेटीत टाकलेच नसेल. मी काही जणांना आता शिक्षा करणार आहे. पत्र न मिळाल्याने जो आपणास मनस्ताप झाला त्याबदल मी क्षमा मागतो. आपण उदारपणे मला माफ करावे. शाही सैन्य तुकडीसोबत भोजनात सामील होण्यास आपण कशी काय जागा मिळवली?

मी देवास आणि घरच्या सहलीचा आनंद लुटला. माझी मल्हाररावांशी भेट झाली. मला ते प्रशासनाच्या संदर्भात नवखे वाटले आणि त्यांना प्रशिक्षण व अनुभवाची गरज आहे. आपण आपल्या मंत्र्यांना माझ्या शुभेच्छा कळवाल ना? आपली प्रकृती उत्तम असेलच.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

* मि. करशेटजी ठाणावाला

५९४

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
२३ ऑगस्ट १९०१

प्रिय महाराज कोल्हापूर,

मी आपणास महून लिहिलेले पत्र अजून आपणास मिळालेले नाही याचे मला आश्वर्य वाटते आहे. मला वाटते माझी माणसे ते पत्र पेटीत टाकायला विसरली असावीत. हे असे अनेकांच्या पत्राबाबती घडले आहे.

आपण महाराणीसाहेब व मुलांसह बडोद्यास यावे, हे माझे आमंत्रण स्वीकारले तर मला फारच आनंद होईल. मीसुद्धा आपल्या बंधूना व इतरांना पाहण्यास आतुर झालो आहे. आपण येथे एक आठवडाभर थांबावे. दसरा झाल्यानंतर एकदा यावे. आपणसोबत अत्यावश्यक लोकच असतील याची काळजी घ्यावी असे मी मित्रत्वाच्या नात्याने सुचवत आहे. माझ्या म्हणण्याचा उलट अर्थ घेऊ नये.

आपला मित्र
सयाजीराव गायकवाड

५९५

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
२३ ऑगस्ट १९०१

प्रिय महाराज शिवाजीराव होळकर,

आपल्या १७ ऑगस्टच्या पत्राबद्दल धन्यवाद. आपल्या अडचणींची मला पूर्ण कल्पना आहे. त्यामुळे आपण माझ्याकडे योग्यप्रकारे लक्ष देऊ शकला नाहीत ही गोष्ट मला फारसा त्रास देणारी ठरली नाही. उलट माझे प्रयत्न असे होते की, आपणास कमीत कमी त्रास व्हावा.

मला भेटवस्तू पाठवण्याची आपण उगाच तसदी घेतलीत. आपण स्वतः राजे झाल्यावर अशी भेट पाठवली असती, तर अजून आनंद झाला असता. असे म्हणण्यामागच्या शुभेच्छा लक्षात घ्याव्यात. आपणास मी प्रदर्शनाचे फोटो पाठवणार आहे. एकदा ते सापडले पाहिजे. आपली प्रकृती उत्तम असेल.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

५९६

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
४ सप्टेंबर १९०१

प्रिय लेडी ट्रिवडेल,

आपले पत्र मिळाले व आनंद झाला. मेजर गॉर्डन फार आजारी होते वाटते. आता बरे झाले असतील. त्यांना माझ्या शुभेच्छा कळवाव्यात. माझा मुलगा ऑक्सफर्डला असून, आपल्या भेटीने त्याला आनंदच होईल. आपण त्याच्यासाठी चौकशी केली हे उत्तम.

आमच्या राणीसाहेबांना ऑपरेशनमुळे फारसा फायदा झालेला दिसत नसून, त्या वारंवार आजारी असल्याने काय करावे हे सुचत नाही. नेहमीपेक्षा यावर्षी कमी पाऊस झाला आहे; पण राज्याची एकंदर अवस्था ठीक आहे. मोसम व हवामानाचे वेळापत्रक बदलते आहे असे दिसते. मध्य भारतातील अनेक राज्यांना मी मागच्या महिन्यात जाऊन आलो. आपणा उभयतांस शुभेच्छा.

आपला मित्र
सयाजीराव गायकवाड

५९७

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
११ सप्टेंबर १९०१

प्रिय राजासाहेब, देवगड बरिया,

आपल्या ५ तारखेच्या पत्राबद्दल धन्यवाद. आपणाकडे सर्व क्षेम असेल. देवासचे महाराज केव्हा येणार आहेत याबाबत अजून काही कळले नाही. नक्की तारीख कळताच मी आपणास कळवीन. माझ्या अतिथींचा आपण पाहुणचार करण्यास तयार आहात हे किती मोठेपण आहे.

फत्तेसिंहरावांबद्दल अपेक्षित अशा चांगल्या गोष्टी इंग्लंडहून आलेल्या पत्रात वाचून आनंद झाला. आपल्या मुलांना माझ्या शुभेच्छा कळवणे.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

५९८

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
१२ सप्टेंबर १९०१

प्रिय महाराज सिंदिया,

आपण सर्व मजेत असाल अशी आशा करतो. आपल्या पत्राबद्दल धन्यवाद. सरदार संभाजीराव आंग्रे यांनी आमच्याकडे कर्जाबद्दल विचारणा केली आहे, पण राज्याची सध्याची आर्थिक परिस्थिती तितकी समर्थ नाही, की आम्ही आंग्रे यांना कर्ज देऊ शकू. ते आमच्या फारच मागे लागले आहेत व त्यांना नाराज करणे जिवावर आले आहे. आपण शब्द देत असाल तर मी त्यांना रु. एक लाखापर्यंतचे कर्ज देऊ शकेन. कारण ते फारच अडचणीत दिसत आहेत. हा व्यवहार आपल्या लक्षात असणे हे आंग्रे यांच्यासाठीही योग्य आहे, असे मला वाटते.

या पत्राबाबत आंग्रे यांना काही कल्पना नसून मी त्यांना दिलेल्या पत्रात केवळ 'एक लाखापर्यंतचा प्रयत्न करतो' असे कळवले आहे; पण त्यांच्याकडून उत्तर आलेले नाही. या संदर्भात आपणास काही सुचत असल्यास कळवावे. कारण आंग्रे येत्या सोमवारी येथे येत आहेत.

आम्ही सर्व खुशाल असून, सर्वजण आपणास याच संदर्भात शुभेच्छा देत आहोत.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

५९९

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
१९ सप्टेंबर १९०१

प्रिय मि. बकलँड,

आपल्या पत्राबद्दल धन्यवाद, मी कलकत्त्याच्या प्राणिसंग्रहालयास एक जोडी चित्ते अथवा बिबटे देऊ शकलो असतो, तर मला फार आनंद वाटला असता; पण आमच्याकडील काही चित्ते गतप्राण झाल्याने मी त्यांची संख्या कशी भरून काढावी या चिंतेत आहे.

पण मी असे सुचवीन की, मध्य भारतातील आपल्या मित्रांना आपण याबाबत विचारणा केली तर ते या कामी तुमची मदत करू शकतील. आपण खुशाल असाल अशी आशा करतो. अशात पावसामुळे आपणाकडे महापुराचे संकट आलेले असेल; पण आमच्याकडे मोसम संपत आला तरी अजून मोठा पाऊस झाला नाही. राज्यातल्या काही भागांत यावर्षी अजूनही कमी पावसाचीच नोंद आहे.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

६००

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
१९ ऑक्टोबर १९०१

प्रिय लॉर्ड रे, लंडन,

आपले २९ ऑगस्टचे पत्र मिळाले याबद्दल धन्यवाद. मी तापाने आजारी होतो म्हणून पत्राचे उत्तर देण्यास उशीर झाला. माझ्या मुलाचा अभ्यास संपल्यावर त्याला मी पद्धतशीरपणे प्रत्येक विभागाचे प्रशिक्षण देणार आहे. हे प्रशिक्षण त्याला फार मोलाचे ठरणार आहे. माझी मुले वेगाने मोठी होत असून, त्यांच्या विकासाबाबत मी हळूहळू तरतुदी करत आहे. आपल्या घरातील वास्तव्याने फतेसिंहराव खुश आहेत. आपण त्यांना वेळेवेळी असेच भेटावे व बोलावत राहावे. लेडी रे यांचेही याचमुळे आभार मानतो. आपण दोघे माझ्या उत्तम मित्रांपैकीच आहात. यावर्षीही काठियावाडमध्ये दुष्काळ आहे हे वाचून आपल्याला दुःख होईल. अहमदाबादच्या उत्तरेसही वाईट अवस्था आहे. मी दुष्काळी कामांना मंजुरी दिली आहे. हे सर्व फार खर्चिक होणार असले तरीही लोकांचे शक्य तितके भले व्हावे ही इच्छा आहे. आमच्या राणीसाहेबांनी आपणास शुभेच्छा कळवल्या आहेत. आपली प्रकृती उत्तम असेल अशी आशा करतो.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

६०१

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
२५ ऑक्टोबर १९०१

प्रिय तुकोजीराव, देवासचे राजे, इंदूर,

आपल्या पत्राने मला आनंद झाला. आपण पुस्तके काळजीपूर्वक वाचून त्यांच्या आशयावर विचार करावा असे मला वाटते. देवासला झालेल्या काही क्रीडाप्रकारांमध्ये आपण चुणूक दाखवल्याचे अशात मी वर्तमानपत्रात वाचले. आपण ग्वाल्हेरमध्ये आनंदाचा अनुभव घेतलात हे उत्तम. आपण सुट्ट्यांमध्ये बडोद्यास दहा दिवसांसाठी येऊ शकाल का? आपण हे पत्र आपल्या मातोश्री व कारभारी यांना दाखवावे व आमंत्रण स्वीकारल्याचे मला कळवावे. आपणास व मातोश्रींना माझ्या शुभेच्छा. आम्ही सर्व ठीक असून देवासची सारखी आठवण करतो.

आपला मित्र
सयाजीराव गायकवाड

६०२

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
२५ ऑक्टोबर १९०१

प्रिय कर्नल रेवेन्शा, लंडन,

आपल्या कृपापत्राबद्दल आभारी आहे. आपले व आपल्या पत्नींचे लंडनमधील वास्तव्य आपणास फार उपयोगी ठरले असून, आपण नवीन उत्साह व शक्ती घेऊन लवकरच भारतात यावे ही अपेक्षा.

फतेसिंहराव ऑक्सफर्डच्या बैलिओल कॉलेजमध्ये दाखल झाले आहेत. रे दाम्पत्याने त्यांना ऑगस्टमध्ये स्कॉटलंडला आमंत्रित केले होते. त्यामुळे ते आपल्या आतिथ्याचा आनंद घेऊ शकले नाहीत. आपण उभयतांना दिलेल्या शुभेच्छांबद्दल आभार. फतेसिंहरावांचे कॉलेज व काम आता वेग घेत असून, पुढील सुट्ट्यांपर्यंत त्यांना मोकळा वेळ नाही. तरी ते आपणाकडे एकदा येऊन जातील. गेल्या ऑगस्ट महिन्यात मी मध्य भारतात दौरा केला व महू, देवास, धार इ. ठिकाणांना भेटी दिल्या. अवर्षणाच्या अजून एका वर्षाला आम्हाला सामोरे जावे लागणार असे दिसते. अमरेली, काठियावाड, ओखामंडल हे भाग अजून कोरडेच आहेत. बडोदा, कडी इ. भागांची हीच अवस्था आहे. पिके नष्ट झाली आहेत. या सर्वांची पाहणी करण्यास मी पुढील महिन्यात जाणार आहे.

आपण स्वीत्झार्लडच्या माँटुक्स पर्वताचा आनंद उपभोगावा अशी मी अपेक्षा करतो. कर्नल मीड येथे रेसिडेंट म्हणून येणार आहेत; पण ते जास्त काळ थांबणार नाहीत.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

६०३

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
२५ ऑक्टोबर १९०१

प्रिय उधोजीराव, धार,

आपले पत्र मिळाले. आपण पुस्तकांचे वाचन करून त्यांच्या आशयावर निंतन करावे. शक्य झाल्यास सुटीमध्ये बडोद्यास यावे. सध्या वातावरण उत्तम आहे. आपल्या कारभान्यास विचारून मला परत कळवावे. म्हणजे येथे आपली सर्व व्यवस्था करता येईल. हेच निमंत्रण मी देवासच्या राजांनाही दिले आहे. कृपया मि. मूली यांना माझी आठवण सांगावी. आपणाकडील दुष्काळी कामाचे अहवाल प्राप्त झाल्याचे कारभारी यांना सांगावे.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

६०४

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
१ नोव्हेंबर १९०१

प्रिय मित्र, *

आपण रसायनशास्त्राच्या पाच पुस्तकांची भेट पाठवल्याबद्दल आपला आभारी आहे. ही पुस्तके प्रयोगशाळेत महत्त्वाची आहेत. मला या पुस्तकांचे वाचन करायचे आहे. अभिरुची व समाधानाच्या प्राप्तीसाठी आपणासारख्या लोकांकडून ज्ञानपूरक लेखन होऊन उपयोगी पुस्तके लिहिली जातात.

आपल्या वैज्ञानिक अध्ययनासाठी आपली प्रकृती उत्तम राहावी ही अपेक्षा.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

* बहुधा कर्नल मीड यांचा भाऊ.

६०५

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
५ नोव्हेंबर १९०१

प्रिय महाराज प्रभुनारायण सिंह, वाराणसी,

आपणाकडून दसन्याच्या शुभेच्छा प्राप्त झाल्याबद्दल मी आपला आभारी आहे. आपले हे पत्र २० ऑक्टोबरचे होते. माझ्याही शुभेच्छांचा आपण कृपया स्वीकार करावा. आपणाकडे पाऊस उत्तम असेल अशी आशा करतो. आम्ही मात्र दुष्काळाच्या दाट छायेत आहोत. १८९९ नंतर लगेच येणारा हा दुष्काळ लोकांचा कर्दनकाळ बनू शकतो यात शंका नाही.

आपली प्रकृती उत्तम असेल. माझे थोरले चिरंजीव ऑक्सफर्डला शिक्षणासाठी गेले आहेत व ते कुशल आहेत.

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

६०६

लक्ष्मीविलास पॅलेस, बडोदा
२२ नोव्हेंबर १९०१

प्रिय महाराज जगतजितसिंहजी, कपूरथला,

आपले दि. ७ नोव्हेंबरचे पत्र मिळाले, त्याबद्दल धन्यवाद. मी या आधीचे उद्यान व्यवस्थापक मि. कंब्रेजेल यांना मि. मेरबरोबर पाठवलेले आहे. ते तिथे एक आठवडाभर थांबून तुमच्या माणसांना उद्यानाच्या नियोजनाची माहिती देतील. आपणास हा माणूस उपयुक्त आहे हे जाणवेल. बाकी व्यवहाराचे आपण त्याच्याशी बोलून घ्यावे. मला वाटते तो काही अवाजवी रक्कम मागणार नाही.

इंग्लंडमध्ये पुढच्या वर्षी होणाऱ्या राजाच्या समारंभासाठी मी जाणार नाही असा विचार आज आहे. सतत दोन वर्षांसाठी दुष्काळाचा सामना करणाऱ्या माझ्या राज्यातील जनतेच्या साहाय्यासाठी मी येथे असणे हे माझे कर्तव्य आहे, तसेच नुकताच युरोपहून आलेलो असल्याने मला परत तेथे जाण्यापेक्षा माझ्या राज्यातील कारभार पाहणे जास्त आवडेल. आपल्या राज्यात सध्या खुशाली असेल असे वाटते. आपले काही चांगले, विश्वासाचे अधिकारी आपणापासून दुरावल्याचे कळाले व वाईट वाटले. माझा मोठा मुलगा ऑक्सफर्डला शिक्षणासाठी गेलेला आहे. दुसऱ्या चिरंजीवांनाही पुढच्या वर्षी पाठवणार आहे. आमच्या वर्तीने सर्वांसाठी शुभेच्छांचा स्वीकार करावा.

आपला विश्वासू मित्र
सयाजीराव गायकवाड

६०७

मुंबई

१ डिसेंबर १९०१

प्रिय मित्र,

कर्नल एम. जे. मीड यांच्या हस्ते पाठवलेले पत्र मिळाले, वाचून आनंद झाला. या आधीचे आपले एक पत्र मिळाले होते व त्याचे उत्तरसुद्धा पाठवलेले मला आठवते. त्याचे उत्तर काही मिळाले नाही. इतर पत्रेदेखील मला मिळाली नाहीत. आता पुढील वर्षी लवकरच आपली व आपल्या कुटुंबियांची भेट बडोद्यात होईल असे वाटते. कारण आपले बंधू सध्या बडोद्यात आहेत. यावरून मला जुने आनंदाचे दिवस आठवत आहेत. हे पत्र कर्नल मीड यांच्याद्वारा पाठवत आहे, म्हणजे ते गहाळ होणार नाही.

आपला मित्र

सयाजीराव गायकवाड

६०८

मुंबई

१ डिसेंबर १९०१

प्रिय कर्नल मीड,

कृपया सोबतचे पत्र आपल्या भावाकडे पाठवण्याची व ते त्यांना मिळेल याची व्यवस्था करावी. मी येथे मजेत आहे. येथे येण्याने जो बदल झाला त्यामुळे आम्हा दोघांनाही फायदा झाला आहे. मिसेस मीड यांना शुभेच्छा द्याव्यात.

आपला मित्र

सयाजीराव गायकवाड

६०९

जसेवाला बंगला, मुंबई

१ डिसेंबर १९०१

प्रिय लॉर्ड नॉर्थ ब्रुक,

आपणास या हंगामाच्या शुभेच्छा देण्यासाठी हे पत्र लिहीत आहे. आपणास हे माहीत आहे, की भारतात पत्र लिहिताना बरेच आधी लिहून पाठवावे लागते, नाही तर ख्रिसमसच्या शुभेच्छा

नवीन वर्षाच्या सुरुवातीला इंग्लंडमध्ये मिळायच्या आणि विलंबामुळे त्यातील आनंद निघून जायचा.

आमच्यासारखीच हवामानाची अवस्था आहे. दुपारी उकाडा तर सकाळी व रात्री थंडी त्यामुळे प्रकृती डळमळीत होणे साहजिक आहे. वरुणराजाच्या अवकृपेमुळे यावर्षीही शेतकरी व जनतेस त्रासाचे दिवस आहेत. मोठाच दुष्काळ आहे असे म्हणता येईल. त्यातून सावरण्यासाठी आम्हाला सतत एक-दोन वर्षे निसर्गाची साथ हवी आहे. सध्या तरी आमचा उत्तर विभाग जास्तीत जास्त प्रभावित असून, त्याच्या पाहणीसाठी मी स्वतः जाणार आहे.

फतेसिंहराव इंग्लंडमध्ये आहे त्याची आपण योग्य नोंद घ्यावी. तो अभ्यासात गुंतला असेल; पण लंडनला तो आला तर त्याला सोबत करावी. मी माझ्या दुसऱ्या मुलासही उत्तम शिक्षण मिळावे म्हणून इंग्लंडला पाठवणार आहे. थोड्या कमतरता यामध्ये असतील; पण त्या दूर करता येतील.

आपण ख्रिसमस नववर्षाच्या जल्लोषात सामील होणारच आहात. आपणास शुभेच्छा.

आपला मित्र
सयाजीराव गायकवाड

६१०

जसेवाला बंगला, मुंबई
२ डिसेंबर १९०१

प्रिय मि. बेनब्रिज,

ख्रिसमसचा हंगाम सुरु होण्यापूर्वी आपणास पत्र लिहिण्याच्या जबाबदारीतून मुक्त व्हावे असा विचार आहे.

आपल्या पुतण्याचे बडोद्यात उत्साह व आनंदाने स्वागत झाले होते. त्यांनीही या भेटीत झालेल्या आनंदाचे वर्णन केले आहे; पण मी त्यांना उत्तर भारतात जाताना सोबत काही संदर्भपत्र देऊ शकलो नाही याचे वाईट वाटले; पण याचे कारण असे, की त्या भागात माझा फारसा कोणाशी परिचय नाही. आपले चिरंजीव अजून परत आलेले नाहीत. ते आल्यावर त्यांचे यथोचित स्वागत होईल.

आपणास ख्रिसमसच्या शुभेच्छा.

प्रति,
इमर्सन बेनब्रिज
ई-स्क्वेअर, लंडन, वेस्ट

आपला मित्र
सयाजीराव गायकवाड

६ ११

मुंबई

२ डिसेंबर १९०१

प्रिय सर क्रान्सिस,

आपण विद्यापीठामध्ये दि. २९ नोव्हेंबरला जे भाषण दिले ते वर्तमानपत्रात सविस्तर आले असून, त्यात आपण लंडन स्कूल ॲफ ट्रॉपिकल मेडिसीनबद्दल जी सविस्तर माहिती दिली ती वाचण्यात आली. हे ध्येय अत्यंत उच्च असून, मानवतेच्या सेवेत वैद्यकीय संशोधनाचे महत्त्व अधोरेखित करण्यात आले आहे. याच संस्थेमध्ये सुयोग्य व्यक्तींच्या हातून भारतीय रोगांच्या निदानाबाबत संशोधन क्वावे ही अपेक्षा मी व्यक्त करत आहे. या पत्रासोबत मी रु. १२०० पाठवत असून त्याचा स्वीकार करावा. मला हे खेदाने सांगावेसे वाटते, की इकडे झालेल्या दुष्काळामुळे मला हात आखडता घ्यावा लागला. नाहीतर जास्त रक्कम देण्याची माझी तयारी होती; पण रक्कम महत्त्वाची नसून त्यामागची आमची भावना लक्षात घ्याल असे मी समजतो.

मी येथे अनेक कामांमध्ये व्यस्त आहे, पण जेव्हा मला त्यातून वेळ मिळेल तेव्हा मी आपणास निर्मित करणार आहे

आपला विश्वासू
सयाजीराव गायकवाड

प्रति,

सर क्रान्सिस लोकेल *Kt. C.M.G.* फोर्ट, मुंबई.

६ १२

डबका

१० डिसेंबर १९०१

चि. भिनंमाबाई यांसी अनेक उत्तम आशीर्वाद,

विशेष लिहिण्यास कारण कीं, काल रोजी आपले व माझे आपल्या चिरंजीवास विलायतेस विद्याभ्यासास पाठविण्यासंबंधाने जे बोलणे झाले, त्याबद्दल मी विचार करिता आपला हेतू फारच चांगला दिसला व त्याप्रमाणे आपल्या चिरंजीवास विलायतेस पाठविणे हे चांगले आहे. आमची तब्येत बरी आहे. आपण आपले तब्येतीस जपत जावे. कळावे हे आशीर्वाद.

सयाजीराव गायकवाड

**महाराजा सयाजीराव गायकवाड यांनी ज्या विविध व्यक्तींना
पत्रे लिहिली त्या पत्रांचे क्रमांक आणि विषय
भाग पहिला**

१.	बारखळी	२७.	अमरेली भेट
२.	पुण्यातील संस्थेला अनुदान	२८.	समुद्रमार्गे कोलंबो
३.	द्वारका येथे धर्मादाय संस्था	२९.	समुद्रीमाग्नि काठियावाड
४.	झटपट लाभार्थ पोकळ पदव्या नको	३०.	समुद्रप्रवासाचे अनुभव
५.	सुपुत्रप्राप्ती	३१.	गीर खटल्यासाठी कर्नल लेस्टर
६.	कर्नल रॉस येर्झपर्यंत बर्कले	३२.	जे वॉटसन यांचेशी ताळमेळ
७.	सरनोबत वेतनवाढ	३३.	नीलगिरी महाबळेश्वर
८.	आनंदरावास निवृत्तीवेतन	३४.	पुतण्यास क्षेमकुशल
९.	आगबोटीचे उत्तम खलाशी	३५.	श्रीलंका भेट
१०.	आगगाडीपेक्षा आगबोट बरी	३६.	कोलंबो
११.	महत्त्वाच्या विषयात मध्यस्थी नको	३७.	धाकट्यास क्षेमकुशल
१२.	राज्यारोहण व राणीचा जन्मदिन	३८.	सासरेबुवांना
१३.	मानवहितार्थ संस्थेस प्रोत्साहन	३९.	डफरीन सोडून जाताना
१४.	म्युझियमला देणगी	४०.	उटकमंड उटी
१५.	विद्वज्जनासोबत गणपतराव	४१.	संयम
१६.	निवृत्तीवेतन व बोनस	४२.	इलियट सरांस बढती
१७.	सर्वेक्षणकर्मीस प्रोत्साहन	४३.	लॉर्ड डफरीन यांच्याशी ताळमेळ
१८.	महत्त्वाची कामे अनुमती	४४.	आईच्या मानकन्याचे निधन
१९.	इलियट सरांचे अमरेली वास्तव्य	४५.	सर इलियट बंधुशोक
२०.	प्रिंस ऑफ वेल्सला देणगी	४६.	महाराजा म्हैसूर (क्षेमकुशल)
२१.	लॉर्ड डफरीन बडोदा भेट	४७.	स्वास्थ्य समाचार
२२.	कृषी विद्यालयाची स्थापना	४८.	खाशेरावासाठी १० हजार रुपये
२३.	लेडी रे भेट	४९.	परक्यांनी बळकावलेल्या भूमीबदल
२४.	जास्तीच्या रकमेची चौकशी	५०.	स्वास्थ्यवार्ता
२५.	संवादखंड नको	५१.	ग्रॅंट मेडिकलला देणगी
२६.	लेडी डफरीनचे नाव इस्पितळाला	५२.	अक्कलकोट राजकन्या शोक
		५३.	दूरदेशीय खेळांतर

५४.	खंबीर कार्यसुधार	८२.	सुधारित स्टॅम्प अँक्टविरोधी
५५.	बारखळी व पट्टीदार		संप
५६.	खासगी सचिव	८३.	सद्गेतूकामातही संयम
५७.	महाराजांच्या आजारपणातील कार्यभार	८४.	विरोधकाळातही प्रसंगी कठोर
५८.	मिळकतीवरील आणेवारी	८५.	ओझेनला शाबासकी
५९.	पुतण्यास क्षेमकुशल	८६.	नूतन कराधानसमयी खंबीर
६०.	प्रेंडरगास्ट यांनी ठेवलेली बडदास्त	८७.	शैक्षणिक यशाबदल शाबासकी
६१.	मातुश्रीस क्षेमकुशल	८८.	सदिच्छापत्र
६२.	श्रीमंतांचे आदेशपत्र	८९.	बेशिस्तीबदल तीव्र नापसंती
६३.	सकृदर्शनी आकर्षणपेक्षा उपयुक्तता महत्वाची	९१.	मंत्रिकन्या शोक
६४.	बंधुपत्नी शोक	९२.	इतर राजांशी संवाद
६५.	महसूल पात्र	९४.	बडोद्यांचे नवे जनरल
६६.	रेनॉल्ड यांच्या कामाबाबत समाधान	९५.	वनसंवर्धन प्रशिक्षणार्थ
६७.	सर इलियट यांच्याशी ताळमेळ	९६.	दैविक आपत्तीग्रस्त मंत्राच्या जागी मणीभाई
६८.	महाराणी जन्मदिन	९८.	क्हिक्टर भारत भेट (ब्रॅडफोर्ड)
६९.	ब्रिटिश पदव्यांची खैरात	९९.	रेनॉल्ड सोनगडला
७०.	बॉम्बे गव्हर्नर निवृत्ती	१००.	वनसंवर्धन प्रशिक्षणार्थ तरुण युरोपला
७१.	निरादराचा हेतू नाही	१०१.	सावधानी युरोपियनांना भारतीय सेवेत घेताना
७२.	अबकारी कर	१०२.	महाबळेश्वरला भेटलेले धरंगधर
७३.	लेडी रे निमंत्रणास नग्र नकार	१०३.	ब्रह्मचाऱ्याच्या उपद्रवासंबंधी
७४.	कुनूरहून ताळमेळ	१०४.	मातुश्रीसहित भेटीची उत्सुकता
७५.	तीर्थरूपास रयतेचे वर्तमान	१०५.	पावसाची प्रतीक्षा
७६.	कुनूरहून-ओझेम यांना क्षेमकुशल	१०६.	भगूर देवळाली पसंती
७७.	खाशेरावांना पत्रार्थ	१०७.	न्यूमोनियामुळे सक्तीची विश्रांती
७८.	समाजसुधारणा संस्था	१०९.	सक्तीच्या विश्रांतीकाळातील प्रगती
७९.	जननीस क्षेमकुशल	११०.	लेखाजोखा रजनीनाथ रॉयकडे
८०.	कौटुंबिक ताळमेळ	१११.	बेबीबाईच्या काळजीत
८१.	स्टॅम्प अँक्टविरोधी नवसारी जनप्रक्षोभ	११२.	सर शेषांद्री अव्यर
		११५.	विसानगरहून इलियट सर
		११६.	कन्यारत्न इंदिराराजे

११७. अजवा धरणाचे उद्घाटन	१५५. उटीत घालवलेल्या उन्हाळ्यात वॉटसन यांना लिहिलेले पत्र
११८. बाबू राजनाथ रॉय	१५६. शेती व वीज
१२०. सपरिवार युरोपगमनपूर्व	१५७. इलियट सरांशी ताळमेळ
१२४. नॉर्वेझेटीचा वृत्तांत	१५८. उटीहून प्रशासन नियंत्रण
१२५. युरोप दौऱ्यात सोबती	१५९. शिक्षणपालकाशी ताळमेळ
१२६. सक्तीचे शिक्षण	१६३. उटीहून राज्यकारभार
१२७. अपेक्षित प्रशासन	१६४. बापट प्रकरण
१२८. दूरदेशातून प्रशासन नियंत्रण	१६५. निवृत्त न होण्यासंबंधी
१२९. दूरदेशातील निरीक्षण	१६६. क्षेमकुशल आई-वडिलास
१३०. अंबालालभाईना मुख्य न्यायाधीशपदी	१६७. आईस क्षेमकुशल
१३१. प्रकृती अस्वाध्यातही सर इलियट यांच्याशी संवाद	१६८. धैर्यशीलराव कुनूरला
१३२. सक्तीच्या शिक्षणाचे लाभ	१६९. पिताश्रीस क्षेमकुशल
१३३. मणीभाईना शोकसंवेदना	१७०. बडोद्यातील कारभारबदल नापसंती
१३६. संततीच्या आरोग्याविषयी	१७१. मन निर्भार
१३८. चिरंजीवाचा नेत्रविकार	१७३. पेस्तनजींचा कार्यभार केशवराव पंडितांना
१४०. नीस येथील समग्र निरीक्षण	१७५. कंत्राटपद्धती
१४१. सक्तीच्या विश्रांतीतही रयतेची काळजी	१७६. लीगल नायब दिवाणांशी चर्चा
१४३. बिडुल्फ घोटाळा	१७७. कृतज्ञता ज्ञापन
१४७. बापटप्रकरणी इतरांचीही जबाबदारी	१७९. ‘खेड्हा’ निमंत्रण
१४९. प्रशासनविषयक मात्रा	१८०. अव्यवस्था निवारणार्थ
१५०. लॉर्ड किम्बरलेंच्या पत्नीशोकात सांत्वना	१८१. बापट प्रकरणी बिकट स्थिती
१५१. शेहेचाळीस तास आगबोट प्रवास	१८२. दूरदेशीयांची बापट प्रकरणी दखल
१५२. उटकमंडहून क्षेमकुशल वडिलांना कळवताना लिहिलेले पत्र	१८३. चांगुलपणा दुर्बलता?
१५३. उटीवास्तव्यात देय निधीचा अभ्यास	१८४. फत्तेसिंहरावांचा वाढदिवस
१५४. स्वास्थ्यसोबती नेविन्स यांना	१८६. टपालासंबंधी ताकीद

१९३. कर्नल स्नेल बदली	२३२. काशीबाईचं दुःख
१९५. मंत्रीसुलभ मानमरातब
रोखण्यासंदर्भात	२३३. इलियट यांच्या
सेवासातत्यासंबंधी
१९८. युरोप वास्तव्यात साथ	२३४. नाताळच्या शुभेच्छेत बहीण
१९९. नीलगिरी निसर्गसौदर्य	गेल्याची खंत
२००. जनरल वॉटसन यांना
घोडागाडीस्तव	२३६. इलियट सेवासातत्यास भारत
सरकारची अनुमती?
२०१. जयसिंहराव सादरकर्ते	२३७. डॉ. नेविन्स यांना क्षेमकुशल
२०२. न्यायप्रविष्ट विलंबाने टीकेला
वाव	२३८. अनुत्पादक उद्योगांची
आस्थापना कपात
२०३. थिअरी ऑफ लेजिस्लेशन	२३९. सेवकाची चूक
२०६. खंडित अक्षरसंवादावर सेतू	२४३. कर्नल मार्टेल्लीच्या पितृशोकात
सांत्वना
२०७. टाइम्स ऑफ इंडियातील वृत्त	२४४. ताकीदपत्र
२०८. डॉ. नेविन्स यांच्याशी
अक्षरसंवाद	२४८. संपत्तरावांच्या मुलास विषबाधा
२११. महाराजांच्या अनुपस्थितीत
लेडी ट्रिवडेल भेट	२४९. कैसरकडून सुलतानाकडे
पुस्तकासंबंधी
२१२. मँकोनॉकीच्या पत्राबद्दल
नापसंती	२५१. धर्माचं अचूक ज्ञान
२१७. कनिंगहॅम एल्जिन यांची
असहमती	२५२. निमंत्रित युरोपियन पाहण्यांची
गैरसोय
२१८. बापट प्रकरण निकाली	२५३. वॉटसन यांना घोडे
आणण्यासंबंधी
२१९. राजशिक्षक शंकर मोरो यांना
सूचना	२५४. आर्थिक बेशिस्तांची खबर
२२२. वॉटसन भगिनी शोकसंवेदना	२५५. चिरंजीवाच्या शिक्षकाची
बदलीस्तव विनंती
२२४. वॉटसन यांची सोय	२६०. गोपनीयतेचे महत्त्व
२२५. मुलकी अधिकारी	२६२. अरुंद पुलामुळे गैरसोय
२२६. आर्थिक उधळपटीबद्दल ताकीद	२६३. गंगोत्री सहलीतील परिचय
२२७. करंदीकर-केशव पंडित
अदलाबदल	२६४. हिवाळ्यात बडोद्याला
येण्यासंबंधी
२२९. करंदीकरांना वेतनवाढ	२६६. चेंगराचेंगरीत तीस जणांना
प्राणास मुकाबे लागले
२३०. महाराणींच्या दत्तकबंधूस
नियमित मानधन	२६७. लॉर्ड एल्जिन यांच्या
दौन्यातील व्यवस्था
२३१. नाताळच्या शुभेच्छा	

२६८. गावोगाव पाणीपुरवठा योजना	२९९. फ्रेंच चित्रकाराची भाषा
२७०. क्हाईसरॉय दौऱ्याला अपघाताचे	दुभाषीमार्फत
गालबोट	
२७२. अर्धवट शिक्षणकाळात उद्यम	३००. चित्रकाराचा मोबदला
ऊर्मी अपायकारक	
२७४. विनातारण कर्जने पश्चात्तापाची	३०१. भास्करराव गोविंद पवार यांना
नौबत	नोकरी देण्यासंबंधी
२७५. जलवितरणास शास्त्रशुद्ध	३०२. डॉ. बटुकरामांना बढती
नियोजनाची जोड	
२७६. इमारतीच्या दुरवस्थेबदल चिंता	३०३. पन्नास हजार मंजूर
२७८. प्रत्यक्ष कामाचा ओघ	३०४. देशभर प्लेगचे थैमान
२७९. तात्पुरत्या अधिकारासंबंधी	३०५. सेसिल न्होड्स प्रकरण
२८०. बलस्थाने, खर्च आदींचे	३०६. संपत्रावांनी मारलेला वाघ
पूर्वनियोजन	
२८१. युरोप दौऱ्यातील टिप्पणाचे	३०७. चित्रस्मृती भेट
स्पष्टीकरण	
२८२. शास्त्रदीन यांच्या तक्रारीविषयी	३०८. विडेनची कुचराई
२८७. नीटनेटकेपणा व	३०९. ताराबाईसाहेबांची खबर
आज्ञाधारकतेचा अभाव	
२८८. प्रकृती स्वास्थ्यासंबंधी	३१०. ताराबाईचं अकाली जाणं
संवेदनशीलता	
२८९. शिंदे महाराजांचे बडोद्याला	३११. दोन छावे
आगमन	
२९०. अप्पासाहेब मोहित्यांना सूचित	३१२. पंधरा खाटांचं इस्पितळ
करण्यासंबंधी	
२९१. शिकारीसाठी	३१३. कनिष्ठांच्या चुकास
२९२. लॉन टेनिससाठी आमंत्रण	सक्षमदेखील जबाबदार
२९३. तब्येतीमुळे लंडनच्या हीरक	३१४. ठोस माहितीसाठी रजा
महोत्सवास अनुपस्थिती	मुदतवाढ
२९४. तब्येतीमुळे पत्रविलंब	३१५. पेस्तनजींच्या कामास
२९६. कृषी संस्थेच्या अंदाजित	वेतनवाढीची शाबासकी
खर्चासंबंधी	
२९७. मल्हाररावांच्या अर्धांगिनीस	३१६. गवालहेरच्या महाराजांना
२९८. शिरस्तेदारांना कनिष्ठ	भेटवस्तू
न्यायालयाएवढे अधिकार	
	३१७. स्वविवेकी खासगी कारभारी
	३१८. बडोद्याच्या वास्तव्यास
	अक्कलकोटच्या राणीसाहेबांना
	आग्रह
	३१९. भू राजस्व व्यवस्थापनात
	काठियावाड
	३२०. इजिप्तच्या संस्कृतीचे सूक्ष्म
	निरीक्षण
	३२१. प्लेग नियंत्रण
	३२२. प्लेग संसर्ग

३२३. रोग फैलावामुळे दौरा रद्द	३५०. प्राप्तव्य माहितीस्तव रीतसर
३२४. सत्वर अविलंब निर्णयिकतेची
खंत	प्रश्नावली
३२५. खग्रास ग्रहणाचा अनुभव	३५१. हजार पौँडास मंजुरी
३२६. ट्रोटक सहलीचं अधूरेपण	३५२. संघर्ष टाळण्यास प्रोत्साहन
३२७. वैयक्तिक मार्गदर्शन	३५३. सातत्यपूर्वक वास्तव्याने
३२८. विवेकी केशवराव	पिलवाई स्थिती पूर्ववत
३२९. प्लेगनियंत्रण मोहिमेतही तत्पर
पत्रोत्तर	३५४. युद्धसंभव स्थितीत सतर्कतेचा
अभाव
३३०. प्लेग नियन्त्रित	३५५. पिलवाई स्थिती पूर्ववत,
गलँडस्टनचे निधन
३३१. पत्राची दखल	३५६. मेणवलीस्थित आईस पत्र
३३२. विधवेचं निधन	३५७. नाईलाजाने केलेल्या
गोळीबारात तेरा जण गेले
३३३. कर्नल मार्टेल्लीशी आवश्यक
ताळमेळ	३५८. प्लेग नियंत्रण मोहिमेतील
उत्कृष्ट कामगिरीबद्दल
३३४. जिनेक्हाई हिरेजडित घड्याळ	३५९. मेणवलीस्थित आईस
३३५. वाढीव जबाबदाऱ्यांचा वाढीव
मोबदला	३६०. पिलवाई कार्यवाहीत विलंब
३३६. अविश्रांत झोपेने उद्विग्न	३६१. जेहूरला ग्रहण निरीक्षणार्थ
३३७. आफ्रिका प्रस्ताव	३६२. ब्रिटिशचलन स्वीकृती
३३८. प्लेगला बडोद्यातून हद्दपार	३६३. कृषी पदविकार्थ
३३९. कीर्तिसिंहांची खबर	३६४. स्थिती खरोखरच निवळली
३४०. माधवराव बाजींना सन्मान	३६५. अनुपस्थितीचा खुलासा
३४१. करार कायद्याचा अभ्यास	३६६. पुत्रप्राप्तीबद्दल
३४२. श्रीनिवास अर्यंगार रजेवर	३६७. भावनेपेक्षा कर्तव्य श्रेष्ठ
३४३. देवासचं क्षेमकुशल	३६८. इजिप्तचं सर्वांगीण निरीक्षण
३४४. राणीसाहेबांसाठी लोणावळ्यास	३६९. रेसकोर्सवर भेटू
३४५. मन निर्भार होण्यासाठी	३७०. राज्यसरकारने वहन करावयाचा
खर्च
३४६. रपेटीवर जाण्याआधी	३७१. मान्यतेपेक्षा जास्त खर्चास
नकार
३४७. ताळमेळाचा अभाव,
केरशापजींवर नाराजी	३७२. पत्रास हजाराचे योगदान
३४८. प्लेगकाळात राजपुत्रांना
योकोहोमा-मुंबईला रवाना	३७३. बयाबाईस पुत्ररत्न
३४९. चित्रकर्तींचं मानधन	३७४. जुनागड राजपुत्राची भेट
	३७५. अवांछित घटनेच्या चौकशीचे
आदेश

३७६.	मुनसिफ केदारनाथ	४०२.	अंबालालजींच्या जागी
३७७.	सॅण्डहर्स्ट न आल्याबद्दल	४०३.	सकाळच्या रपेटीबद्दल
३७८.	सक्षम लोकांसोबतच्या
सहचरांनाही दर्जा	४०४.	न्यायाधीश निवृत्त मंत्री
जाताहेत
३७९.	टेनिस पार्टी	४०५.	संधिवातातच्या झाटक्यातून
सुखरूप बचावल्याबद्दल
३८०.	असमाधानकारक कामांबद्दल
वेतनकपात	४०६.	उपस्थिती देण्यासंबंधी
अभिवचन
३८१.	गैरशिस्तीबद्दल ताकीद	४०७.	जमनाबाई साहेब यांचे निधन,
प्लेग आणि घटनाविषयी
कळवणारे पत्र
३८२.	येण्याची पूर्वसचूना	४०८.	कैसरकडून सुलतानाकडे पुस्तक
३८३.	नाताळच्या शुभेच्छा	४०९.	बद्रीनारायण देवालयास
नंबुद्रीचा शोध
३८४.	बडोदा संस्थानचे मानसन्मान	४१०.	क्षेमकुशल
३८५.	जयसिंहरावास क्षेमकुशल	४११.	प्लेग मुक्तीनंतर
३८६.	वडिलास क्षेमकुशल	४१२.	मानसिंहजींनी पाठवलेली
मासळी
३८७.	ग्वालहेरच्या महाराजांची दिल्ली
भेट	४१३.	नांदोद निवासी महाराजांच्या
प्रशंसोदगाराबद्दल
३८८.	इंदूरच्या महाराजांबद्दल
राजपुत्रांच कौतुक	४१४.	खाणीतल्या गुंतवणुकीस नम्र
नकार
३८९.	रयतेच्या संसर्गिग्रस्त अवस्थेतही
पत्रोत्तर	४१५.	तात्कालिक अस्वस्थेबद्दल
३९०.	क्षेमकुशल आदानप्रदान	४१६.	ठमढेरे
३९१.	नियोजन प्लेग निवारणार्थ	४१७.	आलोनी यांच्या नेमणुकीबद्दल
३९२.	खेळणी	४१८.	रेनॉल्डच्या पतिशोकाबद्दल
३९३.	अविश्रांत झोप येत नसल्याची
खंत	४१९.	जर्मनीच्या वास्तुशिल्पीस
३९४.	प्रवासकाळातील बडास्तीची
कृतज्ञता	४२०.	देवगड बारिया उपहाराबद्दल
३९६.	चूक करणारास कडक शिक्षा	४२१.	संस्मरणीय चित्रसंग्रहाबद्दल
३९७.	पुस्तकाबद्दल धन्यवाद	४२२.	उणीवपूर्व जाणीव
३९८.	सशर्त अनुमती	४२३.	चारापाणी टंचाई
३९९.	श्रीनिवास अर्यंगारांच्या जागी
पात्र उमेदवाराचा शोध	४२४.	दुष्काळाची चाहूल
४००.	नाताळ शुभेच्छेनिमित्त
हालहवाल	४२५.	अवर्षणसदृश स्थिती
४०१.	मीच येतो	४२६.	दूरदेशातून बग्गी-घोडे

४२७. डॉ. बटुकराम यांचे
अथ्यंगारांच्या नावे	४५५. दुष्काळामुळे अनुपस्थिती,
क्षमायाचना
४२८. कार्यमुक्तीच्या सूचना	४५६. नाष्ट्यास नकार
४२९. हंगामी अधिकारी	४५७. टिपणी पालन अहवाल
४३०. कर्नल मीड यांना अनुमती	४५८. अवर्षणप्रस्त रयतेची काळजी
४३१. नम्बुद्री ब्राह्मण	४५९. संस्मरणीय सिंहाची शिकार
४३२. चिरंजीव शालांत परीक्षा उत्तीर्ण	४६०. काठियावाड भेटीतल्या
स्वागतकर्त्याची दखल
४३३. अवर्षणवार्ता	४६१. पलिताना शत्रुंजय डोंगर
४३४. कर्नल रेवेन्शास पत्रोत्तर	४६२. ठाकूरसाहेबांच्या प्रेमाबद्दल
४३५. अवर्षणामुळे उत्पन्नास फटका	४६३. शिष्यवृत्ती
४३६. बारा हजार लोकांना दुष्काळात
रोजगार	४६४. चिरंजीवास राजा-महाराजांचे
शिकारीस निमंत्रण
४३७. दुष्काळ निवारणार्थ पंधरा लाख	४६५. शालांत परीक्षेच्या तयारीसंबंधी
४३८. वालुकेश्वर मंदिर	४६६. ग्रॅण्ट मेडिकल मुंबई
४३९. कलोलहून चिरंजीवास	४६७. मनुभाईप्रकरणी स्थिगिती
४४०. आवश्यक ताळमेळ	४६८. दुष्काळी प्रतिकूल परिस्थितीत
मदत
४४१. राज्यातील पासष्ट लाख
लोकांना काम	४६९. चित्रकाराचे मानधन
४४२. कर्नलसाहेबांच्या मुलाबद्दल	४७०. जीवनसाथी निवडीत
सावधानता
४४३. दुष्काळवार्ता	४७१. युसूफ अलीस रजा
४४४. सभोवतालच्या राजांशी संवाद	४७२. ग्रंथाबद्दल कृतज्ञता
४४५. आवश्यक संवाद	४७३. पत्रसंवादात खंड
४४६. रामपूर नवाबास उत्तर	४७४. विलायतेस इलाजासाठी
जाताना
४४७. अश्वसंमती	४७५. विश्वासराव घाटगे यांच्या
अप्रिय वर्तनाबद्दल
४४८. ग्वाल्हेर महाराजांना क्षेमकुशल	४७६. विश्वासपात्र शिक्षणसंस्थेच्या
शोधात
४४९. सुपुत्राच्या शैक्षणिक प्रगतीबद्दल	४७७. राणीसाहेब उपचारार्थ
विलायतेस
४५०. कपूरथला महाराजांना
कृतज्ञतापूर्वक	४७८. संततीच्या उचित शिक्षणार्थ
४५१. पिलवाई अहवाल	४७९. शिस्तभंग उपरांत भारतात
४५२. दुष्काळ निवारणार्थ कादरपूर
तलाव	
४५३. अश्विक्रेत्यास	
४५४. बयाबाईसाहेबांना क्षेमकुशल	

४८०. बडोदा भेटीतील चित्राबद्दल	५०८. सहप्रवाशास
४८१. आगबोटीने दूरदेशात जाताना	५०९. पर्जन्यवार्ता
४८२. उत्पन्नवृद्धीची सूचना	५१०. उन्हाळ्यात स्कॉटलंड भेटीचे
आश्वासन
४८३. युरोपगमनाची पूर्वसूचना	५११. रयतेच्या काळजीपायी
अतिविलंबित इलाजाने
राणीसाहेब मातृत्वास मुकल्या
४८४. नाणोसमस्या	५१२. भारतात सर्वदूर पर्जन्य
४८५. सहाव्या युरोप भेटीनिमित्त
विस्तृत पाचकलमी कार्यक्रम	५१३. राणीसाहेबांच्या इलाजार्थ दीर्घ
वास्तव्याने बडोद्यात
अनुपस्थिती
४८६. मुंबईच्या माजी गव्हर्नरांची भेट	५१४. यीस्टर भेटीतील स्वागतकर्त्याचे
आभार
४८७. खाडी पार करण्यात यश	५१५. मेजवानी व स्वागतकर्त्याचे
आभार
४८८. ऑक्सफर्डला मुलं गेल्यानंतर	५१६. लंडन वास्तव्यकाळात दिलेल्या
सहवासाबद्दल
४८९. सर्दीमुळे बोलण्यास त्रास	५१७. आतिथ्यकर्त्यांना कृतज्ञतापूर्वक
४९०. लंडन प्रवेश होताच सर्वप्रथम
आठवण	५१८. बातमीत आपलं नाव अकारण
आल्याने खुलासा करावा का?
४९१. राणीसाहेबांची तब्येत	५१९. आतिथ्याबद्दल कृतज्ञता ज्ञापन
४९२. भेटीपूर्व सूचना	५२०. लॉर्ड कर्झनच्या फतव्याने
व्यथित राजेशाही
४९३. रॉयल हायनेस यांना स्वीकृती	५२१. सुनिश्चित काळापुरता सचिव
४९४. राजशिक्षकाचे कौतुक	५२२. महाराजांच्या वतीने सचिवाने
लिहिलेले पत्र
४९५. राणीसाहेबांची निवास व्यवस्था	५२३. देशाची प्रगती पाहण्याची
इच्छा, गतवैभव नाही
४९६. लेडी हॅमिल्टन भेट	५२४. अधिकारक्षेत्रातील
लोकांसाठीच्या फतव्याची
दखलच घ्यायला नको
४९७. राणीसाहेबांच्या अस्वास्थ्य
काळात निमंत्रणास नकार	५२५. पत्राबद्दल पोच
४९८. बडोद्यात पाऊस नाही	५२६. ल्यूबेची भेट
४९९. महाराणीसाहेबांसमोर बाजू
सावरल्याबद्दल	५२७. फतवापीडित काळात
५००. आनंददायी सहलीबद्दल	
५०१. व्यस्त जीवनशैली	
५०२. लेडी टिवडेल यांना उत्तर	
५०३. मेजवानीबद्दल आभार	
५०४. ऑक्सफर्डस्थित शिक्षण
पालकास सूचना	
५०५. दीर्घ प्रतीक्षेनंतर बडोद्यात
पाऊस	
५०६. पूर्वसूचना देऊन भेटूत	
५०७. सर जॉन वॉटसन यांचे (मि.
फ्रेंच) भाचे आजारी	

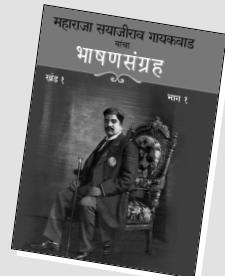
५२८. फत्तेसिंहाच्या पुढील
शिक्षणाबद्दल	५५१. हिंकटोरिया मेमोरियलसाठी
एक लाख रुपय
५२९. तीळगूळ क्षेमकुशल	५५२. राजपुत्राचा उल्लेख प्रिन्स
करण्यासंबंधी
५३०. खंडित पत्रसंवाद सेतुबंधन,
चीन दौऱ्याबद्दल अभिनंदन	५५३. अब्दुल रहमान प्रथम खंड
५३१. अश्वप्रेमी रेवेन्शाच्या पत्राला
पोच	५५४. बडोदेकर मुलांच्या दूरदेशस्थ
राजशिक्षकास
५३२. परतीचा आनंदोत्सव दुष्काळ
टिपणी मैकमिलनकडे	५५५. ग्रॅंट मेडिकल बक्षीस वितरण
५३३. विलायतेहून परतल्यानंतर	५५६. उत्तर हिंद दौऱ्याचा वृत्तांत
५३४. महाराणीच्या भेटीनंतर लगेचच
निवर्तल्याने धक्का	५५७. प्रभारी दिवाण
५३५. लंडन वास्तव्यातील खंत	५५८. मातुश्रीला क्षेमकुशल
५३६. मातुश्रीस क्षेमकुशल	५५९. दिवाणजी उत्तर भारत दौऱ्यावर
असताना
५३७. शिक्षणतज्ज मि. कॉटन यांच्या
नेमणुकीसंबंधी	५६०. शिवाजीराव होळकरांना
सहानुभूतीपर
५३८. दुष्काळ व्यवस्थापन अहवाल	५६१. गुजरातच्या वादळाची बातमी
५३९. हिंकटोरिया मेमोरियल
पालकत्व	५६२. डीक्रूझबद्दल माहिती
५४०. नुसत्या कागदोपत्री शाळाबंदी	५६३. देवासस्थित मातुश्रीस क्षेमकुशल
५४१. गतिमान न्यायव्यवस्थेसंबंधी	५६४. नैनीतालहून पुणेस्थित आईस
५४२. विधवाविवाह कायदा	५६५. नैनीतालहून महाराज किशनगढ
यांना पत्रोत्तर
५४३. हस्तउपहार	५६६. फत्तेसिंहरावांना एकाकीपणाचा
अनुभव
५४४. विधवा विवाह कायदा मसुदा	५६७. राष्ट्राचा उदय व विकास
५४५. पखवाज शिकण्यासाठी	५६८. भारताच्या गव्हर्नर जनरलचा
मुलगा कर्नल एन. जे. मीड
यांस
५४६. प्रज्ञापूर्ण टीकेचे स्वागत	५६९. मुलांना परदेशात शिक्षणार्थ
५४७. अवांछित वर्तनापायी भारतात
तात्काळ परतावे लागेल	५७०. अलमोडा भेट
५४८. धामणस्करांना तात्पुरता
कार्यभार	५७१. चिरंजीवास पितासुलभ सविस्तर
५४९. महाराजा कोल्हापूर यांच्या
माणसांची कैफियत	५७२. अवांछित वर्तनाबद्दल
कानउघाडणी
५५०. भोवतालच्या राजांना क्षेमकुशल	५७३. राजकीय अस्थिरतेत
न्यायदानात असामान्य क्षमता

५७४.	आंत्रिक ज्वराने सचिव न्यूमनचा मृत्यु	५९४.	बडेजावार्थ अनावश्यक हुजरे नकोत
५७५.	हुजन्या केशव मोहाडे व न्यूमनची दुःखद घटना	५९५.	महाराजा इंदूर यांना तात्काळ पत्रोत्तर
५७६.	सहवासातील सचिव व राजपुत्राच्या सेवकाचे निधन	५९६.	विलंबित कालबाह्य शस्त्रक्रियेमुळे राणीसाहेबांना स्वास्थ्यलाभ झाला नाही
५७७.	इंदूरला जाण्याचा मानस	५९७.	देवासचे महाराजा आगमन सूचना
५७८.	न्यूमनच्या अन्त्येष्टीला पायी	५९८.	नाईलाजाने कर्जमंजूरी
५७९.	वल्ड पॉलिटिक्स पुस्तकाबदल	५९९.	अवर्षण वार्ता
५८०.	फतेसिंहरावांच्या शैक्षणिक यशाबदल	६००.	काठियावाड अहमदाबाद दुष्काळग्रस्त
५८१.	विंझे यांना जास्तीचा कार्यभार	६०१.	सुटीत बडोद्यास येण्याचे निमंत्रण
५८२.	न्यूमन पित्यास सांत्वनपर	६०२.	अवर्षणाने पीक नष्ट
५८३.	नैनीतालच्या तात्पुरत्या राजस व्यवस्थेबदल कृतशता	६०३.	धार निवासी उधोजीरावांच्या पत्रास उत्तर
५८४.	क्षेमकुशल पत्रास तातडीने पत्रोत्तर	६०४.	कर्नल मीड-बंधूने पाठवलेल्या पुस्तकाबदल आभार
५८५.	देवास महाराजांना बडोद्यास येण्याचे निमंत्रण	६०५.	दसरा शुभेच्छा आदान-प्रदान
५८६.	भेटवंचितांना खंत पत्र	६०६.	सातत्यपूर्वक दुष्काळामुळे
५८७.	भावकीतल्या निधनाने सुतक	६०७.	कर्नल मीड यांच्या भावाच्या पत्रास उत्तर
५८८.	‘समर्थ’ पत्रास तात्काळ उत्तर	६०८.	उपरोक्त पत्रासोबतचे सहपत्र
५८९.	बडोद्यास येण्याचे निमंत्रण	६०९.	अवर्षणाची दोन वर्षे
५९०.	भारतस्तरीय शिक्षकधोरण सुधारणा परावलंबित्व	६१०.	बेनब्रिज पुतण्याचे बडोद्यात स्वागत
५९१.	अनावश्यक हुजरे न आणण्यासंबंधी	६११.	अवर्षणसुलभ चिंता
५९२.	राणीसाहेबांची जन्मभूमी देवासवासीयांना मदत	६१२.	विलायतेस शिक्षणार्थ
५९३.	गहाळ झालेल्या पत्राच्या जागी पुनःपत्र		

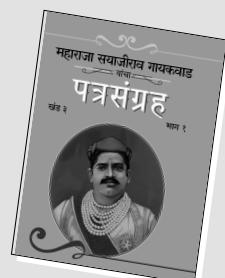
महाराजा सयाजीराव गायकवाड चरित्र साधने प्रकाशन समितीचे
पहिल्या टप्प्यातील खंड

मराठी ग्रंथ

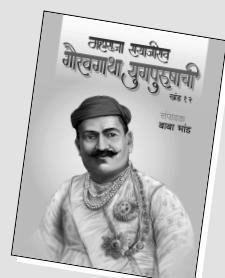
- महाराजा सयाजीराव गायकवाड यांचा
भाषणसंग्रह
संपादक : डॉ. रमेश वरखेडे
१. खंड : भाग १
२. खंड : भाग २

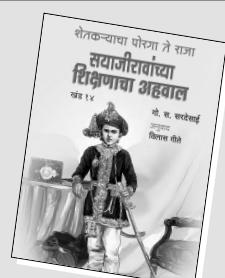
- महाराजा सयाजीराव गायकवाड यांचा
पत्रसंग्रह
संपादक : डॉ. अंकनाथ पगार
३. खंड : भाग १
४. खंड : भाग २
५. खंड : भाग ३

१२. गौरवगाथा युगपुरुषाची
संपादक : बाबा भांड

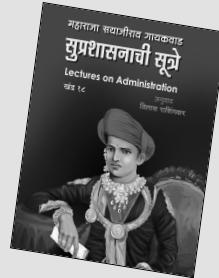
१४. शेतकऱ्याचा पोरगा ते राजा
सयाजीरावांच्या शिक्षणाचा अहवाल
- गो.स.सरदेसाई,
अनुवाद : विलास गीते
संपादक : बाबा भांड

१६. चांगल्या कारभाराची सूत्रे
 'मायनर हिंट्स'चा अनुवाद
 - टी. माधवराव
 अनुवाद : पुष्पा ठक्कर

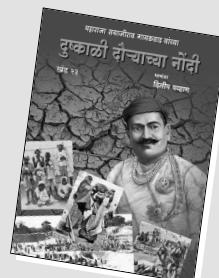
१८. महाराजा सयाजीराव गायकवाड
 सुप्रशासनाची सूत्रे
 अनुवाद : सुधीर राशिंगकर

२१. कैसरकडून सुलतानाकडे
 एडवर्ड गिब्बन यांच्या डिक्लाइन अँण्ड फॉल
 आफ द रोमन एम्पायर ग्रंथावरील नोंदी
 - सयाजीराव गायकवाड
 अनुवाद : राजाराम रामकृष्ण भागवत

२३. महाराजा सयाजीराव गायकवाड यांच्या
 दुष्काळी दौन्याच्या नोंदी
 भाषांतर : दिलीप चव्हाण

२५. बडोद्याचे राज्यकर्ते
 एफ. ए. एच. इलियट
 अनुवाद : विनायक परांजपे
 २६. आठवणीतले सयाजीराव
 संपादक : बाबा भांड
 अनुवाद : बन्सीधर / मीरा घांडगे

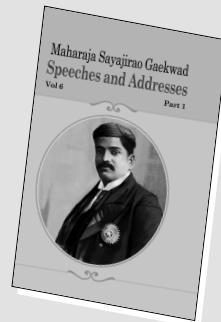
२७. महाराजांचे महाराष्ट्रातील सत्कार
 रा. शा. पाटील
 २९. महाराजा सयाजीराव गायकवाड
 समग्र साधन साहित्य व दस्तांची सूची
 मंदा हिंगुराव

ENGLISH BOOKS

Maharaja Sayajirao Gaekwad's Speeches & Addresses

Edited by : Prof. Avinash Sapre

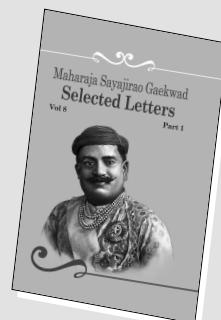
6. Volume : Part 1
7. Volume : Part 2

Maharaja Sayajirao Gaekwad's Selected Letters

Edited by : Dr. Eknath Pagar

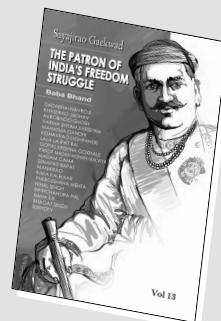
8. Volume : Part 1
9. Volume : Part 2
10. Volume : Part 3
11. Volume : Part 4

13. Maharaja Sayajirao Gaekwad
The Patron of India's Freedom Struggle

- Baba Bhand

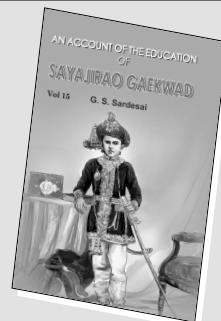
Translated by : Gayatri Pagadi

15. An Account of The Education of
Sayajirao Gaekwad

- G. S. Sardesai

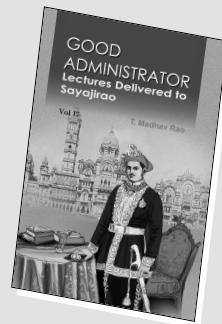
Edited by : Baba Bhand

17. Good Administrator

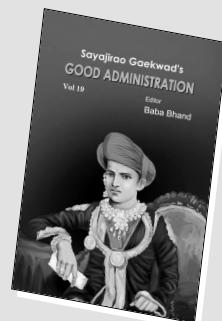
Lectures Delivered to Sayajirao
Gaekwad

- *T. Madhav Rao*

19. Good Administration

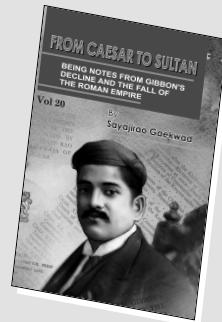
Lectures Delivered to Sayajirao
Edited by : Baba Bhand

20. From Caesar to Sultan

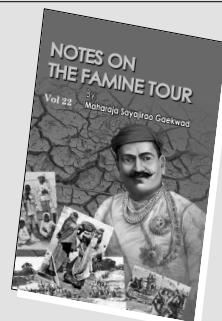
Notes on Gibbon's Decline And
Fall of The Roman Empire

- *Sayajirao Gaekwad*

22. Notes on The Famine Tour

by *Maharaja Sayajirao Gaekwad*
Edited by : Dr. S. B. Varade

24. The Rulers of Baroda

F.A.H. Elliot

Edited by : Manda Hingurao

**28. Women Empowerment in
the Era of Maharaja Sayajirao**

Mrs. Manda Hingurao

